ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 40 (1985)
ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1991

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 40 (1985)
ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1991

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΚΑΙΤΗ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΓΙΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΒΑΒΟΥΡΗ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΑΡΓΥΡΩ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Δ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: Ι. ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, 10564 ΑΘΗΝΑ

ISSN 0570-622-X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ, Περιτραχήλιον (Σχέδ. 1· Πίν. 1-12)	1-16
Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Μυκηναϊκά από τη Νέα Ιωνία Βόλου (Παράρτημα: R. E. Jones) (Σχέδ. 1-29· Πίν. 13-30)	17-70
Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Η σημασία των προφητών στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος και οι αντίστοιχες περιπτώσεις της Παναγίας Μυριοκεφάλων και της Παναγίας της Veljusa (Σχέδ. 1-3· Πίν. 31-36)	71-89
Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ, Αρχαίο νεκροταφείο στην περιοχή Λαυρίου (Σχέδ. 1-3· Πίν. 37-44)	90-132
Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Νεότερα από το βωμό του Διονύσου στην Κω (Σχέδ. 1· Πίν. 45-50)	133-147
Α. ΜΗΤΣΑΝΗ, Το «όραμα του Πρόκλου» σε μικρογραφίες μεταφραστικών Μηνολογίων (Πίν. 51-58)	148-161
Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Από το κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας (Σχέδ. 1-3· Πίν. 59-68)	162-177
Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ, Υστεροαρχαϊκός τάφος από το Άργος (Σχέδ. 1-2· Πίν. 69-80)	178-193
Α. ΝΤΑΡΛΑΣ, Παλαιολιθικά ευρήματα από το Καλαμάκι Αχαΐας (Σχέδ. 1-6)	194-206
Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, Νεκροταφείο του 7ου και 6ου αι. π.Χ. στην Οινόη Μαραθώνος (Σχέδ. 1-2· Πίν. 81-102)	207-228
Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ζαχαρία στο Φοινίκι της Χάλκης (Σχέδ. 1-3· Πίν. 103-116)	229-241
Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ, Ο μακεδονικός τάφος στη Σπηλιά Εορδαίας (Σχέδ. 1-14· Πίν. 117-132)	242-280
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	283-292
ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ	292
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-132

ΠΕΡΙΤΡΑΧΗΛΙΟΝ

(Σχέδ. 1· Πίν. 1-12)

τὸ δὲ κράνος ἦν μὲν σιδηροῦν, ἔστιλβε δὲ ὥσπερ ἄργυρος καθαρός, ἔργον Θεοφίλου, συνήρμοστο δὲ αὐτῷ περιτραχήλιον ὁμοίως σιδηροῦν, λιθοκόλλητον.

Πλούταρχος, Αλέξανδρος 32

Αφορμή για την εργασία αυτή στάθηκε ένα σιδερένιο περιτραχήλιο με ασημένια επίχρυση επένδυση, το οποίο βρέθηκε το 1983 σε έναν ασύλητο ανδρικό τάφο του νεκροταφείου της Πύδνας, βόρεια του αρχαίου οικισμού, στο νότιο άκρο του σημερινού χωριού Μακρύγιαλος[1]. Ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος, κτισμένος με μεγάλες λιθοπλίνθους, οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους με μετάλλινους συνδέσμους και οι εσωτερικές του επιφάνειες ήταν επιχρισμένες με καλό κονίαμα και έφεραν γραπτό διάκοσμο[2] (Πίν. 1 α). Μέσα στον τάφο υπήρχε μία ξύλινη λάρνακα για τα οστά του νεκρού, από την οποία σώθηκαν ίχνη καθώς και στοιχεία από τη διακόσμησή της, ένα ασημένιο επίχρυσο στεφάνι βελανιδιάς, ένα χρυσό στεφάνι μυρτιάς, μία ασημένια κύλικα και ένα επιτραχήλιο. Ανάμεσα στα υλικά της πυράς για την καύση του νεκρού, τα οποία είχαν αποτεθεί πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του τάφου, βρέθηκαν μεταξύ άλλων σιδερένιες λόγχες. Στις τοιχογραφίες απεικονίζονται, εκτός των άλλων, ένα βαρύτιμο ξίφος[3] κι ένα μετάλλινο φίμωτρο (*κημός*) αλόγου.

Το περιτραχήλιο που εξετάζουμε, ασυνήθιστο εύρημα στον ελλαδικό χώρο, αποτελείται από δέκα τμήματα και σώζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του[4] (Πίν. 1β, 2, 4-5). Λείπει η

1. Ευχαριστώ το συνάδελφο Μάνθο Μπέσιο για την πρόθυμη παραχώρηση της άδειας για τη μελέτη και τη δημοσίευση του περιτραχηλίου. Ευχαριστίες οφείλω στη ζωγράφο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Ασπασία Φάκλαρη για τα επιμελημένα της σχέδια, στους συνάδελφους Φιλήμονα Χατζή, Μιχάλη Φωτιάδη, Μπ. Σμιτ-Δούνα για τη βοήθειά τους σε επιμέρους προβλήματα και στη Βάγια Μωυσίδου, πτυχιούχο της βουλγαρικής φιλολογίας, για τη μετάφραση της εργασίας του B. Filow για το περιτραχήλιο από το Mezek (βλ. υποσημ. 8). Η συντήρηση του περιτραχηλίου έγινε από τον αρχιτεχνίτη του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Δημήτρη Μαθιό, ενώ τη φωτογράφιση έκανα ο ίδιος.

2. Μια πρώτη αναφορά στον τάφο και τα ευρήματα έχει γίνει από τον ανασκαφέα. Βλ. Μ. Μπέσιος, Η αρχαία Πύδνα, στο Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, 1985, σ. 54, εικ. 7, πίν. IV β-γ.

3. Για τέτοια ξίφη και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Γ. Τουράτσογλου, Το ξίφος της Βέροιας: Συμβολή στη μακεδονική οπλοποιία των ύστερων κλασικών χρόνων, Αρχαία Μακεδονία IV (1986), σ. 611 κ.ε. Μεγάλες ομοιότητες παρουσιάζει με το πολυποίκιλτο ξίφος που βρέθηκε στο μακεδονικό τάφο ΙΙ της μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας. Για το ξίφος της Βεργίνας βλ. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα, Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες, 1984, σ. 142, εικ. 99-101 (στο εξής: Βεργίνα 1984).

4. Ένας αριθμός μικρών θραυσμάτων από τη μετάλλινη επένδυση (Πίν. 1 β) δε φαίνεται στη γενική φωτογραφία του περιτραχηλίου, γιατί τα θραύσματα δεν έχουν προσαρμοστεί ακόμη στη θέση τους πάνω στο

απόληξη του δεξιού τμήματος, μέρος της μετάλλινης επένδυσης και μεγάλο μέρος από τη δερμάτινη επένδυση. Το σχήμα του είναι μηνοειδές με μια κάθετη υπερυψωμένη ταινία (κολάρο) επιπλέον, η οποία στερεωνόταν στην εσωτερική πλευρά του και προστάτευε τον τράχηλο. Από την κάθετη αυτή ταινία σώζεται η μετάλλινη επένδυσή της, κατά το μεγαλύτερο μέρος, κι ένα μεγάλο μέρος (πέντε μεγάλα τμήματα κι άλλα μικρότερα) από το σιδερένιο πυρήνα της (Πί ν. 3 α-β). Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με άλλα αντίστοιχα από παρόμοια περιτραχήλια, μας επιτρέπουν να τη συμπληρώσουμε σχεδιαστικά. Το περιτραχήλιο έχει ύψος 0,305, πλάτος 0,30, εσωτερική διάμετρο 0,165-0,172, πλάτος ανοίγματος πίσω 0,055, συνολικό πάχος 0,008, ύψος κάθετης ταινίας 0,046 μ.

Τα υλικά από τα οποία κατασκευάστηκε το περιτραχήλιο της Πύδνας είναι σίδερο, δέρμα, ασήμι και χρυσός. Ο πυρήνας του αποτελείται από ένα στέρεο σιδερένιο έλασμα, πάχους 0,002 μ., το οποίο επενδύεται κι ενισχύεται από τα άλλα υλικά που προαναφέρθηκαν. Η πίσω επιφάνειά του επενδύεται με δύο φύλλα δέρματος ενώ ένα λεπτό ασημένιο επίχρυσο έλασμα καλύπτει την μπροστινή επιφάνεια (Πί ν. 2 α, 4, 5). Για να στερεωθούν οι στρώσεις των υλικών αυτών με το σιδερένιο πυρήνα ανοίχτηκαν πολλές οπές κατά μήκος της εσωτερικής και της εξωτερικής απόληξης του περιτραχηλίου. Σειρά από παρόμοιες οπές υπάρχει στην κάτω και στην πάνω απόληξη της κάθετης ταινίας. Με ένα σπάγγο ράφτηκαν και στερεώθηκαν μεταξύ τους τα υλικά αυτά. Τα ράμματα διασώθηκαν εν μέρει και είναι ορατά σε μερικά σημεία (Πί ν. 4-5). Στην πίσω επιφάνεια η τελευταία στρώση του δέρματος κάλυπτε τις οπές και τα ράμματα, γιατί πρέπει να ήταν κολλημένη πάνω στην προηγούμενη στρώση. Στην μπροστινή επιφάνεια οι οπές και τα ράμματα που υπήρχαν κατά μήκος της εσωτερικής παρυφής καλύπτονταν από τη βάση της κάθετης ταινίας που πατούσε στο σημείο αυτό, ενώ τα ράμματα κατά την εξωτερική απόληξη του περιτραχηλίου καλύπτονταν εσωτερικά και εξωτερικά από την τελευταία στρώση του δέρματος της πίσω πλευράς, η οποία αναδιπλωνόταν και κάλυπτε όλο το χείλος του περιτραχηλίου καλύπτοντας έτσι και την απόληξη του ασημένιου επίχρυσου ελάσματος. Για να στερεωθούν καλύτερα οι απολήξεις των υλικών, που αποτελούσαν τις αλλεπάλληλες στρώσεις, ράφτηκαν με σπάγγο από τον οποίο σώθηκαν αρκετά τμήματα. Ο σπάγγος αυτός ξεκινούσε 0,005 μ. πριν από την απόληξη της πίσω πλευράς και κατέληγε επίσης σε απόσταση 0,005 μ. από την απόληξη της μπροστινής πλευράς, με βελονιές παράλληλες (πλακέ) που περνούσαν εξωτερικά και κάλυπταν με αυτό τον τρόπο την περιφέρεια του περιτραχηλίου κάνοντάς την πιο ανθεκτική και ενιαία. Ραμμένος σπάγγος υπήρχε και κατά μήκος της ακμής της παρυφής. Στην κάθετη ταινία, η οποία ήταν από ξεχωριστό κομμάτι προσαρμοσμένο στο σώμα του περιτραχηλίου, είχε εφαρμοστεί αντίστοιχη τεχνική και χρησιμοποιήθηκαν τα ίδια υλικά. Στις απολήξεις της κάθετης ταινίας και κατά το μέσον τους, υπάρχουν δύο σχετικά μεγάλες οπές, από μία στην κάθε πλευρά, στις οποίες στερεώνονταν οι δύο κρίκοι για να δένεται το περιτραχήλιο πίσω στον αυχένα προφανώς με τη βοήθεια δύο ιμάντων. Οι κρίκοι δε διασώθηκαν, αλλά η ύπαρξή τους στο σημείο αυτό είναι γνωστή από άλλα περιτραχήλια. Είναι πιθανό οι ιμάντες, με τους οποίους στερεωνόταν το περιτραχήλιο πίσω στον αυχένα, να είχαν επενδυθεί με ένα ασημένιο επίχρυσο έλασμα. Ένα τμήμα από τέτοιο έλασμα, πλάτους 0,015 και μήκους 0,04 μ. (πρόκειται για δύο θραύσματα που συνανήκουν), διακοσμημένο με πλοχμό, ίσως αποτελούσε επένδυση των ιμάντων αυτών (Πί ν. 6 α-β).

σιδερένιο πυρήνα. Η τοποθέτησή τους όμως έγινε δυνατή στη σχεδιαστική αποκατάσταση του περιτραχηλίου (Πί ν. 4). Το περιτραχήλιο βρίσκεται στα εργαστήρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Όλα τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του περιτραχηλίου (σίδερο, δέρμα, ασήμι, χρυσός) είναι κατεργασμένα με επιμέλεια. Το σιδερένιο έλασμα είναι σφυρηλατημένο προσεκτικά ώστε να έχει σχεδόν το ίδιο πάχος σε όλη του την έκταση. Το ασημένιο έλασμα, το οποίο κάλυπτε την μπροστινή επιφάνεια του περιτραχηλίου, ήταν εξαιρετικά επιμελημένο με ποικίλα διακοσμητικά θέματα και η επιχρύσωση της ορατής του επιφάνειας του πρόσθετε ιδιαίτερη λαμπρότητα.

Τα διακοσμητικά θέματα που υπάρχουν στο ασημένιο έλασμα είναι ανάγλυφα κι έγιναν με την τεχνική της κρούσης (repoussé). Το σφυρηλατημένο έλασμα τοποθετήθηκε πάνω σε στρώμα πίσσας[5] και με τα κατάλληλα εργαλεία (σκαρπέλο κτλ.) με κρούση από την πίσω πλευρά του ελάσματος, αποτυπώθηκε η διακόσμηση σε γενικές γραμμές. Στη συνέχεια το έλασμα απομακρύνθηκε από την πίσσα, καθαρίστηκε και με τα κατάλληλα εργαλεία έγινε η επιμέρους επεξεργασία στην μπροστινή επιφάνεια και αποτυπώθηκαν όλες οι λεπτομέρειες. Όταν ολοκληρώθηκε η διακόσμηση του ασημένιου ελάσματος έγινε η επιχρύσωσή του, η οποία εδώ είχε κάποιο σχετικό πάχος. Αποτέλεσμα αυτής της παχιάς επιχρύσωσης ήταν να αποκολλη θεί και όχι να φθαρεί, αργότερα, ο χρυσός σε μερικά σημεία και ν' αποτελέσει ένα ξεχωριστό λεπτότατο χρυσό έλασμα. Στο ασυνήθιστο πάχος της επιχρύσωσης οφείλεται και η διατήρηση της λάμψης της επίχρυσης επιφάνειας μέχρι σήμερα.

Το ασημένιο επίχρυσο έλασμα, το οποίο αποτελεί και την επένδυση του περιτραχηλίου, είναι κατάφορτο από διακοσμητικά θέματα, τα οποία έχουν διαταχτεί συγκεντρικά. Υπάρχουν τέσσερις διαδοχικές ζώνες από τις οποίες μόνον η μία, η εξωτερική, συνεχίζεται σε ολόκληρη την επιφάνεια του περιτραχηλίου, ενώ οι υπόλοιπες περιορίζονται, κυρίως στο κεντρικό του τμήμα, το οποίο έχει και το μεγαλύτερο πλάτος. Ο τονισμός του κέντρου έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την προοδευτική μείωση του μεγέθους των θεμάτων των διακοσμητικών ζωνών, από το κέντρο προς τα πέρατά τους. Όλες οι διακοσμητικές ζώνες ορίζονται με σειρές από μικρά στρογγυλά εξάρματα. Οι σειρές αυτές ορίζονται από δύο άλλες σειρές πολύ μικρών κουκκίδων. Υπάρχουν πέντε σειρές εξαρμάτων, στις οποίες αντιπροσωπεύονται δύο διαφορετικά είδη. Το ένα είναι απλό, χωρίς ιδιαίτερη διακόσμηση, ενώ το άλλο, που το βρίσκουμε στην εσωτερική και την εξωτερική σειρά είναι επιμελημένο και μεγαλύτερο σε μέγεθος και μιμείται τα κεφάλια των καρφιών *(ἦλων)* με τα οποία κατά την αρχαιότητα ενισχύονταν οι σόλες *(καττύματα)* ορισμένων υποδημάτων[6] (πρβλ. τις γαρουφαλάτες πρόκες στα σύγχρονα άρβυλα). Συνολικά υπήρχαν 268 τέτοια εξάρματα, 108 στην εσωτερική και 160 στην εξωτερική σειρά. Τα εξάρματα των δύο αυτών σειρών, οι οποίες όριζαν το σύνολο των τεσσάρων διακοσμητικών ζωνών, είναι ισομεγέθη, ενώ στα εξάρματα των άλλων τριών σειρών το μέγεθος αυξάνει από την εσωτερική προς την εξωτερική σειρά και μειώνεται προοδευτικά στις απολήξεις τους. Με τον τρόπο αυτό τονίζεται το άπλωμα του περιτραχηλίου προς τα μπρος και παράλληλα η ματιά συγκρατείται στη διακοσμημένη επιφάνεια, με τη βοήθεια της τελευταίας σειράς των εξαρμάτων, τα οποία είναι

5. Οι σημερινοί τεχνίτες προσθέτουν στην πίσσα και άλλα υλικά, όπως τρεμεντίνα ή ρετσίνι για να μαλακώσει. Μπορούν επίσης να προσθέσουν και μαρμαρόσκονη. Για να γίνει η πίσσα ακόμη πιό μαλακή και εύπλαστη προσθέτουν, όταν χρειάζεται, λάδι. (Τις πληροφορίες μου οφείλω στον αρχιτεχνίτη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Χρήστο Χατζηηλιού).

6. Καρφιά για υποδήματα βρέθηκαν σε ένα υποδηματοποιείο, *σκυτοτομεῖον*, της αγοράς των Αθηνών, το οποίο ταυτίζεται με βεβαιότητα με το μαγαζί του Σίμωνος, όπου σύχναζε ο Σωκράτης. Agora XIV, σ. 174, πίν. 88b, c. Για αρχαία υποδήματα βλ. K. E. Dohan, Hypodemata: The Study of Greek Footwear and its Chronological Value, 1985.

διακοσμημένα και μεγαλύτερα από τα άλλα. Η παρόμοια σειρά στην εσωτερική παρυφή του περιτραχηλίου σταθεροποιεί τη ματιά του θεατή και την επαναφέρει στις διακοσμημένες ζώνες, οι οποίες έχουν μια κυματοειδή διάταξη από τα μέσα προς τα έξω.

Η πρώτη ζώνη, αρχίζοντας από μέσα, έχει πλάτος 0,01 μ. και διακοσμείται με δύο βλαστόσπειρες οι οποίες εκφύονται, ίσως, από μια τρίφυλλη άκανθα που θα βρισκόταν στο μέσον της ζώνης. Το σημείο που θα βρισκόταν η άκανθα δε σώζεται γι' αυτό συμπληρώθηκε στο σχέδιο με βάση άλλα παρόμοια θέματα, π.χ. ενός περιτραχηλίου κοσμήματος του 4ου αι. π.Χ. του Μουσείου του Κιέβου[7] (Π ί ν. 10 β). Η μια βλαστόσπειρα κατευθύνεται προς τ' αριστερά και η άλλη προς τα δεξιά. Εκτός από τις έλικες, κατά κανονικά διαστήματα, εκφύονται από τον καυλό φύλλα και μικροί βλαστοί, αντίστοιχα. Στις απολήξεις της βλαστόσπειρας ο στενός τριγωνικός χώρος που απομένει διακοσμείται με μικρούς κύκλους, οι οποίοι μικραίνουν προοδευτικά όσο στενεύει ο διαθέσιμος χώρος προς τα πέρατα της ζώνης (Π ί ν. 6 γ-δ).

Η δεύτερη ζώνη, η οποία ως προς το μήκος είναι μικρότερη από όλες τις άλλες, αλλά πλατύτερη με μέγιστο πλάτος στο μέσον 0,03 μ., διακοσμείται με σειρά τριών μεγάλων ανθεμίων σε αντωπή διάταξη εναλλάξ. Προς τα άκρα της ζώνης υπάρχουν ημιανθέμια και η στενή τριγωνική απόληξή της διακοσμείται μ' ένα «κλαδί φοινικιάς». Οι έλικες των ανθεμίων είναι σχηματοποιημένες, το ίδιο και τα φύλλα τους τα οποία αποδίδονται με σειρές μικρών κουκκίδων. Ο κενός χώρος που υπάρχει πάνω και κάτω από τα ανθέμια γεμίζει με μικρούς κύκλους, που διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το μέγεθος.

Η τρίτη ζώνη, πλάτους 0,01 μ., διακοσμείται με δύο βλαστόσπειρες, όπως και η πρώτη ζώνη, οι οποίες εκφύονται, πιθανότατα, από μια άκανθα που θα βρισκόταν στο μέσον της ζώνης. Από την ίδια άκανθα πρέπει να εκφυόταν και μια γυναικεία μορφή (εδώ μόνο η προτομή της), η οποία, όπως και η άκανθα, δε σώθηκε. Η σχεδιαστική συμπλήρωση εδώ έγινε με βάση την αντίστοιχη ζώνη ενός παρόμοιου περιτραχηλίου από τη Θράκη[8] (Π ί ν 8 α). Οι βλαστόσπειρες εκτείνονται σε όλο το πλάτος και το μήκος της ζώνης, όπως και στην πρώτη που προαναφέραμε.

Η τέταρτη ζώνη, πλάτους 0,02 μ., η οποία είναι η μεγαλύτερη από όλες όχι μόνο ως προς το μήκος αλλά, εκτός από τη δεύτερη, και ως προς το πλάτος, διακοσμείται με ένα γλωσσωτό κόσμημα, τα «φύλλα» του οποίου βρίσκονται σε αντίνωτη διάταξη, εναλλάξ. Το θέμα

7. B. Piotrowski, Skythische Kunst, 1986, σ. 92, εικ. 118-121. Για το περιτραχήλιο αυτό βλ. και παρακάτω. Για το θέμα της ζώνης πρβλ. τη φυτική διακόσμηση στο τύμπανο της αετωματικής επίστεψης της επιτύμβιας στήλης από τη Βεργίνα, αριθ. κατ. 26, η οποία χρονολογείται με μεγάλη πιθανότητα στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας, 1984, σ. 192 κ.ε., πίν. 50. Πρβλ. επίσης τη διακοσμητική ζώνη που περιβάλλει το Βελλεροφόντη με τη Χίμαιρα στο ομώνυμο ψηφιδωτό δάπεδο της οικίας AVI, 3 της Ολύνθου (α' μισό του 4ου αι. π.Χ.). D. Robinson, Excavations at Olynthus, V, 4, 1933, πίν. 12.

8. Το περιτραχήλιο αυτό βρέθηκε στο χωριό Mezek, 6 χλμ. ΝΔ. από το Svilengrad της νότιας Βουλγαρίας, πολύ κοντά στα ελληνικά σύνορα, σε απόσταση περίπου 4 χλμ. από το χωριό Πετρωτά Ορεστιάδος. Βλ. B. Filow, Die Kuppelgräber von Mezek, BIAB 11 (1937), σ. 67-72, εικ. 75-77. Επίσης, R. F. Hoddinott, The Thracians, 1981, σ. 106, εικ. 100. Chr. Danov, Altthrakien, 1976, σ. 452, πίν. 48. Για το περιτραχήλιο από το Mezek και για τμήματα δύο άλλων που βρέθηκαν στο Vărbica και στο Jankovo βλ. L. Ognenova, Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace, BCH 85 (1961), σ. 527 κ. ε., εικ. 15-18, πίν. XVII.

Για το θέμα των βλαστόσπειρων που εκφύονται από μια γυναικεία κεντρική μορφή πρβλ. τη γραπτή διακόσμηση στο τύμπανο της αετωματικής επιτύμβιας στήλης από τη Βεργίνα, αριθ. κατ. 20, η οποία χρονολογείται στο γ' τέταρτο ή στις αρχές του δ' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. Βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., σ. 153, πίν. 43. Βεργίνα 1984, εικ. 45.

αυτό στην πραγματικότητα είναι μια συνεχόμενη οφιοειδής γραμμή, το πρότυπο της οποίας το βρίσκουμε στην Αττική τουλάχιστον από το 600-590 π.Χ. Πρβλ. ένα τέτοιο διακοσμητικό θέμα στην παρυφή των χιτώνων της Μέδουσας, του Περσέα και μιας αδελφής της Μέδουσας αμέσως πίσω από τον Περσέα, στο δίνο του ζωγράφου της Γοργούς στο Μουσείο του Λούβρου[9]. Το ίδιο θέμα δηλωμένο με πλατιά λευκή γραμμή το βρίσκουμε στο χείλος και τις ράχες των λαβών της λουτροφόρου του ζωγράφου του Κλεοφράδη (Επίκτητος ΙΙ), στο Μουσείο Λούβρου, γύρω στο 480 π.Χ.[10]. Το διακοσμητικό αυτό θέμα μπορούμε να το θεωρήσουμε ως μια αρχική κι απλουστευμένη απόδοση του μαιάνδρου[11]. Κάθε «φύλλο» ορίζεται με σειρά μικρών κουκκίδων. Στην απόληξη της ζώνης και σε μήκος 0,036 μ., το διακοσμητικό θέμα με το γλωσσωτό κόσμημα διακόπτεται κι έχουμε στο μέσον μια σειρά από κύκλους, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με 1-3 κουκκίδες, ενώ κατά μήκος των δύο πλευρών της διακοσμητικής ζώνης υπάρχουν σχηματοποιημένα φύλλα ιωνικού κυματίου.

Το ασημένιο επίχρυσο έλασμα με το οποίο είχε επενδυθεί η εξωτερική πλευρά της κάθετης ταινίας, διακοσμείται με σειρά από τετράγωνα διάχωρα, μέσα στα οποία υπάρχει από ένας μεγάλος ρόδακας με τέσσερα πέταλα και ισάριθμα σέπαλα. Στα δύο τελευταία, διάχωρα που βρίσκονται στην απόληξη της κάθετης ταινίας, υπάρχουν δύο μικροί κύκλοι κοσμημένοι με τετράφυλλο ρόδακα (Πίν. 3α, 7α).

Ένα ερώτημα που μπορεί να τεθεί εδώ είναι αν το περιτραχήλιο ήταν ένα εξάρτημα του αμυντικού οπλισμού των αρχαίων Ελλήνων ή αν ήταν απλώς ένα διακοσμητικό στοιχείο. Οι απεικονίσεις του στα έργα της αρχαίας ελληνικής τέχνης είναι, απ' όσο γνωρίζω, σπανιότατες, το ίδιο και η αναφορά του στις αρχαίες γραπτές πηγές. Ο Filow έχοντας υπόψη του το περιτραχήλιο από το Mezek υποστήριξε ότι αποτελούσε νεκρικό στολίδι, το οποίο φορούσε ο νεκρός[12]. Όμως η Ognenova, σωστά, το απέδωσε στον αμυντικό οπλισμό του νεκρού[13]. Οπωσδήποτε, τα υλικά και ο τρόπος κατασκευής, η μορφή του και το γεγονός ότι τέτοια περιτραχήλια βρέθηκαν μαζί με το θώρακα ή και τα άλλα όπλα του νεκρού, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για εξάρτημα του αμυντικού οπλισμού.

Η Ognenova το ταυτίζει με το *στέγασμα*, το οποίο ο Ξενοφών συστήνει να φορούν οι ιππείς μαζί με το θώρακα για την προφύλαξη του αυχένα[14]. Άλλοι ερευνητές ταύτισαν το στέγασμα με μια χάλκινη applique, με μηνοειδή μορφή, που βρέθηκε σε τάφο της νότιας Ρωσίας[15]. Όμως, το στέγασμα, που αναφέρει ο Ξενοφών δεν μπορεί, κατά την άποψή μου, να ταυτιστεί με τον τύπο του περιτραχηλίου που εξετάζουμε εδώ, αλλά πρέπει να ήταν ένα προσάρτημα του θώρακα, και να βρισκόταν σε άμεση σχέση με αυτόν· θα αποτελούσε δηλαδή προέκταση του

9. ABV 8, 1. P. Arias - M. Hirmer, A History of Greek Vase Painting, 1962, σ. 284, εικ. 36-37.

10. ARV², 184, 22. P. Arias - M. Hirmer, ό.π., σ. 331, εικ. 126-127.

11. Η προσεκτική παρατήρηση του θέματος στους χιτώνες των μορφών του δίνου που αναφέρθηκε παραπάνω, πείθουν γι' αυτή την απόδοση. Άλλωστε, στο ίδιο αγγείο, το θέμα στο χιτώνα της δεύτερης αδελφής της Μέδουσας παριστάνεται ως απλός μαίανδρος.

12. B. Filow, ό.π., σ. 71-72.

13. L. Ognenova, ό.π., σ. 530 κ.ε.

14. Ξενοφών, Περί ιππικής XII, 2: *ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ αὐχὴν ἔστι τῶν καιρίων, φαμὲν χρῆναι καὶ τούτῳ ἐξ αὐτοῦ τοῦ θώρακος ὅμοιον τῷ αὐχένι στέγασμα πεποιῆσθαι. τοῦτο γὰρ ἅμα κόσμον τε παρέξει καί, ἢν οἷον δεῖ εἰργασμένον ᾖ, δέξεται ὅταν βούληται τῷ ἀναβάτῃ τὸ πρόσωπον μέχρι τῆς ῥινός.* Ο Ξενοφών δεν αναφέρει το είδος του υλικού από το οποίο θα ήταν κατασκευασμένο το *στέγασμα*, έμμεσα όμως αφήνει να εννοηθεί ότι ήταν από τα ίδια υλικά που ήταν κατασκευασμένος και ο θώρακας.

15. E. Saglio, Lorica, DA 1309, αριθ. 22, και σημ. 29. L. Ognenova, ό.π., σ. 529.

θώρακα γύρω από το λαιμό και θα μπορούσε, αν ήταν κατεργασμένο κατάλληλα, να καλύψει και το κάτω μέρος του προσώπου μέχρι τη μύτη. Ίσως το στέγασμα να έμοιαζε με το χάλκινο προσάρτημα της μυκηναϊκής πανοπλίας των Δενδρών, το οποίο κάλυπτε όχι μόνο τον τράχηλο, αλλά και το κάτω μέρος του προσώπου μέχρι τη μύτη[16]. Ο Hageman υποθέτει ότι το στέγασμα θα μπορούσε να είναι από ύφασμα[17] κι επισημαίνει ότι δεν κάλυπτε μόνο το λαιμό, αλλά έφτανε μέχρι τη μύτη καλύπτοντας ένα μέρος του προσώπου. Επίσης, αποδίδει την επινόησή του στην ανάγκη να καλυφθεί ένα μέρος του προσώπου, επειδή δεν το κάλυπτε το βοιωτικού τύπου κράνος, το οποίο συστήνει ο Ξενοφών για τους ιππείς. Σημειώνει ακόμη ότι η λέξη στέγασμα είναι ένας γενικός όρος που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για αρκετά πράγματα[18].

Ποια ήταν λοιπόν η ονομασία του ασυνήθιστου αυτού πολεμικού εξαρτήματος; Οι ερευνητές που αναφέρθηκαν στα μέχρι τώρα γνωστά περιτραχήλια, χρησιμοποιούν τον όρο περιλαίμιο ή «περιλαίμιο», ο Griffith κάνοντας λόγο για το περιτραχήλιο του Δερβενίου (βλ. παρακάτω) το ονομάζει περιλαίμιο («περιτραχήλιο»), ενώ στην ξένη ορολογία αναφέρεται ως pectoral, hausse-col, Brustplatte, και collar. Τη λύση μας τη δίνει μια άλλη αρχαία μαρτυρία. Όταν ο Πλούταρχος κάνει λόγο για το Μέγα Αλέξανδρο, αναφέρει πως, όταν αυτός ετοιμαζόταν για τη μάχη στα Γαυγάμηλα φόρεσε σιδερένιο κράνος, λινό θώρακα και στη συνέχεια σιδερένιο *περιτραχήλιον*, ποικιλμένο με πολύτιμους λίθους[19]. Το περιτραχήλιο αυτό πρέπει να ήταν, ως προς τη μορφή, παρόμοιο με το δικό μας και θα *ἔστιλβε...ὥσπερ ἄργυρος καθαρός*, κάτι που μαρτυρείται για το σιδερένιο κράνος, ενώ οι πολύτιμοι λίθοι θα του πρόσθεταν ιδιαίτερη λαμπρότητα. Ο Ησύχιος σχολιάζοντας τη λέξη *μηνίσκος*, τη σχετίζει με το *περιτραχήλιον*[20]. Η μαρτυρία αυτή για τη μηνοειδή μορφή του περιτραχηλίου, επιβεβαιώθηκε από τα ανασκαφικά ευρήματα.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα δεδομένα τα οποία είχαμε στη διάθεσή μας για τη μορφή του περιτραχηλίου που εξετάζουμε, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έχουμε απεικονίσεις περιτραχηλίων στα παρακάτω αρχαία έργα τέχνης:

1. Στην ασημένια επίχρυση επένδυση του γωρυτού που βρέθηκε στο μακεδονικό τάφο ΙΙ της μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας (ο τάφος αποδίδεται από τον ανασκαφέα και από μερικούς άλλους ερευνητές στο Φίλιππο Β΄). Στην πάνω διακοσμητική ζώνη του γωρυτού εικονίζονται δύο περιτραχήλια ακουμπισμένα στο έδαφος. Το ένα βρίσκεται μαζί με ένα κωνικό κράνος περίπου στο μέσον της παράστασης (Π ί ν. 11 α), ενώ το άλλο βρίσκεται στο δεξί άκρο μαζί

16. Για την πανοπλία των Δενδρών βλ. Ν. Βερδελής, Χαλκούς μυκηναϊκός θώραξ εκ Δενδρών, ΑΕ 1957, Παράρτημα, σ. 15-18. AJA 67 (1963), σ. 280-281, πίν. 62-63. A. M. Snodgrass, Arms and Armour of the Greeks, 1967, σ. 24. κ.ε., εικ. 9. P. Ducrey, Guerre et guerriers dans la Grèce antique, 1985, σ. 28, εικ. 14.

17. A. Hagemann, Griechische Panzerung, 1919, σ. 145.

18. Ό.π., σ. 79 και σημ. 1 στη σ. 28.

19. Πλούταρχος, Αλέξανδρος 32: *Ταῦτα ἐπιστείλας Παρμενίωνι τὸ κράνος περιέθετο, τὸν δὲ ἄλλον ὁπλισμὸν εὐθὺς ἀπὸ σκηνῆς εἶχεν, ὑπένδυμα τῶν Σικελικῶν ζωστόν, ἐπὶ δὲ τούτῳ θώρακα διπλοῦν λινοῦν ἐκ τῶν ληφθέντων ἐν Ἰσσῷ. τὸ δὲ κράνος ἦν μὲν σιδηροῦν, ἔστιλβε δὲ ὥσπερ ἄργυρος καθαρός, ἔργον Θεοφίλου, συνήρμοστο δὲ αὐτῷ περιτραχήλιον ὁμοίως σιδηροῦν, λιθοκόλλητον.* Ο Ε. Neuffer, Das Kostüm Alexanders des Grossen, 1929, σ. 29 και σημ. 39, σχολιάζοντας την πληροφορία του Πλούταρχου, σημειώνει ότι το περιτραχήλιο δεν το βρίσκουμε στα μνημεία και δεν μπορούμε να το ταυτίσουμε. Ο ίδιος επικαλείται την άποψη του καθηγητή Schröder, ο οποίος του είπε ότι το περιτραχήλιο δε θα πρέπει να σχετίζεται με κάποια από τις μορφές των κρανών κι ότι είναι πιο πιθανό να πρόκειται για ένα φολιδωτό θώρακα σαν αυτόν που φορούσε μια φυλή των Σαρματών, οι Ρωξολανοί.

20. Ησύχιος, *μηνίσκοι· περιτραχήλια, μανιάκια, περιδέραια.*

με δύο ασπίδες, δύο κράνη και δύο βούκρανα. Ο γωρυτός της Βεργίνας χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.[21].

2. Στην ανάγλυφη ζωφόρο του θωρακείου της στοάς του ιερού της Αθηνάς Πολιάδος στο Πέργαμο, απεικονίζεται μαζί με άλλα όπλα, λάφυρα μάχης που αποτέλεσαν τρόπαιο, και ένα όπλο το οποίο θεωρώ περιτραχήλιο (Πίν. 11 γ-δ), (α΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.). Ο Bohn[22] θεωρεί το αντικείμενο αυτό κάλυμμα κεφαλής, ενώ ο Bauer[23] το ταυτίζει με τη μακεδονική *καυσία*. Τη γνώμη του Bauer δέχεται κι ο Neuffer[24], ο οποίος προσθέτει ότι πρέπει να ήταν από δέρμα κι ότι τη χρησιμοποιούσαν ως ελαφρό κράνος. Επίσης, ο Wuescher-Becchi[25] πιστεύει ότι το αντικείμενο αυτό είναι καυσία κι ότι ήταν κατασκευασμένο από δέρμα ή από πίλημα. Ο Jaeckel[26], ο οποίος μελέτησε τα όπλα που απεικονίζονται στα ανάγλυφα του θωρακείου της στοάς, υποστηρίζει κι αυτός ότι πρόκειται για μακεδονική καυσία. Τέλος, ο Lumpkin[27] κι ο Dintsis[28] συμφωνούν με την άποψη των παραπάνω μελετητών. Όμως, πιστεύω ότι είναι πιο πιθανό να απεικονίζεται εδώ ένα περιτραχήλιο κι όχι καυσία, γιατί το άνοιγμα που υπάρχει στο αντικείμενο αυτό είναι μικρό και δε χωρεί στο κεφάλι του ανθρώπου. Εάν ήταν καυσία θα έπρεπε η διάμετρος του ανοίγματος να ήταν μεγαλύτερη. Η ορθότητα του επιχειρήματος αυτού, που το θεωρώ ουσιαστικό, μπορεί να ελεγχθεί εάν συγκρίνουμε τη διάμετρο του ανοίγματος με τη διάμετρο του ανοίγματος που υπάρχει στο λαιμό του μετάλλινου θώρακα που απεικονίζεται στο ίδιο ανάγλυφο. Από τη σύγκριση διαπιστώνει κανείς εύκολα ότι το άνοιγμα της υποτιθέμενης καυσίας είναι κατά τι μεγαλύτερο από το άνοιγμα του θώρακα, δηλαδή τόσο όσο για να δεχτεί άνετα τον τράχηλο ενός ανθρώπου.

Οι λόγοι που μας οδηγούν να ταυτίσουμε το αντικείμενο αυτό με περιτραχήλιο είναι οι εξής: α) στα ανάγλυφα απεικονίζονται όπλα ή σχετικά με τον πόλεμο αντικείμενα[29], β) οι διαστάσεις του αντικειμένου αυτού ταιριάζουν με εκείνες των άλλων γνωστών περιτραχηλίων, γ) η μορφή του μοιάζει με εκείνη των πραγματικών περιτραχηλίων που σώθηκαν και, περισσότερο, με του φολιδωτού περιτραχηλίου από το Δερβένι (για το περιτραχήλιο αυτό βλ. παρακάτω). Επίσης, οι πτυχές που σχηματίζονται στο σημείο του λαιμού, δείχνουν ότι το περιτραχήλιο καλυπτόταν από δέρμα, το οποίο ήταν τεντωμένο, πιθανότατα, πάνω από ένα στέρεο σιδερένιο έλασμα, ενώ η περιφέρειά του είναι ενισχυμένη και τονίζεται με ράμματα, όπως στο περιτραχήλιο της Πύδνας. Το μόνο σοβαρό επιχείρημα εναντίον της ταύτισής του με το περιτραχήλιο, που θα μπορούσε να αντιπαραθέσει κανείς, είναι το κλειστό ως δακτύλιος άνοιγμα, από το οποίο περνούσε ο τράχηλος. Το πρόβλημα αυτό ξεπερνιέται αν υποθέσουμε

21. Βεργίνα 1984, σ. 186, εικ. 146-149. P. Ducrey, ό.π., σ. 83, εικ. 54.

22. R. Bohn, Altertümer von Pergamon II. Das Heiligtum der Athena Polias Nikeforos, 1885, σ. 96, πίν. XLV, 1.

23. A. Bauer, Die griechischen Kriegsaltertümer, HAW IV, 1, 2 (1893), σ. 313.

24. E. Neuffer, ό.π., σ. 23.

25. E. Wuescher-Becchi, Petasus e causia, BullCom 32 (1904), σ. 104.

26. P. Jaeckel, Pergamenische Waffenreliefs. Waffen- und Kostümkunde (Zeitschrift der Gesellschaft für historische Waffen- und Kostümkunde) 7 (1965), σ. 103, εικ. 27.

27. H. Lumpkin, The Weapons and Armour of the Macedonian Phalanx, The Journal of the Arms and Armour Society 8 (1975), σ. 196.

28. P. Dintsis, Hellenistische Helme, 1986, σ. 191 κ.ε. και 309, αριθ. 293.

29. Για το περιτραχήλιο είναι και ανασκαφικά βεβαιωμένο ότι αποτελούσε μέρος του οπλισμού, ενώ για την καυσία οι ερευνητές βασίζονται κυρίως στην πληροφορία της Παλατινής Ανθολογίας (VI 335), όπου η καυσία αναφέρεται ως *εὔκολον ὅπλον* και ως *κόρυς ἐν πολέμῳ*.

ότι το σημείο σύνδεσης του κολάρου, που θα υπήρχε πίσω στον αυχένα, δε δηλώθηκε εδώ κι ότι θα απεικονίστηκε κλειστό, όπως το είχε φορέσει κάποιος. Ένα άλλο επιχείρημα που θα μπορούσε να αναφέρει κανείς εναντίον της ταύτισής του με το περιτραχήλιο, είναι ο τρόπος που απεικονίζεται στο ανάγλυφο. Όμως, πιστεύω ότι το περιτραχήλιο είναι τοποθετημένο ανάποδα κι εδώ οφείλεται ίσως η παραπλανητική εικόνα που σχηματίστηκε στους ερευνητές. Το περιτραχήλιο εδώ απεικονίζεται ανάποδα γιατί: α) ο τριγωνικός διαθέσιμος χώρος ευνοούσε αυτή την τοποθέτησή του και β) δεν ήταν απαραίτητο να είναι τοποθετημένο σωστά, αφού εδώ απεικονίζεται μια συσσώρευση όπλων από τα οποία άλλα είναι τοποθετημένα όρθια στη σωστή τους θέση, άλλα πλάγια και άλλα ανάποδα. Αναφέρω χαρακτηριστικά ότι από το σύνολο των κρανών άλλα απεικονίζονται όρθια, άλλα πλάγια και άλλα ανάποδα (βλ. Bohn, ό.π., πίν. XLIII και XLVI, 3). Το ίδιο, ως προς την τοποθέτηση, συμβαίνει και στις περικνημίδες (Bohn, ό.π., πίν. XLV, 1).

3. Στον καμέο της Βιέννης όπου απεικονίζονται, ίσως, ο Μέγας Αλέξανδρος και η Ολυμπιάδα, ο Μέγας Αλέξανδρος φορεί κράνος και, κατά τη γνώμη μου, περιτραχήλιο[30] (ελληνιστικά χρόνια).

Περισσότερες πληροφορίες για τα περιτραχήλια έχουμε από τις ανασκαφές, στις οποίες βρέθηκε μέχρι τώρα ένας μικρός αριθμός τέτοιων αντικειμένων. Εκτός από τα τρία περιτραχήλια της Θράκης (από τα δύο σώθηκαν μόνο θραύσματα), τα οποία βρέθηκαν παλιότερα στη Βουλγαρία στις θέσεις Mezek, Vărbica και Jankovo[31] (Π ί ν. 8 α, 9 α-β, 11 β), από τον ελλαδικό χώρο έλειπαν μέχρι πρόσφατα τέτοιου είδους ευρήματα. Όμως, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας βρέθηκαν στη Μακεδονία ακόμη πέντε παρόμοια. Τρία βρέθηκαν στη μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας —δύο στο μακεδονικό τάφο II[32] και ένα στο μακεδονικό τάφο III[33]— (Π ί ν. 8 β), ένα στο μνημειακό κιβωτιόσχημο τάφο της Κατερίνης[34] (Π ί ν. 12 α), και ένα στην

30. G. M. A. Richter, The Engraved Gems of the Greeks, Etruscans and Romans, 1968, I, 155, εικ. 610.

31. Το περιτραχήλιο από το Mezek, τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας, σώζεται ολόκληρο. Ύψ. 0,265, πλ. 0,29, διάμ. εσωτ. ανοίγματος 0,13, ύψ. της κάθετης ταινίας (εσωτερικά) 0,04 μ. Η Ognenova, ό.π., σ. 530, αναφέρει ότι στην πίσω επιφάνεια του περιτραχηλίου υπήρχε εκτός από το δέρμα και πίλημα (feutre), από το οποίο διατηρήθηκαν ίχνη. Τα διάφορα υλικά στερεώνονταν μεταξύ τους με μικρά καρφιά. Η Ognenova αποδίδει στο ίδιο περιτραχήλιο και μερικά τμήματα από σιδερένια ελάσματα και υποθέτει ότι με αυτά προστατευόταν ο αυχένας, όμως το άνοιγμα του περιτραχηλίου πίσω είναι λιγότερο από 0,13 μ., ενώ το σωζόμενο μήκος των σιδερένιων ελασμάτων είναι 0,16 και 0,163 μ. Το 1885 σε έναν τύμβο κοντά στο χωριό Vărbica της Πρεσλάβας, στη βορειοανατολική Βουλγαρία βρέθηκαν μεταξύ άλλων μερικά μικρά τμήματα από ένα περιτραχήλιο (Μουσείο Σόφιας). Κανείς δεν τα είχε ταυτίσει μέχρι το 1961, οπότε η Ognenova τα απέδωσε σε ένα περιτραχήλιο παρόμοιο με του Mezek και το αποκατέστησε σχεδιαστικά. Για τις πρώτες αναφορές στο εύρημα βλ. H. και K. Škorpil, Mogili, 1898, σ. 131-132, εικ. 54:6. B. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Dunanlij in Südbulgarien, 1934, σ. 173, εικ. 187. Το 1905 σε έναν τάφο ΝΔ. από το χωριό Jankovo και κοντά στον ποταμό Tiča, βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, πήλινα και μετάλλινα αγγεία, νομίσματα Φίλιππου Β' και πολλά ασημένια επίχρυσα ελάσματα, τα οποία έφεραν διακόσμηση. Πολύ αργότερα η Ognenova (ό.π., σ. 531 κ.ε.) τα απέδωσε σε ένα περιτραχήλιο παρόμοιο με εκείνα από το Mezek και το Vărbica. Μια πρώτη αναφορά του ευρήματος, όπου και η μοναδική απεικόνιση μερικών θραυσμάτων, υπάρχει στο περιοδικό IRAIK 10 (1905), σ. 426, πίν. LXXXIX, 9.

32. Βεργίνα 1984, σ. 120 και 189, εικ. 151.

33. Βεργίνα 1984, σ. 217. Ο μακεδονικός τάφος III ονομάστηκε από τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο «Τάφος του Πρίγκηπα».

34. Κ. Δεσποίνη, Ο τάφος της Κατερίνης, ΑΑΑ XIII (1980), σ. 198 κ.ε., εικ. 5-6. Η ίδια, Ο τάφος της Κατερίνης, στο Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, 1985, σ. 46, εικ. 5-6. Ο τάφος βρίσκεται περίπου 2 χλμ. βορειοανατολικά της Κατερίνης και 100 μ. περίπου δυτικά της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Αθηνών. Σώθηκαν

Πύδνα, για το οποίο γίνεται εδώ λόγος. Μπορούμε να αναφέρουμε εδώ κι ένα διαφορετικό περιτραχήλιο, δερμάτινο με χάλκινες επίχρυσες φολίδες στην εξωτερική του επιφάνεια, (Π ί ν. 12 β), το οποίο βρέθηκε το 1962 στον κιβωτιόσχημο τάφο Β΄ του Δερβενίου Θεσσαλονίκης, όπου κι ο περίφημος μπρούντζινος κρατήρας[35] (β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.).

Πολύ κοντά στο περιτραχήλιο της Πύδνας, ως προς τη μορφή, τα υλικά, τον τρόπο κατασκευής και τη διακόσμηση, βρίσκονται τα τρία περιτραχήλια από τους τύμβους της Θράκης (Mezek, Vărbica, Jankovo), το περιτραχήλιο από τον προθάλαμο του μακεδονικού τάφου ΙΙ της μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας κι εκείνο της Κατερίνης. Σε όλα αυτά τα περιτραχήλια το λεπτό ασημένιο έλασμα που κάλυπτε την εξωτερική επιφάνεια, ήταν επίχρυσο και είχε ανάγλυφη διακόσμηση[36].

Το περιτραχήλιο ήταν, όπως φαίνεται από όλα τα στοιχεία που διαθέτουμε, ένα εξάρτημα του αμυντικού οπλισμού, το οποίο συμπλήρωνε το θώρακα. Δηλαδή, αυτός που φορούσε περιτραχήλιο, απαραίτητα, τουλάχιστον όσον αφορά στην ελληνική πραγματικότητα, πρέπει να φορούσε και θώρακα. Τη σπάνια, από ό,τι φαίνεται, χρήση του μπορούμε να την αποδώσουμε σε δύο λόγους. Ο ένας είναι ότι οι θώρακες, τουλάχιστον οι περισσότεροι από τους μετάλλινους, με την κατάλληλη διαμόρφωσή τους στο στέρνο και περί τον τράχηλο κάλυπταν όλη την επιφάνεια του σώματος την οποία θα κάλυπτε το περιτραχήλιο και γι' αυτό ήταν περιττή και πρακτικά αδύνατη η προσθήκη του, όταν υπήρχε τέτοιος θώρακας. Ο άλλος λόγος είναι ότι το περιτραχήλιο δεν πρέπει να το χρησιμοποιούσαν οι απλοί στρατιώτες, αλλά μόνο κάποιοι αξιωματούχοι. Δηλαδή θα το χρησιμοποιούσαν μόνο μερικοί ευγενείς στον οπλισμό τους και, αν λάβουμε υπόψη μας τη σημαντική πληροφορία του Πλούταρχου, διαπιστώνουμε ότι το φορούσε ως διακριτικό κι ο ίδιος ο αρχηγός των Ελλήνων, ο Μέγας Αλέξανδρος. Αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι ο θώρακας πρέπει να ήταν, κυρίως, λινός, άποψη που ενισχύεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα, επειδή ο θώρακας αυτός παρουσιάζει μεγάλη ευκαμψία, χρήσιμη για τους ιππείς. Τα ανασκαφικά δεδομένα ενισχύουν, επίσης, την άποψή μας ότι τα φορούσαν οι ηγεμόνες και, ειδικότερα για τη Μακεδονία, η τάξη των εταίρων, η οποία αποτελούσε το βαρύ ιππικό και προέρχονταν από την αριστοκρατία των γαιοκτημόνων της Μακεδονίας (Π ί ν. 11 ε). Ο Droysen αναφέρει ανάμεσα στα αμυντικά όπλα των εταίρων και το περιτραχήλιο[37].

Το περιτραχήλιο της Πύδνας πρέπει να ανήκε σε κάποιον εταίρο, πράγμα που επισημαίνεται κι από τον ανασκαφέα του τάφου. Σ' αυτή την απόδοση μας οδηγεί η επιμελημένη κατασκευή του τάφου, τα πλούσια κτερίσματα και η ζωγραφική απεικόνιση του μετάλλινου φίμω-

μόνο ορισμένα τμήματα του περιτραχηλίου, με τη βοήθεια των οποίων έγινε η σχεδιαστική αποκατάσταση. Στην πρώτη αναφορά για τον τάφο και τα ευρήματά του, που γίνεται από την ανασκαφέα, βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 204 κ.ε., Πίν. 129 α-δ, δεν αναφέρεται το περιτραχήλιο.

35. Για τον τάφο Β΄ του Δερβενίου βλ. Χ. Μακαρόνας, Τάφοι παρά το Δερβένι Θεσσαλονίκης, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 194. Στην πρώτη αυτή έκθεση για τα ευρήματα δεν αναφέρεται το περιτραχήλιο. Για το περιτραχήλιο βλ. τον οδηγό της έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας, 1979, σ. 66, αριθ. 37. Επίσης, G. T. Griffith, Ο Φίλιππος ως στρατηγός και ο μακεδονικός στρατός, στο Φίλιππος βασιλεύς Μακεδόνων, 1980, σ. 64, εικ. 41.

36. Μερικοί ερευνητές παραλείπουν να αναφέρουν όσον αφορά στο περιτραχήλιο από το Mezek την επιχρύσωση και κάνουν λόγο μόνο για ασημένια επένδυση π.χ. P. Jacobsthal, Keltische Bronzebeschläge in Berlin, PZ 25 (1934), σημ. 28 στη σ. 86. Chr. Danov, ό.π., σ. 452. Βεργίνα 1984, σ. 189.

37. J. G. Droysen, Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, 1899, σ. 200 (μετάφρ. Πανταζίδου).

τρου του αλόγου, καθώς και του ποικιλμένου ξίφους. Δε γνωρίζουμε εάν, μαζί με το περιτραχήλιο, υπήρχε και λινός θώρακας, ο οποίος θα διαλύθηκε. Το περιτραχήλιο του μνημειακού τάφου της Κατερίνης, ο οποίος ήταν συλημένος, πρέπει να ανήκε κι αυτό σε έναν εταίρο. Εδώ μαζί με το περιτραχήλιο υπήρχε κι ένας λινός θώρακας, από τον οποίο διασώθηκαν αρκετά από τα ασημένια επίχρυσα κοσμήματά του.

Στο μακεδονικό τάφο ΙΙΙ της μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας, μαζί με το περιτραχήλιο υπήρχε κι ένας λινός θώρακας, από τον οποίο σώθηκαν μόνο δύο χρυσά ελάσματα τα οποία τον κοσμούσαν[38]. Στο θάλαμο του μακεδονικού τάφου ΙΙ της μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας, μαζί με το περιτραχήλιο βρέθηκε κι ο γνωστός σιδερένιος θώρακας λινού τύπου[39]. Στον προθάλαμο του ίδιου τάφου υπήρχε ένα δεύτερο περιτραχήλιο το οποίο, σύμφωνα με τα γραφόμενα του ανασκαφέα, βρέθηκε μόνο του, χωρίς θώρακα[40]. Όμως, θα ήταν προβληματική κι ανεξήγητη η παρουσία του πολύτιμου και καταστόλιστου περιτραχηλίου εάν δε συνόδευε κάποιον αντίστοιχο σε πολυτέλεια θώρακα. Πράγματι, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, δίπλα στο περιτραχήλιο βρέθηκαν δύο μικρά χρυσά γοργόνεια, χρυσοί ρόδακες κι ασημένιοι κρίκοι[41], όλα, κατά τη γνώμη μου, προσαρτήματα ενός λινού θώρακα που θα διαλύθηκε. Τα προσαρτήματα αυτά χρησίμευαν για τη στερέωση του θώρακα όταν φοριόταν. Είχαμε δηλαδή και στον προθάλαμο ένα λινό θώρακα, ο οποίος συμπληρωνόταν με το γνωστό περιτραχήλιο.

Στους τάφους της Θράκης, όπου βρέθηκαν τα τρία περιτραχήλια, δεν αναφέρονται θώρακες. Πρέπει να λάβουμε όμως υπόψη μας ότι στους δύο τάφους (Vărbica και Jankovo) δεν έγινε κανονική ανασκαφή και τυχόν υπολείμματα από λινούς, κατά τη γνώμη μου, θώρακες που θα υπήρχαν, δεν επισημάνθηκαν και χάθηκαν για την έρευνα. Η Ognenova (ό.π., σ. 531), σχετικά με την απουσία θώρακα στον τάφο του Mezek, γράφει ότι μπορεί να οφείλεται στη διαταραχή του τάφου από τις διαδοχικές ταφές. Η ίδια ερευνήτρια υποστηρίζει ότι οι θώρακες, οι οποίοι θα συνόδευαν τα τρία περιτραχήλια στις ταφές της Θράκης, θα ήταν μετάλλινοι με άνοιγμα στο στέρνο (décolleté), όπως εκείνοι των τάφων της ίδιας εποχής που βρέθηκαν στο Dălboci, «Bašova mogila» και στο Ruec. Όμως στους τρεις αυτούς μετάλλινους θώρακες αντιστοιχούσαν επιστήθια[42] (pectoral) κι όχι περιτραχήλια όπως αυτά που εξετάζουμε εδώ[43]. Η ομοιότητα των επιστηθίων αυτών με τα δικά μας περιτραχήλια, βρίσκεται στα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και στον προορισμό τους, τον οποίο πολύ σωστά επεσήμανε η Ognenova. Διαφέρουν όμως ως προς τα διακοσμητικά θέματα και, κυρίως, ως προς τη μορφή, γιατί δεν έχουν μηνοειδές σχήμα και τους λείπει η κάθετη υπερυψωμένη ταινία που προστάτευε τον τράχηλο.

38. Βεργίνα 1984, σ. 217.

39. Ό.π., σ. 120. Για το θώρακα βλ. σ. 137 κ.ε., εικ. 95-96.

40. Ό.π., σ. 189.

41. Ό.π., σ. 189, εικ. 152-153. Ο ανασκαφέας θεωρεί προβληματική την απόδοση των παραπάνω αντικειμένων και γράφει σχετικά: «είναι δύσκολο να πούμε από που προέρχονται όλα αυτά τα κοσμητικά στοιχεία· το πιθανότερο είναι ότι πρέπει να ανήκουν σε κάποιο μικρό ξύλινο κιβώτιο, το οποίο αποσυντέθηκε ολότελα». Στον οδηγό τού Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας, 1979, σ. 49, αριθ. 95, αναφέρεται ότι τα γοργόνεια «στόλιζαν κάποιο εξάρτημα της στολής».

42. Οι A. P. Mancević (Senie ubori skifskago perioda, Kralkie soobstenia 22, Moscou 1948, σ. 72 και D. P. Dimitrov (Trouvailles funéraires de Dălboki, Fouilles et recherches 4 (1949), σ. 235-242), υποστήριξαν ότι τα χρυσά αυτά επιστήθια ήταν ένα είδος παράσημων που κρέμονταν στο ρούχο ή στο θώρακα, δηλωτικά της προνομιακής θέσης αυτών που τα έφεραν.

43. L. Ognenova, ό.π., σ. 533 κ.ε., εικ. 19-20. Στον τάφο του Ruec δε βρέθηκε επιστήθιο, όμως η Ognenova δέχεται ότι κι εδώ είναι πιθανό να υπήρχε ένα επιστήθιο παρόμοιας μορφής με τα άλλα δύο.

Στον κιβωτιόσχημο τάφο του Δερβενίου, μαζί με το φολιδωτό περιτραχήλιο και τα άλλα όπλα του νεκρού, υπήρχε, σύμφωνα με τα γραφόμενα του ανασκαφέα, κι ένας δερμάτινος φολιδωτός θώρακας.

Εάν συγκρίνουμε το περιτραχήλιο της Πύδνας με άλλα παρόμοια που έχουν βρεθεί ως τώρα, διαπιστώνουμε ότι ο τρόπος κατασκευής τους είναι ο ίδιος. Δηλαδή, ο πυρήνας αποτελείται από ένα αρκετά ισχυρό σιδερένιο έλασμα, το οποίο επενδύεται με δέρμα, ενώ στην μπροστινή επιφάνεια υπάρχει ένα ασημένιο επίχρυσο έλασμα με πλούσια διακόσμηση, όπως του δικού μας. Τα διακοσμητικά θέματα των πέντε περιτραχηλίων, τα οποία προαναφέρθηκαν, έχουν πολλές ομοιότητες όχι μόνο με το περιτραχήλιο της Πύδνας, αλλά και μεταξύ τους. Το διακοσμητικό θέμα με τις βλαστόσπειρες, που υπάρχει στην πρώτη και την τρίτη ζώνη του περιτραχηλίου της Πύδνας, το βρίσκουμε και στα τρία περιτραχήλια της Θράκης (Mezek, Vărbica, Jankovo), καθώς και στην τρίτη ζώνη του περιτραχηλίου της Κατερίνης. Στο τελευταίο το ίδιο διακοσμητικό θέμα υπάρχει και στην κάθετη ταινία. Στα περιτραχήλια της Θράκης το μοτίβο είναι πλουσιότερο, μεγαλύτερο σε όγκο, με περισσότερα άνθη και βλαστούς και μεγαλύτερες έλικες. Πολύ κοντά στο δικό μας βρίσκεται η βλαστόσπειρα του περιτραχηλίου της Κατερίνης, λιτή, ανάλαφρη και περισσότερο κινημένη[44].

Η δεύτερη ζώνη, με τα ανθέμια, έχει τα αντίστοιχά της στο ένα περιτραχήλιο από τη Θράκη (Mezek) και σ' αυτό της Κατερίνης· στης Θράκης βρίσκεται στην πρώτη ζώνη, ενώ στης Κατερίνης στην ίδια ζώνη με της Πύδνας. Σε σχέση με τα ανθέμια των δύο αυτών περιτραχηλίων, τα ανθέμια του περιτραχηλίου της Πύδνας δίνονται περισσότερο σχηματοποιημένα. Μεγάλες ομοιότητες παρουσιάζουν μεταξύ τους τα ανθέμια των περιτραχηλίων της Θράκης (Mezek) και της Κατερίνης. Στα πέρατα της δεύτερης ζώνης το πολύφυλλο κι επίμηκες κλαδί φοινικιάς που καλύπτει πειστικά το στενό τριγωνικό χώρο που απομένει, βρίσκει το αντίστοιχό του στη δεύτερη και στην τέταρτη διακοσμητική ζώνη του περιτραχηλίου της Βεργίνας, στην ίδια ακριβώς θέση. Το ίδιο θέμα υπήρχε και στο περιτραχήλιο από το Jankovo. Το διακοσμητικό θέμα της τέταρτης ζώνης, γλωσσωτό κόσμημα με αντίνωτα «φύλλα» εναλλάξ, το βρίσκουμε όμοιο στις αντίστοιχες ζώνες των περιτραχηλίων από τη Θράκη (Mezek) και την Κατερίνη.

Η διακόσμηση της κάθετης υπερυψωμένης ταινίας (κολάρου) με τους μεγάλους ρόδακες, είναι σχεδόν ίδια με τη διακόσμηση της αντίστοιχης κάθετης ταινίας του περιτραχηλίου της Βεργίνας και με τη διακόσμηση της πρώτης ζώνης του περιτραχηλίου της Θράκης (Vărbica). Παραπλήσιο θέμα υπήρχε και στο περιτραχήλιο από το Jankovo.

Οι τρεις σειρές με τα στρογγυλά διακοσμητικά εξάρματα, που ορίζουν τις διακοσμητικές ζώνες, έχουν τα αντίστοιχά τους σε δύο παρόμοιες του περιτραχηλίου της Κατερίνης, ενώ οι δύο σειρές με τα μεγάλα εξάρματα που μιμούνται κεφάλια καρφιών, έχουν τα αντίστοιχά τους στο περιτραχήλιο της Βεργίνας, στο οποίο υπάρχει μία όμοια σειρά κατά την περιφέρεια, και σ' ένα από τα περιτραχήλια της Θράκης (Vărbica).

Ύστερα από την παράθεση των δεδομένων και το σχολιασμό που προηγήθηκε, θα προ-

44. Στη σχεδιαστική αποκατάσταση του περιτραχηλίου της Κατερίνης (Κ. Δεσποίνη, ό.π., εικ. 5), το σωζόμενο τμήμα της βλαστόσπειρας κατευθύνεται προς τ' αριστερά, που σημαίνει ότι ανήκει στο αριστερό τμήμα της αντίστοιχης διακοσμητικής ζώνης κι όχι στο δεξί, όπου τοποθετήθηκε. Οι βλαστόσπειρες, όπως φαίνεται από το περιτραχήλιο της Θράκης (Mezek) και της Πύδνας, ξεκινούσαν από το μέσον της διακοσμητικής ζώνης και κατευθύνονταν προς τα δύο άκρα του.

σπαθήσουμε να αναζητήσουμε τους λόγους για τους οποίους επινοήθηκαν τα περιτραχήλια, το χρόνο της εμφάνισης και τη διάρκεια της χρήσης τους, τον τόπο κατασκευής τους κτλ.

Η χρήση του περιτραχηλίου πρέπει να επινοήθηκε και για πρακτικούς λόγους, γιατί προστάτευε αποτελεσματικά ένα από τα πιο ευαίσθητα σημεία του ανθρώπινου σώματος, τον τράχηλο και μέρος του στέρνου. Αυτό, βέβαια, προϋπέθετε ότι ο θώρακας άφηνε ακάλυπτο το συγκεκριμένο αυτό τμήμα του σώματος και τέτοιος ήταν, κυρίως, ο λινός. Όμως, βασισμένοι στις γραπτές και αρχαιολογικές μαρτυρίες μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα περιτραχήλια, όπως αυτό της Πύδνας, δεν ήταν εντελώς απαραίτητα στον αμυντικό οπλισμό των αρχαίων Ελλήνων, αλλά, κυρίως, πρόσθεταν κύρος και λαμπρότητα σε μερικούς αξιωματούχους που τα φορούσαν, κάνοντάς τους να ξεχωρίζουν. Ενισχυτικό σ᾽ αυτή την άποψη είναι το γεγονός ότι το τμήμα του σώματος που κάλυπταν με τα περιτραχήλια που εξετάζουμε, θα μπορούσαν να το καλύψουν με τα κάθε λογής διακοσμητικά, όχι πολεμικά, περιτραχήλια[45], όπως τα χρυσά περιτραχήλια του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στη Σκυθία[46] (Πίν. 10 α-β).

Η έντονη διακοσμητική διάθεση και τα πολύτιμα μέταλλα που χρησιμοποιήθηκαν για να λαμπρύνουν την εξωτερική επιφάνεια του περιτραχηλίου της Πύδνας, όπως και των παρομοίων μ᾽ αυτό, δείχνουν τη στενή του σχέση με το περιτραχήλιο κόσμημα γενικά. Ας θυμηθούμε εδώ και το περιτραχήλιο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το οποίο λαμπρυνόταν με πολύτιμους λίθους[47]. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι τα περιτραχήλια που εξετάζουμε εδώ και χρησιμοποιήθηκαν στον αμυντικό οπλισμό, προήλθαν από τα καθαρά διακοσμητικά περιτραχήλια, όπως αυτά της Σκυθίας που αναφέρθηκαν παραπάνω. Μερικά περιτραχήλια πιθανώς να μην είχαν ασημένιο ή άλλου είδους έλασμα ως επένδυση στην εξωτερική τους επιφάνεια, αλλά να καλύπτονταν στο σημείο αυτό με δέρμα ή με ένα χρωματιστό κεντημένο ύφασμα. Άλλωστε, γνωρίζουμε από τις αρχαίες απεικονίσεις στα έργα τέχνης ότι και οι λινοί θώρακες στολίζονταν με κεντήματα τα οποία παρίσταναν φυτικά ή γεωμετρικά θέματα ή ζωικές μορφές. Είναι πιθανό η ιδέα της διάταξης των θεμάτων και τα ίδια τα θέματα, στα περιτραχήλια σαν της Πύδνας με το διακοσμημένο ασημένιο έλασμα, να μεταφέρθηκαν από περιτραχήλια που είχαν υφασμάτινη ολοκέντητη επιφάνεια. Όπως κι αν έχει το πράγμα, η κατάφορτη από διακοσμητικά θέματα επίχρυση επιφάνεια των περιτραχηλίων, τα οποία έχουμε στη διάθεσή μας, θυμίζει κεντήματα.

Ένα άλλο θέμα που πρέπει να συζητηθεί εδώ είναι αν το περιτραχήλιο της Πύδνας και τα παρόμοια με αυτό, τα φορούσαν στη μάχη ή τα είχαν μόνο για τις τελετές και τις παρελάσεις. Είναι φυσικό να τα χρησιμοποιούσαν στις διάφορες τελετές κατά τις οποίες φορούσαν την πανοπλία τους[48], αναμφίβολα όμως αποτελούσαν μέρος του οπλισμού που τον χρησιμοποιούσαν στις μάχες. Υπάρχουν αρκετές αρχαίες μαρτυρίες με τις οποίες αποδεικνύεται ότι οι Έλληνες, κι όχι μόνον αυτοί, πολεμούσαν με τα λαμπρά και καταστόλιστα όπλα τους. Ο Γλαύκος στον Τρωικό πόλεμο φορούσε χρυσή πανοπλία[49]. Ο Μέγας Αλέξανδρος ξεχώριζε

45. Με τον όρο περιτραχήλιο δηλωνόταν στην αρχαιότητα και το περιδέραιο, ο όρμος.

46. Πρόκειται για δύο χρυσά περιτραχήλια κοσμήματα ελληνικών εργαστηρίων. Το ένα, διαμ. 0,31 μ., βρέθηκε το 1971 σε τύμβο της Ουκρανίας, στην Tolstaja Mogila, τώρα στο Μουσείο του Κιέβου, ενώ το άλλο, διαμ. 0,184 μ., βρέθηκε το 1868 σε τύμβο της περιοχής του Kuban, στη Bolschaja Blisniza, τώρα στο Μουσείο Hermitage. Βλ. B. Piotrowski, ό.π., σ. 92, εικ. 118-121 και 255-256.

47. Οι πολύτιμοι λίθοι δε θα είχαν μόνο διακοσμητικό ρόλο, αλλά και μαγικό-προστατευτικό, γι᾽ αυτόν που τους έφερε πάνω του.

48. Ο Chr. Danov, ό.π., σ. 452, γράφει ότι το περιτραχήλιο του Mezek ήταν για τις παρελάσεις.

49. Ιλ. Ζ 234-236.

στη μάχη του Γρανικού από τη λαμπρότητα των όπλων του[50], ενώ στη μάχη των Γαυγαμήλων φορούσε, όπως προαναφέραμε, περιτραχήλιο στολισμένο με πολύτιμους λίθους.

Δεν είναι γνωστό πότε εμφανίστηκε για πρώτη φορά ο τύπος των περιτραχηλίων που εξετάζουμε. Όλα τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, συνολικά έξι μαζί με της Πύδνας, πρέπει να χρονολογηθούν από το β΄ τέταρτο ως το γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Ίσως η περίοδος της βασιλείας του Φιλίππου Β΄ (359-336 π.Χ.) και του Μεγάλου Αλέξανδρου (336-323 π.Χ.), να είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα για τη χρονολόγησή τους[51]. Σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση του ανασκαφέα Μ. Μπέσιου, ο τάφος στον οποίο βρέθηκε το περιτραχήλιο της Πύδνας, χρονολογείται πριν από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Η σύγκρισή του με τα υπόλοιπα πέντε, μας βοηθεί να το χρονολογήσουμε στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Η ανάγλυφη απεικόνιση του αμυντικού αυτού όπλου στο θωράκειο της στοάς του ιερού της Αθηνάς Πολιάδος στο Πέργαμο, αποτελεί ένδειξη ότι τα περιτραχήλια συνέχισαν να χρησιμοποιούνται, τουλάχιστον, και στα ελληνιστικά χρόνια. Είναι πιθανό, με διαφορετική μορφή, το περιτραχήλιο να ήταν σε χρήση και στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ στην παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι το υποκατέστησε ο *μανιάκης* ή *μανιάκιον*, που ήταν περιτραχήλιο κόσμημα, διακριτικό των αξιωματούχων[52]. Ένα τέτοιο κόσμημα φορούν στο λαιμό τους, οι τέσσερις αξιωματούχοι του Θεοδοσίου που απεικονίζονται στον ομώνυμο ασημένιο δίσκο (missorium), ο οποίος βρίσκεται στη Μαδρίτη και χρονολογείται στο 388 μ.Χ.[53]. Σε ένα εντοίχιο ψηφιδωτό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, του 7ου αι. μ.Χ., ο άγιος Σέργιος φορεί πάνω από την πολυτελή και καταστόλιστη χλαμύδα χρυσό μανιάκη με πολύτιμους λίθους, δηλωτικό του ανώτερου στρατιωτικού του αξιώματος[54].

50. Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις I, 14, 4: *ᾗ δὲ Ἀλέξανδρον αὐτὸν καθεώρων (δῆλος γὰρ ἦν τῶν τε ὅπλων τῇ λαμπρότητι καὶ τῶν ἀμφ' αὐτὸν τῇ σὺν ἐκπλήξει θεραπείᾳ)...* (Πλούταρχος, Αλέξανδρος 14: *ἦν τῇ πέλτῃ καὶ τοῦ κράνους τῇ χαίτῃ διαπρεπής*.

51. Το περιτραχήλιο από το Mezek χρονολογείται από το Filow, ό.π., σ. 72, μέσα στον 4ο αι. π.Χ. και το άλλο από το Vărbica χρονολογείται επίσης στον 4ο αι. π.Χ. (L. Ognenova, ό.π., σ. 531). Βασισμένοι στα ευρήματα του τάφου του Vărbica μπορούμε να χρονολογήσουμε και το περιτραχήλιο στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Το περιτραχήλιο από το Jankovo μπορεί να χρονολογηθεί με τη βοήθεια των νομισμάτων του Φίλιππου Β΄, που βρέθηκαν στον τάφο αυτό, στην περίοδο 359-333 π.Χ. (Izvestija, ό.π., σ. 426). Το περιτραχήλιο της Κατερίνης χρονολογείται από την ανασκαφέα, σύμφωνα με το σύνολο των κτερισμάτων του τάφου, στο β΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Κ. Δεσποίνη, ό.π., σ. 209), ενώ της Βεργίνας χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Τα ευρήματα του βασιλικού τάφου της Βεργίνας, στον οδηγό του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας, 1979, σ. 48, αριθ. κατ. 91).

52. Ησύχιος, *ὅρμίσκοι· περιτραχήλιοι· κόσμοι γυναικεῖοι ἢ μανιάκης ἢ περιδέραια*. Βλ. και παραπάνω υποσημ. 20. Ο μανιάκης ήταν ένα βαρύτιμο περιδέραιο που το φορούσαν οι Πέρσες και οι Γαλάτες. Βλ. Πλούταρχος, Κίμων 9. Πολύβιος II, 29, 8 και 31, 5.

53. Οι αξιωματούχοι είναι οπλισμένοι με ασπίδα και δόρυ και φορούν *κλιβάνιον* (ένα είδος θώρακα). Ο μανιάκης που φορούν φαίνεται ότι είναι από πολύτιμο μέταλλο (ασήμι ή χρυσός) και είναι διακοσμημένος με κύκλους («οφθαλμούς») οι οποίοι, ίσως, υποδηλώνουν την ύπαρξη πολύτιμων λίθων. Για το δίσκο βλ. A. Delgado, Memoria historico-critica sobre el gran disco de Theodosio encontrado en Almendralejo, 1849. Μια καλή φωτογραφία (λεπτομέρεια) των δύο αξιωματούχων με το μανιάκη υπάρχει στην εργασία της Α. Τσιτουρίδου, Το Μισσόριο του Θεοδοσίου, Κέρνος. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη, 1972, σ. 187-196, πίν. 52, 1.

54. Ο άγιος Σέργιος ήταν *πριμικήριος τῆς σχολῆς τῶν γεντηλίων*, δηλαδή αρχηγός ενός τάγματος της αυτοκρατορικής φρουράς. Για το ψηφιδωτό βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1952, σ. 194, πίν. 65 α. Α. Ξυγγόπουλος, Τα ψηφιδωτά του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1969, σ. 24, πίν. 19-20. Μια καλή έγχρωμη φωτογραφία του ψηφιδωτού υπάρχει στο βιβλίο, Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της, 1985, εικ. 8 (έκδοση της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης).

Για τον εντοπισμό του εργαστηρίου στο οποίο κατασκευάστηκε το περιτραχήλιο της Πύδνας, μπορούμε να βασιστούμε, εκτός των άλλων, στα τεχνοτροπικά στοιχεία του ίδιου του έργου και σ' αυτά που μας δίνουν και τα άλλα πέντε παρόμοια. Μέχρι πριν λίγα χρόνια ήταν γνωστά μόνο τα περιτραχήλια που είχαν βρεθεί στους τάφους της Θράκης, ένα ολόκληρο (Mezek) και τμήματα από δύο άλλα (Vărbica και Jankovo), ενώ στον ελλαδικό χώρο δεν είχε βρεθεί κανένα. Το 1977, όταν βρέθηκε το περιτραχήλιο της Βεργίνας με την επίχρυση επένδυση, αντίστοιχο εκείνων της Θράκης, υποστηρίχτηκε από τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο ότι αρχικά θα ανήκε σε κάποιο Θράκα ηγεμόνα κι ότι αργότερα είχε έρθει, με κάποιον τρόπο, από τη Θράκη στη Μακεδονία. Σημειώνεται χαρακτηριστικά ότι «θα είχαμε το δικαίωμα να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως ένα τέτοιο αντικείμενο δεν κατασκευάστηκε για την αυλή των Μακεδόνων βασιλέων, αλλά, πιθανότατα για κάποιον Θράκα ηγεμόνα»[55].

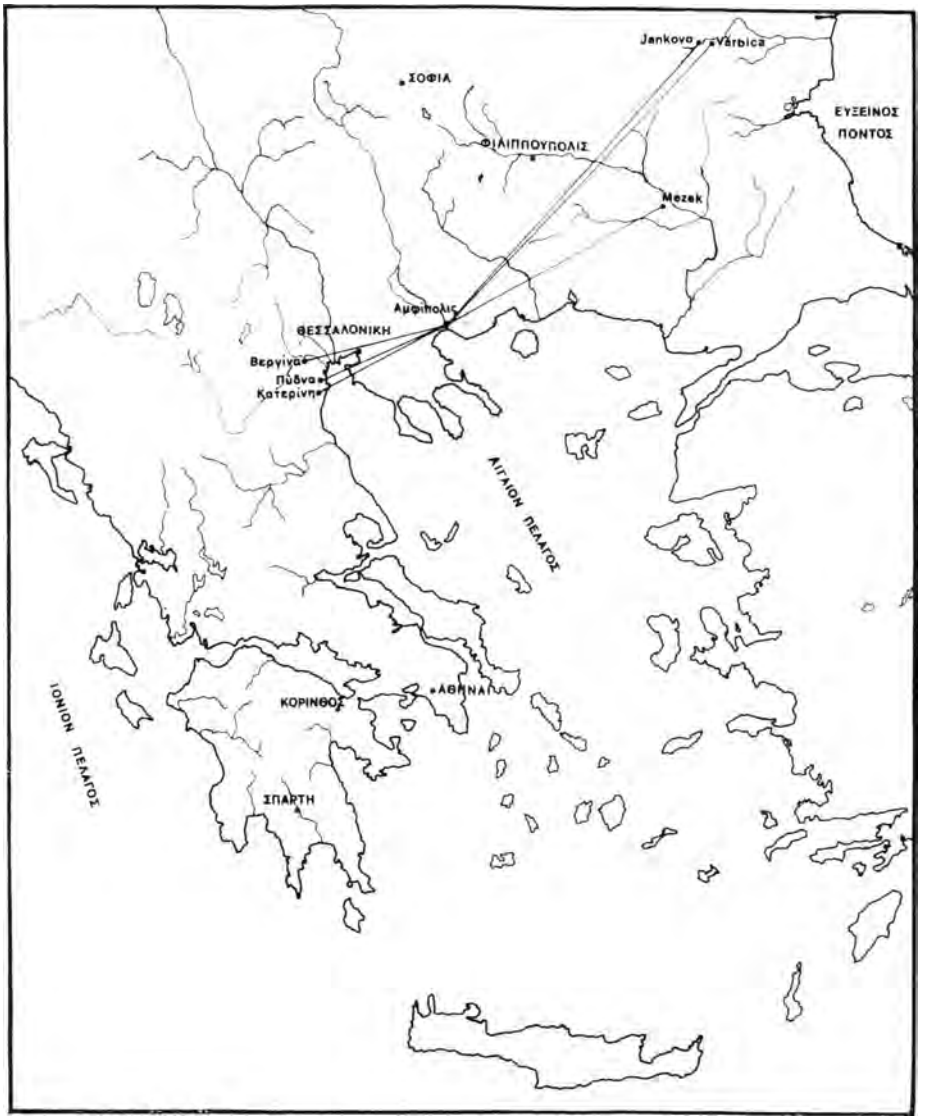
Από τα αρχαιολογικά δεδομένα που διαθέτουμε, είναι βέβαιο ότι η Θράκη και η Σκυθία αποτελούσαν πλούσιες αγορές για τη διάθεση τέτοιων βαρύτιμων κι επομένως ακριβών προϊόντων της ελληνικής μεταλλοτεχνίας (π.χ. αγγεία, κοσμήματα, περιτραχήλια, γωρυτοί). Ήταν λοιπόν λογικό και μέσα στις δυνατότητές τους οι Έλληνες τεχνίτες, όταν το έκριναν απαραίτητο, να προσαρμόζουν και τα θέματά τους στο γούστο των ξένων αγοραστών. Όμως, απ' ό,τι φάνηκε με τα πρόσφατα ευρήματα, και ορισμένες πλούσιες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως η Μακεδονία, αποτελούσαν αγορές για τέτοια προϊόντα. Η παρουσία τέτοιων πολύτιμων και ακριβών αντικειμένων, όπως ήταν τα περιτραχήλια, στη Μακεδονία εξηγείται όχι μόνο από τον πλούτο της περιοχής αλλά, κυρίως, από την κοινωνική διάρθρωση του πληθυσμού (ύπαρξη τάξης ευγενών, εταίροι). Ο γωρυτός με την επίχρυση επένδυση, που βρέθηκε στη Βεργίνα, είναι ένα άλλο συγκεκριμένο παράδειγμα έργου τέχνης, που προοριζόταν όχι μόνο για τις αγορές της Σκυθίας, ενδεχομένως και της Θράκης, αλλά και για τις αγορές της Μακεδονίας[56].

Το εργαστήριο στο οποίο κατασκευάστηκε το περιτραχήλιο της Πύδνας και τα άλλα πέντε, τα οποία προαναφέρθηκαν και παρουσιάζουν πολλά κοινά κατασκευαστικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, πρέπει να αναζητηθεί στα ανατολικά όρια της Μακεδονίας, δηλαδή ανάμεσα στη Μακεδονία και τη Θράκη. Τα ιωνικά στοιχεία που βρίσκουμε στα διακοσμητικά θέματα (ανθέμια, βλαστόσπειρες κτλ.), μας οδηγούν σε μια πόλη με έντονη ιωνική παράδοση. Βέβαια, η γενική εικόνα της διακόσμησης, ως προς την τεχνοτροπία, απηχεί το πνεύμα της μακεδονικής τέχνης, στο οποίο συνδυάζεται η συντηρητική παράδοση των τοπικών στοιχείων με την ιωνική παράδοση. Γεωγραφικά η πόλη αυτή πρέπει να βρισκόταν σε τέτοια θέση, η οποία να της εξασφάλιζε ομαλή και άμεση πρόσβαση με τη χώρα των Θρακών και, ενδεχομένως, ομαλή πρόσβαση σε περιοχές που διέθεταν πολύτιμα μέταλλα.

Από τις πληροφορίες του Ηρόδοτου συμπεραίνουμε ότι από τα όψιμα αρχαϊκά χρόνια ήταν γνωστή η μεταλλοτεχνία στις ελληνικές πόλεις που βρίσκονταν στην παραλιακή ζώνη της Θράκης και της Μακεδονίας, δηλαδή σε αυτές που ήταν πάνω στο δρόμο που ακολούθησε ο Ξέρξης κατά την εκστρατεία του εναντίον της Ελλάδας, το 480 π.Χ. Ο Ηρόδοτος γράφει ότι οι κάτοικοι των παραπάνω πόλεων, εκτός από τις τροφές που συγκέντρωναν για τα δείπνα του στρατεύματος, κατασκεύαζαν για τον Ξέρξη και για όσους δειπνούσαν μαζί του ασημένια και

55. Βεργίνα 1984, σ. 189.

56. Ο Μ. Ανδρόνικος (Βεργίνα 1984, σ. 184) υποστηρίζει ότι ο γωρυτός της Βεργίνας ανήκε σε κάποιο Σκύθη ηγεμόνα, ίσως στον Ατέα κι ότι ήρθε στη Μακεδονία ως λάφυρο πολέμου.

Σχέδ. 1. Χάρτης με τις θέσεις όπου βρέθηκαν περιτραχήλια.

χρυσά ποτήρια καθώς και κρατήρες και όλα τα άλλα επιτραπέζια σκεύη, τα οποία χρειάζονταν για το δείπνο[57]. Αναμφίβολα, με τη μαρτυρία αυτή που επιβεβαιώνεται κι από τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα (π.χ. της Σίνδου), γίνεται φανερή η ύπαρξη σπουδαίων εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας στις αντίστοιχες περιοχές.

57. Ηρόδοτος, VII, 119: *τοῦτο δὲ χρύσεά τε καὶ ἀργύρεα ποτήριά τε καὶ κρητῆρας ἐποιεῦντο καὶ τἆλλα ὅσα ἐπὶ τράπεζαν τιθέαται πάντα. ταῦτα μὲν αὐτῷ τε βασιλέϊ καὶ τοῖσι ὁμοσίτοισι μετ' ἐκείνου ἐπεποίητο, τῇ δὲ ἄλλῃ στρατιῇ τὰ ἐς φορβὴν μοῦνα τασσόμενα.*

Ο Jacobsthal υποστηρίζει ότι το περιτραχήλιο που βρέθηκε στο Mezek κατασκευάστηκε από έλληνα τεχνίτη της Κάτω Ιταλίας για ένα Θράκα και το συσχετίζει με ένα περιτραχήλιο κόσμημα που εικονίζεται σε μια προτομή ενός πήλινου γυναικείου ειδωλίου από τη Μεγάλη Ελλάδα (ΑΑ 1917, σ. 91, εικ. 16, 16α). Προσθέτει ακόμη ότι οι Έλληνες, ίσως οι Κορίνθιοι, έφτιαχναν τον 6ο αι. π.Χ. παρόμοια επιστήθια (Pectoralien) για τους ντόπιους[58]. Όμως, το παράδειγμα που αναφέρει ο Jacobsthal δεν έχει τα απαραίτητα στοιχεία ώστε να μπορεί να συγκριθεί με το περιτραχήλιο από το Mezek. Ο Rostovtzeff υποστηρίζει ότι τα έργα τέχνης με ελληνικό ή ημιελληνικό χαρακτήρα, που βρέθηκαν στις θέσεις Bedniakovo, Brerovo και Panagurishte της Θράκης, στην περιοχή της νότιας Βουλγαρίας, προορίζονταν για τους Θράκες και ήταν κατασκευασμένα, ίσως, στην Αμφίπολη και τις άλλες ελληνικές πόλεις της θρακικής παραλίας του Πόντου και του Αιγαίου[59]. Ο ίδιος υποθέτει ότι το ασημένιο φάλαρο με τον Ηρακλή και το λιοντάρι της Νεμέας, που βρέθηκε στο Panagurishte (τέλη 4ου αι. π.Χ.), προέρχεται από την Αμφίπολη[60]. Ο Filow (ό.π., σ. 71 κ.ε.), κάνοντας λόγο για την προέλευση του περιτραχηλίου που βρέθηκε στο Mezek, αντέκρουσε με πειστικά επιχειρήματα την άποψη του Jacobsthal και υποστήριξε ότι πρέπει να κατασκευάστηκε στην Αμφίπολη. Ο ίδιος επισημαίνει ότι η Αμφίπολη έπαιξε σπουδαίο ρόλο στο ελληνοθρακικό εμπόριο. Η Ognenova (ό.π., σ. 533) απέδωσε, με πιθανότητα, τα περιτραχήλια της Θράκης σε εργαστήριο κάποιας ελληνικής πόλης, αποικίας των Ιώνων, η οποία θα βρισκόταν στην παραλία της Θράκης. Ο Δ. Λαζαρίδης, ανασκαφέας της Αμφίπολης από το 1956 μέχρι το 1985, επισημαίνει ότι η πόλη ήταν αξιόλογο καλλιτεχνικό κέντρο και υποστηρίζει ότι «είναι πολύ πιθανό πως η Αμφίπολις εξήγαγε τόσο στις ελληνικές πόλεις της περιοχής όσο και στους οικισμούς των Θρακών του εσωτερικού διάφορα έργα μικροτεχνίας και βιοτεχνίας, σκεύη και κοσμήματα»[61].

Συνδυάζοντας όλα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η πόλη με την ιωνική παράδοση που συγκέντρωνε όλα τα απαραίτητα προσόντα (ύπαρξη μεταλλείων αργύρου και χρυσού, καλλιτεχνική παράδοση, καίρια γεωγραφική θέση), για την παραγωγή και τη διακίνηση τέτοιων προϊόντων, όπως το περιτραχήλιο της Πύδνας, ήταν η Αμφίπολη[62] (Σχέδ. 1).

Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1988 *ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Β. ΦΑΚΛΑΡΗΣ*

58. P. Jacobsthal, ό.π., σημ. 28 στη σ. 86. Το περιτραχήλιο από το Mezek χαρακτηρίζεται από τον R. F. Hoddinott (Bulgaria in Antiquity, 1975, σ. 73, πίν. 43), ως not pure Greek or Thraco-Greek.

59. M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World, 1941, I, σ. 116.

60. Ό.π., σ. 114, πίν. XV.

61. Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις και Τράγιλος, Α.Ε.Π. 13 (1972), σ. 39.

62. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Φίλιππος Β΄, μετά το 357 π.Χ. εγκατέστησε εδώ το δεύτερο νομισματοκοπείο του κράτους του, το οποίο συνέχισε τη λειτουργία του όχι μόνο στην περίοδο που βασίλευε ο Μ. Αλέξανδρος, αλλά και αργότερα κόβοντας αργυρά και χρυσά νομίσματα. Βλ. και G. Le Rider, Η νομισματοκοπία του Φιλίππου και τα μεταλλεία του Παγγαίου, στο Φίλιππος βασιλεύς Μακεδόνων, 1980, σ. 48 κ.ε. Οι λόγοι που θα οδήγησαν το Φίλιππο στη λειτουργία του νομισματοκοπείου στην Αμφίπολη δεν πρέπει να οφείλονται μόνο στην ύπαρξη των πλούσιων μεταλλείων αργύρου και χρυσού στη περιοχή της, αλλά και στην πλούσια καλλιτεχνική παράδοση που υπήρχε στην πόλη.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ ΒΟΛΟΥ*

(Σχέδ. 1-29· Πίν. 13-30)

Η ανεύρεση μυκηναϊκών τάφων στην περιοχή της Νέας Ιωνίας Βόλου δεν είναι κάτι το νέο. Ήδη στην αρχή του αιώνα ανασκάφηκε ο θολωτός τάφος που βρίσκεται στο προαύλιο των Αγίων Αναργύρων και είναι γνωστός ως θολωτός τάφος του Καπακλί[1]. Αναφέρεται επίσης[2] ότι κατά τις εκσκαφές θεμελίων σπιτιών βρίσκονταν τάφοι. Το 1969 ανασκάφηκε μέρος του μυκηναϊκού νεκροταφείου από τους Δημ. και Μαρ. Θεοχάρη[3], στο χώρο όπου χτίστηκε το Πνευματικό Κέντρο της Νέας Ιωνίας.

Το 1981, με αφορμή την κατασκευή του αποχετευτικού δικτύου της Νέας Ιωνίας, άρχισε από την ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ένας αγώνας δρόμου πίσω από τους εκσκαφείς της κατασκευάστριας εταιρείας, που συνεχίστηκε με διακοπές ως το 1986[4]. Καρπός της προσπάθειας αυτής ήταν η διάσωση διακοσίων οκτώ τάφων που καλύπτουν χρονολογικά την πρωτοελλαδική, ΥΕ ΙΙΒ, ΥΕ ΙΙΙΑ, πρωτογεωμετρική, γεωμετρική, αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική, ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή. Το σωστικό έργο μας δεν είχε βέβαια πάντα ευτυχή αποτελέσματα. Υπήρξαν και περιπτώσεις ολοκληρωτικής ή μερικής καταστροφής τάφων από τους εκσκαφείς. Είναι όμως πολύ σημαντικό το γεγονός ότι τώρα πια έχουμε πολύ πλούσιο υλικό όλων αυτών των περιόδων στα χέρια μας, γνωρίζουμε τη θέση των νεκροταφείων σε καθεμιά από αυτές και μπορούμε με κάποια ασφάλεια να μιλήσουμε για τις φάσεις του οικισμού στον οποίο ανήκουν. Το υλικό των μεταγενεστέρων από τη μυκηναϊκή φάσεων ήδη μελετάται από συναδέλφους γι' αυτό δε θα προχωρήσουμε σε πληροφορίες που το

* Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην πληρέστερη παρουσίαση της μελέτης, το Διευθυντή Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Γιάννη Τζεδάκι για τις χρήσιμες συζητήσεις και υποδείξεις του, το Διευθυντή του Εργαστηρίου Fitch της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Dr. R. E. Jones, τη συνάδελφο Αργ. Ιντζεσίλογλου, Προϊσταμένη της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε η Εφορεία κατά τη διάρκεια της μελέτης, επίσης το φωτογράφο Στ. Αλεξάνδρου για τις λήψεις των αγγείων ΒΕ 6264 και ΒΕ 6268, τον πάντα πρόθυμο και ακούραστο φύλακα του Μουσείου Βόλου Δ. Γούλα, καθώς και τους σημαντικότερους συνεργάτες στο δύσκολο έργο αυτής της ανασκαφής, τους αρχιτεχνίτες του Μουσείου Βόλου Αρ. Συρούκη, Κ. Κοσκινιώτη, Θ. Καραμητράκη και όλους τους τεχνίτες που δούλεψαν κατά καιρούς με κίνδυνο της ζωής τους μέσα σε ορύγματα και χαντάκια πλάτους 0,50 και βάθους ως και 4 μ. στους δρόμους της Νέας Ιωνίας. Ιδιαίτερα θα ήθελα να τονίσω τη συμβολή της τοπογράφου της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θ. Μακρή-Σκοτινιώτη, στην προθυμία και την επιμέλεια της οποίας οφείλονται όλα τα σχέδια που συνοδεύουν τη μελέτη. Την ευχαριστώ θερμά.

1. Κ. Κουρουνιώτης 1906, σ. 211-224. R. Avila 1983, σ. 15-60.

2. Δ. Τσοποτός 1930, σ. 41.

3. Δ. Θεοχάρης - Μ. Θεοχάρη 1970, σ. 198.

4. Στην ανασκαφή εργάστηκαν από το 1981-1983, κατά διαστήματα, οι συνάδελφοι Αργ. Ιντζεσίλογλου, Χαρ. Ιντζεσίλογλου, Λεων. Χατζηαγγελάκης, Ζ. Μαλακασιώτη, Βασ. Σισμάνη. Από το 1984 κ.ε. η υπογράφουσα.

αφορούν και θα περιοριστούμε στις πρωιμότερες φάσεις του νεκροταφείου, δηλαδή στον ένα πρωτοελλαδικό τάφο και στους μυκηναϊκούς.

ΤΑΦΟΙ-ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Τάφος 40

Στην οδό Βενιζέλου (μεταξύ των οδών Προύσης και Δημοκρατίας), βρέθηκε ο Τ 40 διαταραγμένος προφανώς από την κατασκευή του ασφαλτοτάπητα της οδού Βενιζέλου. Προσανατολισμός Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ. Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος με σχιστολιθικές πλάκες από τις οποίες σώθηκε μόνο η μία (νότια, νοτιοδυτική πλευρά). Μια παχιά ασβεστολιθική πέτρα με ακανόνιστο σχήμα στα Δ. ΒΔ. δεν είναι βέβαιο ότι αποτελεί πλάγια πλευρά του τάφου. Οι υπόλοιπες πλάγιες πλευρές και οι καλυπτήριες δε βρέθηκαν, επειδή καταστράφηκαν από τα σύγχρονα έργα οδοποιίας. Ο τάφος βρίσκεται μέσα σε στρώμα από χαλίκι και οι διαστάσεις του είναι: σωζ. μήκ. 0,70, πλ. 0,70 και πιθανό βάθος 0,50 μ.

Τα οστά βρέθηκαν σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος πολύ αποσαθρωμένα και τοποθετημένα πάνω σε μικρές πλατιές πέτρες που αποτελούσαν πιθανώς τον πυθμένα του τάφου. Δε βρέθηκαν τοποθετημένα σε κανονική διάταξη, αλλά διάσπαρτα σε ακανόνιστη θέση. Στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκε το μοναδικό αγγείο (Π ί ν. 13 α).

Κατάλογος κτερισμάτων

1. ΒΕ 5757 (Π ί ν. 13 β)

Χειροποίητος αμφορίσκος. Πηλός καστανόγκριζος (10YR 5/2)[5]. Οι λαβές σπασμένες.

Ύψ. 0,084, διάμ. χείλ. 0,072, μέγ. διάμ. (κάτω από τις λαβές) 0,092-0,09 μ.

Λαιμός πλατύς και ψηλός με χείλος που προεξέχει ελαφρά. Οι δύο κάθετες λαβές εκφύονται από το πάνω μέρος της κοιλιάς του αγγείου και κατευθύνονται στο χείλος. Δεν έχει ιδιαίτερη βάση. Το κάτω τμήμα της κοιλιάς του αγγείου είναι ακανόνιστα διαμορφωμένο έτσι ώστε το αγγείο να μην έχει ευστάθεια. Παρόμοια αγγεία βρέθηκαν στα Σέρβια[6] και το Μαραθώνα[7].

Περισυλλέχθηκαν επίσης όστρακα από άλλα αγγεία που σώζονται αποσπασματικά, χειροποίητα με ακάθαρτο πηλό τεφρού και ερυθρού χρώματος (Π ί ν. 13 γ). Ο Τ 40 είναι ο μόνος τάφος πρωτοελλαδικής εποχής που εντοπίστηκε στην έκταση του ανασκαμμένου νεκροταφείου.

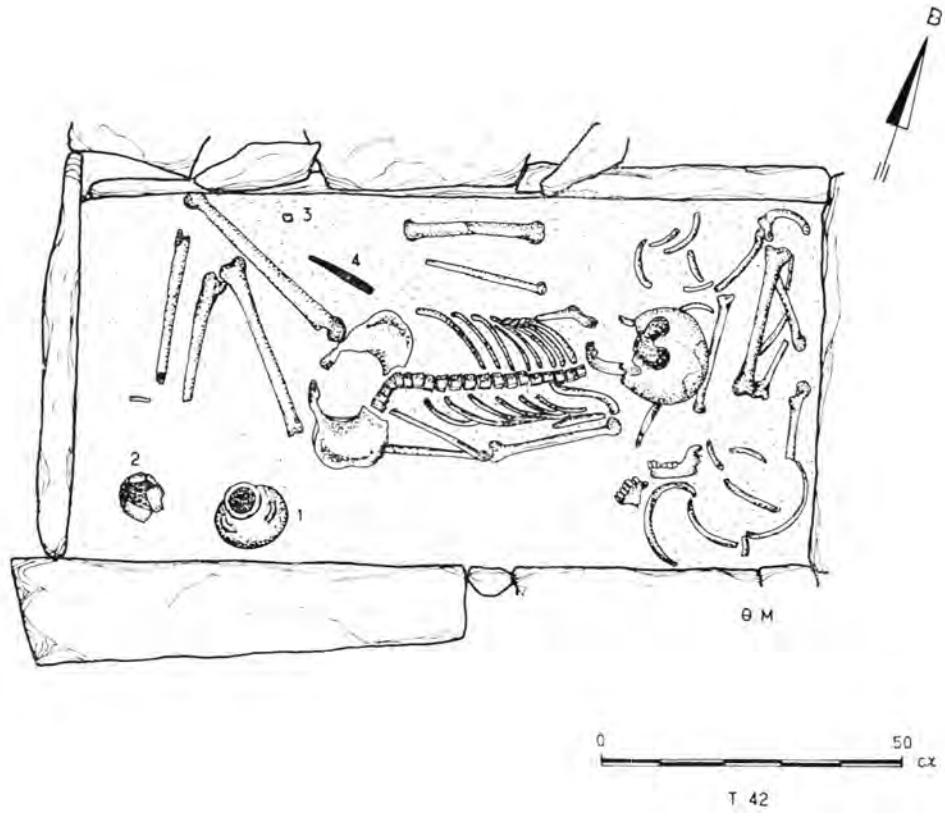
Τάφος 42

Σε βάθος 3,12 μ. από το κατάστρωμα της οδού Καραμπατζάκη εντοπίστηκαν οι καλυπτήριες πλάκες. Από τις τρεις καλυπτήριες ο εκσκαφέας κατέστρεψε τη δυτική και έσπασε το νότιο άκρο της μεσαίας. Πάνω και δίπλα από τις τρεις καλυπτήριες υπήρχαν μικρότερες πέτρες που συμπλήρωναν την κάλυψη (Π ί ν. 14 α). Ο τάφος είναι κιβωτιόσχημος με μία σχιστό-

5. Για την περιγραφή του χρώματος του πηλού και του επιχρίσματος χρησιμοποιήθηκε το Munsel Soil Charts, Ed. 1975. Για την περιγραφή του σχήματος και της διακόσμησης των αγγείων παραπέμπουμε συνήθως στο έργο του A. Furumark, Mycenaean Pottery, Analysis and Classification, Stockholm 1972 με τα διακριτικά FS για το σχήμα και FM για τη διακόσμηση.

6. F. Schachermeyr 1976A, εικ. 60, αριθ. 6

7. Ό.π., πίν. 26 b. Σπ. Μαρινάτος 1970, σ. 366, εικ. 31.

Σχέδ. 1. Ο τάφος 42.

πλακα σε κάθε πλευρά και κενός από χώμα μέχρι βάθ. 0,40 μ. κάτω από τις καλυπτήριες. Προσανατολισμός Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ. Διαστάσεις τάφου: εσωτ. μήκ. 1,48, πλ. 0,70, βάθ. 0,50 μ.

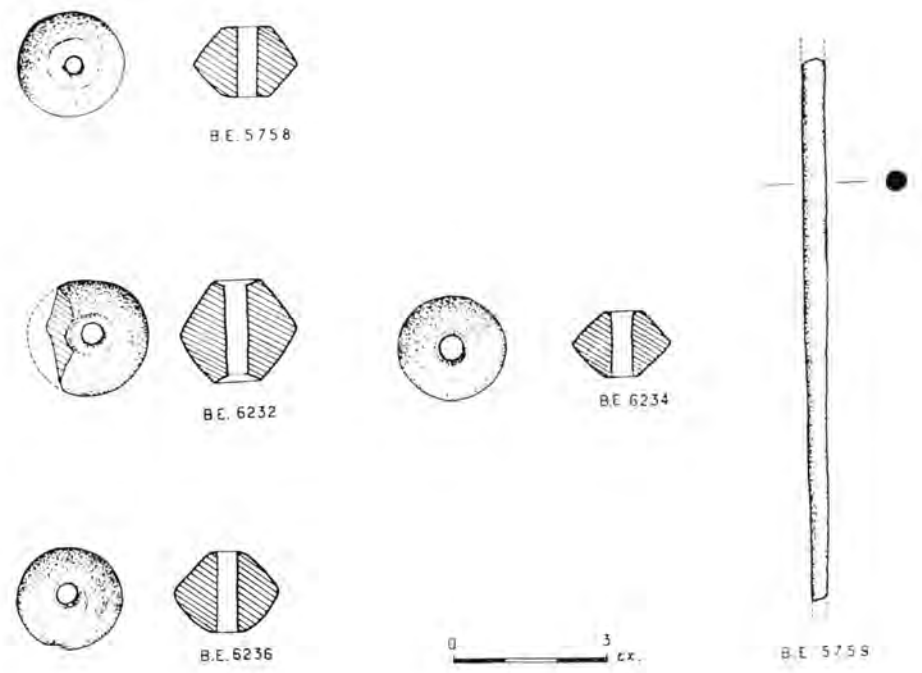
Ο σκελετός βρέθηκε σε βάθος 0,40-0,50 μ. από το χείλος των πλάγιων πλευρών σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στα Α.ΝΑ. (Π ί ν. 14 β). Ήταν στραμμένος προς Β. με το δεξί χέρι κατά μήκος του κορμού, ενώ το αριστερό ήταν λυγισμένο πάνω στην κοιλιά. Στην ανατολική πλευρά του τάφου, σε βάθος 0,45 μ. από το χείλος υπήρχε παραμερισμένη ταφή. Ένα αρτόσχημο αλάβαστρο (ΒΕ 5760) βρέθηκε προς τη νοτιοδυτική γωνία του τάφου πάνω από το αριστερό πέλμα του νεκρού (Σ χ έ δ. 1, αριθ. 1· Π ί ν. 14 γ). Ακόμη πλησιέστερα προς τη νοτιοδυτική γωνία και λίγο βαθύτερα βρέθηκε τμήμα αρτόσχημου αλάβαστρου ΒΕ 6437 (Σ χ έ δ. 1, αριθ. 2). Στη βόρεια πλευρά του τάφου, ανάμεσα στην παλάμη του δεξιού χεριού και τα γόνατά του βρέθηκαν: ένα πήλινο αμφικωνικό κουμπί (ΒΕ 5758) (Σ χ έ δ. 1, αριθ. 3) και τμήμα οστέινης περόνης (ΒΕ 5759) (Σ χ έ δ. 1, αριθ. 4).

Ο τάφος αυτός μεταφέρθηκε στο Μουσείο Βόλου, στον προθάλαμο του οποίου εκτέθηκε από το Μάιο 1983 ως το Μάιο 1985.

Κατάλογος κτερισμάτων

I. ΒΕ 5760 (Π ί ν. 14 γ)

Αρτόσχημο αλάβαστρο. Λείπει τμήμα της βάσης. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), επίχρισμα ίδιου χρώματος, βαφή κόκκινη.

Σχέδ. 2. Κουμπιά και τμήμα οστέινης περόνης από τον τάφο 191.

Ύψ. 0,08, διάμ. χείλ. 0,06, διάμ. μέγ. 0,113 μ.

Το σχήμα πλησιάζει προς το FS 83-84 (high). Χείλος και λαιμός ολόβαφα εσωτερικά και εξωτερικά. Τρεις οριζόντιες λαβές με κόκκινο χρώμα στην πάνω επιφάνεια. Ανάμεσα στις λαβές υπολείμματα διακόσμησης με κόκκινη, πλατιά, αμελή πινελιά σε σχήμα πλατιάς κηλίδας. Κάτω από τις δύο λαβές, από μία αμελής πινελιά με κόκκινο χρώμα, απολεπισμένο εν μέρει. Κάτω από το επίπεδο των λαβών, δύο οριζόντιες ταινίες.

2. BE 6437 (Πίν. 15α)

Τμήμα αρτόσχημου αλάβαστρου. Λείπει μεγάλο μέρος από το σώμα του αγγείου και σχεδόν ολόκληρη η βάση, η μία λαβή και μέρος της δεύτερης. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5 YR 6/8), επίχρισμα πολύ απαλό καστανό (10YR 8/3), βαφή κόκκινη.

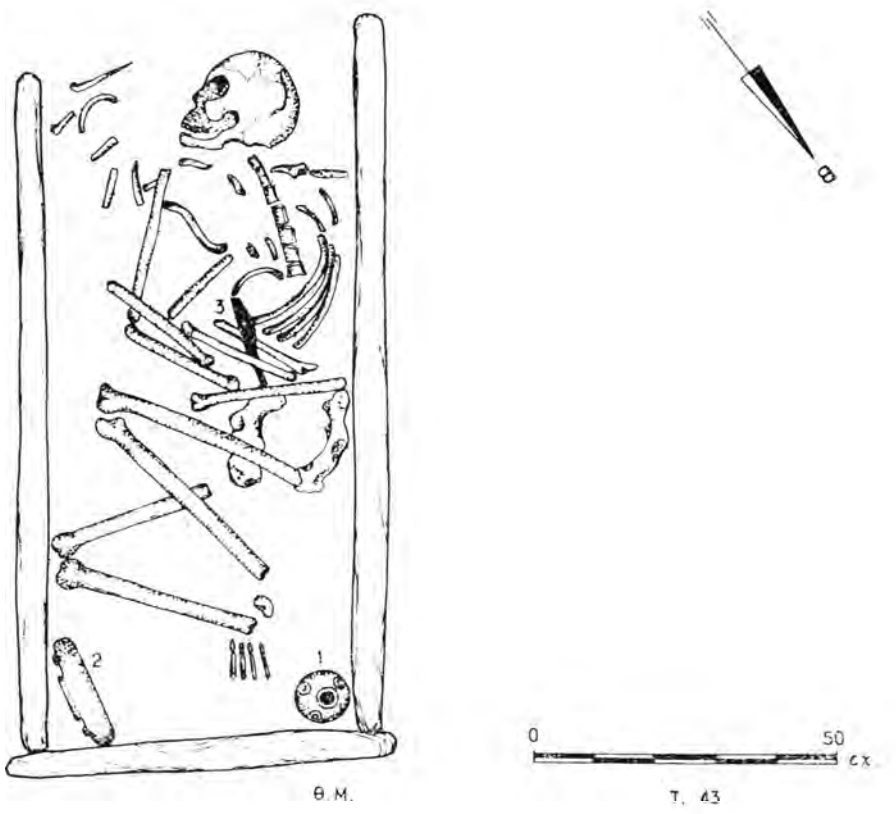
Ύψ. 0,061, διάμ. χείλ. 0,068, διάμ. βάσ. 0,152 μ.

Το σχήμα πλησιάζει προς το FS 84 (medium). Χείλος και λαιμός βαμμένα μόνο εξωτερικά. Γύρω και κάτω από το λαιμό, μια ταινία με κουκκίδες. Διακόσμηση με το θέμα του βράχου και μια κυματιστή γραμμή που ακολουθεί τις καμπύλες του βράχου και καλύπτει τα διαστήματα ανάμεσα στις οριζόντιες λαβές. Οι κοιλότητες που σχηματίζονται από την κυματιστή γραμμή γεμίζουν με δύο παράλληλες σειρές από κουκκίδες. Οι λαβές έχουν βαφή στην πάνω επιφάνεια. Στη βάση μια ταινία περιμετρικά και ένας δεύτερος ακανόνιστος κύκλος στο κέντρο του πυθμένα.

3. BE 5758 (Σχέδ. 2· Πίν. 15β-γ)

Πήλινο αμφικωνικό κουμπί ακέραιο.

Ύψ. 0,015, διάμ. 0,02 μ.

Σχέδ. 3. Ο τάφος 43.

4. ΒΕ 5759 (Σχέδ. 2· Πίν. 15δ)
Τμήμα οστέινης περόνης.
Σωζ. μήκ. 0,104, διάμ. 0,005-0,004 μ.
Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Τάφος 43

Βρέθηκε στην οδό Καραμπατζάκη σε απόσταση 1,20 μ. ΝΔ. του Τ 42, σε βάθος 2,35 μ. από το κατάστρωμα της οδού, στη δυτική παρειά του σκάμματος. Προσανατολισμός Δ.ΒΔ.-Α.ΝΑ. Δύο καλυπτήριες πλάκες, πάχ. 0,10 μ., από γκρίζο σχιστόλιθο, στερεώνονταν εξωτερικά με άλλες μικρότερες πέτρες. Ο τάφος, κιβωτιόσχημος με μία σχιστολιθική πλάκα σε κάθε πλευρά, πάχ. 0,05-0,07 μ., ήταν γεμάτος χώμα. Η ανατολική πλάγια πλευρά είχε απομακρυνθεί από τον εκσκαφέα (Σχέδ. 3). Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: μήκ. 1, πλ. 0,50, βάθ. 0,40 μ.

Ο σκελετός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση σε βάθος 0,20-0,35 μ. κάτω από τις καλυπτήριες με το κρανίο στα Α.ΝΑ., στραμμένος προς Β. Τα χέρια, λυγισμένα σε ορθή γωνία στους αγκώνες, είχαν τοποθετηθεί κάτω από το στήθος με το δεξιό πήχη κάτω από τον αριστερό. Ο βραχίονας του αριστερού χεριού βρέθηκε ανάμεσα στον αριστερό πήχη και τον αριστερό μηρό. Ο νεκρός είχε αποτεθεί σε φυσικό χώμα ανακατεμένο με χονδρό χαλίκι. Κάτω από το κρανίο

βρέθηκε παραμερισμένη ταφή μέσα σε λάκκο, διαστ. 0,40×0,40 μ., που βρισκόταν στο νοτιοανατολικό τμήμα του τάφου.

Σε ύψος 0,15 μ. πάνω από τις καλυπτήριες βρέθηκε τμήμα αρτόσχημου αλάβαστρου (ΒΕ 5763). Μέσα στον τάφο, στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε το αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 5762 (Σχέδ. 3, αριθ. 1). Στη νοτιοδυτική γωνία, στη θέση των πελμάτων, βρέθηκε το αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 5761 (Σχέδ. 3, αριθ. 2). Ανάμεσα στην κερκίδα και την ωλένη του αριστερού χεριού βρέθηκε το χάλκινο εγχειρίδιο ΒΕ 5764 (Σχέδ. 3, αριθ. 3).

Κατάλογος κτερισμάτων

1. ΒΕ 5763 (Πίν. 15 στ)

Τμήμα αρτόσχημου αλάβαστρου. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα της βάσης και σε μικρό ύψος τα πλάγια τοιχώματα. Πηλός ροδόχρωμος (7.5YR 8/4 pink), επίχρισμα ίδιου χρώματος, βαφή κόκκινη.

Σωζ. ύψ. 0,04, διάμ. βάσ. 0,23 μ.

Στον πυθμένα του αγγείου διακόσμηση με το θέμα του «τροχού». Στο μικρό τμήμα του ύψους των πλάγιων τοιχωμάτων που σώζεται, υπάρχουν τρεις οριζόντιες ταινίες. Κατά την P. Mountjoy 1986[8], ο τροχός είναι χαρακτηριστικό της YE IIB. Με αυτή τη χρονολόγηση συμφωνούν και οι άλλοι ερευνητές[9].

2. ΒΕ 5762 (Πίν. 15 ζ)

Αρτόσχημο αλάβαστρο ακέραιο. Αποκρούσεις σε ορισμένα σημεία του χείλους. Πηλός με χρώμα πολύ απαλό καστανό (10YR 7/4), επίχρισμα ίδιου χρώματος (10YR 8/3), βαφή καστανή.

Ύψ. 0,05, διάμ. χείλ. 0,085., διάμ. βάσ. 0,20 μ.

Σχήμα πολύ πεπιεσμένο, πλησιέστερο προς το FS 84 (flat).

Χείλος, λαιμός και λαβές είναι βαμμένα εξωτερικά με καστανή βαφή. Κάτω από τις τρεις οριζόντιες λαβές, δύο οριζόντιες καστανές ταινίες· ακολουθεί ένα ζεύγος ταινιών στο σημείο της μεγαλύτερης διαμέτρου. Στον πυθμένα δύο ομόκεντροι κύκλοι στο κέντρο και ακόμη τρεις στο μέσον περίπου του μήκους της ακτίνας της βάσης. Παρόμοια αναφέρονται από την Πρόσυμνα[10].

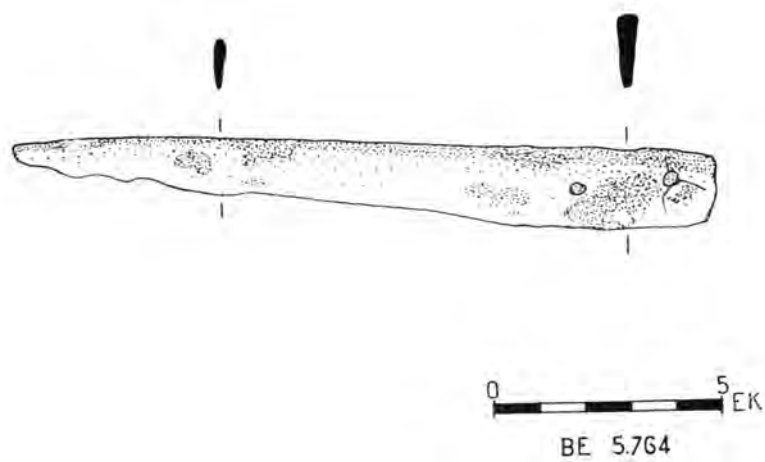
3. ΒΕ 5761 (Πίν. 14 δ)

Αρτόσχημο αλάβαστρο ακέραιο. Πηλός ανοιχτού καστανού χρώματος (7.5YR 6/4), επίχρισμα πολύ απαλό καστανό (10YR 8/3) στιλπνό, απολεπισμένο σε μερικά σημεία. Βαφή καστανή προς μαύρη.

Ύψ. 0,045, διάμ. χείλ. (εξωτ.) 0,058, διάμ. χείλ. (εσωτ.) 0,035, μέγ. διάμ. 0,113 μ.

Σχήμα παρόμοιο με το FS 82 (medium). Χείλος και λαιμός ολόβαφα. Στην οριζόντια ταινία του χείλους υπάρχει αύλακα. Τρεις λαβές χαμηλές, οξυκόρυφες, βαμμένες στην πάνω επιφάνεια. Ανάμεσά τους σε κάθε διάχωρο επαναλαμβάνεται από μια φορά το ίδιο θέμα των τριών συνεχόμενων σπειρών, που θυμίζει το FM 48, quirk, αριθ. 4[11]. Στον πυθμένα τρεις ομόκεντροι ασύμμετροι κύκλοι.

8. P. Mountjoy 1986, σ. 37, 51.
9. Ath. Papadopoulos 1970, σ. 16, πίν. 46 b. FM 68, αριθ. 2.
10. C. W. Blegen 1937, σ. 446, εικ. 477, αριθ. 890.
11. R. M. Dawkins 1903, σ. 248, εικ. 1 και 3.

Σχέδ. 4. Χάλκινο εγχειρίδιο από τον τάφο 43.

4. ΒΕ 5764 (Σχέδ. 4· Πίν. 15ε)

Χάλκινο εγχειρίδιο ακέραιο.

Μήκ. 0,155, πλ. λεπίδας 0,0175, πλ. πτέρνας 0,015, πάχ. ράχης 0,004-0,001 μ.

Μονόστομη λεπίδα με ελαφρά καμπύλη ράχη τριγωνικής τομής. Στη θέση τους βρίσκονται τα δύο χάλκινα καρφιά για τη στερέωση της ξύλινης(;) λαβής. Το πλάτος της πτέρνας είναι μικρότερο από το πλάτος της βάσης της λεπίδας κατά 0,0025 μ. Παρόμοια εγχειρίδια αναφέρονται από τις Μυκήνες[12], το Βρυσάρι Αχαΐας[13], τους Γυψάδες[14] και άλλες περιοχές[15].

Τάφος 49

Στην οδό Θράκης, σε βάθος 1,35 μ. από το οδόστρωμα, εντοπίστηκε ο Τ 49 κάτω από το «ξετρύπι» που έγινε για να περάσει ο αγωγός της αποχέτευσης. Αφού αφαιρέθηκε όλη η «γέφυρα» χώματος από πάνω του, αποκαλύφθηκαν οι δύο καλυπτήριες πλάκες που στερεώνονται με άλλες μικρότερες. Προσανατολισμός Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ. Ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος. Στη νότια πλάγια πλευρά υπήρχε μία μονοκόμματη σχιστόπλακα, πάχ. 0,05 μ. Η βόρεια και η δυτική πλευρά ήταν κατασκευασμένες με σχιστόπλακα μονοκόμματη και για να αποκτήσουν το επιθυμητό ύψος, στο πάνω μέρος συμπληρώνονταν με μία ή περισσότερες σειρές ξερολιθιάς, κατά περίπτωση (Πίν. 16α). Η ανατολική στενή πλάγια πλευρά είχε αφαιρεθεί από τον εκσκαφέα. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν: μήκ. 1,10, πλ. 0,50, βάθ. 0,45 μ.

Σε βάθος 0,40 μ. κάτω από τις καλυπτήριες αποκαλύφθηκε ο σκελετός σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα ΝΑ. Το σώμα ήταν στραμμένο προς Β. και το κρανίο φαίνεται ότι είχε συμπιεστεί και στραφεί προς τον αριστερό ώμο. Ο νεκρός είχε αποτεθεί στο φυσικό έδαφος, δηλαδή χώμα ανάμεικτο με βότσαλα. Δε βρέθηκαν κτερίσματα. Αγγεία θα υπήρχαν στην

12. Α. Σακελλαρίου 1985, σ. 190 Τάφος 65, Χλ. 3022, πίν. 81.
13. Ath. Papadopoulos 1978A, σ. 174, εικ. 1, αριθ. 4.
14. S. Hood 1958-59, σ. 233. N. Sandars 1958-59, σ. 245.
15. Θ. Σπυρόπουλος 1972, σ. 33, εικ. 60.

ανατολική πλευρά πίσω από το κρανίο, αν κρίνει κανείς από την πολύ έντονη συμπίεσή του προς το σώμα και από τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν από αυτό το σημείο, αλλά θα καταστράφηκαν από τον εκσκαφέα. Περισυλλέχθηκαν:

α) Πυθμένας αρτόσχημου αλάβαστρου (Π ί ν. 16 β). Πηλός καστανός (10YR 5/3) και επίχρισμα ανοιχτό καστανόφαιο (10YR 6/2). Βαφή καστανή προς μαύρη. Τρεις ομόκεντροι κύκλοι και ένας τέταρτος σώζεται εν μέρει στο σημείο μετάβασης από τη βάση στο σώμα του αγγείου. β) Δύο όστρακα με μία λαβή. Προέρχονται πιθανότατα από τον ώμο πιθαμφορίσκου (Π ί ν. 16 β). Πηλός λευκοκίτρινος (10YR 8/3) στον πυρήνα και πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/4) εξωτερικά. Επίχρισμα πολύ απαλό καστανό (10YR 7/4). Βαφή καστανή-ερυθρωπή κατά τόπους. Στη ζώνη των λαβών, σπείρες με καμπτόμενο στέλεχος (FM 49.10, curve-stemmed spiral), γ) Δύο όστρακα από πυθμένα αρτόσχημου αλάβαστρου με τεφρό πυρήνα και ανοιχτό πορτοκαλί πηλό εξωτερικά. Βαφή κόκκινη απολεπισμένη. δ) Όστρακο από αρτόσχημο αλάβαστρο με ερυθρωπή διακόσμηση. ε) Λαβή τριγωνική με κόκκινη βαφή (Π ί ν. 16 β).

Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1:2

Τάφος 50

Στην οδό Θράκης, σε απόσταση 7,20 μ. Δ. του Γ 49, κάτω από «ξετρύπι» εντοπίστηκε ο τάφος 50. Μετά την αφαίρεση της χωμάτινης γέφυρας που τον κάλυπτε διαπιστώθηκε ότι δεν είχε καλυπτήριες πλάκες. Προσανατολισμός Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ. Βρέθηκε σε βάθος 1,55 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Οι πλάγιες πλευρές ήταν κατασκευασμένες από σχιστολιθικές πλάκες, πάχ. 0,05 μ., ανισοϋψείς, που για να αποκτήσουν το απαιτούμενο ύψος συμπληρώθηκαν με μικρές πλάκες χτιστές. Η βορειοδυτική πλάγια πλευρά και μέρος της νοτιοδυτικής καταστράφηκαν από τον εκσκαφέα. Στη βορειοανατολική και στη νοτιοδυτική πλευρά υπήρχαν δύο πλάκες, ενώ στη νοτιοανατολική μόνο μία. Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: μήκ. 1,20, πλ. 0,60, βάθ. 0,50 μ. Στον πυθμένα στρώση από βότσαλα ποταμού.

Σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος εντοπίστηκε ο σκελετός σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα δυτικά. Ο μισός σκελετός έχει καταστραφεί από τον εκσκαφέα (Π ί ν. 17 α). Ήταν στραμμένος προς Ν.

Μία πρόχους (ΒΕ 5836) βρέθηκε πάνω στον αριστερό ώμο και ένα κύπελλο (ΒΕ 5837) βρέθηκε ανάμεσα στα πέλματα του νεκρού.

Κατάλογος κτερισμάτων

1. ΒΕ 5836 (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 17 β)

Πρόχους συγκολλημένη από πολλά όστρακα, ακέραια. Πηλός χονδρός πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6) με ξένες προσμείξεις. Ακόσμητη.

Ύψ. 0,22, διάμ. χείλ. 0,116, διάμ. βάσ. 0,064 μ.

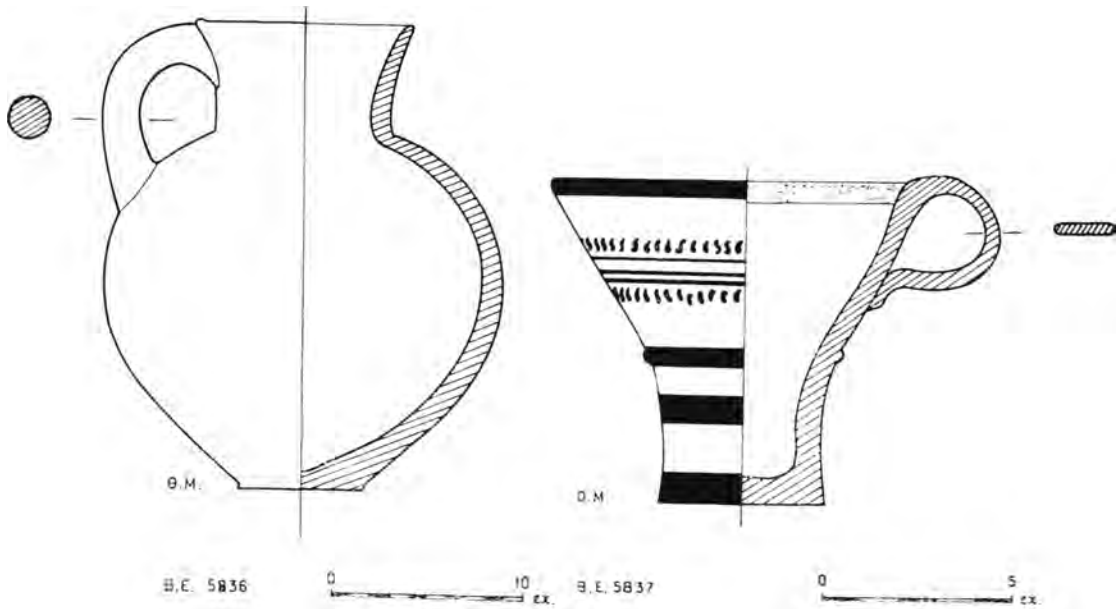
Το σχήμα της είναι πλησιέστερο προς το FS 67-109. Χείλος και λαιμός στρογγυλός, λαβή χονδρή κυλινδρικής τομής. Σώμα σφαιρικό με πολύ στενή βάση σε σχέση με τον όγκο του αγγείου. Δεν έχει ιδιαίτερα διαμορφωμένη βάση.

2. ΒΕ 5837 (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 17 γ)

Μόνωτο κύπελλο ακέραιο, τύπου Βαφειού, F5 224. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), επίχρισμα λευκωπό (7.5YR 8/2), βαφή κόκκινη.

Ύψ. 0,083, διάμ. χείλ. 0,097-0,10, διάμ. βάσ. 0,04 μ.

Μία ταινία περιτρέχει το χείλος εξωτερικά και εσωτερικά. Λίγο πιο κάτω από το ύψος

Σχέδ. 5. Πρόχους και κύπελλο από τον τάφο 50.

της γένεσης της λαβής, τρεις οριζόντιες ταινίες που περιβάλλονται πάνω και κάτω από μια σειρά σιγμοειδών γραμμών (FM 64, foliate band, αριθ. 4). Στην ένωση του σώματος με τη βάση του κυπέλλου υπάρχει πλαστικός δακτύλιος βαμμένος με κόκκινο χρώμα. Κάτω από αυτόν ακόμη δύο οριζόντιες ταινίες, από τις οποίες η δεύτερη στη βάση. Λαβή ταινιωτή, εξωτερικά ολόβαφη, που θυμίζει μεταλλικά πρότυπα. Στον πυθμένα του αγγείου μια γραπτή σπείρα με κόκκινη βαφή.

Ο τάφος χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ-αρχή της ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Τάφος 51

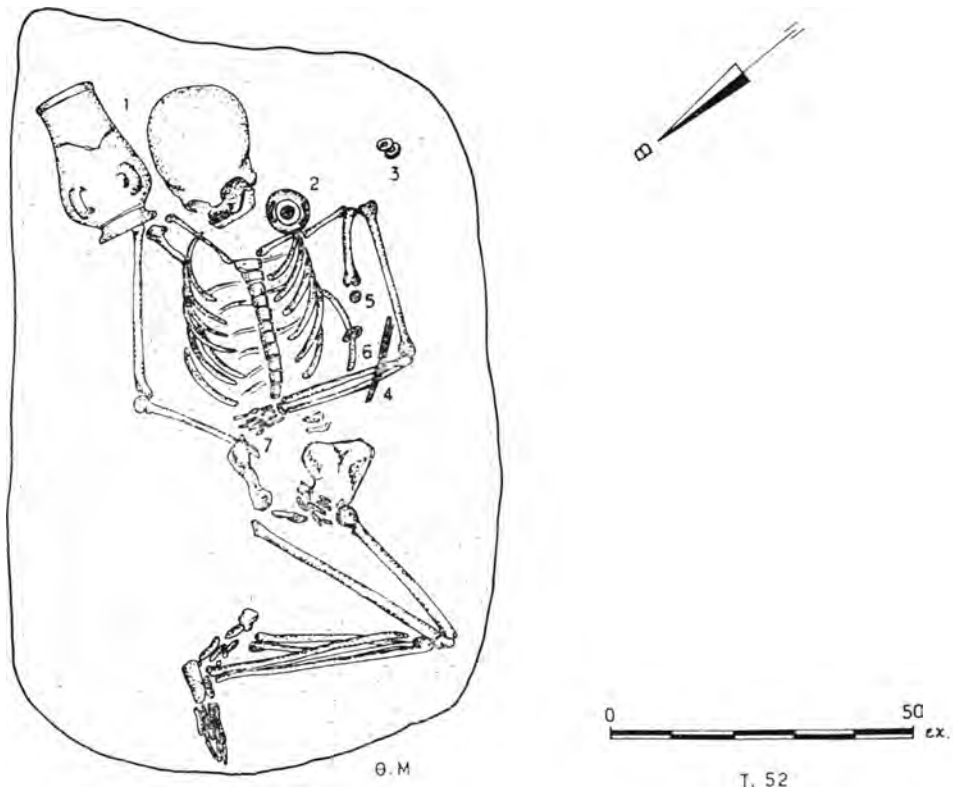
Στη διασταύρωση των οδών Θράκης-Δημοκρατίας, σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος, εντοπίστηκε ο Τ 51, ο οποίος είχε καταστραφεί από το συνεργείο που κατασκεύασε στο σημείο αυτό φρεάτιο του αποχετευτικού δικτύου. Περισυλλέχθηκαν λίγα μυκηναϊκά όστρακα (Πίν. 18α).

Τάφος 52

Στην οδό Θράκης αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος σε βάθος 1,80 μ. Ο τάφος είχε τρεις καλυπτήριες και διαστάσεις: μήκ. 1,25, πλ. 0,70, βάθ. 0,30 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Ο σκελετός βρέθηκε σε βάθος 2,05-2,15 μ. από το οδόστρωμα σε συνεσταλμένη στάση, στραμμένος προς Ν. Κρανίο στα Α. Θώρακας ύπτιος και χέρια λυγισμένα στους αγκώνες σε αμβλεία γωνία τοποθετημένα πάνω στην κοιλιά, το δεξί πιό πάνω από το αριστερό. Ο νεκρός είχε αποτεθεί πάνω σε στρώμα από ποταμίσια βότσαλα.

Στο νεκρό προσφέρθηκε ένας τρίωτος πιθαμφορέας (ΒΕ 5838) που βρέθηκε δεξιά, δίπλα στο κρανίο (Σχέδ. 6, αριθ. 1), ένα αρτόσχημο αλάβαστρο (ΒΕ 5839) πάνω στον αριστερό ώμο

Σχέδ. 6. Ο τάφος 52.

(Σχέδ. 6, αριθ. 2), δύο χάνδρες (ΒΕ 5840 και ΒΕ 5841) που βρέθηκαν πάνω από τον αριστερό ώμο (Σχέδ. 6, αριθ. 3), μία οστέινη σπάτουλα (ΒΕ 5842) παράλληλα προς τον αριστερό βραχίονα (Σχέδ. 6, αριθ. 4). Ακόμη ένας φακοειδής σφραγιδόλιθος από ημιπολύτιμο λίθο (ΒΕ 5843) (Σχέδ. 6, αριθ. 5) και μία ατρακτοειδής χάνδρα (ΒΕ 5844) (Σχέδ. 6, αριθ. 6) βρέθηκαν κάτω από την αριστερή ωμοπλάτη. Ένα χάλκινο δαχτυλίδι (ΒΕ 5845) (Σχέδ. 6, αριθ. 7) ήταν φορεμένο στον παράμεσο του αριστερού χεριού.

Κατάλογος κτερισμάτων

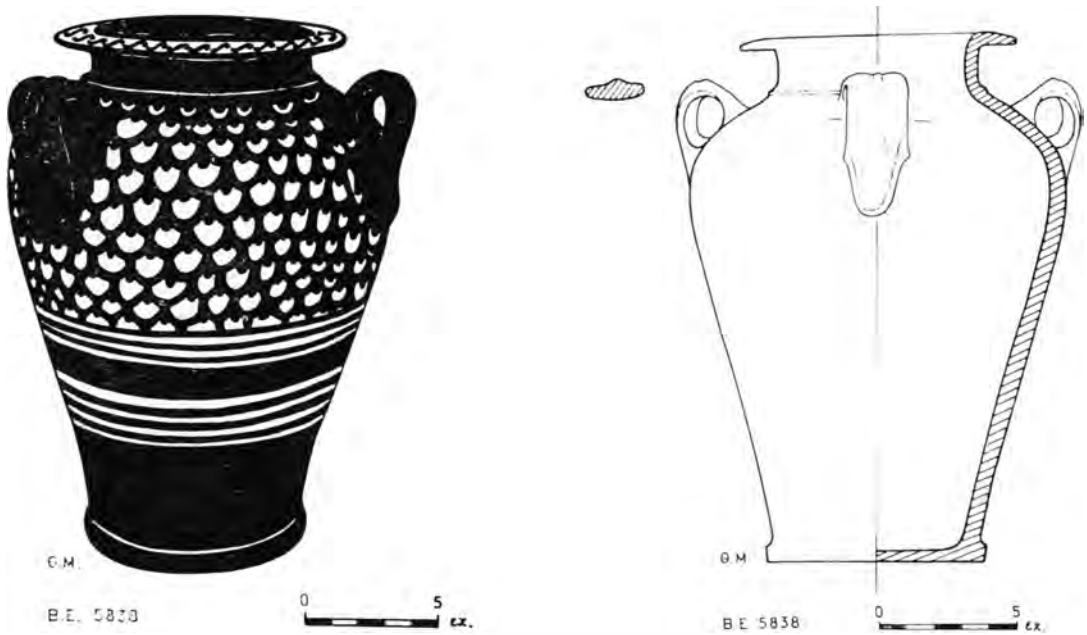
1. ΒΕ 5838 (Σχέδ. 7· Πίν. 18β)

Τρίωτος πιθαμφορέας ακέραιος, συγκολλημένος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8), επίχρισμα κίτρινου χρώματος (10YR 8/6), βαφή κόκκινη.

Ύψ. 0,18, διάμ. χείλ. εξωτ. 0,10 και εσωτ. 0,075, διάμ. βάσ. 0,082 μ.

Το σχήμα είναι παρόμοιο με το FS 24 (conical).

Στην οριζόντια επιφάνεια του χείλους διακόσμηση με σιγμοειδή. Λαιμός κόκκινος. Στη μετάβαση από το λαιμό στο σώμα υπάρχει πλαστικός δακτύλιος. Το πάνω μισό του αγγείου καλύπτεται από φολιδωτή διακόσμηση με σταγόνες (FM 70, scale pattern, αριθ. 3). Ακολουθούν τρεις λεπτές οριζόντιες ταινίες, μία ζώνη πλάτους 0,015 μ., ακόμη τρεις λεπτές ταινίες και το υπόλοιπο κάτω τμήμα του αγγείου μαζί με τη δακτυλιόσχημη βάση είναι ολόβαφο. Οι λαβές έχουν ανάγλυφη ράχη ενδιάμεσου τύπου (FS, εικ. 24). Ανήκει στον τύπο της «Αγοράς».

Σχέδ. 7. Τρίωτος πιθαμφορέας από τον τάφο 52.

2. ΒΕ 5839 (Πίν. 18γ)

Αλάβαστρο ακέραιο χωρίς διακόσμηση. Πηλός γκρίζος (10YR 5/1).

Ύψ. 0,047, διάμ. χείλ. 0,054, μέγ. διάμ. 0,07, διάμ. βάσ. 0,042 μ.

Το σχήμα είναι πλησιέστερο προς το FS 80.

Λαιμός πλατύς και ψηλός, χείλος προεξέχον. Δύο λαβές οριζόντιες στην κοιλιά του αγγείου. Ο πυθμένας είναι επίπεδος χωρίς ιδιαίτερα διαμορφωμένη βάση.

3. ΒΕ 5840 (Σχέδ. 8· Πίν. 18δ)

Χάνδρα απιόσχημη από λευκή υαλόμαζα. Μία λευκή διακοσμητική ένθετη ταινία στο σημείο όπου η μεγαλύτερη διάμετρος.

Ύψ. 0,019, μέγ. πάχ. 0,024 μ.

4. ΒΕ 5841 (Σχέδ. 8· Πίν. 8δ)

Χάνδρα ακέραιη σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας από λευκή υαλόμαζα. Στην περιφέρεια αύλακα με ένθετη υαλόμαζα λευκού χρώματος.

Διάμ. 0,02, πάχ. 0,01 μ.

5. ΒΕ 5842 (Πίν. 18στ)

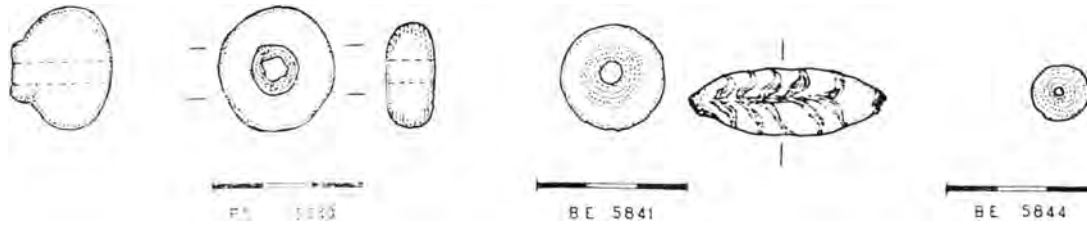
Οστέινη σπάτουλα σπασμένη σε τρία κομμάτια και συγκολλημένη, ελλιπής κατά την αιχμή της. Η μία πλευρά είναι λειασμένη. Σωζ. μήκ. 0,148, πλ. 0,018-0,012, πάχ. 0,007 μ.

6. ΒΕ 5843 (Πίν. 18δ)

Σφραγιδόλιθος ακέραιος από ημιπολύτιμο λίθο (αμέθυστο), φακόσχημος, με διαμπερή οπή.

Διάμ. 0,021, πάχ. 0,011 μ.

Εγχάρακτη διακόσμηση από δύο παράλληλες χαρακτές γραμμές που διαιρούν την επιφάνεια σε τρία διάχωρα. Σε καθένα από αυτά υπάρχουν τέσσερις λοξές χαρακτές παράλληλες γραμμές με κατεύθυνση αντίθετη, εναλλάξ. Πρόκειται για πολύ σχηματοποιημένη φυτική παράσταση.

Σχέδ. 8. Χάνδρες από τον τάφο 52.

7. ΒΕ 5844 (Σχέδ. 8· Πίν. 18 δ)

Χάνδρα ακέραια ατρακτοειδής από υαλόμαζα με ένθετη διακόσμηση σε αύλακες. Η ένθετη διακόσμηση τύπου «φτερού» θα είχε γίνει από γυαλί που δε σώζεται στις εγχαράξεις.

Μήκ. 0,039, διάμ. 0,013 μ.

8. ΒΕ 5845 (Πίν. 18 δ)

Χάλκινο δαχτυλίδι-κρίκος σπασμένο σε δύο κομμάτια και συγκολλημένο.

Διάμ. 0,021-0,024, πάχ. 0,005 μ.

Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ προς την ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Τάφος 53

Στην οδό Θράκης 18 αποκαλύφθηκε ο τάφος 53 σε βάθος 1,25 μ., που καταστράφηκε σχεδόν τελείως από τον εκσκαφέα. Προσανατολισμός Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος με σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές. Από τις πλάγιες πλευρές σώθηκε στη θέση της μόνο μικρό μέρος της δυτικής (το βορειοδυτικό). Το αποτύπωμα της βόρειας πλευράς διακρινόταν στο χώμα. Από τις καλυπτήριες σώθηκε μία κύρια και δύο συμπληρωματικές προς Δ. Διαστάσεις: πιθανό μήκ. 1,20, πλ. 0,80, βάθ. 0,80 μ.

Δεν περισυλλέχθηκαν κτερίσματα, αλλά ο τάφος θεωρείται μυκηναϊκός λόγω της θέσης στην οποία βρέθηκε και λόγω της κατασκευής του.

Τάφος 115

Κοντά στη διασταύρωση των οδών Μαγνησίας και Δημοκρατίας βρέθηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος χτισμένος με ξερολιθιά. Ως καλυπτήριες χρησιμοποιήθηκαν ακανόνιστες σχιστόπλακες που εντοπίστηκαν σε βάθος 1,50 μ. από το οδόστρωμα. Ο τάφος καταστράφηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον εκσκαφέα. Προσανατολισμός Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ. Περισυλλέχθηκε μόνο ένα αγγείο.

Κατάλογος κτερισμάτων

1. ΒΕ 5909 (Σχέδ. 9· Πίν. 18 ε)

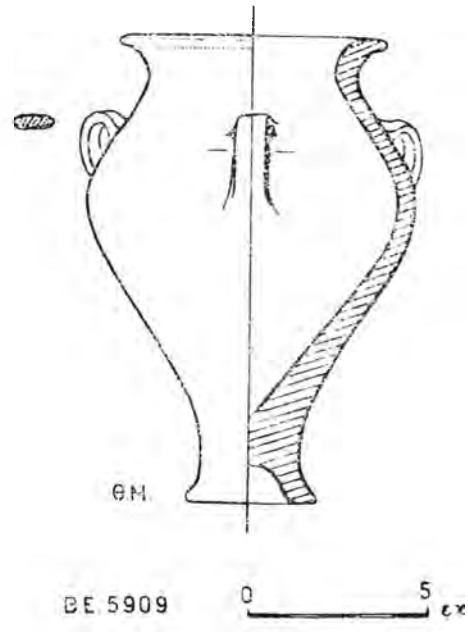
Πιθαμφορίσκος ακέραιος, συγκολλημένος στο χείλος, αβαφής.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (7.5YR 6/8), επίχρισμα ροδόχρωμο (7.5YR 7/4).

Ύψ. 0,103, διάμ. χείλ. 0,077, διάμ. βάσ. 0,037 μ.

Χείλος που προεξέχει έντονα, λαιμός χαμηλός, τρεις απλές ταινιωτές κάθετες λαβές, έντονη καμπυλότητα του περιγράμματος του σώματος προς τη βάση, όπως το FS 23.

Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Σχέδ. 9. Τρίωτος πιθαμφορίσκος από τον τάφο 115.

Τάφος 116

Βρέθηκε στη συμβολή των οδών Προύσης και Μαγνησίας σε βάθος 2 μ. από το κατάστρωμα της οδού. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: μήκ. 0,80, βάθ. 0,70 μ. Το πλάτος δεν είναι γνωστό, γιατί είχαν καταστραφεί και οι δύο πλάγιες πλευρές.

Ο νεκρός σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα ΝΑ., ακτέριστος. Ο τάφος θεωρείται μυκηναϊκός για τους ίδιους λόγους που ισχύουν για τον Τ 53.

Τάφος 160

Στην οδό Βρυούλων 20 και σε βάθος 1,37 μ. από την επιφάνεια του δρόμου εμφανίστηκαν οι καλυπτήριες πλάκες του κατασκευασμένες από σχιστόλιθο. Ο τάφος ήταν χτιστός με μικρές σχιστόπλακες χωρίς συνδετικό υλικό. Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: μήκ. 1,94 (ανατολικά), 2,13 (δυτικά), πλ. 0,85, βάθ. 0,76 μ. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο από μαλακό χώμα και βότσαλα. Ο σκελετός, σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα Β., σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Ο τάφος θεωρείται μυκηναϊκός λόγω της κατασκευής του και λόγω της θέσης του νεκρού, χωρίς να είναι δυνατή ακριβέστερη χρονολογική προσέγγιση λόγω της έλλειψης κτερισμάτων.

Τάφος 166

Σε βάθος 1,64 μ. από το οδόστρωμα της οδού Μυριοφύτου 17 (Π ί ν. 19 α) βρέθηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από σχιστόπλακες, από μία σε κάθε πλάγια πλευρά. Πάνω από αυτές, για να αποκτήσει ο τάφος το επιθυμητό βάθος, έγινε συμπλήρωση με χτιστή ξερολιθιά σε ύψος 0,25 μ. Προσανατολισμός Α.ΒΑ.-Δ.ΝΔ. Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: μήκ. 1,60, πλ. 0,60, βάθ. 0,60 μ.

Σχέδ. 10. Τρίωτος πιθαμφορίσκος από τον τάφο 166.

Σε βάθος 0,45 μ. από το χείλος του τάφου βρέθηκε ο πολύ αποσαθρωμένος σκελετός. Στη βορειοανατολική γωνία ένα κρανίο και οστά που ανήκουν μάλλον σε παραμερισμένη ταφή. Στη νοτιοδυτική γωνία ένα δεύτερο κρανίο και στο υπόλοιπο τμήμα του τάφου τα οστά ήταν τόσο λιωμένα ώστε δε στάθηκε δυνατό να αναγνωρίσουμε τη θέση ταφής και σε ποιον από τους δύο σκελετούς ανήκουν. Στη βορειοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκε το αγγείο ΒΕ 5943 (Πίν. 19 β).

Κατάλογος κτερισμάτων

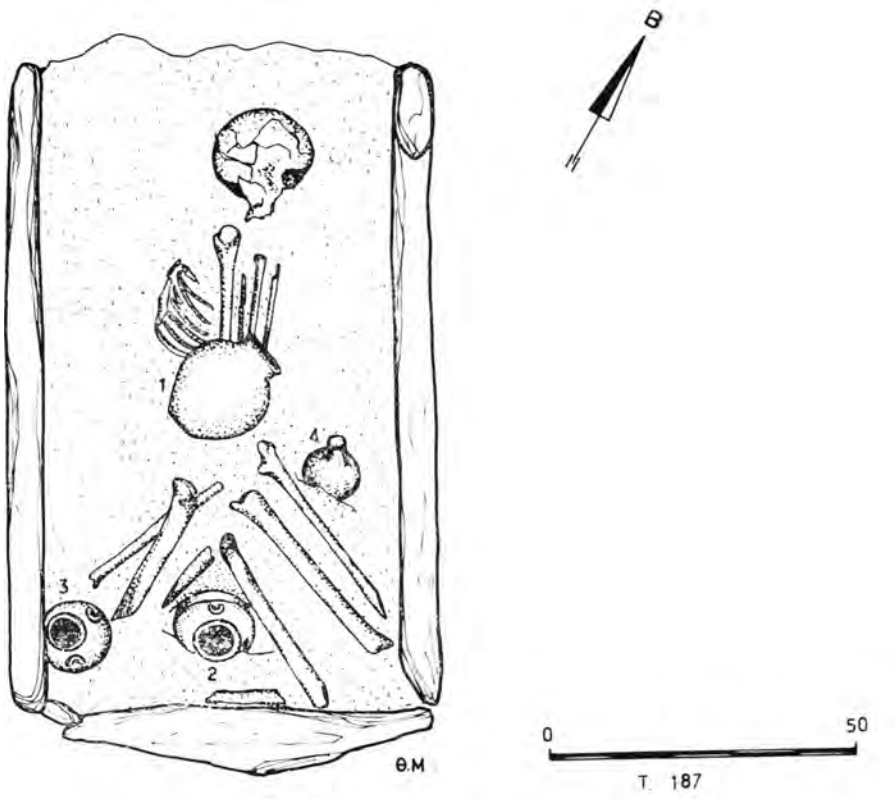
1. ΒΕ 5943 (Σχέδ. 10· Πίν. 19 γ)

Πιθαμφορίσκος. Λείπει η μία λαβή. Πηλός ανοιχτού καστανοκόκκινου χρώματος (5YR 6/4), επίχρισμα ροδόχρωμο (7.5YR 7/4), βαφή κόκκινη προς καστανή κατά τόπους.

Ύψ. 0,14, διάμ. χείλ. 0,082, διάμ. βάσ. 0,046 μ.

Χείλος έντονα προεξέχον, λαιμός ευρύς, έντονη καμπυλότητα στο περίγραμμα του σώματος, βάση δακτυλιόσχημη (FS 44). Το χείλος βαμμένο εσωτερικά και εξωτερικά. Σε τμήμα του χείλους ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική όψη του, μεσολαβεί μία άβαφη ταινία. Ο λαιμός επίσης ολόβαφος με κόκκινο χρώμα εσωτερικά και εξωτερικά. Ακολουθούν τρεις οριζόντιες λεπτές ταινίες και κάτω από αυτές μια ζώνη με δικτυωτή διακόσμηση. Στη ζώνη αυτή βρίσκονται και οι λαβές. Κάτω από το δικτυωτό (FM 57, diaper net, αριθ. 2)), τρεις λεπτές οριζόντιες ταινίες και πιό χαμηλά, κοντά στη βάση, διακόσμηση και πάλι με ταινίες —μία πλατιά, μία λεπτή— και όλο το υπόλοιπο τμήμα της βάσης είναι ολόβαφο κόκκινο.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Σχέδ. 11. Ο τάφος 187.

Τάφος 187

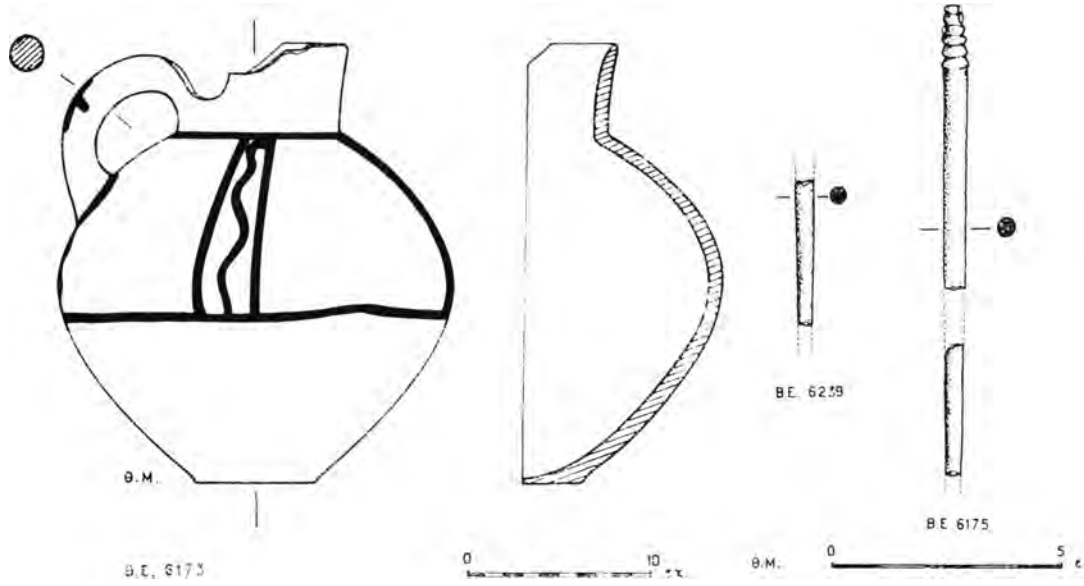
Στην οδό Θράκης 22 και σε βάθος 1,55 μ. από το οδόστρωμα μέσα σε στρώμα από μαλακό καστανοκόκκινο χώμα και χαλίκι εντοπίστηκαν οι καλυπτήριες πλάκες του. Επρόκειτο για δύο ακανόνιστου σχήματος σχιστόπλακες που στερεώνονταν με μικρότερες πλάκες και πέτρες. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος με μία σχιστόπλακα σε κάθε πλευρά. Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: μήκ. 1,05, πλ. 0,57, βάθ. 0,50 μ.

Σε βάθος 0,10 μ., κάτω από τις καλυπτήριες, βρέθηκε η πρόχους ΒΕ 6173 στο κέντρο του τάφου (Σχέδ. 11, αριθ. 1).

Κάτω από αυτή υπήρχε μία σχιστόπλακα που κάλυπτε εν μέρει το κρανίο, το στήθος και έφθανε ως τη λεκάνη. Η ταφή σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα ΒΔ. Αυτή την κύρια ταφή συνόδευε το κύπελλο ΒΕ 6177 (Σχέδ. 11, αριθ. 4) που βρέθηκε δίπλα και Α. της πρόχου ΒΕ 6173. Στη νοτιοανατολική στενή πλευρά βρέθηκε παραμερισμένη ταφή. Κατά πάσα πιθανότητα σε αυτή ανήκουν: α) το αλάβαστρο ΒΕ 6174 (Σχέδ. 11, αριθ. 2). Μέσα σε αυτό βρέθηκαν: α) τα δύο τμήματα της οστέινης περόνης ΒΕ 6175, β) το αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6176 (Σχέδ. 11, αριθ. 3) στη νοτιοδυτική γωνία.

Κατάλογος κτερισμάτων

1. ΒΕ 6173 (Σχέδ. 12· Πίν. 20α-γ)

Σχέδ. 12. Οπισθότμητη πρόχους 6173 και οστέινες περόνες 6175, από τον τάφο 187, και 6239 από τον τάφο 194.

Οπισθότμητη πρόχους. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), επίχρισμα πολύ απαλό καστανό (10YR 8/3), βαφή κόκκινη, κατά τόπους καστανή.

Ύψ. 0,21, διάμ. λαιμού 0,087, ύψ. λαιμού 0,045, διάμ. κοιλιάς 0,215, διάμ. βάσ. 0,065 μ.

Σώμα σφαιρικό πολύ ογκώδες σε σχέση με το στενό, πεπλατυσμένο πυθμένα (FS 109). Λαβή κυκλικής τομής. Τα άκρα του χείλους έχουν αποτμηθεί από τους χρήστες της πρόχου, ίσως για να επιτύχουν την εξομάλυνση κάποιου σπασίματος. Δύο οριζόντιες ταινίες, μία στη βάση του λαιμού και μία δεύτερη, σε απόσταση 0,135 μ. πιο κάτω, ορίζουν τη διακοσμημένη ζώνη του αγγείου. Οι δύο αυτές ταινίες συνδέονται με δύο κάθετες παράλληλες μεταξύ τους γραμμές. Την ταινία που σχηματίζουν «γεμίζει» κυματιστή γραμμή. Στις κοιλότητες που δημιουργούνται από τις καμπύλες της κυματιστής γραμμής υπάρχουν μικρές ευθείες γραμμές. Το θέμα επαναλαμβάνεται τρεις φορές (FM 33, rock pattern II-isolated waves, αριθ. 22). Πάνω στην εξωτερική όψη της λαβής διασώζεται τμήμα διακόσμησης με καστανό χρώμα σε σχήμα σταυρού. Τη βάση της λαβής περιβάλλει ταινία που απολήγει σε κυματιστή γραμμή με κατεύθυνση προς τη βάση του αγγείου και σταματάει στην κάτω οριζόντια ταινία.

2. ΒΕ 6177 (Σχέδ. 13· Πίν. 20δ)

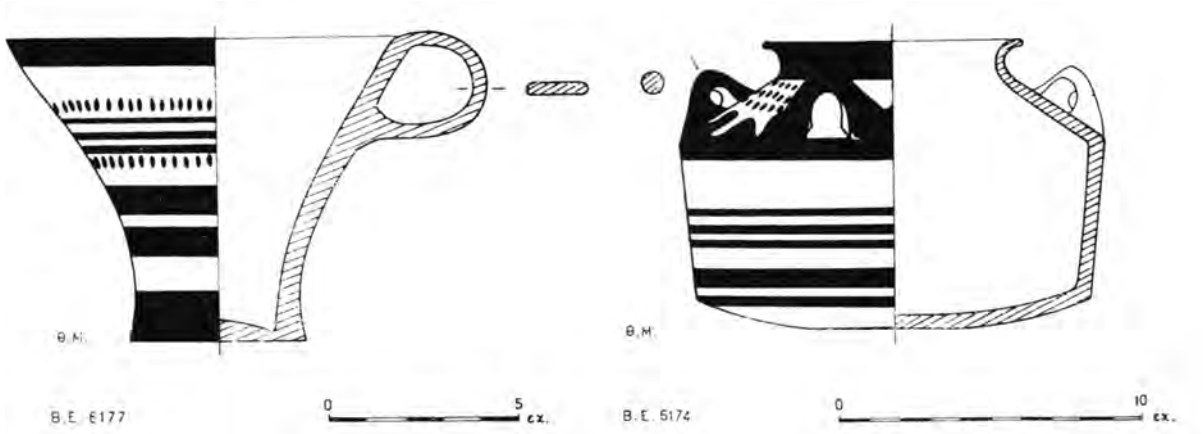
Μόνωτο κύπελλο ακέραιο, τύπου Βαφειού FS 224. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), επίχρισμα ροδόχρωμο (7.5/YR 8/4), βαφή κόκκινη.

Ύψ. 0,084, διάμ. χείλ. 0,105, διάμ. βάσ. 0,047 μ.

Μία ταινία περιτρέχει το χείλος εξωτερικά. Στο ύψος γένεσης της λαβής, τρεις οριζόντιες ταινίες που περικλείονται πάνω και κάτω από μία σειρά παράλληλων σιγμοειδών ή ευθειών γραμμών (FM 64, αριθ. 4). Ακολουθούν άλλες τρεις πλατύτερες ταινίες, από τις οποίες οι δύο στην ένωση του σώματος με το πόδι και η τρίτη στη βάση.

3. ΒΕ 6174 (Σχέδ. 13· Πίν. 20ε)

Αλάβαστρο κυλινδρικό, ακέραιο, με μικρές αποκρούσεις. Πηλός ροδόχρωμος (7.5YR 7/4), επίχρισμα ίδιου χρώματος, βαφή καστανή και σε μερικά σημεία κόκκινη.

Σχέδ. 13. Μόνωτο κύπελλο και κυλινδρικό αλάβαστρο από τον τάφο 187.

Ύψ. 0,088, διάμ. χείλ. 0,086, διάμ. βάσ. 0,126 μ.

Το σχήμα του πλησιάζει προς το FS 93. Το χείλος κλίνει προς τα έξω, ο λαιμός είναι κοντός, ολόβαφος. Στον ώμο τρεις οριζόντιες λαβές και ανάμεσά τους διακόσμηση με το θέμα του βράχου (FM 32, rock pattern 1, αριθ. 3). Πάνω από αυτό, στο χώρο ανάμεσα από τις λαβές, ο ώμος του αγγείου διακοσμείται με τρεις παράλληλες σειρές από κουκκίδες. Αμέσως κάτω από τις λαβές μία οριζόντια ταινία στη μετάβαση από τον ώμο προς το σώμα του αγγείου, τρεις παράλληλες ταινίες στο μέσον του ύψους του σώματος και μία πλατιά ταινία γύρω στη βάση. Στον πυθμένα τρεις ομόκεντροι κύκλοι.

4. ΒΕ 6175 (Σχέδ. 12)

Οστέινη περόνη σπασμένη. Σώθηκαν δύο τμήματα. Το μεγαλύτερο έχει διακοσμημένη κεφαλή με οριζόντιες εγχαράξεις. Τα δύο κομμάτια δεν εφάπτονται. Διαστάσεις: α) μήκ. 0,062, πλ. 0,004, β) μήκ. 0,029, πλ. 0,004 μ.

5. ΒΕ 6176

Αρτόσχημο αλάβαστρο ακέραιο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8), επίχρισμα ίδιου χρώματος (5YR 6/8), βαφή κόκκινη (2.5YR 5/8).

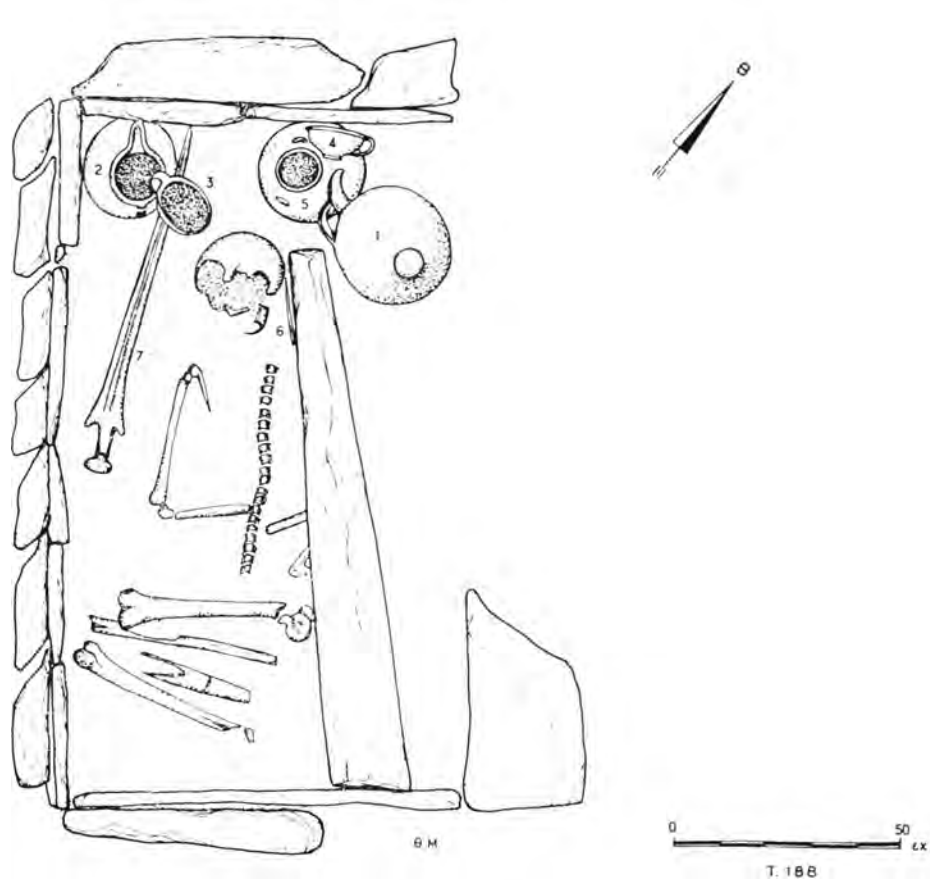
Ύψ. 0,068, διάμ. χείλ. 0,068, μέγ. διάμ. 0,116 μ.

Χείλος που κλίνει προς τα έξω, λαιμός πολύ χαμηλός, ολόβαφος. Ανάμεσα στις τρεις οριζόντιες λαβές επαναλαμβάνεται από μία φορά το θέμα της ρακέτας (FM 69, hatched loop). Κάτω από τις λαβές το θέμα του βράχου (FM 32, rock pattern continuous) και μία οριζόντια ταινία.

Ο τάφος χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ-αρχή ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Τάφος 188

Στην οδό Θράκης 20 και σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος αποκαλύφθηκαν οι τρεις καλυπτήριες πλάκες μεγάλων διαστάσεων, ακανόνιστου σχήματος και πάχ. 0,12 μ. Η κάλυψη του τάφου συμπληρωνόταν με άλλες μικρότερες πλάκες που σε μερικά σημεία στήριζαν τις τρεις μεγάλες και σε άλλα συμπλήρωναν τα κενά που δημιουργούνταν από αυτές (Πίν. 21 α). Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Ο τάφος ήταν αρχικά χτιστός, όπως συμπεραίνουμε από τη διαμόρφωση της βορειοανατολικής μακριάς πλευράς, η οποία είναι κατεστραμμένη σε μεγάλο μέρος. Στο σημείο αυτό και για να κλείσει ο τάφος από αυτή την πλευρά κατά τη δεύτε-

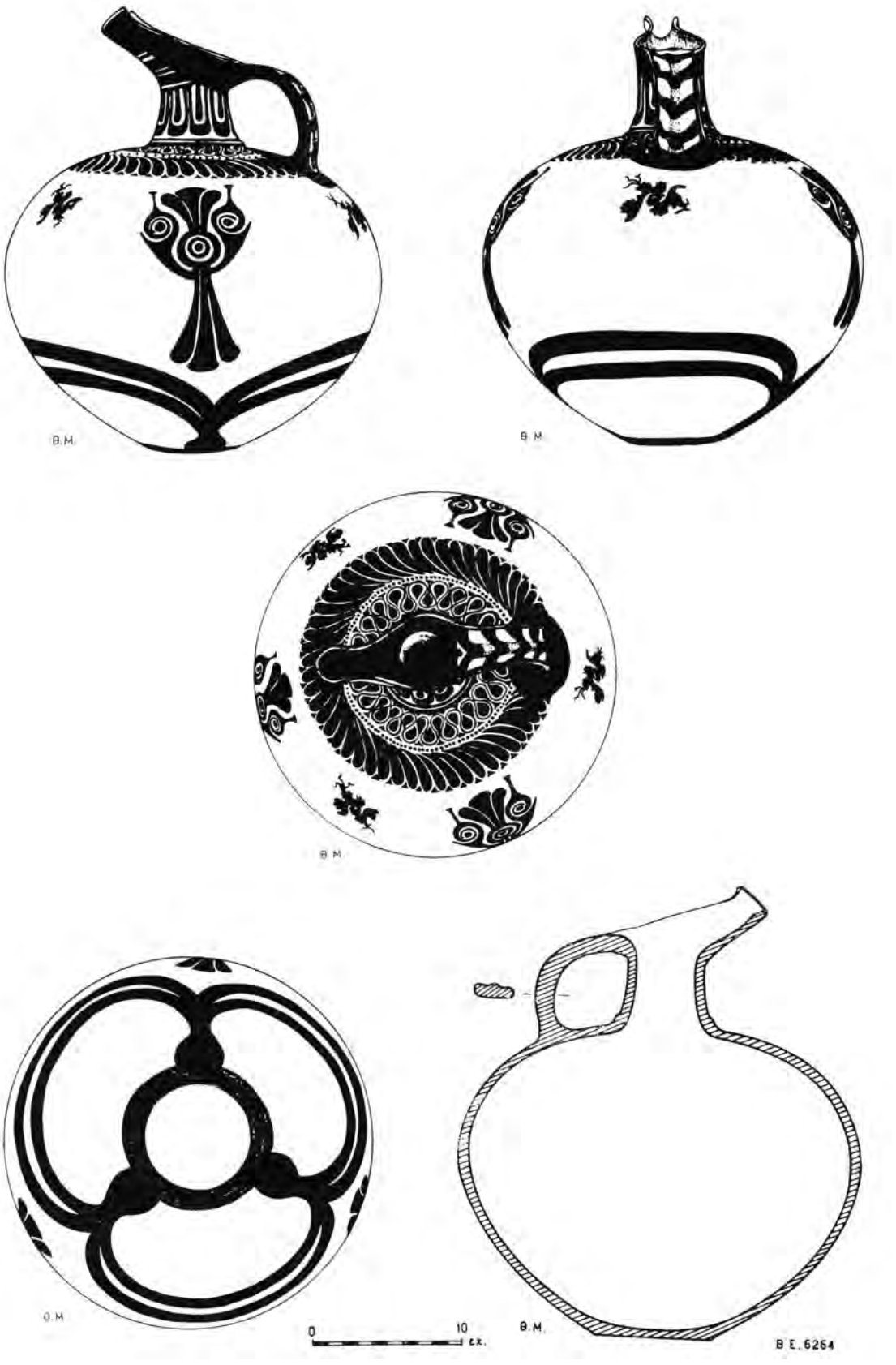

Σχέδ. 14. Ο τάφος 188.

ρη χρήση του, τοποθετήθηκε μία μονοκόμματη σχιστόπλακα πιο μέσα από το αρχικό πλάτος του τάφου (Σ χ έ δ. 14). Διαστάσεις εσωτερικές: Μήκ. 1,53, πλ. 0,90 (αρχικό)-0,60 (δεύτερης χρήσης), βάθ. 0,68 μ.

Ο σκελετός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στα ΒΔ. Το στήθος και το κρανίο βρέθηκαν σε ύπτια θέση, τα χέρια λυγισμένα σε ορθή γωνία στο ύψος της μέσης και μόνο τα πόδια ήταν λυγισμένα προς τα δεξιά (δυτικά) (Σ χ έ δ. 14).

Βρέθηκαν μία ραμφόστομη πρόχους (ΒΕ 6264) στη βορειοδυτική πλευρά του τάφου, ανάποδα σε βάθος 0,15 μ. κάτω από τις καλυπτήριες (Σ χ έ δ. 14, αριθ. 1), μία γεφυρόστομη πρόχους (ΒΕ 6269) (Σ χ έ δ. 14, αριθ. 2) στη δυτική γωνία σε βάθος 0,60 μ., ένα μόνωτο κύπελλο (ΒΕ. 6266) δίπλα και ανατολικά της γεφυρόστομης πρόχου (Σ χ έ δ. 14, αριθ. 3). Το αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6268 σε βάθος 0,62 κάτω από τις καλυπτήριες και 0,10 μ. βόρεια του κρανίου (Σ χ έ δ. 14, αριθ. 5), ένα δεύτερο μόνωτο κύπελλο (ΒΕ 6267) πάνω από το αλάβαστρο 0,27 μ. βόρεια του κρανίου (Σ χ έ δ. 14, αριθ. 4· Π ί ν. 14 β). Αριστερά του κρανίου βρέθηκε το χάλκινο ξυράφι (ΒΕ 6270) (Σ χ έ δ. 14, αριθ. 6· Π ί ν. 21 β), με τη λαβή προς τα νότια, σε βάθος 0,68 μ. Παράλληλα προς τη δυτική πλευρά του τάφου, στα δεξιά του σκελετού, βρέθηκε το χάλκινο ξίφος ΒΕ 6265 (Σ χ έ δ. 14, αριθ. 7) με τη λαβή προς τα νότια και την αιχμή στη νοτιοδυτική γωνία. Μαζί με το ξίφος βρέθηκε και το αλαβάστρινο μήλο της λαβής (Π ί ν. 21 γ).

Σχέδ. 15. Ραμφόστομη πρόχους από τον τάφο 188.

Κατάλογος κτερισμάτων

1. ΒΕ 6264 (Σχέδ. 15· Πίν. 22 α-ε)

Ραμφόστομη πρόχους ακέραιη. Πηλός καθαρός απαλού καστανού χρώματος (10YR 7/4), επίχρισμα ίδιου χρώματος, βαφή καστανή και κατά τόπους κόκκινη.

Ύψ. 0,277, μέγ. διάμ. 0,265., διάμ. βάσ. 0,075 μ.

Το ραμφόσχημο χείλος είναι ολόβαφο εσωτερικά, ενώ εξωτερικά κοσμείται με μία πλατιά ταινία περιμετρικά και χαμηλότερα, προς το λαιμό, εναλλάσσονται τέσσερις ταινίες, δύο στενές και δύο πλατύτερες. Στο λαιμό μία σειρά από ένδεκα φύλλα με κεντρικό νεύρο[16]. Στην ένωση του λαιμού με τον ώμο, πλαστικός δακτύλιος. Ο ώμος του αγγείου διακοσμείται με κυματοειδή γραμμή, της οποίας οι κοιλότητες γεμίζουν με σταγόνες. Σε συνέχεια της απόληξης σχεδόν κάθε σταγόνας υπάρχει ένα ανάστροφο Τ[17]. Ακολουθεί μία σειρά από κουκκίδες και μία ταινία με σταγονόσχημα καμπύλα φύλλα στα κενά των οποίων παρεμβάλλονται ανάστροφα Τ. Το θέμα αυτό είναι χαρακτηριστικό για τη διακόσμηση του ώμου στις ραμφόστομες πρόχους[18]. Στην κοιλιά του αγγείου εναλλάσσονται δύο διακοσμητικά θέματα, που επαναλαμβάνονται από τρεις φορές το καθένα. Το ένα είναι θαλάσσιο, βράχος με φύκια ή βράχος με ανεμώνη, και είναι συνηθισμένο στον εναλλασσόμενο ρυθμό. Το δεύτερο είναι σύνθεση θεμάτων που απαντούν και μεμονωμένα. Το κεντρικό τμήμα αποτελούν τα στοιχεία του παπύρου που συνδέονται με χάνδρα. Δεξιά και αριστερά αυτού του κεντρικού θέματος αναπτύσσονται συμμετρικά δύο κοχλιωτές σπείρες. Στο κέντρο κάθε σπείρας υπάρχει από μία χάνδρα. Η διαμόρφωση του κάτω τμήματος των σπειρών θυμίζει πέλεκυ. Κάτω από τα θέματα αυτά δύο ταινίες συμπλέκονται σε τρία σημεία και σχηματίζουν καμάρες[19]. Γύρω στην επίπεδη βάση μία καστανή ταινία. Η λαβή στον κατά μήκος άξονα έχει ανάγλυφο «νεύρο» και διακοσμείται με γραπτά παράλληλα V που πλαισιώνονται από δύο καστανόμαυρες ταινίες δεξιά και αριστερά. Στη βάση της λαβής, κυκλικά, ένας παχύς γραπτός δακτύλιος. Η λαβή ανήκει στον ενδιάμεσο τύπο (FS, εικ. 24).

2. ΒΕ 6269 (Σχέδ. 16· Πίν. 23 α-β)

Γεφυρόστομη πρόχους συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε τμήμα του χείλους και της λαβής. Πηλός λεπτός με λίγες φυτικές προσμείξεις (10YR 7/4 χρώματος) πολύ απαλός καστανός, ενώ στον πυρήνα είναι 5YR 7/4 ροδόχρωμος. Επίχρισμα 10YR 7/4 πολύ απαλό καστανό, βαφή καστανή με μίκα.

Ύψ. 0,138, διάμ. χείλ. 0,102, διάμ. βάσ. 0,075 μ.

Το χείλος περιβάλλεται εξωτερικά από μία καστανή ταινία και στην οριζόντια επιφάνεια διακοσμείται με παράλληλες γραμμές. Εσωτερικά ο λαιμός είναι καστανόχρωμος σε όλο του το ύψος, ενώ εξωτερικά διακοσμείται με μηνίσκους αντωπούς (FM 48, quirk, αριθ. 8). Η προχοή βαμμένη εξωτερικά με αμέλεια. Στην ένωση του λαιμού με το σώμα και κάτω από αυτόν το θέμα του συνεχόμενου κρεμαστού βράχου, του οποίου τις καμπύλες ακολουθεί μία λεπτή ται-

16. W. D. Niemeier 1985, εικ. 37, αριθ. 9.

17. Για παρόμοια διακόσμηση σε αγγεία βλ. W. D. Niemeier, ό.π., εικ. 47, αριθ. 2-3, A. Evans, 1921-35, IV, σ. 287, εικ. 221, 222, P. Mountjoy 1984, σ. 161, πίν. 18 a, J. N. Coldstream - G. L. Huxley 1973, πίν. 40 ξ 129.

18. P. Mountjoy 1986, σ. 38, αριθ. 18.

19. J. N. Coldstream - G. L. Huxley 1973, πίν. 36 ν 34 και πίν. 40 ξ 123. F. Schachermeyr 1976B, εικ. C, A. Furumark 1972, σ. 158 και 401.

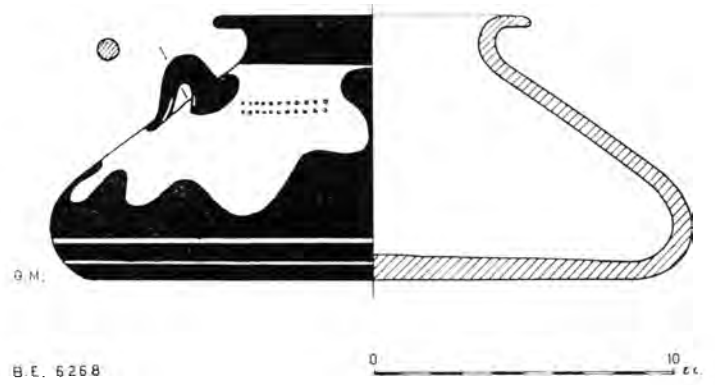

Σχέδ. 16. Γεφυρόστομη πρόχους από τον τάφο 188.

νία[20]. Ακολουθεί μία ζώνη με ακανόνιστες και απλοποιημένες σπείρες[21] (FM 48, quirk, αριθ. 2) και μία σειρά από μηνίσκους. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου καλύπτεται από οριζόντιες

20. St. Hiller 1977, πίν. 14 ε (σε χείλος και λαιμό κύλικας της YM III από το Καστέλλι Χανίων)

21. J. N. Coldstream - G. L. Huxley 1973, σ. 297, πίν. 53 ω 99. Ph. Betancourt 1985, εικ. 110 C. Παρόμοιο θέμα βλ. R. M. Dawkins 1903, σ. 248, εικ. 1 και 3 και σ. 257, εικ. 29, καθώς και R. M. Dawkins 1902-03, σ. 313, εικ. 11 και 13.

Σχέδ. 17. Αρτόσχημο αλάβαστρο από τον τάφο 188.

ταινίες[22]. Η λαβή έχει στη ράχη της ανάγλυφο νεύρο και κοσμείται με οριζόντιες παράλληλες ταινίες. Ανήκει στον τύπο FS, εικ. 24 (ribbed). Το αγγείο δεν έχει ιδιαίτερη βάση.

3. ΒΕ 6268 (Σχέδ. 17· Πίν. 24 α, γ)

Αρτόσχημο αλάβαστρο συγκολλημένο και συμπληρωμένο με γύψο. Πηλός λεπτός, ροδόχρωμος 7.5YR 7/4. Το επίχρισμα είναι πολύ απαλό καστανό (10YR 8/3) και η βαφή μαύρη απολεπισμένη σε πολλά σημεία.

Ύψ. 0,083, διάμ. χείλ. 0,106, διάμ. μέγ. 0,21 μ.

Χείλος, λαιμός και λαβές ολόβαφα. Το σχήμα πλησιάζει προς το FS 84. Ο Ph. Betancourt[23] θεωρεί αυτό το σχήμα χαρακτηριστικό της YM II. Διακοσμείται με το θέμα του βράχου FM 32, αριθ. 20. Δεξιά και αριστερά της κορυφής του βράχου κουκκίδες σε δύο σειρές[24]. Οι J. N. Coldstream - G. Huxley[25] θεωρούν ότι το θέμα ανήκει στο θαλάσσιο ρυθμό. Στην επίπεδη βάση διακόσμηση με το θέμα του τροχού (FM 68, αριθ. 2), το οποίο θεωρείται[26] τυπικό χαρακτηριστικό της YE IIB.

4. ΒΕ 6266 (Σχέδ. 18· Πίν. 23 γ)

Μόνωτο κύπελλο συγκολλημένο, ακέραιο. Πηλός 5YR 7/6 ανοιχτού πορτοκαλί χρώματος στο χείλος και 7.5YR 7/4 ροδόχρωμος στη βάση. Επίχρισμα 10YR 8/3 πολύ απαλό καστανό. Βαφή καστανή με μίκα.

Ύψ. 0,051, διάμ. χείλ. 0,122, διάμ. βάσ. 0,039 μ.

Το σχήμα πλησιάζει προς το FS 219 και ο Betancourt[27] το θεωρεί χαρακτηριστικό της YM II. Το εσωτερικό ολόβαφο με καστανή βαφή. Μία ταινία περιτρέχει το χείλος που κλίνει προς τα έξω. Διακόσμηση με τρέχουσα σπείρα (FM 46, αριθ. 32) στην κυρίως ζώνη που κλίνει

22. Ταινίες γεμίζουν το κάτω τμήμα των αγγείων κατά την YM III, καθώς και τις λαβές και τους λαιμούς. Βλ. Ph. Betancourt 1985, σ. 164.

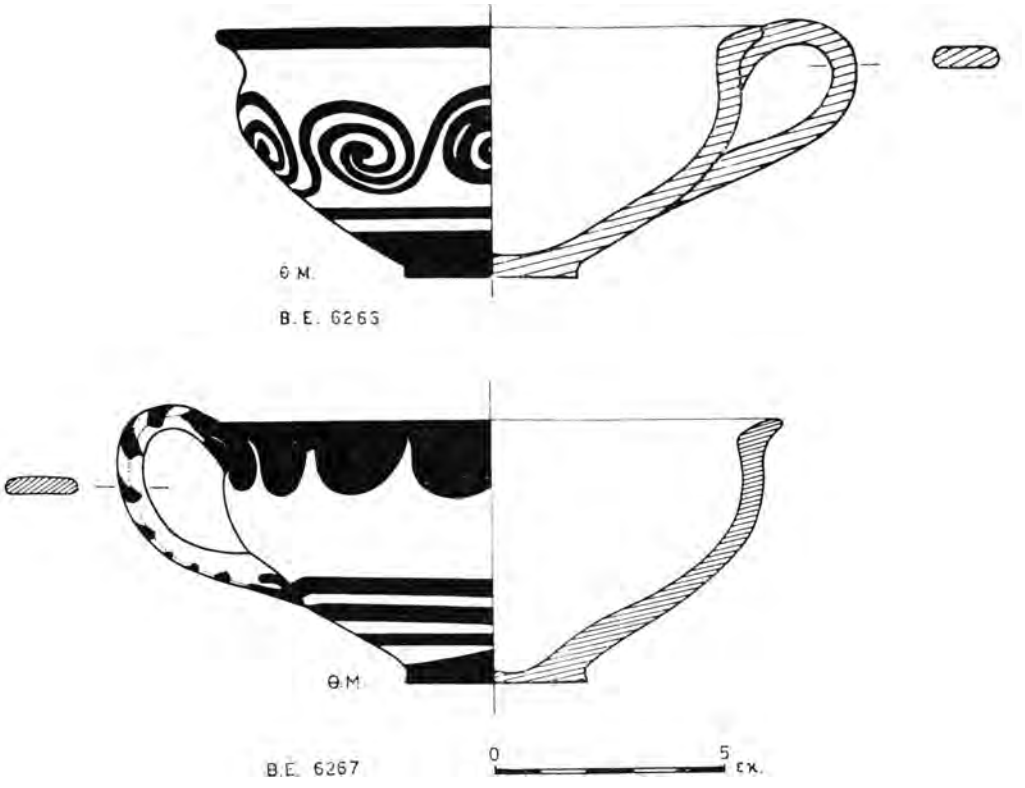
23. Ph. Betancourt 1985, πίν. 112.

24. Παρόμοιο αλάβαστρο βλ. C. W. Blegen 1937, εικ. 454 και 709, αριθ. 151. J. Caskey 1964, πίν. 53 F.

25. J. N. Coldstream - G. L. Huxley 1973, σ. 297.

26. A. Persson 1942, σ. 71, εικ. 84. Ath. Papadopoulos 1976, σ. 16 (BE 660), πίν. 46 a-b. P. Mountjoy 1986, σ. 37 και 51.

27. Ph. Betancourt 1985, πίν. 112 (ημισφαιρικά κύπελλα).

Σχέδ. 18. Μόνωτα κύπελλα από τον τάφο 188.

στο κάτω μέρος με οριζόντια ταινία[28]. Γύρω στο πολύ χαμηλό πόδι πλατιά γραπτή ταινία. Στην ταινιωτή λαβή οριζόντιες παράλληλες ταινίες.

5. ΒΕ 6267 (Σχέδ. 18· Πίν. 24 β, δ)

Μόνωτο κύπελλο, ακέραιο με μία μόνο μικρή συμπλήρωση στο χείλος. Πηλός με φυτικές προσμείξεις και χρώμα ανοιχτό πορτοκαλί 5YR 7/6, επίχρισμα 5YR 7/4 ροδόχρωμο, βαφή καστανή.

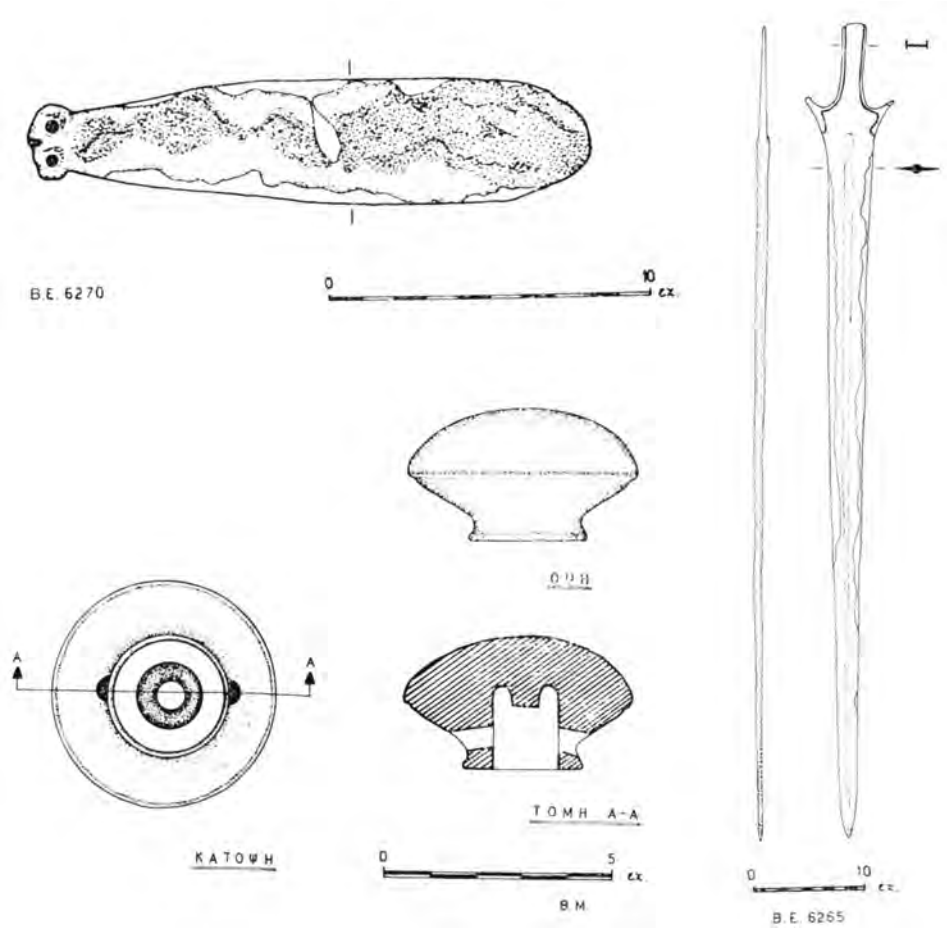
Ύψ. 0,061, διάμ. χείλ. 0,129, διάμ. βάσ. 0,04 μ.

Το σχήμα πλησιάζει προς το FS 219. Ο Ph. Betancourt 1985[29] πιστεύει ότι αυτά τα κύπελλα εμφανίζονται στην αρχή της ΥΜ ΙΙΙ. Εσωτερικά ολόβαφο, εκτός από το βαθύτερο σημείο, όπου η βαφή έχει απολεπισθεί. Το χείλος κλίνει προς τα έξω. Εξωτερικά κάτω από το χείλος, το θέμα του κρεμαστού βράχου. Κάτω από τη λαβή τέσσερις οριζόντιες παράλληλες ταινίες. Στη λαβή, που αρχίζει από το χείλος, διακόσμηση με παράλληλες ταινίες.

Η διακόσμηση με το θέμα του κρεμαστού βράχου σε κύπελλα και κύλικες κάτω από το

28. Παρόμοια διακόσμηση σε όστρακα από τα Κύθηρα βλ. J. N. Coldstream - G. L. Huxley 1973, πίν. 32 κ 9, πίν. 33 μ 1, πίν. 53 ω 100.

29. Ph. Betancourt 1985, σ. 164, εικ. 118.

Σχέδ. 19. Χάλκινο ξυράφι και ξίφος με το μήλο της λαβής του από τον τάφο 188.

χείλος είναι χαρακτηριστικό της ΥΕ ΙΙΒ κατά την P. Mountjoy 1986[30], ενώ κατά τη γνώμη άλλων ερευνητών[31] αγγεία με ανάλογο σχήμα και διακόσμηση χρονολογούνται από την ΥΕ Ι-ΙΙ ως και την ΥΕ ΙΙΙΒ2 ή ακόμα και ΥΕ ΙΙΙCΙα.

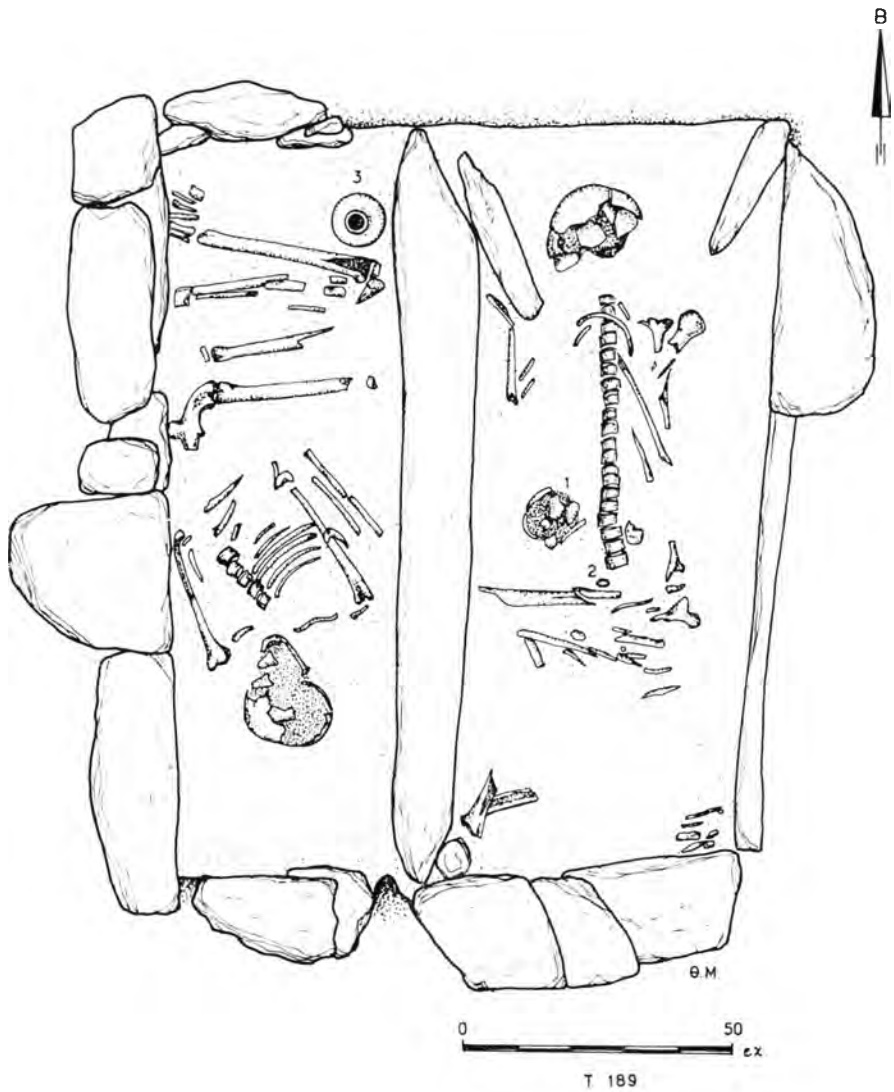
Το κύπελλο της Νέας Ιωνίας, σύμφωνα με τα υπόλοιπα ευρήματα του τάφου, χρονολογείται στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΒ προς την ΥΕ ΙΙΙΑ1 και συμπίπτει απόλυτα με τη χρονολόγηση του Furumark (FS 219).

6. ΒΕ 6270 (Σχέδ. 19· Πίν. 24ε)

Χάλκινο ξυράφι αμφίστομο, γλωσσοειδές. Πολύ οξειδωμένο. Στο σημείο όπου προσαρμό-

30. P. Mountjoy 1986, σ. 38, εικ. 38 αριθ. 9. W. D. Niemeier 1985, σ. 115. Κ. Δημακοπούλου 1975, σ. 131, πίν. 76.

31. Ath. Papadopoulos 1970, σ. 7 (ΒΕ 602), πίν. 18 a. Ath. Papadopoulos 1978, σ. 119, εικ. 272 a-b, c. Ο ίδιος 1980, σ. 228, αριθ. 7.

Σχέδ. 20. Ο τάφος 189.

ζεται η λαβή στη λεπίδα, σχηματίζεται λαιμός. Στη λαβή, της οποίας η πτέρνα είναι καμπύλη, σώζονται τα δύο χάλκινα καρφιά.

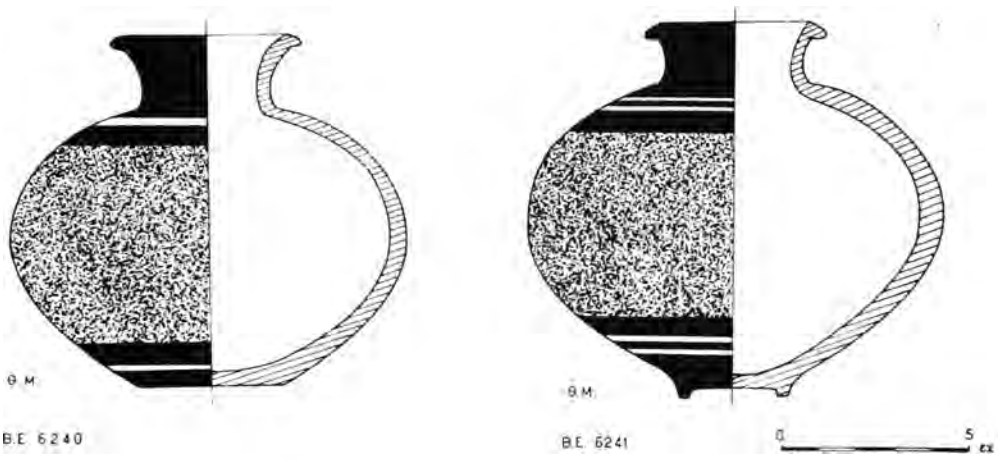
Μήκ. 0,178, πλ. 0,039-0,019, πάχ. 0,002 μ.

7. ΒΕ 6265 (Σχέδ. 19· Πίν. 24 στ)

Χάλκινο ξίφος ακέραιο, πολύ οξειδωμένο. Λεπίδα λεπτή με ανάγλυφο νεύρο στο κέντρο και κατά μήκος της ράχης και των δύο πλευρών. Εκεί που αρχίζει η λαβή σχηματίζονται δύο κερατοειδείς αποφύσεις για την προστασία του χεριού με χαρακτηριστικό δίπλωμα του μέταλλου στα άκρα. Δεν έχει καρφιά στη λαβή.

Μήκ. 0,73, πλ. στις αποφύσεις 0,081, μέγ. πλ. λεπίδας 0,045 μ.

Μαζί με το ξίφος βρέθηκε στη θέση του το αλαβάστρινο μήλο της λαβής τύπου μανιτα-

Σχέδ. 21. Άωτα σφαιρικά πιθάρια από τον τάφο 189.

ριού. Στην κάτω όψη, κυλινδρική κοιλότητα διαμέτρου 0,014 μ. και δύο διαμπερείς οπές εκ διαμέτρου αντίθετες (Σχέδ. 19), για τη στερέωσή του με καρφί στη λαβή[32].

Διάμ. 0,05, ύψ. 0,029 μ.

Ο τάφος χρονολογείται στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΒ προς την ΥΕ ΙΙΙΑ.

Τάφος 189

Βόρεια του Πνευματικού Κέντρου Νέας Ιωνίας, στη γωνία της οδού 0141 και Θράκης, βρέθηκαν οι καλυπτήριες του τάφου σε βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Προσανατολισμός Β.-Ν. Μετά την αφαίρεση των καλυπτηρίων διαπιστώθηκε ότι ο τάφος είναι δίδυμος[33], έχει δηλαδή κοινή τη μία μακριά πλευρά και περιέχει δύο ταφές, από μία σε κάθε τμήμα. Ο τάφος είναι εν μέρει χτιστός και εν μέρει κατασκευασμένος με σχιστόπλακες και χωρίζεται σε δύο μέρη από μία σχιστόπλακα, μήκ. 1,40 και πάχ. 0,15 (βόρεια)-0,10 μ. (νότια). Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: α) ανατολικό τμήμα μήκ. 1,33, πλ. 0,58, βάθ. 0,36 μ., β) δυτικό τμήμα, μήκ. 1,30, πλ. 0,48, βάθ. 0,68μ. (Πίν. 25 α). Στο ανατολικό τμήμα ο σκελετός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα βόρεια. Στο κέντρο περίπου βρέθηκε το αγγείο ΒΕ 6241 (Σχέδ. 20, αριθ. 1) και στη βάση της σπονδυλικής στήλης ένα τμήμα από χάλκινο αντικείμενο πολύ οξειδωμένο (Σχέδ. 20, αριθ. 2).

Στο δυτικό τμήμα ο σκελετός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα νότια. Στη βορειοανατολική γωνία βρέθηκε το αγγείο ΒΕ 6240 (Σχέδ. 20, αριθ. 3).

Κατάλογος κτερισμάτων

1. ΒΕ 6240 (Σχέδ. 21· Πίν. 25 β)

Άωτο σφαιρικό πιθάρι, FS 77, ακέραιο. Το χρώμα του πηλού είναι πολύ απαλό καστα-

32. Ανάλογη κατασκευή του μήλου της λαβής βλ. A. Persson 1931, πίν. XX (κάτω δεξιά), πίν. XX αριθ. II και πίν. XXII, I καθώς και Α. Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985, πίν. 129, αριθ. Ε 3212 (7).

33. Δ. Θεοχάρης - Μ. Θεοχάρη 1970, σ. 198-203.

νό στην εσωτερική επιφάνεια (10YR 7/3), ενώ στο εσωτερικό του τοιχώματος του αγγείου το χρώμα του πηλού αλλάζει σε ανοιχτό πορτοκαλί (7.5YR 7/6). Επίχρισμα 10YR 7/4 πολύ απαλό καστανό και βαφή καστανή.

Ύψ. 0,092, διάμ. χείλ. 0,053, διάμ. βάσ. 0,037 μ.

Σχήμα ελαφρά πεπιεσμένης σφαίρας με στενό, ψηλό λαιμό και χείλος που κλίνει προς τα έξω. Δεν έχει ιδιαίτερη βάση. Χείλος και λαιμός ολόβαφα εξωτερικά. Το αγγείο διακοσμούν οριζόντιες ταινίες στον ώμο και στη βάση, ενώ όλη η υπόλοιπη επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από στικτή διακόσμηση.

2. ΒΕ 6241 (Σχέδ. 21· Πίν. 25γ)

Άωτο σφαιρικό πιθάρι FS 77, συγκολλημένο και συμπληρωμένο με γύψο σε μεγάλο τμήμα του σώματος και της βάσης.

Πηλός κόκκινος (2.5YR 6/6), επίχρισμα ροδόχρωμο (7.5YR 7/4), βαφή κόκκινη και σε μερικά σημεία καστανή.

Ύψ. 0,097, διάμ. χείλ. 0,053, διάμ. βάσ. 0.031 μ.

Σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας, σχεδόν αμφικωνικό. Λαιμός στενός, χαμηλός. Βάση πολύ στενή σε σχέση με τη διάμετρο του σώματος. Χείλος και λαιμός ολόβαφα εξωτερικά. Δύο οριζόντιες ταινίες στον ώμο του αγγείου και τρεις στη βάση. Η επιφάνεια του αγγείου ανάμεσα στις ταινίες του ώμου και της βάσης φέρει στικτή διακόσμηση.

Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Τάφος 190

Ανατολικά του τάφου 189 και σε απόσταση 3 μ. από αυτόν, στη γωνία των οδών Θράκης και 0414, εντοπίστηκε ο τάφος 190 σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Κιβωτιόσχημος με μία σχιστόπλακα σε κάθε πλάγια πλευρά και πολλές μικρές καλυπτήριες (Πίν. 26α). Διαστάσεις τάφου εσωτερικά: μήκ. 1-1,20, πλ. 0,63, βάθ. 0,58 μ.

Ο σκελετός σε συνεσταλμένη στάση στραμμένος προς Α. με το κρανίο προς Ν. αποσαθρωμένος, είχε αποτεθεί σε στρώμα από βότσαλα και άμμο (Πίν. 26β). Στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε τμήμα πιθαμφορίσκου ΒΕ 6230 (Σχέδ. 22, αριθ. 1), ένα αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6231 (Σχέδ. 22, αριθ. 2) και ένα πήλινο αμφικωνικό κουμπί ΒΕ 6232 (Σχέδ. 22, αριθ. 3).

Στη βόρεια στενή πλευρά βρέθηκαν παραμερισμένα τα οστά παλιότερης ταφής. Στο σημείο αυτό σχηματίζεται λάκκος βαθύτερα από το δάπεδο του τάφου, που φθάνει σε βάθος 0,65 μ.

Κατάλογος κτερισμάτων

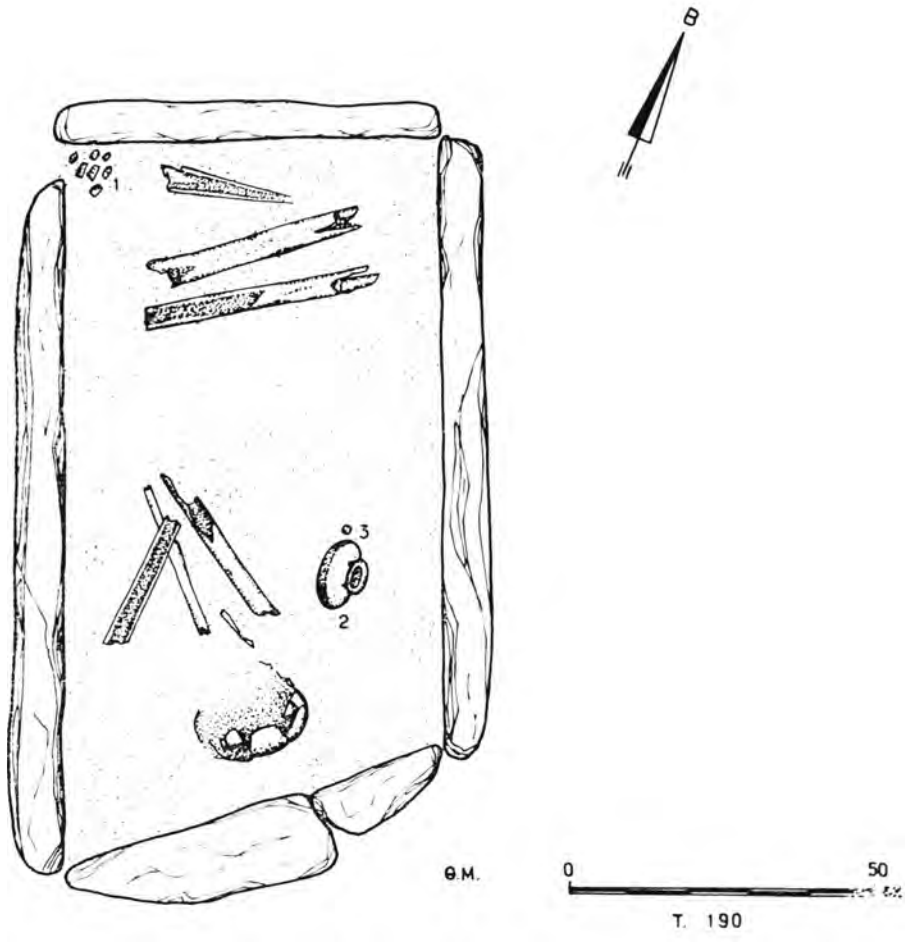
1. ΒΕ 6230

Τμήμα πιθαμφορίσκου. Σώζεται μόνο μέρος του χείλους και του πάνω τμήματος του σώματος με τις δύο λαβές. Το σχήμα πιστεύουμε ότι πλησιάζει το FS 45 (piriform: ΙΙΙΑ2).

Σωζ. ύψ. 0,067, μέγ. διάμ. 0,10 μ.

Πηλός 7.5YR 6/4, ανοιχτός καστανός, επίχρισμα 10YR 8/3 πολύ απαλό καστανό. Βαφή καστανή και κατά τόπους κόκκινη.

Χείλος ολόβαφο εξωτερικά και εσωτερικά. Ακολουθεί μία οριζόντια ταινία και διακόσμηση με κυματιστές ταινίες σε δύο σειρές, από τις οποίες η κάτω είναι συνεχής, ενώ η πάνω διακόπτεται από τις οριζόντιες λαβές. Κάτω από τη δεύτερη κυματιστή γραμμή ακολουθεί οριζόντια ταινία. Η διακόσμηση θυμίζει το FM 33 (isolated waves).

Σχέδ. 22. Ο τάφος 190.

2. ΒΕ 6231 (Σχέδ. 23· Πίν. 26 γ)

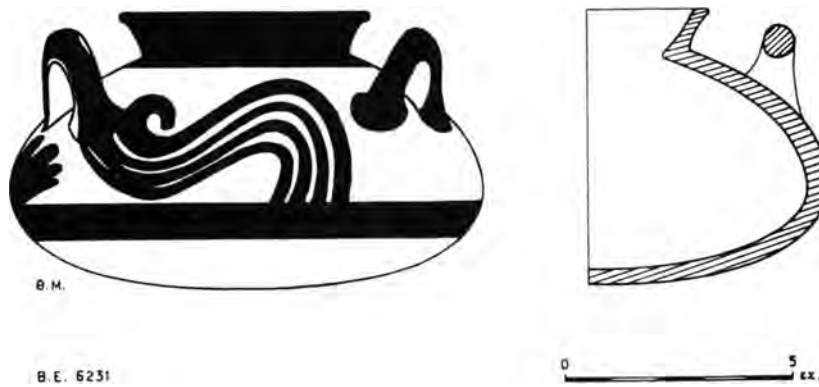
Αρτόσχημο αλάβαστρο συμπληρωμένο με γύψο σε τμήμα του σώματος και στη μία λαβή. Πηλός 5YR 6/6 πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα 10YR 8/3 πολύ απαλό καστανό, βαφή κόκκινη.

Ύψ. 0,058, διάμ. χείλ. 0,054 μ.

Το χείλος κλίνει έντονα προς τα έξω και το σχήμα του είναι σχεδόν αμφικωνικό. Πλησιάζει προς το FS 82 (medium).

Το χείλος είναι εξωτερικά μόνο επιχρισμένο. Στην εσωτερική πλευρά υπήρχε κόκκινη βαφή που έχει σε μεγάλο βαθμό απολεπισθεί. Τη διακόσμηση αποτελούν μία ταινία κάτω από το λαιμό, κουκκίδες ανάμεσα στο λαιμό και σε καθεμιά από τις τρεις λαβές. Στο χώρο ανάμεσα στις λαβές τέσσερις παράλληλες κυματιστές γραμμές από τις οποίες η πάνω, που είναι παχύτερη, συστρέφεται και σχηματίζει σπειροειδές κόσμημα FM 19 (multiple stem and tongue pattern). Κάτω από τη μία λαβή ένας τετράλοβος κρόκος[34] που φύεται από μια οριζόντια ται-

34. Για την καταγωγή του θέματος του κρόκου βλ. A. Evans 1921-35, IV, σ. 284-289, εικ. 219.

Σχέδ. 23. Αρτόσχημο αλάβαστρο από τον τάφο 190.

νία. Οι κρόκοι, που θα υπήρχαν στην αντίστοιχη θέση κάτω από τις άλλες δύο λαβές, έχουν απολεπισθεί. Στον πυθμένα ένας κύκλος ακανόνιστος.

3. ΒΕ 6232 (Σ χ έ δ. 2)

Πήλινο αμφικωνικό κουμπί. Σπασμένο.

Ύψ. 0,02., πλ. 0,023 μ.

Το σχήμα και η διακόσμηση του αρτόσχημου άλαβαστρου χρονολογούν τον τάφο στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1

Τάφος 191

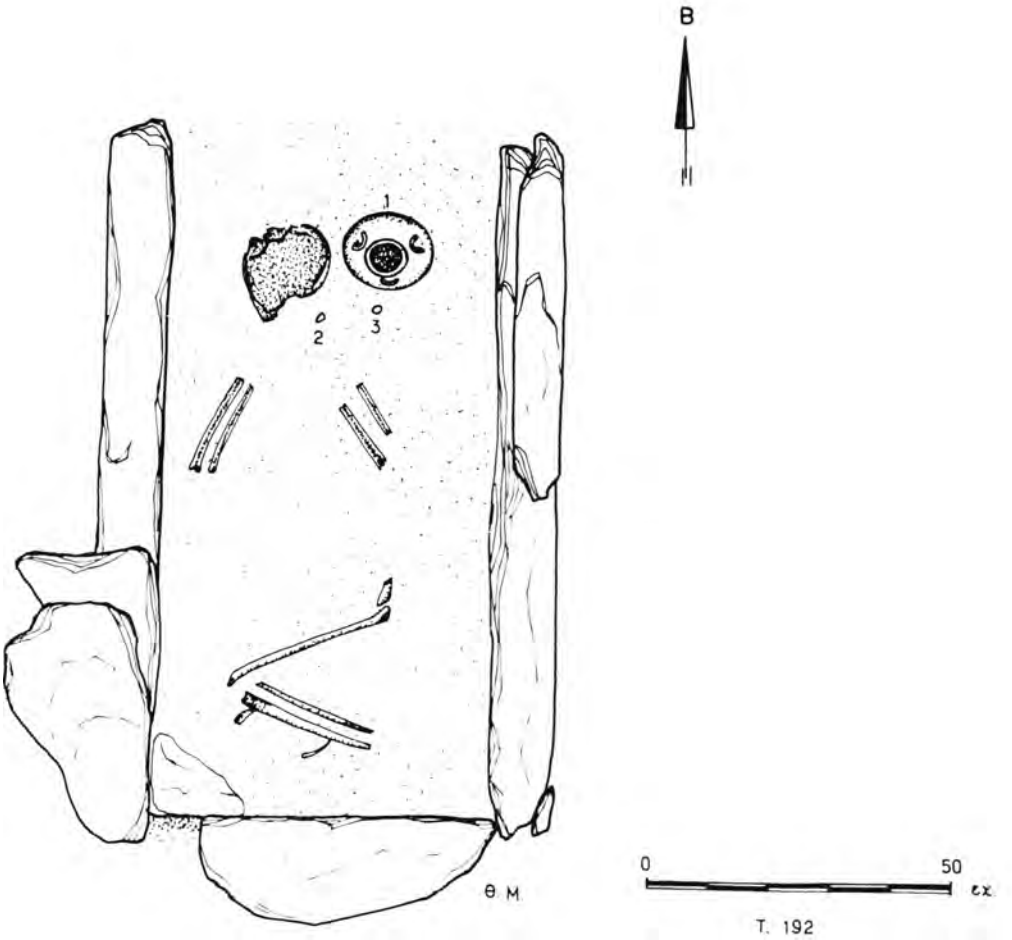
Στη γωνία των οδών Θράκης-Προύσης, αποκαλύφθηκε ο Τ 191 σε βάθος 1,35 μ. από το οδόστρωμα. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Στη θέση τους σώθηκαν μόνο οι τρεις από τις καλυπτήριες, επειδή οι μεσαίες μετακινήθηκαν από τον εκσκαφέα (Π ί ν. 27 α). Ο τάφος είναι κιβωτιόσχημος με μία σχιστόπλακα σε κάθε πλευρά. Στον πυθμένα στρωμένο χονδρό χαλίκι. Διαστάσεις εσωτερικά: μήκ. 1,35, πλ. 0,63-0,54, βάθ. 0,52 μ.

Ο σκελετός αποσαθρωμένος σε έντονα συνεσταλμένη στάση, στραμμένος προς τα δυτικά με το κρανίο στα βόρεια. Ακτέριστος.

Τάφος 192

Στην οδό Προύσης, 5 μ. δυτικά του Τ 191 και σε βάθος 0,76 μ. από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες του Τ 192. Κιβωτιόσχημος με μία σχιστόπλακα σε κάθε πλάγια πλευρά. Η βόρεια πλάγια πλευρά και οι βόρειες καλυπτήριες είχαν αφαιρεθεί από τον εκσκαφέα (Π ί ν. 27 β). Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστάσεις εσωτερικά: μήκ. 1,10, πλ. 0,55, βάθ. 0,45 μ.

Ο σκελετός σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα ΒΔ., στραμμένος προς Δ. και τοποθετημένος σε στρώμα αμμοχάλικου. Το κρανίο κρατήθηκε για ανθρωπολογική μελέτη. Στα ανατολικά του κρανίου βρέθηκε το αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6233 (Σ χ έ δ. 24, αριθ. 1). Το χάλκινο ενώτιο ΒΕ 6235 βρέθηκε στη θέση του αριστερού αυτιού (Σ χ έ δ. 24, αριθ. 2), και ένα λίθινο αμφικωνικό κουμπί ΒΕ 6234 (Σ χ έ δ. 24, αριθ. 3) νότια του αλάβαστρου (Π ί ν . 28 α).

Σχέδ. 24. Ο τάφος 192.

Κατάλογος κτερισμάτων

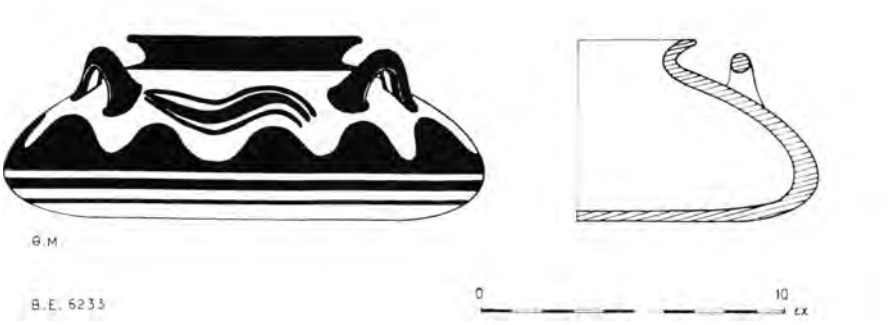
1. ΒΕ 6233 (Σχέδ. 25· Πίν. 29 δ)

Αρτόσχημο αλάβαστρο, ακέραιο. Πηλός 10YR 7/3 πολύ απαλού καστανού χρώματος, επίχρισμα 2.5YR 7/2 γκρίζο, βαφή καστανή.

Ύψ. 0,056, διάμ. χείλ. εξωτερικά: 0,077, μέγ. διάμ. 0,156 μ.

Το σχήμα είναι πλησιέστερο με τον τύπο FS 84 αν και πιό πεπιεσμένο. Τρεις οριζόντιες λαβές, επίπεδη βάση. Χείλος και λαιμός ολόβαφα, οι λαβές βαμμένες εξωτερικά. Κάτω από το λαιμό δύο οριζόντιες ταινίες. Ανάμεσα στις λαβές διακόσμηση με οριζόντιο ανοιχτό S λεπτό στα άκρα και παχύτερο στο κέντρο, που περιβάλλεται από δύο ισομήκεις και παράλληλες προς αυτό ταινίες[35]. Το θέμα επαναλαμβάνεται τρεις φορές. Χαμηλότερα, χονδρό κυματοειδές και κάτω από αυτό δύο οριζόντιες ταινίες. Στη βάση έξι ομόκεντροι κύκλοι, τρεις στο κέντρο και τρεις στο μέσον της ακτίνας του κύκλου της βάσης.

35. FM 13, αριθ. 7. Βλ. και E. French 1964, σ. 241, εικ. 1, 2.

Σχέδ. 25. Αρτόσχημο αλάβαστρο από τον τάφο 192.

Η διακόσμηση στο σύνολό της θεωρείται τυπική για τα αρτόσχημα αλάβαστρα της ΥΕ ΙΙΙΑ1[36].

2. ΒΕ 6234 (Σχέδ. 2)
Λίθινο αμφικωνικό κουμπί, ακέραιο.
Ύψ. 0,012, διάμ. 0,02 μ.

3. ΒΕ 6235 (Πίν. 29α)
Χάλκινο ενώτιο σπασμένο και πολύ οξειδωμένο.

Τάφος 193

Διαστ. 0,017×0,016 μ.

Στην οδό Προύσης δυτικά του Τ 192 και σε επαφή με αυτόν, σε βάθος 0,92 μ. από το οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε ο Τ 193. Η κάλυψή του στο μεγαλύτερο μέρος αποτελούνταν από δύο ακατέργαστες σχιστόπλακες και συμπληρωνόταν με άλλες μικρότερες. Κιβωτιόσχημος, με μία σχιστόπλακα σε κάθε πλευρά. Διαστάσεις εσωτερικές: μήκ. 1,32, πλ. 0,66, βάθ. 0,70 μ.

Ο σκελετός αρκετά αποσαθρωμένος σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα ΒΔ. στραμμένος προς Δ. (Πίν. 28 β). Στα νότια του κρανίου βρέθηκε το κουμπί ΒΕ 6236 (Σχέδ. 26, αριθ. 1).

Κατάλογος κτερισμάτων

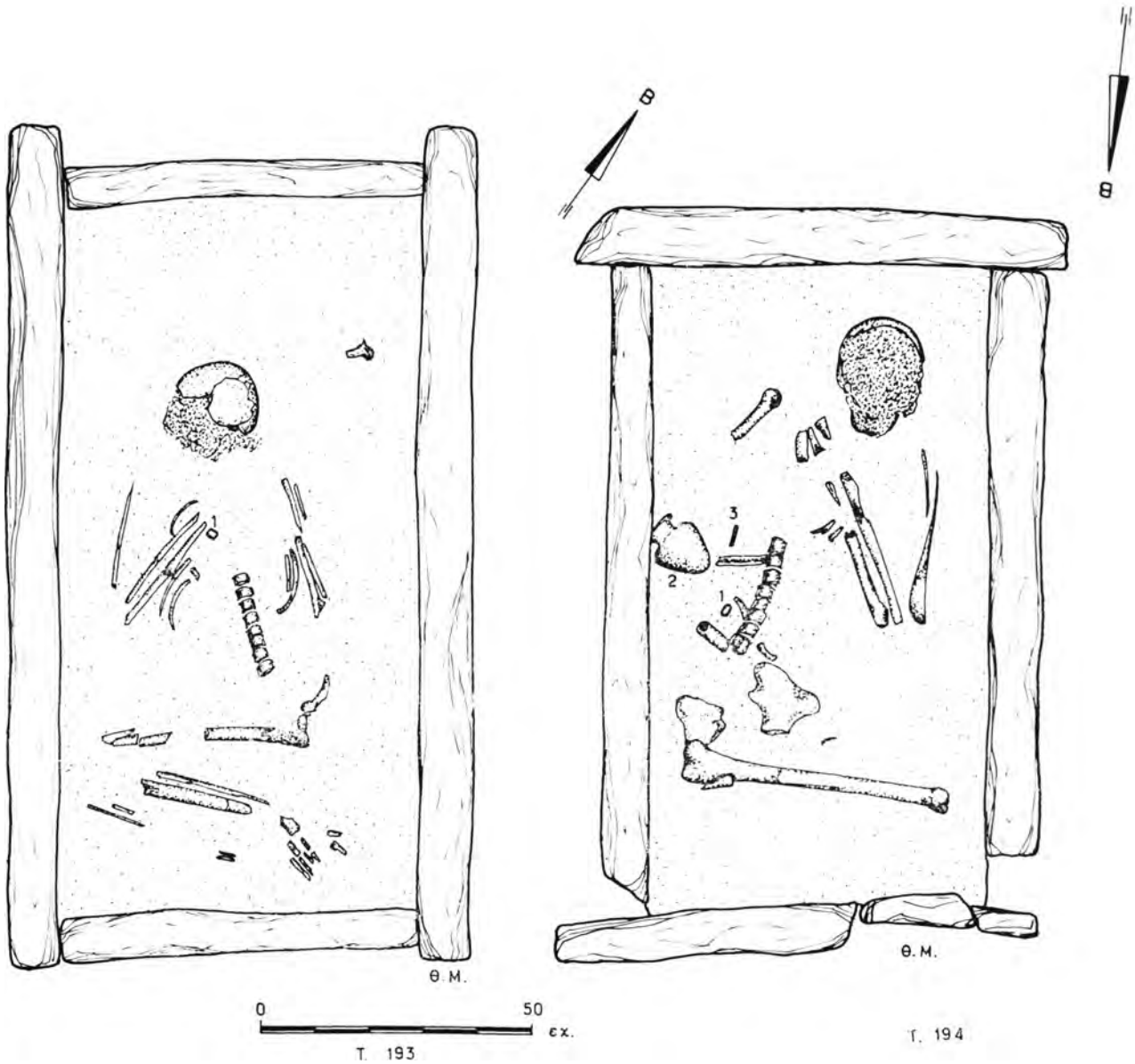
1. ΒΕ 6236 (Σχέδ. 2)
Λίθινο αμφικωνικό κουμπί ακέραιο.
Ύψ. 0,015, διάμ. 0,02 μ.

Τάφος 194

Στην οδό Προύσης, 4 μ. δυτικά του Τ 193 και σε βάθος 1,22 μ. από το οδόστρωμα, εντοπίστηκε ο Τ 194. Κάλυψη με δύο σχιστόπλακες (Πίν. 28 γ). Κιβωτιόσχημος με μία σχιστόπλακα σε κάθε πλευρά. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστάσεις εσωτερικές: μήκ. 1,20, πλ. 0,62 μ.

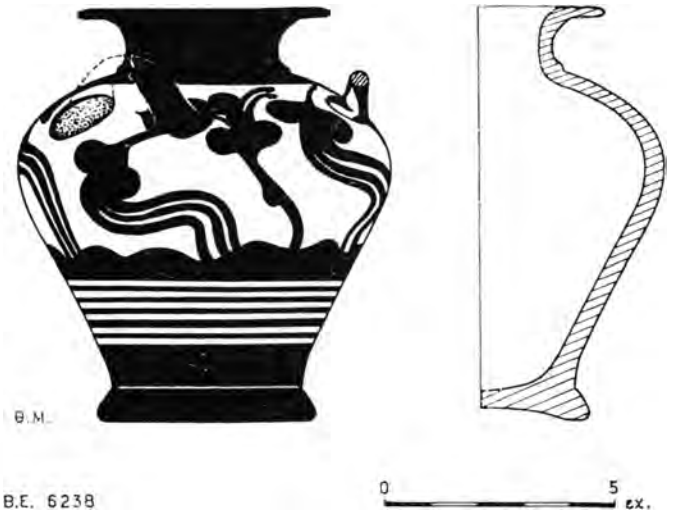
Ο σκελετός πολύ αποσαθρωμένος, σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στη νοτιοδυτι-

36. P. Mountjoy 1986, σ. 51.

Σχέδ. 26. Οι τάφοι 193 και 194.

κή γωνία, στραμμένος προς Δ., είχε αποτεθεί σε στρώμα από χοντρά ποταμίσια βότσαλα. Ένας χάλκινος κρίκος (ΒΕ 6237) (Σ χ έ δ. 26, αριθ. 1) βρέθηκε δίπλα στη σπονδυλική στήλη, ο πιθαμφορίσκος ΒΕ 6238 (Σ χ έ δ. 26, αριθ. 2) βρέθηκε ανάμεσα στο δεξιό βραχίονα και την ανατολική πλάγια πλευρά και τμήμα οστέϊνης περόνης (ΒΕ 6239) (Σ χ έ δ. 26, αριθ. 3) στα δυτικά του πιθαμφορίσκου (Π ί ν. 29 γ).

Σχέδ. 27. Πιθαμφορίσκος από τον τάφο 193.

Κατάλογος κτερισμάτων

1. ΒΕ 6237 (Πίν. 29β)
   Χάλκινος κρίκος από λεπτό σύρμα τετράγωνης τομής, πολύ οξειδωμένος.
   Διαστ. 0,016×0,01 μ.

2. ΒΕ 6238 (Σχέδ. 27· Πίν. 29ε)
   Πιθαμφορίσκος, συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο σε μεγάλο μέρος. Πηλός 10YR 7/4 πολύ απαλού καστανού χρώματος, επίχρισμα ίδιας απόχρωσης και βαφή μαύρη, τοπικά καστανή.
   Ύψ. 0,089, διάμ. χείλ. 0,055, διάμ. βάσ. 0,045 μ.
   Σώμα κοντόχοντρο, λαιμός χοντρός, πλαστικός δακτύλιος στην ένωση του λαιμού με το σώμα. Τρεις οριζόντιες λαβές, από τις οποίες σώζονται οι δύο εν μέρει. Βάση δακτυλιόσχημη. Το σχήμα είναι πλησιέστερο προς το FS 33.
   Η οριζόντια επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με κουκκίδες και μία καστανή ταινία περιμετρικά. Ο λαιμός ολόβαφος, οι λαβές βαμμένες εξωτερικά. Η κύρια διακόσμηση απλώνεται σε ζώνη που αρχίζει αμέσως κάτω από το λαιμό και φθάνει χαμηλά ως το 1/3 του ύψους του αγγείου. Στο κάτω μέρος της διακοσμημένης ζώνης, κυματοειδές απ' όπου εκφύονται φύλλα κισσού με τριπλό κυματιστό μίσχο[37] και κρίνοι εναλλάξ[38]. Κάτω από τη διακοσμημένη ζώνη πέντε οριζόντιες ταινίες. Το πόδι του αγγείου και η βάση είναι ολόβαφα.

2. ΒΕ 6239 (Σχέδ. 12)
   Δύο τμήματα οστέινης περόνης συγκολλημένα.
   Σωζ. μήκ. 0,03, πάχ. 0,004 μ.
   Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1[39].

37. P. Mountjoy 1986, εικ. 57, αριθ. 3.
38. C. W. Blegen 1937, εικ. 246 και 345. FM 12, αριθ. 24-25. FM 14i.
39. P. Ålin 1968, σ. 87-105, εικ. 3, αριθ. 19. E. French 1964, σ. 241, πίν. 70 a1 (ΥΕ ΙΙΙΑ1).

Τάφος 198

Στην οδό Μυριοφύτου αριθ. 9, σε βάθος 1,20 μ. από το οδόστρωμα, εμφανίστηκαν οι καλυπτήριες πλάκες του Τ 198. Οι καλυπτήριες ήταν πολλές και ακανόνιστες. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Η ανατολική, νότια και δυτική πλευρά ήταν χτιστές και σχημάτιζαν μια πλατιά κατασκευή, διαστ. 1×1,05 μ. Στο εσωτερικό αυτής της κατασκευής, στην ανατολική και τη δυτική πλευρά υπάρχουν σχιστόπλακες που περιορίζουν το αρχικό πλάτος και είναι τοποθετημένες λοξά, έτσι ώστε ο τάφος να στενεύει πολύ προς τη βορειοδυτική πλευρά, όπου δεν υπάρχει πλάγια πλάκα. Διαστάσεις τάφου εσωτερικές: μήκ. 1,87, πλ. 0,47-0,50, βάθ. 0,57 μ. (Πίν. 30 α-β).

Ο σκελετός σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα νότια, στραμμένος προς Δ. Στη νότια πλευρά βρέθηκε ανακομιδή ταφής, της οποίας τα οστά ήταν διασκορπισμένα πάνω από το κρανίο και το στήθος της δεύτερης ταφής.

Ο τάφος θεωρείται μυκηναϊκός λόγω της κατασκευής του και της θέσης του σκελετού, χωρίς να είναι δυνατός ο ακριβέστερος χρονολογικός προσδιορισμός λόγω της έλλειψης κτερισμάτων.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ (Πίνακας Ι)

Από το σύνολο των τριάντα δύο αγγείων, μόνο τρία είναι ακόσμητα: η πρόχους ΒΕ 5836, ο πιθαμφορίσκος ΒΕ 5909 και το αλάβαστρο ΒΕ 5839.

Από τα διακοσμητικά θέματα μόνο ένα είναι θαλάσσιο· πρόκειται για το ένα από τα δύο θέματα που εναλλάσσονται στην κοιλιά της ραμφόστομης πρόχου ΒΕ 6264 και εικονίζει βράχο και φύκια.

Ένα σύνθετο θέμα, συνδυασμός φυτικού και θρησκευτικού, είναι αυτό που εναλλάσσεται με το προηγούμενο θαλάσσιο στη ραμφόστομη πρόχου ΒΕ 6264. Τα φυτικά θέματα είναι: ο κρόκος στο αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6231, τα φύλλα κισσού και ο φοίνικας στον πιθαμφορίσκο ΒΕ 6238, τα σταγονόσχημα φύλλα στη ραμφόστομη πρόχου ΒΕ 6264.

Στην πλειονότητά τους τα θέματα είναι γραμμικά-γεωμετρικά και περιλαμβάνουν:

α) Τα καμπυλόγραμμα με διάφορες μορφές όπως:

1. Σπείρα μεμονωμένη με καμπτόμενο στέλεχος στο όστρακο πιθαμφορέα από τον τάφο 49.
2. Σπειροειδή στο αλάβαστρο ΒΕ 5761 και στη γεφυρόστομη πρόχου ΒΕ 6269.
3. Διπλή καμάρα στη ραμφόστομη πρόχου ΒΕ 6264.
4. Συνεχόμενη σπείρα στο κύπελλο ΒΕ 6266.
5. Φολίδες στον πιθαμφορέα ΒΕ 5838.
6. Κυματοειδή στο κύπελλο ΒΕ 6267, στα αρτόσχημα αλάβαστρα ΒΕ 6437, ΒΕ 6231, στο κυλινδρικό αλάβαστρο ΒΕ 6174 και στην πρόχου ΒΕ 6173.
7. Δίχτυ στο αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6176.
8. Βράχος με κορυφή ή όχι στα αρτόσχημα αλάβαστρα ΒΕ 6268 και ΒΕ 6233, αντίστοιχα.
9. Πλοχμός στον ώμο της ραμφόστομης πρόχου ΒΕ 6264.
10. Γλώσσες στο λαιμό της ραμφόστομης πρόχου ΒΕ 6264.
11. Κυματοειδής γραμμή στον πιθαμφορίσκο ΒΕ 6230.

β) Τα ευθύγραμμα, όπως:

1. Συνδυασμοί λεπτών και παχύτερων ταινιών που περιβάλλονται από κουκκίδες στα κύπελλα τύπου Βαφειού ΒΕ 5837 και 6177.
2. Ταινίες που συμπλέκονται χιαστί στον πιθαμφορίσκο ΒΕ 5943.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Διακοσμητικά θέματα	Αλάβαστρα αρτόσχημα	Αλάβαστρα κυλινδρικά	Ραμφόστομες πρόχοι	Γεφυρόστομες πρόχοι	Κύπελλα τύπου Βαφειού	Κύπελλα χαμηλά	Πιθαμφορείς	Πρόχοι	Άωτα σφαιρικά πιθάρια
Βράχος με φύκια ή κοράλια FM 30 seeweed αριθ. I			1						
Κρόκος	1								
Φύλλα κισσού FM 12 curve-stemmed αριθ. 24-25							1		
Φοίνικας FM 14 palm I αριθ. 13							1		
Βράχος FM 32 rock pattern I crested αριθ. 20	1								
FM 32 rock pattern I continuous αριθ. 5		1				1			
FM 32 rock pattern I groups αριθ. 3	1								
FM 33 rock pattern II isolated waves αριθ. 22 αριθ. 17							1	1	
FM 13 ogival canopy αριθ. 6	1								
FM 19 multiple stem and tongue pattern	1								
FM 38 pendant isolated αριθ. 7			1						
Συνεχόμενη σπείρα FM 46 running spiral αριθ. 32						1			
Μεμονωμένη σπείρα με καμπτόμενο στέλεχος FM 49 curve-stemmed spiral	1								
Σπειροειδή FM 48 quirk αριθ. 2 και 8 FM 48 quirk line type αριθ. 4	1		1						
Κυματοειδής γραμμή FM 53 wavy line αριθ. 2 αριθ. 10	1		1						
FM 41 circles	3	1	1				1		
Ενάλληλες γωνίες FM 58 parallel chevrons			1						
Κηλίδες	1								
Δίχτυ FM 63 hatched loop	1								
Δικτυωτό FM 57 diaper net αριθ. 2							1		
FM 64 foliate band αριθ. 4 αριθ. 9			1		2				
Καμάρα FM 66 arcade pattern			1						
Τροχός FM 68 wheel αριθ. 2	2								
Φολιδωτό FM 70 scale pattern αριθ. 3 αριθ. 4α			1				1		
FM 77 stiple pattern									2

3. Οριζόντιες ταινίες παράλληλες στο κάτω μισό της γεφυρόστομης πρόχου ΒΕ 6269, καθώς και σε κύπελλα και σε λαβές.

4. Ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές στην εξωτερική επιφάνεια της λαβής της ραμφόστομης πρόχου ΒΕ 6264.

γ) Μια τρίτη κατηγορία αποτελούν οι στιγμές σε ολόκληρες σειρές μεμονωμένες (ραμφόστομη πρόχους ΒΕ 6264 και πιθαμφορίσκος ΒΕ 6238) ή σε συστήματα δύο σειρών (αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6268). Στο αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6437 υπάρχει συνδυασμός και της μεμονωμένης σειράς και του συστήματος των δύο σειρών, ενώ παραλλαγή της ίδιας κατηγορίας αποτελούν οι κηλίδες από αραιή βαφή στο αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 5760.

ΠΗΛΟΣ-ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ-ΒΑΦΗ

Τα περισσότερα αγγεία, ένδεκα (ΒΕ 5760, 6437, 5836, 5838, 5909, 6173, 6177, 6176, 6266, 6267, 6231) είναι κατασκευασμένα από πορτοκαλόχρωμο πηλό (5YR 6/6), επίχρισμα πολύ απαλό καστανό ή λευκωπό και βαφή κόκκινη. Ο πηλός δεν είναι καθαρός.

Έξι αγγεία (ΒΕ 5762, 6264, 6269, 6240, 6233 και 6238) έχουν χρώμα πηλού πολύ απαλό καστανό (10YR 7/4).Ο πηλός είναι λεπτός και καθαρός χωρίς ή με ελάχιστες ξένες προσμείξεις. Τα επιχρίσματα έχουν ανοιχτό κίτρινο χρώμα και η βαφή είναι κόκκινη, καστανή και μαύρη. Σε δύο από αυτά τα αγγεία έγινε ανάλυση πηλού (ραμφόστομη πρόχους ΒΕ 6264 και γεφυρόστομη πρόχους ΒΕ 6269). Για τα συμπεράσματα βλ. Appendix, σ. 67-69.

Τρία αλάβαστρα (ΒΕ 5763, 6174, 6268) έχουν πηλό καθαρό ροδόχρωμο (7.5YR 8/4) και επίχρισμα ίδιου χρώματος. Βαφή κόκκινη, καστανή και μαύρη.

Δύο αλάβαστρα (ΒΕ 5761, 6230) έχουν φωτεινό καστανό χρώμα (7.5YR 6/4) και επίχρισμα πολύ απαλό καστανό. Βαφή καστανή και κατά τόπους μαύρη στο πρώτο, ενώ στο δεύτερο είναι καστανή και κατά τόπους κόκκινη.

Τα υπόλοιπα τέσσερα αγγεία (ΒΕ 5839, 5943, 6241) και τα όστρακα από τον πιθαμφορέα του Τ 49 έχουν, αντίστοιχα, γκρίζο, φωτεινό καστανοκόκκινο, φωτεινό κόκκινο και καστανό χρώμα πηλού.

Το αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6437 πρέπει να είναι προϊόν ντόπιου εργαστηρίου, αν κρίνει κανείς από τα χαρακτηριστικά του πηλού (τεφρός πυρήνας, πορτοκαλόχρωμος πηλός μέσα και έξω)[40].

ΣΧΗΜΑΤΑ

Είκοσι έξι αγγεία σώζονται ακέραια ή σχεδόν ακέραια. Υπάρχουν πολλά όστρακα από αγγεία που έσπασαν και παρασύρθηκαν από τον εκσκαφέα. Στα σχήματα, όπως φαίνεται και στον Πίνακα ΙΙ, υπερτερούν τα αρτόσχημα αλάβαστρα (ένδεκα), και ακολουθούν οι πιθαμφορείς (έξι), οι πρόχοι (δύο), τα άωτα σφαιρικά πιθάρια (δύο), τα κύπελλα τύπου Βαφειού (δύο), τα χαμηλά κύπελλα (δύο) ενώ από ένα δείγμα αντιπροσωπεύονται τα κυλινδρικά αλάβαστρα και οι ραμφόστομες και γεφυρόστομες πρόχοι.

Αλάβαστρα

Αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα αγγείων. Συνολικά βρέθηκαν δώδεκα, από τα οποία τα τρία σώζονται αποσπασματικά (των δύο μόνο οι πυθμένες, ενώ από το τρίτο λείπει μέρος του

40. Για τα χαρακτηριστικά του πηλού των θεσσαλικών αγγείων βλ. R. Avila 1983, σ. 48.

σώματος και ο πυθμένας). Στα σχήματα κυριαρχούν τα αρτόσχημα, των οποίων τα ύψη ποικίλλουν, ενώ μόνο ένα είναι κυλινδρικό. Στα διακοσμητικά θέματα προηγείται ποσοτικά το θέμα του βράχου που συναντάται στα περισσότερα αλάβαστρα ή μόνο του ή σε συνδυασμό με άλλα.

Χρονολογικά προηγούνται τα δύο αλάβαστρα του Τ 43, ΒΕ 5761 (FS 82, medium, FM 48 quirk, αριθ. 4) και ΒΕ 5763, του οποίου σώζεται μόνο ο πυθμένας, ο οποίος διακοσμείται με τροχό, το αρτόσχημο αλάβαστρο του Τ 187, ΒΕ 6176 (FS 82), και διακόσμηση FM 32, rock pattern continuous και FM 69, hatched loop), θέμα το οποίο θεωρείται κρητικής καταγωγής[41], αλλά πιο δημοφιλές είναι στην ηπειρωτική Ελλάδα[42], καθώς και το ΒΕ 6268 του Τ 188 (FS 84, medium, FM 68, αριθ. 2, στη βάση τροχός και FM 32, αριθ. 20, στο σώμα). Το ΒΕ 5839 (Τ 52, FS 80, ακόσμητο) είναι το μόνο αυτού του τύπου.

Και τα πέντε τοποθετούνται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ-αρχή ΥΕ ΙΙΙΑ1. Τα παρακάτω πέντε αλάβαστρα, ΒΕ 5760 (Τ 42, FS 83-84 high, διακοσμημένο με ταινίες και μεγάλες κηλίδες), ΒΕ 6437 (Τ 42, FS 84, medium, διακοσμημένο με το θέμα του βράχου και κυματιστή ταινία), ΒΕ 5762 (Τ 43, FS 84 flat, διακοσμημένο μόνο με κύκλους στο σώμα και στον πυθμένα), ΒΕ 6174 (Τ 187, FS 93, FM 32, rock pattern 1, αριθ. 3) και ΒΕ 6233 (Τ 192, FS 84, medium, FM 37. 7, ogival canopy) χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Το ΒΕ 6231 (Τ 190, FS 82, medium, FM 19, multiple stem and tongue pattern) είναι το μόνο της ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Ο πυθμένας του αλάβαστρου που βρέθηκε στον Τ 49 σώζεται πολύ αποσπασματικά, μπορεί όμως να χρονολογηθεί έμμεσα από τα όστρακα του πιθαμφορέα που βρέθηκαν στον ίδιο τάφο (Π ί ν. 16) και ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-2.

Πιθαμφορείς

Συνολικά είναι έξι, αλλά οι τέσσερις μόνο είναι ακέραιοι ή συγκολλημένοι, ενώ από τους άλλους δύο σώζεται μόνο μέρος του πάνω τμήματος των αγγείων. Πρόκειται για μικρού μεγέθους αγγεία, αφού το μεγαλύτερο δεν ξεπερνάει σε ύψος τα 0,18 μ. Ως προς το σχήμα κατατάσσονται στους τύπους FS 24, conical (ΒΕ 5838), FS 23, piriform (ΒΕ 5909), FS 44-45, piriform (ΒΕ 5943 και 6230) και FS 33 (ΒΕ 6238). Τα όστρακα από τον Τ 49 που αποδίδονται σε πιθαμφορέα δεν είναι αρκετά για να τον κατατάξουν σε κάποιο συγκεκριμένο τύπο.

Χρονολογικά προηγείται ο πιθαμφορέας ΒΕ 5838 (Τ 52, FS 24, FM 70.3), του οποίου η διακόσμηση ανήκει στον τύπο «Αγοράς» και χρονολογείται στα χρόνια της μετάβασης από την ΥΕ ΙΙ στην ΥΕ ΙΙΙΑ[43]. Αγγεία αυτού του τύπου έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις της νότιας Ελλάδας, όπως στην Αθήνα (Αγορά), Αργολίδα, Δενδρά, Πρόσυμνα, Τίρυνθα, Μονεμβασία, Παραλίμνη Βοιωτίας, Μακρυσία Ολυμπίας, Ρούτσι (Μυρσινοχώρι) Μεσσηνίας (θολωτός τάφος 2). Στο Μουσείο Βόλου υπάρχουν ακόμη δύο πιθαμφορείς αυτού του τύπου, μικρότεροι σε μέγεθος και υποδεέστερης ποιότητας από το ΒΕ 5838, που προέρχονται επίσης από την ανασκαφή της Νέας Ιωνίας του 1969. Στην ίδια φάση ανήκει ο πιθαμφορέας ΒΕ 6238 (FS 33, FM 12.24-25 και FM 14.13).

Ακολουθούν ο ΒΕ 5909 (Τ 115, FS 23) ακόσμητος[44] που σύμφωνα με την τυπολογία του

41. A. Evans 1921-35, IV, εικ. 197.
42. J. N. Coldstream - G. L. Huxley 1973, σ. 298.
43. F. Schachermeyr 1976Β, σ. 243, πίν. 66 Α. Ο ίδιος, 1962, Cols. 272-276, εικ. 53.
44. C. W. Blegen 1937, εικ. 438, αριθ. 174 (ΥΕ ΙΙ).

Furumark χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1, τα όστρακα του πιθαμφορέα του Τ 49 στην ΥΕ ΙΙΙΑ 1-2, τέλος οι ΒΕ 5943 (Τ 166, FS 44, FM 57.2)[45] και ΒΕ 6230 (Τ 190, FS 45, FM 33.17), που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Πρόχοι

Έχουν βρεθεί δύο. Η πρώτη είναι ακόσμητη με στρογγυλό χείλος (ΒΕ 5836) (Σχέδ. 9) και το σχήμα της πλησιάζει προς το FS 67, αριθ. 109. Η δεύτερη (ΒΕ 6173) έχει λοξότμητο χείλος, το σχήμα της πλησιάζει προς το FS 109 και διακοσμείται με κυματιστές ταινίες που περιβάλλονται από ευθείες και θυμίζουν το FM 33, αριθ. 22 (Σχέδ. 20). Και οι δύο έχουν κατασκευαστεί από πηλό ίδιου χρώματος, όχι καθαρό. Οι πρόχοι αυτού του είδους θεωρούνται ελλαδικό σχήμα και αγγεία καθημερινής χρήσης[46].

Ραμφόστομη πρόχους

Διακρίνεται από την υπόλοιπη σύγχρονή της κεραμική που προέρχεται από το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας, αλλά και από άλλες γειτονικές και γενικά θεσσαλικές μυκηναϊκές θέσεις. Δεν είναι το πρώτο αγγείο αυτού του είδους στην περιοχή του Βόλου. Από το ίδιο νεκροταφείο, από τάφο που βρέθηκε πολύ κοντά στον Τ 188, προέρχεται η ραμφόστομη πρόχους που εκτίθεται στο Μουσείο Βόλου[47]. Οι διαφορές της πρώτης από τη δεύτερη εντοπίζονται στην πλουσιότερη διακόσμηση κυρίως και λιγότερο στο σχήμα.

Το πάνω τμήμα της πρόχου ΒΕ 6264 (λαιμός-ώμος) διακοσμείται με φύλλα που έχουν κεντρικό νεύρο. Κατά τους J. N. Coldstream - G.L. Huxley το μοτίβο αυτό είναι απλοποιημένη μορφή καμαρών και συναντάται στη διακόσμηση του λαιμού παρόμοιων αγγείων[48]. Ακολουθεί η διακόσμηση της κοιλιάς του αγγείου που γίνεται με δύο θέματα, το ένα από τα οποία είναι θαλάσσιο. Το άλλο είναι σύνθετο και ανήκει στο θεματολόγιο της ΥΜ ΙΒ, αλλά και μεταγενεστέρων φάσεων[49]. Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα φαίνεται ότι δεν είναι πολύ συνηθισμένο θέμα και απαντά μεμονωμένο. Το πλησιέστερο παράλληλο είναι αυτό που αναφέρει ο Furumark[50] και αποτελεί συνδυασμό στοιχείων παπύρου πάνω και κάτω από μία χάνδρα, δεξιά και αριστερά από την οποία αναπτύσσονται διπλές έλικες. Το θέμα αυτό αποτελεί μέρος της διακόσμησης πιθαμφορέα από το Βαφειό[51]. Το θέμα της πρόχου ΒΕ 6264 αποτελεί συνδυασμό των FM 38, αριθ. 7 και 8, διότι κάτω από τις κοχλιωτές σπείρες υπάρχει τέτοια διαμόρφωση που θυμίζει πελέκεις[52].

Το αγγείο που πλησιάζει περισσότερο την πρόχου ΒΕ 6264 ως προς το σχήμα και τη διάθεση της διακόσμησης είναι η ραμφόστομη πρόχους από το θολωτό τάφο 2 του Ρούτσι Μεσσηνίας[53]. Οι ομοιότητες συνίστανται: α) στις οριζόντιες ταινίες του χείλους, β) στα σταγονό-

45. Ό.π., εικ. 551, αριθ. 556 (ΥΕ ΙΙΙ). P. Mountjoy 1986, εικ. 57, αριθ. 12.

46. C. W. Blegen 1937, εικ. 516, αριθ. 16. W. Taylour 1955, σ. 228-229. A. Furumark 1972, σ. 34.

47. Δ. Θεοχάρης - Μ. Θεοχάρη 1970, εικ. 2.

48. J. N. Coldstream - G. L. Huxley 1973, σ. 298 και πίν. 40 ξ 124.

49. A. Furumark 1972, σ. 149.

50. Ό. π., FM 38, αριθ. 7, σ. 332.

51. R.C. Bosanquet 1904, πίν. XI.

52. Για παρόμοιες συνθέσεις βλ. W. D. Niemeier 1985, εικ. 45, αριθ. 8. A. Evans 1921-35, IV, εικ. 244 a και 250 A. Evans 1906, σ. 159, εικ. 144.

53. R. Hägg 1982, εικ. 13.

σχημα καμπύλα φύλλα που διακοσμούν μέρος του ώμου του αγγείου, γ) στη διάταξη και τη φύση των θεμάτων που εναλλάσσονται στη κοιλιά των αγγείων, δ) στις διπλές καμάρες, ε) στην ταινία της βάσης των αγγείων.

Οι διαφορές εντοπίζονται μόνο σε μέρος της διακόσμησης του χείλους, του λαιμού και στη μία ζώνη του ώμου των δύο αγγείων. Παρατηρούμε λοιπόν ότι η ραμφόστομη πρόχους ΒΕ 6264 διακοσμήθηκε σύμφωνα με τα δεδομένα δύο τεχνοτροπιών, που είναι χαρακτηριστικές της ΥΜ ΙΒ[54], με τον αφηρημένο-γεωμετρικό ρυθμό στο πάνω και κάτω τμήμα του αγγείου και με τον εναλλασσόμενο ρυθμό στο κέντρο.

Το υλικό με διακόσμηση εναλλασσόμενου ρυθμού είναι πολύ αποσπασματικό και μέχρι στιγμής έχει βρεθεί μόνο στη νότια Ελλάδα, όπως στην Πελοπόννησο[55] (Ηλεία, Μυρσινοχώρι Μεσσηνίας, Πρόσυμνα, Παλαιοχώρι Κυνουρίας, Μυκήνες), στις Κυκλάδες[56] (Φυλακωπή, Αγία Ειρήνη Κέας), στα Κύθηρα και στην Κρήτη[57] (Κνωσός, Γουρνιά, Φαιστός, Αγία Τριάδα).

Οι J. N. Coldstream - G. L. Huxley θεωρούν αυτού του είδους τα αγγεία ως κρητικές εισαγωγές και τον εναλλασσόμενο ρυθμό ως εκφραστή της πολυτέλειας των κρητικών αγγείων κατά την εποχή της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας, δηλαδή στο τέλος της ΥΜ ΙΒ και πηγή έμπνευσης του εφυραϊκού ρυθμού στην ηπειρωτική Ελλάδα[58]. Ο R.C. Bosanquet είχε τη γνώμη ότι η Κρήτη είναι ο τόπος κατασκευής αυτών των αγγείων[59]. Το ίδιο πίστευε και ο καθηγητής Σπ. Μαρινάτος[60]. Αντίθετα, οι R. M. Dawkins - J. P. Droop[61] πιστεύουν ότι στη Φυλακωπή δεν υπάρχουν σίγουρα εισαγμένα κρητικά αγγεία, επειδή αυτή έχει περισσότερες επαφές με την ηπειρωτική Ελλάδα. Οι νεότεροι ερευνητές που δε βασίζονται μόνο στην προσωπική ή συγκριτική εκτίμηση των διακοσμητικών ρυθμών, αλλά συνεπικουρούνται από τις σύγχρονες επιστημονικές μεθόδους, όπως είναι η εργαστηριακή ανάλυση πηλού, οδηγούνται στην άποψη ότι μινωίτες κεραμείς εγκατεστημένοι στα νησιά (Κύθηρα, Φυλακωπή της Μήλου) και στην Πελοπόννησο (Αργολίδα, Μεσσηνία) δημιούργησαν εργαστήρια των οποίων οι κεραμείς παρήγαγαν αγγεία-απομιμήσεις[62]. Ο F. Schachermeyr[63] επίσης αναφέρει ότι ανάλυση της μινωίζουσας κεραμικής έδειξε ότι αυτή παραγόταν κατά τόπους. Την ίδια γνώμη εκφράζουν οι P. A. Mountjoy, R. E. Jones και J. E. Cherry[64], δηλαδή ότι υπήρχαν περισσότερα από ένα μινωίζοντα κεραμικά εργαστήρια στην ηπειρωτική Ελλάδα με πιθανές έδρες στις Μυκήνες, Κοράκου, Θήβα και Αθήνα. Ο Ph. Betancourt[65] πιστεύει ότι τα αγγεία του εναλλασσόμενου ρυθμού που βρέθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες ακολου-

54. Ph. Betancourt 1985, σ. 146-148.

55. R.C. Bosanquet 1904, σ. 317 και R. Hägg 1982, σ. 34, εικ. 13.

56. P. Mountjoy 1984, σ. 161, πίν. 18 a

57. W. D. Niemeier 1985, πίν. 9 αριθ. 13, 37 αριθ. 9, 45 αριθ. 8, 47 αριθ. 2. A. Evans 1921-35, IV, σ. 287, εικ. 221, 222.

58. J. N. Coldstream - G. L. Huxley 1973, σ. 296 και 302 κ.ε.

59. R.C. Bosanquet 1904, σ. 319.

60. Σπ. Μαρινάτος 1957, σ. 97-100. Μαρινάτος 1956, σ. 202-206.

61. R. M. Dawkins - J. P. Droop 1910-11, σ. 15.

62. J. B. Rutter - S. H. Rutter 1976, σ. 64. A. Evans 1921-35, IV, σ. 283.

63. F. Schachermeyr 1976B, σ. 260.

64. P. Mountjoy - R. E. Jones - J. F. Cherry 1978, σ. 168.

65. Ph. Betancourt 1985, σ. 148.

θούν την κρητική τεχνοτροπία, αλλά τα εργαστήριά τους δε φαίνεται να είναι μινωικά. Σε συνδυασμό με την εποχή που ο ρυθμός αυτός αντιπροσωπεύει, θα πρέπει τα τελευταία παραδείγματα να είναι μυκηναϊκά.

Οι παραπάνω αντικρουόμενες απόψεις, καθώς και η έλλειψη παρόμοιων αγγείων στην περιοχή της Θεσσαλίας, στάθηκαν η αφορμή για να προχωρήσουμε σε ανάλυση πηλού της ραμφόστομης πρόχου, καθώς και των υπόλοιπων τεσσάρων αγγείων που βρέθηκαν μαζί της, με σκοπό να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη πιθανότητα την προέλευσή της. Η ανάλυση έγινε στο εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής με φασματοσκοπία ατομικής απορρόφησης. Αν και τα αποτελέσματα της ανάλυσης περιγράφονται από τον Dr R. E. Jones στο Appendix, εδώ θα αναφερθούμε περιληπτικά στα συμπεράσματα της χημικής έρευνας.

Σύμφωνα λοιπόν με τα αποτελέσματα της ανάλυσης ο χαρακτήρας της σύνθεσης του πηλού της ραμφόστομης πρόχου και των υπολοίπων τεσσάρων αγγείων που βρέθηκαν μαζί της, δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα ευδιάκριτα χαρακτηριστικά. Κατά κάποιο τρόπο θεωρείται ευκολότερη η αρνητική θέση για την καταγωγή τους· δεν πρέπει να προέρχονται από την Αττική, Βοιωτία, Εύβοια ή από την κεντρική Κρήτη (περιοχή Κνωσού). Από την άλλη πλευρά οι περιοχές που προσφέρουν ομοιότητες στη σύσταση του πηλού, μολονότι ατελείς, είναι η Αργολίδα και σε μικρότερο βαθμό η ακτή του Βόλου (Πευκάκια) και η Κορινθία.

Παίρνοντας υπόψη μας τα συγκριτικά αρχαιολογικά δεδομένα πιστεύουμε ότι το δείγμα 1 (BE 6264) λόγω σχήματος και τεχνοτροπίας διακόσμησης μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί προϊόν εισαγωγής στην περιοχή του Βόλου. Το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για το δείγμα 2 (BE 6269), εφόσον το σχήμα της γεφυρόστομης πρόχου είναι εντελώς σπάνιο στην περιοχή του Βόλου και της Θεσσαλίας γενικότερα.

Τα υπόλοιπα τρία αγγεία (αρτόσχημο αλάβαστρο και δυο μόνωτα κύπελλα, δείγματα 3-5) θα μπορούσαν να θεωρηθούν ντόπια, αν και η υπόθεση αυτή μένει να αποδειχθεί στο μέλλον με τα αποτελέσματα περισσοτέρων αναλύσεων.

Γεφυρόστομη πρόχους

Το σχήμα είναι καθαρά κρητικό με μεγάλη παράδοση στην Κρήτη[66] και δεν εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο πριν από την ΥΕ Ι, όπου ακόμη και μετά την εμφάνισή του παραμένει σχετικά σπάνιο. Σύμφωνα με το Ph. Betancourt[67] το σχήμα εμφανίζεται κατά την πρώιμη μινωική ΙΙΑ. Το αγγείο από τη Νέα Ιωνία δεν ανταποκρίνεται ακριβώς σε κάποιο από τα σχήματα της ΥΜ ΙΒ ή ΥΜ ΙΙΙ[68], αλλά αποτελεί κάποια ενδιάμεση εξέλιξη, δεδομένου ότι το χείλος και η προχοή θυμίζουν το σχήμα Η του Πίν. 22, στο Ph. Betancourt 1985, ενώ το σώμα είναι πολύ πεπιεσμένο. Δείγμα πηλού του αγγείου εξετάστηκε στο εργαστήριο της Βρετανικής Σχολής από το Διευθυντή του Dr R. E. Jones (βλ. Appendix).

Άωτα σφαιρικά πιθάρια

Είναι συνολικά δύο, βρέθηκαν στο δίδυμο τάφο Τ 189 και έχουν παρόμοιο σχήμα και διακόσμηση. Ως προς το σχήμα κατατάσσονται από το Furumark στον τύπο FS 77, ενώ από τον

66. C. W. Blegen 1937, σ. 401.
67. Ph. Betancourt 1985, σ. 38.
68. Ό.π., πίν. 22 και 29.

Αθ. Παπαδόπουλο[69] στον τύπο Β (της δικής του κατάταξης). Η. P. Mountjoy[70] θεωρεί τη στικτή διακόσμησή τους ως ένα από τα χαρακτηριστικά διακοσμητικά θέματα της ΥΕ ΙΙΙΑ1 και τα άωτα σφαιρικά πιθάρια ως τα μόνα κλειστά σχήματα αγγείων με αυτή τη διακόσμηση. Μέ αυτή τη χρονολόγηση συμφωνούν και οι άλλοι μελετητές[71]. Οι περισσότεροι ερευνητές[72] δέχονται ότι το σχήμα του αγγείου και η στικτή διακόσμηση έχουν πηγή έμπνευσης το αβγό στρουθοκαμήλου, το οποίο και θέλουν να μιμηθούν. Χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 σύμφωνα με όλους τους παραπάνω ερευνητές, αλλά και με τη γνώμη των E. French[73], L. H. Sackett, V. Hankey, R. J. Howell, T. W. Jacobsen και M. R. Popham[74].

Κύπελλα

Συνολικά είναι τέσσερα και κατατάσσονται σε δύο τύπους. Τα δύο (ΒΕ 5837 και 6177) ανήκουν στον τύπο του Βαφειού FS 224. Έχουν το ίδιο χρώμα πηλού, περίπου το ίδιο χρώμα επιχρίσματος και κόκκινη βαφή. Το πρώτο, σε αντίθεση με το δεύτερο, διατηρεί τον πλαστικό δακτύλιο στην ένωση του σώματος με τη βάση και στον πυθμένα διακοσμείται με γραπτή σπείρα. Τα κύπελλα αυτά χρονολογούνται από τους μελετητές στην ΥΕ ΙΙ[75], αλλά η Mountjoy[76]. τα τοποθετεί στην ΥΕ ΙΙΒ και αναφέρει ότι η διακόσμηση αυτή (foliate band formal) χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά σε κύπελλα τύπου Βαφειού. Τα άλλα δύο κύπελλα (ΒΕ 6266 και 6263) είναι χαμηλά και πλησιάζουν προς το FS 219. Το δεύτερο είναι κάπως βαθύτερο από το πρώτο και το χείλος του είναι πλατύτερο και κλίνει πιο έντονα προς τα έξω. Το στοιχείο αυτό κατά τον Betancourt[77] αποτελεί την εξέλιξη του σχήματος στην Κρήτη από την ΥΜ ΙΙ στην ΥΜ ΙΙΙ. Τα κύπελλα αυτά χρονολογούνται στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΒ προς την ΥΕ ΙΙΙΑ1.

ΜΙΚΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Κουμπιά

Είναι συνολικά τέσσερα αμφικωνικά, δύο πήλινα και δύο λίθινα. Το ένα (ΒΕ 5758) πήλινο, βρέθηκε προς το γόνατο του νεκρού του Τ 42, ενώ τα άλλα τρία-ΒΕ 6232 (Τ 190), ΒΕ 6234 (Τ 192) λίθινο, και ΒΕ 6236 (Τ 193) λίθινο, βρέθηκαν στη θέση των ώμων. Για τη λειτουργία του πρώτου θα μπορούσαμε να υιοθετήσουμε την άποψη του Σπ. Ιακωβίδη[78] ότι ήταν ραμμένο στο τελείωμα του ενδύματος. Για τα υπόλοιπα τρία, όμως, υποστηρίζουμε ότι πράγματι έπαιζαν το ρόλο κουμπιού.

Τα δύο από τα κουμπιά (ΒΕ 5758 και ΒΕ 6232) χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Α1, το ΒΕ 6232 στην ΥΕ ΙΙΙ Α2, ενώ το ΒΕ 6236 ήταν το μοναδικό εύρημα του τάφου και δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί ακριβώς.

69. Ath. Papadopoulos 1978, I, σ. 84, εικ. 124-126, 231.
70. P. Mountjoy 1986, εικ. 57, αριθ. 16 και εικ. 63.
71. P. Åℓin 1968, σ. 96, εικ. 3, αριθ. 15, 16. A. Furumark 1972, σ. 421-423.
72. C. W. Blegen 1937, σ. 405. A. Evans 1921-35, II, σ. 221 κ. ε., εικ. 129. Ath. Papadopoulos 1978, I, σ. 84 κ.ε.
73. E. French 1964, σ. 241, εικ. 1, αριθ. 5, εικ. 2 (κύπελλο με παρόμοια διακόσμηση).
74. L. H. Sackett - V. Hankey - R. J. Howell - T. W. Jacobsen - M. R. Popham 1966, σ. 109, πίν. 22 g.
75. C. W. Blegen 1921, εικ. 53, αριθ. 4, εικ. 54, 62, αριθ. 12. Επίσης P. Åℓin 1968, εικ. 1, αριθ. 19 και O. T. P. K. Dickinson 1972, πίν. 31 e και πίν. 34.
76. P. Mountjoy 1986, εικ. 38, αριθ. 17.
77. Ph. Betancourt 1985, σ. 164, πίν. 112, 118.
78. Σπ. Ιακωβίδης 1977, σ. 115.

Χάλκινα κοσμήματα

1. Ενώτιο

Βρέθηκε μόνο ένα, το ΒΕ 6235, στη θέση του αριστερού αυτιού, στον Τ 192. Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1.

2. Κρίκοι

Πρόκειται για το ΒΕ 6237. Η θέση όπου βρέθηκε (κάτω από το μισό του ύψους της σπονδυλικής στήλης του νεκρού του Τ 194) ίσως είναι δηλωτική της χρήσης του ως κοσμήματος της κόμης. Χρονολογείται στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ1.

Ένα άλλο τμήμα χάλκινου κρίκου από λεπτό και πλατύ έλασμα βρέθηκε στη βάση της σπονδυλικής στήλης του νεκρού του Τ 189. Η προχωρημένη οξείδωση και η αποσπασματική του διατήρηση δε μας επιτρέπουν την ασφαλή του ταύτιση ως δακτύλιου ή κοσμήματος κόμης.

Δακτύλιος

Μόνο ένας (ΒΕ 5845), περασμένος στον παράμεσο του αριστερού χεριού, στον Τ 52. Το γεγονός ότι είναι ο μόνος δακτύλιος ανάμεσα στο σύνολο των ανασκαμμένων μυκηναϊκών τάφων, ίσως είναι ενδεικτικό για το ότι δηλώνει ίσως την ιδιαίτερη θέση ή ιδιότητα του νεκρού (ίσως ιερέας) πράγμα που ενισχύεται και από άλλα ευρήματα του τάφου.

Σφραγιδόλιθος

Βρέθηκε μόνο ένας (ΒΕ 5843). Διακοσμείται μόνο με τελείως σχηματοποιημένα κλαδιά που μοιάζουν με ψαροκόκαλο. Αυτού του τύπου η διακόσμηση έχει μαγικό-θρησκευτικό χαρακτήρα και λειτουργεί ως επίκληση στη θεότητα για την ευφορία της γής[79]. Ο σφραγιδόλιθος ανήκει στον τύπο Γ των σφραγίδων που έχουν μαγικό προορισμό και διακοσμούνται με απλά γεωμετρικά σχήματα. Η σπανιότητα του ευρήματος σε σχέση με τον υπόλοιπο όγκο των ευρημάτων και το θέμα του είναι δηλωτικά, ίσως, της ξεχωριστής θέσης του προσώπου που το έφερε.

Σφραγιδόλιθοι με παρόμοια διακόσμηση στο θεσσαλικό χώρο είναι δύο από λευκή υαλόμαζα που προέρχονται από το θολωτό τάφο της Γρίτσας Πτελεού[80].

Χάνδρες

Βρέθηκαν συνολικά τρεις και μόνο σε έναν τάφο, τον Τ 52. Πρόκειται για τις ΒΕ 5840 απιόσχημη, παρόμοια με αυτήν από την Πρόσυμνα[81], ΒΕ 5841 δακτυλιόσχημη που ανήκει στον τύπο 2 της Α. Σακελλαρίου[82] και ΒΕ 5844 του τύπου 35 της Α. Σακελλαρίου[83].

Χρονολογούνται στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΒ προς την ΥΕ ΙΙΙΑ1.

79. Α. Σακελλαρίου 1966, σ. 30-31.
80. Ν. Βερδελής 1951, σ. 148, εικ. 17.
81. C. W. Blegen 1937, σ. 67, εικ. 284.
82. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σ. 292, αριθ. 2.
83. Ό. π., σ. 139, αριθ. Γ 2378(8), πίν. 38 και σ. 296, αριθ. 35.

Οστέινα

1. Περόνες

Πρόκειται για τις ΒΕ 5759 του Τ 42, ΒΕ 6175 του Τ 187 και ΒΕ 6239 του Τ 194. Όλες σώζονται αποσπασματικά και μόνο της μιας σώζεται η διακοσμημένη κεφαλή με οριζόντιες χαράξεις. Χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1. Η πρώτη και η τρίτη βρέθηκαν περίπου στην ίδια θέση, δηλαδή δίπλα στο δεξιό βραχίονα. Αυτό σημαίνει ότι χρησιμοποιήθηκαν ως εξάρτημα ή κόσμημα της ενδυμασίας. Η ΒΕ 6175 βρέθηκε μέσα σε αλάβαστρο της ανακομισμένης ταφής και μας στερεί από τέτοια πληροφόρηση. Αυτή θυμίζει τις Β 70 και Β 72 της I. Kilian[84].

2. Τμήμα οστέινου εργαλείου

Βρέθηκε στον Τ 52 και ανήκει ίσως σε λαβή σπάτουλας.

Χάλκινα όπλα και εργαλεία

1. Χάλκινο εγχειρίδιο ΒΕ 5764.

Ανήκει στον τύπο της Sandars Ia[85] που είναι πολύ κοινός σε όλο τον αιγαιακό χώρο, στα Δωδεκάνησα, την Κύπρο, την Παλαιστίνη και τη Λευκάδα από την ΥΜ Ι ως την εποχή του σιδήρου.

2. Χάλκινο ξυράφι

Σύμφωνα με την Αικ. Παπανθίμου ανήκει στον τύπο ΙΙΙγ των γλωσσοειδών ξυραφιών και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ[86]. Η Sandars[87] πιστεύει ότι ο λαιμός στην ένωση της λαβής με τη λεπίδα δεν εμφανίζεται πριν από την ΥΕ ΙΙΙΑ, ενώ αυτός ο τύπος ξυραφιού σταματάει να χρησιμοποιείται μετά την ΥΕ ΙΙΙΑ. Ο M. S. F. Hood[88] αναφέρει ότι γλωσσοειδή (ή φυλλόσχημα ξυράφια βρέθηκαν μαζί με κεραμική ΥΜ ΙΙ. Με τη χρονολόγηση στην ΥΕ ΙΙΙΑ συμφωνεί και ο C. Blegen[89].

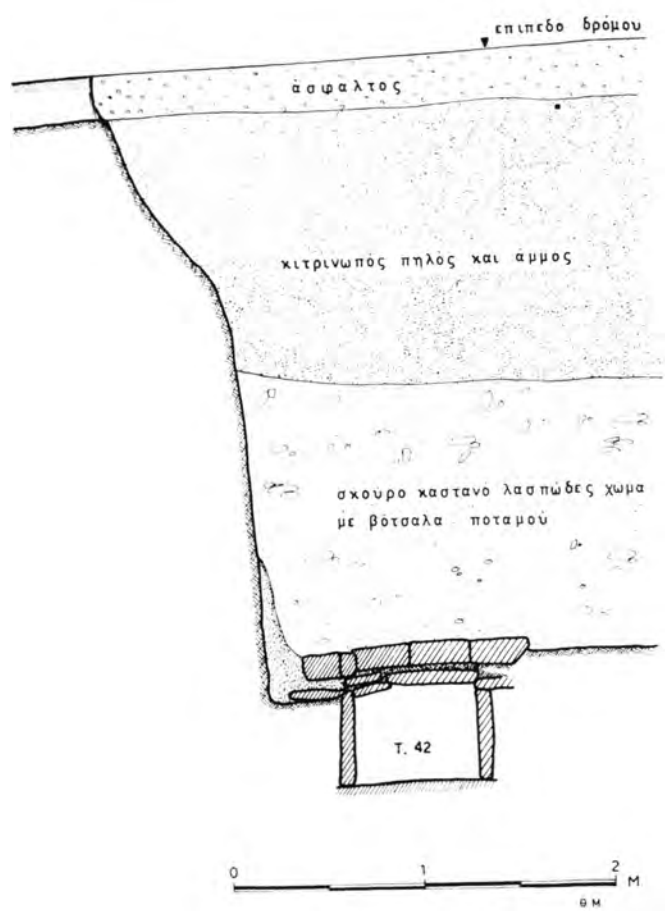
3. Χάλκινο ξίφος

Τα ξίφη με τα χαρακτηριστικά του ΒΕ 6265 η Sandars[90] τα κατατάσσει στον τύπο CII που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1. Παρόμοια ξίφη προέρχονται από το ίδιο νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας[91] και από τον Άγιο Σίλα. Σύμφωνα με τους J. Driessen και C. MacDonald[92] τα ξίφη του τύπου CII βρέθηκαν μαζί με κεραμική ΥΜ/ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ2.

ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ (Πίνακας ΙΙ-ΙΙΙ)

Οι μυκηναϊκοί τάφοι που βρίσκονται κοντά στο ποτάμι καλύπτονται από βαθιές επιχώσεις 3-3,5 μ. (Σ χ έ δ. 28) που οφείλονται στις ποτάμιες αποθέσεις. Αντίθετα, στην περιοχή του Πνευματικού Κέντρου οι επιχώσεις είναι μικρότερες, περίπου 1,50 μ., και οι τάφοι βρίσκονται μέσα σε στρώμα από ξανθοκόκκινο χώμα ανάμεικτο με βότσαλα. Πάνω από αυτό το

84. I. Kilian-Dirlmeier 1984, σ. 64, εικ. 5.
85. N. Sandars 1955, σ. 175, εικ. 1, αριθ. 5.
86. Αικ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979, σ. 75-76 και σ. 83-84, αριθ. 3, 4, 5, πίν. 24 α, β, γ.
87. N. Sandars 1958-59, σ. 234, 245, εικ. 33, πίν. 59 b.
88. M. S. F. Hood 1956, σ. 98, αριθ. 15, εικ. 4, πίν. 15 a.
89. C. W. Blegen 1937, σ. 333-335, εικ. 229, 503, 574.
90. N. Sandars 1963, σ. 121-123, πίν. 23.
91. Δ. Θεοχάρης - Μ. Θεοχάρη 1970, σ. 201.
92. J. Driessen - C. Macdonald 1984, σ. 56 κ.ε.

Σχέδ. 28. Στρωματογραφία.

στρώμα υπάρχουν σύγχρονες επιχώσεις, πάχ. περίπου 1 μ. Ως προς τη μορφή τους διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: 1. κιβωτιόσχημους και 2. λακκοειδείς.

Οι κιβωτιόσχημοι είναι οι περισσότεροι (δεκαεννέα) και ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους κατατάσσονται στους παρακάτω τύπους:

1α. Κιβωτιόσχημοι με μονοκόμματες σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές (Τ 42, Τ 43, Τ 187, ίσως ο Τ 53 που καταστράφηκε εν μέρει από τον εκσκαφέα Τ 190, Τ 191, 194).

1β. Κιβωτιόσχημοι με σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές, πάνω από τις οποίες γίνεται συμπλήρωση με ξερολιθιά, για να αποκτήσουν το απαιτούμενο ύψος (Τ 49, Τ 50, Τ 166).

1γ. Κιβωτιόσχημοι χτιστοί με ξερολιθιά (Τ 115, Τ 160, Τ 188, Τ 198). Οι Τ 188 και Τ 198 είναι χτιστοί στις τρεις πλάγιες πλευρές (μία μακριά και δύο στενές), ενώ η τέταρτη κλείνει πρόχειρα με μια χονδροδουλεμένη σχιστόπλακα τοποθετημένη πιο μέσα από το πλάτος που ορίζουν οι χτιστές στενές πλευρές. Αυτό θα συνέβη προφανώς κατά τη δεύτερη χρήση του τάφου, μετά από την οποία δεν ξαναχτίστηκε η πλευρά που είχε αφαιρεθεί για να πραγματοποιηθεί η δεύτερη ταφή.

1δ. Δίδυμος τάφος χτιστός με ξερολιθιά (Τ 189) που χωρίζεται κατά μήκος από μια

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ
ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

	Αρτόσχημα αλάβαστρα	Κυλινδρικά αλάβαστρα	Πιθαμφορείς	Πρόχοι	Ραμφόστομες πρόχοι	Γεφυρόστομες πρόχοι	Άωτα σφαιρικά πιθάρια	Κύπελλα Βαφειού	Κύπελλα χαμηλά	Χάνδρες	Σφραγιδόλιθοι	Δακτύλιοι	Ενώτια	Ξίφη	Ξυράφια	Εγχειρίδια	Περόνες οστέινες	Εγχειρίδια οστέινα	Κουμπιά πήλινα	Κουμπιά λίθινα
Τ42	2																1		1	
Τ43	3															1				
Τ49	1		1																	
Τ50				1				1												
Τ51																				
Τ52	1		1							3	1	1						1		
Τ53																				
Τ115			1																	
Τ116																				
Γ166			1																	
Τ187	1	1		1				1									1			
Τ188	1				1	1			2					1	1					
Τ189							2													
Τ190	1		1																1	
Τ191																				
Τ192	1												1							1
Τ193																				1
Τ194			1										1				1			
Τ198																				
Σύνολο	11	1	6	2	1	1	2	2	2	3	1	1	2	1	1	1	3	1	2	2

χοντροδουλεμένη σχιστόπλακα. Τέτοιου τύπου τάφος αναφέρεται από την ανασκαφή των Δ. και Μ. Θεοχάρη, από την ίδια θέση.

2. Ένας λακκοειδής (Τ 52).

Η απόδοση δύο τάφων (Τ 51 και Τ 116) σε κάποιο τύπο είναι αδύνατη, γιατί καταστράφηκαν από τα μηχανήματα.

Οι τάφοι περιέχουν συνήθως μία ταφή σε συνεσταλμένη στάση. Η θέση των κρανίων ποικίλλει· σε πέντε περιπτώσεις βρίσκεται Α.ΝΑ., μία στα Δ., τέσσερις στα Β.ΒΔ., μία στα ΝΔ., μία στα Ν., μία στα Α. και τρεις στα Β. Σε ένδεκα περιπτώσεις ο νεκρός είχε αποτεθεί στο δεξιό πλευρό και σε τέσσερις στο αριστερό. Στις υπόλοιπες ταφές η θέση του νεκρού είναι αδιάγνωστη λόγω της αποσπασματικής διατήρησης των οστών. Σε τρεις περιπτώσεις (Τ 42, Τ 43 και Τ 190) διαπιστώθηκε η ύπαρξη παραμερισμένης ταφής σε λάκκο βαθύτερα από το επίπεδο ταφής του δεύτερου νεκρού. Στον Τ 166 βρέθηκαν δύο κρανία, αλλά η ελλιπέστατη διατήρηση των υπολοίπων οστών δε μας επιτρέπει να μιλήσουμε με ασφάλεια για το αν υπήρχαν

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

ΤΑΦΟΣ	ΘΕΣΗ ΚΡΑΝΙΟΥ	ΣΤΑΣΗ-ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΣΚΕΛΕΤΟΥ	ΠΑΡΑΜΕΡΙΣΜΕΝΗ ΤΑΦΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Τ42	Α.-ΝΑ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	Ι κάτω από το κρανίο	ΥΕ ΙΙΙΑ1
Τ43	Α.-ΝΑ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	Ι κάτω από το κρανίο	ΥΕ ΙΙΙΑ1
Τ49	Α.-ΝΑ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	—	ΥΕ ΙΙΙΑ1-Α2
Τ50	Δ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	—	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1
Τ51	Κατεστραμμένος			
Τ52	Α.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος αριστερά	—	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1
Τ53	Κατεστραμμένος			Ακτέριστος
Τ115	Κατεστραμμένος			ΥΕ ΙΙΙΑ1
Τ116	ΝΑ.	Συνεσταλμένη	—	Ακτέριστος
Τ160	Β.	Συνεσταλμένη	—	Ακτέριστος
Τ166	Ι κρανίο ΒΑ. Ι κρανίο ΝΔ.	Αδιάγνωστη θέση		ΥΕ ΙΙΙΑ2
Τ187	ΒΔ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος αριστερά	—	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1
Τ188	ΒΔ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	—	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1
Τ189	α) Δυτικό μισό: Ν. β) Ανατολικό μισό: Β.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	— —	ΥΕ ΙΙΙΑ1
Τ190	Ν.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	Ι στη βόρεια πλευρά	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1
Τ191	Β.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	—	Ακτέριστος
Τ192	ΒΔ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	—	ΥΕ ΙΙΙΑ1
Τ193	Β.-ΒΔ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος δεξιά	—	ΥΕ ΙΙΙ
Τ194	ΝΔ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος αριστερά	—	ΥΕ ΙΙΙΑ1
Τ198	ΝΑ.	Συνεσταλμένη. Στραμμένος αριστερά	—	Ακτέριστος

δύο ταφές ή ανακομιδή. Οι νεκροί σε όλες τις περιπτώσεις είχαν αποτεθεί σε στρώμα από λεπτό βότσαλο.

Στα ευρήματα περιλαμβάνονται πήλινα αγγεία, χάλκινα όπλα και εργαλεία, κοσμήματα, πήλινα και λίθινα κουμπιά, τα οποία διακρίνονται ανάλογα με τον προορισμό και τη λειτουργία τους σε:

1. Προσωπικά αντικείμενα των νεκρών (χάνδρες, σφραγιδόλιθος, οστέινο μαχαιράκι, δαχτυλίδι, οστέινες περόνες, χάλκινο ξίφος, χάλκινο ξυράφι).

2. Αντικείμενα που σχετίζονται με την εκτέλεση τελετουργικών πράξεων κατά την ταφή (αγγεία, χάλκινο εγχειρίδιο).

3. Αντικείμενα που αποτελούσαν τμήμα της ενδυμασίας (πήλινα και λίθινα κουμπιά).

Ο Τ 52 ξεχωρίζει λόγω της μορφής του· είναι, όπως προαναφέρθηκε, ο μόνος λακκοειδής αλλά ξεχωρίζει κυρίως λόγω της ύπαρξης σε αυτόν αντικειμένων παρόμοια των οποίων δε βρέθηκαν σε κανέναν άλλο τάφο. Η συνύπαρξη του μοναδικού από το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας σφραγιδόλιθου, του οστέινου εγχειρίδιου, του χάλκινου δαχτυλιδιού και των χανδρών, ίσως σημαίνει κάποια ιδιαίτερη θέση του (της) νεκρού (-ης) στη μυκηναϊκή κοινωνία.

Τα πολυπληθέστερα αγγεία είναι τα αρτόσχημα αλάβαστρα, τοποθετημένα άλλοτε σε διάφορα σημεία γύρω από την κεφαλή (Τ 49, Τ 52, Τ 188, Τ 192) και συχνότερα στα πόδια (Τ 42, Τ 43, Τ 187, όπου βρέθηκαν από δύο, και Τ 190). Ακολουθούν σε συχνότητα οι πιθαμφορείς μικρού μεγέθους, οι οποίοι σε τρεις περιπτώσεις συνυπάρχουν με τα αλάβαστρα χωρίς να συνοδεύονται από άλλου είδους αγγεία και ακολουθούν οι πρόχοι διαφόρων τύπων.

Σχετικά με τις πρόχους θα είχαμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

1. Στους τάφους 50 και 187 βρέθηκε από μία παρόμοιου τύπου πρόχους (FS 67 και FS 109, αντίστοιχα) στο κέντρο του τάφου συνοδευομένη από ένα κύπελλο τύπου Βαφειού. Τέτοιου τύπου πρόχοι και κύπελλα δε βρέθηκαν σε άλλο τάφο. Θα πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι σχετίζονταν με κάποια τελετουργική πράξη κατά τη διάρκεια της ταφής και ίσως με κάποια οικογένεια.

2. Στον τάφο 188 βρέθηκαν δύο πρόχοι —μία ραμφόστομη και μία γεφυρόστομη— που συνοδεύονταν από δύο κύπελλα. Το ένα από αυτά φέρει κάτω από το χείλος διακόσμηση με το θέμα του κρεμαστού βράχου. Εδώ βρέθηκε και το χάλκινο ξίφος ΒΕ 6265.

Στην ανακομιδή του τάφου 6 που σκάφτηκε από τους Δ. και Μ. Θεοχάρη[93] παρατηρούμε παρόμοια κτερίσματα· ραμφόστομη πρόχου με απλούστερη όμως διακόσμηση από αυτήν της ΒΕ 6264, κύλικα διακοσμημένη στο χείλος με το θέμα του κρεμαστού βράχου, αρτόσχημο αλάβαστρο, χάλκινο ξίφος, το οποίο είναι ίδιου τύπου —κερατοειδούς— με το ΒΕ 6265.

Τα σχεδόν πανομοιότυπα κτερίσματα που συνόδεψαν τους δύο νεκρούς θα πρέπει να σχετίζονται όχι μόνο με το τυπικό της ταφής (πρόχοι-κύπελλα), αλλά και με την ίδια ίσως οικογένεια, καθώς και με την ιδιότητα των νεκρών.

Γενικά, προτιμώνται τα κλειστά σχήματα αγγείων (24) αντί των ανοιχτών (4), ενώ η ποικιλία των σχημάτων είναι μέτρια (9). Η προτίμηση στα κλειστού σχήματος αγγεία θα υπαγορεύτηκε προφανώς από το είδος των προσφορων (κυρίως υγρά) προς το νεκρό.

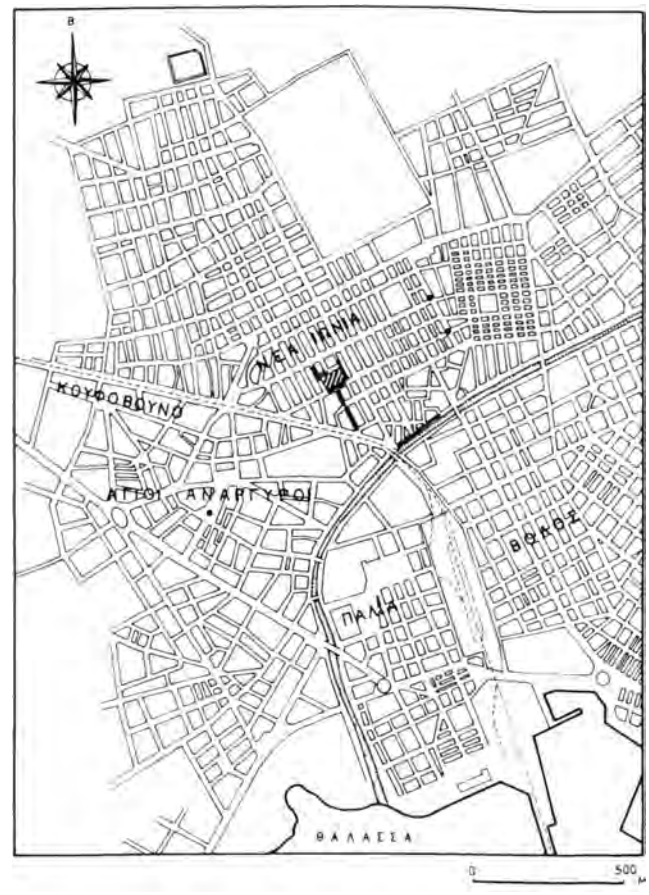
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο χάρτη (Σ χ έ δ. 29) σημειώνεται η θέση των μυκηναϊκών τάφων, που ανασκάφηκαν, καθώς και η συνολική μέχρι στιγμής έκταση μέσα στην οποία έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί τάφοι και μεταγενέστερων εποχών. Παρατηρείται επομένως μια συγκέντρωση των περισσότερων μυκηναϊκών τάφων στην περιοχή του Πνευματικού Κέντρου Νέας Ιωνίας, ενώ υπάρχουν και μερικοί διάσπαρτοι Β. της πλατείας του Πνευματικού Κέντρου και Α. προς το ποτάμι.

Οι τάφοι που ανασκάφηκαν γύρω από την πλατεία του Πνευματικού Κέντρου (Τ 166, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 198) εντοπίστηκαν σε βάθη που κυμαίνονται από 0,76-1,64 μ. και βρίσκονται μέσα σε στρώμα από μαλακό χώμα αναμεμειγμένο με χοντρά βότσαλα.

Όσοι υπήρχαν κατά μήκος της οδού Θράκης, που οδηγεί από την πλατεία του Πνευματικού Κέντρου προς το ποτάμι (Τ 49, 50, 51, 52, 53, 187, 188) εντοπίστηκαν σε βάθη από 1,25-2 μ. Οι δύο (Τ 42, 43) που βρέθηκαν δίπλα στο ποτάμι εντοπίστηκαν σε μεγαλύτερα βάθη 2,35 και 3,12 μ. και κάτω από διαφορετική επίχωση που σχετίζεται άμεσα με τη θέση των τάφων. Παρατηρούμε δηλαδή, ότι όσο πλησιάζουμε προς το ποτάμι βαθαίνουν και αλλάζουν οι επιχώσεις λόγω των ποτάμιων αποθέσεων και των προσχώσεων, όπως φαίνεται στη στρωματογραφία του Τ 42 (Σ χ έ δ. 28).

93. Ό. π., σ. 201.

Σχέδ. 29. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής.

Στην πλειονότητά τους οι τάφοι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1. Μόνο δύο ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΑ2, αν εξαιρέσει κανείς τους ακτέριστους, οι οποίοι είναι δύσκολο να αποδοθούν σε συγκεκριμένη φάση. Στο σύνολο των 321 τάφων που έχουν ανασκαφεί από το 1981 μέχρι σήμερα —κατά τη διάρκεια και άλλων έργων εκτός του αποχετευτικού— δε βρέθηκε κανένας που να ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΒ ή ΥΕ ΙΙΙΓ. Καμιά μνεία δε γίνεται άλλωστε για τάφους αυτών των φάσεων στις μέχρι σήμερα δημοσιεύσεις υλικού από τη Νέα Ιωνία[94]. Μετά από αυτό το κενό υπάρχουν μέχρι στιγμής δύο υπομυκηναϊκοί τάφοι, οι οποίοι ακολουθούνται από μια πληθώρα πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών. Οι υπομυκηναϊκοί θα εξεταστούν μαζί με το πρωτογεωμετρικό υλικό με το οποίο συνδέονται ουσιαστικά και χρονολογικά.

Το χρονικό κενό που παρουσιάζεται στη διαδοχή των φάσεων μετά την ΥΕ ΙΙΙΑ2, ίσως οφείλεται σε συρρίκνωση του οικισμού στον οποίο ανήκει το νεκροταφείο ή σε εντελώς τυχαίο γεγονός, δηλαδή να μην έτυχε να σκάψουμε μέχρι στιγμής στο χώρο που χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ και ΙΙΙΓ, αν και η περιοχή που έχει ερευνηθεί ως σήμερα είναι πολύ εκτεταμένη.

94. H. Simpson - O. T. P. K. Dickinson 1979, σ. 273, όπου υπάρχει συγκεντρωμένη και η παλιότερη βιβλιογραφία.

Προκύπτει επομένως το ερώτημα σε ποιον μυκηναϊκό οικισμό ανήκει το νεκροταφείο. Όπως φαίνεται από το τοπογραφικό σχέδιο (Σ χ έ δ. 29) οι τάφοι βρίσκονται στα Β.-ΒΔ. του λόφου Παλιά, στην αντίπερα όχθη του ποταμού που τους χωρίζει. Είναι επομένως λογική η απόδοσή του σε αυτόν λόγω της απόστασης, αλλά και λόγω της χρονολογικής συνάφειας των στρωμάτων που έχουν διαπιστωθεί στις ανασκαφές πάνω στο λόφο. Αν και στη στρωματογραφία υπάρχουν ενδείξεις ύπαρξης της ΥΕ ΙΙΙΒ, εντούτοις φαίνεται ότι η κεραμική είναι περιορισμένη σε ποσότητα σε αντίθεση με τα στρώματά της ΥΕ ΙΙΙΑ1-2 και της υπομυκηναϊκής, τα οποία είναι πολύ πλούσια.

Οι ανασκαφές στο λόφο των Παλιών άρχισαν στην αρχή του αιώνα από το Χρ. Τσούντα, και, επειδή ήταν η πρώτη θέση στην περιοχή του Βόλου στην οποία αποκαλύφθηκαν μυκηναϊκά στρώματα, συσχετίστηκαν αμέσως με τη μυκηναϊκή Ιωλκό. Ο θολωτός τάφος στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων και οι δύο θολωτοί τάφοι του Διμηνίου αποδόθηκαν στους βασιλείς της Ιωλκού. Τις απόψεις αυτές ενίσχυσε ο Δ. Θεοχάρης με τις ανασκαφές του στο «Ανάκτορο» της Ιωλκού του 1956[95], αλλά και με την ανασκαφή από τον ίδιο και τη Μ. Θεοχάρη είκοσι μυκηναϊκών τάφων στη θέση όπου χτίστηκε το Πνευματικό Κέντρο Νέας Ιωνίας[96], τους οποίους απέδωσε στο νεκροταφείο της Ιωλκού.

Οι παραπάνω απόψεις άρχισαν να κλονίζονται μετά από τα αποτελέσματα των ανασκαφών στις υπώρειες του νεολιθικού οικισμού του Διμηνίου, όπου αποκαλύφθηκε εκτεταμένο τμήμα μυκηναϊκού οικισμού. Επομένως, οι δύο θολωτοί τάφοι του Διμηνίου δεν ανήκουν στους κατοίκους του μυκηναϊκού οικισμού των Παλιών, αλλά στον αντίστοιχο του Διμηνίου.

Η ύπαρξη τριών μυκηναϊκών θέσεων στο μυχό του Παγασητικού —Παλιά Βόλου, Διμήνι, Πευκάκια— οδηγεί την έρευνα για τη μυκηναϊκή Ιωλκό σε αναθεώρηση και επανεξέταση σύμφωνα με τα νέα δεδομένα όσον αφορά στο πρόβλημα της ταύτισης της μυκηναϊκής Ιωλκού με κάποιο συγκεκριμένο χώρο. Επειδή η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη και το θέμα αυτό αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης διαπραγμάτευσης δε θα επεκταθούμε περισσότερο, αλλά και δε θα τολμήσουμε να αποδώσουμε το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας στην Ιωλκό· θα σταθούμε μόνο στη βεβαιότητα ότι ανήκει στους κατοίκους του μυκηναϊκού οικισμού των Παλιών Βόλου.

Βόλος 1988 *ΑΝΘΗ ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

P. Ålin 1968	Unpublished Mycenaean Sherds from Asine, OpAth VIII (1968), σ. 87-105.
R. Avila 1983	Das Kuppelgrab von Volos-Kapakli, PZ 58 (1983), σ. 15-60.
Ν. Βερδελής 1951	Ανασκαφικαί έρευναι εν Θεσσαλία, ΠΑΕ 1951, σ. 129-163.
Ph. Betancourt 1985	The History of Minoan Pottery, Princeton 1985.
C. W. Blegen 1921	Korakou, A Prehistoric Settlement near Corinth, Boston - New York 1921.
C. W. Blegen 1937	Prosymna, The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum, Cambridge 1937.
R. C. Bosanquet 1904	Some Late Minoan Vases Found in Greece, JHS 24 (1904), σ. 317-329.
J. Caskey 1964	Excavations in Keos, 1963, Hesperia 33 (1964), σ. 314-335.
J. N. Coldstream - G. L. Huxley (eds.) 1973	Kythera, Excavations and Studies, New Jersey 1973.

95. Δ. Θεοχάρης 1956, σ. 43-50.
96. Δ. Θεοχάρης - Μ. Θεοχάρη 1970, σ. 202.

R. M. Dawkins 1902-3	Excavations at Palaikastro, BSA 9 (1902-3), σ. 290-328.
R. M. Dawkins 1903	Pottery from Zakro, JHS 23 (1903), σ. 248-260.
R. M. Dawkins - J. P. Droop 1910-11	Excavations at Phylakopi in Melos, BSA 17 (1910-11), σ. 1-22.
Κ. Δημακοπούλου 1975	ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 131, Πίν. 76 ε.
O. T. P. K. Dickinson 1972	Late Helladic IIA and IIB: Some Evidence from Korakou, BSA 67 (1972), σ. 103-112.
S. Dietz 1975	A Bronze Age Tumulus Cemetery in Asine Southern Greece, Archaeology 28 (1975), σ. 157-163.
J. Driessen - C. Macdonald 1984	Some Military Aspects of the Aegean in the Late Fifteenth and Early Fourteenth Centuries B.C., BSA 79 (1984), σ. 49-74.
A. J. Evans 1906	The Prehistoric Tombs of Knossos, London 1906.
A. J. Evans 1921-35	The Palace of Minos at Knossos, London 1921-1935.
A. Furumark 1972	The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification, Stockholm 1972.
A. Furumark 1972A	The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm 1972.
E. French 1964	Late Helladic IIIA1 Pottery from Mycenae, BSA 59 (1964), σ. 241-261.
R. Hägg 1982	On the Nature of the Minoan Influence in Early Mycenaean Messenia, OpAth XIV (1982), σ. 27-37.
St. Hiller 1977	Das minoische Kreta nach den Ausgrabungen des letzten Jahrzehnts, Wien 1977.
M. S. F. Hood 1956	Another Warrior-Grave at Ayios Ioannis near Knossos, BSA 51 (1956), σ. 81-99.
S. Hood - G. L. Huxley - N. Sandars 1958-59	A Minoan Cemetery on Upper Gypsades, BSA 53-54 (1958-59), σ. 194-237.
R. Hope-Simpson - O. T. P. K. Dickinson 1979	A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, the Mainland and the Islands, Göteborg 1979.
Δ. Θεοχάρης 1957	Ιωλκός (Βόλος). Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1956, Αθήναι 1957, σ. 43-50.
Δ. Θεοχάρης - Μ. Θεοχάρη 1970	Εκ του νεκροταφείου της Ιωλκού, ΑΑΑ III (1970), σ. 198-203.
Σπ. Ιακωβίδης 1977	On the Use of Mycenaean «Buttons», BSA 72 (1977), σ. 113-119.
Κ. Κουρουνιώτης 1906	Ανασκαφή θολωτού τάφου εν Βόλῳ, ΑΕ 1906, σ. 211-224.
Σπ. Μαρινάτος 1956	Ανασκαφαί εν Πύλῳ, ΠΑΕ 1956, σ. 202-206.
Σπ. Μαρινάτος 1957	Excavations near Pylos, Antiquity 31 (1957), σ. 97-100.
Σπ. Μαρινάτος 1970	Further Discoveries at Marathon, AAA III (1970), σ. 349-366.
P. A. Mountjoy - R. E. Jones - J. F. Cherry 1978	Provenance Studies of the LM IB/LH IIA Marine Style, BSA 73 (1978), σ. 143-171.
P. A. Mountjoy 1984	The Marine Style Pottery of LM IB/LH IIA: Towards a Corpus, BSA 79 (1984), σ. 161-219.
P. A. Mountjoy 1986	Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification, SIMA 73 (1986).
W. D. Niemeier 1985	Die Palaststilkeramik von Knossos, Berlin 1985.
Ath. Papadopoulos 1976	Excavations at Aigion 1970, SIMA 46 (1976).
Ath. Papadopoulos 1978	Mycenaean Achaea I-II, SIMA 55 (1978).
Ath. Papadopoulos 1978A	Some Unpublished Objects from Vrysarion, BSA 73 (1978), σ. 173-178.
Ath. Papadopoulos - R. E. Jones 1980	Rhodiaka in Achaea, OpAth XIII (1980), σ. 225-235.
Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979	Σκεύη και σύνεργα του καλλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο, Θεσσαλονίκη 1979.
A. Persson 1942	New Tombs at Dendra near Midea, Oxford 1942.
Νικ. Πλάτων 1969	Ανασκαφή Ζάκρου, ΠΑΕ 1969, σ. 198-237.
J. B. Rutter - S. H. Rutter 1976	The Transition to Mycenaean: A Stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIA Pottery Sequence from Ayios Stephanos in Lakonia, Los Angeles 1976.
L. H. Sackett - V. Hankey - R. J. Howell - T. W. Jacobsen - M. R. Popham 1966	Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey, BSA 61 (1966), σ. 33-112.
Α. Σακελλαρίου 1966	Μυκηναϊκή σφραγιδογλυφία, Αθήναι 1966.

Α. Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985	Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών ανασκαφής Χρ. Τσούντα (1887-1898), Παρίσι 1985.
N. Sandars 1955	The Antiquity of the One-edged Bronze Knife in the Aegean, PPS 21 (1955), σ. 174-197.
N. Sandars 1963	Later Aegean Bronze Swords, AJA 67 (1963), σ. 117-153.
Fr. Schachermeyr 1976	Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägäischen Frühzeit 1957-60, AA 1962, Heft 2, σ. 102-276.
Fr. Schachermeyr 1976A	Die Ägäische Frühzeit. Bd 1. Die Vormykenische Perioden, Wien 1976.
Fr. Schachermeyr 1976B	Die Ägäische Frühzeit. Bd 2. Die Mykenische Zeit und die Gesichtung von Thera, Wien 1976.
Θ. Σπυρόπουλος 1972	Υστερομυκηναϊκοί ελλαδικοί θησαυροί, Αθήναι 1972.
W. Taylour 1955	The Perseia Area, BSA 50 (1955), σ. 199-237.
Δημ. Τσοποτός 1930	Ο Παγασητικός κόλπος και ο Βόλος, Αθήναι 1930.
A. J. B. Wace - M. S. Thompson 1913	Prehistoric Thessaly, Cambridge 1913.
I. Kilian-Dirlmeier 1984	Nadeln der frühelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, München 1984.

APPENDIX*

Five vases from Tomb 188 at the Nea Ionia cemetery, Volos, were selected in 1986 for chemical analysis in the Fitch Laboratory, British School at Athens, to attempt to clarify questions of their identity and places of manufacture.

Drillings were taken from the vases, and the samples were prepared for analysis by the lithium metaborate fusion method. The analytical technique, atomic absorption spectrometry, determined the percentage concentration of eleven elements in their oxide form (Liddy 1989).

The compositions (Table I) show a good measure of uniformity for the majority of elements, with the possible exception of 1 whose Cr, Ni and K contents are higher than those in the other samples. A common origin for 2-5 and even 1 as well surely seems plausible. The identification of that origin, however, is not straightforward for three main reasons: first, the character of the compositions is not distinctive, second the Fitch Laboratory's bank of chemical reference

TABLE I. THE CHEMICAL COMPOSITIONS OF THE VASES FROM NEA IONIA, VOLOS

% age oxide

Sample	Al	Ca	Mg	Fe	Ti	Na	Mn	Cr	Ni	K	Si
1 (BE 6264)	17.0	11.9	3.7	8.0	0.85	0.43	0.136	0.045	0.034	3.43	55.6
2 (BE 6269)	16.6	7.3	3.9	7.4	0.93	3.03	0.136	0.039	0.022	1.87	59.9
3 (BE 6268)	14.6	11.0	3.7	7.6	0.85	0.65	0.119	0.038	0.022	2.81	54.5
4 (BE 6267)	16.1	9.1	4.2	7.4	0.97	2.83	0.142	0.039	0.019	2.35	59.9
5 (BE 6266)	16.6	6.8	3.8	7.6	0.93	2.02	0.139	0.039	0.019	2.81	57.8

* I thank Dr P.A. Mountjoy for discussion of the results and E. Louka for technical assistance.

TABLE II. THE CHEMICAL COMPOSITIONS OF LH II-IIIA POTTERY FROM PEVKAKIA AND THE COMPOSITION CHARACTERISTICS OF LH I-II POTTERY FROM MYCENAE AND KORAKOU

Pevkakia LH II-IIIA fine pottery with linear decoration

Volos Museum No.	Al	Ca	Mg	Fe	Ti	Na	Mn	Cr	Ni
nY EVIII 27 X12	27.0	18.0	5.3	10.0	0.96	2.80	0.124	0.038	0.024
*16 XII	16.5	13.2	2.8	7.3	0.68	1.10	0.067	0.028	0.019
20 VI Gr 340	14.2	6.9	3.7	8.2	1.13	2.10	0.086	0.065	0.034
30 IV Gr 340	24.4	18.0	5.8	10.2	0.97	3.20	0.140	0.054	0.033
37 XIV	18.5	5.9	2.0	8.3	0.71	2.30	0.106	0.025	0.013
47 XVIII	21.3	10.2	7.1	9.8	0.92	1.10	0.081	0.059	0.060
30VI Gr 340	18.0	18.0	2.8	7.0	0.79	1.40	0.072	0.037	0.023
39 X12	19.0	21.5	2.9	8.3	0.70	1.50	0.096	0.041	0.026
26 XII2	29.5	26.5	5.8	13.5	0.98	3.10	0.142	0.052	0.032
26 XVII2	18.8	18.4	3.6	9.8	0.76	1.80	0.120	0.039	0.026
*40 XVIII2 G423	15.6	13.2	3.5	9.3	0.76	1.69	0.122	0.042	0.026
26 XLL2	15.6	13.0	4.4	8.4	0.84	3.80	0.058	0.060	0.034
32 XII	13.0	6.4	2.8	8.4	0.62	1.92	0.080	0.045	0.041
20 XI Gr 340	15.6	10.7	2.8	8.0	0.73	1.50	0.086	0.031	0.025

Pevkakia LH II-IIIA fine, unpainted pottery

Volos Museum No.	Al	Ca	Mg	Fe	Ti	Na	Mn	Cr	Ni
nY EVIII 20 VI Gr 340	14.1	10.6	2.4	9.0	0.63	1.50	0.107	0.043	0.033
EVIII 26 X12	20.8	3.0	1.4	7.3	0.61	1.75	0.041	0.013	0.007
EVIII 37 XV12 Gr 392	23.2	7.8	2.3	10.5	0.90	3.44	0.139	0.044	0.024
XIV Gr 382	18.3	18.3	7.8	9.0	0.81	2.33	0.102	0.052	0.023
FVIII 33 XII Gr 372	19.4	3.8	2.6	8.0	0.90	3.40	0.072	0.039	0.018
Gr 372 XIII FVIII 23/33	20.8	5.8	3.4	10.0	0.84	1.34	0.135	0.100	0.071
Gr 392 XIV	16.5	19.0	4.5	12.4	0.79	2.26	0.172	0.058	0.049
EVIII 40 XIII	15.7	4.3	1.8	9.4	0.82	4.10	0.113	0.028	0.016
Gr 372 XIII2	17.2	4.7	2.5	7.7	0.73	4.25	0.110	0.036	0.019
*EVIII 20 VIII Gr 345	19.7	5.5	3.2	8.0	0.83	3.20	0.121	0.036	0.019
EVIII 16 XII	14.1	13.8	5.4	10.2	0.66	2.33	0.224	0.069	0.075
F8/7 323 33	16.1	4.1	2.0	7.1	0.77	2.95	0.090	0.037	0.015
*FVIII 33 XII Gr 372	21.2	7.0	3.2	8.3	0.95	2.79	0.125	0.044	0.017
EVIII 27 XV	19.3	1.1	2.1	9.5	0.81	4.10	0.085	0.029	0.016
FVII 23 XII Gr 371	18.2	4.7	2.6	6.8	0.75	3.48	0.104	0.030	0.013
XIV Gr 382	17.6	5.7	2.4	8.3	0.76	2.95	0.113	0.037	0.017
EVIII XIV Gr 382	18.2	1.3	2.4	8.9	0.80	2.26	0.099	0.058	0.039
EVIII 16 XIV	16.1	11.4	7.1	11.3	0.97	2.78	0.128	0.081	0.038
*FVIII 33 XII Gr 372	17.3	12.4	3.4	9.0	0.75	1.16	0.106	0.041	0.025

Mycenae LH I-II (20 samples)

	Al	Ca	Mg	Fe	Ti	Na	Mn	Cr	Ni
mean	16.5	12.3	3.5	8.3	0.77	0.95	0.105	0.038	0.032
standard deviation	2.4	2.2	0.6	1.1	0.11	0.49	0.011	0.005	0.007
(see Jones 1986, 194, 4b.)									

Korakou LH I-II (19 samples)

	Al	Ca	Mg	Fe	Ti	Na	Mn	Cr	Ni
mean	18.6	14.7	3.3	8.5	0.77	1.51	0.092	0.035	0.026
standard deviation	2.6	3.9	0.8	1.1	0.10	0.63	0.018	0.010	0.008
(see Jones 1986, 173, 3.)									

data for early (LH I-II) Mycenaean pottery, obtained by two analytical techniques: optical emission spectroscopy (before 1980) and atomic absorption spectrometry (after 1982), is not yet substantial. Third, although the comparability of compositions obtained by the two analytical techniques is usually adequate, direct comparisons between individual compositions does require some caution. Hatcher et al (1980) and Liddy (forthcoming), in particular, have addressed this problem.

There is data for LH I-II, mostly decorated, pottery, expected on archaeological grounds to be of local manufacture, but of uneven quality and quantity, from Pevkakia (LH II-IIIA) (White 1981), Athens, Aigina, Korakou, Mycenae, Mirou (Peristeri) and Kastri on Kythera (Jones 1986, Chapter 3 A,B) and Routsi (Niemeyer and Jones, in press). In addition, there is a corpus of data for contemporary decorated pottery of uncertain origin, including Marine Style, found at mainland sites, the islands (Phylakopi on Melos, Ayia Irini on Kea and Kastri on Kythera) (Mountjoy et al. 1978; Jones 1986, 439-456; Niemeyer and Jones, in press) and, most recently, at Vivara in the Bay of Naples (Jones et al, in press) and at Kokla in the Argolid (Jones in Demakopoulou, forthcoming).

1-5 are unlikely to have come from Attica, Euboea or Boeotia, or from the Knossos area in central Crete. The regions that do offer resemblance, albeit imperfect, are the Argolid and to a lesser extent the Bay of Volos (Pevkakia) and the Corinthia. The match with the composition characteristics of LH I-II decorated pottery from Mycenae is reasonable except for discrepancies in Ca, Mn and Ni (Table II); similar discrepancies are apparent in the case of LH I-II pottery from Korakou. As far as the composition data from Pevkakia is concerned, two of the ten LH pottery groups examined by White (1981) are relevant here: they consist of wheel-made LH II-IIIA wares, mostly in a buff fabric, one group (14 samples) having linear decoration, the other (19 samples) being unpainted. The compositions of these 33 samples (Table II) are not especially uniform, a feature noted in previous analyses of Mycenaean pottery from Volos (Jones 1986, 127-278), much of the variability occurring in Ca and Mg. But it is possible to identify a few compositions among them, bearing in mind that they were determined by optical emission spectroscopy, which visually resemble 1-5 especially with respect to the Ca, Mg, Cr and Ni contents; these are indicated with an asterisk in Table II. This result provides an indication that local manufacture cannot be excluded, although again it must be emphasised that the compositions lack distinctive traits.

The origin of the five vases from Nea Ionia cannot yet be established with confidence. Treatment of the available data at present suggests that the N E. Peloponnese and the Bay of Volos are two possible source regions,

R. E. JONES

BIBLIOGRAPHY

K. Demakopoulou, forthcoming, Argive Mycenaean Pottery: Evidence from the Necropolis at Kokla, Proc., Wace and Blegen 1939-1989 Conference (Athens 1989), Athens.

H. Hatcher - R. E. M. Hedges - A. M. Pollard - P. M. Kenrick, 1980, Analysis of Hellenistic and Roman Fine Pottery from Benghazi, Archaeometry 22, 203-207.

R. E. Jones 1986, Greek and Cypriot Pottery: A Review of Scientific Studies, Athens.

R. E. Jones - L. Vagnetti - P. M. Day, Analysis of Late Bronze Age Pottery in Italy: A Progress Report, Proc. 6th ICAP (Athens 1987), Athens (in press).

D. J. Liddy, 1989, A Provenance Study of Decorated Pottery from an Iron Age Cemetery at Knossos, Crete, in Proc. 25th Int. Archaeometry Symposium (Athens 1986) (Y. Maniatis, ed., Amsterdam, Elsevier, 559-570.

D. J. Liddy, forthcoming, A Chemical Study of Iron Age Pottery from the North Cemetery, Knossos, in BSA Supp. vol. edited by J. N. Coldstream.

P. A. Mountjoy - R. E. Jones - J. F. Cherry, 1978, Provenance Studies of the LM IB/LH IIA Marine Style, BSA 73, 143-171.

W. D. Niemeyer - R. E. Jones, A Minoan Reed Painter's Vase in Messenia, Proc. Mycebnaean Pylos Symposium (Athens 1981), Athens (in press).

S. R. White 1981, The provenance of Bronze Age Pottery from Central and Eastern Greece, Unpublished PhD Thesis, Bradford University.

R. E. J.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΦΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΤΡΟΥΛΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΡΑΚΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΜΥΡΙΟΚΕΦΑΛΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ VELJUSA*

(Σχέδ. 1-3· Πίν. 31-36)

Η Παναγία του Άρακος κοντά στα Λαγουδερά της Κύπρου είναι ένα από τα τελευταία χρονολογημένα με επιγραφή[1] μνημεία του 12ου αιώνα που διατηρεί ακέραιο το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου. Η διακόσμηση του τρούλου οργανώνεται γύρω από έναν κύκλο στην κορυφή, ο οποίος περιβάλλεται από δύο ζώνες[2]. Μέσα στον κύκλο εικονίζεται ο Παντοκράτορας σε προτομή πάνω σε κόκκινο βάθος. Τον συνοδεύουν τα συμπιλήματα $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ μέσα σε κύκλους τοποθετημένους συμμετρικά ως προς αυτόν. Οδοντωτή ταινία με τα χρώματα του ουράνιου τόξου περιβάλλει τον κύκλο με την εικόνα του Παντοκράτορα.

* Για την ευγενή παραχώρηση των φωτογραφιών της Παναγίας του Άρακος ευχαριστώ το Διευθυντή Αρχαιοτήτων Κύπρου κ. Αθανάσιο Παπαγεωργίου.

1. Η αφιερωτική επιγραφή βρίσκεται στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού πάνω από τη θύρα και κάτω από την παράσταση του Αγίου Κεραμίου και είναι η εξής: *ΑΝΙCΤΟΡΗCΘ(Η) Ο ΠΑΝCΕΠΤΟC ΝΑΟC ΤΗC ΥΠ(Ε)Ρ(ΑΓΙΑC) Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΤΟΥ ΑΡΑΚΟC | ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜ(ΗC) ΚΑΙ ΠΟΛΛΟ[Υ] ΠΟΘ(ΟΥ) ΚΥΡΟΥ ΛΕΩΝΤ(ΟC) ΤΟΥ ΑΥΘΕ(Ν)Τ(ΟΥ) ΜΗΝΙ ΔΕΚΑΙ(Μ)ΒΡΙΟ | [ΙΝ]Δ(ΙΚΤΙΩΝΟC)|Α ΤΩ,ϛ ΨΑ ΕΤΟΥC* (=1192). Βλ Α. και J. Stylianou, Donors and Dedicatory Inscriptions, Suppliants and Supplications in the Painted Churches of Cyprus, JÖB IX (1960), σ. 101 (στο εξής: Stylianou, Inscriptions of Cyprus).

2. Γενική βιβλιογραφία για το πρόγραμμα του τρούλου: Α. Στυλιανού, Αι τοιχογραφίαι του ναού της Παναγίας του Αράκου, Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Ι, Θεσσαλονίκη 1953 (Αθήναι 1955), σ. 462-463, σημ. 1, πίν. 152, 1. A. Papageorgiou, Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus, Nicosia 1966, σ. 23, 25, 26, πίν. XXIII 1, XXVI, XXVII 3. D. Winfield, The Church of the Panagia tou Arakos Lagoudera, First Preliminary Report 1968, DOP 23-24 (1969-1970), σ. 378-379, εικ. 1-7 (στο εξής: Winfield, Panagia tou Arakos). Ο ίδιος, Reports on Work at Monagri, Lagoudera, and Hagios Neophytos Cyprus 1969-1970, DOP 25 (1971), εικ. 10-11. Ο ίδιος, Proportion and Structure of the Human Figure in Byzantine Wall-Painting and Mosaic, B.A.R. International Series 154 (1982), εικ. 14, 16-17, 20. E. Grigoriadou, Affinités iconographiques de décors peints en Chypre et en Grèce au XIIe siècle, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 1969, (Λευκωσία 1972), τ. Β, σ. 39. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo: Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, σ. 198 σημ. 652, σ. 199 σημ. 655, σ. 208 σημ. 685 εικ. 185, 188 F (στο εξής Hadermann-Misguich, Kurbinovo). Η ίδια, La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIa siècle, Actes du XVe Congrès Interniational d'Etudes Byzantines, Αθήναι 1976 (1979), Ι, σ. 279-280, πίν. XXIII, 6. Η ίδια, La peinture monumentale du XIIe siècle à Chypre, Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina XXXII (1985), σ. 252 και σημ. 17 (στο εξής: Hadermann-Misguich, Peinture monumentale). A. J. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Αθήνα 1985, σ. 157-185, εικ. 86 (στο εξής: Stylianou, Churches of Cyprus). D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP 34-35 (1980-1981), εικ. 68 (στο εξής: Mouriki, Stylistic Trends). T. Velmans, Quelques programmes iconographiques des coupoles chypriotes du XIIe au XVe siècle, CahArch 32 (1984), σ. 137-139, 150, εικ. 1.

Στην ανώτερη ζώνη, μέσα σε ένδεκα μετάλλια, εικονίζονται η ετοιμασία του θρόνου και δέκα άγγελοι σε προτομή. Οι έξι άγγελοι φορούν αυτοκρατορική ενδυμασία και κρατούν ένσταυρη σφαίρα, ενώ οι υπόλοιποι φορούν αρχαιοπρεπή ενδυμασία και σεβίζουν με χέρια καλυμμένα. Όλοι στρέφονται προς το ανατολικό αξονικό σημείο, όπου βρίσκεται το μετάλλιο με την ετοιμασία του θρόνου, πάνω από το οποίο αναγράφεται: *Η ΕΤΥΜΑCΙΑ*. Πίσω από το θρόνο προβάλλουν τα σύμβολα του πάθους: ο σταυρός, ο σπόγγος και η λόγχη. Πάνω του εικονίζονται το ευαγγέλιο και η περιστερά.

Στην υποκείμενη ζώνη, στους χώρους μεταξύ των παραθύρων, εικονίζονται δώδεκα προφήτες[3] που κρατούν ειλητάρια με επιγραφές. Με αφετηρία το ανατολικό αξονικό σημείο και προς τα δεξιά ως προς το θεατή εικονίζονται οι: 1. Ιερεμίας, 2. Σολομών, 3. Ηλίας, 4. Ελισσαίος, 5. Δανιήλ, 6. Γεδεών, 7. Αββακούμ, 8. Ιεζεκιήλ, 9. Ιωνάς, 10. Μωυσής, 11. Δαβίδ, 12. Ησαΐας.

Η διάταξη των προφητών αυτών στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος έχει μια αξιόλογη ιδιορρυθμία: οι προφήτες ανά δύο δημιουργούν ζεύγη που αποκαθιστούν μια διαλεκτική σχέση ανάμεσά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ζεύγη δεν αποτελούνται από μορφές προφητών με γειτονική θέση στο τύμπανο, αλλά από μορφές προφητών με θέσεις συμμετρικές ως προς τον κατά μήκος άξονα του ναού, αποκαθιστώντας με αυτόν τον τρόπο μια διαρκή συνομιλία, που εμπλέκει ολόκληρο το χώρο του τρούλου πάνω από τα κεφάλια των θεατών. Ο συσχετισμός των προφητών σε ζεύγη γίνεται όχι μόνο με βάση την προσωπικότητα των προφητών, αλλά το σημαντικότερο, με βάση το αντίστοιχο περιεχόμενο των χωρίων που αναγράφονται στα ειλητάρια που κρατούν. Στη συνέχεια περιγράφονται τα ζεύγη και τα στοιχεία που τους συσχετίζουν (οι αριθμοί που προηγούνται των ονομάτων των προφητών παραπέμπουν στο Σχέδ. 1).

Το πρώτο ζεύγος συνιστούν οι προφήτες: 1. Ιερεμίας (Πίν. 31 β) και 12. Ησαΐας (Πίν. 31 α). Βρίσκονται στις δύο πλευρές του ανατολικού παραθύρου και συνοδεύονται από τις επιγραφές: *Ο ΠΡΟ/ΦΗ/ΤΗC ΙΕΡΕ/ΜΙΑC* και *Ο ΠΡΟ/ΦΗΤΗC ΗCΑ/Ι/ΑC*. Ανήκουν και οι δύο στην κατηγορία των μεγάλων προφητών. Ο Ιερεμίας κρατεί ειλητάριο με το χωρίο 3:36 από το Βαρούχ: *ΟΥΤΟC/ Ο Θ(ΕΟ)C Η/ΜΩΝ ΟΥ/ΛΟΓΙCΘΗ/CΕΤΑΙ Ε/ΤΕΡΟC/ΠΡΟC ΑΥΤ(ΟΝ)*. Η περικοπή αυτή αναφέρεται στον Παντοκράτορα ως δημιουργό και υπέρτατο κυβερνήτη των πάντων[4]. Επιπλέον δηλώνει την ενσάρκωση, αφού διαβάζεται στη γιορτή της Γέννησης του Χριστού[5]. Ο Ησαΐας κρατεί ειλητάριο με το χωρίο 7:14 από το βιβλίο των προφητειών του: *ΙΔΟΥ Η ΠΑΡ/ΘΕΝΟC ΕΚ / ΓΑCΤΡΙ ΕΞΗ / ΚΑΙ ΤΕΞΕ/ΤΕ ΥΟΝ ΚΑΙ / ΚΑΛΕCΟΥ-CΙΝ*. Το παραπάνω χωρίο τονίζει το γεγονός της ενσάρκωσης και υπογραμμίζει το ρόλο της Θεοτόκου σε αυτή. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Κοσμά του Μελωδού στο παραπάνω χωρίο: *Ἰδοὺ ἡ Παρθένος, ὡς πάλαι φησίν, ἐν γαστρὶ συλλαβοῦσα, ἐκύησε Θεὸν ἐνανθρωπήσαντα, καὶ μένει παρθένος*[6].

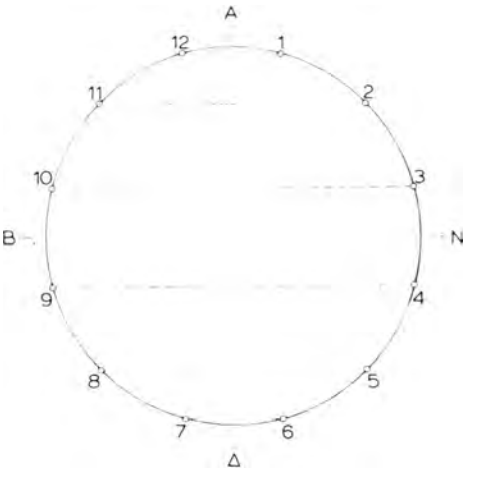
Το δεύτερο ζεύγος συνιστούν οι προφητάνακτες: 2. Σολομών και 11. Δαβίδ (Πίν. 32 α). Συνοδεύονται από τις επιγραφές: *Ο ΠΡΟ/ΦΗΤΗC CΟΛΟΜΩΝ*, και *Ο ΠΡΟΦΗ/ΤΗC ΔΑ-(ΒΙ)Δ*. Αποτελούν ένα ζεύγος που εμφανίζεται συχνά στα βυζαντινά εικονογραφικά προγράμματα. Ο Σολομών κρατεί ειλητάριο με το χωρίο 31:29 από το βιβλίο των Παροιμιών: *ΠΟΛΛΑΙ /*

3. Για τα ονόματα των προφητών και τη θέση τους στο χώρο του τρούλου της Παναγίας του Άρακος βλ. Stylianou, Churches of Cyprus, σ. 183.

4. Βλ. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 773 A.

5. Βλ. A. M. Gravgaard, Inscriptions of Old Testament Prophecies in Byzantine Churches, Copenhagen 1979, σ. 63-64.

6. Migne, PG 98, στ. 461 D. Πρβλ. Ανδρέας Κρήτης, Migne, PG 97, στ. 872 A.

Σχέδ. 1. Σχηματική διάταξη των προφητών στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος.

ΘΥΓΑΤΕΡ(Ε)C / [Ε]ΙΙ[ΟΙ]ΗCΑΝ / ΔΥΝΑ[ΜΙΝ]. Το χωρίο αυτό αναφέρεται στη Θεοτόκο και συνδέεται άμεσα με την ενσάρκωση. Ο Ανδρέας Κρήτης αναφέρει το παραπάνω χωρίο στο λόγο του για το Γενέσιο της Θεοτόκου[7]. Στο ειλητάριο του Δαβίδ αναγράφεται το χωρίο 44:11 από τους Ψαλμούς: *ΑΚΟΥCΟΝ / ΘΥΓΑΤΕΡ / ΚΑΙ ΗΔΕ Κ(ΑΙ) / ΚΛΙΝΟΝ / ΤΟ ΟΥC COY / ΚΑΙ ΕΠΙΛΑΘ(ΟΥ)*. Το χωρίο αυτό διαβάζεται στις γιορτές της Γέννησης και των Εισοδίων της Θεοτόκου[8]. Ο Ανδρέας Κρήτης ως προς το παραπάνω χωρίο αναφέρει χαρακτηριστικά: *Ἄκουσον, λέγων, θύγατερ, καὶ ἴδε, καὶ κλίνον τὸ οὖς σου, καὶ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου καὶ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου, ἅπερ εἰ καὶ προδήλως εἰς τὴν ἐξ ἐθνῶν Ἐκκλησίαν τὴν ἀναφορὰν ἔχει, ἀλλ᾽ οὐ χαλεπὸν καὶ ἐπ᾽ αὐτῆς ἐκλαμβάνεσθαι, τῆς ὅλης ὅλῳ τῷ τῆς Ἐκκλησίας νυμφίῳ ναοποιηθείσης τῷ τῆς ἐνσαρκώσεως θαύματι*[9]. Κάτι ανάλογο αναφέρει και ο πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιος, σε λόγο του για τα Εισόδια της Θεοτόκου: *Δαβίδ, αἴνεσον, Θεοπάτορ, τὴν ἐκ φυλῆς σου ἀναδειχθεῖσαν κόρην, ὑμνολογῶν, μεγαλολογῶν μεγαλοφώνως, καὶ λέγων. Ἄκουσον, θύγατερ, καὶ ἴδε, καὶ κλίνον τὸ οὖς σου, καὶ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου*[10]. Δεν υπάρχει, λοιπόν, αμφιβολία ότι και τα δύο χωρία των ειληταρίων αυτού του ζεύγους των προφητών αναφέρονται στην ενσάρκωση και στη Θεοτόκο.

Το τρίτο ζεύγος συνιστούν οι προφήτες: 3. Ηλίας και 10. Μωυσής (Π ί ν. 32 β). Συνοδεύονται από τις επιγραφές: *Ο ΠΡΟ/ΦΗΤΗC Η/ΛΙ/ΑC* και *Ο ΠΡΟΦΗ/ΤΗC ΜΩ/Υ/CΗC*. Αν και κανείς από τους δύο δεν ανήκει στην ομάδα των δεκαέξι προφητών, η παρουσία τους είναι συχνή στο τύμπανο του τρούλου. Ο συσχετισμός αυτών των προφητών ανάγεται στη Μεταμόρφωση του Χριστού, στις παραστάσεις της οποίας εικονίζονται πάντοτε μαζί εκπροσωπώντας ο Ηλίας τους προφήτες και ο Μωυσής την έννοια του νόμου. Ως προς τη σχέση των παραπάνω προφητών ο άγιος Αναστάσιος Αντιοχείας αναφέρει: *Συμφθέγγονται τοίνυν, ὡς ἔφην, τῷ Ἰησοῦ Μωυσῆς καὶ Ἠλίας τουτέστιν, ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται*[11]. Ανάλογη αναφορά στους

7. Migne, PG 97, στ. 872 Β.
8. Βλ. A. M. Gravgaard, ό.π., σ. 28.
9. Migne, PG 97, στ. 864 Α.
10. Migne, PG 98, στ. 1488 C. Βλ. και Ανδρέας Κρήτης, Migne, PG 97, στ. 872 Β.
11. Migne, PG 89, Λόγος Α εις την Μεταμόρφωσιν του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, στ. 1369 Α.

δύο αυτούς προφήτες κάνει και ο Κοσμάς ο Μελωδός: *Συλλαλοῦντες δὲ τῷ Χριστῷ Μωυσῆς καὶ Ἠλίας ἐδείκνυον, ὅτι ζώντων καὶ νεκρῶν κυριεύει, καὶ ὁ πάλαι διὰ νόμου καὶ προφητῶν λαλήσας ὑπῆρχε Θεός*[12]. Ο Μωυσής και ο Ηλίας θεωρείται ότι προανήγγειλαν το Χριστό δηλώνοντας τη διπλή του φύση: *Ἰδοὺ φησί, Κύριος κάθηται ἐπὶ νεφέλης κουφῆς, καὶ ἥξει εἰς Αἴγυπτον. Καὶ ἰδοὺ ὤφθη αὐτοῖς Μωυσῆς καὶ Ἠλίας μετ' αὐτοῦ συλλαλοῦντες. Τῆς γὰρ θεότητος αὐτοῦ ἦσαν ἀχώριστοι πάντοτε. Διατὶ δὲ καὶ ὑπὲρ πάντα τῶν προφητῶν τὸν χορὸν Μωυσῆς καὶ Ἠλίας; ἐπειδὴ ὁ μὲν Ἠλίας συνηρίθμητο τοῖς ζῶσιν ὁ δὲ Μωυσῆς ἐτεθνήκει: τοῦτον χάριν διὰ τῆς ἑκατέρωθεν παραστάσεως, τῶν ζώντων καὶ νεκρῶν ἐνεφάνιζεν αὐτοῖς Κύριον*[13]. Στο ειλητάριο του Ηλία αναγράφεται το χωρίο 17:1 από το τρίτο βιβλίο των Βασιλειών: *ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C ΚΑΙ /ΖΗ Η ΨΥΧΗ / ΜΟΥ ΟΥC ΕCΤΕ / ΥΕΤΟC ΕΙΠΙ / [ΤΗC ΓΗC ΕΙ] ΜΟΙ / ΛΙΑ CΤΟΜΑΤ]ΟC ΜΟΥ*. Στο ειλητάριο του Μωυσή αναγράφεται το χωρίο 1:1 από το βιβλίο της Γένεσης: *ΕΝ ΑΡΧΗ / ΕΠΟΙΗCΕΝ / Ο Θ(ΕΟ)C ΤΩΝ / ΟΥΡΑΝΟΝ / ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΗΝ*. Το πρώτο έχει σκοπό να αποδώσει φόρο τιμής στον Παντοκράτορα, το δεύτερο να υπογραμμίσει την υπόστασή του ως δημιουργού του σύμπαντος.

Το τέταρτο ζεύγος συνιστούν οι προφήτες: 4. Ελισσαίος[14] και 9. Ιωνάς (Πίν. 33α). Συνοδεύονται από τις επιγραφές: *Ο ΠΡΟ/ΦΗ/ΤΗC ΕΛΙ/CCΑΙ/ΟC* και *Ο ΠΡΟ/ΦΗΤΗC Ι/Ω/ΝΑC*. Ο Ελισσαίος σύμφωνα με τον Βασίλειο Σελευκείας προεικονίζει το Χριστό: *Ὁ Ἐλισσαῖος τύπον φέρει Χριστοῦ ... Ἦλθεν ὁ ζητούμενος ἰατρός, ὁ νοητὸς Ἐλισσαῖος, ὁ Δεσπότης Χριστός*[15]. Ο Ιωνάς επίσης, όπως αναφέρει ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, αποτελεί προεικόνιση του Χριστού: *Ἄλλως τε καὶ ὡς τύπος Χριστοῦ, ἐν καρδίᾳ τῆς γῆς τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας διαγεγονότος, εἰκότως ἐν κοιλίᾳ ᾅδου διαγεγενῆσθαί φησι*[16].

Ο Ιωνάς συμβολίζει, επιπλέον, το αδιάφθορο της Θεοτόκου: *Σπλάχνων Ἰωνᾶν ἔμβρυον ἀπήμεσεν ἐνάλιον θήρ, οἷον ἐδέξατο τῇ Παρθένῳ δὲ ἐνοικήσας ὁ Λόγος καὶ σάρκα λαβών, διελήλυθε φυλάξας ἀδιάφθορον*[17].

Ο Ελισσαίος κρατεί ειλητάριο με το χωρίο 2:12 από το τέταρτο βιβλίο των Βασιλειών: *Η(ΑΤ)ΕΡ / Π(ΑΤ)ΕΡ ΤΟ ΑΡΜΑ / Ι(CΡΑ)ΗΛ ΚΕ ΟΥ/Κ ΕΙΔΕΝ / ΑΥΤΟΝ / ΕΤΙ*. Το συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται στο γεγονός της ανάληψης του Ηλία που υπογραμμίζει την εμφάνιση της δύναμης του Θεού[18]. Ο Θεοδώρητος Κύρου ερμηνεύει το παραπάνω χωρίο ως εξής: *Οἱ τῶν ἄλλων ἐθνῶν βασιλεῖς ἵπποις κεχρημένοι καὶ ἅρμασι παρετάττοντο. Τούτου χάριν τὸν μέ-*

12. Migne, PG 98, στ. 521 C-D. Βλ. και Πανταλέων Διάκονος, Migne, PG 98, στ. 1249 C, όπου αναφέρει: *Καὶ γάρ ἔστιν ἀληθές, ὅτι ὁ διὰ Μωυσέως νόμος, καὶ ὁ τῶν ἁγίων προφητῶν λόγος, τὸ Χριστοῦ μυστήριον προανέδειξεν... Οὐκοῦν ἡ Μωυσέως καὶ Ἠλία παράστασις, καὶ τὸ προσλαλεῖν ἀλλήλοις αὐτούς, οἰκονομία τις ἦν, εὖ μάλα καταδεικνύουσα δορυφορούμενον ὑπὸ νόμου καὶ προφητῶν, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς καὶ νόμου καὶ προφητῶν δεσπότην προκαταδειχθέντα παρ' αὐτῶν.*

13. Πανταλέων Διάκονος, Migne, PG 98, στ. 1257 D-1260 A.

14. Βλ. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, εικ. 185.

15. Migne, PG 85, στ. 140 B.

16. Migne, PG 126, στ. 936 A. Βλ. και Θεόδωρος Μοψουεστίας, Migne, PG 66, στ. 324 B: *(τὸν μακάριον Ἰωνᾶν) τύπον αὐτὸν τῶν κατὰ τὸν Δεσπότην Χριστὸν ἤμελλεν ἀποφαίνειν.*

17. Κοσμάς Μελωδός, Migne, PG 98, στ. 464 A. Βλ. και Ντ. Μουρίκη, Αι βιβλικαί προεικονίσεις της Παναγίας εις τον τρούλλον της Περιβλέπτου του Μυστρά, ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 230 (στο εξής: Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου).

18. Το χωρίο αυτό αναγράφεται στην παράσταση της ανάληψης του Ηλία στη μικρογραφία του κώδικα του Σινά 1186 φ107ν, βλ. Wanda Wolska-Conus, Cosmas Indicopleustes, Topographie Chrétienne, τ. II, Paris 1970, σ. 203.

γαν Ἠλίαν ἅρμα Ἰσραὴλ καὶ ἱππέα προσηγόρευσεν, ὡς ἀποχρῶντα καὶ μόνον καταλῦσαι τοὺς πολεμίους, καὶ παρασχεῖν τοῖς ὁμοφύλοις τὴν νίκην[19]. Στο ειλητάριο του Ιωνά αναγράφεται το χωρίο 1:1 από το βιβλίο των προφητειών του: *ΕΓΕΝΕΤΟ / ΛΟΓΟΣ Κ(ΥΡΙΟ)Υ / ΠΡΟΣ ΙΩΝΑΝ / ΤΟΝ ΤΟΥ ΑΜΑ/ΘΙ ΛΕΓΩΝ / ΑΝΑΣΤΗΘΗ*. Το χωρίο αυτό αναφέρεται στη δια του λόγου εμφάνιση του Θεού στον Ιωνά.

Το ζεύγος Ελισσαίου και Ιωνά έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι εκφράζει, μέσω των επιγραφών των ειληταρίων τους, τους δύο τρόπους εμφάνισης του Θεού στους προφήτες: ο Ελισσαίος με το συγκεκριμένο χωρίο δηλώνει την εμφάνιση του Θεού δια της εικόνος του, ενώ ο Ιωνάς, με το δικό του χωρίο, δηλώνει την εμφάνιση του Θεού δια του λόγου του. Και τα δύο χωρία υπογραμμίζουν κυρίως την έννοια της παντοδυναμίας του Παντοκράτορα ως υπέρτατης αρχής.

Το πέμπτο ζεύγος συνιστούν οι προφήτες: 5. Δανιήλ (Π ί ν. 33 β) και 8. Ιεζεκιήλ (Π ί ν. 33 α), οι οποίοι ανήκουν, όπως και εκείνοι του πρώτου ζεύγους, στην κατηγορία των μεγάλων προφητών. Συνοδεύονται από τις επιγραφές: *Ο ΠΡΟ/ΦΗ/ΤΗΣ ΔΑΝΙ/ΗΛ* και *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΙΕ/ΖΕ/ΚΙΗΛ*. Ο πρώτος κρατεί ειλητάριο με το χωρίο 2:44 από το βιβλίο των προφητειών του: *ΑΝΑΣΤΙΣΗ / Ο Θ(ΕΟ)Σ ΤΟΥ ΟΥ(ΡΑ)ΝΟΥ / ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ / ΗΤΗΣ ΕΙΣ Τ(ΟΥ)Σ ΑΙΩ-/ Ν(ΑΣ) ΟΥ ΔΙΑΦΘΑΡΗ/ΣΕΤΑΙ*. Το χωρίο είναι σχετικό με την ενσάρκωση, αλλά και με τη δόξα του Παντοκράτορα μέσω της οικουμενικής του λατρείας[20]. Στο ειλητάριο του Ιεζεκιήλ αναγράφεται το χωρίο 1:19 από το όραμα του προφήτη, αναφέρεται δηλαδή στην αποκαλυπτική εμφάνιση του Παντοκράτορα: *ΕΝ ΤΩ / ΠΟΡΕΥ/ΕΣΘΕ / ΤΑ ΖΩ/Α ΕΠΟ/ΡΕΥΟ(Ν)Τ(Ο)*. Το όραμα του Ιεζεκιήλ —όπως και τα οράματα του Ησαΐα (6:1) και του Δανιήλ (7:13)— παραπέμπει άμεσα στο γεγονός της ενσάρκωσης[21]. Ο Θεόδωρος Στουδίτης ερμηνεύοντας το όραμα αυτό του προφήτη, αναφέρει: *Ἰεζεκιὴλ δὲ πάλιν, ὁ πρὸς θεοπτίας εἰ καί τις ἄλλος, τὸν νοῦν ἐπιτηδείως ἔχων, οὐ μόνον δὶς ἀλλὰ τετράμορφα ζῶα τοὺς ἀνωτάτω τῶν ἀσωμάτων ἀγγέλων τεθεώρηκε νόας προδιατυποῦντας οἶμαι σαφῶς καὶ ἐν αὐτοῖς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Ἐμμανουὴλ ἐκ Παρθένου μυστήριον περιείχετο γὰρ ἐν τοῖς ζώοις εἶδος ἀνθρώπου καὶ σχῆμα βοὸς καὶ τὸ τρίτον λέοντος, τὸ δ' ἀνώτερον τούτοις, ἀετοῦ. ὡς γὰρ ἄνθρωπος, ἀληθῶς ἐφάνη ἐπὶ γῆς Χριστός, ὁ ὄντως ὁμοῦ Θεός τε καὶ ἄνθρωπος. ὡς βοῦς εἰς σφαγὴν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου σωτηρίας. ὡς λέων, δυνάμει ἐκ νεκρῶν ἐξεγερθεὶς ἀνέστη. ὡς ἀετός, εἰς οὐρανοὺς ὑψωθεὶς ἀνελήφθη...*[22].

Το έκτο και τελευταίο ζεύγος, που πλαισιώνει το δυτικό παράθυρο, αποτελείται από τους προφήτες: 6. Γεδεών (Π ί ν. 34) και 7. Αββακούμ (Π ί ν. 35). Συνοδεύονται από τις επιγραφές: *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΓΕΔΕ/ΩΝ*, *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΑΜΒΑ/ΚΟΥΜ*. Ο Γεδεών κρατεί ειλητάριο, πάνω στο οποίο αναγράφεται το χωρίο 6:36 από το βιβλίο των Κριτών: *ΕΙΠΕΝ ΓΕ/ΔΕΩΝ, ΠΡΟΣ / ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν ΕΙ / ΣΩΖΗΣ/ ΕΝ ΤΗ ΧΕΙ/ΡΙ ΜΟΥ*. Η μορφή του Γεδεών στο τύμπανο του τρούλου της Παναγίας του Άρακος αποτελεί το παλαιότερο παράδειγμα απεικόνισής του στο χώρο αυτό του νοού. Το χωρίο στο ειλητάριό του είναι απόσπασμα από τη συνομιλία του με το Θεό για τη σωτηρία του Ισραήλ. Εικαστική απόδοση της συνομιλίας αυτής είναι το γνωστό εικονο-

19. Migne, PG 80, στ. 749 B. Πρβλ. και Προκόπιος Γάζης, Migne, PG 87, στ. 1181 D.

20. Σύμφωνα με τον Κοσμά Ινδικοπλεύστη: *Καὶ οὗτος σαφέστερον περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ ἐξεῖπε, ... καὶ τὴν ἐκ παρθένου γέννησιν, καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς διδασκαλίας ἐν πάσῃ τῇ γῇ*, βλ. Wanda Wolska-Conus ό.π., σ. 265.

21. Βλ. J. Gouilland, Le Synodikon de l' Orthodoxie, édition et commentaire, TM 2 (1967), σ. 172-173. Επίσης A. Grabar, L' iconoclasme byzantin, Paris 1957, σ. 241 κ.ε.

22. Θεόδωρος Στουδίτης, Εις την σύναξιν των ουρανίων ταγμάτων, Migne, PG 99, στ. 737B C. Πρβλ. J. Gouilland, ό.π., σ. 173 και A. Grabar, ό.π., σ. 142 κ.ε.

γραφικό θέμα του Γεδεών με τον πόκο. Ο συμβολισμός αυτού του θέματος είναι διττός. Συμβολίζει από τη μια την παντοδυναμία του Θεού, τη νικοποιό του δύναμη, όπως αναφέρει ο Ιωάννης Δαμασκηνός: *πόκε τὸ περὶ τὸν Γεδεὼν νίκης σύμβολον*[23] και από την άλλη θεωρείται ως προεικόνιση της Θεοτόκου[24]. Στο ειλητάριο του Αββακούμ αναγράφεται το χωρίο 3:3 από το βιβλίο των προφητειών του: *Ο Θ(ΕΟ)C Α/ΠΟ ΘΕΜ(ΑΝ) / ΙΞΗ ΚΑΙ Ο / ΑΓΙΟC ΕΞ Ο/ΡΟΥC ΚΑΤΑCΚΟΙΟΥ / ΔΑCΕΟC*. Το χωρίο αναφέρεται στην ενσάρκωση και στην οικουμενική διάσταση του Θεού. Ο Θεοδώρητος Κύρου αναφέρει χαρακτηριστικά: *Προθεσπίζει δὲ ὁ προφήτης, καὶ προαγορεύει τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἐνανθρώπησιν, τὴν ἐν Βηθλεὲμ γενομένην ἥτις ἀπὸ Νότου καὶ Λιβὸς τῆς Ἱερουσαλὴμ διάκειται· ὄρος δὲ κατάσκιον αὐτὴν τὴν Ἱερουσαλὴμ καλεῖ*[25]. Όμοια ερμηνεία αποδίδει στο χωρίο αυτό και ο Θεοφύλακτος Αχρίδος: *Προθεσπίζει δὲ ὁ προφήτης ὅτι ἐκ Βηθλεὲμ ἐλεύσεται ὁ Χριστός... Ὄρος δὲ κατάσκιον τὴν Ἱερουσαλὴμ αὐτὴν καλεῖ... καὶ ἡ Θεοτόκος δέ, ὄρος δασύ, ...κατάσκιον δὲ διότι τό τε ἅγιον Πνεῦμα ἐπῆλθεν ἐπ᾽ αὐτὴν καὶ δύναμις Ὑψίστου ἐπεσκίασεν αὐτήν*[26]. Το όρος Θαιμάν αποτελεί προεικόνιση της Θεοτόκου, όπως φαίνεται από τα κείμενα του Ανδρέα Κρήτης[27], Θεόδωρου Στουδίτου[28], πατριάρχη Γερμανού[29], πατριάρχη Ταρασίου[30], και από τη βυζαντινή εικονογραφία[31].

Από την ανάλυση των προφητών και των ειλητάριων τους, η οποία προηγήθηκε, αποδεικνύονται τα εξής: τέσσερα ζεύγη προφητών —συγκεκριμένα το πρώτο, το δεύτερο, το πέμπτο και το έκτο— αναφέρονται στην ενσάρκωση και στη Θεοτόκο. Το τρίτο και το τέταρτο ζεύγος αποτελούνται από προφήτες που, αν και τα χωρία των ειλητάριων τους υπογραμμίζουν την ουσία του Παντοκράτορα ως υπέρτατης αρχής και ως δημιουργού του σύμπαντος, συνιστούν προεικονίσεις του Χριστού και παραπέμπουν στη γήινη παρουσία του. Κανένα χωρίο δεν αναφέρεται στον Παντοκράτορα ως κριτή. Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα ότι οι δώδεκα προφήτες που εικονίζονται στο τύμπανο του τρούλου της Παναγίας του Άρακος, χρησιμοποιήθηκαν για να τονίσουν άμεσα ή έμμεσα τη γήινη υπόσταση του Χριστού.

Σύμφωνα με τα παραπάνω είναι δυνατό να δοθεί νέα ερμηνεία στο συνολικό πρόγραμμα του τρούλου της Παναγίας του Άρακος, διαφορετική από εκείνη της T. Velmans[32], η οποία θεωρεί ότι το συμβολικό νόημα του τρούλου παραπέμπει στη Δευτέρα Παρουσία. Η Velmans, στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου αυτού, αντιπαρήλθε τους προφήτες, που αποτελούν έναν από τους βασικούς παράγοντες του συμβολισμού

23. Migne, PG 96, στ. 696 A.

24. Θεόδωρος Στουδίτης, Migne, PG 98, στ. 725 B. Για τον πόκο ως προεικόνιση της Παναγίας βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου, σ. 229 κ.ε. Επίσης Τ. Παπαμαστοράκης, Η ένταξη των προεικονίσεων της Θεοτόκου και της Ύψωσης του Σταυρού σε έναν ιδιότυπο εικονογραφικό κύκλο στον Άγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-1988), σ. 318, σημ. 20, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

25. Migne, PG 81, στ. 182 5 C.

26. Migne, PG 126, στ. 880B.

27. Migne, PG 97, στ. 900A.

28. Migne, PG 99, στ. 725 C: *Χαίροις τὸ κατάσκιον παρθενικὸν ὄρος ἐξ οὗ ὁ ἅγιος τοῦ Ἰσραὴλ ἐπεφάνη, κατὰ Ἀββακοὺμ τὸν θεοβόητον.*

29. Migne, PG 98, στ. 321 B.

30. Migne, PG 98, στ. 1493 A: *σὲ Ἀββακοὺμ Θαιμὰν ὄρος ὀνομάζει, ἐξ οὗ βασιλέως σκῆπτρα κραταιῶς ἀνατέταλκεν.*

31. Για το όρος ως προεικόνιση της Παναγίας στη βυζαντινή εικονογραφία βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου, σ. 238 και Τ. Παπαμαστοράκης, ό.π., σ. 318, σημ. 34.

32. Βλ. T. Velmans, ό.π., σ. 137-139.

του[33]. Από την ανάλυση που προηγήθηκε έγινε σαφές ότι οι προφήτες αποτελούν βασικό στοιχείο του εικονογραφικού προγράμματος του συγκεκριμένου τρούλου και από αυτούς εξαρτάται —σε μεγάλο βαθμό— ο συμβολισμός του. Τα ειλητάρια των προφητών που εικονίζονται στο τύμπανο του τρούλου της Παναγίας του Άρακος εξαίρουν, κατά κύριο λόγο, την ιδέα του ενσαρκωμένου Λόγου και του προσώπου της Θεοτόκου και, κατά δεύτερο λόγο, τη θεϊκή υπόσταση του Παντοκράτορα[34]. Από το συμβολικό περιεχόμενο των επιγραφών απουσιάζει η ιδέα της Δευτέρας Παρουσίας.

Η ζώνη με την Ετοιμασία του Θρόνου και τους αγγέλους δεν πρέπει να ερμηνευτεί μεμονωμένα, αλλά σε σχέση με τη ζώνη των προφητών. Οι άγγελοι κατευθύνονται προς την Ετοιμασία του Θρόνου[35], η οποία, σ' αυτή την περίπτωση, συμβολίζει την Αγία Τριάδα και όχι το θρόνο της Δευτέρας Παρουσίας[36]. Ο θρόνος συμβολίζει το Θεό-Πατέρα, το Ευαγγέλιο και τα σύμβολα του πάθους τον ενσαρκωμένο Λόγο, και η Περιστερά το Άγιο Πνεύμα. Η αντίληψη της ορθόδοξης Εκκλησίας για την Αγία Τριάδα αφήνει ανοικτή τη δυνατότητα της ανύψωσης του ανθρώπου προς το Θεό. Απόδειξη της δυνατότητας αυτής είναι η συνένωση στο πρόσωπο του Χριστού της ανθρώπινης και της θείας φύσης, η οποία πραγματοποιήθηκε μέσω της ενσάρκωσης[37]. Έτσι η συμβολική απεικόνιση της Αγίας Τριάδας στη θέση αυτή του τρούλου έχει άμεση σχέση με το μυστήριο της ενσάρκωσης και εναρμονίζεται πλήρως με το συμβολικό νόημα των προφητών. Στην Παναγία του Άρακος οι άγγελοι επιτελούν δύο σκοπούς και αυτό φαίνεται από τη διαφοροποίηση της περιβολής τους: οι αυτοκρατορικά ντυμένοι άγγελοι δεν κρατούν σκήπτρο, αλλά μόνο σφαίρα, ενώ οι αρχαιοπρεπώς ντυμένοι υπο-

33. Τη σημασία των προφητών και των επιγραφών που κρατούν για την αποσαφήνιση του εικονογραφικού προγράμματος των τρούλων έχει τονίσει επανειλημμένα η Ντ. Μουρίκη, βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου, σ. 249. Η ίδια, Αι διακοσμήσεις των τρούλλων της Ευαγγελίστριας και του Αγίου Σώζοντος Γερακίου, ΑΕ (1971), σ. 1-6, ειδικότερα σ. 3. Η ίδια, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του τρούλλου του Αγίου Ιερόθεου κοντά στα Μέγαρα, ΑΑΑ XI (1978), σ. 129 (στο εξής: Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος).

34. Στο τύμπανο του τρούλου του Αγίου Ιερόθεου εικονίζονται οκτώ προφήτες κρατώντας ειλητάρια με επιγραφές που αναφέρονται στη δόξα του Παντοκράτορα. Στο δυτικό τμήμα οι προφήτες Δανιήλ και Ιεζεκιήλ δημιουργούν ένα ζεύγος που απευθύνεται στη Θεοτόκο, η οποία εικονίζεται ακριβώς από πάνω τους, βλ. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 129-130.

35. Σύμφωνα με τα σωζόμενα παραδείγματα η Ετοιμασία του Θρόνου εμφανίζεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου κατά το 12ο αιώνα και βρίσκεται είτε μόνη της, όπως εδώ, είτε σε συνδυασμό με τη μορφή της Παναγίας ή με την παράσταση της Δέησης. Στον Άγιο Ιερόθεο η Ετοιμασία του Θρόνου εικονίζεται στο ανατολικό αξονικό σημείο της ανώτερης ζώνης του τρούλου, όπως και εδώ, με τη διαφορά ότι στο δυτικό αξονικό σημείο βρίσκεται το μετάλλιο με τη μορφή της Παναγίας, βλ. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 120, εικ. 1. Στον Άγιο Νικόλαο Χαλιδούς η διάταξη είναι αντίστροφη: η Ετοιμασία του Θρόνου στο δυτικό αξονικό σημείο και η Παναγία στο ανατολικό. Στην Παναγία, στο Τρίκωμο και στην Παναγία Κανακαριά η Ετοιμασία του Θρόνου εικονίζεται ανατολικά μαζί με την Παναγία και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο στο σχήμα της Δέησης. Για την Παναγία στο Τρίκωμο βλ. Hadermann-Misguich, Peinture monumentale, σ. 251, εικ. 4. Για την Παναγία Κανακαριά βλ. A. H. S. Megaw - E. J. W. Hawkins, The Church of the Panagia Kanakaria at Lythrankomi in Cyprus. Its Mosaics and Frescoes, DOS 1977, Washington D.C., σ. 155.

36. Ο συμβολισμός της παράστασης της Ετοιμασίας του Θρόνου διαφοροποιείται ανάλογα με τα συμβολικά αντικείμενα που τη συνοδεύουν, ανάλογα με τη θέση της και με τα πρόσωπα που την περιβάλλουν. Στην παράσταση της Παναγίας του Άρακος η παρουσία της Περιστεράς τονίζει την έννοια της Αγίας Τριάδας.

37. Για την αντίληψη περί τριαδικής θεότητας στην ανατολική εκκλησία βλ. A. Kazhdan - G. Constable, People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies, DOS, Washington D.C. 1982, σ. 82 κ.ε.

κλίνονται με τα χέρια καλυμμένα[38]. Οι πρώτοι εκφράζουν την εξουσία του Παντοκράτορα στο αισθητό σύμπαν, ενώ οι δεύτεροι είναι υποτελείς του.

Με τον τρόπο αυτό εκφράζεται τόσο η ιδέα της ενσάρκωσης όσο και η οικουμενικότητα της ισχύος του Παντοκράτορα, η οποία τονίζεται και από το κόκκινο βάθος, όπου προβάλλεται η μορφή του. Η χρησιμοποίηση του κόκκινου βάθους στο κεντρικό μετάλλιο τουΠαντοκράτορα αποτελεί φαινόμενο που εισάγεται κατά την περίοδο των Κομνηνών[39] και παραπέμπει στην αυτοκρατορική εικονογραφία[40]. Η επιλογή των συγκεκριμένων προφητών, η σύνθετη και η μελετημένη διάταξή τους στο χώρο του τρούλου και η επιλογή των χωρίων αποδεικνύουν τη βαρύτητα που απέδιδε στις μορφές των προφητών ο κτίτορας και πνευματικός αυτουργός του εικονογραφικού προγράμματος, όπως και την προσπάθειά του να τις καταστήσει ικανούς φορείς του πνευματικού περιεχομένου που ήθελε να αποδώσει στον τρούλο του[41].

Μολονότι οι περισσότεροι προφήτες απευθύνονται στη Θεοτόκο, η τελευταία δεν εικονίζεται στον τρούλο. Όμως δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι η Θεοτόκος απουσιάζει από τη σύνθεση: ο Ευαγγελισμός εικονίζεται αμέσως κάτω από τη σφενδόνη του τρούλου, στα δύο ανατολικά σφαιρικά τρίγωνα, ενώ ο Χριστός Εμμανουήλ, που συμβολίζει την ενσάρκωση, εικονίζεται ανάμεσά τους επεκτείνοντας το διαμήκη άξονα, στις δύο πλευρές του οποίου διατάσσονται οι προφήτες. Έτσι ο άξονας αυτός προεκτείνεται ως την αψίδα του ιερού, όπου εικονίζεται η Παναγία Πανάχραντος, η οποία αποτελούσε το καταληκτικό σημείο της πορείας του βλέμματος του θεατή. Δημιουργείται, λοιπόν, ένας νοητός άξονας από τον τρούλο προς την αψίδα, στον οποίο εντάσσονται ο διάκοσμος του τρούλου, ο Ευαγγελισμός, ο Χριστός Εμμανουήλ και η Παναγία Πανάχραντος υπογραμμίζοντας για άλλη μια φορά την εσωτερική σύνδεση των παραστάσεων. Το μνημείο είναι αφιερωμένο στην Παναγία και είναι βέβαιο πως αυτός είναι ένας από τους βασικούς λόγους της έκφρασης της σωτηρίας διαμέσου της ενσάρκωσης, που έγινε δυνατή μέσω της Θεοτόκου. Η σύνθετη διαλεκτική σχέση των μορφών και των επιγραφών στο χώρο του τρούλου αποδεικνύει την υψηλή παιδεία του κτίτορα, ο οποίος επιβάλλει την προσωπική του άποψη στο μνημείο του.

Η σύγκριση του εικονογραφικού προγράμματος του τρούλου της Παναγίας του Άρακος με τα σωζόμενα παραδείγματα του 11ου και 12ου αιώνα από τη Βαλκανική χερσόνησο αποδεικνύει ότι ως προς το συμβολικό του περιεχόμενο το παραπάνω πρόγραμμα εντάσσεται σε μια κατηγορία μνημείων με κοινό χαρακτηριστικό την υπογράμμιση των δύο φύσεων του Χρι-

38. Αυτή η διπλή απεικόνιση των αγγέλων εμφανίζεται στην Cappella Palatina και στον Άγιο Ιερόθεο. Βλ. O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, εικ. 13 και Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, εικ. 5, 7-9, 1.1

39. Βλ. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 132, όπου και ανάλογα παραδείγματα.

40. Βλ. A. Kazhdan - S. Franklin, Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries, Cambridge 1984, σ. 260 κ.ε.

41. Μια από τις πολλές περιπτώσεις, όπου είναι φανερή η εσκεμμένη επιλογή των χωρίων που αναγράφονται στα ειλητάρια των προφητών, αποτελεί ο διάκοσμος του τρούλου στο Δαφνί. Το συνολικό νόημα του περιεχομένου του τρούλου έχει σκοπό να τονίσει τη μοναδικότητα και την απόλυτη κυριαρχία του θείου πάνω στη γη. Για την απόδοση αυτής της ιδέας επιλέχθηκαν για τα ειλητάρια των προφητών χωρία, τα περισσότερα από αυτά μοναδικά στην περίοδο που εξετάζεται σ' αυτή τη μελέτη. Η αυστηρή εικόνα του Παντοκράτορα ταιριάζει απόλυτα με το περιεχόμενο των επιγραφών των προφητών επιτυγχάνοντας έτσι μια στενή σχέση μεταξύ εικόνας και Λόγου. Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν τη μελετημένη επιλογή των επιγραφών από τον πνευματικό δημιουργό και αποκλείουν τον παράγοντα της τυχαίας επιλογής και ένταξής τους στον εικονογραφικό διάκοσμο. Για τους προφήτες και τις επιγραφές των ειληταρίων τους βλ. Γ. Λαμπάκης, Η μονή Δαφνίου, Εν Αθήναις 1899, σ. 71 κ.ε.

στού και του ρόλου της Θεοτόκου στην ενσάρκωση. Τα σημαντικότερα μνημεία της κατηγορίας αυτής είναι η Παναγία των Μυριοκεφάλων, στην Κρήτη, και η Παναγία της Veljusa στη Μακεδονία.

Οι τοιχογραφίες του τρούλου της Παναγίας Μυριοκεφάλων χρονολογούνται στο α΄ τέταρτο του 11ου αιώνα[42]. Ο Παντοκράτορας εικονίζεται στην κορυφή του τρούλου ολόσωμος, καθισμένος πάνω σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο, κρατώντας κλειστό ειλητάριο και πλαισιώνεται από τα συμπιλήματα $\overline{IC}$ $\overline{XC}$ που είναι τοποθετημένα διαγώνια. Αριστερά και δεξιά από τη βάση του θρόνου εικονίζονται ζεύγη τροχών. Το βάθος, πάνω στο οποίο εικονίζεται ο Παντοκράτορας, χωρίζεται σε δύο ζώνες: η κεντρική ζώνη έχει χρώμα χρυσαφί και η εξωτερική γαλάζιο. Ο κύκλος, μέσα στον οποίο εικονίζεται ο Παντοκράτορας, περιβάλλεται από μια οδοντωτή ταινία με τα χρώματα του ουράνιου τόξου. Η παράσταση του Παντοκράτορα ένθρονου έχει ήδη χαρακτηριστεί από τον E. Kitsinger ως η εικόνα του Κυρίου που δέχεται τη λατρεία του κόσμου[43]. Ο ένθρονος Παντοκράτορας προέρχεται από την αυτοκρατορική εικονογραφία[44] και συνδυάζεται με τα περίφημα οράματα των δύο μεγάλων προφητών, του Ησαΐα και του Ιεζεκιήλ, που αποσκοπούν στην υπογράμμιση της παντοδυναμίας του και του μυστηρίου της ενσάρκωσης. Άλλωστε στα οράματα αυτά παραπέμπουν και οι απεικονίσεις των τροχών στα πόδια του. Η απεικόνιση της συγκεκριμένης μορφής του Παντοκράτορα στον τρούλο αυτό δεν είναι τυχαία. Υπενθυμίζω ότι ένα όραμα φωτός παρότρυνε τον Ιωάννη τον Ξένο, κτίτορα του ναού των Μυριοκεφάλων, στην ανέγερση του τελευταίου, όπως αναφέρει ο ίδιος στη διαθήκη του: *κατὰ τὴν ἑβδόμην ἡμέραν ἦλθέ μοι φωνὴ τοιαύτη «ὦ Ἰωάννη, ἔξελθε τῶν ἐνταῦθα καὶ ἰδὲ κατὰ ἀνατολάς». Ἐγὼ δὲ ὡς ὑπό τινος χειραγωγούμενος, ἐξῆλθον τοῦ κτίσματος καὶ κατὰ ἀνατολὰς στὰς εἶδον φῶς μέγα καὶ διακελευούσης φωνῆς τοιαύτης ὅτι «ἐνταῦθα ἀνεγεῖραι μέλλεις οἶκον τῆς πανυμνήτου Θεοτόκου τῆς Ἀντιφωνητρίας»*[45].

Στη χαμηλότερη ζώνη, στο ανατολικό αξονικό σημείο, εικονίζεται η Θεοτόκος δεομένη δορυφορούμενη από δύο αγγέλους ντυμένους αυτοκρατορικά. Οι άγγελοι κρατούν σφαίρα και σκήπτρο (Πίν. 36 β) και στέκονται μετωπικοί. Επτά προφήτες συμπληρώνουν τη σύνθεση της στεφάνης. Με αφετηρία το νοτιοανατολικό σημείο και προς τα δεξιά του θεατή εικονίζονται οι εξής: ο Ησαΐας· στο ειλητάριό του η επιγραφή είναι κατεστραμμένη. Ο Ιερεμίας· στο ειλητάριό του η επιγραφή είναι κατεστραμμένη. Ο Δαβίδ· κρατεί ειλητάριο με το χωρίο 44:11 από τους Ψαλμούς: *ΑΚΟΥCΟΝ ΘΥΓΑΤΕΡ [ΚΑΙ ΙΔΕ ΚΑΙ ΚΛΙΝΟΝ ΤΟ ΟΥC COY]*[46]. Ο Σολομών· κρατεί ειλητάριο, όπου αναγράφεται το χωρίο 9:1 των Παροιμιών: *Η CΟΦΗ.Λ*

42. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του πρώτου στρώματος στο α΄ τέταρτο του 11ου αιώνα βλ. Mouriki, Stylistic Trends, σ. 87, M. Panagiotidi, La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'Iconoclasme jusqu' à l'avénement des Comnènes (843-1081), CahArch 34 (1986), σ. 87 κ.ε., εικ. 17. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου βλ. Γ. Αντουράκης, Αι μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστίκων Κρήτης μετά των παρεκκλησίων αυτών, Αθήναι 1977, σ. 88-94, πίν. 18-24.

43. E. Kitzinger, Ένας ναός του 12ου αιώνα αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέρμο, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΒ΄ (1984), σ. 167-194, ειδικότερα σ. 172, 181.

44. Βλ. C. Mango, The Art of the Byzantine Empire 312-1453, Sources and Documents, New Jersey 1972, σ. 184. A. Grabar, ό.π., σ. 210-211, 234-235. A. Cutler, Transfigurations. Studies in the Dynamics of Byzantine Iconography, The Pennsylvania State University 1975, σ. 21 κ.ε.

45. Γιά τον Ιωάννη τον Ξένο και τη διαθήκη του βλ. Ν. Τωμαδάκης, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού, ΚρητΧρον Β΄ (1948), σ. 47-72, ειδικότερα σ. 58. Ο ίδιος, Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος και Ερημίτης εν Κρήτη 10ος-11ος αιών, ΕΕΒΣ ΜΣΤ΄ (1983-1986), σ. 4-22, ειδικότερα σ. 5.

46. Πρβλ. Γ. Αντουράκης, ό.π., σ. 93, όπου το χωρίο θεωρείται δυσανάγνωστο.

ΟΚΟΛΟΜΗCΕΝ Ε(Ν) ΛΥΤΙ Κ[47]. Ο Δανιήλ· κρατεί ειλητάριο όπου αναγράφεται το χωρίο 7:9 από το βιβλίο των προφητειών του: *ΕΓΟ ΔΑΝΗΗΛ ΕΘΕΟΡΟΥΝ ΕΩC ΟΥ*[48]. Ο Ιεζεκιήλ· το χωρίο 44:1-4 του ειληταρίου του προέρχεται από το βιβλίο των προφητειών του: *ΑΥΤΗ Η ΠΥΛΗ ΚΕΚΛΕΙCΜΕΝΗ ΕCΤΕ*[49]. Ο Μωυσής (Π ί ν. 36 β)· κρατεί ειλητάριο, όπου αναγράφεται το χωρίο 28:66 από το Λευιτικό: *ΟΨΕCΘΕ ΤΗΝ ΖΩΗΝ ΗΜΩΝ*[50].

Τα χωρία που αναγράφονται στα πέντε σωζόμενα ειλητάρια που κρατούν οι προφήτες —υπενθυμίζω ότι οι επιγραφές των δύο άλλων είναι κατεστραμμένες— αναφέρονται στην ιδέα της ενσάρκωσης, ενώ τρία από αυτά αναφέρονται και στη Θεοτόκο. Με βάση αυτές τις επιγραφές και τα παραδείγματα των ενεπίγραφων ειληταρίων των προφητών που διατηρούνται σε τρούλους άλλων μνημείων του 11ου και 12ου αιώνα, νομίζω ότι είναι δυνατή η αποκατάσταση των κατεστραμμένων ειληταρίων του Ησαΐα και του Ιερεμία. Οι παραπάνω προφήτες εικονίζονται στην Παναγία Χαλκέων[51], στο Δαφνί[52], στην Αγία Σοφία του Novgorod[53], στην Cappella Palatina[54], στην Παναγία του Ναυάρχου[55] και στην Παναγία του Άρακος. Σε όλα αυτά τα μνημεία ο καθένας από τους δύο μεγάλους προφήτες κρατεί την ίδια επιγραφή, με μόνη εξαίρεση το Δαφνί, όπου το ειλητάριο του Ησαΐα αναφέρεται στη δόξα του Παντοκράτορα, ενώ το ειλητάριο του Ιερεμία είναι κατεστραμμένο. Όμως στο Δαφνί αυτή η διαφοροποίηση είναι εύλογη, γιατί όλοι οι προφήτες απευθύνονται στον Παντοκράτορα τονίζοντας στο σύνολό τους την παντοδυναμία του και την απόλυτη κυριαρχία του πάνω στη γη. Έτσι, με βάση τις όμοιες επιγραφές των ειληταρίων των δύο προφητών στα παραπάνω μνημεία νομίζω πως είναι δυνατή μια αποκατάσταση των δύο κατεστραμμένων επιγραφών της Παναγίας Μυριοκεφάλων: στο ειλητάριο του Ησαΐα θα υπήρχε γραμμένο το χωρίο 7:14 από το βιβλίο των προφητειών του και στο ειλητάριο του Ιερεμία το χωρίο από το Βαρούχ 3:36.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα των Μυριοκεφάλων είναι σημαντικό για τους εξής λόγους: λαμβάνοντας πάντα υπόψη τα σωζόμενα παραδείγματα βλέπουμε ότι για πρώτη φορά ο Παντοκράτορας εικονίζεται ένθρονος και, επίσης, για πρώτη φορά η Θεοτόκος εικονίζεται στον τρούλο με εξαίρεση, φυσικά, την παρουσία της στην παράσταση της Ανάληψης. Επίσης είναι το παλαιότερο σωζόμενο παράδειγμα, όπου οι προφήτες του τρούλου αναφέρονται στη Θεοτόκο και στο ρόλο της στην ενσάρκωση. Στο σύνολό του το εικονογραφικό πρόγραμμα εκφράζει τις δύο φύσεις του Χριστού, όπως και στην Παναγία του Άρακος, δηλαδή τη βασική ιδέα της ορθόδοξης πίστης.

47. Ό.π., σ. 93, όπου και αυτό στο χωρίο θεωρείται δανάγνωστο.

48. Για μια διαφορετική ανάγνωση του χωρίου, ό.π., σ. 93. Ο ίδιος αντιστρέφει τις θέσεις των Δαβίδ και Σολομώντος με αυτές των Δανιήλ και Ιεζεκιήλ, βλ. ό.π., σ. 91.

49. Ό.π., σ. 93.

50. Βλ. ό.π., σ. 92. Ο ίδιος θεωρεί την παρουσία του Μωυσή στο χώρο του τρούλου «σπανιώτατη». Το Σ χ έ δ ι ο 3 αποδεικνύει, όμως, το αντίθετο.

51. Βλ. Δ.Ε. Ευαγγελίδης, Η Παναγία των Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 48.

52. Βλ. Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 74, 79.

53. Βλ. V. Lazarev, O rospisi Sofii Novgorodskoi, στο Vizantiiskoe i Drevnerusskoe iskusstvo, Moskva 1978, σ. 142, εικ. σ. 149, σ. 144, εικ. στη σ. 151.

54. Στην Cappella Palatina εικονίζεται ο Ιεζεκιήλ κρατώντας ειλητάριο, όπου αναγράφεται το χωρίο 3:36 από το Βαρούχ, ενώ ο Ιερεμίας με τη σειρά του κρατεί ειλητάριο, όπου αναγράφεται το χωρίο 44:2 από το βιβλίο των προφητειών του Ιεζεκιήλ. Βλ. O. Demus, ό.π., σ. 64, σημ. 95. Πρόκειται για μια αντίστροφη απεικόνιση.

55. Βλ. ό.π., σ. 87, σημ. 56-57-59 εικ. 47 Α-Β.

Στην Παναγία Ελεούσα της Veljusa, ο διάκοσμος του τρούλου αποτελείται από ένα κεντρικό μετάλλιο με τη μορφή του Παντοκράτορα στηθαίου, που περιβάλλεται —όπως και στα προηγούμενα μνημεία— από οδοντωτή ταινία με τα χρώματα του ουράνιου τόξου και από μια ζώνη με οκτώ μορφές[56]. Στις δύο πλευρές του ανατολικού παράθυρου εικονίζονται η Παναγία δεόμενη και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος με ειλητάριο, όπου αναγράφεται η ρήση: *+ΙΔΕ Ο ΑΜΝΟC ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ Ο ΑΙΡΩΝ ΤΗΝ ΑΜΑΡΤΙΑΝ ΤΟΥ ΚΟCΜΟΥ* (Ιωάννης 1:29)[57]. Δορυφορούνται από δύο άγγελους που εικονίζονται, όπως και στην Παναγία Μυριοκεφάλων, όρθιοι και μετωπικοί με τη διαφορά ότι αντί για σκήπτρα κρατούν λάβαρα, όπου αναγράφεται τρεις φορές η λέξη *ΑΓΙΟC*[58]. Αποσκοπούν να υπογραμμίσουν όχι τόσο την έννοια της εξουσίας όσο τη στρατιωτική τους ιδιότητα και τη νικοποιό τους διάσταση. Στο δυτικό τμήμα εικονίζονται τέσσερις προφήτες: ο Ιεζεκιήλ, ο Αββακούμ, ο Ιερεμίας και ο Δαβίδ, οι οποίοι κρατούν ενεπίγραφα ειλητάρια.

Οι οκτώ μορφές που εικονίζονται στο τύμπανο του τρούλου σχηματίζουν τέσσερα ζεύγη με τρόπο ανάλογο εκείνου της Παναγίας του Άρακος, δηλαδή συμμετρικά ως προς τον κατά μήκος άξονα του μνημείου (Σ χ έ δ. 2). Το πρώτο ζεύγος αποτελείται από την Παναγία και τον Πρόδρομο, που πλαισιώνουν το ανατολικό παράθυρο. Το δεύτερο ζεύγος αποτελούν οι δύο άγγελοι που δορυφορούν το προηγούμενο. Το τρίτο ζεύγος αποτελούν ο Δαβίδ με τον Ιεζεκιήλ και το τέταρτο ο Ιερεμίας με τον Αββακούμ που πλαισιώνουν το δυτικό παράθυρο του τρούλου.

Ο Ιεζεκιήλ (Π ί ν. 36 α) κρατεί ειλητάριο με την επιγραφή: *+Κ(ΥΡΙ)Ε Ο Θ(ΕΟ)C ΗΜΩΝ CΤΕΡΕΩCΩΝ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ ΤΟΥΤΟΝ ΚΑΙ ΠΡΟCΔΕΞΑΙ ΤΑC ΕΝΑΥΤΩ ΠΡΟCΑΓΟΜΕ(ΝΑC)*[59]. Το χωρίο αυτό δεν προέρχεται από το βιβλίο των προφητειών του Ιεζεκιήλ ούτε από τα βιβλία των άλλων προφητών, αλλά αποτελεί παραλλαγή της παρακάτω περικοπής από την ακολουθία της καθιέρωσης των ναών: *Ὡς τοῦ Ἄνω στερεώματος τὴν εὐπρέπειαν, καὶ τῶν κάτω συναπέδειξας ὡραιότητα τοῦ ἁγίου σκηνώματος τῆς δόξης σου, Κύριε στερέωσον αὐτὸν εἰς αἰῶνας αἰῶνος, καὶ πρόσδεξαι ἡμῶν τὰς ἐν αὐτῷ ἀπαύσως προσφερομένας σου δεήσεις, διὰ τῆς Θεοτόκου, ἥ πάντων ζωὴ καὶ ἀνάστασις*[60]. Στο ειλητάριο του Δαβίδ αναγράφεται το χωρίο 29: 11 από τους ψαλμούς: *Κ(ΥΡΙΟ)C ΙCΧΥΝ ΤΩ ΛΑΩ ΑΥΤΟΥ ΔΩCΕΙ ΚΑΙ ΕΥΛΟΓΗCΕΙ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΑΥΤΟΝ ΕΝ ΕΙΡΗΝΗ*[61]. Τα χωρία αυτά είναι σημαντικά όχι μόνο γιατί δεν τα συναντούμε σε άλλες επιγραφές ειληταρίων, αλλά και γιατί το νόημα που εκφράζουν έχει σχέση με την ίδια την ίδρυση του μνημείου. Ο πνευματικός δημιουργός του προγράμματος

56. Για την Παναγία της Veljusa βλ. V. J. Djurić, Fresques du XIe siècle dans le monastère de Veljusa, Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses, München 1958, σ. 113-121. P.Miljković-Pepek, Les données sur la chronologie des freqsues de Veljusa entre les ans 1085-1094, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Αθήνα 1976 , τ. II, Β, σ. 498-510, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία (στο εξής: Miljković-Pepek, Fresques de Veljusa). Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου αναλυτικά βλ. ο ίδιος, Veljusa. Manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo Seloto Veljusa kraj Strumica, Skopje 1981, σ. 176-182, σχέδ. II, πίν. VIII-XI, εικ. 55-62 (στο εξής: Milkovic-Pepek, Veljusa).

57. Ό.π., σ. 178.

58. Ό.π., πίν. X, εικ. 58.

59. Ό.π., εικ. 59. Το χωρίο αυτό δεν ταυτίστηκε από το Miljković-Pepek. Βλ. Miljković - Pepek, Veljusa 178.

60. J. Goar, Euchologion sive rituale graecorum, Τάξις και ακολουθία επί καθιερώσει ναού, Venetiis 1730 (ανατύπωση Graz 1960), σ. 662-663.

61. Το χωρίο αυτό δεν ταυτίστηκε από τον Miljković-Pepek. Βλ. Miljković Pepek-Veljusa, σ. 178.

εναρμόνισε το απόσπασμα που περιέχει το ειλητάριο του Ιεζεκιήλ με ένα κατάλληλο χωρίο από τους Ψαλμούς του Δαβίδ, έτσι ώστε το συμβολικό τους περιεχόμενο να αναφέρεται στην εκ των άνω απόδοση χάριτος και προστασίας. Οι επιγραφές των ειληταρίων του δεύτερου ζεύγους αναφέρονται στην ενσάρκωση. Στο ειλητάριο του Ιερεμία αναγράφεται το χωρίο 3:36 από το Βαρούχ: *ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΟΣ ΥΜΩΝ ΟΥ ΛΟΓΙΣΘΗΣΕΤΑΙ ΕΤΕΡΟΣ ΠΡΟΣ ΑΥΤΟΝ*[62]. Στο ειλητάριο του Αββακούμ αναγράφεται το χωρίο 3:3 από το βιβλίο των προφητειών του: *Ο ΘΕΟΣ ΑΠΟ ΘΕΜΑΝ ΗΞΕΙ ΚΑΙ Ο ΑΓΙΟΣ ΕΞ ΟΡΟΥΣ ΚΑΤΑΣΚΙΟΥ ΔΑΣΕΩΣ*[63].

Σημαντική λεπτομέρεια αποτελεί η παράθεση του χωρίου στο ειλητάριο του Ιεζεκιὴλ (Π ί ν. 36 α), που προέρχεται από την ακολουθία των εγκαινίων. Είναι η μοναδική περίπτωση όπου αναγράφεται τέτοιου είδους χωρίο σε ειλητάριο προφήτη στο χώρο του τρούλου. Η παρουσία του χωρίου αυτού και η ένταξή του στον τρούλο αποτελεί ένα σημαντικό επιχείρημα για την ακριβέστερη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του μνημείου. Η ανοικοδόμηση του ναού έγινε με πρωτοβουλία του Μανουήλ, επισκόπου Τιβεριουπόλεως, όπως αναφέρει ο ίδιος στην αφιερωτική επιγραφή, το 1080[64]. Οι τοιχογραφίες της Παναγίας της Veljusa πρέπει να έγιναν πριν από τα εγκαίνια του ναού και αμέσως μετα την ανέγερσή του[65], δηλαδή στο διάστημα 1080-1081 και όχι στο διάστημα 1085-1095, όπως έχει υποστηριχθεί τελευταία[66]. Παρόλο που η συνύπαρξη της Παναγίας με τον Πρόδρομο θα μπορούσε να κατευθύνει στην ερμηνεία του συμβολικού περιεχομένου του τρούλου ως εσχατολογικού, εντούτοις σε αυτό το εικονογραφικό πρόγραμμα το σχήμα της Δέησης εκφράζει την —δια της ενσαρκώσεως— απόδοση χάριτος από ένα Θεό φιλάνθρωπο και παντοδύναμο στον εκλεκτό του λαού.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε αποδεικνύεται ότι οι πνευματικοί δημιουργοί των μνημείων χειρίστηκαν με μεγάλη προσοχή τις μορφές των προφητών για την έκφραση του συμβολικού μηνύματος που ήθελαν να αποδώσουν στο χώρο του τρούλου. Ούτε η επιλογή των μορφών τους, ούτε η επιλογή της θέσης τους, αλλά ούτε και η επιλογή των χωρίων των ειληταρίων τους ήταν τυχαία. Αντίθετα, όλα αυτά τα στοιχεία αποτέλεσαν τα όργανα της έκφρασης συγκεκριμένου συμβολικού νοήματος, που στα παραπάνω μνημεία αποτελεί την έννοια της ενσάρκωσης. Αυτή η ιδέα εμπεριέχεται τουλάχιστον σε τρία ακόμα μνημεία της ίδιας περιόδου που, όμως, γεωγραφικά εντάσσονται εκτός της Βαλκανικής χερσονήσου: στην Αγία Σοφία του Novgorod, στην Cappella Palatina και στην Παναγία του Ναυάρχου[67].

Στην Αγία Σοφία του Novgorod, κάτω από το στηθαίο Παντοκράτορα, εικονίζονται τέσσερις ολόσωμοι μετωπικοί άγγελοι. Είναι ντυμένοι αυτοκρατορικά και κρατούν σφαίρα και

62. Ό.π., σ. 178.

63. Ό.π.

64. Σύμφωνα με τις επιγραφές που είναι χαραγμένες στο υπέρθυρο της εισόδου του νάρθηκα: *+ΕΝΕΟΥΡΓΙΣΘΗ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΩΣ ΤΗΣ ΥΠ(ΕΡ)ΑΓΙΑΣ Θ(ΕΟΤΟΚ)ΟΥ ΤΗΣ ΕΛΕΟΥΣΗΣ ΕΞ ΑΥΤΩΝ ΒΑΘΡΩΝ ΠΑΡΑ / ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΓΕΓΟΝΟΤΩΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΙΒΕΡΙΟΥΠΟΛΕΩΣ ΕΝ ΕΤΗ ΤΩ ,ΣΦΠΗ ΙΝ(ΔΙΚΤΙΩΝΙ) Γ+*(1080) και στο υπέρθυρο της εισόδου του ναού: *+ΠΑΣΑΣ ΤΕΘΕΙΚΩΣ ΕΙΣ ΣΕ ΜΟΥ ΤΑΣ ΕΛΠΙΔΑΣ Ω Μ(ΗΤ)ΕΡ ΑΓΝΗ ΚΑΙ ΒΑΥΣΙΣ ΤΟΥ ΕΛΕΟΥΣ+ / ΠΟΙΜΗΝ ΜΟΝΑΣΤΗΣ ΜΑΝΟΥΗΛ ΣΟΣ ΟΙΚΕΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝΔΕ ΣΟΙ ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΗΚΟΝ ΠΡΟΣΦΕΡΩ.* Βλ. ό.π., σ. 40-41.

65. O V. Djurić, ό.π., σ. 117, το 1958 υποστήριξε την άποψη ότι οι τοιχογραφίες πρέπει να χρονολογηθούν γύρω στο 1080. Η Ντ. Μουρίκη (Mouriki, Stylistic Trends, σ. 99, σημ. 59) θεωρεί ότι ποιοτικά και στυλιστικά οι τοιχογραφίες της Veljusa εντάσσονται στην περίοδο των Δουκών. Γιά τις διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών βλ. Miljković-Pepek, Veljusa, σ. 503, σημ. 8, 9.

66. Miljković-Pepek, Veljusa, σ. 504 κ.ε.

67. Για το συμβολικό νόημα των χωρίων των προφητών στα δύο μνημεία της Σικελίας βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου, σ. 249 και Hadermann-Misguich, Kurbinovo, σ. 211.

λάβαρο. Στην επόμενη προς τα κάτω ζώνη, από το ανατολικό αξονικό σημείο προς τα δεξιά ως προς το θεατή, εικονίζονται οκτώ προφήτες με ενεπίγραφα ειλητάρια: Σολομών, Ησαΐας, Ιερεμίας, Ιεζεκιήλ, Δανιήλ, Μαλαχίας, Αββακούμ, Δαβίδ. Οι προφήτες εδώ δημιουργούν ζεύγη λόγω γειτονίας. Έτσι διακρίνονται τέσσερα ζεύγη, που μοιράζονται τα κύρια σημεία του ορίζοντα και αποτελούνται: το πρώτο ζεύγος από τους δύο προφητάνακτες, το δεύτερο και το τρίτο από τους τέσσερις μεγάλους προφήτες, το τελευταίο από δύο μικρούς προφήτες, οι οποίοι είναι και οι μόνοι που δεν έχουν σαφή σχέση μεταξύ τους. Το χωρίο του ειληταρίου που κρατεί ο Μαλαχίας υπογραμμίζει την παντοδυναμία του Παντοκράτορα και υπονοεί τη Δευτέρα Παρουσία. Όμως τα χωρία που αναγράφονται στα ειλητάρια των επτά υπολοίπων προφητών αναφέρονται άμεσα στην ενσάρκωση και στη Θεοτόκο. Σ' αυτό το μνημείο ο συμβολισμός του εικονογραφικού προγράμματος του τρούλου είναι επίσης διττός: από τη μια τονίζεται ο ρόλος του Χριστού ως Κυρίου της δόξης και Παντοκράτορα και από την άλλη η έννοια του ενσαρκωμένου Λόγου[68].

Στην Cappella Palatina, κάτω από το στηθαίο Παντοκράτορα και τη ζώνη των αγγέλων εικονίζονται οκτώ προφήτες σε προτομές στα σφαιρικά τρίγωνα, ανάμεσα στα τόξα των παραθύρων του τυμπάνου του τρούλου. Με αφετηρία το ανατολικό αξονικό σημείο και προς τα δεξιά του θεατή εικονίζονται οι : Ιεζεκιήλ, Ιερεμίας, Ιωνάς, Δανιήλ, Μωυσής, Ηλίας, Ελισσαίος, Ησαΐας. Άλλοι τέσσερις προφήτες εικονίζονται στο τύμπανο του τρούλου ολόσωμοι, σε θέσεις που αντιστοιχούν στα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα: ο Δαβίδ και ο Σολομών καταλαμβάνουν τα σημεία ανατολής και δύσης, αντίστοιχα, και ο Ζαχαρίας με τον Ιωάννη τον Πρόδρομο καταλαμβάνουν τα σημεία βορρά και νότου, αντίστοιχα. Ο Ησαΐας με τον Ιεζεκιήλ, που μοιράζονται το ανατολικό αξονικό σημείο και ο Δανιήλ με το Μωυσή, που μοιράζονται το δυτικό, κρατούν ειλητάρια που αναφέρονται άμεσα στην ενσάρκωση και στη Θεοτόκο. Ίδιο συμβολισμό περιέχουν τα χωρία στα ειλητάρια του Ιερεμία, του Δαβίδ και του Ζαχαρία. Το χωρίο στο ειλητάρια του Ιωάννη του Προδρόμου αναφέρεται επίσης στη γήινη παρουσία του Χριστού. Οι υπόλοιποι προφήτες κρατούν ειλητάρια, όπου αναγράφονται χωρία σε σχέση με τη δόξα του Παντοκράτορα[69].

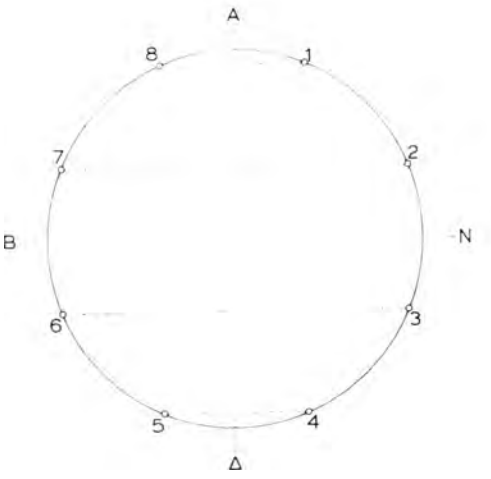
Στην Παναγία του Ναυάρχου, κάτω από τον ένθρονο Παντοκράτορα εικονίζονται τέσσερις άγγελοι σε προσκύνηση. Στην επόμενη ζώνη εικονίζονται, από το ανατολικό αξονικό σημείο προς τα δεξιά του θεατή, οκτώ προφήτες: Ιερεμίας, Δανιήλ, Ζαχαρίας, Μωυσής, Δαβίδ, Ηλίας, Ελισσαίος, Ησαΐας. Τα χωρία που αναγράφονται στα ειλητάρια που κρατούν ο Ιερεμίας, ο Ζαχαρίας, ο Δαβίδ, ο Ησαΐας και ο Δανιήλ αναφέρονται στην έννοια της ενσάρκωσης. Στα ειλητάρια των υπόλοιπων προφητών αναγράφονται χωρία, τα οποία έχουν σκοπό να υπογραμμίσουν τη δόξα του Παντοκράτορα[70].

Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα μνημεία αυτά η Παναγία Μυριοκεφάλων, η Παναγία Veljusa, η Παναγία του Ναυάρχου και η Παναγία του Άρακος είναι αφιερωμένα στη Θεοτόκο και αυτός είναι ένας βασικός λόγος που υπαγορεύει την έκφραση αυτής της ιδέας. Στην Παναγία Μυριοκεφάλων και στην Παναγία της Veljusa, μαζί με τους προφήτες εικονίζεται και

68. Για το πρόγραμμα του τρούλου της Αγίας Σοφίας του Novgorod βλ. V. Lazarev, ό.π., σ. 134 κ.ε.

69. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου βλ. O. Demus, ό.π., σ. 64, σημ. 95-102, εικ. 13. Επίσης J. Beck, The First Mosaics of the Cappella Palatina in Palermo, Byzantion 40 (1970), σ. 130, σημ. 2-5, σ.155, σημ. 3.

70. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου της Παναγίας του Ναυάρχου βλ. O. Demus, ό.π., σ. 87-88, σημ. 56-63, εικ. 47-48.

Σχέδ. 2. Σχηματική διάταξη των προφητών στον τρούλο της Παναγίας στη Veljusa.

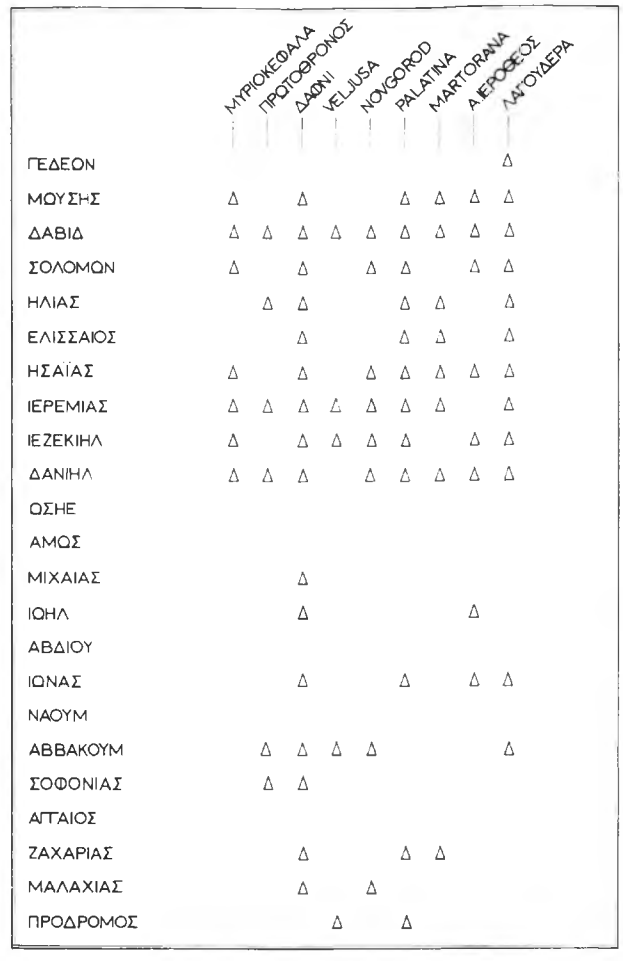
η Θεοτόκος στο χώρο του τρούλου[71]. Στην Παναγία του Ναυάρχου και στην Παναγία του Άρακος η Θεοτόκος δεν εμφανίζεται στον τρούλο, αλλά η παρουσία της αποκαθίσταται με την τοποθέτηση της παράστασης του Ευαγγελισμού αμέσως κάτω από τον τρούλο[72].

Στα μνημεία που προαναφέρθηκαν εικονίζονται δύο ομάδες προφητών: η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει αυτούς που ανήκουν στην κατηγορία των μεγάλων και των μικρών προφητών. Η δεύτερη περιλαμβάνει προφήτες που δεν περιλαμβάνονται στις δύο παραπάνω κατηγορίες και είναι οι εξής: ο Μωυσής, ο Γεδεών, οι δύο βασιλείς Δαβίδ και Σολομών, ο Ηλίας, ο Ελισσαίος, και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος. Στο Σ χ έ δ. 2, που περιέχει τους κύκλους προφητών που απαντώνται σε εννέα μνημεία του 11ου και 12ου αιώνα, φαίνεται η συχνότητα με την οποία εικονίζονται οι προφήτες που περιλαμβάνονται στα εικονογραφικά προγράμματα των τρούλων που εξετάστηκαν αναλυτικά στη μελέτη αυτή. Τα μνημεία που περιλαμβάνονται στο Σ χ έ δ. 3, διατηρούν ολόκληρους τους κύκλους των προφητών στον τρούλο και αυτός είναι ο κύριος λόγος που επιλέχθηκαν. Από γεωγραφική άποψη τα μνημεία αυτά βρίσκονται στη Βαλκανική χερσόνησο (έξι), στη Σικελία (δύο), και στη Ρωσία (ένα).

Στη συνέχεια θα επιχειρήσω την κατάταξη των προφητών που περιλαμβάνονται στους τρούλους της Παναγίας του Άρακος, της Παναγίας των Μυριοκεφάλων, της Παναγίας στη Veljusa, της Αγίας Σοφίας του Novgorod, της Cappella Palatina και της Παναγίας του Ναυάρχου σε σχέση με τα χωρία που αναγράφονται στα ειλητάρια που αυτοί κρατούν. Οι προφήτες οι οποίοι ανήκουν στην κατηγορία των μεγάλων και των μικρών προφητών και οι προφητάνακτες κρατούν ειλητάρια, όπου αναγράφονται χωρία από τα βιβλία των προφητειών τους. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχτεί και για τους: Μωυσή, Ηλία, Ελισσαίο, Ιωάννη Πρόδρομο, και Γεδεών, οι οποίοι κρατούν ειλητάρια όπου αναγράφονται χωρία άμεσα συνδεδεμένα με αυτούς. Οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες: στην Παναγία της Veljusa, ο Ιεζεκιήλ κρατεί ειλητάριο

71. Για την παρουσία της Παναγίας στον τρούλο βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου, σ. 244 κ.ε. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 122-124.

72. Για την έμφαση που δίνεται στο πρόσωπο της Θεοτόκου στο συνολικό εικονογραφικό πρόγραμμα της Παναγίας του Ναυάρχου βλ. E. Kitzinger, ό.π., σ. 164-194.

Σχέδ. 3. Μνημεία με ολοκληρωμένους τους κύκλους των προφητών στον τρούλο.

με χωρίο από την ακολουθία της καθιέρωσης του ναού, ενώ στον τρούλο της Cappella Palatina, τα χωρία των προφητειών που αναγράφονται στα ειλητάρια του καθενός από τους προφήτες Ιερεμία και Ιεζεκιήλ προέρχονται από το βιβλίο των προφητειών του άλλου και οι θέσεις τους αντιστρέφονται.

Οι δύο μεγάλοι προφήτες Ησαΐας και Ιερεμίας κρατούν ειλητάρια, στα οποία αναγράφονται σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, στον Ησαΐα το χωρίο 7:14 από το βιβλίο των προφητειών του και στον Ιερεμία το χωρίο από 3:36[73] το Βαρούχ με μόνη εξαίρεση την Cappella Palatina, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Οι δύο αυτοί προφήτες εικονίζονται μαζί και μοιράζονται, συνήθως, το ανατολικό αξονικό σημείο[74]. Αντίθετα από τον Ησαΐα και τον Ιερεμία οι

73. Με τα χωρία αυτά στα ειλητάριά τους εικονίζονται οι παραπάνω προφήτες στο τύμπανο του τρούλου της Παναγίας Χαλκέων. Βλ. Δ. Ε. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 48.

74. Στην ίδια θέση εικονίζονται και στην Παναγία Χαλκέων, βλ. Δ. Ε. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 48. Στην Παναγία Μυριοκεφάλων η απεικόνιση της Θεοτόκου στο ανατολικό αξονικό σημείο μετατοπίζει το ζεύγος αυτό

άλλοι δύο μεγάλοι προφήτες, ο Ιεζεκιήλ και ο Δανιήλ, κρατούν ειλητάρια, στα οποία δεν αναγράφονται ίδια χωρία. Ο Ιεζεκιήλ στην Παναγία Μυριοκεφάλων και στην Αγία Σοφία του Novgorod εικονίζεται με ειλητάριο, όπου αναγράφεται το χωρίο 44:2 από το βιβλίο των προφητειών του[75]. Το ίδιο χωρίο αναγράφεται στο ειλητάριο του Ιερεμία στην Cappella Palatina[76]. Το παραπάνω χωρίο έχει ομόλογο περιεχόμενο με το χωρίο που αναγράφεται στο ειλητάριό του στην Παναγία του Άρακος, αφού και τα δύο χωρία του Ιεζεκιήλ αναφέρονται στην ενσάρκωση. Στα ειλητάρια του Δανιήλ αναγράφονται δύο διαφορετικά χωρία: το 2:44 και το 7:9 που έχουν επίσης ομόλογο περιεχόμενο, αφού αναφέρονται στην ενσάρκωση. Με το πρώτο χωρίο στο ειλητάριό του εικονίζεται στην Παναγία του Άρακος[77]. Με το δεύτερο εικονίζεται στην Παναγία Μυριοκεφάλων, στην Αγία Σοφία του Novgorod[78] και στην Παναγία του Ναυάρχου[79].

Ο Αββακούμ εμφανίζεται στην Παναγία της Veljusa, στην Αγία Σοφία του Novgorod και στην Παναγία του Άρακος κρατώντας ειλητάριο με το χωρίο 3:3 από το βιβλίο των προφητειών του, που αναφέρεται στην ενσάρκωση και στη Θεοτόκο. Ο Ζαχαρίας εικονίζεται στα δύο σικελικά μνημεία με ειλητάριο, όπου αναγράφεται το χωρίο 9:9, σχετικό με την ενσάρκωση[80]. Ο Ιωνάς εικονίζεται στην Cappella Palatina[81] με το χωρίο 2:3 και στην Παναγία του Άρακος με το χωρίο 1:1 στα ειλητάριά του. Ο Μαλαχίας από την ομάδα των έξι μνημείων εικονίζεται μόνο στην Αγία Σοφία του Novgorod[82] με το χωρίο 3:1-2, στο ειλητάριό του, που υπονοεί τη Δευτέρα Παρουσία.

Η παρουσία των μορφών του Δαβίδ και του Σολομώντα[83] στο χώρο του τρούλου είναι συχνότατη. Ο Δαβίδ με το χωρίο 44:11 από το βιβλίο των Παροιμιών στο ειλητάριό του εμφανίζεται στην Παναγία Μυριοκεφάλων, στην Αγία Σοφία του Novgorod[84] και στην Παναγία του Άρακος[85]. Στα δύο σικελικά μνημεία στο ειλητάριό του αναγράφεται το χωρίο 71:6 από τους

στη νότια πλευρά του τρούλου. Όμοια μετατόπιση, που στην περίπτωση αυτή οφείλεται στην τοποθέτηση του Δαβίδ και του Σολομώντα στο ανατολικό σημείο, συμβαίνει στην Αγία Σοφία του Novgorod. Στην Cappella Palatina στη θέση του Ιερεμία εικονίζεται ο Ιεζεκιήλ κρατώντας, όμως, ειλητάριο με το χωρίο του Ιερεμία.

75. Βλ. V. Lazarev, ό.π., σ. 146, εικ. στη σ. 153.

76. Βλ. O. Demus, ό.π., σ. 64, σημ. 96.

77. Με το ίδιο χωρίο στο ειλητάριό του εικονίζεται ο Δανιήλ στο Δαφνί, βλ. Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 77-78. Στον Άγιο Ιερόθεο, βλ. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 129-130.

78. Βλ. V. Lazarev, ό.π., σ. 147, εικ. στη σ. 157.

79. Βλ. O. Demus, ό.π., σ. 88, σημ. 61, εικ. 48 Β. Το χωρίο αυτό αναγράφεται στα ειλητάρια του Δανιήλ στην Παναγία Χαλκέων, βλ. Δ. Ε. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 50. Στην Πρωτόθρονη, βλ. M. Panagiotidi, ό.π., σημ. 124.

80. Βλ. O. Demus, ό.π., σ. 88, σημ. 60, εικ. 48 Α.

81. Ό.π., σ. 64, σημ. 98. Με το ίδιο χωρίο στο ειλητάριό του εικονίζεται ο Ιωνάς στο Δαφνί, βλ. Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 75 και στον Άγιο Ιερόθεο, βλ. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 129.

82. Βλ. V. Lazarev, ό.π., σ. 148, εικ. στη σ. 159.

83. Στην Αγία Σοφία του Novgorod εξαίρονται —σε σχέση με τους υπόλοιπους προφήτες— και εικονίζονται στο ανατολικό τμήμα του τρούλου. Την ίδια θέση καταλαμβάνουν και στον Άγιο Ιερόθεο κοντά στα Μέγαρα (Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 129). Στην Παναγία του Άρακος εικονίζονται αριστερά και δεξιά του Ησαΐα και του Ιερεμία. Στην Cappella Palatina εικονίζονται απέναντι: ο Δαβίδ εικονίζεται στο ανατολικό σημείο και ο Σολομών στο δυτικό. Στο ανατολικό σημείο εικονιζόταν ο Δαβίδ στο Δαφνί πριν από τη μεταγενέστερη μετατόπιση των μορφών των προφητών (Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 71-72). Στην Παναγία της Veljusa και στην Παναγία του Ναυάρχου εικονίζεται μόνο ο Δαβίδ.

84. Βλ. V. Lazarev, ό.π., σ. 140.

85. Με το ίδιο χωρίο εικονίζεται στην Πρωτόθρονη της Νάξου. Βλ. M. Panagiotidi, ό.π., σημ. 124.

Ψαλμούς[86]. Τα χωρία αυτά έχουν ομόλογο περιεχόμενο και αναφέρονται στη Θεοτόκο. Στην Παναγία της Veljusa, στο ειλητάριο του Δαβίδ, αναγράφεται το χωρίο 29:11 από τους Ψαλμούς, το οποίο εναρμονίζεται με το αντίστοιχο χωρίο του Ιεζεκιήλ, με τον οποίο αποτελεί ζεύγος στο συγκεκριμένο μνημείο. Στα ειλητάρια του Σολομώντος, στην Παναγία Μυριοκεφάλων και στην Αγία Σοφία του Novgorod, αναγράφεται το χωρίο 9:1 των Παροιμιών. Στην Παναγία του Άρακος το χωρίο 31:29 των Παροιμιών, που αναγράφεται στο ειλητάριό του, αναφέρεται όπως και του Δαβίδ, στη Θεοτόκο. Στην Cappella Palatina κρατεί ειλητάριο με το χωρίο 40:10 από τους Ψαλμούς.

Ο Μωυσής εμφανίζεται σε τέσσερα από τα έξι μνημεία που αναφέρθηκαν. Στην Παναγία Μυριοκεφάλων το χωρίο 28:66 από το Δευτερονόμιο στο ειλητάριό του αναφέρεται στην ενσάρκωση. Στην Cappella Palatina κρατεί ειλητάριο με το χωρίο 3:2 από την Έξοδο που αναφέρεται άμεσα στη Θεοτόκο[87], και στην Παναγία του Άρακος το χωρίο 1:1 από τη Γένεση υπογραμμίζει την ουσία του Παντοκράτορα ως δημιουργού[88]. Ο προφήτης Ηλίας και ο μαθητής του Ελισσαίος εικονίζονται στην Παναγία του Άρακος και στα δύο σικελικά μνημεία[89]. Ο Ηλίας στην Παναγία του Άρακος και στην Cappella Palatina κρατεί ειλητάριο, όπου αναγράφεται το χωρίο 17:1 από το Γ΄ βιβλίο των Βασιλειών[90]. Στο ειλητάριο που κρατεί στην Παναγία του Ναυάρχου αναγράφεται το χωρίο 19:20 από το Γ΄ βιβλίο των Βασιλειών[91]. Ο Ελισσαίος στα δύο σικελικά μνημεία κρατεί ειλητάριο στο οποίο αναγράφεται το χωρίο 2:21 από το Δ΄ βιβλίο των Βασιλειών[92], ενώ στο ειλητάριο που κρατεί στην Παναγία του Άρακος αναγράφεται το χωρίο 2:12 από το Δ΄ βιβλίο των Βασιλειών.

Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος εικονίζεται δύο φορές: στην Παναγία της Veljusa, όπου μαζί με τη Θεοτόκο πλαισιώνει το ανατολικό παράθυρο, και στην Cappella Palatina, όπου εικονίζεται στο νότιο αξονικό σημείο. Στο ειλητάριό του αναγράφεται η γνωστή ρήση 1:29 από το κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, η οποία στις περιπτώσεις αυτές εναρμονίζεται με το συνολικό συμβολικό νόημα του τρούλου και υπογραμμίζει τη γήινη υπόσταση του Χριστού.

Ο Γεδεών εικονίζεται για πρώτη φορά στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος και το χωρίο 6:36 από τους Κριτές στο ειλητάριό του αναφέρεται στη νικοποιό υπόσταση του Παντοκράτορα και στη Θεοτόκο υπογραμμίζοντας το ρόλο της στην ενσάρκωση. Η παρουσία του σημειώνεται σπάνια στο χώρο του τρούλου πριν από την παλαιολόγεια περίοδο. Το επόμενο χρονολογικά παράδειγμα απεικόνισης του Γεδεών στο χώρο του τρούλου, πάντα με το ίδιο χωρίο στο ειλητάριό του, αποτελεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ στο Θάρι της Ρόδου. Το συνολικό εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου αυτού φαίνεται άμεσα επηρεασμένο από την τέχνη και την ιδεολογία της αυτοκρατορίας της Νικαίας και πρέπει να χρονολογηθεί στην περίοδο της ηγεμονίας του Ιωάννη ΙΙΙ Δούκα Βατάτζη (1222-1254) και ειδικότερα μεταξύ του 1226 —οπότε

86. Βλ. O. Demus, ό.π., σ. 88, σημ. 58, εικ. 47 Β και σ. 63, σημ. 91.

87. Ό.π., σ. 64, σημ. 100.

88. Με το ίδιο χωρίο εικονίζεται στο Δαφνί, βλ. Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 73. Στον Άγιο Ιερόθεο, βλ. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 129.

89. Στην Παναγία του Άρακος και στην Παναγία του Ναυάρχου εικονίζονται στη νότια πλευρά του τυμπάνου. Στην Cappella Palatina εικονίζονται στο βόρειο τμήμα του τυμπάνου.

90. Βλ. O. Demus, ό.π., σ. 64, σημ. 101. Το χωρίο αυτό αναγράφεται στο ειλητάριο του Ηλία στην Παναγία Χαλκέων, βλ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 50. Στην Πρωτόθρονη, βλ. M. Panagiotidi, ό.π., σημ. 124. Στο Δαφνί, βλ. Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 74-75.

91. Βλ. O. Demus, ό.π., σ. 88, σημ. 63, εικ. 47 Α.

92. Ό.π., σ. 64, σημ. 102 και σ. 88, σημ. 62.

η αυτοκρατορία της Νικαίας επέβαλε την κυριαρχία της στη Ρόδο—, και του 1234 —έτους σύναψης συμμαχίας του Λέοντα Γαβαλά με τη Βενετία[93].

Τα τρία μνημεία που εξετάστηκαν αναλυτικά στην αρχή αυτής της μελέτης συνδέονται με ένα επιπλέον χαρακτηριστικό: αποτελούν χορηγίες επωνύμων ατόμων με υψηλή παιδεία, που ανήκουν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Το συμβολικό περιεχόμενο των τριών προγραμμάτων που εφαρμόστηκαν στα μνημεία αυτά από τους πνευματικούς τους δημιουργούς είναι το ίδιο. Όμως ο δρόμος που οδηγεί στην επιλογή αυτού του περιεχομένου ξεκινά από διαφορετικές αντιλήψεις που κάθε φορά εξυπηρετούν και διαφορετικούς σκοπούς. Οι κτίτορες της Παναγίας Μυριοκεφάλων και της Παναγίας της Veljusa εντάσσονται στην ίδια κατηγορία. Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος και ο επίσκοπος Μανουήλ, σε αντιδιαστολή με το Λέοντα Αυθέντη, εκπροσωπούν την αυτοκρατορική πολιτική. Η οικοδομική τους δραστηριότητα αντλεί τους οικονομικούς της πόρους από τις σχέσεις τους με την αυτοκρατορική εξουσία και εκφράζει την προσπάθεια της τελευταίας να επιβληθεί ιδεολογικά στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας.

Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος φαίνεται πως ήταν ενήμερος για τα καλλιτεχνικά ρεύματα που επικρατούσαν στην πρωτεύουσα[94]. Επιπλέον ήταν ένας από τους επώνυμους συνεργάτες της αυτοκρατορικής πολιτικής για τη διάδοση της ορθόδοξης πίστης με στόχο την εδραίωση της πολιτικής ενότητας σε πρόσφατα ανακτημένες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως η Κρήτη. Με επίκεντρο τη Μονή Μυριοκεφάλων ανοικοδομεί σειρά μνημείων σε διάφορες περιοχές και είναι χαρακτηριστικό πως η επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη ήταν αρκετή για να χορηγηθούν προνόμια και δωρεές στο μοναστήρι του[95]. Η έκφραση του συγκεκριμένου μηνύματος του τρούλου σίγουρα πρέπει να σχετίζεται με την επιβολή της ορθοδοξίας στην Κρήτη. Επιβολή αναγκαία, όπως φαίνεται τουλάχιστον από τις παρακάτω μαρτυρίες. Στο βίο του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε αναφέρεται: *Παραβαλὼν γὰρ τῇ νήσῳ ἅρτι μὲν τῆς τῶν Ἀγαρηνῶν χειρὸς ἀποσπασθείσῃ καὶ τῇ ρωμαϊκῇ ἐπικρατείᾳ ἐπανασωθείσῃ ὑπὸ Νικηφόρου τοῦ ἀοιδίμου Βασιλέως... ἔτι δὲ λείψανα φέρουσι τῆς μιαρᾶς τῶν Ἀγαρηνῶν κακοπιστίας, ἐπειδὴ οἱ τοιαύτης οἰκήτορες, τῷ χρόνῳ καὶ τῇ μακρὰ τῶν Σαρακηνῶν ξυναυλίᾳ οἷμοι, συναπαχθέντες τοῖς ἐκείνων ἤθεσι καὶ ὀργίοις τοῖς μυσαροῖς καὶ βεβήλοις ἐπείθοντο...*[96]. Αντίστοιχη πληροφορία παρέχει και ο Λέων Διάκονος στην περιγραφή του για την άλωση της Κρήτης από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά: *Λέγεται γὰρ κατόχους εἶναι Κρῆτας μαντείαις καὶ βωμολοχίαις καὶ πλάναις, πρὸς τῶν Μανιχαίων καὶ τοῦ Μωάμεθ παρειληφότας ἀνέκαθεν*[97]. Η αφιέρωση του μνημείου στη Θεοτόκο και ο συμβολισμός του εικονογραφικού προγράμματος του τρούλου απο-

93. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του αρχάγγελου Μιχαήλ στο Θάρι της Ρόδου στο α΄ μισό του 13ου αιώνα βλ. Η. Κόλλιας, Πάτμος, Αθήνα 1986, σ. 13. Για μια χρονολόγηση μετά τα μέσα του 13ου αιώνα βλ. Sophia Kalopissi-Verti, Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo, Corsi di Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina XXXI (1984), σ. 192. Για την επιβολή της επικυριαρχίας της Νίκαιας στη Ρόδο και για τη συμφωνία του Λέοντα Γαβαλά με τους Βενετούς, βλ. Α. Σαβίδης, Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ., ΔΙΕΕ ΚΔ΄ (1981), σ. 358-376. Ο ίδιος, Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αιώνα, Βυζαντινά 12 (1983), σ. 407-423. Ο ίδιος, Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία (1189-1240), Αθήνα 1987, σ. 301-341.

94. Πρβλ. C. Jolivet, Les débuts de la peinture byzantine en Grèce, RdA 38 (1977), σ. 58.

95. Για την οικοδομική δραστηριότητα του Ιωάννη του Ξένου στην Κρήτη και για την επίσκεψή του στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας βλ. Γ. Αντουράκης, ό.π., σ. 38-51 και 59-61.

96. Σ. Λάμπρος, Ο βίος Νίκωνος του Μετανοείτε, ΝΕ 3 (1906), σ. 150-151.

97. Βλ. Λέων Διάκονος, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1828, σ. 24-25.

δεικνύουν την εξάρτησή του απο τη βυζαντινή πρωτεύουσα και την ιδεολογία της αυτοκρατορικής εξουσίας.

Ο κτίτορας της μονής της Παναγίας στη Veljusa είχε στενές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερα με την αυτοκρατορική εξουσία. Γι' αυτό συνηγορούν οι μεγάλες και επανειλημμένες δωρεές του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού προς τη μονή[98]. Το πρόγραμμα που υιοθετήθηκε στην ιστόρηση του τρούλου προβάλλει με σαφήνεια την έννοια της σωτηρίας μέσω της ενσάρκωσης, η οποία αφορά μόνο στον εκλεκτό λαό του Θεού, δηλαδή τους βυζαντινούς υπηκόους, όπως γίνεται φανερό και από το χωρίο στο ειλητάριο του Δαβίδ. Τόσο στην περίπτωση της Παναγίας Μυριοκεφάλων όσο και στην περίπτωση της Παναγίας της Veljusa, η επέμβαση της αυτοκρατορικής πολιτικής είναι έκδηλη και εμφανίζεται υπό μορφήν δωρεών εκ μέρους των αυτοκρατόρων.

Στην περίπτωση της Παναγίας του Άρακος η επιγραφή αναφέρει: *ΑΝΙCΤΟΡΙCΘ(Η)... ΙΑ CΥΝΔΡΟΜ(ΗC) ΚΑΙ ΠΟΛΛΟ[Υ] ΠΟΘ(ΟΥ)*. Ο Λέων Αυθέντης δεν κτίζει αλλά διακοσμεί το ναό μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους δυτικούς και την καταστροφή που αυτοί προκάλεσαν. Οι τοιχογραφίες που χρηματοδότησε αφήνουν να φανούν οι μεγάλες οικονομικές του δυνατότητες[99]. Στην επιγραφή που βρίσκεται στην παράσταση της Παναγίας του Πάθους, η βασική του ιδέα εντοπίζεται στα επίγεια, αφού ζητά από τη Θεοτόκο πρώτα από όλα *εὔθυμον βίον* ως το τέλος της ζωής του: *ΑΧΡΑΝΤΟΝ Ο CΗΝΕΚΜΟΡΦΩCΑC / ΕΙΚΟΝΑ ΧΡΩΜΑCΙ ΦΘΑΡΤΟΙC ΠΑΝΑΓΝΕ / ΘΕΟΜΗΤΩΡ [Π]ΟΘΩ CΥΝ [Π]ΟΛΛΩ ΚΑΙ ΘΕΡ/ΜΩΤΑΤΗ ΠΙCΤΙ ΛΕΩΝ ΠΕΝΙΧΡΟC ΕΥ/ΤΕΛΗC COC ΟΙΚΕΤΗC / Ο ΤΟΥ ΑΥΘΕΝΤΟC ΠΑΤΡΩΘΕΝ ΚΕΚΛΗΜΕ/ΝΟC CΥΝ Ο/ΜΟΖΥΓΩ ΚΑΙ / CΥΝ ΔΟΥΛΗ /.../ ΑΙΤΟΥCΙ /ΠΙCΤΩC... / ΔΑΚΡΥCΙΝ ΑΜΕΤΡΟIC ΕΥΘΥΜΟΝ ΕΥΡΕΙΝ ΒΙΟΥ ΛΟΙΠΟΥ/ ΤΟ ΠΕΡΑC CΥΝ ΟΜΟΔΟΥΛΟIC ΚΕ ΠΑΙCΙ COIC ΗΚΕΤΑΙC / ΚΑΙ ΛΗΞΕΩC ΤΥΧΟΥCΙ ΤΩΝ / CΕCΩCΜΕΝ[ΩΝ] / [ΜΟ]ΝΗ ΓΑΡ ΕΧΕΙC / ΤΟ ΔΟΞΑCΘΑΙ / ΠΑΡΘΕΝΕ / ΕΙC ΤΩΝ / ΘΕΛΕΙΝ ΔΥCΟΠΗΘΕΙCΑ / ΠΑΝΤΩC / ΤΟΥΤΟIC / ΠΑΡΑCΧΕΙΝ/... Τ*[100].

Δυστυχώς οι πηγές δεν επιτρέπουν να φανεί αν ο Λέων Αυθέντης πέρασε τόσο εύθυμα το υπόλοιπο της ζωής του όσο το επιθυμούσε. Πάντως, η προσωπική του αντίληψη για τα πράγματα εξακολουθεί ως σήμερα να διαπνέει την εικονογράφηση του τρούλου η οποία, όπως έχει αποδειχθεί παραπάνω, τονίζει την ανθρώπινη υπόσταση του Χριστού και εξαίρει το πρόσωπο της Θεοτόκου ως κατεξοχήν μέσο για την πραγμάτωση της σωτήριας ενσάρκωσης του Λόγου. Ο διανοούμενος κτίτορας επιδίωξε την έκφραση μιας προσωπικής αντίληψης για τη ζωή και, επομένως, και για τη θρησκεία, που για το μεσαιωνικό άνθρωπο ήταν ο σπουδαιότερος παράγων αντίληψης του κόσμου. Ίσως η ανθρωποκεντρική άποψη του Χριστιανισμού, από την οποία φαίνεται να εμφορείται ο κτίτορας, να οφείλεται στην επαφή του με την κλασική παιδεία. Κι αυτό φαίνεται πολύ πιθανό σε μια κοινωνία λίγων εκλεκτών διανοουμένων που, όλο και περισσότερο αναζητούσε φιλολογικά και καλλιτεχνικά πρότυπα στην αρχαιότητα, μέσα σ' ένα πλήθος που ζούσε με τον επιβεβλημένο φόβο της Δευτέρας Παρουσίας.

ΤΙΤΟΣ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

98. Βλ. L. Petit, Monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople 6 (1900), σ. 1-153.

99. Βλ. Winfield, Panagia tou Arakos, σ. 379.

100. Βλ. Stylianou, Inscriptions of Cyprus, σ. 101-102. J. Sodini, Notes sur quelques inscriptions de Chypre TM 4 (1970), σ. 486. Stylianou, Churches of Cyprus, εικ. 85.

ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΑΥΡΙΟΥ

(Σχέδ. 1-2· Πίν. 37-44)

Τον Αύγουστο του 1980 άρχισαν οι προκαταρκτικές εργασίες για την κατασκευή εργοστασίου της ΕΒΟ[1] στα υψώματα Δ.ΝΔ. του Λαυρίου, δίπλα στις παλιές εγκαταστάσεις της ΠΥΡΚΑΛ[2]. Η περιοχή (Σχέδ. 1) αναφερόταν από τους μελετητές ως τόπος αρχαίων εγκαταστάσεων[3] δεν είχε όμως ποτέ διαπιστωθεί το πλήθος και το είδος τους, επειδή το πυκνό δάσος εμπόδιζε την πρόσβαση και την έρευνα[4] (Πίν. 37 α-γ). Με τις πρώτες εργασίες άρχισαν να εντοπίζονται πλήθος στοών εξόρυξης μεταλλεύματος, φρέατα εξαερισμού, δεξαμενές νερού, πλυντήρια μετάλλων και άλλες εγκαταστάσεις, καθώς και ένα πυκνό δίκτυο δρόμων.

Τον Οκτώβριο του 1980, κατά τη διάνοιξη δρόμου μέσα στο εργοτάξιο, εντοπίστηκε αρχαίο νεκροταφείο[5]. Το νεκροταφείο εκτεινόταν στις όχθες μεγάλου ρέματος που διασχίζει την περιοχή από ΒΑ.-ΝΔ., περίπου παράλληλα με μεγάλο αρχαίο δρόμο που έφτανε ως το Λαύριο[6]. Είναι το πρώτο μεγάλο νεκροταφείο που ερευνήθηκε στον πυρήνα της Λαυρε-

1. ΕΒΟ: Ελληνική Βιομηχανία Όπλων.

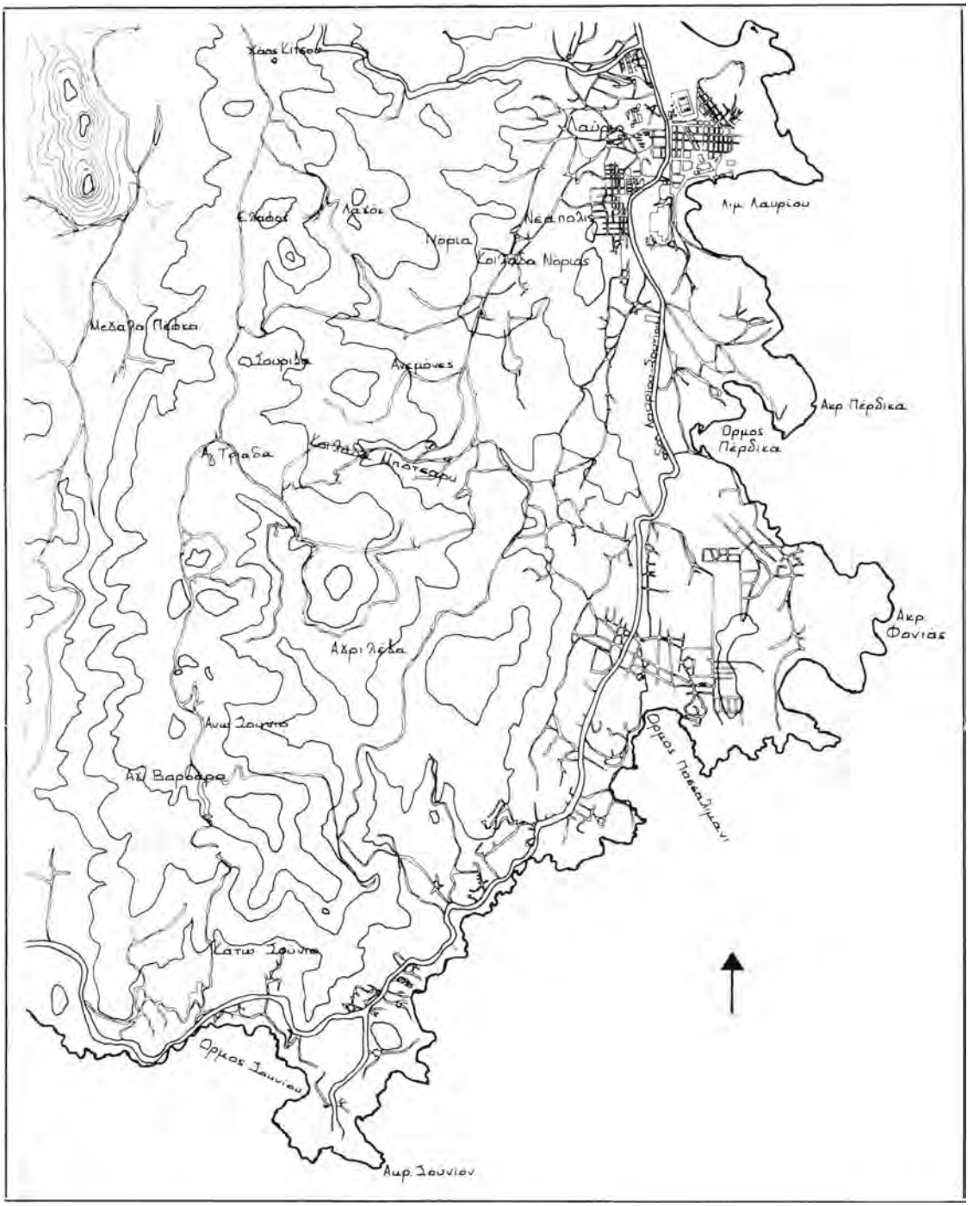
2. Η περιοχή αυτή βρίσκεται σε απόσταση περίπου 3-4 χλμ. Δ.ΝΔ. του Λαυρίου, ανάμεσα στα υψώματα Έλαφος, Λαγός, Ανεμώνες, τις κοιλάδες Νόρια και Μπότσαρη και τη Σούριζα.

3. E. Ardaillon, Les mines du Laurium dans l'antiquité, Paris 1897, σ. 127 και χάρτης Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζου, Αττική Οικιστικά στοιχεία, έκδ. ΑΤΟ 1973, σ. 81, αριθ. 15, σ. 85, αριθ. 34. Σε έρευνες της Β΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων εντοπίστηκαν στην περιοχή της ΠΥΡΚΑΛ πλυντήρια μετάλλων και άλλες εγκαταστάσεις.

4. Αρχικά έγινε εκτεταμένη αποψίλωση της περιοχής, διανοίξεις δρόμων, ισοπεδώσεις, περιφράξεις κτλ. Στις πρώτες αυτοψίες για να χαραχτούν οι δρόμοι και τα όρια του εργοστασίου εντοπίζονταν συνεχώς αρχαία σκεπασμένα με παχύ στρώμα από πευκοβελόνες ή θάμνους. Ιδιαίτερα στην πλαγιά πάνω από τη θέση Ανεμώνες το πυκνό πευκοδάσος έκανε σχεδόν αδύνατη την πρόσβαση.

5. Αρχικά βρέθηκε ένας εγχυτρισμός που καταστράφηκε από τα μηχανήματα. Μόλις εντοπίστηκαν οι τάφοι, διακόπηκαν οι εργασίες και άρχισε η ανασκαφή, που κράτησε περισσότερο από ένα χρόνο, Α.ΒΑ. και Δ.ΝΔ. του μεγάλου ρέματος που διασχίζει την περιοχή περίπου από Α-Δ. Ανάμεσα στις θέσεις Ανεμώνες και Νόρια υπήρχε μια επίπεδη έκταση, όπου εκτείνονταν οι περισσότεροι τάφοι. ΒΑ. του ρέματος το έδαφος είναι βραχώδες και οι περισσότεροι τάφοι ανοίχτηκαν σε μια στενή λωρίδα ανάμεσα στο ρέμα και τη βραχώδη πλαγιά. Ερευνήθηκε αρχικά η έκταση δυτικά του ρέματος (τομέας Ι) και μετά η έκταση στα ανατολικά (τομέας ΙΙ). Η ανασκαφή προχώρησε από ΝΔ. προς ΒΑ. και με αυτή τη σειρά αριθμούνται οι τάφοι. Στον τομέα ΙΙ, όπου οι αλλεπάλληλες ταφές είναι πολλές, η αρίθμηση ακολουθεί τη σειρά της έρευνας.

6. Ο δρόμος ήταν πολύ καλά διατηρημένος και σε πολλά σημεία σώζονταν ίχνη από τις ρόδες των αμαξιών. Τον χρησιμοποιούσαν μέχρι τελευταία οι κάτοικοι του Λαυρίου, ιδιαίτερα οι κυνηγοί και ήταν ο κύριος δρόμος για την Καμάριζα πριν κατασκευαστεί ο ασφαλτοστρωμένος δρόμος Λαυρίου - Καμάριζας- Αναβύσσου. Συνέδεε το Λαύριο με την Καμάριζα και τη Σούριζα και πρέπει να συναντούσε την «αστική οδό», δηλαδή την οδό που συνέδεε το Σούνιο και τη Λαυρεωτική με την Αθήνα. Βλ. R. H. Young, Greek Roads in South Attica, Antiquity XXX (1965), σ. 94 και χάρτης σ. 96.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής.

ωτικής και ιδιαίτερα σημαντικό, όταν συσχετιστεί με τις γύρω εγκαταστάσεις[7]. Η ανασκαφή του νεκροταφείου συμπληρώνει ουσιαστικά τα στοιχεία που έχουμε για τη ζωή και τις δραστηριότητες στη Λαυρεωτική στους κλασικούς χρόνους.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Ερευνήθηκαν συνολικά 219 τάφοι, εντοπίστηκαν όμως πολύ περισσότεροι που είχαν ήδη καταστραφεί ή με τα έργα της ΕΒΟ, ή από παλιότερες επεμβάσεις[8].

Οι τάφοι ήταν λακκοειδείς —ανοιγμένοι στο χώμα ή στο μαλακό βράχο— κιβωτιόσχημοι[9] και κεραμοσκεπείς. Ήταν τοποθετημένοι σε πυκνή διάταξη, σε σχεδόν κανονικές σειρές[10] και πολλοί είχαν κάλυμμα από σχιστολιθικές πλάκες. Άλλοι ήταν σκεπασμένοι με ένα σωρό πέτρες ή με λίγο χώμα. Η επίχωση που τους κάλυπτε ήταν μικρή, οι περισσότεροι, όμως, τάφοι είχαν διατηρηθεί σχεδόν αδιατάρακτοι, επειδή η περιοχή ήταν έρημη και δύσβατη.

Όποιες καταστροφές ή διαταραχές έγιναν, οφείλονται κυρίως στο πέρασμα των βαριών μηχανημάτων που ανοίγουν τους δρόμους μέσα στο εργοτάξιο.

ΤΟΜΕΑΣ Ι

Τάφος 1

Εγχυτρισμός σε αμφορέα. Βρέθηκε στην όχθη του ρέματος, κατεστραμμένος από τα μηχανήματα. Είχαν απομείνει τα κομμάτια του αμφορέα, ελάχιστα οστά και τέσσερις λήκυθοι (Πίν. 38α).

α. Λήκυθος ακέραια, ύψ. 0,155, διάμ. βάσ. 0,041 μ. Το αγγείο καλύπτεται με υπόλευκο επίθετο χρώμα απολεπισμένο. Ίχνη της μελανόγραφης διακόσμησης διακρίνονται στο σώμα του αγγείου, κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Στον ώμο κάλυκες λωτού και γλώσσες εκφυλισμένες σε ροπαλοειδείς γραμμές, ακτινωτά σε δύο σειρές. Το εξωτερικό τμήμα του χείλους, η εξωτερική πλευρά της λαβής και το πάνω μέρος της βάσης είναι μαύρα. Η βάση χωρίζεται στα δύο με μαύρη ταινία. Το σώμα του αγγείου είναι κυλινδρικό, ελαφρά πιεσμένο κάτω από τον ώμο.

Παρόμοια: Kurtz, AWL, πίν. 71, I. CVA Palermo, Coll. Mormino I, πίν. 12, 2 που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

7. Ένα μεγάλο νεκροταφείο ερευνήθηκε από την Ο. Κακαβογιάννη στο εργοστάσιο της ΔΕΗ, μέσα στα όρια του αρχαίου δήμου Θορικού. Νεκροταφεία έχουν επίσης εντοπιστεί στο Σούνιο στα ΒΔ. του ιερού και σποραδικοί τάφοι στο Λιμάνι Πασά, στη Γαϊδουρόμαντρα, στο δρόμο προς τη Αγία Βαρβάρα, στη Σούριζα κτλ.

8. Βλ. και υποσημ. 6. Στην έκταση ανάμεσα στο ρέμα και τον αρχαίο δρόμο (τομέας Ι) οι τάφοι ήταν πολύ περισσότεροι από όσους ερευνήθηκαν. Πολλοί από αυτούς καλύφθηκαν με τις επιχωματώσεις πριν προλάβει να επέμβει η Εφορεία, ενώ όσοι ήταν κοντά στο ρέμα ήταν κατεστραμμένοι από παλιά, γιατί ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί για σκουπιδότοπος.

9. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είχαν τις πλευρές καλυμμένες με πλάκες επεξεργασμένες ή τις περισσότερες φορές χτισμένες με ξερολιθιά.

10. Οι ταφές ήταν κανονικές, όπου βοηθούσε το έδαφος. Στον τομέα ΙΙ, όπου το έδαφος ήταν βραχώδες και ο χώρος πιο περιορισμένος, η αταξία ήταν μεγαλύτερη. Πολλοί τάφοι είχαν ανοιχτεί ο ένας πάνω στον άλλο, ή οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί πρόχειρα σε τελείως αβαθείς λάκκους ή κοιλώματα του εδάφους ανάμεσα στις άλλες ταφές.

Οι λήκυθοι με κλαδί κισσού, από τα πιο συνηθισμένα ταφικά αγγεία του 5ου αι., εμφανίζονται γύρω στο 470 π.Χ. και διαρκούν ως το τέλος, πιθανότατα, του αιώνα. Γενικά για την ομάδα αυτή των ληκύθων και ειδικότερα του εργαστηρίου του ζωγράφου της Μέγαιρας (Beldam painter) βλ. Haspels, ABL, σ. 181 κ.ε. Kurtz, AWL, σ. 153. Corinth XIII, σ. 164-5. Χαριτωνίδης, σ. 22-23.

β. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό, λείπει η λαβή. Σωζ. ύψ. 0,095, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Σώμα που τείνει στο σφαιρικό ελαφρά πιεσμένο κάτω από τον ώμο, καλυμμένο με υπόλευκο επίχρισμα. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές ακτινωτά σε δύο σειρές. Το κάτω τμήμα του αγγείου μαύρο.

Παρόμοια: Χαριτωνίδης, πίν. 17α, σ. 108, όπου το παράδειγμα αναφέρεται ως πρωιμότερο από τα άλλα ευρήματα της ανασκαφής εξαιτίας του «γαστρώδους» σώματος. Γύρω στο 460-450 π.Χ.

γ. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό, λείπει η λαβή. Σωζ. ύψ. 0,113, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Το σώμα, ελαφρά κωνικό, είναι πιεσμένο κάτω από τον ώμο. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό, πάνω σε λευκοκίτρινο βάθος. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

Παρόμοια: Kurtz, AWL, πίν. 70,7, γύρω στο 460 π.Χ.

δ. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό. Σωζ. ύψ. 0,09, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Όμοια στο σχήμα και τη διακόσμηση με τη γ.

Τάφος 2

Κάθετα στον άξονα του ρέματος. Κιβωτιόσχημος, σκεπασμένος με σχιστολιθικές πλάκες. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,85×0,48 μ. Ο σκελετός σε έκταση με το κεφάλι στα ανατολικά. Πίσω από το κεφάλι ήταν τοποθετημένο ένα ληκύθιο (Πίν. 38 β).

Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο ακέραιο. Ύψ. 0,108, διάμ. βάσ. 0,049 μ. Κορμός ψηλός, ελαφρά κυλινδρικός, με κάθετα τοιχώματα. Το αγγείο καλύπτεται με γάνωμα μαύρο στιλπνό, καλής ποιότητας, απολεπισμένο σε τμήματα του λαιμού, της κοιλιάς και της λαβής. Στην κοιλιά πάνω σε εδαφόχρωμη ζώνη υπάρχει μελανόγραφος μαίανδρος.

Παρόμοια: Ελευσίνα, πίν. 342, α-591. Hesperia IV (1935), σ. 476, εικ. 1, αριθ. 53, μέσα 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 3

Κιβωτιόσχημος, περίπου 12,30 μ. Α.ΒΑ του τάφου 2, στην αρχή της έκτασης που ερευνήθηκε, δυτικά του ρέματος. Οι πλευρικές πλάκες διατηρήθηκαν μόνο στη νότια και την ανατολική πλευρά του. Το κεφάλι ήταν στην ανατολική πλευρά, κάτω από μικρή πλάκα. Άλλη μια μικρή πλάκα ήταν τοποθετημένη πάνω στο στήθος.

Τάφος 4

Στη δυτική πλευρά του τάφου 3. Βρέθηκε κατεστραμμένος από τα μηχανήματα με τα οστά σκορπισμένα. Κομμάτια αγγείων (λήκυθος, μικρή κοτύλη, φιαλίδιο κ.ά.) βρέθηκαν μέσα στά χώματα του τάφου.

Τάφοι 5-6

Βόρεια των τάφων 2-4 βρέθηκαν οι λακκοειδείς τάφοι 5 και 6 κάθετοι μεταξύ τους.

Ο τάφος 6 νεότερος από τον 5, κατέστρεψε το νότιο τμήμα του. Καθώς και οι δύο τάφοι ήταν επιφανειακοί, οι σκελετοί βρέθηκαν σχεδόν διαλυμένοι. Στον τάφο 6 βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα και ένα αργυρό, πολύ φθαρμένα.

Τάφος 7

Νότια του τάφου 2. Λακκοειδής με προσανατολισμό Α.-Δ., διάστ. 1,68×0,56 μ. Ήταν σκεπασμένος με μικρές σχιστολιθικές πλάκες. Στο στόμα του νεκρού υπήρχε ένα μικρό χαλίκι, ενώ δίπλα στο κεφάλι βρέθηκαν κομμάτια ληκύθου που συγκολλήθηκε ολόκληρη (Πί ν. 38 γ).

Λήκυθος κυλινδρική μελανόχρωμη, ύψ. 0,117, διάμ. βάσ. 0,034 μ., σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη. Στον ώμο, στο οριζόντιο τμήμα του στομίου και στο κάθετο τμήμα της βάσης, κόκκινη βαφή. Το σώμα του αγγείου, η εξωτερική πλευρά της λαβής και η οριζόντια πλευρά της βάσης μαύρα. Στον ώμο υπάρχουν ροπαλοειδείς γραμμές, ακτινωτά σε δύο σειρές. Κάτω από τον ώμο εδαφόχρωμη ζώνη με μελανόγραφο μαίανδρο. Το σώμα είναι κυλινδρικό, ελαφρά πιεσμένο κάτω από τον ώμο και μοιάζει με λήκυθο (CVA Karlsruhe 1, πίν. 34,2) που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Βλ. επίσης, λίγο πιο πλατιά, Κανελλοπούλου, σ. 277, αριθ. 215 α, γύρω στο 475 π.Χ.

Γενικά για μελανόχρωμες ληκύθους βλ. Haspels, ABL, σ. 186. Kurtz, AWL, σ. 115. Corinth XIII, σ. 163.

Τάφος 8

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,70×0,60 μ. Ήταν σκεπασμένος με σχιστολιθικές πλάκες. Στο στόμα του νεκρού ήταν τοποθετημένο ένα χαλίκι. Το κεφάλι στα ανατολικά.

Τάφος 9

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,20×0,45 μ. Διατηρήθηκε μόνο το περίγραμμα του τάφου.

Τάφος 10

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,98×0,58 μ. Ήταν σκεπασμένος με σχιστολιθικές πλάκες στηριγμένες στα τοιχώματα του λάκκου, που ήταν χτισμένα με ξερολιθιά. Τα οστά βρέθηκαν διασκορπισμένα, καθώς μία από τις καλυπτήριες πλάκες είχε πέσει στο εσωτερικό του τάφου. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν τρεις λήκυθοι, μία χάλκινη στλεγγίδα και κομμάτια δύο ληκύθων (Πί ν. 38 δ).

α. Λήκυθος ακέραια, ύψ. 0,168, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Στον ώμο πάνω σε κοκκινωπό βάθος που συνεχίζεται και στο λαιμό, ροπαλοειδείς γραμμές ακτινωτά, σε δύο σειρές. Στο σώμα, πάνω σε λευκό επίθετο χρώμα οριζόντια περίκλειστα ανθέμια προς τα δεξιά, κάτω από τριπλό κιγκλιδωτό. Κάτω από τα ανθέμια δύο μαύρες γραμμές. Το σώμα είναι κυλινδρικό, ελαφρά πιεσμένο κάτω από τον ώμο, ενώ η ακμή του ώμου είναι ελαφρά στρογγυλεμένη.

Παρόμοιες: Kurtz, AWL, πίν. 71,1. ΑΔ 15 (1933-35), εικ. 28. Hesperia XXIV (1955), πίν. 77, αριθ. 44. CVA Leipzig 2, πίν. 38, αριθ. 9-10, γύρω στο 460 π.Χ.

β,γ. Δύο μικρές κυλινδρικές λήκυθοι, ύψ. 0,115 και 0,117, αντίστοιχα, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό πάνω σε υπόλευκο βάθος. Σχήμα σώματος παρόμοιο με της α.

Τάφος 11

Λακκοειδής. Βρέθηκε σε ιδιαίτερα μεγάλο βάθος (0,85 μ.), αντίθετα από τους περισσότερους τάφους που ήταν σχεδόν επιφανειακοί. Ήταν σκεπασμένος με μερικές σχιστολιθικές

πλάκες. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 2,07 × 0,52 μ. Ο σκελετός με το κεφάλι στα ανατολικά, βρέθηκε διαλυμένος κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες που είχαν βουλιάξει στο εσωτερικό. Δίπλα στο κεφάλι βρέθηκε μία λήκυθος και πάνω στο στήθος τα κομμάτια άλλης. Μία ήταν τοποθετημένη δίπλα στη λεκάνη και δύο στα πόδια, άλλα κομμάτια ήταν σκορπισμένα δίπλα στο σκελετό.

α. Λήκυθος σπασμένη και συγκολλημένη. Λείπει το στόμιο. Σωζ. ύψ. 0,126, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Ίχνη κόκκινης βαφής στον ώμο. Στο σώμα διακρίνεται κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Όμοια στο σχήμα με την α του τάφου 10. Πρβλ. επίσης CVA Varsovie 2, πίν. 52, αριθ. 7-8. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας, γύρω στο 470 π.Χ.

β. Λήκυθος σπασμένη και συγκολλημένη, ύψ. 0,108, διάμ., βάσ. 0,028 μ. Ίχνη κιγκλιδωτού στο σώμα, όπου το μεγαλύτερο τμήμα της διακόσμησης έχει απολεπιστεί. Όμοια με την α.

γ. Λήκυθος σπασμένη και συγκολλημένη, ύψ. 0,106, διάμ. βάσ. 0,029 μ. Μαύρη βαφή σε λευκοκίτρινο βάθος. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές, στο σώμα διακρίνονται ζώνες με κιγκλιδωτό. Όμοιο με τις παραπάνω.

δ. Βάση και μικρό τμήμα από το σώμα ληκύθου που διατηρεί ίχνη διακόσμησης με κλαδί κισσού.

Τάφος 12

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,65 × 0,52 μ. Ο λάκκος ήταν επιφανειακός και ο σκελετός βρέθηκε κατεστραμμένος.

Τάφος 13

Λακκοειδής, κατεστραμμένος. Προσανατολισμός Β.-Ν. Βρέθηκαν μόνο ίχνη οστών.

Τάφος 14

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,55 × 0,80 μ. Αβαθής λάκκος κατεστραμμένος. Διατηρήθηκαν ίχνη μόνο του σκελετού με το κεφάλι στα βόρεια.

Τάφος 15

Κιβωτιόσχημος, καλυμμένος με πολλές μικρές σχιστολιθικές πλάκες. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,93 × 0,52 μ. Το κεφάλι του νεκρού στα νότια, ήταν τοποθετημένο πάνω σε μικρή πλάκα. Δίπλα στο κεφάλι και τη λεκάνη από μία λήκυθος.

α. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη, ύψ. 0,016, διάμ. βάσ. 0,036 μ. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό πάνω σε λευκό επίθετο χρώμα. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές, ακτινωτά διαταγμένες. Το σώμα του αγγείου είναι πιεσμένο κάτω από τον ώμο, ενώ η μετάβαση από τον ώμο στο σώμα γίνεται με οξεία γωνία. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

Παρόμοιες: Kurtz, AWL, πίν. 71, I. Kerameikos IX, πίν. 66,302, I, β΄-γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

β. Λήκυθος σπασμένη και συγκολλημένη, λείπει ο λαιμός και η λαβή και τμήμα του ώμου. Σωζ. ύψ. 0,115, διάμ. βάσ. 0,037 μ. Όμοια με την α.

Τάφος 16

Λακκοειδής, σχεδόν στην επιφάνεια. Προσανατολισμός Β.-Ν. Βρέθηκε κατεστραμμένος με το σκελετό διαλυμένο.

Τάφος 17

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,70×0,56 μ. Ήταν σκεπασμένος με σχιστολιθικές πλάκες που είχαν βουλιάξει στο εσωτερικό του λάκκου. Το κεφάλι στα βόρεια. Αριστερά του νεκρού ήταν τοποθετημένες δύο λήκυθοι, μια στο ύψος των πλευρών και μια στο ύψος του χεριού, ένα χάλκινο αβαφές αγγείο πάνω στην κοιλιά, μία χάλκινη στλεγγίδα πάνω στο δεξιό ώμο και δύο λαιμοί ληκύθων δίπλα στο δεξιό χέρι.

α. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη. Ύψ. 0,175, διάμ. βάσ. 0,039 μ. Μαύρη βαφή σε ωχροκίτρινο βάθος. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές, ακτινωτά, σε δύο σειρές. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

Παρόμοια: Hesperia IV (1935), σ. 476, εικ. 7.

β. Λήκυθος ακέραια. Ύψ. 0,165, διάμ. βάσ. 0,041 μ. Μαύρη βαφή σε λευκοκίτρινο βάθος. Φύλλα οριζόντια προς τα δεξιά ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Όμοια στο σχήμα (σώμα ψηλό κυλινδρικό πιεσμένο κάτω από τον ώμο, λαιμός ψηλός, στόμιο καλυκόσχημο) με την α.

Παρόμοιες: Corinth XIII, πίν. 59, 367-11. CVA Bucarest 1, πίν. 30, 10. CVA Stuttgart 1, πίν. 25,6, β΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

γ. Χάλκινος λυχνοστάτης. Ύψ. 0,22, διάμ. βάσ. 0,92 μ.

δ. Σιδερένια στλεγγίδα, βλ. Corinth XIII, σ. 94, ομάδα III.

Τάφος 18

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,55×0,50 μ. Το κεφάλι στα νότια. Κάτω από τον αριστερό μηρό βρέθηκαν κομμάτια ληκύθου.

Λήκυθος κυλινδρική μελανόχρωμη. Σώζεται τμήμα του σώματος με τη βάση. Σωζ. ύψ. 0,077, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Για παρόμοια στο σχήμα βλ. Κανελλοπούλου, πίν. 122, αριθ. 215α. Γύρω στο 475 π.Χ.

Τάφος 19

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,70×0,55 μ. Το κεφάλι στα βόρεια, είχε για στήριγμα από μια πέτρα δεξιά και αριστερά. Άλλη μια πέτρα ήταν τοποθετημένη στο κάτω μέρος των ποδιών. Βρέθηκαν δύο λήκυθοι πάνω στους ώμους και δύο σιδερένιες στλεγγίδες, μια στο χέρι και μια δίπλα στα πόδια.

α. Λήκυθος κυλινδρική μελανόχρωμη. Λείπει τμήμα του στομίου και η λαβή. Ύψ. 0,145, διάμ. βάσ. 0,037 μ. Το σώμα, η πάνω επιφάνεια της βάσης και το οριζόντιο τμήμα του στομίου είναι μαύρα. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές, ακτινωτά, σε δύο σειρές. Κάτω από τον ώμο εδαφόχρωμη ζώνη με μελανόγραφο μαίανδρο.

Παρόμοια: CVA Palermo I, Coll. Mormino, πίν. III L 2, αριθ. 4, β΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

β. Λήκυθος κυλινδρική, μελανόχρωμη σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη. Ύψ. 0,133, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Όμοια με την α.

Τάφος 20

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,50×0,55 μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι στα δυτικά.

Τάφος 21

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,60×0,60 μ. Ο τάφος βρέθηκε κατεστραμμένος από τα μηχανήματα. Μέσα στα χώματα του τάφου βρέθηκε λήκυθος σε κομμάτια.

Λήκυθος κυλινδρική, λείπει ο λαιμός και η λαβή. Σωζ. ύψ. 0,09, διάμ. βάσ. 0,036 μ. Το σώμα πλαταίνει στον ώμο και πιέζεται ελαφρά κάτω από αυτόν. Πάνω σε υπόλευκη επιφάνεια τρία όρθια μελανόγραφα ανθέμια σχηματοποιημένα, μέσα σε λευκό αψιδωτό περίβλημα. Οι λεπτομέρειες των ανθεμίων αποδίδονται με χαράγματα. Πατούν πάνω σε λευκό αλυσιδωτό κόσμημα. Στο κέντρο των κρίκων μαύρη κουκκίδα. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές σε ακτινωτή διάταξη. Στο κάτω μέρος του αγγείου ζεύγη γραμμών του εργαστηρίου του ζωγράφου της Μέγαιρας.

Παρόμοιες: Kerameikos IX, πίν. 91,2, Ε 64, 460-450 π.Χ. Kurtz, AWL, πίν. 69, 2, α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.

Οι λήκυθοι με τα όρθια ανθέμια ως ταφικό αγγείο κυριαρχούν στο α΄ μισό 5ου αι. π.Χ. Οι τελευταίες της σειράς αυτής είναι του εργαστηρίου του ζωγράφου της Μέγαιρας. Εξαφανίζονται μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Γενικά για ανθεμωτές ληκύθους βλ. Haspels, ABL, σ. 94. Kurtz, AWL, σ. 153. Corinth XIII, σ. 164.

Τάφος 22

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,30×0,52 μ. Βρέθηκε διαταραγμένος από τα μηχανήματα. Μέσα στα χώματα βρέθηκαν θραύσματα μελανόχρωμης ληκύθου.

Τάφος 23

Κιβωτιόσχημος, σκεπασμένος με μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες που βρέθηκαν διαταραγμένες από τα μηχανήματα. Το μεγαλύτερο τμήμα του είχε υποχωρήσει, καθώς βρισκόταν στην άκρη του ρέματος. Στην επιφάνειά του βρέθηκαν θραύσματα ληκύθων.

Τάφος 24

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,74×0,35 μ. Είχε καταστραφεί από τα μηχανήματα και οι καλυπτήριες και πλευρικές πλάκες είχαν πέσει στο εσωτερικό του λάκκου.

Τάφος 25

Λακκοειδής, σκεπασμένος με σχιστολιθικές πλάκες. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,75×0,50 μ. Ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκε μια μικρή ενεπίγραφη πλάκα με την επιγραφή:

Ε Υ Λ Η
Μ Ο Σ Θ Ο Ρ
Α Ι Ε Υ Σ Α[Π Ε Γ Ρ Α]
Ψ Α Τ Ο Μ Ε [Τ Α Λ Λ Ο Ν]
Ε Ρ Μ Α Ι Κ Ο Ν Α[Ν Α]
Σ Α Ξ Ι Μ Ο Ν

Η πλάκα είχε διαστάσεις 0,63×0,33 και πάχος 0,10 μ. Τα γράμματα είχαν χτυπηθεί με βελόνι (για την επιγραφή βλ. παρακάτω) (Πίν. 39 δ).

Τάφος 26

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,70×0,50 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά.

Τάφος 27

Λακκοειδής. Προσανατολισμός. Β.-Ν., διαστ. 1,60×0,50 μ. Ο λάκκος περιείχε δύο σκελετούς, τον ένα πάνω στον άλλον, χωρισμένους από ένα λεπτό στρώμα με πέτρες και χώμα. Το κεφάλι του πρώτου, από κάτω, σκελετού ήταν ακουμπισμένο πάνω σε μικρή πέτρα.

Τάφος 28

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,65×0,50 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά, ήταν πολύ ανασηκωμένο και γυρισμένο στα πλάγια. Στην επιφάνεια του τάφου βρέθηκε κορμός ληκύθου με τρία όρθια μελανόγραφα ανθέμια, όμοια με αυτήν του τάφου 21. Πιθανότατα προέρχεται από άλλον, κατεστραμμένο τάφο.

Τάφος 29

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Το μισό περίπου του τάφου καταστράφηκε με την κατασκευή του τάφου 26, που ανοίχτηκε κάθετα στον άξονά του και είναι νεότερος.

Τάφος 30

Λακκοειδής. Μικρός αβαθής λάκκος, σχεδόν επιφανειακός, με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστ. 1,30×40 μ. Ήταν ενωμένος με τον τάφο 25, που είχε ανοιχτεί βαθύτερα και φαίνεται ότι κατασκευάστηκε μετά από αυτόν.

Τάφος 31

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Δ.ΝΔ.-Α.ΒΑ., διαστ. 1,35×0,60 μ. Μικρές πέτρες σκέπαζαν το λάκκο. Μέσα βρέθηκαν λίγα οστά και θραύσματα ληκύθου ανάμεσα στις καλυπτήριες πέτρες.

Τάφος 32

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,70×0,50 μ. Παράλληλα και βόρεια του τάφου 25, αλλά ψηλότερα κατά 0,50 μ. Το κεφάλι του νεκρού, στα δυτικά, ήταν ανασηκωμένο.

Τάφος 33

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 31 και 34. Προσανατολισμός Β.-Ν. Ο λάκκος ήταν διαταραγμένος και τα οστά σκορπισμένα.

Τάφος 34

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,80×0,40 μ. Ήταν σκεπασμένος με μικρές πέτρες. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα δυτικά, είχε καταστραφεί.

Τάφος 35

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,95×0,52 μ. Ο τάφος ήταν σκεπασμένος με μικρές πέτρες που είχαν πέσει μέσα στο λάκκο. Οι πλευρές του περιβάλλονταν από σχιστολιθικές πλάκες. Ο σκελετός βρέθηκε κατεστραμμένος, με το κεφάλι στα ανατολικά.

Τάφος 36

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,15×0,35 μ. Είχε ανοιχτεί στην άκρη του ρέματος ανατολικά του τάφου 35 και ήταν σκεπασμένος με τυχαίες πέτρες που είχαν πέσει

στο εσωτερικό. Διατηρήθηκαν λίγα υπολείμματα οστών. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν τα παρακάτω (Πίν. 39 α).

α. Μελαμβαφής αττική κοτύλη, σπασμένη και συγκολλημένη. Λείπει τμήμα της λαβής. Ύψ. 0,05, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Τοιχώματα λεπτά, καμπύλα, λαβές πεταλόσχημες. Ολόκληρο το αγγείο καλύπτεται με μαύρο στιλπνό γάνωμα, ενώ στο κάτω μέρος, που παραμένει εδαφόχρωμο, σημειώνονται λεπτές μαύρες γραμμές ακτινωτά. Το εσωτερικό των λαβών είναι επίσης εδαφόχρωμο, όπως και το κάτω μέρος της βάσης, όπου σημειώνεται μικρός μαύρος κύκλος με στιγμή στο κέντρο.

Παρόμοιες: Kerameikos IX, πίν. 7, 239-2. CVA Oxford III, I, πίν. LXV, αριθ. 17 και 24, όπου αναφέρεται ότι παρόμοιες κοτύλες χρονολογούνται γενικά στο 460-425 π.Χ., ενώ η λεπτή κατασκευή τους παραπέμπει σε πιο πρώιμη εποχή.

β. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη. Ύψ. 0,134, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Μαύρη βαφή σε λευκοκίτρινο βάθος. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

Για το σχήμα βλ. Kurtz, AWL, πίν. 70,6 και 7 (β΄-γ΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ.). Kerameikos IX, πίν. 66, 1, 302-I, γύρω στο 440 π.Χ.

γ. Μελαμβαφές αλάβαστρο ακέραιο. Ύψ. 0,089, διάμ. βάσ. 0,03 μ.

Όμοιο: Kerameikos IX, πίν. 40, 6, 170-1 (τύπος Columbus). CVA Oxford III, I, πίν. XLVII, αριθ. 10. Γύρω στο 450 π.Χ.

δ. Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο σπασμένο στην κοιλιά και το λαιμό και συγκολλημένο. Ύψ. 0,55, διάμ. βάσ. 0,03 μ. Στην κοιλιά εδαφόχρωμη ζώνη. Το βερνίκι έχει πάρει απόχρωση καστανή.

Παρόμοιο: Thorikos III, 1965, σ. 53, εικ. 64, γύρω στο 460 π.Χ.

Τάφος 37

Λακκοειδής. Κάθετα την ανατολική πλευρά του τάφου 35 και βόρεια του τάφου 36. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,68 × 0,52 μ. Ήταν σκεπασμένος με μεγάλες πλάκες που είχαν βουλιάξει στο εσωτερικό του. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα νότια, είχε τα χέρια διπλωμένα στο στήθος. Ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν θραύσματα αγγείων, πιθανώς από την καταστροφή άλλων τάφων.

Τάφος 38

Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 2,05 × 1,15 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν στρωτήρες που σχημάτιζαν οξεία γωνία και υποστηρίζονταν εξωτερικά από πέτρες και πλάκες. Ο σκελετός ήταν σκεπασμένος με πήλινη πλάκα και είχε το κεφάλι στα ΒΑ. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν θραύσματα ληκύθου και μελαμβαφούς φιάλης.

Τάφος 39

Λακκοειδής. Κάθετα στον άξονα του τάφου 38. Η κατασκευή του τάφου 38 κατέστρεψε τμήμα του λάκκου και του σκελετού. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,70 × 0,50 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά.

Τάφος 40

Λακκοειδής. Ανατολικά του τάφου 36 στην άκρη του ρέματος. Καταστράφηκε από τα μηχανήματα.

Τάφος 41

Κιβωτιόσχημος. Ήταν ανοιγμένος στην άκρη του ρέματος, κάθετα στον τάφο 40, του οποίου κατέστρεψε το ανατολικό άκρο. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,65×0,40 μ. Οι πλευρές του περιβάλλονταν με μεγάλες πλάκες.

Τάφος 42

Λακκοειδής. Δ.ΒΔ. του τάφου 39. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,70×0,70 μ. Περιείχε δύο σκελετούς. Ο ένας ήταν τοποθετημένος σε έκταση, ο δεύτερος γυρισμένος στο πλάι, στη συνεσταλμένη στάση. Τα κεφάλια στα Ν.ΝΑ.

Τάφος 43

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 37 και 41. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,70×0,75 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά, το αριστερό χέρι πάνω στην κοιλιά.

Τάφος 44

Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,80×0,40 μ. Δύο λακωνικοί στρωτήρες κάλυπταν το σκελετό, που είχε το κεφάλι στα νότια, γυρισμένο στο πλάι. Το δεξί χέρι, λυγισμένο, ακουμπούσε στον ώμο. Μέσα στον τάφο, γύρω από τον σκελετό βρέθηκαν:

α. Πινάκιο μελαμβαφές, σπασμένο και συγκολλημένο. Γάνωμα στιλπνό, απολεπισμένο. Ύψ. 0,05, διάμ. 0,146, διάμ. βάσ. 0,08 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, σχετικά ψηλή, χείλος προς τα μέσα. Στον πυθμένα έξι εμπίεστα ανθέμια μέσα σε κύκλο μικρών λοξών γραμμών.

Παρόμοια: Thorikos I, 1963, σ. 95, εικ. 122. Agora XII, πίν. 33, αριθ. 827. Olynthus XIII, πίν. 223, αριθ. 757 (τέλος 5ου αι. π.Χ.).

β. Πινάκιο σπασμένο και συγκολλημένο. Ύψ. 0,037, μέγ. διάμ. 0,011, διάμ. βάσ. 0,055 μ. Βαφή κόκκινη απολεπισμένη στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου. Χείλος προς τα μέσα, βάση δακτυλιόσχημη. Στον πυθμένα εμπίεστα ανθέμια.

Παρόμοια: Olynthus XIII, πίν. 224, αριθ. 790.

γ. Κάνθαρος μελαμβαφής. Λείπουν οι λαβές. Ύψ. 0,085, διάμ. στομ. 0,088, διάμ. βάσ. 0,047 μ. Στον πυθμένα τρία εμπίεστα ανθέμια.

Παρόμοια: Thorikos II, 1964, σ. 44, εικ. 39 και Agora XIII, πίν. 28, αριθ. 676, τέλος 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 45

Λακκοειδής, παράλληλος στον τάφο 43. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,80×0,65 μ. Το κεφάλι στα δυτικά.

Τάφος 46

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,78×0,65 μ.

Τάφος 47

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.ΒΔ-Ν.ΝΑ, διαστ. 1,75×0,55 μ. Το κεφάλι στα ΒΔ., ανάμεσα σε δύο μικρές πέτρες που το στηρίζαν. Στο ύψος του κεφαλιού βρέθηκαν κομμάτια σκύφου (Πίν. 39 β).

Σκύφος μελαμβαφής αττικού τύπου, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του χείλους και μία λαβή. Ύψ. 0,075, διάμ. βάσ. 0,053 μ. Στον πυθμένα, από κάτω, πάνω σε

κόκκινο έδαφος, μικρός μαύρος κύκλος με στιγμή στο κέντρο. Βάση δακτυλιόσχημη, λαβές πεταλόσχημες, αυλάκωση στην ένωση σώματος και βάσης. Καλύπτεται ολόκληρος με μαύρο στιλπνό γάνωμα, εκτός από το κάτω μέρος της βάσης.

Παρόμοιος, λίγο μεγαλύτερος, Agora XII, πίν. 16, αριθ. 342, γύρω στο 460-440 π.Χ.

Τάφος 48

Λακκοειδής. Στη νότια άκρη του τάφου 47. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 1,70 × 0,60 μ. Το κεφάλι βορειοδυτικά. Τα χέρια, λυγισμένα στους αγκώνες, ακουμπούσαν στη λεκάνη, ενώ τα πόδια ήταν λυγισμένα και γυρισμένα στο πλάι.

Τάφος 49

Λακκοειδής. Ανατολικά των τάφων 47-48. Στην επιφάνεια, βόρεια του τάφου βρέθηκαν κομμάτια από τους κορμούς δύο ληκύθων. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,70 × 0,60 μ. Στο λάκκο υπήρχαν δύο σκελετοί εκτάδην, ο ένας δίπλα στον άλλο με τα χέρια τους να ακουμπούν. Οι νεκροί είχαν ταφεί ταυτόχρονα και ίσως ήταν μέλη της ίδιας οικογένειας.

Τάφος 50

Λακκοειδής. Ανατολικά του τάφου 49. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,60 × 0,55 μ. Ο λάκκος ήταν τελείως αβαθής, η επίχωση μικρή και ο σκελετός βρέθηκε διαλυμένος, με το κεφάλι στα βόρεια.

Τάφος 51

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 47-49. Ήταν καλυμμένος με ιδιαίτερη προσοχή με δύο στρώσεις πλάκες. Προσανατολισμός Α.-Δ,. διαστ. 1,75 × 0,55 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά. Ο λάκκος είχε αρκετά μεγάλο βάθος (0,70 μ.) και περιείχε οκτώ ληκύθους, μία χάλκινη περόνη και μία χάλκινη στλεγγίδα.

α. Λήκυθος σπασμένη και συγκολλημένη. Ύψ. 0,132, διάμ. βάσ. 0,04 μ. Διακόσμηση με εναλλασσόμενα ανθέμια, πάνω και κάτω, ανάμεσα σε άλλο τριπλό. Σώμα κυλινδρικό, λεπτό, πιεσμένο στο μέσον περίπου του κορμού. Εργαστήριο του ζωγράφου τηςΜέγαιρας.

Παρόμοια, αλλά με πλατύτερο σώμα, στο CVA Bucarest 1, πίν. 30,3. Επίσης Haspels, ABL, πίν. 36,5. Για τις λήκυθους αυτού του τύπου (Pattern Lekythos) βλ. Kurtz, AWL, σ. 152, 470-460 π.Χ.

β. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη, λείπει το στόμιο και η λαβή. Ύψ. 0,013, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Διακόσμηση με μαύρη βαφή σε υπόλευκο βάθος. Σειρές με μαίανδρο, κιγκλιδωτό, μικρές παχιές γραμμές. Σχήμα σώματος όμοιο με αυτό της α.

Παρόμοια διακόσμηση, αλλά με διαφορετικό σχήμα στο CVA Como, Museo Civico 1 III Η, πίν. 7, αριθ. 3. Επίσης CVA Bucarest I, πίν. 30, αριθ. 11.

γ. Λήκυθος σπασμένη, λείπει ο λαιμός και η λαβή. Σωζ. ύψ. 0,011, διάμ. βάσ. 0,038 μ. Διακόσμηση με καστανοπόρφυρη βαφή πάνω σε υπόλευκο έδαφος. Δύο σειρές αντιμέτωπων ανθεμίων κάτω από ζώνη με μικρές παχιές γραμμές.

Παρόμοιο θέμα στο CVA Bucarest 1, πίν. 30,1. Kurtz, AWL, πίν. 69,3, α΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

δ. Λήκυθος από την οποία λείπει το στόμιο με τη λαβή. Σωζ. ύψ. 0,015, διάμ. βάσ. 0,04 μ. Διακόσμηση με μαύρη βαφή σε υπόλευκο βάθος, κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Όμοια στο σχήμα με τις α-γ. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

ε. Λήκυθος ακέραια, ύψ. 0,143, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Διακόσμηση με μαύρη βαφή σε υπόλευκο βάθος, κλαδί ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Σχήμα ίδιο με αυτό της α.

στ. Λήκυθος κυλινδρική, συγκολλημένη στο λαιμό. Ύψ. 0,015, διάμ. βάσ. 0,036 μ. Διακόσμηση με μαύρη βαφή σε υπόλευκο βάθος, κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό.

Παρόμοιες στο σχήμα και τη διακόσμηση βλ. Kurtz, AWL, πίν. 71,1.

ζ-η. Λήκυθοι με κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό, όμοιες στο σχήμα και τη διακόσμηση με τις παραπάνω.

Τάφος 52

Κιβωτιόσχημος. Βόρεια του τάφου 49. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 2 × 0,45 μ. Ήταν σκεπασμένος με πλάκες, που βρέθηκαν διαταραγμένες. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα δυτικά, ήταν διαλυμένος.

Τάφος 53

Λακκοειδής, σκεπασμένος με πλάκες, Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,50 × 0,60 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν διαταραγμένες και ο σκελετὸς διαλυμένος, ο τάφος όμως ήταν ασύλητος. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν:

α. Μελαμβαφής κύλικα (τύπου Ρήνειας), σπασμένη. Λείπουν οι δύο λαβές και τμήμα του σώματος και του χείλους. Ύψ. 0,035, διάμ. βάσ. 0,041 μ. Χείλος προς τα έξω, χαμηλή δισκοειδής βάση, σώμα ρηχό.

Παρόμοιες: Kerameikos IX, πίν. 37,5 279-4 (γ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.). Agora XII, εικ. 5, αριθ. 457C, 450-430 π.Χ.

β. Χους σπασμένη, λείπει ο λαιμός. Σωζ. ύψ. 0,075, διάμ. βάσ. 0,054 μ. Σώμα σφαιρικό, βάση πλατιά δισκοειδής, στην ένωση κορμού και βάσης αυλάκωση. Το αγγείο καλύπτεται με μαύρο στιλπνό γάνωμα απολεπισμένο. Στην κοιλιά ερυθρόμορφη παράσταση μικρού παιδιού που προχωράει μπουσουλώντας προς τα δεξιά. Πάνω και κάτω ιωνικό κυμάτιο.

Παρόμοιες: Klein, Childlife in Greek Art, πίν. VII D. Hesperia 18 (1949), πίν. 81, αριθ. II. CVA Oxford 1, πίν. 43, αριθ. 6, 7, 8 (όπου χρονολογούνται στο 450/440-420 π.Χ.). Επίσης Olynthus V, πίν. 50, αριθ. 31, 32. Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg, πίν. 209, αριθ. 603, 604, 605. Γενικά για χόες βλ. G. van Hoorn, Choes and Anthesteria, Leiden 1951, σ. 53 κ.ε.

γ. Ληκύθιο ακέραιο, μελαμβαφές. Ύψ. 0,068, διάμ. κοιλιάς 0,04 μ. Γάνωμα στιλπνό, απολεπισμένο στη λαβή και το χείλος. Στόμιο χοανοειδές, βάση χαμηλή δισκοειδής, αυλάκωση στην ένωση βάσης και κορμού. Στο σφαιρικό κορμό εφτά κάθετες αυλακώσεις.

Παρόμοια: Χαριτωνίδης, σ. 84, εικ. 144, αριθ. 3. Hesperia XVIII (1949), πίν. 91, αριθ. 43. CVA USA, Fogg Museum and Gallatin Collection, πίν. XXIV, αριθ. 1 (τέλη 5ου αι. π.Χ.). Για ληκύθια τύπου «κάψας» βλ. και Agora XII, σ. 314-315.

Τάφος 54

Κιβωτιόσχημος, κατεστραμμένος από τα μηχανήματα. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,70 × 0,70 μ. Ήταν σκεπασμένος με πλάκες που βρέθηκαν διαταραγμένες., όπως και οι πλευρικές, από τα μηχανήματα. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν δύο λήκυθοι.

α. Λήκυθος σπασμένη, λείπουν ο λαιμός και η λαβή. Σωζ. ύψ. 0,115, διάμ. βάσ. 0,038 μ. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Μαύρη βαφή σε λευκοκίτρινο βάθος, με κόκκινες πινελιές στα κλαδιά και το κιγκλιδωτό. Στο κάτω μέρος ζεύγη γραμμών, στη βάση μαύρη ταινία. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

Όμοια: Kurtz, AWL, πίν. 70,7. Kerameikos IX πίν. 66, 1, 302-1, β΄-γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

β. Λήκυθος σπασμένη. Λείπει ο λαιμός και η λαβή. Σωζ. ύψ. 0,012, διάμ. βάσ. 0,04 μ. Ίδια με την παραπάνω.

Τάφος 55

Εγχυτρισμός σε αμφορέα. Βόρεια του τάφου 53. Ο αμφορέας ήταν τριγυρισμένος με πέτρες και μια μεγαλύτερη έκλεινε το στόμιό του στα δυτικά. Περιείχε λίγα οστά βρέφους.

Τάφος 56

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,60 × 0,50 μ. Ο πυθμένας του λάκκου ήταν στρωμένος με πλάκες. Το κεφάλι ήταν στα νότια, ενώ ο υπόλοιπος είχε σχεδόν διαλυθεί. Μέσα στα χώματα του τάφου βρέθηκε τμήμα από το σώμα κυλινδρικής ληκύθου με διακόσμηση κλαδιού κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό.

Τάφος 56α

Στη δυτική πλευρά του τάφου 56 βρέθηκε εγχυτρισμός σε αμφορέα. Ο αμφορέας ακουμπούσε στη δυτική-νοτιοδυτική άκρη του τάφου και είχε το στόμιο στα δυτικά. Περιείχε ελάχιστα οστά και ένα «κάναστρο». Ύψ. 0,093, διάμ. 0,109, διάμ. βάσ. 0,048 μ. Εξωτερικά το αγγείο καλύπτεται από μαύρη βαφή εκτός από μια ζώνη γύρω από το χείλος. Εσωτερικά η βαφή έγινε κοκκινόμαυρη από κακό ψήσιμο. Η βάση είναι επίπεδη. Για το όνομα του αγγείου, «κάναστρο», και το σχήμα του βλ. Agora XII, σ. 124 (Πίν. 39 γ).

Παρόμοια: Thorikos II, 1964, σ. 89, εικ. 88. Hesperia XXII (1953), σ. 84, εικ. 3, αριθ. 64. Kerameikos IX, πίν. 60, 6, 237 (ίδιο, αλλά με δισκοειδή βάση, περίπου μέσα 5ου αι. π.Χ.)

Τάφος 57

Η επίχωση γύρω από τον τάφο ήταν πολύ διαταραγμένη και πιθανώς κοντά του υπήρχαν εγχυτρισμοί που καταστράφηκαν, γιατί στην επιφάνεια βρέθηκαν κομμάτια αμφορέων, θραύσματα αγγείων και οι κορμοί δύο ληκύθων με κλαδί κισσού. Ο τάφος, αβαθής επιφανειακός λάκκος με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστ. 1,20 × 0,80 μ., είχε ανοιχτεί κάθετα στον άξονα παλιότερων τάφων (πάνω στον 75 και σε τμήμα του 72). Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν υπολείμματα του σκελετού.

Τάφος 58

Εγχυτρισμός σε αμφορέα. Ύψ. 0,60, διάμ. κοιλιάς 0,33 μ. Το στόμιο ήταν στα ανατολικά σκεπασμένο με πέτρα. Περιείχε λίγα οστά και ένα μελαμβαφές φιαλίδιο (αλατοδοχείο). Ύψ. 0,02, διάμ. 0,059, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Ολόβαφο εκτός από τη βάση κάτω από τον πυθμένα, όπου υπάρχει μαύρος κύκλος με στιγμή στο κέντρο. Τα τοιχώματα είναι καμπύλα και η βάση επίπεδη.

Παρόμοιο: Agora XII, εικ. 9, αριθ. 913-914 (ύστερος 5ος αι. π.Χ.). Γενικά Agora XII, σ. 136 κ.ε.

Μέσα στην επιφανειακή επίχωση της ταφής βρέθηκαν λήκυθος, της οποίας σώζεται ο κορμός με τη βάση, ύψ. 0,105, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Διακόσμηση: τρία όρθια μελανόγραφα ανθέμια μέσα σε λευκό αψιδωτό περίβλημα. Όμοια ακριβώς στο σχήμα και τη διακόσμηση με τη λήκυθο του τάφου 21.

Τάφος 59

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,65×0,60 μ. Περιείχε δύο σκελετούς τον ένα πάνω στον άλλο, χωρισμένους με λίγο χώμα. Πάνω στο στήθος του πρώτου υπήρχε μικρή πλάκα.

Τάφος 60

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,60×0,45 μ. Περιείχε δύο σκελετούς με το κεφάλι στα ανατολικά.

Τάφος 61

Λακκοειδής. Κάθετα στον τάφο 56. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,94×0,50 μ. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν υπολείμματα οστών και θραύσματα αγγείων.

Τάφος 62

Λακκοειδής. Κάθετα στον άξονα του τάφου 53. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,70×0,57 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν υπολείμματα οστών.

Τάφος 63

Λακκοειδής. Ήταν σκεπασμένος με μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, που τις κάλυπταν μικρές πέτρες και πλάκες. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 2,05×0,70 μ. Μέσα στο λάκκο ήταν τοποθετημένοι δύο σκελετοί.

Τάφος 64

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,80×0,78 μ. Τον τάφο περιέβαλλε κυκλικός περίβολος από ξερολιθιά. Μέσα στη διαταραγμένη επίχωση βρέθηκαν κομμάτια ληκύθων, θραύσματα άλλης κ.ά.

Μία από τις ληκύθους βρέθηκε σχεδόν ακέραια (λείπει ο λαιμός με τη λαβή) και έχει διακόσμηση με κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Παρόμοιο σχήμα στο CVA Stuttgart 1, πίν. 25, 5-6, 460-450 π.Χ.

Ο τάφος είχε ανοιχτεί σε βάθος περίπου 1,50 μ. από την επιφάνεια. Ήταν σκεπασμένος με πλάκες που είχαν υποχωρήσει κάτω από το βάρος της επίχωσης στο εσωτερικό του τάφου, γι' αυτό και ο σκελετός βρέθηκε διαλυμένος. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν τα παρακάτω κτερίσματα (Πίν. 40 α).

α. Ερυθρόμορφο αρυβαλλόσχημο ληκύθιο, λείπει μικρό τμήμα του σώματος. Ύψ. 0,124, διάμ. βάσ. 0,052 μ. Το σώμα του αγγείου είναι ψηλό με τοιχώματα κυρτωμένα ελαφρά προς τα πάνω. Βάση πλατιά δακτυλιόσχημη, λαιμός ψηλός, στόμιο ρηχό, καλυκόσχημο. Γάνωμα μαύρο στιλπνό. Στην κοιλιά ερυθρόμορφη παράσταση σειρήνας προς τα δεξιά πάνω σε βάθρο. Μπροστά της δωρικός κίονας. Τα φτερά δηλώνονται με γραμμές και κουκκίδες. Στην ουρά καφετιές γραμμές. Τα μαλλιά της σειρήνας είναι τυλιγμένα σε σάκκο (ζωγράφος του Σειρηνίσκου).

Για την παράσταση και τον ταφικό της χαρακτήρα βλ. Weickert, Der Seelenvogel, Leipzig 1902, σ. 164, εικ. 84, όπου και όμοια παράσταση. Παρόμοιες παραστάσεις: CVA USA, Fogg and Gallatin Collection, πίν. 60, 2 (μέσα 5ου αι. π.Χ.). Επίσης Beazley, ABV, σ. 348. Για το σχήμα του αγγείου και την εξέλιξή του γενικά βλ. W. Rudolph, Die Bauchlekythos, Indiana 1971.

β. Μελαμβαφές φιαλίδιο (αλατοδοχείο), λείπουν τμήματα του χείλους. Ύψ. 0,028, διάμ.

στομ. 0,063, διάμ. βάσ. 0,04 μ. Το αγγείο είναι ολόβαφο εκτός από τη βάση. Τα τοιχώματα παχιά και καμπύλα, η βάση επίπεδη.

Παρόμοια: Thorikos II, 1964, σ. 43, εικ. 37. Agora XII, εικ. 9,909 (μετά το 450 π.Χ.). Kerameikos IX, πίν. 93, 2 Ε7 1, 2, β΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 65

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Β(Α.)-Ν(Δ.), διαστ. 1,75×0,52 μ. Ήταν σκεπασμένος με μικρές πέτρες. Το κεφάλι στα βόρεια.

Τάφος 66

Λακκοειδής. Παράλληλα στον τάφο 62. Προσανατολισμός. Α.ΒΑ-Δ.ΝΔ., διαστ. 1,58×0,50 μ. Πάνω στα πόδια του σκελετού ήταν τοποθετημένη μικρή πλάκα. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν θραύσματα ληκύθου.

Τάφος 67

Κιβωτιόσχημος, σκεπασμένος με ένα μικρό σωρό από πέτρες. Προσανατολισμός Β.ΒΑ.-Ν. ΝΔ, διαστ. 0,85×0,47 μ. Ο τάφος ήταν ιδιαίτερα επιμελημένος με μεγάλες πλάκες στις πλευρές, πράγμα που έχει παρατηρηθεί στους περισσότερους παιδικούς τάφους του νεκροταφείου. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν θραύσματα ληκύθων, αλλά καθόλου οστά.

Τάφος 68

Εγχυτρισμός σε αμφορέα. Βρέθηκαν τα κομμάτια αμφορέα και ίχνη οστών. Ταφή βρέφους.

Τάφος 69

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,90×0,65 μ. Το κεφάλι στα νότια, τριγυρισμένο από τρεις μικρές πλάκες. Στον τάφο ήταν τοποθετημένοι δύο σκελετοί, ο ένας πάνω στον άλλο, χωρισμένοι με λίγο χώμα. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν και οι βάσεις δύο ληκύθων.

Τάφος 70

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ., διαστ. 1,10×0,32 μ. Τα πλευρικά τοιχώματα κάλυπταν πλάκες δουλεμένες. Άλλη μια πλάκα υπήρχε στον πυθμένα. Ο τάφος περιείχε παιδική ταφή χωρίς κτερίσματα.

Τάφος 71

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,75×0,48 μ. Περιείχε δύο σκελετούς χωρισμένους με λίγο χώμα.

Τάφος 72

Ο σκελετός είχε τοποθετηθεί πάνω στις καλυπτήριες πλάκες παλιότερου τάφου (του τάφου 75) και σκεπάστηκε με λίγο χώμα και πέτρες. Πάνω σε τμήμα της δυτικής πλευράς του κατασκευάστηκε ο τάφος 57. Στο σημείο αυτό οι ταφές είναι πιο πυκνές, γιατί υπάρχει χώρος ανοιχτός, ενώ λίγο πιο πάνω αρχίζει επικλινές βραχώδες έδαφος. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και διαστάσεις 1,50×0,60 μ. Γύρω από το σκελετό ήταν τοποθετημένες μικρές πέτρες. Μέσα στα χώματα του τάφου βρέθηκε κορμός ληκύθου με κλαδί κισσού, όμοια με του τάφου 15 στο σχήμα και τη διακόσμηση. 460-450 π.Χ.

Τάφος 73

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,80×0,55 μ. Ο τάφος ήταν διαταραγμένος. Βρέθηκαν μόνο υπολείμματα οστών.

Τάφος 74

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,80×0,50 μ.

Τάφος 75

Βρέθηκε κάτω από τους τάφους 57 και 72. Οι καλυπτήριες πλάκες του χρησιμοποιήθηκαν ως πυθμένας του τάφου 72, ενώ ο λάκκος του τάφου 57 ανοίχτηκε κάθετα στον άξονά του. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν διαταραγμένες, ενώ οι πλευρικές έγειραν στο εσωτερικό καλύπτοντας το σκελετό. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,80×0,50 μ.

Τάφος 76

Πυρά. Βρέθηκε στο δυτικό όριο του νεκροταφείου, όπου το έδαφος γίνεται βραχώδες, μέσα στο φυσικό κοίλωμα του βράχου. Είχε σχήμα ακανόνιστο, ακολουθώντας τη διαμόρφωση του βράχου. Διαστ. 2×1,50, βάθ. 0,25-0,55 μ. Περιείχε πολλά καμένα οστά, κάρβουνα και κομμάτια αγγείων. Ανάμεσά τους βρέθηκαν ακέραιος μελαμβαφής αμφορίσκος (ύψ. 0,08, διάμ. 0,012 μ.). Καλύπτεται από μαύρο στιλπνό γάνωμα που είχε γίνει γκρίζο από τη φωτιά. Στον ώμο ζώνη με έντυπα ανθέμια.

Όμοιος: ΑΔ 15 (1933-35), σ. 47, εικ. 29. Μέσα 5ου αι. π.Χ. Γενικά για αμφορίσκους βλ. Agora XII, σ. 155.

Τάφος 77

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,65×0,55 μ. Ο σκελετός ήταν τοποθετημένος στο πλάι, στη συνεσταλμένη στάση.

Τάφος 78

Κιβωτιόσχημος. Νότια του τάφου 73, κάθετα στον άξονά του. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,70×0,54 μ. Γύρω από το σκελετό ήταν τοποθετημένες μικρές πέτρες.

Τάφος 79

Κατεστραμμένος λακκοειδής. Τον περιέβαλε μικρός περίβολος από ξερολιθιά. Στην επιφάνεια του τάφου βρέθηκαν οι κορμοί δύο ληκύθων με κλαδί κισσού. Όμοιες με αυτές του τάφου 54.

Τάφος 80

Λακκοειδής. Βόρεια του τάφου 63. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 2×0,65 μ. Ήταν σκεπασμένος με πήλινες και σχιστολιθικές πλάκες. Ο τάφος περιείχε δύο σκελετούς. Τα οστά του πρώτου σκορπίστηκαν μέσα στο λάκκο, όταν τοποθετήθηκε ο δεύτερος νεκρός.

Τάφος 81

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,65×0,55 μ. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν οι βάσεις δύο ληκύθων.

Τάφος 82

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,68×0,45 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά.

Τάφος 83

Λακκοειδής, μέσα σε μικρό κυκλικό περίβολο. Ο τάφος βρέθηκε κατεστραμμένος.

Τάφος 84

Λακκοειδής. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,65×0,40 μ. Πάνω στο στήθος του νεκρού ήταν τοποθετημένη μικρή πλάκα. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν θραύσματα αγγείων.

Τάφος 85

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 0,83×0,38 μ. Τέσσερις πλάκες αποτελούσαν τα πλευρικά τοιχώματα του τάφου, που έμοιαζε με σαρκοφάγο. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν διαταραγμένες εξαιτίας της μικρής επίχωσης. Παιδική ταφή χωρίς κτερίσματα.

Τάφος 86

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 0,98×0,29 μ. Η κάλυψη, καθώς και η εσωτερική επένδυση του τάφου με πλάκες ήταν ιδιαίτερα προσεγμένη. Παιδική ταφή χωρίς κτερίσματα.

Τάφος 87

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,10×0,45 μ. Ο τάφος ήταν σκεπασμένος με μεγάλη πλάκα και είχε πλάκες στα πλευρικά τοιχώματα. Μέσα στον τάφο βρέθηκε αμφορέας με ταφή βρέφους.

Τάφος 88

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 0,90×0,42 μ. Κατασκευή επιμελημένη με σχιστολιθικές πλάκες στις πλευρές. Ο τάφος ήταν τελείως άδειος και πιθανότατα περιείχε παιδική ταφή.

Τάφος 89

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,78×0,56 μ. Το κεφάλι, στα ανατολικά, ήταν σκεπασμένο με τμήμα από την κοιλιά άβαφου αγγείου, ενώ κομμάτι του ίδιου αγγείου βρέθηκε μέσα στον τάφο. Πάνω στον ώμο του σκελετού βρέθηκε χάλκινη περόνη.

Τάφος 90

Πυρά. Ακανόνιστο όρυγμα, διαστ. περίπου 1,40×0,80 μ. Περιείχε καμένα οστά, όστρακα και κάρβουνα. Στην άκρη της πυράς βρέθηκε εγχυτρισμός σε αμφορέα. Μέσα στον αμφορέα υπήρχαν υπολείμματα οστών.

Τάφος 91

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ., διαστ. 1,20×0,50 μ. Ο αβαθής λάκκος είχε ανοιχτεί στη δυτική άκρη της πυράς 90. Δίπλα στα πόδια του νεκρού ήταν τοποθετημένη μια πρόχους.

Πρόχους σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη. Ύψ. 0,138, διάμ. βάσ. 0,052 μ. Βαφή

μαύρη, απολεπισμένη στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου. Στενός, χαμηλός λαιμός, που ανοίγει απότομα στο εξέχον χείλος. Η λαβή ξεκινάει κατευθείαν από το χείλος ως την αρχή της κοιλιάς. Σώμα σφαιρικό με τονισμένο ώμο.

Παρόμοια: Olynthus V, πίν. 168, αριθ. 748, 5ος αι. π.Χ.

Τάφος 92

Δίπλα στον τάφο 91, στη νοτιοδυτική άκρη της πυράς 90. Λακκοειδής με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,60 × 0,58 μ. Ο τάφος ήταν σκεπασμένος με τυχαίες πέτρες, χωρίς τάξη. Το κεφάλι στα ΒΑ. Ο σκελετός ήταν γυρισμένος ελαφρά στο πλάι με τα γόνατα λυγισμένα.

Τάφος 93

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,98 × 0,44 μ. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν σκόρπια οστά.

Τάφος 94

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,74 × 0,55 μ. Ο τάφος ήταν σκεπασμένος με μεγάλες τυχαίες πέτρες. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν σκόρπια υπολείμματα οστών.

Τάφος 95

Παράλληλος στους τάφους 89, 93. Λακκοειδής με προσανατολισμό Α.-Δ., διαστ. 1,60 × 0,50 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά. Μέσα στον τάφο, αριστερά και δεξιά του σκελετού, στο ύψος της λεκάνης βρέθηκαν (Πίν. 40 γ):

α. Μικρή λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη (λείπει μικρό τμήμα από το λαιμό). Ύψ. 0,113, διάμ. βάσ. 0,27 μ. Μαύρη βαφή απολεπισμένη πάνω σε λευκοκίτρινο έδαφος. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές ακτινωτά σε δύο σειρές. Στο σώμα κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Κορμός μικρός, κυλινδρικός.

β. Σκύφος μελαμβαφής, σχεδόν ακέραιος (λείπουν μόνο μικρά τμήματα του χείλους). Ύψ. 0,072, διάμ. 0,092, διάμ. βάσ. 0,57 μ. Γάνωμα μαύρο κακής ποιότητας με κόκκινες κηλίδες. Λαβή πεταλόσχημη, βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη με μικρό μαύρο κύκλο και στιγμή στο κέντρο, τοιχώματα καμπύλα, βλ. Agora XIII, πίν. 15, αριθ. 341. Αττικός τύπος Α, 480-450 π.Χ.

Τάφος 96

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,72 × 0,60 μ. Ο τάφος ήταν σκεπασμένος με μεγάλες πλάκες που βρέθηκαν μετακινημένες. Περιείχε δύο σκελετούς με τα κρανία τους δίπλα, αλλά ο ένας είχε μετακινηθεί στο πλάι για να τοποθετηθεί ο δεύτερος, που είχε τα χέρια λυγισμένα στους αγκώνες και ακουμπισμένα στους ώμους.

Τάφος 97

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,95 × 0,60 μ. Ήταν σκεπασμένος με μεγάλες αδούλευτες πλάκες που βρέθηκαν μετακινημένες, το κεφάλι στα βόρεια. Μέσα στο λάκκο, δίπλα στον ώμο του νεκρού ήταν τοποθετημένη μια λήκυθος και γύρω στο σκελετό ήταν σκορπισμένα κομμάτια ληκύθων.

α. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη, λείπει τμήμα από το στόμιο. Ύψ. 0,146, διάμ. βάσ. 0,37 μ. Κορμός κυλινδρικός ελαφρά πιεσμένος κάτω από τον ώμο. Βαφή καστανοκόκκινη σε υπόλευκο βάθος. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές ακτινωτά σε δύο σει-

ρές, στο σώμα κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Όμοια με τη λήκυθο του τάφου 36.460-450 π.Χ.

β. Κορμός ληκύθου (σωζ. ύψ. 0,09 μ.) με κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό.

Τάφος 98

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,60×0,36 μ. Μικρές πέτρες περιέβαλλαν το λάκκο. Τα οστά βρέθηκαν σκορπισμένα.

Τάφος 99

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,65×0,63 μ. Κάθετα στον τάφο 74 και στην ίδια σειρά με τους τάφους 69 και 77. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα νότια, ήταν κατεστραμμένος. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν:

α. Μελαμβαφές αλατοδοχείο ακέραιο, ύψ. 0,028, διάμ. στομ. 0,055, διάμ. βάσ. 0,056 μ. Γάνωμα μαύρο στιλπνό απολεπισμένο στο χείλος και τμήματα του σώματος. Βάση επίπεδη, πλατιά. Στο κόκκινο έδαφος δύο μαύροι κύκλοι και στο κέντρο στιγμή.

Παρόμοια: Lindos I, πίν. 131, 2752. Agora XII, πίν. 34, 895. Γύρω στο 425 π.Χ.

β. Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο σπασμένο στη λαβή και το λαιμό και συγκολλημένο. Γάνωμα κοκκινόμαυρο από το ψήσιμο, απολεπισμένο.

Στόμιο χοανοειδές, σώμα σχετικά ψηλό που ανοίγει προς τα πάνω. Στην κοιλιά σε εδαφόχρωμη ζώνη μελανόγραφος μαίανδρος.

Παρόμοιο: CVA Karlsruhe 1, πίν. 33, αριθ. 8, γύρω στο 400 π.Χ.

Τάφος 100

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,85×0,63, βάθ. 1,05 μ. Ο τάφος ήταν από τους πιο καλοφτιαγμένους του νεκροταφείου. Ήταν σκεπασμένος με μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες και τα τοιχώματα του λάκκου, που είχε ιδιαίτερα μεγάλο βάθος, ήταν χτισμένα με επιμελημένη ξερολιθιά. Ο σκελετός εκτάδην είχε το κεφάλι ανατολικά, γυρισμένο στο πλάι. Δίπλα στο αριστερό χέρι του νεκρού ήταν τοποθετημένη μια λήκυθος, το καλύτερο από άποψη κατασκευής και διατήρησης από τα κτερίσματα του νεκροταφείου (Πίν. 40 β).

Λήκυθος ακέραια, ύψ. 0,23, διάμ. βάσ. 0,053 μ. Πηλός ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος. Το σχήμα του αγγείου είναι το χαρακτηριστικό του εργαστηρίου του ζωγράφου της Μέγαιρας. Στον ώμο πάνω σε κοκκινωπό έδαφος κάλυκες λωτού και γλώσσες, εκφυλισμένα σε δύο σειρές ροπαλοειδείς γραμμές. Αμέσως κάτω από τον ώμο μαύρη ταινία, μετά ζώνη με μαίανδρο, κιγκλιδωτό, κλαδί κισσού και κιγκλιδωτό. Κάτω οι χαρακτηριστικές γραμμές του εργαστηρίου. Βαφή μαύρη σε ωχροκίτρινο βάθος με κόκκινες πινελιές στα κλαδιά και τα φύλλα του κισσού.

Όμοια: CVA Leiden 3 III H, πίν. 112, αριθ. 8-10. Kurtz, AWL, πίν. 70,6 (λίγο μικρότερη), γύρω στο 460 π.Χ.

Τάφος 101

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,62×0,72 μ. Ο τάφος διαταράχθηκε κατά την κατασκευή των τάφων 62 και 99. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν υπολείμματα οστών και χώματα.

Τάφος 102

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,75×0,52 μ. Ο τάφος διαταράχθηκε με την κατασκευή του τάφου 61. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν υπολείμματα οστών.

Τάφος 103

Κιβωτιόσχημος. Ανάμεσα στους τάφους 87 και 82. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 2× 0,45 μ. Μέσα στο λάκκο, που ήταν διαταραγμένος, βρέθηκαν υπολείμματα οστών και ο κορμός ληκύθου με κλαδί κισσού.

Τάφος 104

Λακκοειδής. Βόρεια του τάφου 88. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,75×0,85 μ. Ο τάφος βρέθηκε διαταραγμένος με τις καλυπτήριες πλάκες πεσμένες μέσα στο λάκκο, κατεστραμμένος από τα μηχανήματα.

Τάφος 105

Λακκοειδής. Ο τάφος περιβαλλόταν από κυκλικό περίβολο με ξερολιθιά, διάμ. 1,80 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,80 × 0,56 μ. Ο βαθύς λάκκος ήταν σκεπασμένος με πλάκες. Το κεφάλι στα ανατολικά ήταν ανασηκωμένο και γερμένο στο στήθος. Δίπλα στα χέρια του νεκρού από μία λήκυθος.

α. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη, λείπει η λαβή. Ύψ. 0,124, διάμ. βάσ. 0,036 μ. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό.

Όμοια στο σχήμα και τη διακόσμηση: Kurtz, AWL, πίν. 70,7.

β. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη, λείπει η λαβή. Ύψ. 0,132, διάμ. βάσ. 0,033 μ. Όμοια στο σχήμα με την α.

Τάφος 106

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,40 × 0,45 μ. Ανατολικά και κάθετα στον τάφο 71. Μέσα στο λάκκο, που είχε διαταραχθεί από τις ρίζες των δέντρων, βρέθηκαν υπολείμματα οστών και θραύσματα αγγείων.

Τάφος 107

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 84 και 106. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,40 × 0,67 μ. Ο λάκκος, που ήταν ιδιαίτερα βαθύς, ήταν σκεπασμένος με μεγάλες πέτρες. Μέσα βρέθηκαν υπολείμματα οστών, θραύσματα αγγείων και μικρό τμήμα χάλκινης περόνης.

Τάφος 108

Λακκοειδής. Ανατολικά του τάφου 52. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,10×0,40 μ. Ο λάκκος ήταν τελείως ρηχός και ο σκελετός βρέθηκε σχεδόν διαλυμένος εξαιτίας της μικρής επίχωσης. Τα χέρια ήταν διπλωμένα πάνω στο στήθος.

Τάφος 109

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 52, 103 και 105. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,80×0,50 μ. Γύρω από το κεφάλι, —στα ανατολικά— και τους ώμους υπήρχαν τρεις μεγάλες πέτρες που συγκρατούσαν τα χώματα. Ο σκελετός —σε έκταση— είχε διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση.

Τάφος 110

Λακκοειδής. Ανατολικά του τάφου 109. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,60×0,50 μ. Ο λάκκος ήταν τελείως ρηχός με το σκελετό πρόχειρα τοποθετημένο σε συνεσταλμένη στάση. Μέσα στα χώματα του τάφου βρέθηκαν θραύσματα ληκύθου και λεκανίδας.

Τάφος 111

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 49 και 52. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,64× 0,66 μ. Ήταν σκεπασμένος με μεγάλες πέτρες που είχαν μετακινηθεί έτσι που να είναι ορατά στην επιφάνεια τα οστά του σκελετού και τα κτερίσματα. Ο σκελετός είχε σχεδόν διαλυθεί (το κεφάλι ανατολικά). Μέσα στον τάφο βρέθηκαν:

α. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη, λείπει η λαβή. Ύψ. 0,11, διάμ. βάσ. 0,03 μ. Μαύρη βαφή απολεπισμένη πάνω σε ωχρόλευκο έδαφος. Διακόσμηση με σειρές κιγκλιδωτού και μαίανδρου. Για όμοια στο σχήμα βλ. Kurtz, AWL, πίν. 70, 7 e.

β. Λήκυθος σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη, λείπει το στόμιο και η λαβή. Διακόσμηση: κλαδί κισσού ανάμεσα σε κιγκλιδωτό. Όμοια στο σχήμα με την α.

γ. Ληκύθιο αρυβαλλόσχημο μελανόχρωμο. Λείπει το στόμιο και τμήμα της λαβής. Τοιχώματα κυρτά, βάση πλατιά δακτυλιόσχημη. Στην κοιλιά εδαφόχρωμη ζώνη με δύο σειρές μαύρες στιγμές.

Παρόμοιο: Agora XII, πίν. 38, αριθ. 1124, γύρω στο 425 π.Χ.

δ. Πυξίδα ακέραια (ύψ. 0,03, διάμ. 0,057 μ.) μελανόχρωμη με εδαφόχρωμες ζώνες στο πάνω και στο κάτω μέρος. Στο πώμα υπάρχει εδαφόχρωμη ζώνη και στο κέντρο μαύρος κύκλος με στιγμή. Τα τοιχώματα είναι κάθετα.

Παρόμοια: Délos 21, πίν. XLIX, 195. Agora XII, πίν. 43.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΙ

Οι τάφοι του τομέα ΙΙ εκτείνονταν κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του ρέματος.

Τάφος 1

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 2×0,45 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες είχαν μετακινηθεί από τα μηχανήματα και έλειπαν μερικές από τις πλευρικές πλάκες. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν υπολείμματα των οστών.

Τάφος 2

Λακκοειδής επιφανειακός. Προσανατολισμός Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ., διαστ. 1,75×0,50 μ. Ο σκελετός βρέθηκε διαλυμένος.

Τάφος 3

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.ΒΑ.-Δ.ΝΔ. Σωζ. διαστ. 1,60×0,50 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες είχαν μετακινηθεί, καθώς και οι περισσότερες πλευρικές. Ανάμεσα στις πλάκες βρέθηκαν κομμάτια ληκύθου.

Κορμός ληκύθου με τη βάση, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Σωζ. ύψ. 0,14, διάμ. βάσ. 0,05 μ. Κάτω από τον ώμο σώζεται ζώνη με μαίανδρο, πάνω από μελανόμορφη παράσταση πολεμιστών σε λευκό έδαφος. Διακρίνονται μορφές δύο πωγωνοφόρων οπλιτών (και ενός τρίτου, του οποίου λείπει το κεφάλι), με τις ασπίδες ακουμπισμένες στο έδαφος. Ο ένας φοράει περικεφαλαία, οι δύο είναι γυρισμένοι προς τα αριστερά στον τρίτο. Οι λεπτομέρειες στο κεφάλι, το πρόσωπο, τις πτυχές και τις ασπίδες τονίζονται με εγχαράξεις. Στο

κάτω τμήμα της βάσης υπάρχει μαύρη ταινία και στο κάτω μέρος του κορμού τα ζεύγη γραμμών του εργαστήριου του ζωγράφου της Μέγαιρας. Ο κυλινδρικός κορμός ανοίγει στον ώμο. Ανάμεσα στα θέματα του ζωγράφου της Μέγαιρας συχνή είναι και η παράσταση των πολεμιστών. Βλ. Haspels, ABL, πίν. 53, 1-3 και σ. 190-1, γύρω στο 470 π.Χ.

Τάφος 4

Βρέθηκε κάτω από τους τάφους 1 και 3. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,70 × 0,40 μ. Ήταν σκεπασμένος με μικρές πέτρες και η δυτική πλευρά του ήταν χτισμένη με ξερολιθιά. Αυτό το τοίχωμα προχωρούσε κάτω από τη νότια πλευρά του τάφου 1. Ο σκελετός ήταν διαλυμένος. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν μία λήκυθος στο δεξί πλευρό και άλλη μία δίπλα στη λεκάνη, μία κύλικα στο αριστερό χέρι και ένα φιαλίδιο στα πόδια.

α. Κύλικα σπασμένη σε πολλά κομμάτια και συγκολλημένη. Ύψ. 0,065, διάμ. στομ. 0,143 μ. Είναι του τύπου C (βλ. Hesperia XV (1946), σ. 316, αριθ. 230-235). Το χείλος, σχετικά ψηλό, γέρνει προς τα έξω. Το στέλεχος είναι παχύ και σημειώνεται με αυλάκωση στην ένωσή του με το πόδι, που είναι πλατύ, με τρεις εδαφόχρωμες ζώνες στην πάνω επιφάνεια. Στο χρώμα του πηλού έχουν μείνει το πάνω μέρος των λαβών, το στρογγυλεμένο κάθετο τμήμα του ποδιού και η βάση του στελέχους. Το σχήμα αυτό των κυλίκων χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ.

Για παρόμοιες βλ. Hesperia XV (1946), σ. 316, αριθ. 230-235 και πίν. LXIII, αριθ. 232. Agora XII, εικ. 5, αριθ. 437.

β. Φιαλίδιο («αλατοδοχείο») ακέραιο. Ύψ. 0,035, διάμ. βάσ. 0,049, διάμ. στομ. 0,073 μ. Τα τοιχώματα καμπύλα, το χείλος παχύ στρογγυλεμένο και η βάση παχιά δακτυλιόσχημη. Το μαύρο γάνωμα είναι απολεπισμένο στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου. Εδαφόχρωμη ζώνη στην κοιλιά.

Παρόμοια: Agora XII, πίν. 34, αριθ. 953 και εικ. 9,953, 500-480 π.Χ.

γ. Λήκυθος σπασμένη και συγκολλημένη, λείπει η λαβή. Ύψ. 0,015, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Το στόμιο είναι καλυκόσχημο, ο λαιμός ψηλός και η μετάβαση από τον ώμο στο σώμα γίνεται με στρογγυλεμένη γωνία. Ο κορμός πλαταίνει ελαφρά στον ώμο. Στο σώμα τρία όρθια μελανόγραφα ανθέμια και άνθη λωτού ανάμεσά τους. Τα ανθέμια περιβάλλονται από λευκά τόξα και οι πυρήνες τους δηλώνονται με άσπρο χρώμα, ενώ τα πέταλα με χαράγματα. Πατούν πάνω σε μαύρο αλυσιδωτό κόσμημα με λευκή κουκκίδα στο κέντρο των κρίκων. Κάτω εδαφόχρωμη ζώνη. Εδαφόχρωμα είναι επίσης το οριζόντιο τμήμα του χείλους και το κάθετο τμήμα της βάσης. Το σχήμα του αγγείου παραπέμπει σε πρώιμη εποχή (βλ. CVA Copenhagen 3, πίν. III, αριθ. 20-21, όπου φαίνεται η εξέλιξη του σχήματος (Πίν. 40 δ).

Παρόμοια: Kerameikos IX, πίν. 16, 4, 117-15, γύρω στο 480 π.Χ.

Για τις ανθεμωτές ληκύθους βλ. παραπάνω (τομέας Ι, τάφος 21).

δ. Λήκυθος με μελανόμορφη παράσταση Διονύσου. Λείπει τμήμα του λαιμού με το στόμιο και μικρό τμήμα της βάσης. Σωζ. ύψ. 0,09, διάμ. βάσ. 0,029 μ. Στον ώμο κάλυκες λωτού και γλώσσες, εκφυλισμένα. Στην ένωση ώμου και κορμού υπάρχει λεπτή μαύρη ταινία. Κάτω Διόνυσος στεφανωμένος, καθισμένος σε δίφρο προς τα δεξιά, κοιτάζει πίσω προς τα αριστερά σε σάτυρο που προχωράει προς αυτόν με χορευτικά βήματα. Με χαράγματα δηλώνονται οι πτυχές στα ρούχα του Διονύσου και οι λεπτομέρειες στα μαλλιά και τη γενειάδα, καθώς επίσης στο σώμα και τη γενειάδα του σάτυρου. Ιώδεις πινελιές διακοσμούν το ιμάτιο και τη γενειάδα του Διονύσου. Ιώδεις ταινίες διακρίνονται επίσης και στο κάτω τμήμα του κορμού (Πίν. 40 δ).

Το σχήμα του αγγείου και η παράσταση το τοποθετούν στην ομάδα Αθηνών 581 ΙΙ. Βλ.

Kerameikos IX, πίν. 77, I-135. Επίσης J. Boardman, Athenian Black Figure Vases, εικ. 258-259. Γενικά για την ομάδα αυτή βλ. Haspels, ABL, σ. 93-94 και 224-225 και Kurtz, AWL, σ. 147.

Τάφος 5

Λακκοειδής. Βόρεια του τάφου 1 και κάθετα στον άξονά του. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,77 × 0,45 μ. Ήταν σκεπασμένος με πλάκες που είχαν υποχωρήσει στο εσωτερικό του τάφου. Το κεφάλι, στα νότια, ακουμπούσε πάνω σε μικρή πλάκα.

Τάφος 6

Κιβωτιόσχημος (τοιχώματα από ξερολιθιά). Είχε κατασκευασθεί πάνω σε τμήμα παλιότερου τάφου (10). Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,76 × 0,45 μ. Ήταν σκεπασμένος με μικρές πέτρες και παρακάτω με πλάκες. Το κεφάλι, στα δυτικά, ακουμπούσε πάνω σε δύο μικρές πλάκες. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν θραύσματα μελαμβαφούς σκύφου.

Τάφος 7

Λακκοειδής, παράλληλος στον τάφο 3. Προσανατολισμός Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ., διαστ. 1,68 × 0,40 μ. Η ταφή είχε διαταραχθεί από τις ρίζες μεγάλου θάμνου. Στο ύψος της λεκάνης βρέθηκαν θραύσματα λυχναριού.

Τάφος 8

Κιβωτιόσχημος ανοιγμένος στο φυσικό κοίλωμα του βράχου. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,82 × 0,48 μ. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα νότια, είχε τοποθετηθεί απευθείας πάνω στο βράχο. Δίπλα στο σκελετό βρέθηκαν:

α. Λήκυθος συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Ύψ. 0,205, διάμ. βάσ. 0,055 μ. Ο κορμός είναι κυλινδρικός, ο λαιμός ψηλός, το στόμιο καλυκόσχημο. Το κάθετο τμήμα του στομίου, εσωτερικά και εξωτερικά, το εξωτερικό τμήμα της λαβής και το οριζόντιο τμήμα της βάσης είναι μαύρα. Στον ώμο υπάρχει διακόσμηση με εναλλασσόμενα ανθέμια που τα πέταλά τους δηλώνονται με μαύρο περίγραμμα σε κοκκινωπό βάθος. Κάτω από τον ώμο πάνω σε εδαφόχρωμη ζώνη μελανόγραφος μαίανδρος. Στο σώμα υπάρχει ερυθρόμορφη παράσταση Νίκης κατά μέτωπο που βαδίζει προς τα δεξιά με τα χέρια ανοιχτά στα πλάγια και το κεφάλι γυρισμένο προς τα αριστερά. Με μαύρες γραμμές δηλώνονται οι πτυχές του χιτώνα και οι λεπτομέρειες στα φτερά. Στο κεφάλι φοράει σάκκο. Τα χαρακτηριστικά της Νίκης (η κοίλη γραμμή μετώπου-μύτης, τα προτεταμένα χείλη και το τονισμένο σαγόνι, τα ανοιχτά χέρια με τα τεντωμένα δάχτυλα κτλ.) την τοποθετούν στο εργαστήριο του ζωγράφου του Αισχίνη (Πίν. 40 ε).

Βλ. Richter, Red-Figured Athenian Vases, σ. 122, 93. Haspels, ABL, σ. 178 κ.ε. Beazley, Athenian Red Figure Vase Painters, 2, σ. 1665, 17. Βλ. επίσης CVA Palermo I, πίν. III, 1, 4, 10-11 κ.α., β΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

β. Λήκυθος συγκολλημένη από πολλά κομμάτια, ύψ. 0,139, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Μελανόχρωμη με εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από τον ώμο με δύο σειρές παχιές γραμμές. Για το σχήμα βλ. Kurtz, AWL, πίν. 71,1.

Τάφος 9

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,85 × 0,40 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες είχαν υποχωρήσει στο εσωτερικό του τάφου διαλύοντας το σκελετό.

Τάφος 10

Λακκοειδής, κάτω από τον τάφο 6. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,70×0,40 μ. Το κεφάλι στα νοτιοανατολικά ήταν γυρισμένο στα πλάγια και πάνω του ήταν τοποθετημένη μικρή πλάκα· γύρω στο σκελετό μικρές πέτρες.

Τάφος 11

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,90×0,56 μ. Πάνω στο στήθος του σκελετού ήταν τοποθετημένη μια πέτρα. Υπολείμματα ενός άλλου σκελετού ήταν συγκεντρωμένα στην άκρη του λάκκου.

Τάφος 12

Πρόχειρη ταφή στο φυσικό κοίλωμα του βράχου, δυτικά και σε επαφή με τον τάφο 1, που κατασκευάστηκε αργότερα διαταράσσοντας την παλιότερη ταφή. Στην επιφανειακή επίχωση, ανατολικά του τάφου, βρέθηκαν τα κομμάτια ληκύθου που συγκολλήθηκε σχεδόν ολόκληρη. Λείπουν ο λαιμός με το στόμιο και η λαβή καθώς και τμήμα του κορμού. Σωζ. ύψ. 0,125, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές ακτινωτά σε δύο σειρές. Κάτω από τον ώμο ζώνη με αβακωτό κόσμημα. Στο σώμα υπάρχει μελανόμορφη παράσταση με δύο γυναίκες σε τέθριππο προς τα δεξιά. Πίσω από τα άλογα άλλη γυναίκα γυρισμένη προς τα αριστερά. Μπροστά από τα άλογα γυναίκα κάθεται σε δίφρο. Οι λεπτομέρειες στα ρούχα των γυναικών και στα σώματα των αλόγων αποδίδονται με εγχαράξεις. Κύκλος του ζωγράφου του Αίμονα. CVA Leiden, 2 111 H, πίν. 94,7-8, β΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ. (περισσότερα για παρόμοια αγγεία βλ. παρακάτω, τάφος 33).

Τάφος 13

Εγχυτρισμός σε αμφορέα στην ανατολική πλευρά του τάφου 11. Ο αμφορέας στηριζόταν γύρω-γύρω από μικρές πέτρες. Το στόμιό του ήταν κοντά στο κεφάλι του σκελετού του τάφου 11. Περιείχε υπολείμματα οστών.

Τάφος 14

Ανατολικά του τάφου 9. Υπολείμματα ταφής στο φυσικό κοίλωμα του βράχου. Διατηρήθηκε μόνο το κεφάλι με το θώρακα.

Τάφος 15

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 2,10×0,44 μ. Βρέθηκε κάτω ακριβώς από τον τάφο 9 και ήταν σκεπασμένος με σχιστολιθικές πλάκες. Ο σκελετός διαλύθηκε, γιατί ο πυθμένας του τάφου ήταν κατηφορικός. Είχε ανοιχτεί στο βραχώδες έδαφος στο ίδιο επίπεδο με τον τάφο 10. Μέσα στον τάφο σκορπισμένα πάνω στο σκελετό βρέθηκαν τα κομμάτια σκύφου που συγκολλήθηκε ολόκληρος (Πίν. 41 γ).

Σκύφος κορινθιακός ακέραιος, συγκολλημένος από διάφορα κομμάτια. Ύψ. 0,098, διάμ. βάσ. 0,07, διάμ. στομ. 0,135 μ. Πηλός ανοικτός καστανός με ομοιόχρωμο επίχρισμα. Τοιχώματα ελαφρά καμπύλα, περίγραμμα σχεδόν κωνικό, βάση δακτυλιόσχημη. Το εσωτερικό του αγγείου καλύπτεται με καστανόμαυρο επίχρισμα. Εξωτερικά πάνω στο επίχρισμα ζωγραφίζονται καστανόμαυρες ταινίες και γραμμές. Γύρω στο χείλος κάθετες γραμμές.

Για σκύφους αυτού του τύπου βλ. Corinth XV, III, A. N. Stillwell - J. L. Benson, The Potter's Quarter, The Pottery, σ. 186. Όμοιος: S. R. Roberts, The Stoa Gutter Well, Hesperia 55 (1986), σ. 30, αριθ. 61, 520-480 π.Χ.

Τάφος 15α

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,85×0,75 μ. Ο τάφος ξεκινούσε από τη νοτιοδυτική γωνία του τάφου 11. Μέσα στο λάκκο βρέθηκε μικρή μελαμβαφής χους, από την οποία λείπει τμήμα του στομίου και η λαβή. Ύψ. 0,067 μ., διάμ. βάσ. 0,025 μ. Βάση μικρή δακτυλιόσχημη. Το μαύρο στιλπνό γάνωμα είναι απολεπισμένο σε μερικά σημεία.

Για παρόμοιες βλ. Agora XII, πίν. 45, 1373, περίπου 350 π.Χ. Olynthus XIII, πίν. 102, 408, β΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 16

Λακκοειδής κατεστραμμένος. Διατηρήθηκε μόνο τμήμα του κρανίου.

Τάφος 17

Λακκοειδής. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,40×0,50 μ. Ο αβαθής λάκκος είχε ανοιχτεί σε κοίλωμα του βράχου, κάτω από τους τάφους 11 και 16.

Τάφος 18

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί απευθείας πάνω στο χώμα, χωρίς λάκκο, παράλληλα στον τάφο 3.

Τάφος 19

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,65×0,55 μ. Ο σκελετός είχε τοποθετηθεί πρόχειρα σ᾽ ένα άνοιγμα του βράχου.

Τάφος 20

Λακκοειδής κατεστραμμένος. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διατηρήθηκε μόνο ο μισός σκελετός εξαιτίας της μικρής επίχωσης.

Τάφος 21

Λακκοειδής. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 1,75×0,55 μ. Το κεφάλι στα νοτιοανατολικά ήταν ανασηκωμένο και στηριζόταν σε μικρή πέτρα, ενώ γύρω στο σκελετό ήταν τοποθετημένες μικρές πέτρες.

Τάφος 22

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,70×0,60 μ. Ο τάφος περιείχε δύο σκελετούς. Ο παλιότερος ήταν τοποθετημένος σε έκταση, ο νεότερος είχε τα χέρια ενωμένα πάνω στο υπογάστριο. Και οι δύο είχαν το κεφάλι στα νότια.

Τάφος 23

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,65×0,72 μ. Το κεφάλι στα βόρεια, γερμένο πίσω, το ένα χέρι τεντωμένο στο πλάι, το άλλο διπλωμένο πάνω στην κοιλιά.

Τάφος 24

Δίπλα στον τάφο 23, με μικρές πλάκες στις δύο στενές πλευρές. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,65×0,58 μ. Ήταν σκεπασμένος με μικρές πλάκες.

Τάφος 25

Λακκοειδής. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,75×0,60 μ. Ήταν σκεπασμένος με τυχαίες πέτρες. Το κεφάλι στα νοτιοανατολικά. Το αριστερό χέρι ήταν διπλωμένο πάνω στην κοιλιά, ενώ το δεξί αγκάλιαζε μια πέτρα δίπλα στο πλευρό του. Τα πόδια ήταν διπλωμένα και γυρισμένα στα πλάγια. Ο τάφος ήταν παλιότερος από τον τάφο 22 που είχε ανοιχτεί πάνω στη νοτιοανατολική πλευρά του.

Τάφος 26

Αβαθής λάκκος. Παράλληλος στον τάφο 22. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,90× 0,40 μ. Ο σκελετός τοποθετήθηκε πρόχειρα στο βραχώδες έδαφος.

Τάφος 27

Λακκοειδής. Σε επαφή με τον τάφο 26. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,60×0,65 μ. Το κεφάλι ήταν σχεδόν στην επιφάνεια, ενώ το υπόλοιπο σώμα ήταν σκεπασμένο με πέτρες.

Τάφος 28

Αβαθής λάκκος με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,73×0,52 μ. Ο σκελετός ήταν κατεστραμμένος.

Τάφος 29

Ανοιγμένος στο κοίλωμα του βράχου. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,73×0,30 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά με ένα χαλίκι στο στόμα. Ο σκελετός ήταν τριγυρισμένος με μικρές πέτρες.

Τάφος 30

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,75×0,65 μ. Το κεφάλι στα βορειοανατολικά (ο σκελετός ήταν τοποθετημένος λοξά μέσα στο λάκκο), ήταν γυρισμένο στα πλάγια. Τα χέρια ήταν λυγισμένα στους αγκώνες και τοποθετημένα πάνω στους ώμους. Πάνω στο στήθος μικρή πλάκα. Μέσα στα χώματα του λάκκου βρέθηκαν κομμάτια μελαμβαφούς κοτύλης.

Τάφος 31

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,77×0,65 μ. Ο λάκκος περιείχε δύο σκελετούς τοποθετημένους στην ίδια κατεύθυνση (το κεφάλι στα βόρεια). Τον τελευταίο περιέβαλλαν μικρές πέτρες. Πάνω στο στήθος του ήταν τοποθετημένες μικρές πλάκες, ενώ στο στόμα είχε ένα χαλίκι.

Τάφος 32

Αβαθής λάκκος τριγυρισμένος από πέτρες. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,75×0,45 μ. Το κεφάλι στα βόρεια, ήταν γυρισμένο στο πλάι.

Τάφος 33

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,30×0,54 μ. Ήταν σκεπασμένος με πλάκες που είχαν πέσει στο εσωτερικό διαλύοντας το σκελετό. Το κεφάλι στα νότια με μια λήκυθο δίπλα του (Πίν. 41 δ).

Λήκυθος ακέραια, ύψ. 0,17, διάμ. βάσ. 0,035 μ., σπασμένη στο λαιμό και συγκολλημένη.

Στόμιο του τύπου «καπνοδόχος», λαβή ταινιόσχημη, οξεία γωνία στη μετάβαση από τον ώμο στο σώμα. Ο κορμός είναι ελαφρά πιεσμένος κάτω από τον ώμο. Στον ώμο ροπαλοειδείς γραμμές ακτινωτά σε δύο σειρές, στο σώμα μελανόμορφη παράσταση: δύο γυναίκες σε τέθριππο προς τα δεξιά. Πίσω από τα άλογα άλλη γυναίκα γυρισμένη προς τα αριστερά και μπροστά στα άλογα γυναίκα καθισμένη σε δίφρο. Οι λεπτομέρειες στα ρούχα των γυναικών και τα σώματα των αλόγων αποδίδονται με εγχαράξεις. Πάνω από την παράσταση υπάρχει αβακωτό κόσμημα. Η βάση είναι εδαφόχρωμη με μαύρη ταινία στη μέση. Το αγγείο ανήκει στον κύκλο του ζωγράφου του Αίμονα, 475-450 π.Χ. Πρόκειται για ταφικά αγγεία που κυκλοφορούσαν σε μαζική παραγωγή την εποχή αυτή, κρίνοντας από το πλήθος τους. Γενικά για το ζωγράφο του Αίμονα βλ. Haspels, ABL, σ. 137.

Παρόμοιες: CVA Leiden, 2 III H, πίν. 94, 7-8. CVA Deutschland 13, αριθ. 584-640. CVA Reading I, πίν. 13-1.

Τάφος 34

Αβαθής λάκκος σκεπασμένος με πέτρες. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,85×0,45 μ. Ο σκελετός σχεδόν διαλυμένος είχε το κεφάλι στα βόρεια.

Τάφος 35

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,80×0,50 μ. Το κεφάλι, στα νοτιοανατολικά, ακουμπούσε πάνω σε μικρή πλάκα.

Τάφος 36

Λακκοειδής. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,36×0,60 μ. Ο σκελετός ήταν τοποθετημένος στη συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι στα νοτιοανατολικά, τριγυρισμένο από μικρές πέτρες. Μέσα στα χώματα του λάκκου βρέθηκε κομμάτι μελαμβαφούς σκύφου με εμπίεστα ανθέμια.

Τάφος 37

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,60×0,55 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά, πάνω σε πέτρα.

Τάφος 38

Κεραμοσκεπής. Κάτω από τους τάφους 14-15. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,82×0,57 μ. Οι κεραμίδες (λακωνικοί στρωτήρες) στηρίζονταν με πέτρες. Τα οστά είχαν κονιορτοποιηθεί κάτω από το βάρος των μεταγενέστερων ταφών.

Τάφος 39

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,74×0,40 μ. Ήταν σκεπασμένος με πλάκες.

Τάφος 40

Βρέθηκε δίπλα στον τάφο 39, σκεπασμένος με τυχαίες πλάκες. Λακκοειδής με προσανατολισμό Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,24×0,48 μ. Ο βαθύς λάκκος περιείχε δύο σκελετούς. Ο παλιότερος, με τα πόδια λυγισμένα και γυρισμένα στο πλάι, είχε μια πέτρα κάτω από το κεφάλι. Δίπλα στο κεφάλι ήταν τοποθετημένη μία λήκυθος.

Λήκυθος ακέραια, ύψ. 0,122, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Τον ώμο κοσμούν κάλυκες και γλώσσες

λωτού εκφυλισμένα σε ροπαλοειδείς γραμμές. Στο σώμα τρία όρθια μελανόγραφα ανθέμια και σχηματοποιημένα άνθη λωτού. Τα ανθέμια περιβάλλονται από λευκά τόξα και πατούν πάνω σε αλυσιδωτό κόσμημα μαύρο με λευκές κουκκίδες στο κέντρο των κρίκων. Με χαράγματα διπλώνονται οι λεπτομέρειες των ανθεμίων (πυρήνας και πέταλα) και το πάνω τμήμα των κρίκων. Στο κάτω, μαύρο τμήμα του αγγείου, υπάρχει εδαφόχρωμη ταινία. Εδαφόχρωμα είναι και το οριζόντιο τμήμα του στομίου και το κάθετο τμήμα της βάσης.
Για το σχήμα, την εξέλιξη και τη χρονολόγηση του αγγείου βλ. CVA Copenhagen 3, πίν. 111, αριθ. 20 και 21. Το σχήμα αυτής της ληκύθου μοιάζει περισσότερο με το παράδειγμα αριθ. 20, που χρονολογείται πριν το 490 π.Χ.

Τάφος 41

Λακκοειδής. Κάτω από την δυτική πλευρά του τάφου 39. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΔ., διαστ. 1,70×0,60 μ.

Τάφος 42

Λάκκος ανοιγμένος στο κοίλωμα του βράχου, παράλληλα στον τάφο 6. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,10×0,55 μ. Ο σκελετός είχε το κεφάλι στα ανατολικά, τα χέρια διπλωμένα στο στήθος και τα πόδια διπλωμένα στο πλάι. Δίπλα στο δεξί χέρι υπάρχει μία όλπη και πάνω στη λεκάνη ένα κύπελλο (Πίν. 41 β).

α. Όλπη σπασμένη στο σώμα, το στόμιο και τη λαβή και συγκολλημένη. Βαφή πορτοκαλόχρωμη με κοκκινωπές κηλίδες. Ύψ. 0,125, διάμ. 0,070, διάμ. βάσ. 0,036 μ. Το στρογγυλεμένο χείλος γέρνει προς τα έξω. Η λαβή στηρίζεται στο στενό σώμα και το χείλος και εξέχει ελαφρά πάνω από αυτό. Η βάση είναι επίπεδη. Το σχήμα αυτό είναι συνηθισμένο τον 5ο και 6ο αι. π.Χ. Μετά τα μέσα όμως του 5ου αι. π.Χ. η βάση αρχίζει να ανυψώνεται.

Παρόμοιες: Kerameikos IX, πίν. 78, 1 31-10 (γύρω στο 500 π.Χ.), πίν. 78,1 44-4 (γύρω στο 490 π.Χ.). Agora XII, πίν. 13, αριθ. 269 και 271 (με κόκκινη ταινία στην κοιλιά).

β. Κύπελλο μελαμβαφές σπασμένο και συγκολλημένο. Ύψ. 0,066, διάμ. στομ. 0,09, διάμ. βάσ. 0,048 μ. Χείλος προς τα έξω, λαβή ταινιόσχημη, βάση επίπεδη. Εσωτερικά και εξωτερικά στη μαύρη βαφή διακρίνονται ίχνη από βούρτσα. Πιθανή χρονολόγηση: τέλη 6ου αι. π.Χ.

Τάφος 43

Πρόχειρος αβαθής λάκκος στο κοίλωμα του βράχου. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,75×0,55 μ. Το κεφάλι, στα βόρεια, γέρνει προς τα πίσω. Τα χέρια είναι λυγισμένα στους αγκώνες και ακουμπούν πάνω στους ώμους.

Τάφος 44

Κιβωτιόσχημος σκεπασμένος με τυχαίες πλάκες. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,60 × 0,40 μ. Περιείχε δύο σκελετούς με τα κεφάλια το ένα δίπλα στο άλλο.

Τάφος 45

Πυρά. Είχε περίπου κυκλικό σχήμα με διάμετρο 0,80 μ. και ήταν τριγυρισμένη από πέτρες. Στην επιφάνειά της βρέθηκαν κομμάτια μελαμβαφούς όλπης. Μέσα στα μαύρα χώματα βρέθηκαν καμένα οστά και όστρακα.

Τάφος 46

Εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα, δυτικά των τάφων 44 και 66. Ο αμφορέας βρέθηκε σπασμένος με το στόμιο στα ανατολικά.

Τάφος 47

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,65×0,65 μ. Βρέθηκε κάτω από την πυρά 45. Τμήμα του τάφου καταστράφηκε με την κατασκευή του τάφου 48.

Τάφος 48

Λακκοειδής. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 1,72×0,45 μ. Κατασκευάστηκε πάνω στον τάφο 47.

Τάφος 49

Κάτω από τους τάφους 18-19. Αβαθής λάκκος με το σκελετό κατεστραμμένο. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,68×0,40 μ.

Τάφος 50

Μικρός αβαθής λάκκος. Βόρεια του τάφου 46. Ο νεκρός στη συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι στα νοτιοδυτικά. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΔ., διαστ. 0,97×0,45 μ.

Τάφος 51

Στην επιφάνεια του τάφου, που ήταν καλυμμένος με πλάκες, βρέθηκαν κομμάτια αμφορέα και θραύσματα κοτύλης και ληκύθου, πιθανότατα υπολείμματα κατεστραμμένου εγχυτρισμού. Ο τάφος ήταν αβαθής λάκκος στο βραχώδες έδαφος με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 1,15×0,45 μ. Το κεφάλι, στα νότια, ακουμπούσε πάνω σε πλάκα και ήταν τριγυρισμένο με πέτρες.

Τάφος 52

Στη συνέχεια του τάφου 51. Αβαθής λάκκος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και διαστ. 1,15×0,40 μ. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα βορειοανατολικά, ήταν διαλυμένος.

Τάφος 53

Λακκοειδής. Ανατολικά του τάφου 31. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,90×0,60 μ. Το κεφάλι, στα νότια, ακουμπούσε πάνω σε μικρή πλάκα. Δίπλα στο κεφάλι ήταν ακουμπισμένο ένα ληκύθιο.

Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο μελανόχρωμο. Λείπει το στόμιο και η λαβή. Σωζ. ύψ. 0,071, διάμ. βάσ. 0,04 μ. Κορμός κυλινδρικός με τοιχώματα που κλίνουν ελαφρά προς τα μέσα στο κάτω τμήμα, βάση πλατιά δακτυλιόσχημη. Στο πάνω μέρος του κορμού εδαφόχρωμη ζώνη με μαύρες ζητοειδείς γραμμές.

Παρόμοια: Hesperia IV (1935), σ. 479, εικ. 1, αριθ. 53. Agora XII, πίν. 38, αριθ. 1127. Ελευσίνα, πίν. 249 Ι 28-816, β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 54

Αβαθής πρόχειρος λάκκος με προσανατολισμό Α.-Δ., διαστ. 1,60×0,55 μ. Ο σκελετός, που είχε τοποθετηθεί πρόχειρα, ήταν διαλυμένος.

Τάφος 55

Λακκοειδής. Κάτω και κάθετα στον τάφο 54. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,40×0,40 μ. Το κεφάλι στα νοτιοανατολικά ήταν όρθιο και όλος ο σκελετός έδινε την εντύπωση καθιστού.

Τάφος 56

Εγχυτρισμός. Κάτω από μικρή πλάκα βρέθηκαν κομμάτια οξυπύθμενου αμφορέα, θραύσματα αγγείων και ίχνη οστών. Ο εγχυτρισμός είχε καταστραφεί από τα μηχανήματα.

Τάφος 57

Αβαθής πρόχειρος λάκκος, κάτω από τους τάφους 51 και 56. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., σώζ. διαστ. 1,05×0,50 μ. Ο σκελετός, σχεδόν τελείως κατεστραμμένος, ήταν σκεπασμένος με κομμάτια αμφορέων που πιθανότατα προέρχονταν από κατεστραμμένους εγχυτρισμούς.

Τάφος 58

Λακκοειδής, δυτικά του τάφου 33. Προσανατολισμός Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ., διαστ. 1,65×0,52 μ. Ήταν σκεπασμένος με πλάκες που είχαν πέσει στο εσωτερικό του λάκκου. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα βορειοανατολικά, ήταν κατεστραμμένος. Δίπλα στο αριστερό πόδι μία κύλικα.

Κύλικα μελαμβαφής σχεδόν ακέραια. Λείπει η μία λαβή. Ύψ. 0,042, διάμ. 0,119 μ. Μαύρη βαφή απολεπισμένη. Χείλος σχεδόν κάθετο, γέρνει ελαφρά προς τα έξω, σώμα σχετικά ψηλό, βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, εδαφόχρωμη με τρεις μαύρους κύκλους και στιγμή στο κέντρο.

Παρόμοια: Kerameikos IX, πίν. 81-1, 160-1. Agora XII, πίν. 21,456, 480/470 π.Χ.

Τάφος 59

Λακκοειδής, τριγυρισμένος με μικρές πέτρες. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,76×0,50 μ. Ο σκελετός, αρκετά κατεστραμμένος, είχε το κεφάλι στα νοτιοανατολικά και τα χέρια διπλωμένα στους αγκώνες και ακουμπισμένα στους ώμους.

Τάφος 60

Κιβωτιόσχημος, ανοιγμένος στο βράχο. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,48×0,50 μ. Ήταν γεμάτος πέτρες και χώματα και σε μιαν άκρη βρέθηκε μόνο το κρανίο του σκελετού.

Τάφος 61

Λακκοειδής, Παράλληλα στον τάφο 59. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,78×0,50 μ. Ο σκελετός βρέθηκε κατεστραμμένος.

Τάφος 62

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,45×0,55 μ. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα νότια, ήταν τοποθετημένος στη συνεσταλμένη στάση.

Τάφος 63

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 46, 66 και 58. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,75×0,50 μ. Γύρω στο λάκκο υπήρχαν τρεις μεγάλες πέτρες. Ο σκελετός, καλά διατηρημένος, είχε το κεφάλι στα βορειοανατολικά.

Τάφος 64

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,55×0,35 μ. Ο σκελετός είχε το κεφάλι στα νότια ανασηκωμένο και ακουμπισμένο στο τοίχωμα του λάκκου.

Τάφος 65

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,15×0,45 μ. Ο αβαθής λάκκος,

ανοιγμένος στο βράχο, είχε για τοιχώματα μεγάλες ακανόνιστες πλάκες. Ο σκελετός αρκετά κατεστραμμένος, είχε τα χέρια διπλωμένα και ακουμπισμένα στους αγκώνες.

Τάφος 66

Μικρός αβαθής λάκκος. Ανοιγμένος πρόχειρα ανάμεσα τους τάφους 44, 46, 63, 89. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,20×0,40 μ. Ο σκελετός, σχεδόν στην επιφάνεια, ήταν κατεστραμμένος. Πάνω στον τάφο βρέθηκε ο εγχυτρισμός 46.

Τάφος 67

Αβαθής λάκκος. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,15×0,45 μ. Ο σκελετός είχε τα πόδια λυγισμένα και γυρισμένα στο πλάι για να χωρέσει στο μικρό λάκκο.

Τάφος 68

Κιβωτιόσχημος, καλυμμένος με πέτρες και πλάκες. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,70× 0,60 μ. Το κεφάλι στα νότια, ακουμπούσε πάνω σε μικρή πέτρα. Δίπλα στο δεξί μπράτσο μία λήκυθος (Πίν. 41 ε).

Λήκυθος ακέραια. Ύψ. 0,134, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Στόμιο καλυκόσχημο, λαβή ταινιωτή, σώμα ελαφρά πιεσμένο κάτω από τον ώμο. Το εσωτερικό και το εξωτερικό τμήμα του στομίου, το εξωτερικό της λαβής και το κάτω τμήμα του σώματος με το οριζόντιο της βάσης είναι μαύρο. Στον ώμο κάλυκες και άνθη λωτού εκφυλισμένα σε ροπαλοειδείς γραμμές, πάνω σε κοκκινωπό βάθος. Στην αιχμή του ώμου μαύρη λεπτή γραμμή. Στο σώμα τρία όρθια μελανόγραφα ανθέμια μέσα σε λευκό αψιδωτό περίβλημα και άνθη λωτού σχηματοποιημένα. Στα πέταλα των ανθεμίων υπάρχουν χαράγματα και στον πυρήνα τραπεζοειδές χάραγμα με λευκή κουκκίδα στο κέντρο. Τα ανθέμια πατούν πάνω σε μαύρο αλυσιδωτό κόσμημα με λευκή κουκκίδα στο κέντρο των κρίκων. Κάτω από την παράσταση λεπτή εδαφόχρωμη ταινία. Στο σχήμα πλησιάζει το παράδειγμα που δίνεται στο CVA Copenhagen 3, πίν. 111, αριθ. 20. Επίσης CVA Leiden 3, πίν. 111, αριθ. 13. Kerameikos IX, πίν. 2,4-11, 490-480 π.Χ.

Τάφος 69

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 24-25. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,68×0,45 μ. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα νότια, είχε τα πόδια διπλωμένα και γυρισμένα στο πλάι.

Τάφος 70

Λακκοειδής. Κατασκευάστηκε στη συνέχεια του τάφου 69, προς τα βόρεια. Ο σκελετός τοποθετήθηκε αντίθετα από ότι στον τάφο 69 με το κεφάλι στα βόρεια, ενώ τα πόδια των δύο σκελετών ακουμπούσαν.

Τάφος 71

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 48 και 62. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,80 × 0,50 μ. Στον ίδιο λάκκο, κάτω από μικρή επίχωση, υπήρχε κι άλλος σκελετός.

Τάφος 72

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,45×0,40 μ. Ο σκελετός ήταν κατεστραμμένος.

Τάφος 73

Αβαθής λάκκος. Κάτω από τον τάφο 14. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,50×0,70 μ. Ο σκελετός ήταν τελείως κατεστραμμένος. Στην επίχωση ανατολικά του τάφου βρέθηκε ο κορμός όλπης. Σωζ. ύψ. 0,013, διάμ. βάσ. 0,055 μ. Κορμός απιόσχημος, βαφή απολεπισμένη.

Παρόμοια: Agora XIII, πίν. 13, 287, γύρω στο 500 π.Χ.

Τάφος 74

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 1,40×0,40 μ. Οι πλευρικές πέτρες είχαν σκορπιστεί, εκτός από δύο γύρω στο κεφάλι.

Τάφος 75

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 79 και 84. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,20×0,35 μ. Ο σκελετός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση για να χωρέσει μέσα στο μικρό λάκκο. Το κεφάλι, στα νότια, ακουμπούσε πάνω σε μικρή πλάκα.

Τάφος 76

Λακκοειδής. Ανατολικά των τάφων 24-25. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,60×0,48 μ. Ο τάφος σκεπασμένος με πλάκες είχε ανοιχτεί στο βράχο.

Τάφος 77

Αβαθής λάκκος. Κάθετα στον τάφο 76. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,60×0,40 μ. Ο σκελετός αρκετά κατεστραμμένος, με το κεφάλι στα ανατολικά.

Τάφος 78

Λακκοειδής. Κάτω από τους τάφους 20 και 11. Προσανατολισμός Β.ΒΑ-Ν.ΝΔ. διαστ. 1,60×0,50 μ.

Τάφος 79

Αβαθής λάκκος. Ανάμεσα στους τάφους 64 και 75. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,65×0,50 μ. Γύρω από το κεφάλι, στα ανατολικά, τρεις μακρόστενες πέτρες.

Τάφος 80

Αβαθής πρόχειρος λάκκος. Βόρεια του τάφου 71. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,35×0,50 μ. Ο σκελετός στη συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι ανατολικά.

Τάφος 81

Αβαθής λάκκος. Βορειανατολικά του τάφου 65. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,35×0,50 μ. Στην άκρη του λάκκου ήταν συγκεντρωμένα τα οστά παλιότερου σκελετού.

Τάφος 82

Λακκοειδής, με λίγες πέτρες γύρω στο σκελετό. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,50×0,60 μ. Το κεφάλι στα βόρεια.

Τάφος 83

Λακκοειδής. Ανατολικά του τάφου 82. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,45×0,60 μ. Τα χέρια του νεκρού λυγισμένα στους αγκώνες, ακουμπούσαν στους ώμους.

Τάφος 84

Λακκοειδής. Ανατολικά του τάφου 75. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,70×0,60 μ. Το κεφάλι στα βορειοανατολικά.

Τάφος 85

Κιβωτιόσχημος. Ανατολικά του τάφου 83. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,31×0,40 μ. Έλειπαν οι πλευρικές πλάκες στο βόρειο και δυτικό τμήμα.

Τάφος 86

Λακκοειδής. Βόρεια του τάφου 81. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,55×0,40 μ. Διατηρήθηκε μόνο το κεφάλι στα νότια.

Τάφος 87

Πρόχειρος λάκκος στο βραχώδες έδαφος. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,40×0,35 μ., Διατηρήθηκε μόνο το κεφάλι στα νότια.

Τάφος 88

Κιβωτιόσχημος. Βόρεια του τάφου 85. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1×0,45 μ. Το κεφάλι στα ανατολικά, ο σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, είχε καταστραφεί από την πτώση των καλυπτηρίων πλακών. Στα δεξιά του κεφαλιού ήταν τοποθετημένη μία κύλικα και βάση ληκύθου. Στα αριστερά μόνωτο αγγείο, σιδερένια στλεγγίδα, μία κύλικα και κομμάτια όλπης.

α. Κύλικα (τύπου Ρήνειας) σπασμένη στη λαβή και συγκολλημένη. Ύψ. 0,042, διάμ. 0,123, διάμ. βάσ. 0,054 μ. Κόκκινη βαφή απολεπισμένη στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου. Χείλος προς τα έξω, σώμα σχετικά ψηλό, βάση χαμηλή δισκοειδής με μικρό μαύρο κύκλο από κάτω.

Παρόμοια: Hesperia XV (1946), σ. 319, 242 και πίν. LXIII, αριθ. 242. Agora XII, πίν. 21, αριθ. 456, 480-460 π.Χ.

β. Κύλικα σπασμένη και συγκολλημένη. Ύψ. 0,045, διάμ. 0,117, διάμ. βάσ. 0,054 μ. Μαύρη βαφή κακής ποιότητας με κόκκινες κηλίδες. Χείλος προς τα έξω, σώμα χαμηλό, χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση (Πίν. 41 α).

Παρόμοια: Hesperia XV (1946), σ. 319, αριθ. 240, πίν. LXIII, αριθ. 240, 480-460 π.Χ.

γ. Ακέραιο μόνωτο αγγείο. Ύψ. 0,047, διάμ. 0,123, διάμ. βάσ. 0,067 μ. Όλο το αγγείο είναι μαύρο, εκτός από εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το χείλος και το πάνω τμήμα της λαβής. Η βάση είναι χαμηλή δακτυλιόσχημη, το χείλος στρογγυλεμένο και η λαβή οριζόντια, ακριβώς κάτω από το χείλος (Πίν. 41 α).

Παρόμοια: Hesperia V (1936), σ. 343, εικ. 10. Για αγγεία αυτού του τύπου (κάναστρον), βλ. Agora XII, σ. 124, 480 π.Χ.

δ. Θραύσματα μελαμβαφούς όλπης.

ε. Βάση μικρής ληκύθου.

στ. Σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 89

Λακκοειδής. Κάτω από τον τάφο 44, που είχε καταστρέψει και το μεγαλύτερο τμήμα του. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., σωζ. διαστ. 1×0,55 μ.

Τάφος 90

Λακκοειδής. Βόρεια του τάφου 30. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,45×0,50 μ. Πάνω στο σκελετό, που είχε το κεφάλι στα ανατολικά, βρέθηκε μία ανθεμωτή λήκυθος και δίπλα του τα κομμάτια άλλης.

α. Λήκυθος σχεδόν ακέραια. Λείπει το στόμιο. Σωζ. ύψ. 0,125, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Στον ώμο κάλυκες και άνθη λωτού εκφυλισμένα σε ροπαλοειδείς γραμμές. Στο σώμα τρία όρθια μελανόγραφα ανθέμια μέσα σε λευκό αψιδωτό περίβλημα. Ανάμεσά τους άνθη λωτού. Τα πέταλα και οι πυρήνες των ανθεμίων δηλώνονται με χαράγματα. Πατούν πάνω σε πρόχειρα χαραγμένο αλυσιδωτό κόσμημα με λευκό χρώμα στο κέντρο των κρίκων. Στο κάτω τμήμα υπάρχει ομάδα τριών λευκών γραμμών. Το οριζόντιο τμήμα της βάσης και το εξωτερικό τμήμα της λαβής είναι μαύρα.

Παρόμοια: CVA Karlsruhe I, πίν. 32, 9. Α΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ. Εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας.

β. Λήκυθος ανθεμωτή σπασμένη και συγκολλημένη. Λείπει ο λαιμός με το στόμιο, η λαβή και τμήματα του ώμου και του κορμού. Όμοια στο σχήμα και τη διακόσμηση με την α. Γενικά για τις ανθεμωτές ληκύθους βλ. παραπάνω (τομέας Ι, τάφος 21).

Τάφος 91

Αβαθής λάκκος. Κάτω από τμήμα του τάφου 54. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,30× 0,50 μ. Σκελετός τελείως κατεστραμμένος.

Τάφος 92

Κιβωτιόσχημος. Δυτικά του τάφου 86. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,75×0,50 μ. Ο σκελετός, με το κεφάλι νότια, ήταν αρκετά κατεστραμμένος.

Τάφος 93

Κιβωτιόσχημος. Βόρεια του τάφου 82. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,85×0,50 μ. Καλυμμένος με τυχαίες πέτρες και πλάκες.

Τάφος 94

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,75×0,40 μ. Το κεφάλι στα νότια.

Τάφος 95

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,80×0,45 μ.

Τάφος 96

Λακκοειδής. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,55×0,40 μ.

Τάφος 97

Λακκοειδής. Νότια του τάφου 95. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,85×0,50 μ.

Τάφος 98

Λακκοειδής. Παράλληλα και δυτικά του τάφου 95. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,75× 0,50 μ. Ήταν σκεπασμένος με πολλές μικρές πέτρες. Μέσα στις πέτρες βρέθηκαν θραύσματα μελαμβαφούς κοτύλης.

Τάφος 99

Πρόχειρος αβαθής λάκκος. Ανάμεσα στους τάφους 95-97. Προσανατολισμός Α.-Δ., διαστ. 1,68×0,52 μ. Το κεφάλι, στα ανατολικά, ακουμπούσε πάνω σε μικρή πλάκα.

Τάφος 100

Λακκοειδής. Ανάμεσα στους τάφους 94-96. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,65×0,40 μ. Στην επιφάνεια του τάφου βρέθηκαν θραύσματα μελαμβαφούς σκύφου.

Τάφος 101

Αβαθής λάκκος. Βόρεια του τάφου 95. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,40×0,45 μ. Ο σκελετός ήταν γυρισμένος ελαφρά στο πλάι.

Τάφος 102

Κιβωτιόσχημος. Παράλληλα στον τάφο 94, με τον οποίο είχε κοινή τη μια πλευρά. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 2×0,45 μ. Το κεφάλι στα νότια. Δίπλα στο αριστερό χέρι βρέθηκε διαλυμένο σιδερένιο μαχαίρι.

Τάφος 103

Μικρός κιβωτιόσχημος. Βόρεια των τάφων 96 και 100. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 0,85×0,55 μ. Οι περισσότερες πλευρικές πέτρες έλειπαν. Τα οστά βρέθηκαν σκορπισμένα.

Τάφος 104

Κιβωτιόσχημος. Βόρεια του τάφου 101. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,75×0,50 μ. Είχαν διατηρηθεί οι πλευρικές πέτρες της ανατολικής πλευράς που συγκρατούσαν τα χώματα. Το κεφάλι στα νότια, ο σκελετός αρκετά κατεστραμμένος.

Τάφος 105

Κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,60×0,45 μ. Ο σκελετός είχε καταστραφεί από τις πέτρες που έπεσαν στο εσωτερικό του τάφου.

Τάφος 107

Αβαθής πρόχειρος λάκκος. Προσανατολισμός Β.ΒΝ.-Ν.ΝΑ., διαστ. 1,65×0,90-0,40 μ. Ο λάκκος ήταν σκεπασμένος πρόχειρα με ένα μικρό σωρό πέτρες. Δίπλα στο σκελετό βρέθηκε το κρανίο ενός άλλου, του οποίου τα υπόλοιπα οστά φαίνεται ότι απομακρύνθηκαν με τη δεύτερη ταφή.

Τάφος 106

Αβαθής λάκκος. Βόρεια του τάφου 106. Προσανατολισμός Β.ΒΔ.-Ν.ΝΔ., διαστ. 1,70×0,40 μ. Γύρω από το λάκκο υπήρχαν μερικές πέτρες μετακινημένες. Ο σκελετός, με το κεφάλι στα νοτιοανατολικά, ήταν κατεστραμμένος.

Στο σημείο αυτό το έδαφος κατηφορίζει προς το ρέμα και οι τάφοι σταματούν, ενώ το νεκροταφείο συνεχίζεται στην απέναντι πλευρά.

Ανατολικά των τάφων 101, 104 και 105 και σε απόσταση περίπου 30 μ. εντοπίστηκε αρχαίο πηγάδι εξαερισμού, ενώ περίπου 50 μ. προς ΒΑ. συγκρότημα πλυντηρίου μετάλλων.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σε σχέση με το νεκροταφείο παρατηρήθηκαν τα παρακάτω. Σε πολλές περιπτώσεις οι τάφοι κατασκευάστηκαν πάνω σε παλιότερους καταστρέφοντας κάποιο τμήμα τους. Βρέθηκαν και τάφοι που χρησιμοποιήθηκαν για δύο ή περισσότερες ταφές (14 τάφοι). Στις περιπτώσεις αυτές ο τελευταίος νεκρός τοποθετήθηκε απλώς πάνω στον προηγούμενο ή ο παλιότερος σκελετός παραμερίστηκε πρόχειρα σε μιαν άκρη χωρίς καμιά προσοχή. Συχνά βρέθηκαν κρανία πεταμένα μέσα στον τάφο, δίπλα στον τελευταίο νεκρό. Γενικά δεν παρατηρείται κάποιος ιδιαίτερος σεβασμός στους παλιότερους νεκρούς, ούτε προσοχή στην μεταχείρησή τους. Σε λίγες περιπτώσεις δύο νεκροί είχαν τοποθετηθεί ταυτόχρονα στον ίδιο τάφο.

Δύο περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές. Στο μεγάλο λάκκο του τάφου 49 είχαν τοποθετηθεί δύο νεκροί ταυτόχρονα σε έκταση με τα χέρια τους να ακουμπούν. Μπορεί να ανήκουν στην ίδια οικογένεια ή να πέθαναν μαζί σε ατύχημα. Στον τάφο 42 οι σκελετοί έδιναν την εντύπωση ότι ήταν αγκαλιασμένοι. Δεν πρόκειται για μητέρα με παιδί, επειδή είχαν την ίδια σωματική διάπλαση.

Εντυπωσιακή ήταν η καλή κατάσταση των σκελετών. Οι περισσότεροι ήταν πολύ καλά διατηρημένοι[11] με τα δόντια όλα στη θέση τους. Το ύψος των σκελετών κατά μέσο όρο κυμαινόταν γύρω στο 1,60-1,70 μ. ενώ μερικοί ήταν ιδιαίτερα ψηλοί. Παρατηρήθηκαν επίσης κάποιες ιδιαιτερότητες στη στάση των νεκρών που ίσως οφείλονται στα έθιμα της οικογένειας ή της πατρίδας τους[12]. Σε μερικούς τάφους ο σκελετός βρέθηκε με τα χέρια λυγισμένα στους αγκώνες και τις παλάμες ν' ακουμπούν στους ώμους. Αυτή θεωρείται μια ιδιαίτερα αρχαϊκή στάση (αναφέρεται και στο βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου)[13]. Είναι όμως πολύ πιθανό ότι οι διάφορες θέσεις των σκελετών οφείλονται στις ιδιαίτερες συνθήκες θανάτου σε μια περιοχή, όπου τα ατυχήματα πρέπει να ήταν πολύ συχνά.

Σε αρκετές περιπτώσεις τα κεφάλια των νεκρών ακουμπούσαν πάνω σε μια μικρή πλάκα, θα πρέπει όμως να υπήρχαν και προσκεφάλια[14] από άλλο υλικό που καταστράφηκε, γιατί πολλά από τα κεφάλια έγερναν πολύ μπροστά, πάνω στο στήθος ή στο πλάι. Σε ελάχιστες περιπτώσεις (τάφοι Ι/7, 8, ΙΙ/29) στο στόμα των νεκρών βρέθηκε ένα χαλίκι, συμβολικό νόμισμα απαραίτητο για το πέρασμα στον άλλο κόσμο[15].

Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. ή Α.-Δ. και τα κεφάλια ήταν τοποθετημένα συνήθως στο Βορρά ή την Ανατολή και σε μικρότερο ποσοστό στο Νότο ή τη Δύση. Το ίδιο έχει παρατηρηθεί στην Κόρινθο και την Όλυνθο[16].

Από τους 219 τάφους που ερευνήθηκαν, μόνο στους 43 βρέθηκαν κτερίσματα κι αυτό ίσως είναι ενδεικτικό για την οικονομική κατάσταση των νεκρών. Όλα σχεδόν τα κτερίσματα ήταν πήλινα αγγεία, λήκυθοι, αρυβαλλόσχημα ληκύθια, σκύφοι και κοτύλες, φιαλίδια, κύλικες κτλ. Επίσης λίγες σιδερένιες και χάλκινες στλεγγίδες και ένα χάλκινο αγγείο. Τα πιο πολλά

11. Σε όσες ταφές βρέθηκαν σκελετοί κατεστραμμένοι, διαλυμένοι κτλ. αυτό οφειλόταν στις σύγχρονες επεμβάσεις και τη μικρή επίχωση.

12. Corinth XIII, σ. 69.

13. Ό.π., σ. 69, σημ. 20.

14. D. C. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, 1971, σ. 144.

15. Στο νεκροταφείο του Θορικού που ερεύνησε η Ο. Κακαβογιάννη, στο στόμα των νεκρών βρέθηκε μικρός οβολός από ασήμι, προϊόν της δουλειάς στα μεταλλεία, αντί για νόμισμα.

16. Corinth XIII, σ. 69-70.

αγγεία ήταν μικρές λήκυθοι του εργαστήριου του ζωγράφου της Μέγαιρας, από τα πιο συνηθισμένα ταφικά αγγεία της εποχής[17]. Δεν παρατηρήθηκε κάποια ιδιαίτερη προσοχή στην τοποθέτηση των κτερισμάτων μέσα στους τάφους. Αυτά τοποθετούνται δίπλα στο κεφάλι ή τους ώμους του νεκρού (Π ί ν. 42 α-β) χαμηλά στο ύψος της λεκάνης ή τα πόδια και άλλοτε είναι απλώς σκορπισμένα γύρω από το σκελετό[18]. Δε βρέθηκε καύση, μια διαδικασία ταφής ιδιαίτερα δαπανηρή, εκτός από τρεις περιπτώσεις πυρών, όπου δεν είναι σίγουρο αν πρόκειται για καύση ή επιμνημόσυνη τελετή.

Οι παιδικές ταφές ήταν πολύ λίγες σε σχέση με το συνολικό αριθμό των τάφων. Τα βρέφη είχαν τοποθετηθεί μέσα σε αμφορείς ή μικρά πιθάρια και τα μεγαλύτερα παιδιά σε προσεγμένους κιβωτιόσχημους τάφους. Πιθανότατα υπήρχαν περισσότεροι εγχυτρισμοί που καταστράφηκαν εξαιτίας της μικρής επίχωσης, γιατί βρέθηκαν σκορπισμένα πολλά κομμάτια αμφορέων και πίθων.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η χρονολόγηση του νεκροταφείου στηρίζεται στα κτερίσματα των 43 τάφων. Τα περισσότερα ήταν λήκυθοι με διακόσμηση κλάδου κισσού σε λευκό έδαφος. Στο σύνολό τους σχεδόν προέρχονται από το εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας. Η ομάδα αυτή των ληκύθων εμφανίζεται γύρω στο 470 π.Χ. και διαρκεί πιθανότατα ως το τέλος του 5ου αι. π.Χ.[19] με βάση και τα ευρήματα στο νεκροταφείο της πλατείας Συντάγματος[20]. Οι περισσότερες από τις ληκύθους με κλαδί κισσού του νεκροταφείου, από το σχήμα τους και τη σύγκριση με παρόμοιες άλλων περιοχών, χρονολογούνται το 470/460-440 π.Χ. Οι λήκυθοι του νεκροταφείου της πλατείας Συντάγματος, που χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ., δεν ανήκουν στο εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας (που σταμάτησε την παραγωγή του γύρω στο 450 π.Χ.) και αποτελούν παρακμασμένη εξέλιξη, ως προς το σχήμα και την εκτέλεση της διακόσμησης, των παλιότερων ληκύθων αυτής της ομάδας. Οι μελανόχρωμες λήκυθοι με ή χωρίς μαίανδρο χρονολογούνται γενικά στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.[21]. Το ίδιο περίπου ισχύει και για τις ληκύθους με τα όρθια ανθέμια. Όλες χρονολογούνται, μετά το 490 π.Χ. και φτάνουν ως το 450 π.Χ. (σύμφωνα με τη Haspels). Τρεις λήκυθοι (τάφοι II/4, 40, 68) πλησιάζουν περισσότερο στο 490 π.Χ. γιατί μοιάζουν στο σχήμα με τη λήκυθο αριθ. 20 στον πίν. III του CVA Copenhagen 3.

Το νεκροταφείο άρχισε να λειτουργεί τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. στην ανατολική πλευρά του ρέματος (τομέας II) όπως φαίνεται από τα αγγεία των τάφων. Στον τομέα II επικρατούν οι λήκυθοι με τα όρθια μελανόγραφα ανθέμια και οι μελανόχρωμες. Αυτές οι λήκυθοι κυριαρχούν στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και εξαφανίζονται μετά το 460 π.Χ. για να δώσουν τη θέση τους στις ληκύθους με κλαδί κισσού[22]. Στον τομέα II βρέθηκαν επίσης μελανόμορφες λήκυθοι (τάφοι 4, 33) καθώς και ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση Νίκης (τάφος 8) που χρονολογούνται στο 480-470 π.Χ.

17. Για τις ληκύθους με κλαδί κισσού γενικά, βλ. CVA USA, Robinson Collection 1, 38, 6. E. Haspels ABL, σ. 181. Kurtz, AWL, σ. 143 κ.ε.

18. Corinth XIII, σ. 78 κε.

19. Haspels, ABL, σ. 185.

20. Χαριτωνίδης, σ. 22-23.

21. Χ. Κανελλοπούλου, σ. 277, αριθ. 215 α και 216.

22. Ό.π., σ. 265.

Μετά το 470-460 π.Χ. περίπου το νεκροταφείο πρέπει να επεκτάθηκε και στη δυτική πλευρά του ρέματος και χρησιμοποιήθηκε ως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Η ακμή του όμως θα πρέπει να τοποθετηθεί στα χρόνια 470-440 π.Χ. Σε έναν μόνο τάφο (τομέας Ι/44) βρέθηκαν αγγεία των αρχών του 4ου αι. π.Χ. και δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι οι ακτέριστοι τάφοι είναι νεότεροι. Εξάλλου νεκροταφείο των αρχών του 4ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε σε απόσταση περίπου πεντακοσίων μέτρων βορειοδυτικά. Επειδή σ' όλη την έκταση γύρω από το νεκροταφείο υπάρχουν εργαστήρια μετάλλων, είναι φανερό ότι ο χώρος δεν επαρκούσε πια και αναζητήθηκε κάποια άλλη έκταση. Νοτιότερα, κατά μήκος του ρέματος, βρέθηκε ένας τάφος του 4ου αι. π.Χ., δεν μπορούμε όμως γι' αυτό να πούμε ότι το νεκροταφείο επεκτάθηκε προς τα εκεί.

ΑΛΛΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

Σε όλη την έκταση γύρω από το νεκροταφείο υπάρχει πλήθος εγκαταστάσεων, κυρίως εργαστήρια επεξεργασίας μετάλλου, πλυντήρια, στοές εξόρυξης, δεξαμενές κτλ. Τα συγκροτήματα ήταν αυτοτελή και συνδέονταν μεταξύ τους με πυκνό δίκτυο δρόμων[23] (Π ί ν. 43 α). Μερικές εγκαταστάσεις φαίνεται ότι ήταν σπίτια, στα οποία πιθανότατα κατοικούσαν εργάτες των μεταλλείων[24].

Δ.ΝΔ. της περιοχής του νεκροταφείου (σε απόσταση περίπου 500-600 μ.) εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε επιφανειακά μεγάλο δημόσιο κτίριο. Βρίσκεται στην κορυφή του χαμηλού λόφου Κούλουρη και δεσπόζει στη γύρω έκταση που είναι γεμάτη εργαστήρια. Αποκαλύφθηκε σε έκταση περίπου 50×27 μ. και αποτελείται από ένα μεγάλο κεντρικό χώρο, μάλλον υπαίθριο, που περιβάλλεται από μικρότερα δωμάτια. Μοιάζει με στοά, γύρω από κεντρική αυλή, τουλάχιστον στην έκταση που αποκαλύφθηκε (Σ χ έ δ. 2). Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν ήταν κατασκευασμένοι με δουλεμένες μαρμαροπλίνθους, κυρίως οι εξωτερικοί, ενώ μικρότερα χωρίσματα έγιναν με λασπόχτιστη αργολιθοδομή[25] (Π ί ν. 43 β).

Σημαντικό εύρημα ήταν και η ενεπίγραφη πέτρα που βρέθηκε ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες του τάφου 25. Η πλάκα ήταν τοποθετημένη κανονικά ανάμεσα στις άλλες με την επιγραφή προς τα κάτω. Ο ίδιος ο τάφος δεν είχε κτερίσματα, μπορεί όμως να χρονολογηθεί με βάση τους γύρω τάφους στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Η επιγραφή ήταν η παρακάτω:

Εὔδημος Θορ/αιεὺς [ἀπεγρά]/ψατο μέ[ταλλον] / ἑρμαϊκὸν ἀ[να]σάξιμον

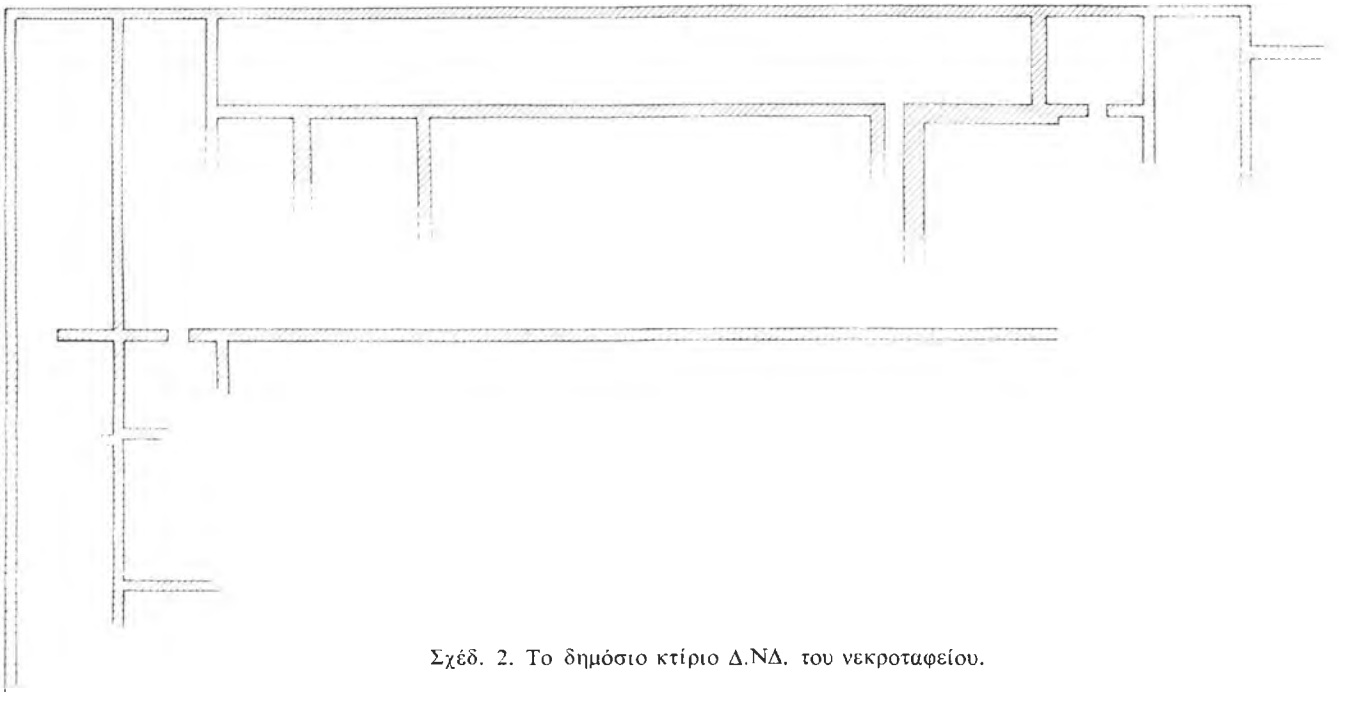
που σημαίνει, ότι κάποιος Εύδημος, δημότης του Θορικού, μίσθωσε ένα μεταλλείο που είχε δουλευτεί και παλιότερα[26] με την ονομασία Ερμαϊκό, δηλαδή αφιερωμένο στο θεό Ερμή.

23. Η περιοχή, ιδιαίτερα προς Ν.ΝΔ. του ρέματος και γύρω από τα υψώματα Έλαφος και Λαγός είναι κυριολεκτικά διάτρητη από τις στοές εξόρυξης. Παράλληλα με την έρευνα του νεκροταφείου εντοπίστηκαν και καθαρίστηκαν επιφανειακά έξι πλυντήρια μετάλλων και περίπου δέκα δεξαμενές νερού, εκτός από τις άλλες εγκαταστάσεις. Αργότερα αποκαλύφθηκαν πολύ περισσότερες εγκαταστάσεις.

24. S. Lauffer, Die Bergwerkssklaven von Laureion II, 1955-1956, σ. 58, όπου αναφέρονται κατοικίες σκλάβων εργατών μέσα στον περίβολο εργαστηρίου στα Μεγάλα Πεύκα.

25. Δεν ήταν δυνατό σ' εκείνη τη φάση να συνεχιστεί η έρευνα του κτιρίου, γιατί υπήρχαν πολλές πιέσεις εκ μέρους της ΕΒΟ. Όμως το μέγεθος του κτιρίου και η καλή κατασκευή του δείχνουν ότι πρόκειται για σημαντικό οικοδόμημα. Είναι πολύ πιθανό να είναι κάποια αγορά. Αποκαλύφθηκαν τρεις πτέρυγες σε σχήμα Π γύρω από κεντρικό υπαίθριο χώρο, που εξυπηρετούσε τους γύρω οικισμούς και τα εργαστήρια.

26. Για την ερμηνεία του όρου *ἀνασάξιμον* βλ. M. Crosby, The Leases of the Laureion Mines, Hesperia XIX (1950), σ. 198, όπου και αναλύεται η ορολογία των επιγραφών αυτών.

Σχέδ. 2. Το δημόσιο κτίριο Δ.ΝΔ. του νεκροταφείου.

Όπως είναι γνωστό (βλ. υποσημ. 26) οι επιγραφές των Πωλητών που βρέθηκαν στην αρχαία Αγορά των Αθηνών δίνουν πολλά στοιχεία για την οργάνωση και τη λειτουργία των μεταλλείων του Λαυρίου. Στις επιγραφές αυτές καταγράφονται συνήθως το όνομα του μισθωτή, στον οποίο η αρχή των Πωλητών παραχωρεί την εκμετάλλευση κάποιου μεταλλείου, το όνομα του μεταλλείου, η τοποθεσία που αυτό βρίσκεται και τα όριά του. Αντίστοιχες επιγραφές τοποθετούνται και στην περιοχή του μεταλλείου, που το όνομά του αναφέρεται συνήθως σε κάποιο θεό ή ήρωα με σκοπό να προκαλέσει την εύνοιά του για να εξασφαλιστεί η καλή απόδοση του έργου.

Παρόμοια είναι και η επιγραφή που βρέθηκε στον τάφο 25. Με βάση τη χρονολόγηση των τάφων τοποθετείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και οπωσδήποτε πριν από το τέλος του[27]. Έχουμε έτσι ένα στοιχείο για ύπαρξη παρόμοιων επιγραφών και τον 5ο αι. π.Χ., όταν όλες οι επιγραφές των Πωλητών που έχουν βρεθεί ως τώρα, χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορία της Λαυρεωτικής και των μεταλλείων της. Παράλληλα ενισχύεται η άποψη ότι τον 5ο αι. π.Χ. τα μεταλλεία ανήκαν στο δήμο της Αθήνας και τα έσοδά τους μοιράζονταν στους πολίτες της[28].

27. Ο τάφος 21, που βρέθηκε κοντά στον τάφο 25, είχε κτερίσματα που τον τοποθετούν στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και, οπωσδήποτε, όχι μετά το 460 π.Χ.

28. Για τη διαδικασία παραχώρησης των μεταλλείων και λειτουργίας των εργαστηρίων βλ. M. Crosby, ό.π., σ. 189 κ.ε. Επίσης R. J. Hopper, The Attic Silver Mines in the Fourth Century B.C., BSA XLVIII (1953), σ. 200 κ.ε. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο, 1980.

Ένα πρόβλημα που τίθεται με την αποκάλυψη του νεκροταφείου είναι ποιοι ήταν θαμμένοι σε αυτό. Είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι οι περισσότεροι από τους νεκρούς ήταν εργάτες στα μεταλλεία και οι πιο πολλοί από αυτούς δούλοι[29]. Είναι γνωστό ότι οι δούλοι είχαν το δικαίωμα να κατοικούν μαζί με τις οικογένειές τους κοντά στους τόπους εργασίας τους, να διατηρούν τα θρησκευτικά τους έθιμα και να θάβονται μαζί με τους δικούς τους[30]. Έτσι δικαιολογούνται οι ταφές γυναικών και παιδιών στο νεκροταφείο. Θεωρείται άλλωστε πιθανό ότι στα μεταλλεία δούλευαν και γυναίκες και παιδιά. Ο Ardaillon[31] (με πηγή το Διόδωρο, III, 13) αναφέρει ότι γυναίκες και γέροι χρησιμοποιούνταν σε ελαφριές εργασίες. Τα έθιμα ταφής είναι όμοια μ' αυτά που επικρατούν στην Αττική, αφού σύμφωνα με το αττικό δίκαιο ο ιδιοκτήτης του σκλάβου ήταν υποχρεωμένος να φροντίσει για την κανονική ταφή του. Μαζί με τους δούλους στα μεταλλεία εργάζονταν και ελεύθεροι τεχνίτες που επίσης πρέπει να κατοικούσαν στη γύρω περιοχή. Επίσης, οι δούλοι είχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν περιουσία, οπότε θα είχαν τα μέσα και για κανονική ταφή με κτερίσματα.

Ένα άλλο πρόβλημα είναι αυτό του δήμου ή της περιφέρειας στην οποία ανήκουν οι εγκαταστάσεις που βρέθηκαν στην περιοχή της ΕΒΟ. Κάθε εργαστήριο αναφέρεται σε σχέση με κάποιο τοπωνύμιο που ανάλογα με τον τρόπο εκφοράς του άλλοτε σημαίνει το δήμο ή το αντίστοιχό του οικιστικό κέντρο και άλλοτε έναν οικισμό, μια περιφέρεια. Συναντάται επίσης και η χρήση δύο τοπωνυμίων ταυτόχρονα, οπότε η μία περιοχή εμπεριέχεται στην άλλη[32]. Έχουμε έτσι πολλά τοπωνύμια και άλλα γεωγραφικά στοιχεία για την περιοχή της Λαυρεωτικής. Στη Λαυρεωτική, εξαιτίας των μεταλλείων, υπήρχαν πολλοί οικισμοί. Αυτή είναι μια ιδιομορφία της περιοχής που οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπήρχε ενδιαφέρον για καλλιεργήσιμη γη[33]. Μια άλλη ιδιομορφία ήταν το ότι δεν ίσχυε ακριβώς η κλεισθένεια διαίρεση των δήμων, που στην υπόλοιπη Αττική ήταν μια διοικητική περιφέρεια με ένα ομώνυμο οικιστικό κέντρο και ίσως μερικές αγροικίες[34]. Οι πρώτοι κάτοικοι της Λαυρεωτικής πρέπει να ασχολήθηκαν με τη γεωργία[35], όμως τουλάχιστον από τον 6ο αι. π.Χ. θα είχαν αρχίσει να δημιουργούνται κοινότητες μεταλλωρύχων που μπορούσαν να βρίσκονται σε μικρή απόσταση η μία από την άλλη.

Η πρώτη αναφορά στα μεταλλεία του Λαυρίου υπάρχει στον Αριστοτέλη, Αθηναίων Πολιτεία, όπου μιλάει για την αποκάλυψη του μεγάλου κοιτάσματος της Μαρώνειας το 483/2 π.Χ.[36]. Τότε ξαφνικά τα έσοδα του δήμου της Αθήνας διπλασιάζονται. Και αντί να μοιραστούν στους πολίτες, ύστερα από πρόταση του Θεμιστοκλή, ψηφίζεται ο «ναυτικός νόμος» και τα έσοδα διατίθενται για την κατασκευή του στόλου που νίκησε στη ναυμαχία της Σαλαμίνας

29. Δούλοι ήταν οι περισσότεροι εργάτες των μεταλλείων· δούλευαν όμως σ' αυτά και ελεύθεροι τεχνίτες. Για τους εργαζόμενους στα μεταλλεία βλ. E. Ardaillon, ό.π., σ. 92, όπου αναφέρονται τρεις «τάξεις» εργατών.

30. Για τη ζωή των σκλάβων των μεταλλείων βλ. S. Lauffer, ό.π., σ. 935 κ.ε. Επίσης P. Perdrizet, BCH 20 (1896), σ. 83 σχετικά με τη θρησκευτική ζωή των σκλάβων.

31. E. Ardaillon, ό.π., σ. 92.

32. Για την εκφορά των τοπωνυμίων στις επιγραφές των Πωλητών βλ. C. Eliot, Coastal Demes of Attica, 1962, σ. 83 κ.ε. R. J. Hopper, ό.π., σ. 217 κτλ.

33. C. Eliot, ό.π., σ. 75.

34. Ό.π., σ. 75 κ.ε.

35. Ό.π., σ. 76.

36. Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία 22, 7 ... *ἔτει δὲ τρίτῳ μετὰ ταῦτα Νικοδήμου ἄρχοντος, ὡς ἐφάνη τὰ μέταλλα τὰ ἐν Μαρωνείᾳ καὶ περιεγένετο τῇ πόλει τάλαντα ἑκατὸν ἐκ τῶν ἔργων...*

το 480 π.Χ.[37]. Η ανακάλυψη του τόσο σημαντικού κοιτάσματος της Μαρώνειας, που στον Αριστοτέλη φαίνεται να ταυτίζεται με το Λαύριο γενικά, προϋποθέτει χρόνια δουλειάς και ερευνών. Για τους μελετητές της Λαυρεωτικής η αναφορά αυτή σημαίνει την ανακάλυψη της «τρίτης επαφής», δηλαδή των βαθύτερων κοιτασμάτων. Όλοι οι ερευνητές συμφωνούν, ότι ήδη τον 5ο αι. π.Χ. και ίσως και παλιότερα πρέπει να είχε αρχίσει η συστηματική εκμετάλλευση τουλάχιστον των επιφανειακών κοιτασμάτων[38].

Όλα τα παραπάνω ήταν ως τώρα απόψεις βασισμένες κυρίως στις αρχαίες πηγές και θεωρητικές έρευνες[39] και πολύ λιγότερο σε αρχαιολογικά δεδομένα. Με την αποκάλυψη του νεκροταφείου ενισχύεται και ανασκαφικά η άποψη για την ύπαρξη οικισμών και μεταλλευτικών εγκαταστάσεων στη Λαυρεωτική τον 6ο αι. π.Χ. Γιατί, αφού το νεκροταφείο ήταν σε χρήση το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι που είχαν ταφεί εκεί, έζησαν και δούλεψαν στην περιοχή τουλάχιστον τα τελευταία 20-30 χρόνια του 6ου αι. π.Χ. Παράλληλα, εγκαταστάσεις που ερευνήθηκαν στην περιοχή της ΕΒΟ χρονολογούνται επίσης στον 5ο αι. π.Χ. κι αυτό ενισχύει την παραπάνω άποψη.

Η Μαρώνεια απασχόλησε ιδιαίτερα τους ερευνητές της Λαυρεωτικής. Ο Ardaillon και ο Κορδελλάς την τοποθετούν κοντά στην Καμάριζα. Ειδικά ο Ardaillon[40] πιστεύει ότι πρέπει να βρίσκεται 3 ή 4 χλμ. Δ.ΒΔ. του Λαυρίου, κοντά στην Καμάριζα. Ο Labarbe[41] την τοποθετεί χαμηλότερα, Δ.ΝΔ. του Λαυρίου, όχι πολύ μακριά από την περιοχή του νεκροταφείου και των υπόλοιπων εγκαταστάσεων, ανάμεσα στην κοιλάδα Μπότσαρη και την Αγριλέζα. Η Crosby[42] πιστεύει ότι πρέπει να τοποθετηθεί νοτιότερα από τη θέση που δίνει ο Ardaillon και τη συσχετίζει με την Πάνορμο[43], τοποθετώντας και τις δύο θέσεις μέσα στα όρια του δήμου Σουνίου.

Από τα τοπογραφικά στοιχεία που δίνουν οι επιγραφές των Πωλητών, η Μαρώνεια ήταν ένα σημαντικό κέντρο της μεταλλευτικής δραστηριότητας και πιθανότατα κάποιος οικισμός. Ανήκε στην περιοχή του δήμου Σουνίου και οδηγούσαν σ΄ αυτή πολλοί δρόμοι που αναφέρονται συχνά στις επιγραφές, κυρίως σε σχέση με το Λαύριο, τον Θράσυμο και την Πάνορμο. Στη Μαρώνεια αναφέρεται επίσης «μέταλλον Ερμαϊκόν»[44]. «Μέταλλον Ερμαϊκόν» αναφέρεται και στην επιγραφή που βρέθηκε στο νεκροταφείο. Εξάλλου η χαράδρα που αναφέρεται στις επιγραφές σε σχέση με τον Θράσυμο και το Λαύριο θα μπορούσε να ταυτιστεί με το ρέμα, γύρω από το οποίο εκτείνεται το νεκροταφείο και τα εργαστήρια. Μια άλλη ένδειξη είναι η αναφορά στον Θράσυμο. Το τοπωνύμιο αυτό αναφέρεται συχνά στις επιγραφές των Πωλητών[45] σε σχέση με διάφορα εργαστήρια. Ο Οικονόμος[46] πιστεύει ότι πρόκειται για το τα-

37. J. Labarbe, La loi navale de Thémistocle, Paris 1975.

38. E. Ardaillon, ό.π., σ. 34. C. Eliot, ό.π., σ. 76.

39. C. Eliot, ό.π., σ. 76.

40. E. Ardaillon, ό.π., σ. 139, τοποθετεί τη Μαρώνεια κοντά στην Καμάριζα, επειδή εκεί υπάρχουν πολλές μεταλλευτικές εγκαταστάσεις, ιδιαίτερα της «τρίτης επαφής». Και στην περιοχή της ΕΒΟ, όμως, υπάρχουν πολλά εργαστήρια και βαθιές στοές, κάτι που ίσως δεν μπόρεσε να δει ο E. Ardaillon εξαιτίας του πυκνού δάσους.

41. J. Labarbe, ό.π., σ. 33-34.

42. M. Crosby, ό.π., σ. 239, σημ. 58.

43. Η Πάνορμος έχει ταυτιστεί με τη Γαϊδουρόμαντρα, μικρό όρμο ανάμεσα στο Λαύριο και το Λιμάνι-Πασά, όπου έχουν βρεθεί εργαστήρια, τάφοι κτλ. R. J. Young, Studies in South Attica, Hesperia 10 (1941), σ. 168.

44. M. Crosby, ό.π., σ. 3.

45. M. Grosby, ό.π., σ. 309.

46. Γ. Οικονόμος, Eine Neue Bergwerksurkunde aus Athen, AM 39 (1910), σ. 299 κ.ε.

φικό μνημείο κάποιου Θράσυμου κοντά στην Μαρώνεια, ανάμεσα στο Λαύριο, το Θορικό και την Ανάφλυστο. Ο Eliot[47] θεωρει τον Θράσυμο σημαντική μεταλλευτική περιφέρεια με έναν οικισμό, κοντά στην Καμάριζα, μέσα στα όρια του δήμου Σουνίου, ενώ ο Labarbe[48] πιστεύει ότι πρόκειται για περιοχή γύρω από μια στήλη ή μικρό κτίριο κοντά στην Καμάριζα. Ο Ardaillon αναφέρει τον Θράσυμο μαζί με άλλες θέσεις, ως μεταλλευτικό κέντρο και θεωρεί, ότι βρίσκεται στην περιοχή της Βήσσας. Στο Δημοσθένη (37,25), υπάρχει αναφορά που ταυτίζει τον Θράσυμο με τη Μαρώνεια. Στις σωζόμενες πάντως επιγραφές των Πωλητών ο Θράσυμος σχετίζεται με το Λαύριο και τη Μαρώνεια, βρίσκεται σχετικά κοντά στο Λαύριο και μέσα στα όρια του δήμου Σουνίου. Δ.ΒΔ. του μεγάλου αρχαίου δρόμου, στην πλαγιά Ανεμώνες, βρέθηκαν τα ερείπια ενός περιβόλου, σε περίοπτη θέση, που ανήκουν σε ταφικό μνημείο. Διατηρήθηκε ένας δόμος από μαρμαροπλίνθους επεξεργασμένες με βελόνι, σε μήκος 3,40 μ. Γύρω από τον περίβολο βρέθηκαν κομμάτια από επιστέψεις στηλών, καθώς και μαρμάρινη βάση με κυκλικό τόρμο. Ο περίβολος ήταν σχεδόν τελείως κατεστραμμένος, είναι όμως βέβαιο ότι πρόκειται για ταφικό μνημείο (Πίν. 44 α-β). Αν δεχτούμε ότι το τοπωνύμιο Θράσυμος έχει σχέση με ταφικό μνημείο, όπως πιστεύουν οι Οικονόμος και Labarbe— τότε μπορεί ίσως, να ταυτιστεί με το μνημείο στη θέση Ανεμώνες· έτσι η περιοχή της Μαρώνειας θα πρέπει να βρισκόταν ανάμεσα στις θέσεις Νόρια, κοιλάδα Μπότσαρη, Έλαφος, Παγός, ενώ ο Θράσυμος, με κέντρο το ταφικό μνημείο, στις πλαγιές γύρω από τη θέση Ανεμώνες, κοντά στην αρχαία οδό. Όλες οι περιγραφές και τα στοιχεία των επιγραφών ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό στην εικόνα που δίνει το μεταλλευτικό κέντρο που βρέθηκε στην ΕΒΟ. Υπάρχουν πολλά εργαστήρια, δρόμοι που συνδέουν τα εργαστήρια, αλλά και οδηγούν σε διάφορα γνωστά κέντρα, όπως το Λαύριο και τη Σούριζα. Το μεγάλο νεκροταφείο που ερευνήθηκε, καθώς και τα άλλα που εντοπίστηκαν στα γύρω υψώματα, σημαίνουν την ύπαρξη ενός αρκετά πολυάριθμου πληθυσμού και κάποιων οικισμών. Η περιοχή δεν απέχει πολύ από τη θέση που δίνουν οι ερευνητές για τη Μαρώνεια και οπωσδήποτε είναι μέσα στα όρια του δήμου Σουνίου, σε σύνδεση με την «αστική οδό»[49].

Μπορούμε λοιπόν, ίσως, να εκφράσουμε την άποψη ότι το μεταλλευτικό κέντρο που αποκαλύφθηκε στην περιοχή της ΕΒΟ είναι η Μαρώνεια, η περιοχή όπου άρχισαν τα πρώτα μεγάλα έργα της «τρίτης επαφής».

ΜΑΡΙΑ ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Agora XII	B. A. Sparkes - L. Talcott, Athenian Agora XII: I, II. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, 4th cent. BC, Princeton 1970.
Corinth XIII	C. Blegen - H. Palmer - R. Young, The North Cemetery, 1964.
Haspels, ABL	E. Haspels, Attic Black Figured Lekythoi, Paris 1935.
Κανελλοπούλου	Χ. Κανελλοπούλου-Παπαδοπούλου, Ανασκαφή «Νοτίως Ακροπόλεως». Μελανόμορφη Κεραμεική, ΑΔ 27 (1972): Μελέτες, σ. 264 κ.ε.
Kurtz, AWL	D. Kurtz, Athenian White Lekythoi, 1975.
Kerameikos IX	U. Knigge, Der Südhügel. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen 1976.
Olynthus XIII	D. M. Robinson, Vases Found in 1934 and 1938. Excavations at Olynthus, 1950.
Χαριτωνίδης	Σ. Χαριτωνίδης, Ανασκαφή κλασσικών τάφων παρά την πλατείαν Συντάγματος, ΑΕ 1958, σ. 1-152.

47. C. Eliot, ό.π., σ. 91, σημ. 56.
48. J. Labarbe, ό.π., σ. 35-36, σημ. 2.
49. Βλ. υποσημ. 6.

ΝΕΟΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ ΒΩΜΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩ*

(Σχέδ. 1· Πίν. 45-50)

Στα τέλη του 1986 η αρχαιολογική σκαπάνη της ΚΒ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου εντόπισε —μαζί με άλλο αρχαίο υλικό σε δεύτερη και τρίτη χρήση— ένα ακόμα απότμημα της ζωφόρου του βωμού του Διονύσου, καθώς και ένα μικρότερο κομμάτι από τον ίδιο λίθο[1]. Συγκεκριμένα κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Ι. Κασσιώτη, στην οδό Γρηγορίου Ε΄ αριθ. 11, και σε μικρή σχετικά απόσταση ΝΑ. των θεμελίων του βωμού ανακαλύφθηκε εντοιχισμένος σε μια δεξαμενή ο λ. 12 Α (Πίν. 45 α-β), ενώ ένα μικρότερο τμήμα του (λ. 12 Α1) βρέθηκε στο γέμισμα που περιέβαλε τον τοίχο πηγαδιού, μερικά μέτρα δυτικότερα της δεξαμενής[2] (Πίν. 49).

Λίθος 12 Α[3] (Σχέδ. 1, τα α-β· Πίν. 45γ-48)

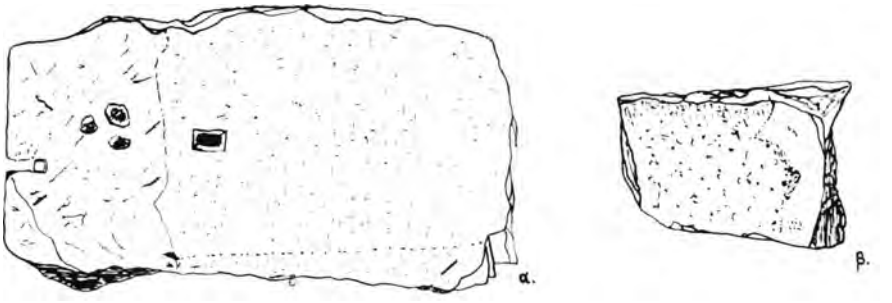
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,415, μέγ. σωζ. μήκ. 1,07, μέγ. σωζ. πάχ. 0,54 μ.

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζω κι από αυτήν εδώ τη θέση στην αρχαιολόγο-προϊσταμένη της Κω, Χ. Κάντζια, καθώς και στη συνάδελφό της Ε. Μπρούσκαρη που μου παρείχαν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την ανασκαφή και το υλικό. Επίσης ευχαριστώ τον Έφορο της ΚΒ΄ Εφορείας Ι. Παπαχριστοδούλου για την άδεια δημοσίευσης του υλικού και την αρχαιολόγο Α. Παυλίδη-Γιαννικουρή για την εξυπηρέτηση και την παροχή φωτογραφιών της ανασκαφής.

1. Η είδηση της ανεύρεσης του αποτμήματος μου κοινοποιήθηκε από τη Χ. Κάντζια κατά τη διάρκεια της συνάντησής μας στο Συμπόσιο για την Ελληνιστική Κεραμική (Γιάννινα 5-6 Δεκεμβρίου 1986) και γι' αυτό δε στάθηκε δυνατό να συμπεριληφθεί η δημοσίευση του κομματιού —έστω και ως προσθήκη— στη β΄ έκδοση του «Βωμού του Διονύσου». Το βιβλίο τυπώθηκε στις αρχές Ιανουαρίου 1987, ενώ το απότμημα μαζί με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη αποτοιχίστηκε στις 27/1/87 για να τοποθετηθεί αρχικά σε μια από τις νότιες αυλές του Κάστρου της Κω και λίγο αργότερα, με τη βοήθεια των εργατών της Εφορείας και τη δική μου, να βρει τον προορισμό του στο περιστύλιο του Κάστρου, δίπλα στους άλλους λίθους της ζωφόρου.

2. Όπως συμπεραίνει κανείς διαβάζοντας το ημερολόγιο της ανασκαφής, η υπερυψωμένη από το σημερινό οδόστρωμα της Γρηγορίου Ε΄ δεξαμενή —στη βορειοδυτική γωνία της οποίας ήταν εντοιχισμένος ανάποδα ο λ. 12 Α με τις ανάγλυφες μορφές εξωτερικά (βλ. και Πίν. 45 α-β) καταλάμβανε το νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου μετρώντας στο εσωτερικό της 7,80Χ6,20 μ. Στους φαρδιούς τοίχους της υπήρχε και άλλο αρχαίο υλικό, που, όμως, δεν ανήκει με βεβαιότητα στην κατασκευή του βωμού, αλλά πιθανότατα σε οικοδομήματα από το γύρω χώρο. Επειδή και στην κατασκευή του κυλινδρικού τοίχου του πηγαδιού που βρισκόταν 3-4 μ. δυτικότερα της δεξαμενής και στο γέμισμα του λάκκου γύρω από αυτόν υπήρχε άφθονο αρχαίο υλικό σε δεύτερη και τρίτη χρήση και επειδή γενικότερα η περιοχή του Αμυγδαλόνα, καθώς επίσης η περιοχή δυτικά της Casa Romana, βόρεια και νότια του decumanus maximus, που ανασκάφτηκε αργότερα από τους Ιταλούς, είχε χρησιμοποιηθεί για καλλιέργεια (περιβόλια) κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, μέχρι και το 1911, φαίνεται πολύ πιθανό ότι και το πηγάδι και η δεξαμενή χτίστηκαν μάλλον σε αυτή τη χρονική περίοδο και εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται και κατά τη διάρκεια της ιταλοκρατίας.

3. Επειδή το κομμάτι αυτό αποτελεί τμήμα του λ. 12 της ζωφόρου, όπως θα δούμε διεξοδικά παρακάτω, και επειδή και άλλα κομμάτια τόσο της ζωφόρου όσο και του βωμού ενδεχομένως να βρεθούν, καθώς συνεχίζεται η

Σχέδ. 1. Ο λ. 12 Α.

Υλικό: γκριζογάλανο μάρμαρο.
Μορφές: α΄ όψη: τρεις (μ. 51, μ. 52, μ. 53).

Από το λίθο αυτό (Π ί ν. 48 γ), διατηρείται στο μεγαλύτερο μέρος της μόνο η πάνω πλευρά, ενώ από τη μία πλάγια και την πρόσθια πλευρά σώζεται μόνο το πάνω μισό τμήμα. Η πίσω (Π ί ν. 46 α), και η άλλη πλάγια πλευρά είναι σπασμένες βίαια, σχηματίζοντας εξάρσεις και βαθύνσεις στην επιφάνειά τους. Η τωρινή κάτω πλευρά είναι κομμένη λίγο λοξά (μέγ. ύψ. δεξιά 0,415, ελάχιστο αριστερά 0,33 μ.) (Π ί ν. 45 γ), αλλά η επιφάνειά της είναι λεία, πράγμα που σημαίνει είτε ότι ο λίθος στο σημείο αυτό κόπηκε τμηματικά τουλάχιστον με το πριόνι και στη συνέχεια «άνοιξε» με φάλκα[4], είτε ότι —κατά το σπάσιμό του— χωρίστηκε σε παραλληλεπίπεδα (φέτες) από κάποια σχεδόν οριζόντια ρωγμή του μαρμάρου[5]. Η σωζόμενη πλάγια πλευρά (Σ χ έ δ. 1, το β· Π ί ν. 46 β) δε διατηρεί τμήματα από τα αρχικά πέρατά της, ούτε καν στις καλύτερα διατηρημένες ακμές της πάνω και δεξιά.

Μια σχεδόν λεία δουλεμένη επιφάνεια αναθύρωσης διακρίνεται στη δεξιά πάνω γωνία της πλευράς που προχωρούσε ταινιωτά στο πάνω και, κυρίως, στο δεξιό άκρο. Το μέγιστο πλάτος της μετρά περίπου 0,10 μ. Η υπόλοιπη επιφάνεια είναι χοντροδουλεμένη με αραιά χτυπήματα βελονιού σε βάθος περίπου 0,01 μ. από την επιφάνεια αναθύρωσης και μόνο στο πάνω αριστερό άκρο και τμηματικά στα δεξιά —πλάι στην ταινία αναθύρωσης— διακρίνονται ίχνη από οδοντωτό εργαλείο.

Η επιφάνεια της πάνω πλευράς (Σ χ έ δ. 1, το α· Π ί ν. 46 γ, 48 α, αριστερά) δε διατηρεί την αρχική της επεξεργασία σε ολόκληρο το εμβαδόν της. Σε μήκος περίπου 0,34 μ. από την ακμή της αριστερής πλάγιας πλευράς παρουσιάζει εξάρσεις και βαθύνσεις σαν να έχει αποκοπεί βίαια ο όγκος του μαρμάρου κατά 0,02-0,03 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια της ταινίας αναθύρωσης, που βρίσκεται προς την πρόσθια ανάγλυφη πλευρά. Η τελευταία έχει μέγιστο πλάτος 0,10 μ. (δεξιά) και διατηρεί καθαρά ακόμη τα ίχνη επεξεργασίας οδοντωτού εργαλείου. Στο δεξιό άκρο της υπάρχει μια λοξή γραμμή, μήκ. 0,06 μ., που, αν δεν είναι τυχαία, μοιάζει με υπόλειμμα αρχιτεκτονικού στοιχείου (Λ; Δ;) αντίστοιχου με αυτό του λ. 11. Το υπόλοιπο τμήμα είναι χο-

ανασκαφική δραστηριότητα στην πόλη της Κω, διατηρούμε τον τύπο της δημοσίευσης και επομένως και τις αντίστοιχες αριθμήσεις της μελέτης μου, Ο βωμός του Διονύσου στην Κω - Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής, Αθήνα 1987 (στο εξής: Ο βωμός του Διονύσου).

4. Πρβλ. το ανάλογο κόψιμο του λ. 4, Ο βωμός του Διονύσου, σ. 40-41, Σχέδ. 5 και 76, Πίν. 21 α.

5. Αυτό φαίνεται πιθανότερο. Βλ. παρακάτω, σ. 137 και 138.

ντροδουλεμένο με το βελόνι, ενώ διάσπαρτα υπάρχουν πάνω του και ίχνη από ντισιλίδικο.

Πάνω στη σπασμένη επιφάνεια και σε απόσταση 0,18 μ. περίπου από το έδαφος της ανάγλυφης πρόσθιας πλευράς διακρίνεται η μισή αύλακα και ο τόρμος πειόσχημου συνδέσμου μήκους 0,08 μ. Πάνω στην αδροδουλεμένη επιφάνεια, περίπου 0,38 μ. από την αριστερή ακμή της πλευράς και 0,26 μ. από την πρόσθια, έχει λαξευτεί μικρός τόρμος γόμφου μήκους 0,07 και πλάτους 0,05 μ., που στενεύει βαθμιαία προς τον πυθμένα του, βάθους 0,04 μ.

Στην ανάγλυφη πλευρά (Π ί ν. 45 γ) το ιωνικό κυμάτιο που επιστέφει την παράσταση είναι σπασμένο στο μεγαλύτερο τμήμα του και ιδιαίτερα προς την αριστερή γωνία. Διακρίνονται, όμως, οι απολήξεις ορισμένων αυγών και φύλλων στο κάτω μέρος, προς το βάθος του αναγλύφου. Η μεταξύ των φύλλων απόσταση κυμαίνεται από 0,115-0,125 μ. Έτσι υπολογίζεται ότι στο σωζόμενο σήμερα κομμάτι αντιστοιχούν οκτώμιση αυγά και, ίσως, εννέα φύλλα. Το ύψος του κυματίου φτάνει τα 0,11 μ., όπως και το αντίστοιχο της πρόσθιας πλευράς του α.λ. 13. Κανενός είδους ταινία δε φαίνεται να μεσολαβεί ανάμεσα στις απολήξεις του ιωνικού κυματίου και στο έδαφος των αναγλύφων μορφών. Υπάρχει μόνο μια κοίλη μετάβαση και το έδαφος του αναγλύφου φαίνεται ίσιο και λείο. Το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς του, όπως άλλωστε και των μορφών, είχε ένα παχύ στρώμα ιζήματος που σχηματίστηκε από την πολύκαιρη έκθεση του λίθου στην υγρασία του τοίχου της δεξαμενής. Γι˙ αυτό το λόγο, εξάλλου, δεν υπάρχουν ακμές και έντονα ίχνη στις σπασμένες επιφάνειες των μορφών. Η υγρασία και τα ιζήματα τις έχουν λειάνει δυσκολεύοντας έτσι και τη διάκριση των λεπτομερειών τους.

Αριστερά εικονίζεται μια όρθια ανδρική μορφή. Λείπει το κάτω μέρος του σώματος από την κοιλιακή χώρα, καθώς και ο δεξιός πήχης. Σπασμένο είναι το μεγαλύτερο τμήμα της κεφαλής, καθώς και μέρος του πρόσθιου όγκου του αντικειμένου που κρατά με το αριστερό χέρι. Το σωζόμενο ύψος της φτάνει τα 0,225 μ. Ακέραιη θα μετρούσε περίπου 0,48-0,49 μ. Το μεγαλύτερο αναγλυφικό έξαρμά της, στο ένδυμα πάνω στο στέρνο, μετρά 0,06 μ. περίπου. Εικονίζεται κατενώπιον με στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά, όπως τουλάχιστον μπορεί να μαντέψει κανείς από το περίγραμμα της κεφαλής και από τους τένοντες στη ρίζα του λαιμού. Η μορφή φορεί χλαμύδα που πορπώνεται στο δεξιό κλειδί του στέρνου. Ένα τμήμα της καλύπτει το δεξιό ώμο και πέφτει πίσω, ενώ ένα άλλο περνά πάνω από το στέρνο, τον αριστερό ώμο, και, καλύπτοντας τμήμα του βραχίονα, πέφτει πτυχωτό προς τα πίσω. Με το αριστερό εκτεινόμενο στο πλάι και ελαφρά ανυψωμένο χέρι κρατά σχεδόν από το μέσον ένα ελαφρά καμπύλο αντικείμενο χορδής 0,26 μ. Το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει μια μορφή που διατηρείται σχεδόν από τη μέση και πάνω. Το σωζόμενο ύψος της μετρά 0,18 μ. Είναι σπασμένο το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας τόσο στην κεφαλή όσο και στο σώμα και η διάβρωση απαλύνει τις ακμές και σβήνει τις λεπτομέρειες των σωζομένων όγκων της. Από το περίγραμμά της, καθώς και από το αντικείμενο που κρατά —αναμφίβολα μια στρογγυλή ασπίδα, διαμ. 0,23 μ.— μπορεί κανείς να προσδιορίσει ευκολότερα τη στάση της. Εικονίζεται σχεδόν σε κατατομή έχοντας τεντώσει το πάνω μέρος του κορμού της έντονα προς τα δεξιά, υψώνοντας συγχρόνως το κεφάλι. Το αριστερό της χέρι έχει περασμένο στη λαβή και στην αντιλαβή της ασπίδας της, της οποίας φαίνεται το εσωτερικό. Το δεξιό της χέρι δε διακρίνεται, αν και νομίζω ότι το αναγλυφικό έξαρμα ακριβώς στο σπάσιμο του κομματιού και στην κάτω περιφέρεια της ασπίδας φαίνεται να σχετίζεται με αυτό. Ένα ακόμα αναγλυφικό έξαρμα που διακρίνεται αμυδρά στο πίσω μέρος της μέσης της (Π ί ν. 47α) φαίνεται επίσης να της ανήκει. Τέλος, στο δεξιό μέρος της παράστασης απεικονίζεται μια ακόμη μορφή (Π ί ν. 45 γ). Διατηρείται από το ύψος των μηρών και πάνω. Το σωζόμενο ύψος της είναι 0,28 μ., ενώ αρχικά θα μετρούσε περίπου 0,49 μ., όπως και ο χλαμυδοφόρος αριστερά. Σπασμένο είναι το μεγαλύτερο τμήμα της κεφαλής και του προσώπου, ενώ μικρότερες αποκρούσεις υπάρχουν στο δεξιό βραχίονα και τον πήχη. Το μεγαλύτερο ανα-

γλυφικό ύψος της στο δεξιό ώμο μετρά 0,06 μ. Εικονίζεται σχεδόν σε κατατομή προς τα δεξιά στρέφοντας συγχρόνως το κεφάλι προς τα πίσω, όπως φαίνεται καθαρά από το περίγραμμα στο πίσω μέρος, καθώς και από τους τένοντες του λαιμού. Μια χλαμύδα ή ένας κοντός, ετερομάσχαλος, αχειρίδωτος χιτωνίσκος κάλυπτε τμηματικά τη μορφή, όπως φαίνεται καθαρά από το τμήμα του ρούχου που διατηρείται μπροστά και πίσω από το αριστερό τμήμα του σώματος. Με το κατεβασμένο, προφανώς, αριστερό χέρι κρατά το ελλειψοειδές αντικείμενο, μήκ. 0,20 μ., που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του σώματός της, ενώ με το δεξιό, που έρχεται τεντωμένο στο ύψος του ώμου, κρατά ένα μακρόστενο, σπασμένο στο άκρο του αντικείμενο, δοσμένο προοπτικά. Πρόκειται σαφώς για ένα σπαθί.

Από τα εργαλεία που χρησιμοποίησε ο τεχνίτης για να λαξεύσει τις μορφές διακρίνονται έντονα ίχνη από τρυπάνι, κυρίως στα περιγράμματα των μορφών, αλλά και στο ξεχώρισμα του δεξιού βραχίονα από το σώμα της μ. 51, στη ρίζα του λαιμού και στη χλαμύδα της, ενώ στη μ. 53 στο περίγραμμα του δεξιού χεριού και στο μήλο της λαβής του σπαθιού.

Το απότμημα λ. 12 Α1 (Πίν. 49α)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,13, μέγ. σωζ. μήκ. 0,22, μέγ. σωζ. πάχ. (με το ανάγλυφο) 0,09 μ.
Υλικό: γκριζογάλανο μάρμαρο.
Μορφές: Μία (μ. 54;).

Πρόκειται για ένα μικρό απότμημα τριγωνικού σχήματος, σπασμένο από όλες τις πλευρές. Μόνο η επιφάνεια της πρόσθιας πλευράς του διατηρείται σχεδόν ακέραιη. Το τμήμα που σήμερα ορίζεται ως κάτω πλευρά παρουσιάζει σε ολόκληρη την επιφάνειά του αρκετά ιζήματα και σκουρόχρωμη πατίνα, αντίστοιχα, όπως συμβαίνει και στην αποσπασμένη κάτω πλευρά του λ. 12 Α. Η πρόσθια πλευρά —με ανάλογα χαρακτηριστικά— διατηρεί τους όγκους, πιθανότατα του πάνω μέρους, του σώματος μιας μορφής που στρέφεται προς τα αριστερά. Δυστυχώς, δε διατηρούνται πουθενά λεπτομέρειες και από τον αρχικό όγκο είναι σπασμένα λοξά αρκετά τμήματα που με τη διάβρωση έχουν λειανθεί (αντίστοιχα όπως και στη μ. 52 του λ. 12 Α). Το μεγαλύτερο αναγλυφικό έξαρμα της μορφής που συμβατικά ονομάζεται εδώ μ. 54(;) μετρά 0,06 μ. Αν το περίγραμμα που διατηρείται σήμερα, οι φθαρμένοι όγκοι και η ελαφρά κοίλανση αριστερά δεν απατούν, δεν αποκλείεται να πρόκειται για έναν ασπιδούχο πολεμιστή. Όπως συνάγεται από την περιγραφή, καθώς και από τις σπασμένες πλευρές του κομματιού πίσω και στο πλάι, πρόκειται ίσως για κάποιο από τα αποτμήματα της ανάγλυφης πλευράς β΄ του λ. 12 Α, τα οποία φαίνεται ότι αποσπάστηκαν βίαια και άτακτα από τον αρχικό όγκο του λίθου. Αυτός είναι, εξάλλου, και ο λόγος που δε στάθηκε δυνατό να προσαρμοστεί το απότμημα σε κάποιο σημείο της κυματιστής πίσω πλευράς του λ. 12 Α. Λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη το κόψιμο της κάτω πλευράς, την πατίνα της, την πιθανή φορά της ανάγλυφης μορφής προς τα αριστερά, καθώς και τη φορά των μορφών της β΄ όψης του λ. 12 θα πρέπει να καταλάμβανε κάποιο χώρο στο δεξιό μισό της β΄ ανάγλυφης όψης του λ. 12 Α.

Όπως φάνηκε ήδη από την περιγραφή του λ. 12 Α η μεσαία μορφή κρατά αναμφίβολα μια στρογγυλή ασπίδα, ενώ η μορφή στα δεξιά, προφανώς, ένα σπαθί. Επομένως ολόκληρη η παράσταση παραπέμπει στους λίθους εκείνους της ζωφόρου με ανάλογα θέματα μάχης (πρβλ. α.λ. 12 και 13). Το γεγονός ότι πρόκειται για απότμημα, μας οδήγησε από την αρχή στην υπόθεση ότι αν πραγματικά ενωνόταν με κάποιο λίθο, αυτός θα πρέπει να ήταν ο λ. 12, ένας από τα «tre frammenti» που είχε αποκαλύψει ο Laurenzi κατά την ανασκαφή του χώρου του βωμού, το 1934. Τόσο η απόχρωση του μαρμάρου όσο και το σπάσιμο δεξιά ταιριάζουν επίσης με αυτόν. Μετά

τη μεταφορά του νέου κομματιού στο περιστύλιο το υψώσαμε πρόχειρα (Π ί ν. 47 β) στην αριστερή πλευρά του α.λ. 12, όπου φάνηκε καθαρά ότι προσαρμόζεται με ακρίβεια (Π ί ν. 47 γ, 48 β). Κάποια μικρά κενά που δημιουργούνται στα ενδιάμεσα σπασμένα σημεία οφείλονται, πιθανότατα, σε αποκρούσεις είτε κατά την αποκοπή του κομματιού από το υπόλοιπο σώμα του α.λ. 12 είτε κατά τη μεταφορά του στο χώρο της δεξαμενής. Ωστόσο η ένωση είναι αναμφίβολη, όπως τουλάχιστον παρατηρεί κανείς και από άλλες λεπτομέρειες. Το λοξό ράγισμα του μαρμάρου που παρατηρείται στην πρόσθια πλευρά του λ. 12 ανάμεσα στην αριστερή κνήμη του Σα 40 και στο δεξιό του ταρσό να ανεβαίνει προς τα αριστερά χωρίζοντας τον αριστερό μηρό και το χέρι με το μεγαλύτερο μέρος της ασπίδας του πεσμένου αντιπάλου (μ. 39), είναι το σπάσιμο που συνεχίζεται ανερχόμενο βαθμιαία έως την αριστερή πλάγια πλευρά του λ. 12 Α (Π ί ν. 47 γ). Και σίγουρα, η αιχμή του όπλου που είχε διαπιστωθεί στο αριστερό άκρο του λ. 12[6] αποτελεί τη συνέχεια του βεβαιωμένου πια σπαθιού που κρατά στο δεξί της η μ. 53. Χαρακτηριστική, εξάλλου, είναι η ομοιότητα στην επεξεργασία της πλάγιας και της πάνω πλευράς (Π ί ν. 48 β): το δούλεμα του βελονιού στις αδροδουλεμένες επιφάνειες, η χρησιμοποίηση οδοντωτού εργαλείου στις ταινίες αναθύρωσης, που δεν είναι ολότελα λείες, ακόμα και η απόσταση (0,16 μ. περίπου) των τόρμων συνδέσμου από το βάθος της πρόσθιας πλευράς. Έτσι λοιπόν, στο καμπύλο αντικείμενο που κρατά η μ. 51 θα πρέπει να αναγνωρίσουμε μια ελλειψοειδή (;) ασπίδα. ενώ το σχεδόν κωνικό περίγραμμα της κεφαλής θα πρέπει να ερμηνευτεί ως κράνος ή ως πίλος, ή, τέλος, ως ιδιόμορφη κόμμωση. Επομένως και στη μ. 51 αναγνωρίζει κανείς ένα χλαμυδοφόρο πολεμιστή. Η ομοιότητα στα μοτίβα —πλὴν του κατεβασμένου δεξιού χεριού, στο οποίο πιθανότατα κρατούσε ένα σπαθί— η ενδυμασία[7] και το αμυντικό του όπλο μας οδηγούν στη σφαίρα του αντίπαλου στο διονυσιακό στρατόπεδο. Η ερμηνεία της μ. 52 διευκολύνεται από τη στρογγυλή της ασπίδα —διαπιστωμένο, χαρακτηριστικό όπλο του διονυσιακού θιάσου εδώ[8] — που την κρατά ψηλά για να προστατευτεί κατά την επίθεση που εξαπολύει προς την μ. 53, στα δεξιά, όπως δείχνει καθαρά και η ορμητική κίνησή της. Ότι πρόκειται για μια μορφή του διονυσιακού στρατόπεδου φαίνεται, κατά τη γνώμη μου, καθαρά και από το ανάγλυφο έξαρμα στο πίσω μέρος του σώματός της, το οποίο μοιάζει με την ουρά των Σα 27 και 40, καθώς και με την αντίστοιχη δεξιά της μ. 50, στην πίσω πλευρά του α.λ. 12[9]. Επομένως πρόκειται για ένα Σάτυρο που στο κατεβασμένο δεξιό του χέρι κρατούσε, πιθανώς, κάποιο σπαθί. Η στάση και η ορμή με την οποία η μ. 53 ετοιμάζεται να στρέψει το οπλισμένο με το σπαθί δεξιό της χέρι για να πλήξει το Σα 52, τη χαρακτηρίζουν ως αντίπαλη μορφή. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί και η ενδυμασία της, καθώς και η ερμηνεία του ελλειψοειδούς αντικειμένου κάτω από το δεξιό χέρι. Το σχήμα και το μέγεθός του, καθώς επίσης το μακρόστενο, πρόστυπο αναγλυφικό έξαρμα στο μέσον της επιφάνειάς του το ερμηνεύουν ως βαρβαρική, «γαλατική», ασπίδα - θυρεό, αντίστοιχη με αυτή της πρόσθιας όψης του λ. 12 και παρόμοια με τις ελλειψοειδείς ασπίδες που κρατούν οι μορφές του αντιπάλου στο διονυσιακό στρατόπεδο.

Δυστυχώς, το νέο κομμάτι του οικοπέδου Κασσιώτη δε διατηρεί κανένα ίχνος από την όψη β΄, η οποία θα συνεχιζόταν ανάγλυφη τουλάχιστον στο αριστερό μέρος του λ. 12 Α (Π ί ν. 48 α), όπως συμπεραίνει κανείς από την ύπαρξη της ουράς του Σατύρου στα δεξιά της θωρακο-

6. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 107. Τότε λόγω του σπασίματος και, κυρίως, της θέσης του είχε θεωρηθεί ως αιχμή δόρατος.

7. Δυστυχώς δεν μπορεί να διακρίνει κανείς αν η μ. 51 φέρει επίσης θώρακα αντίστοιχο με αυτόν της μ. 50.

8. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 106 κ.ε.

9. Βλ. ό.π., σ. 68-69, 89, Πίν. 5, 26 γ-δ, 7 α και 31 β-γ.

φόρου μ. 50[10]. Η ανάγλυφη αυτή λεπτομέρεια, εξάλλου, και η θέση της —στο μέσον σχεδόν του ύψους της παράστασης— μας αναγκάζει να φανταστούμε το σπασμένο —και χαμένο σήμερα— ανάγλυφο Σάτυρο αυτής της πλευράς παρόμοιο με το εικονογραφικό σχήμα της μ. 52.

Παρ' όλα αυτά η άτακτα σπασμένη επιφάνεια της πίσω όψης του α.λ. 12 Α —καθώς και η ανάλογα κακοπαθημένη δεξιά πλευρά του κομματιού— σε συνδυασμό με ορισμένες άλλες παρατηρήσεις βοηθούν σε μια ανασύνθεση του ιστορικού της απομάκρυνσης του υλικού της ζωφόρου προς διάφορες κατευθύνσεις και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Μετά την όποια καταστροφή[11] (ή την εγκατάλειψη) του βωμού κάποιοι θέλησαν να ξαναχρησιμοποιήσουν ως οικοδομικό υλικό τους λίθους της ζωφόρου, ανάμεσα στους οποίους βρισκόταν και ο λ. 12. Το μεγάλο μήκος του, ο όγκος και το βάρος του δεν προσφέρονται για μια εύκολη και απρόσκοπτη μεταφορά, με αποτέλεσμα τον κατατεμαχισμό του. Με τη γνωστή πρακτική δημιούργησαν φάλκα στο πάνω μέρος για να μπουν οι σφήνες (πρβλ. τις δύο εσοχές στο μέσον περίπου του πάχους του λίθου στο πάνω της δεξιάς σπασμένης πλευράς (Π ί ν. 48 β), που θα χώριζαν το λίθο. Όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση η ρωγμή του μαρμάρου που υπήρχε ήδη στο λ. 12, τον χώρισε στα τρία αντί στα δύο κομμάτια που υπολόγιζαν οι νέοι χρήστες του. Μικρότερες και πιο εύκολες να μεταφερθούν και να χρησιμοποιηθούν οι δυο «φέτες», στις οποίες χωρίστηκε το αριστερό τμήμα του αρχικού λίθου 12, απομακρύνθηκαν από το βωμό με αποτέλεσμα να παραμείνει στο χώρο το τρίτο, βαρύτερο κομμάτι, ο λ. 12, τον οποίο και ανακάλυψε ο Laurenzi κατά την ανασκαφική έρευνα του βωμού το 1934-35. Επομένως, η απομάκρυνση του λ. 12 Α και του χαμένου συμπληρωματικού του θα είχε συμβεί νωρίτερα από την παραπάνω χρονική περίοδο. Πότε όμως;

Οι λ. 4, 7 και 12 που προέρχονται από το χώρο του βωμού, καθώς και το κομμάτι που διαπραγματευόμαστε, είναι αποσπασματικά διατηρημένοι, πράγμα που δε συμβαίνει σε κανέναν από τους εντειχισμένους λίθους του Κάστρου. Κανένας από τους τελευταίους δε φαίνεται να έχει κακοπάθει και όλοι μοιάζουν να μεταφέρθηκαν ακέραιοι για να συμπληρωθεί έτσι η οικοδόμηση του φρουρίου από τους Ιωαννίτες ιππότες, γεγονός που φανερώνει από τη μια μεριά τη χρησιμοποίηση πολλών και ικανών μέσων μεταφοράς (εργαλείων και εργατικών χεριών) και από την άλλη τη χρησιμοποίηση των αναγλύφων ως διακοσμητικών επιφανειών πάνω στους τοίχους των κάστρων των Ιωαννιτών[12]. Εξάλλου οι αποσπασματικά διατηρημένοι λίθοι φαίνεται να έχουν κακοπάθει σκόπιμα. Με εξαίρεση την πίσω πλευρά του λ. 12 και ίσως αυτή του λ. 7, η πίσω πλευρά του αποσπασματικού κομματιού λ. 12 Α, φαίνεται να έχει αποκοπεί βίαια με τη βαριά. Ανάλογη μεταχείριση, αλλά με αιχμηρό εργαλείο[13], φαίνεται να έχει υποστεί και η πίσω πλευρά του λ. 4. Με εξαίρεση το λ. 4, στον οποίο διακρίνονται και ίχνη από πριόνι για το κόψιμο[14], οι πλάγιες πλευρές των λ. 7 και 12 (συμπεριλαμβανομένου και του κομματιού από το οικόπεδο Κασσιώτη) φαίνεται να έσπασαν επίσης βίαια με σφήνες και βαριά. Επομένως είναι δύσκολο να υποθέσει κανείς ότι οι ίδιοι άνθρωποι που εντείχισαν τους λίθους 1, 2, 3, 5, 6,

10. Ούτε η πάνω πλευρά, με κάποια διαφορετική πιθανώς επεξεργασία, παρέχει στοιχεία για μια ενδεχόμενη μεταβολή (π.χ. εγκοπή, γώνιασμα, τελείωμα του αναγλύφου κτλ.) της ανάγλυφης επιφάνειας της β΄ όψης.

11. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 247.

12. Για το συρμό αυτό που έχει σχέση και με τις ιδέες της αναγέννησης στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αι. βλ. N. Chr. Stampolidis, The Kosfragment and the Genoese Slab from the Mausoleum. Acta of the International Symposium: Archaeology in the Dodecanese 1986 (1988), σ. 187-188, σημ. 37-40.

13. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 75.

14. Βλ. ό.π., σ. 76.

10 και 11 στο Κάστρο, μεταχειρίστηκαν το ίδιο υλικό, από την ίδια θέση και στο ίδιο χρονικό διάστημα με τόσο διαφορετικό τρόπο.

Η θέση ανεύρεσης των λ. 4, 7 και 12 —στο χώρο του βωμού κάτω από συνθήκες που είναι μέχρι σήμερα άγνωστες[15]— αλλά και του λ. 12 Α που βρέθηκε καμιά διακοσαριά μέτρα μακρύτερα[16] —πάντως όχι σε τόσο μεγάλη απόσταση από το βωμό όσο οι λίθοι του Κάστρου—, η παλιότερη παρατήρηση ύπαρξης ασβεστοκονιάματος[17] και στις ανάγλυφες πλευρές σε συνδυασμό με τον αισθητά διαφορετικό τρόπο μεταχείρισης των λίθων μιλούν για μια άκριτη χρησιμοποίησή του ως οικοδομικού υλικού και παραπέμπουν στην παλαιοχριστιανική ή στη μεταϊπποτική περίοδο στο νησί. Η διατήρηση, εξάλλου, ιχνών χρώματος στις ανάγλυφες επιφάνειες των λ. 4 και 12, που πιθανότατα φανερώνει έκθεση μικρότερης χρονικής διάρκειας στο φως και στις καιρικές συνθήκες, θα ταίριαζε καλύτερα στη βιαιότητα της κρούσης των λίθων και της άκριτης χρησιμοποίησής τους ως οικοδομικού υλικού, ανάλογα όπως και η πολύ αργότερη χρησιμοποίηση του λ. 12 Α στους τοίχους της δεξαμενής.

Η ένωση του νέου αποτμήματος με τον α.λ. 12 μπορεί να προσφέρει ελάχιστα στη συμπλήρωση του αριθμού των χαμένων σήμερα τμημάτων της ζωφόρου και, επομένως, να μην προσθέτει νέα στοιχεία στο θεματικό και εικονογραφικό περιεχόμενό της, συμβάλλει όμως σε αλλαγές που έχουν σχέση με τη θέση των λίθων της ζωφόρου αφήνοντας ακόμα ανοιχτό το ζήτημα της τελικής αναπαράστασης του μνημείου. Με την ευκαιρία αυτή, εξάλλου, επανεξετάζονται εδώ παλιότερες σκέψεις και εκφράζονται πρόσφατες παρατηρήσεις μου για το βωμό και το γύρω του χώρο με βάση και τις νεότερες έρευνες συναδέλφων.

Στο ύψος που διατηρείται η μ. 51 δεν αποτελεί παρά επανάληψη της μ. 50 με ελάχιστες διαφορές[18]. Τα επί μέρους μοτίβα του μαχητή Σα 52 και του αντιπάλου του (Γαλάτη), μ. 53, είναι επίσης γνωστά, ανάγουν την καταγωγή τους στην ανάγλυφη πλαστική του τέλους του 5ου, αλλά και του 4ου αι. π.Χ. (πρβλ. μνημείο Τρύσας, Μαυσωλείο Αλικαρνασσού κτλ.), ενώ παράλληλά τους βρίσκονται και στην ανάγλυφη ελληνιστική πλαστική, θέμα που διεξοδικά έχει αναλυθεί κατά την τυπολογική και εικονογραφική διαπραγμάτευση των σκηνών μάχης της ζωφόρου[19].

Με νέο δεδομένο την ύπαρξη της αριστερής πλάγιας πλευράς του α.λ. 12 γίνεται σαφές ότι η τελευταία δεν μπορεί να συνδέεται με την πλάγια δεξιά πλευρά του λ. 11. Ούτε ο αριθμός των συνδέσμων, που διακρίνονται καθαρότερα στις πάνω πλευρές, ένας στον αμφίγλυφο λίθο και δύο στο λ. 11, ούτε οι αποστάσεις —τόσο μεταξύ τους όσο και από την πρόσθια ανάγλυφη πλευρά του καθενός— ούτε ίσως, τελικά, τα μεγέθη και οι θέσεις των αναθυρωτικών ταινιών ταιριάζουν. Η αποσυσχέτιση των δύο λίθων μεταξύ τους είναι τετελεσμένο γεγονός αφού, ακόμα κι αν αντιστρέψει κανείς τις όψεις του α.λ. 12, η δεξιά πλάγια πλευρά του με τους δύο τόρμους συνδέσμου δεν ταιριάζει με την αντίστοιχη πλευρά του λ. 11. Ως μόνος ενωτικός κρίκος

15. Αδημοσίευτες παραμένουν ως σήμερα οι παρατηρήσεις του Laurenzi από την ανασκαφή των ετών 1933-35.

16. Κάτω από τις γνωστές συνθήκες που περιγράφηκαν παραπάνω, βλ. σ. 133.

17. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 40, 51 και 67.

18. Κυρίως στη θέση και τον τρόπο που κρατά την ασπίδα και στο μοτίβο του κατεβασμένου δεξιού βραχίονα. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 68-69, Πίν. 31 γ, και για στυλιστικές και χρονολογικές συγκρίσεις, σ. 240.

19. Για τη μ. 52, βλ. χαρακτηριστικά τους έλληνες πολεμιστές της πλάκας 1014 και 1021 του Μαυσωλείου (πρόχειρα: Lullies - Hirmer, Greek Sculpture, 1960, σ. 214 και 217, bottom) και για τη μ. 53 τα αντίστοιχα με τη μ. 45 (Ο βωμός του Διονύσου, σ. 150, σημ. 448), με τη διαφορά ότι εδώ η ασπίδα κρατημένη πάλι με το αριστερό προβάλλεται πάνω στο σώμα. Για τη συνολική συζήτηση βλ. ό.π., σ. 156 κ.ε.

μεταξύ τους, επομένως, θα μπορούσε να πει κανείς ότι παραμένει η θεματική τους ενότητα δηλαδή το πολεμικό περιεχόμενο των παραστάσεων των αναγλύφων πλευρών τους[20]. Εξάλλου, με το συνολικό μήκος του α. λ. 12 (1,64 μ.) —και ύστερα από μία σειρά αλληλοαναιρουμένων υποθέσεων και συλλογισμών[21], γίνεται φανερό ότι η τοποθέτηση των λίθων στη βόρεια πλευρά του βωμού με τη σειρά που είχε προταθεί, παύει, τουλάχιστον εν μέρει, να υφίσταται. Έτσι, ολόκληρο το πλέγμα της συλλογιστικής για τη διάρθρωση των λίθων της ζωφόρου και τη θέση της πάνω στο βωμό χρειάζεται επανεξέταση.

Για ένα τέτοιο ξεκίνημα είναι απαραίτητο να στηριχτεί κανείς στα δεδομένα και τις υποθέσεις που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση. Είναι αυτονόητο ότι ως τέτοια θα πρέπει να θεωρηθούν καταρχήν τα μεγέθη των θεμελίων του βωμού. Επίσης αλλαγές δεν επιδέχεται η ενότητα Β΄ της ζωφόρου και μάλιστα αυτή των λίθων 2, 3, 4, 5, 6 και 7, ίσως όμως όχι και η θέση της στη μακριά, ανατολική πλευρά του βωμού. Ερωτήματα θα μπορούσαν να διατυπωθούν κατά πόσο η αναπαράσταση του μνημείου ως βωμού σχήματος Π είναι ορθή ή λανθασμένη. Πέρα από τις λεπτομερειακές αναλύσεις σχετικά με τη συμπλήρωση των θεμελίων του βωμού, τις τεχνικές και άλλες λεπτομέρειες, τους συνδυασμούς των υπαρχόντων μελών και, τέλος, τις παρατηρήσεις σχετικά με τη στατική του μνημείου[22], η ύπαρξη και μόνο των αμφίγλυφων λίθων θα μπορούσε να απαντήσει θετικά στο παραπάνω ερώτημα, εκτός από την περίπτωση κατά την οποία οι δύο σωζόμενοι σήμερα αμφίγλυφοι λίθοι αρχικά έφεραν ανάγλυφο διάκοσμο στη μία μόνο πλευρά και ύστερα από κάποια — τμηματική έστω— καταστροφή του μνημείου ξαναχρησιμοποιήθηκαν αλλάζοντας ανάγλυφη όψη[23], με αποτέλεσμα να θεωρηθούν μετά την ανακάλυψή τους αμφίγλυφοι. Στην τελευταία περίπτωση, βέβαια, η παράσταση της υποτιθέμενης κατεστραμμένης ανάγλυφης όψης θα έπρεπε να επαναλαμβανόταν και στη νέα ανάγλυφη όψη του λίθου με κά-

20. Βλ. όμως και επιφυλάξεις παρακάτω, υποσημ. 21.

21. Αν π.χ. τοποθετηθεί ένας ακόμη αμφίγλυφος λίθος, έστω και του μικρότερου δεδομένου μεγέθους 1,01 μ., όπως ο λ. 9, ανάμεσα στο λ. 11 και το συμπληρωμένο πια α.λ. 12, δεν απομένει καθόλου χώρος για το μάλλον απαραίτητο λίθο με τις τρεις ανάγλυφες πλευρές στο δυτικό μέτωπο (βορειοδυτική γωνία) του βωμού. Για τις μετρήσεις των λίθων και ανάλογες υποθέσεις βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 185 κ.ε. Για το λίθο με τις τρεις ανάγλυφες πλευρές, αντίστοιχο εκείνου που βρέθηκε στο βωμό των «Νυμφών» στην Κνίδο βλ. I.C. Love, AJA 77 (1973), σ. 422, πίν. 76, 29 και 77, 33 και TürkAD 21, 2 (1974), σ. 94 εικ. 144-147 εικ. 135, Α 10. Τελευταία N. Chr. Stampolidis, AA 1984, σ. 116. Αν πάλι απομακρυνθεί ο λ. 11 από τη θέση του και τοποθετηθεί εκεί ένας αμφίγλυφος λίθος, τότε θα πρέπει αναγκαστικά να δεχτεί κανείς μια παραλλαγή της α΄ αναπαράστασης του βωμού της Κνίδου (βλ. AA 1984, σ. 114, πίν. 1, σ. 115) με σκαλοπάτια μπροστά από την τράπεζα, αλλά και ελεύθερο χώρο στα δυτικά, αμέσως μετά το κεκλιμένο επίπεδο πρόσβασης και, πιθανότατα, τους ανάγλυφους και αμφίγλυφους λίθους στο ύψος της τράπεζας του βωμού. Η λύση αυτή δεν έρχεται σε αντίθεση με τη θέση και τα μεγέθη του εγκάρσιου τοίχου στο μέσον περίπου του πλάτους του βωμού (Ο βωμός του Διονύσου, σ. 164, Σχέδ. 18, 168 και 185) και αποτελεί μια δυνατότητα που ήδη έχει υποτεθεί παλιότερα (Ο βωμός του Διονύσου, σ. 190, σημ. 575). Όμως και πάλι θα έμενε εκτός της βόρειας πλευράς ο λ. 11, αν επιμείνει κανείς στο πολεμικό περιεχόμενο της ανάγλυφης παράστασής του. Αν, τέλος, στη θέση του λ. 11 τοποθετηθεί ένας ανάγλυφος λίθος —έστω και των μικρότερων διαστάσεων— τότε δημιουργείται αναντιστοιχία ανάμεσα στα μεγέθη του πλάτους της τράπεζας, που θα προεκτεινόταν έτσι προς τα δυτικά, και στα μεγέθη και τη θέση της υποθεμελίωσης της δυτικής όψης της που συμπίπτει με τον εγκάρσιο τοίχο του βωμού. Συγχρόνως όμως δεν απομένει χώρος για τον α.λ. 12, που θα πρέπει έτσι να τοποθετηθεί αναγκαστικά στη δυτική προέκταση του τοίχου της νότιας πλευράς.

22. Όπως αυτές αναπτύσσονται στο: Ο βωμός του Διονύσου, σ. 177 κ.ε.

23. Για ανάλογη αλλαγή και χρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών μελών πρβλ. τμήματα ζωφόρου από επιστύλιο στο Εκατείο στα Λάγινα της Καρίας (A. Schober, Der Fries des Hekateions von Lagina, IstForch 2 (1933), σ. 16).

ποιες, ενδεχομένως, στυλιστικές διαφορές[24]. Πράγματι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να ισχύσει για τις ανάγλυφες πλευρές του α.λ. 12[25] με επιφυλάξεις που οφείλονται στην αποσπασματική κατάσταση της β΄ όψης του, χωρίς, ωστόσο, στυλιστικές διαφορές. Κάτι αντίστοιχο, όμως, δε φαίνεται να ισχύει και στην περίπτωση του α.λ. 13. Εδώ απουσιάζει τόσο η ομοιότητα στα εικονογραφικά σχήματα των μορφών όσο και η θεματική των παραστάσεων. Επίσης δε φαίνεται να υπάρχει και η στυλιστική ομοιότητα που θα περίμενε κανείς. Η απουσία της τελευταίας οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, όχι μόνο στα διαφορετικά χέρια που εκτέλεσαν το ανάγλυφο στην πρόσθια και στην πίσω πλευρά, αλλά και στη βιασύνη για την ολοκλήρωση του μνημείου η οποία είχε ως αποτέλεσμα να αφεθεί η πίσω όψη μισοτελειωμένη[26]. Απροσεξίες και αδροδουλεμένες, μη λείες επιφάνειες έχουν, εξάλλου, παρατηρηθεί ήδη και στην ανάγλυφη όψη β΄ του α.λ. 12[27]. Αναγκαστικά, λοιπόν, η ύπαρξη των αμφίγλυφων λίθων πρέπει να τοποθετηθεί στην αρχική εκτέλεση του έργου.

Με βάση τις παραπάνω τρεις παραμέτρους που δεν επιδέχονται αμφισβητήσεις και με τα δεδομένα των λίθων της ζωφόρου που υπάρχουν ως σήμερα, θα μπορούσε κανείς να απαριθμήσει όλες τις δυνατές υποθετικές αναπαραστάσεις του μνημείου ξανά από την αρχή[28]. Η διατήρηση των τριών θεματικών ενοτήτων της ζωφόρου δεν κρίνεται ως απολύτως απαραίτητη προϋπόθεση για κάτι τέτοιο, τη στιγμή που η παράσταση του λ. 11 θα μπορούσε να αποσυσχετιστεί από την Γ΄ ενότητα και να σχετιστεί με την Α΄ ή, τέλος, να μην ανήκει σε καμία από τις τρεις γνωστές. Εξάλλου, οι παραστάσεις με τις μυθολογικές σκηνές της Α΄ ενότητας δεν αποκλείουν σε κάποιο σημείο μια ένωσή τους με τις σκηνές μάχης της Γ΄ ενότητας.

Μια αμοιβαία μετάθεση των ενοτήτων Γ΄ και Α΄ στη νότια και βόρεια πλευρά, αντιστοίχως, κρίνεται όχι πολύ πιθανή, αφού ούτε οι αποστάσεις των συνδέσμων των λίθων της Γ΄ ενότητας θα ταίριαζαν μεταξύ τους ούτε οι άλλες τεχνικές λεπτομέρειες (αναθυρώσεις, αρχιτεκτονικά σημεία κτλ.) και η αντιστροφή έστω και ενός αμφίγλυφου λίθου θα περιέπλεκε περισσότερο —ακόμα και θεματικά— τα πράγματα.

24. Εξαρτάται από τη χρονική διαφορά ανάμεσα στην αρχική εκτέλεση και την επισκευή, καθώς και στους διαφορετικούς τεχνίτες που θα εργάζονταν στη μια και στην άλλη περίπτωση.

25. Πρβλ. τις μ. 51 και μ. 50, τη μ. 52 και, ενδεχομένως, το Σα της β΄ όψης. Η ομοιότητα στα μοτίβα των παραπάνω μορφών δε σημαίνει αναγκαστικά ότι και οι υπόλοιπες, χαμένες σήμερα, μορφές θα είχαν παρόμοια εικονογραφικά σχήματα με τις μορφές του συμπλέγματος 39-40 και τη μ. 53 και, επομένως, έτσι θα ήταν εξασφαλισμένη η ζητούμενη τυπολογική και θεματική ομοιομορφία των δύο ανάγλυφων πλευρών. Εξάλλου, η επανάληψη μοτίβων σε σκηνές μάχης και μάλιστα σε ζωφόρους μεγάλου μεγέθους είναι φαινόμενο γνωστό και από άλλα έργα της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου και δεν είναι απαραίτητο να θεωρηθεί εδώ ως στοιχείο επανάληψης μιας ολόκληρης σκηνής. Πολύ περισσότερο, αφού είναι γνωστές επαναλήψεις ίδιων παραστάσεων ως πάρισων (pendant) σε ένα και το αυτό μνημείο (όπως π.χ. στην ανάγλυφη διακόσμηση του βωμού στο βουλευτήριο της Μιλήτου, K. Tuchelt, IstMitt 25 (1975), σ. 91 κ.ε., 125 κ.ε).

26. Ίχνη από βελονάκι παρουσιάζει ολόκληρη η επιφάνειά της και οι μορφές περιβάλλονται από το τρυπάνι που δημιούργησε τα περιγράμματά τους. Εάν η επεξεργασία και η λείανση του βάθους του αναγλύφου προχωρούσε βαθύτερα κατά 0,01-0,02 μ., ούτε τα ίχνη των εργαλείων αυτών θα διακρίνονταν και ούτε, πάλι, οι μορφές θα έμοιαζαν να έχουν εγκλωβιστεί στη μαρμάρινη μάζα του λίθου.

27. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 68-69, 79. Για την ερμηνεία του φαινομένου που φαίνεται να έχει σχέση με τους οικονομικούς πόρους που διατέθηκαν γι' αυτό και επομένως και με την ποιότητα του έργου και την «επαρχιακή» τεχνοτροπία του, βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 191, 192, 194, 227-228 και 251.

28. Για να αποφύγει όμως κανείς μια τέτοια απαρίθμηση λογικών δυνατοτήτων, που και άσκοπη και ανιαρή θα μπορούσε να κριθεί, διατυπώνονται παρακάτω σε ομάδες οι πιο πιθανές υποθέσεις.

Η δυνατότητα, που είχε εκφραστεί και παλιότερα και συμπληρώθηκε με περισσότερες λεπτομέρειες παραπάνω[29], σύμφωνα με την οποία προστίθεται μια μικρή κλίμακα (τριών βαθμίδων) στη δυτική πλευρά του βωμού, μπροστά στην τράπεζα, αυξάνοντας σε ύψος όλοκληρη την κατασκευή και ελαττώνοντας το πλάτος της τράπεζας, κερδίζει —με τη συμπλήρωση του α.λ. 12— περισσότερο έδαφος. Η ζωφόρος έρχεται πια στο ύψος της τράπεζας, την οποία μπορεί κανείς να φανταστεί τόσο ακόσμητη όσο και κοσμημένη στη δυτική της πλευρά. Στη δεύτερη περίπτωση η διακόσμηση της τράπεζας θα μπορούσε να συνδέεται τόσο με τις παραστάσεις της Γ΄ ή της Α΄ ενότητας —ή μιας ανάμειξης μεταξύ τους— όσο και με μια νέα ενότητα, της οποίας όμως οι περισσότεροι λίθοι παραμένουν ως σήμερα άγνωστοι. Αλλά και η πιθανότητα τοποθέτησης της Β΄ ενότητας στη δυτική πλευρά της τράπεζας —και μάλιστα στα μεγέθη που αυτή διατηρείται σήμερα— θα είχε με το μέρος της πάρα πολλές πιθανότητες[30]. Παρ' όλα αυτά όσο και αν προχωρήσει κανείς και σε άλλες επιμέρους υποθέσεις[31], με τα σημερινά δεδομένα είμαστε υποχρεωμένοι να παραδεχτούμε ότι το ζήτημα της αναπαράστασης του βωμού παραμένει ανοιχτό στις λεπτομέρειές του.

Παρά τις ομοιότητες της ζωφόρου του βωμού του Διονύσου στην Κω με τη ζωφόρο του ναού του Διονύσου στην Τέω σε τεχνικά, τεχνοτροπικά και άλλα χαρακτηριστικά[32], που τις εντάσσει στο ίδιο ρεύμα αν όχι και στο ίδιο εργαστήριο[33], οι συγκρίσεις και με άλλα σύνολα αρχιτεκτονικής πλαστικής με είχαν οδηγήσει να θεωρήσω τη ζωφόρο του βωμού κατά μία τουλάχιστο γενεά μεταγενέστερη και να την τοποθετήσω αμέσως μετά την Τηλέφεια του μεγάλου βωμού της Περγάμου[34]. Τότε είχε επίσης γίνει προσπάθεια να συνδεθεί η επιγραφή του Γυμνασίου της Κω με το συγκεκριμένο βωμό, ενώ είχε αποσυσχετισθεί από αυτόν η επιγραφή αριθ. 343 του Βρετανικού Μουσείου, όχι τόσο για τη σχετικά ψηλή χρονολογική της τοποθέτηση (201-190 π.Χ.) σε σχέση με την τεχνοτροπία της ζωφόρου, αλλά, γιατί είχε θεωρηθεί ότι ο στίχος 22 της επιγραφής: *ἐν τᾶ ἀγορᾶ παρὰ τὸν βωμόν, τὸν τοῦ Διονύσου* δεν μπορούσε να αναφέρεται στο βωμό του Διονύσου στην Κω[35]. Ωστόσο η πρόσφατη αποκάλυψη μιας νέας επιγραφής στο χώρο του ιερού του Απόλλωνα στην Αλάσσαρνα[36] μου έδωσε την ευκαιρία να επανεξετάσω ολόκληρη την επιγραφή αριθ. 343 και να αναθεωρήσω την άποψή

29. Βλ. υποσημ. 21.

30. Το συνολικό μήκος των λίθων της Β΄ ενότητας συμφωνεί με την έκταση της δυτικής πρόσοψης της τράπεζας του βωμού και, επιπλέον, οι παραστάσεις των λίθων της αρχής και του τέλους της ενότητας σήμερα θα ταίριαζαν σε μια ανάλογη θέση (πρβλ. κλείσιμο της ενότητας στο νότιο άκρο της πρόσοψης της τράπεζας με το σύνολο του Σα 27 και του σα 26, ενώ στο βόρειο άκρο η παράσταση του Σα 4 και του Σει 5 θα έδειχνε προς τις πίσω πλευρές των αμφίγλυφων λίθων είτε αυτές απεικόνιζαν μάχες είτε είχαν κάποιο άλλο θεματικό περιεχόμενο). Στην περίπτωση αυτή, το κενό που θα παρουσιαζόταν στη μακριά ανατολική πλευρά θα συμπληρωνόταν από τις υπόλοιπες θεματικές ενότητες.

31. Έτσι π.χ. η ενδεχόμενη τοποθέτηση της Β΄ ενότητας στη δυτική όψη της τράπεζας του βωμού θα μπορούσε να οδηγήσει σε αναδιάρθρωση των λίθων της ζωφόρου ακόμη και σύμφωνα με τις λεπτομέρειες των τεκτονικών σημείων στις πάνω πλευρές.

32. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 228 κ.ε.

33. Ο όρος χρησιμοποιημένος εδώ στην ευρύτερή του έννοια και όχι απλώς νοητός μόνο ως ομάδας σύγχρονων καλλιτεχνών που εργάζονται μαζί.

34. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 242 κ.ε.

35. Βλ. ό.π., σ. 250 και σημ. 907.

36. Βλ. Γ. Αλευρά - Σ. Καλοπίση - Ν. Κούρου - Α. Λαιμού - Μ. Παναγιωτίδου, Ανασκαφή στην Καρδάμενα (αρχαία Αλάσσαρνα) της Κω, ΑΕ 19 (1985), σ. 13 και Χ. Κάντζια, το ιερό του Απόλλωνα στην Αλάσσαρνα της Κω. Το ιστορικό μιας καταστροφής, ΑΔ 39 (1984): Μελέτες. σ. 140-162 κ.ε.

μου για την καταγωγή της όχι όμως και τη χρονολόγησή της. Στην καινούρια επιγραφή τιμάται από το δήμο των Αλασσαρνιτών ο Διοκλής, γιος του Λεωδάμαντος. Ο τελευταίος όμως είναι γνωστός από τον κατάλογο των ονομάτων της επιγραφής αριθ. 343 α, στίχ. 2,3· 37,38. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι και οι δύο είναι δημότες της Αλάσσαρνας και η καταγωγή τους αυτή επιβεβαιώνει —εκτός των άλλων— και τη σύνδεση της επιγραφής 343 από την Κω, όπως είχαν προτείνει παλιότερα, αλλά και σχετικά πρόσφατα έχουν θεωρήσει και άλλοι ερευνητές[37]. Άρα, τα τμήματα που είχαν εντοπιστεί στη Σύμη και τη Ρόδο και που προέρχονται από την ίδια επιγραφή —η οποία ως γνωστόν είχε αντιγραφεί τρεις φορές και στηθεί σε τρία διαφορετικά σημεία— θα πρέπει πιθανότατα να είχαν ταξιδέψει στα γειτονικά νησιά ως «pierres errantes»[38]. Επομένως, η αναμφισβήτητη πια σχέση της επιγραφής αριθ. 343 του Βρετανικού Μουσείου με την Κω θέτει το πρόβλημα της αναφοράς του βωμού του Διονύσου ἐν τᾷ ἀγορᾷ σε νέα βάση.

Οι εντελώς πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες της ΚΒ΄ Εφορείας Δωδεκανήσου στο οικόπεδο Δάμσα επί των οδών Βύρωνος, Μεροπίδος και Πεισάνδρου φέρνουν νέα στοιχεία στο φως σχετικά με την έκταση της αρχαίας αγοράς της πόλης[39], στο χώρο της οποίας δεν αποκλείεται πια να συμπεριλαμβάνεται και ο βωμός με τον οποίο έχουμε ασχοληθεί. Έτσι η άποψη των ανασκαφέων και ορισμένων μελετητών του χώρου, οι οποίοι είχαν θεωρήσει ότι το μήκος της αγοράς από το βόρειο ανασκαμμένο άκρο της ως το μη ανασκαμμένο νότιο θα ήταν όχι μικρότερο από 150 μ.[40] —πράγμα που ο Martin[41] θεώρησε ως δεδομένο—, θα πρέπει πιθανότατα να αναθεωρηθεί.

Η σε προκαταρτικό, ακόμα, στάδιο παραπάνω σκέψη, μου φαίνεται αρκετά πιθανή για δύο κυρίως λόγους: α) κατά τη διάρκεια της μελέτης του βωμού του Διονύσου είχα την ευκαιρία να παρατηρήσω δύο διαφορετικά είδη αρχιτεκτονικών μελών (δωρικούς κίονες και σίμες με λεοντοκεφαλές) ανασκαμμένων από τους Ιταλούς και τοποθετημένων ανατολικότερα του λεγόμενου ελληνιστικού ναού[42], στα ΒΑ. του βωμού του Διονύσου, που δεν μπορούσαν να ανή-

37. Βλ. S. Sherwin-White, Ancient Cos, 1978, Hypomnemata, Heft 51, σ. 575, PH 10, όπου και αναφορές και η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

38. Για πέτρες που ταξιδεύουν βλ. κυρίως L. Robert, Bull. Epigr. 1961, σ. 587· 1966, σ. 54, 345· 1967, σ. 70· 1968, σ. 57· 1970, σ. 76-79· 1974, σ. 55-57, 615· 1976, σ. 56, 62-64· 1977· σ. 32 και τελευταία N. Chr. Stampolidis, The Kosfragment and the Genoese Slab from the Mausoleum. Acta of the International Symposium: Archaeology in the Dodecanese, 1986 (1988), σ. 190, σημ. 37. Φαίνεται κάπως απίθανο μια από τις τρεις αντιγραμμένες επιγραφές να είχε στηθεί σε κάποιο χώρο της Ρόδου, αφού μία τουλάχιστον θα υπήρχε στην Αλάσσαρνα, μία στην Κω κοντά στο βωμό του Διονύσου και μία τρίτη στο μεγαλύτερο δημόσιο και θρησκευτικό χώρο του νησιού, το ιερό του Ασκληπιού. Η αναγραφή όμως μιάς παρόμοιας επιγραφής και στη Ρόδο —αν θα επιθυμούσε να εξηγήσει κανείς διαφορετικά την ανεύρεση τμημάτων της επιγραφής πάνω στο νησί— δεν πρέπει ως δυνατότητα να αποκλειστεί εντελώς τη στιγμή που τα γεγονότα του Κρητικού πολέμου την αφορούσαν άμεσα.

39. Σύμφωνα με την ανασκαφέα του χώρου Χ. Κάντζια —στην οποία οφείλω τις πληροφορίες και την οποία ευχαριστώ και από αυτή εδώ τη θέση για την προθυμία της να τις συζητήσει μαζί μου— στο οικόπεδο Δάμσα φαίνεται να αποκαλύπτονται τόσο η δυτική και ανατολική πλευρά, όσο και ο ενδιάμεσος χώρος της αρχαίας αγοράς.

40. Βλ. L. Morricone, Boll. d'Arte 35 (1950), σ. 54-73, εικ. 1 και 21. Ι. Κοντής, ΠΑΕ 1958 (1965), σ. 241 «μεταξὺ της πλατείας Κονίτσης και βωμού του Διονύσου, επί του χώρου τον οποίο κατελάμβανεν η κατά το βόρειον αυτής άκρον ανεσκαμμένη αγορά», και ΠΑΕ 1959 (1965), σ. 195, «...του χώρου, τον οποίον κατελάμβανεν η αρχαία αγορά κατά το μη ανασκαφέν νότιον αυτής μέρος από της πλατείας Κονίτσης μέχρι του νοτίου τέρματος της παρά τον βωμόν του Διονύσου».

41. L. Martin, Recherches sur l'Agora grecque, 1951, σ. 408, εικ. 56, σ. 409.

42. Για τα μέλη αυτά οι ανασκαφείς δε φαίνεται να δίνουν πληροφορίες στις δημοσιευμένες ανασκαφικές

κουν όλα στο ίδιο οικοδόμημα, δηλαδή στο ναό· μήπως επομένως, ορισμένα ανήκαν στην ανατολική στοά της αγοράς; και β) ο προσανατολισμός (Β.-Ν.) του λεγόμενου ελληνιστικού ναού ήταν πάντα προβληματικός (μήπως γιατί κάποιο παλιότερο οικοδόμημα, ας πούμε μια παλιότερη οικοδομική φάση της ανατολικής πλευράς της αγοράς, δεν τον άφησε να αναπτυχθεί με κανονικό προσανατολισμό, δηλαδή Α.-Δ.;). Το νότιο, επομένως, πέρας της αγοράς θα πρέπει να βρισκόταν λίγο νοτιότερα του βωμού του Διονύσου και θα οριζόταν, πιθανότατα, από τη διέλευση μιας οδού προγενέστερης του μεταγενέστερου decumanus maximus, που συμπίπτει λίγο-πολύ με τη σημερινή οδό Γρηγορίου Ε΄.

Η νέα δυνατότητα τοποθέτησης του βωμού *ἐν τᾷ ἀγορᾷ* έρχεται σε αγαστή συμφωνία με το ανάλογο χωρίο της επιγραφής αριθ. 343 του Βρετανικού Μουσείου. Η σύνδεση, όμως, της τελευταίας με το συγκεκριμένο βωμό —μολονότι συγκεντρώνει και άλλα στοιχεία με το μέρος της[43] — θα αποτελούσε, στο παρόν στάδιο, μεθοδολογικό σφάλμα[44]. Όχι επειδή θα τοποθετούσε τη χρονολόγηση του βωμού τουλάχιστον κατά μία γενιά προγενέστερα από ότι έχει ήδη προταθεί[45], αλλά γιατί ο βωμός που αναφέρεται στην επιγραφή και ο βωμός που εξετάζουμε δεν είναι απαραίτητο να συμπίπτουν[46], και κυρίως, επειδή πρέπει, ύστερα από ανασκαφική έρευνα και μελέτη, να δοθούν απαντήσεις στα εξής ερωτήματα: α) ποια είναι τελικά τα μεγέθη της αρχαίας αγοράς, β) ποια οικοδομήματα συνδέονται με αυτή (στοές[47], ναοί[48], βωμοί κτλ.), γ) ποιες —αν πράγματι υπάρχουν τέτοιες— είναι οι οικοδομικές φάσεις τους και οι μεταξύ τους σχέσεις[49]. Ιδιαίτερα για τα σημεία που μας αφορούν: 1. σε ποια θεότητα ανήκει ο λεγόμενος ελληνιστικός ναός στα ΒΑ. του βωμού του Διονύσου[50], 2. Τι σχέση έχει το μεγάλο οικοδό-

τους εκθέσεις (βλ. Laurenzi, Boll. d' Arte 30 (1936), σ. 137 κ.ε. και Morricone, Boll. d' Arte 35 (1950), σ. 54 κ.ε.) Αν υπάρχουν τέτοιες πληροφορίες, αυτές θα πρέπει να αναζητηθούν στα αρχεία των ιταλικών ανασκαφών της Δωδεκανήσου.

43. Όπως π.χ. ότι ήταν μεγαλοπρεπής και νεοϊδρυμένος την περίοδο που αναγράφεται η επιγραφή, με αποτέλεσμα να αποτελεί σημαντικό σημείο αναφοράς σε σχέση με άλλους βωμούς του ίδιου θεού σε άλλους χώρους της πόλης ή του νησιού. Θρησκευτικοί, πολιτικοί προπαγανδιστικοί ή άλλοι λόγοι, που συνδέονται με την ίδρυσή του δεν αποκλείονται.

44. Βλ. τις επιφυλάξεις και για τη σύνδεση του βωμού του Διονύσου με την επιγραφή του ημερολογίου του Γυμνασίου της Κώ, Ο βωμός του Διονύσου, σ. 250.

45. Πολύ περισσότερο που ήδη από παλιά είχαν δοθεί στοιχεία συγγένειας της ζωφόρου του με άλλα μνημεία του τέλους του 3ου αι. π.Χ. Βλ. παραπάνω, σ. 142 και υποσημ. 32 και 33. Ακόμα και ερωτήματα που είχαν διατυπωθεί σχετικά με τη σύνδεση των παραστάσεων της ζωφόρου με ιστορικά γεγονότα (Πέργαμο και γαλατική επιδρομή) δε θα διαφωνούσαν με μια ψηλότερη χρονολόγηση.

46. Θα μπορούσε λ.χ. η επιγραφή να αναφέρεται σε έναν προγενέστερο βωμό, ο οποίος θα μπορούσε να βρίσκεται είτε σε άλλο σημείο της αρχαίας αγοράς είτε κάτω από τα θεμέλια του σημερινού βωμού του Διονύσου.

47. Συνεχίζεται π.χ. μαζί με την αγορά προς τα νότια και η ανατολική στοά που έχει ανασκαφεί στο βόρειο άκρο της (βλ. L. Morricone, Boll. d'Arte 35 (1950), σ. 54 κ.ε.). Τι γίνεται με τη δυτική πλευρά; Υπήρχε εκεί στοά ή όχι;

48. Υπήρχαν και άλλοι ναοί, πλην του λεγόμενου ελληνιστικού, μέσα στο χώρο της ή είχαμε τη μορφή της αγοράς του 2ου αι. π.Χ., όπως αυτή είναι γνωστή λ.χ. από το παράδειγμα της Μαγνησίας του Μαιάνδρου (C. Humann - I. Kohte - C. Watzinger, Magnesia am Mäander, 1904, σ. 107 κ.ε., πίν. II και III. Martin, ό.π. (βλ. υποσημ. 41), σ. 404 κ.ε., εικ. 54 και 55).

49. Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να τις διαπιστώσει κανείς στο λεγόμενο ελληνιστικό ναό και στο οικοδόμημα στα δυτικά του, όπως αυτά διατηρούνται σήμερα. Ιδιαίτερα η εμφανής ύπαρξη οικοδομικού υλικού σε δεύτερη χρήση στο οικοδόμημα περιπλέκει τα πράγματα περισσότερο. Θα ήταν χρήσιμο να δει κανείς τα αρχεία των ιταλικών ανασκαφών και να διαπιστώσει τι έγινε στην περίοδο των αναστηλώσεων και της διαμόρφωσης του χώρου εκεί.

50. Η δυνατότητα να ήταν ο ναός αφιερωμένος στο Διόνυσο (υπόθεση στην οποία επανέρχομαι σε άλλη μου

μημα στα Δ. του ναού με τον ίδιο το ναό[51] και 3. Ποια είναι η σχέση του βωμού του Διονύσου τόσο με το λεγόμενο ελληνιστικό ναό όσο και με το οικοδόμημα που αναφέρθηκε προηγουμένως.

Το κεφαλάκι ΑΕ 198 του οικοπέδου Δάμσα (Π ί ν. 49 β-50 γ)

Ανάμεσα στα συσσωρευμένα αρχιτεκτονικά μέλη που αποκάλυψε η ανασκαφή της ΚΒ' Εφορείας, στο κέντρο περίπου του οικοπέδου Δάμσα, η Χ. Κάντζια εντόπισε ένα κεφαλάκι (Π ί ν. 49 β), το οποίο ξεχώρισε και μου παραχώρησε, θεωρώντας ότι είναι πιθανό να προέρχεται από κάποια μορφή της ζωφόρου του βωμού.

Έχει ύψος 0,075 μ. και το υλικό του είναι γκριζωπό μάρμαρο δεύτερης ποιότητας με κόκκους μετρίου μεγέθους. Μοιάζει αρκετά με το μάρμαρο της ζωφόρου του βωμού και δεν αποκλείεται να έχει φλέβες, αλλά είναι δύσκολο να τις διακρίνει κανείς σε μια τόσο μικρή επιφάνεια, πάνω στην οποία έχουν συσσωρευθεί άλατα (βλ. κυρίως Π ί ν. 49 γ) και η οποία έχει μερικώς διαβρωθεί και κακοπάθει. Είναι σπασμένο ψηλά σχεδόν από την αρχή του λαιμού και έχει αποκρουστεί τμηματικά ο όγκος της μύτης από το μέσον και κάτω, τα χείλη, το πηγούνι και η κάτω αριστερή παρειά. Μικρότερα σπασίσματα υπάρχουν στα μαλλιά και ιδιαίτερα στο πάνω πρόσθιο της κόμης. Από τα εργαλεία που χρησιμοποίησε ο καλλιτέχνης για τη λάξευσή του διακρίνονται καθαρά ίχνη από λεπτό τρέχον τρυπάνι ανάμεσα στο μέτωπο και τα μαλλιά. Ελαφρά ίχνη λεπτού τρυπανιού διακρίνονται στις άκρες της κόγχης των ματιών εσωτερικά και ανάμεσα στους βόστρυχους της κόμης (Π ί ν. 50 α), ενώ τρεις αλλεπάλληλες τρυπανιές φαίνονται επίσης στο πίσω δεξιό τμήμα του κρανίου και της κόμης (Π ί ν. 49 γ). Τέλος, ίχνη από λεπτό βελονάκι υπάρχουν στο πάνω μέρος.

Είναι δύσκολο να απαντήσει κανείς με βεβαιότητα αν πρόκειται για ανάγλυφο ή ολόγλυφο έργο. Η επεξεργασία της κόμης στο πάνω μέρος και στα πλάγια θα μπορούσε να συνηγορήσει και για τη μια και για την άλλη περίπτωση. Όμως η περιληπτική εργασία στο πάνω και πίσω μέρος του κρανίου τόσο αριστερά όσο και δεξιά, η διακοπή της στεφάνης των μαλλιών στο πίσω δεξιό τμήμα του λαιμού, οι τρεις αλλεπάλληλες τρυπανιές που τελειώνουν σύρριζα στο σπάσιμο του πίσω μέρος του κρανίου, τα εναπομείναντα αναγλυφικά εξάρματα κάτω από αυτά (Π ί ν. 50 γ)—, τα οποία πιθανότατα, συνδέονται με την κόμμωση της μορφής[52]— και, τέλος, το σπάσιμο στο πίσω μέρος (Π ί ν. 50 β) συμφωνούν περισσότερο για ένα έξεργο ανάγλυφο και λιγότερο για ένα ολόγλυφο έργο[53].

μελέτη) και το οικοδόμημα στα δυτικά του να αποτελεί τον πρώτο βωμό, ο οποίος «αντικαταστάθηκε» από το μεγαλοπρεπέστερο βωμό, που εξετάζουμε, είναι πιθανή. Ωστόσο, εξίσου πιθανό είναι και το αντίστροφο, η ύπαρξη δηλαδή ενός βωμού για την τέλεση των τελετουργιών και η εκ των υστέρων δημιουργία του ναού (πρβλ. και Ο βωμός του Διονύσου, σ. 203, σημ. 641). Σε αυτή την περίπτωση το οικοδόμημα στα δυτικά του ναού ίσως ήταν βωμός, που ανήκε, όμως, σε άλλη θεότητα.

51. Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για βωμό. Σ' αυτό συνηγορούν τόσο η κοντινή του απόσταση από το ναό και ο προσανατολισμός του (Α.-Δ.), όσο και η ύπαρξη κλίμακας στη δυτική του πλευρά. Γιατί αυτός δεν τοποθετήθηκε μπροστά στο ναό, ποιες είναι οι οικοδομικές του φάσεις και πότε χρονολογείται, είναι προβλήματα που μένει να ξεκαθαριστούν.

52. Θα μπορούσε να φανταστεί κανείς έναν κρωβύλο στο πίσω μέρος του αυχένα και πλοκάμους μαλλιών που συνεχίζουν προς τα κάτω, ακολουθώντας το περίγραμμα του λαιμού, όπως συνήθως συμβαίνει στις κομμώσεις του Διονύσου, του Απόλλωνα ή και γυναικών.

53. Αν παρ' όλα αυτά δεν αποκλειστεί μια τέτοια δυνατότητα, τότε θα πρέπει να φανταστούμε το έργο τοποθετημένο έτσι ώστε η πίσω όψη του να μην ήταν ορατή.

Η μορφή στρέφει προς τα αριστερά του θεατή, όπως φαίνεται καθαρά από τη στροφή του λαιμού[54], από τις συνιζήσεις των παρειών και, τέλος, από την ασύμμετρη ανάπτυξη των όγκων της κόμης (βλ. υποσημ. 54, το α και το β) (Π ί ν. 49 β). Η κόμμωση δημιουργεί στεφάνη γύρω από το πρόσωπο με διακοπτόμενους βοστρύχους που διακρίνονται καθαρά στο πλάι αριστερά. Το κάτω μέρος του μετώπου και τα φρύδια προεξέχουν έντονα, δημιουργώντας ένα τοξωτό γείσο πάνω από τα μάτια (Π ί ν. 49 γ, δ) που φαντάζουν έτσι περισσότερο βαθιά χωμένα μέσα στις κόγχες τους[55]. Τα πάνω βλέφαρα διαγράφονται τοξωτά εσωτερικά και με μια έντονη διαγώνια προς τα έξω, ενώ τα κάτω, φαρδιά και οριζόντια, αφήνουν μόνο μια μικρή τριγωνική επιφάνεια για την υποδήλωση του ματιού και της κόρης. Οι όγκοι των παρειών σε συνδυασμό με το περίγραμμα του προσώπου χαρίζουν ένα γεμάτο και δυναμικό σύνολο. Είναι περίεργο, αλλά δε διακρίνονται αυτιά στο κεφαλάκι ΑΕ 198[56].

Η ερμηνεία της μορφής είναι αμφίβολη. Το «ήθος» που αποπνέει συνηγορεί για μια θεϊκή ή δαιμονική-ηρωική σφαίρα[57], αλλά οποιαδήποτε ερμηνεία στηριγμένη σε τέτοιου είδους αμφίβολα επιχειρήματα δε θα είχε εδώ νόημα. Η σχέση της μικρής κεφαλής ΑΕ 198 με τις μορφές της ζωφόρου του βωμού δε μου φαίνεται προφανής. Μολονότι το υλικό και των δύο μοιάζει αρκετά, και από το ύψος της κεφαλής μπορεί κανείς να υπολογίσει ότι το συνολικό της μέγεθος θα ήταν σχετικά κοντά σε αυτό των μορφών της ζωφόρου, υπάρχει μια σειρά παρατηρήσεων που οδηγεί στην αποσυσχέτιση μεταξύ τους.

Αν, όπως υποτέθηκε πιο πάνω, το κεφαλάκι ανήκει σε ανάγλυφο έργο, αυτό θα πρέπει να ήταν κατά 0,01-0,02 μ. πιο έξεργο από τις μορφές της ζωφόρου[58] (Π ί ν. 50 γ). Επειδή, ωστόσο, και οι τελευταίες έχουν διαφορές μεταξύ τους ως προς το αναγλυφικό ύψος, η σημασία του επιχειρήματος μειώνεται ώς ένα βαθμό.

Τα σημεία στα οποία τα δύο έργα φαίνεται να διαφέρουν περισσότερο είναι τα τεχνικά τους χαρακτηριστικά, ο τρόπος με τον οποίο οι τεχνίτες χρησιμοποιούν τα εργαλεία τους και γενικά η τεχνοτροπία τους. Σε καμία κεφαλή της ζωφόρου δεν ορίζεται το περίγραμμά της στο βάθος του αναγλύφου με αλλεπάλληλες τρυπανιές, όπως συμβαίνει στο κεφαλάκι του οικοπέδου Δάμσα. Οι μορφές της ζωφόρου είτε έχουν σχετικά καθαρό από εργαλεία περίγραμμα[59] είτε το περίγραμμά τους ορίζεται από τρέχον τρύπανο, και μάλιστα διαφορετικών διαστάσεων από αυτό που συναντάται στην επεξεργασία της κεφαλής[60]. Η παραπάνω παρατήρηση ισχύει για τη χρησιμοποίηση του τρυπανιού και σε άλλα σημεία των μορφών, όπως π.χ. στις κόγχες των ματιών. Μια σύγκριση ανάμεσα στις καλύτερα διατηρούμενες κεφαλές μορφών της ζωφό-

54. Εσοχή δεξιά, εξοχή αριστερά. α) Μεγαλύτερη επιφάνεια στην αριστερή από ότι στη δεξιά παρειά της, β) περισσότεροι πλόκαμοι και βόστρυχοι στο αριστερό της πλάι και πίσω στον αυχένα.

55. Πρόσθεσε και τη φωτοσκίαση που δημιουργεί η χρησιμοποίηση του τρυπανιού.

56. Κάτι τέτοιο συνηγορεί θετικά για την εκδοχή ότι πρόκειται για ανάγλυφο έργο, δοσμένο περιληπτικά. Πρβλ. και τα περισσότερα κεφάλια των μορφών της ζωφόρου του βωμού. Αν, όμως, θελήσει να αναγνωρίσει κανείς στην περίεργη μακρόστενη βάθυνση πάνω από το άκρο του δεξιού φρυδιού —ή ακόμα και στη βάθυνση στην αντίστοιχη θέση αριστερά— τις εσοχές αυτιών ζώου, θα οδηγούνταν αυτόματα στην ερμηνεία της μορφής ως Σατύρου.

57. Αν πρόκειται, όμως, για διονυσιακή ανδρική ή άλλη γυναικεία μορφή είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς, καθώς δε διατηρεί ούτε ίχνος «λαλούντος» συμβόλου.

58. Μέγιστο αναγλυφικό ύψος μορφών ζωφόρου 0,06-0,07 μ. (βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 32, 35, 42, 46 (0,07 μ.), 52, 58, 62-63, 68-69, ύψος κεφαλής περίπου 0,08 μ.

59. Έτσι π.χ. οι μορφές του λ. 2. Βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 36.

60. Για τη λεπτομέρεια αυτή βλ. Ο βωμός του Διονύσου, σ. 79, 226 και εδώ, σ. 141 και σημ. 26.

ρου, όπως π.χ. αυτή της Μαι 14 (Π ί ν. 50 γ) ή του θεού 33 με το κεφαλάκι Δάμσα φανερώνει ότι το περίγραμμα των πρώτων είναι περισσότερο τριγωνικό προς τα κάτω και οι όγκοι τους λιγότερο γεμάτοι από το δεύτερο. Τα μάτια τους δημιουργούνται με τον όγκο που αφήνει στο μέσον της κόγχης το τρέχον τρυπάνι και όχι με τις λεπτομέρειες που παρατηρήθηκαν στην περιγραφή των ματιών της μικρής κεφαλής. Ο τρόπος επεξεργασίας των ματιών στο κεφαλάκι και οι όγκοι του μετώπου με τις φωτοσκιάσεις που δημιουργούν τονίζουν τη δραματική λειτουργία, χαρακτηριστικό που υπάρχει μεν στις μορφές της ζωφόρου, αλλά περισσότερο ξέπνοο. Συνοψίζοντας, το κεφαλάκι ΑΕ 198 φαίνεται να υπερέχει σε ποιότητα και να προηγείται χρονολογικά από τις μορφές της ζωφόρου του βωμού του Διονύσου.

ΝΙΚΟΣ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

«ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ ΠΡΟΚΛΟΥ» ΣΕ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΩΝ ΜΗΝΟΛΟΓΙΩΝ*

(Πίν. 51-58)

Η θεόπνευστη συγγραφή των ομιλιών του Ιωάννη Χρυσοστόμου (344-407), που ερμηνεύουν τις επιστολές του αποστόλου Παύλου, συνδέεται από τέσσερις βιογράφους του Χρυσοστόμου με το επεισόδιο του οράματος του Πρόκλου. Ο Ιωάννης, σύμφωνα με τους βιογράφους του, έγραψε την ερμηνεία των επιστολών κατά τα πρώτα χρόνια της πατριαρχίας του στην Κωνσταντινούπολη. Κλεινόταν τις νύχτες μόνος στον αναχωρητικό του κοιτώνα, με αναμμένη λαμπάδα και έχοντας πάντοτε μπροστά του μια εικόνα του αποστόλου Παύλου. Μια νύχτα, πηγαίνοντας ο μαθητής και γραμματέας του Πρόκλος να τον ειδοποιήσει για την επίσκεψη ενός αξιωματούχου, βλέπει από την πόρτα έναν άλλο άνδρα σκυμμένο πίσω από τον Ιωάννη που έγραφε, να του ψιθυρίζει στο αυτί. Το ίδιο επεισόδιο επαναλαμβάνεται τρεις νύχτες. Όταν ο Πρόκλος το διηγείται στο Χρυσόστομο, εκείνος βεβαιώνει ότι δε δέχτηκε καμιά επίσκεψη σ' αυτό το διάστημα. Ο άνδρας του οράματός του, που έμοιαζε με τον Ελισσαίο, ταυτίζεται τότε με εκείνον της εικόνας, δηλαδή τον Παύλο. Ο Χρυσόστομος που καταλαβαίνει ότι πηγή της εμπνεύσεώς του ήταν ο ίδιος ο απόστολος, ευχαριστεί το Θεό.

Η πρώτη φιλολογική πηγή του οράματος του Πρόκλου είναι η βιογραφία του Χρυσοστόμου από το Γεώργιο Αλεξανδρείας (680-725)[1]. Το επεισόδιο επαναλαμβάνεται στο εγκώμιο του Λέοντα του Σοφού (886-911)[2] και στη βιογραφία του Χρυσοστόμου, γραμμένη από ανώνυμο πριν από το 10ο αιώνα[3]. Τέλος, ενσωματώνεται στο βίο του αγίου στο μηνολόγιο του Συμεών του Μεταφραστή[4], γραμμένο στο β΄ μισό του 10ου αιώνα.

Η μεταφορά του επεισοδίου στην τέχνη δεν είναι φυσικά άγνωστη στη βιβλιογραφία. Με την εικονογραφία του ασχολήθηκαν κυρίως ο Α. Ξυγγόπουλος[5], ο οποίος αναζήτησε τις φιλο-

*Αισθάνομαι υποχρεωμένη να ευχαριστήσω θερμά τους υπεύθυνους του τμήματος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος και του Institut de Recherche et d' Histoire des Textes του CNRS της Γαλλίας για τις άπειρες διευκολύνσεις που μου προσέφεραν κατά τη μελέτη χειρογράφων ή μικροταινιών χειρογράφων, καθώς και για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού.

1. H. Savile, Του εν αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμους των ευρισκομένων, τόμος όγδοος Etonae, 1612, σ. 192-194 (στο εξής Χρυσόστομος). L. Ch. Baur, Georgiu Alexandrinus, BZ 27 (1927), σ. 1-7, 15.

2. H. Savile, Χρυσόστομος, σ. 277-278. PG, 107, στ. 256-257.

3. H. Savile, Χρυσόστομος, σ. 323-325.

4. H. Savile, Χρυσόστομος, σ. 393-394. PG, 114,στ. 1104-1108. Για τη σχέση των βιογραφιών βλ. E. Bardy, Jean Chrysostome, DTC VIII, I, Paris 1924, σ. 661.

5. Α. Ξυγγόπουλος, Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος «Πηγή της σοφίας» (στο εξής «Πηγή της σοφίας»), ΑΕ 81-83 (1942-1944), σ. 1-36.

λογικές πηγές του θέματος και συγκέντρωσε τα πρώτα παραδείγματα, και ο Chr. Walter[6], ο οποίος συμπλήρωσε τον κατάλογο των γνωστών παραστάσεων. Σκοπός αυτής της σύντομης παρουσίασης είναι η επανεξέταση του εικονογραφικού τύπου με τη βοήθεια νέων παραδειγμάτων σε μεταφραστικά μηνολόγια και συγχρόνως η διερεύνηση της παρουσίας του σε διαφορετικά είδη χειρογράφων· ακόμη, η αναζήτηση των εικονογραφικών πηγών του, ο προσδιορισμός του χρόνου δημιουργίας του και η σχέση του με την εικονογράφηση του μεταφραστικού μηνολογίου.

Αναζητώντας την πρώτη ζωγραφική απεικόνιση του οράματος του Πρόκλου στην εικονογράφηση βιογραφικών κειμένων του Χρυσοστόμου, διαπιστώνουμε ότι οι μικρογραφίες μεταφραστικών μηνολογίων μας προσφέρουν δύο από τις πρωιμότερες σωζόμενες παραστάσεις του.

Το χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος 2535 (παλαιά Σερρών 1 34)[7], μηνολόγιο των αγίων για το πρώτο μισό του μηνός Νοεμβρίου (τόμος III μιας δεκάτομης έκδοσης του Μεταφραστή), κοσμείται με ταινιωτά επίτιτλα και διακοσμημένα αρχικά γράμματα. Ένας μόνο βίος, του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου (13 Νοεμβρίου), εικονογραφείται από μία παράσταση του ιεράρχη και τη σκηνή του οράματος του Πρόκλου. Το χειρόγραφο μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 11ου αιώνα και από τον P. Mijović θεωρήθηκε προϊόν μοναστικού αντιγραφικού εργαστηρίου[8].

Το δεύτερο μηνολόγιο βρίσκεται στο Σινά (gr. 500)[9], επίσης για το πρώτο μισό του μηνός Νοεμβρίου (τόμος III). Είναι πλούσια διακοσμημένο με επίτιτλα, αρχικά γράμματα και ιστορείται με δεκατέσσερις μικρογραφίες, που συνοδεύουν τους αντίστοιχους βίους αγίων. Το όραμα του Πρόκλου είναι το θέμα της μικρογραφίας που συνοδεύει το κείμενο του βίου του Χρυσοστόμου. Το χειρόγραφο μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο έτος 1063 με βάση τις παλαιογραφικές, κωδικολογικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες με το χρονολογημένο μηνολόγιο της Μόσχας, gr. 9[10]. Από τον J. Anderson έχει διατυπωθεί η γοητευτική υπόθεση ότι πρόκειται για προϊόντα του αντιγραφικού εργαστηρίου της μονής Στουδίου[11].

Στο μηνολόγιο της Ε.Β.Ε. 2535, το πορτραίτο του Χρυσοστόμου και το όραμα του Πρόκλου[12] καταλαμβάνουν τη δεξιά στήλη στο φύλλο 221v (Π ί ν. 51 α), ιστορώντας το κείμενο

6. C. Walter, Biographical Scenes of the Three Hierarchs, REB 36 (1978), σ. 252-254. (στο εξής Three Hierarchs). Ο ίδιος, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, σ. 102-103, III-115 (στο εξής Art and Ritual).

7. Σελευκείας Γερμανός, Κατάλογος χειρογράφων της παρά τας Σέρρας Ιεράς και Σταυροπηγιακής Μονής του Προδρόμου, Ο Νέος Ποιμήν 3 (1921), σ. 325-339. A. Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, II, Leipzig 1938, σ. 410-411, 692 (στο εξής Überlieferung). Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, Ιστορημένα χειρόγραφα του μηνολογίου του Συμεών του Μεταφραστή, Παρουσία 1 (1982), σ. 284-285 (στο εξής Χειρόγραφα του Μεταφραστή).

8. P. Mijović, Ménologe, Recherches iconographiques, Béograd 1973, σ. 204 (στο εξής Ménologe).

9. A. Ehrhard, Überlieferung, II, σ. 141, 690. P. Mijović, Ménologe σ. 203. K. Weitzmann, Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sina, Collegeville Minnesota 1973, σ. 20. Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, Χειρόγραφα του Μεταφραστή, σ. 282-284.

10. N. Sevčenko, An Eleventh Century Illustrated Edition of the Metaphrastian Menologium, East European Quarterly V, XIII, 4 (1971), σ. 423-430. Η ίδια, Six Illustrated Editions of the Metaphrastian Menologium, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 4-9 Oct. 1961, Akten II/4, JÖB 32/4 (1982), σ. 188-193 (στο εξής Six Illustiated Editions).

11. J. Anderson, The Date and Purpose of the Barberini Psalter, CahArch 31 (1983), σ. 44-45.

12. Μόνο η σκηνή του οράματος έχει δημοσιευτεί από τον Chr. Walter, Art and Ritual, πίν. X, εικ. 23.

που αρχίζει στο ακριβώς απέναντι φύλλο 222r. Πάνω, ο ιεράρχης παριστάνεται ολόσωμος και μετωπικός. Ευλογεί και στο αριστερό του χέρι κρατεί κλειστό βιβλίο. Κάτω η σκηνή του οράματος (Π ί ν. 51 β). Αριστερά, ο Χρυσόστομος με μοναχικό ένδυμα, ένθρονος προς τα δεξιά, γράφει σε ανοιχτό βιβλίο που κρατεί με το αριστερό του χέρι, ενώ στο δεξιό του κρατεί γραφίδα. Ο θρόνος έχει ψηλό ερεισίνωτο και το υποπόδιο είναι ορθογώνιο. Μπροστά του, σε γραφείο με μισάνοιχτο ντουλαπάκι, διάφορα χρήσιμα για το γράψιμο αντικείμενα και αναλόγιο με ανοιχτό βιβλίο. Κείμενα δε διακρίνονται. Πίσω του ακριβώς, όρθιος και σκυμμένος στο αυτί του ο Παύλος. Δεξιά, ψηλό κτίριο με σαμαρωτή στέγη. Από τα μισάνοιχτα θυρόφυλλα της εισόδου του προβάλλει ο Πρόκλος με μοναχικό ένδυμα. Το σώμα του είναι γυρισμένο προς το εσωτερικό, ενώ στρέφει το κεφάλι του προς τον άγιο, συγκρατώντας το ένα θυρόφυλλο με το αριστερό του χέρι.

Στο μηνολόγιο του Σινά gr. 500, η μικρογραφία με το όραμα βρίσκεται πάνω ακριβώς από τον τίτλο του βίου που συνοδεύει και καταλαμβάνει το πλάτος μιας στήλης κειμένου (φ. 175r) (Π ί ν. 52). Περιβάλλεται από ορθογώνιο απλό πλαίσιο. Ο Χρυσόστομος ένθρονος γράφει σε ανοιχτό ειλητάριο που κρατεί στο αριστερό του χέρι. Το κάθισμα του είναι απλό και το υποπόδιο σχετικά ψηλό. Πίσω, σχεδόν σκαρφαλωμένος στην πλάτη του, ο Παύλος ψιθυρίζει στο αυτί του Ιωάννη. Δεξιά, μπροστά από το συγγραφέα, γραφείο με απαραίτητα για το γράψιμο αντικείμενα και, πίσω, ψηλό κτίριο με δίριχτη στέγη. Στην είσοδο, ο Πρόκλος συγκρατεί με το δεξιό του χέρι το παραπέτασμα. Τα δύο κύρια πρόσωπα αυτής της παράστασης συνοδεύονται από επιγραφές: *Ὁ Ἅγιος Παῦλος, Ὁ Ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ Χρυσόστομ(ος)* (Π ί ν. 53).

Τον εικονογραφικό τύπο της παράστασης των μηνολογίων ακολουθούν τρεις ακόμη ολοσέλιδες μικρογραφίες της ίδιας εποχής, σε διαφορετικό όμως η καθεμιά είδος χειρογράφου, που το περιεχόμενό τους δεν αναφέρεται άμεσα στο όραμα του Πρόκλου.

Μία μικρογραφία με την παράσταση του οράματος κοσμεί το ευαγγέλιο του Cambridge, Univ. Lib. Additional 720 (φ. 133r)[13] (Π ί ν. 54 α) του β΄ μισού του 11ου αιώνα. Στο χειρόγραφο του Βατικανού gr. 766, του 14ου αιώνα, με σχόλια του Ψευδο-Οικουμενίου στις επιστολές του αποστόλου Παύλου, έχει προστεθεί μια μικρογραφία του ίδιου θέματος (φ. 2ν)[14], που χρονολογείται στα τέλη του 11ου αιώνα (Π ί ν. 54 β). Το όραμα ιστορείται ακόμη στο χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αριθ. 7, του β΄ μισού του 12ου αιώνα που περιέχει ψαλμούς και ωδές με σχόλια. Η παράσταση (φ. 2ν)[15] (Π ί ν. 55), σε ξεχωριστό δίφυλλο με τέσσερις ολοσέλιδες μικρογραφίες, προτάσσεται του κειμένου με σχόλια του Χρυσοστόμου στους ψαλμούς που αρχίζει στο αντικριστό φύλλο 3r.

Η τρίμορφη σύνθεση με τον ένθρονο Χρυσόστομο να γράφει τα σχόλια του κειμένου, που μελετά από το ανοιχτό μπροστά του πάνω σε αναλόγιο βιβλίο, τον Παύλο όρθιο να του υπαγορεύει στο αυτί και τον Πρόκλο να προβάλλει από το κτίριο στο δεξιό άκρο της σκηνής,

13. G. Galavaris, The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels, Wien 1979 σ. 63-64, εικ. 49 (στο εξής Illustrations of Prefaces), όπου οι κύριες μορφές ταυτίζονται με τον ευαγγελιστή Λουκά και τον Παύλο,

14. R. Devreesse, Codices Vaticani graeci, III, Vaticano 1950, σ. 281. Α. Ξυγγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 15, εικ. 4. J. Martin, The Illustrations of Heavenly Ladder of John Climacus, Princeton 1954, εικ. 299 (στο εξής Illustrations of Heavenly Ladder),.

15. P. Buberl, Die Miniaturenhandschriften der Nationalbibliothek in Athen, Wien 1917, σ. 14, πίν. XVII, 40. (στο εξής Miniaturenhandschriften in Athen). Α. Ξυγγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 16-17, εικ. 5. Byzantine Art, A European Art, Ninth Exhibition Held under the Auspices of the Council of Europe, Athens 1964, σ. 301, αριθ. 285. A. Cutler, The Aristocratic Psalters in Byzantium, Paris 1984, σ. 15, εικ. 4.

είναι η ίδια και στις τρεις μικρογραφίες. Ενδιαφέρουσα είναι η στάση του Πρόκλου[16] με το σώμα του μισογυρισμένο προς το εσωτερικό του κτιρίου, ενώ στρέφει το κεφάλι του προς το Χρυσόστομο. Με το δεξιό του χέρι ανασηκώνει το παραπέτασμα που καλύπτει την είσοδο του οικοδομήματος —μικρογραφίες E.B.E. και Cambridge— ή συγκρατεί το θυρόφυλλο —μικρογραφία Βατικανού. Κοινό χαρακτηριστικό και στις τρεις μικρογραφίες είναι η ύπαρξη ενός ψηλού κτιρίου στο αριστερό άκρο της σκηνής, κατ' αναλογίαν του οικοδομήματος στα δεξιά. Το κτίριο αυτό λείπει και από τις δύο μικρογραφίες των μηνολογίων. Το πιο ενδιαφέρον, όμως, εικονογραφικό στοιχείο απεικονίζεται στις μικρογραφίες των χειρογράφων του Βατικανού gr. 766 και της E.B.E. 7. Η εικόνα του Παύλου —ημίσωμος, μετωπικός, ευλογεί και κρατεί κλειστό βιβλίο— είναι ζωγραφισμένη στο χρυσό κάμπο, πάνω από τον ένθρονο Χρυσόστομο. Πρόκειται για μια λεπτομέρεια του επεισοδίου που περιγράφεται και στις τέσσερις βιογραφίες του Χρυσοστόμου που αναφέρθηκαν πιο πάνω[17].

Η παρουσία της σκηνής του οράματος του Πρόκλου σε διαφορετικά είδη χειρογράφων ζητά σίγουρα μια εξήγηση. Η μικρογραφία ακριβώς μπροστά από το κείμενο με σχόλια του Χρυσοστόμου στους ψαλμούς στο χειρόγραφο της E.B.E. 7, βεβαιώνει ότι η έλλειψη σχετικής εικονογραφίας οδήγησε στην υιοθέτηση του «οράματος του Πρόκλου» με ευρύτερο, όμως, περιεχόμενο και σημασία. Ο Χρυσόστομος γίνεται εδώ ο συγγραφέας γενικότερα ερμηνευτικών σχολίων ιερών κειμένων.

Παρεμφερής εξήγηση μπορεί να δοθεί και για την ενσωμάτωση της μικρογραφίας του 11ου αιώνα στο χειρόγραφο του Βατικανού του 14ου αιώνα, που περιέχει σχόλια του Ψευδο-Οικουμενίου[18] στις επιστολές του Παύλου. Η παράσταση εικονίζει το Χρυσόστομο να γράφει σχόλια στις ίδιες επιστολές. Η κοινή συγγραφική δραστηριότητα των δύο ιεραρχών και ίσως μια πιθανή σύγχυση ανάμεσα στους δύο συγγραφείς μπορούν να ερμηνεύσουν τους λόγους της ενσωμάτωσης της αρχαιότερης μικρογραφίας στο χειρόγραφο του Βατικανού.

Αξίζει να σταθούμε περισσότερο στη μικρογραφία του ευαγγελίου του Cambridge. Όπως με διαβεβαίωσε προφορικά ο καθηγητής G. Galavaris, ο οποίος δημοσίευσε τη μικρογραφία, οι δυσανάγνωστες από τη φωτογραφία επιγραφές ταυτίζουν τον ένθρονο συγγραφέα με το

16. Στις μικρογραφίες των χειρογράφων του Cambridge και του Σινά, ο Πρόκλος κατ' εξαίρεση παριστάνεται με άσπρα γένεια και μαλλιά. Πρόκειται για το μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (434-447) σύμφωνα με προφητεία του Χρυσοστόμου, επί της πατριαρχίας του οποίου μεταφέρθησαν τα λείψανα του Ιωάννη στην πρωτεύουσα. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 8, σημ. 1. Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο παραστάσεις του Πρόκλου ως πατριάρχη, στη μικρογραφία με την Κοίμηση του Πρόκλου και εκείνη με την ανακομιδή των λειψάνων του Χρυσοστόμου στο Μηνολόγιο του Βασιλείου II (Codices e Vaticanis selecti VIII: Menologio di Basilio II (cod. Vat. gr. 1613), Torino 1907, σ. 136, 353. Ν. Δρανδάκης, Εικονογραφία των τριών Ιεραρχών, Ιωάννινα 1965, σ. 18, πίν. 15) και την προσωπογραφία του στο διακονικό του Αϊ-Στράτηγου Μπουλαριών στη Μάνη, του 12ου αιώνα (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης, Αθήναι 1964, σ. 27, 49).

17. Ενδιαφέρουσα πληροφορία για τη λατρεία των εικόνων και ίσως η αρχαιότερη γραπτή μαρτυρία για την ύπαρξη φορητής εικόνας του αποστόλου Παύλου. Βλ. H. Savile, Χρυσόστομος, σ. 192 (Γεώργιος Αλεξανδρείας), σ. 278 (Εγκώμιο Λέοντος του Σοφού), σ. 324 (Ανώνυμος), σ. 393 (Συμεών Μεταφραστής). Κατ' αναλογίαν, άλλωστε, της εικόνας του Παύλου στις μικρογραφίες του οράματος, ζωγραφήθηκε εκείνη του Ματθαίου πάνω από τον ένθρονο Χρυσόστομο στη μικρογραφία του Paris, BN Coislin 66 (φ. 4r) του 12ου αιώνα, που εικονογραφεί το κείμενο με σχόλια του Χρυσοστόμου στο ευαγγέλιο του Ματθαίου. Βλ. C. Walter, Three Hierarchs, πίν. III.

18. Για τους δύο Οικουμενίους, Οικουμένιο και Ψευδο-Οικουμένιο, και το συγγραφικό τους έργο βλ. ΘΗΕ 9, Αθήναι 1966, στ. 876-878.

Λουκά και τον όρθιο πίσω του εμπνευστή με τον Παύλο. Έτσι, μια μικρογραφία με τον ευαγγελιστή και τον εμπνευστή του βρίσκει θαυμάσια τη θέση της στο ευαγγέλιο. Αλλά τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του συγγραφέα και το μοναχικό του ένδυμα δύσκολα ταυτίζονται με εκείνα του ευαγγελιστή. Η γεροντική μορφή του μοναχού που προβάλλει από το δεξιό οικοδόμημα είναι ασυνήθιστη στην εικονογραφία των ευαγγελιστών. Επιπλέον δεν έχουν επισημανθεί μέχρι τώρα άλλες παραστάσεις ευαγγελιστών που να συνοδεύονται από δύο πρόσθετες μορφές. Γι' αυτούς τους λόγους δεχόμαστε ότι η τρίμορφη σύνθεση της μικρογραφίας του Cambridge απεικονίζει στην πραγματικότητα το «όραμα του Πρόκλου»[19]. Η σύγχυση του καλλιτέχνη οφείλεται προφανώς στην ομοιότητα των εικονογραφικών θεμάτων, που η σχέση τους θα εξετασθεί πιο κάτω.

Τα σωζόμενα παραδείγματα με την τρίμορφη παράσταση του οράματος συμπληρώνονται με μια τοιχογραφία αυτή τη φορά και, μάλιστα, αρκετά μεταγενέστερη. Στο νάρθηκα της μονής Χιλανδαρίου στο Άγιον Όρος, που έχει αρχικά τοιχογραφηθεί γύρω στο 1300 με επιζωγράφηση του 1804, το όραμα του Πρόκλου παριστάνεται με τη συνήθη διάταξη των τριών μορφών, αλλά ανεστραμμένο[20], και συνοδεύεται από δύο ακόμη απεικονίσεις του Χρυσοστόμου, όρθιου μπροστά σε αναλόγιο και γονατιστού σε προσκύνηση[21]. Η σκηνή συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ἡ Προσευχὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, που όμως θεωρήθηκε επέμβαση της νεότερης επιζωγράφησης.

Στα δύο παραδείγματα μικρογραφιών που θα ακολουθήσουν, απεικονίζεται μια συνοπτικότερη μορφή του οράματος: το σύμπλεγμα των δύο μορφών, του ένθρονου συγγραφέα Χρυσοστόμου και του εμπνέοντος αυτόν Παύλου, χωρίς την παρουσία του Πρόκλου και του συνοδευτικού αρχιτεκτονικού βάθους. Αξίζει να σημειωθεί ότι εδώ ο Χρυσόστομος φορεί επισκοπικά άμφια. Έτσι, στο λειτουργικό ειλητάριο της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης των Ιεροσολύμων, Σταυρού 109, που χρονολογείται στα τέλη του 11ου αιώνα, οι δύο μορφές σχηματίζουν το αρχικό γράμμα, *Κ* της ευχής της εκτενούς ικεσίας: *Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν τὴν ἐκτενῆ ταύτην ἱκεσίαν πρόσδεξαι...* Στην παράσταση προστίθεται το χέρι του Χριστού (Πίν. 56α) που ευλογεί από πάνω δεξιά[22]. Το χειρόγραφο περιέχει τη λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου και επομένως το σύμπλεγμα από τη σκηνή του οράματος έχει χρησιμοποιηθεί

19. Chr. Walter, Art and Ritual, σ. 103, όπου ο συγγραφέας περιλαμβάνει επίσης τη μικρογραφία του ευαγγελίου του Cambridge στα παραδείγματα της σκηνής του Οράματος.

20. G. Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures, Paris 1927, πίν. 79, 3. Α. Ξυγγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 18-20, εικ. 6. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830) με εισαγωγή στην ιστορία της ζωγραφικής της εποχής, Ι, Αθήνα 1987, εικ. 43.

21. Οι δύο τελευταίες απεικονίσεις του Χρυσοστόμου —μπροστά σε αναλόγιο όρθιου και δεομένου γονατιστού με την παρουσία του Πρόκλου— παριστάνονται επίσης σε μικρογραφία μεταβυζαντινής εποχής (16ου αι.;) ενσωματωμένη στο μεσοβυζαντινό ψαλτήριο του Αγίου Όρους, Παντοκράτορος 761, φ. 232r (K.Weitzmann, The Psalter Vatopedi 761, Its Place in the Aristocratic Psalter Recension, The Journal of the Walters Art Gallery, X, Baltimore 1974, σ. 28-29, εικ. 13, ανατ. στο Byzantine Liturgical Psalters and Gospels, London 1980, ch. III. A. Cutler, Aristocratic Psalters, σ. 28-29, εικ. 75) και στις τοιχογραφίες του νότιου παρεκκλησίου της μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη (τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.) (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 37-38). Για τη σχέση της μικρογραφίας και των τοιχογραφιών της μονής Χιλανδαρίου βλ. A. Xyngopoulos, Restitution et interprétation d'une fresque de Chilandar, Hilandarski Zbornik 2 (1971), σ. 93-98. Chr. Walter, Three Hierarchs, σ. 258-259.

22. A. Grabar, Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures, DOP 8 (1954), σ. 173, εικ. 5, ανατ. στο L'art de la fin de L'Antiquité et du Moyen Age, I, Paris 1968, σ. 477, πίν. 25.

ως πορτραίτο του συγγραφέα. Το δεύτερο παράδειγμα Χρυσοστόμου εμπνεομένου από τον Παύλο συνοδεύει τον ψαλμό 48: 4 στο ψαλτήρι Hamilton Kupferstichkabinett 78. A. 9φ. 109r[23] που χρονολογείται γύρω στο 1300. Το κείμενο του ψαλμού: *Τὸ στόμα μου λαλήσει σοφίαν* συνδέει την παράσταση αυτή με τη ρητορική ιδιότητα του Χρυσοστόμου και συγχρόνως με ένα άλλο εικονογραφικό τύπο του θέματος, τον τύπο Ιωάννης ο Χρυσόστομος «πηγή της σοφίας».

Παραλλαγή αυτού του τύπου προσφέρει ένα τρίτο παράδειγμα στο χειρόγραφο της Βενετίας, Biblioteca Marciana, gr. 79, φ. 111v, του 11ου αιώνα, που περιέχει ομιλίες του Ιωάννη Χρυσοστόμου στις Πράξεις των Αποστόλων. Κατ' αναλογίαν της εικονογραφίας Χρυσοστόμου και Παύλου, ο Χρυσόστομος εδώ εμπνέεται από τον ευαγγελιστή Λουκά, καθώς αυτός θεωρείται ο συγγραφέας των Πράξεων, που ο Ιωάννης σχολιάζει[24].

Το σύμπλεγμα των δύο μορφών ο Χρυσόστομος εμπνεόμενος από τον Παύλο ή σπανιότερα η τρίμορφη σύνθεση «το όραμα του Πρόκλου» αποτελούν τη βάση του εικονογραφικού θέματος του Χρυσοστόμου ως «πηγή της σοφίας». Από το αναλόγιο ή το ειλητάριο ή το βιβλίο του Χρυσοστόμου ρέουν ποταμοί ύδατος σοφίας, από όπου πίνουν κληρικοί και λαϊκοί. Μια τρίτη πιο απλουστευμένη παραλλαγή του τελευταίου εικονογραφικού τύπου που παριστάνει το Χρυσόστομο ένθρονο συγγραφέα, αλλά μόνο του, χωρίς τις άλλες μορφές, δε θα μας απασχολήσει εδώ, επειδή ξεφεύγει από το αρχικό μας θέμα[25].

Το πρωιμότερο παράδειγμα του Χρυσοστόμου ως «πηγή της σοφίας» εκφράζεται με μια ολοσέλιδη μικρογραφία (Π ί ν. 56 β) ενός χειρογράφου της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης του Μιλάνου, του 12ου αιώνα, Ambros. A. 172 (Sup. 65), φ. 263v[26]. Το ανοιχτό ειλητάριο του ένθρονου εμπνεόμενου από τον Παύλο συγγραφέα Χρυσοστόμου μετατρέπεται σε ποταμούς ύδατος απ' όπου πίνουν γονατισμένοι πέντε κληρικοί, ενώ άλλοι κληρικοί και μοναχοί στέκονται όρθιοι. Στο ειλητάριο αναγράφεται η αρχή της ομιλίας του Χρυσοστόμου στην προς Ρωμαίους επιστολή. Η μορφή του ημίσωμου Χριστού σε τεταρτοκύκλιο ουρανού προστίθεται στη γωνία πάνω δεξιά. Από το χέρι του που ευλογεί κατεθύνονται ακτίνες φωτός προς το Χρυσόστομο. Η νεαρή ανδρική μορφή, γονατιστή σε στάση δέησης στο κάτω μέρος της μικρο-

23. C. Havice, The Hamilton Psalter in Berlin, Kupferstichkabinett 78. A. 9, The Pennsylvania State University (Ph. D. 1978), σ. 225, 407, εικ. 78. S. Dufrenne, Tableaux synoptiques de 15 psautiers médiévaux a illustrations intégrales issues du texte, Paris 1978, ψαλμός 48:4.

24. I. Furlan, Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana, I, Milano-Padova, 1978, σ. 35, 37-38, εικ. 28.

25. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της παραλλαγής απεικονίζεται στις τοιχογραφίες του Αφεντικού στο Μυστρά (G. Millet, Les monuments de Mistra, Paris 1910, πίν. 103, 5-6. T. Velmans, L'iconographie de la «Fontaine de Vie» dans la tradition byzantine à la fin du Moyen Age, Synthronon, Paris 1968, σ. 125-126, εικ. 5 (στο εξής «Fontaine de Vie»). Ενδιαφέρουσα η σύγκριση της προηγούμενης με την προδρομική συμβολική παράσταση της μικρογραφίας του παρισινού χειρογράφου BN gr. 224 (φ. 7r) του 12ου αι., που περιέχει επιστολές του Παύλου και την Αποκάλυψη του Ιωάννου του Θεολόγου με σχόλια του Χρυσοστόμου, του Οικουμενίου και του Θεοδωρήτου. Ο Χρυσόστομος εικονίζεται ένθρονος, μετωπικός και στα πόδια του καθισμένοι οι Οικουμένιος και Θεοδώρητος. Στο βιβλίο πάνω στο αναλόγιο μπροστά στον Χρυσόστομο, η επιγραφή: *Ὁ νοητὸς Εὐφράτης*. Ανάλογο και το περιεχόμενο των στίχων στο πλαίσιο της μικρογραφίας. Βλ. H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle, Paris 1929, σ. 49, πίν. CI, II (στο εξής Miniatures).

26. Α. Ξυγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 23-25, εικ. 7. C. Walter, Art and Ritual, σ. 112-113, πίν. 24. Ν. Δρανδάκης, Εικονογραφία των Τριών Ιεραρχών, σ. 18, πίν. 16. Splendeur de Byzance, Europalia 82, Hellas-Grèce, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles 1982, σ. 64, M. 12.

γραφίας, ταυτίστηκε από τους Α. Ξυγγόπουλο και Chr. Walter με τον Πρόκλο. Η λαϊκή όμως ενδυμασία του εύκολα μπορεί να θέσει σε αμφισβήτηση την ταύτιση αυτή[27].

Η παράσταση, όμως, που ξεκάθαρα χρησιμοποιεί ως βάση την τρίμορφη σύνθεση «το όραμα του Πρόκλου», είναι εκείνη μιας κρητικής εικόνας, που μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 15ου αιώνα και ανήκει στη συλλογή Λοβέρδου[28] (Πίν. 56γ). Το κείμενο του βιβλίου, στο οποίο γράφει ο Χρυσόστομος, αναφέρει την αρχή της ομιλίας του στην προς Ρωμαίους επιστολή του Παύλου, ενώ εκείνο πάνω στο αναλόγιο την αρχή της ίδιας της επιστολής του Παύλου. Από το δεύτερο αυτό βιβλίο και από τα ανοίγματα του ερμαρίου ρέουν κρουνοί ύδατος από όπου μοναχοί, ιερείς και ψάλτες όρθιοι στο δεξιό άκρο της παράστασης περιμένουν να πιούν. Ο Παύλος πίσω από το Χρυσόστομο συνοδεύεται από αγιονυμική επιγραφή, ενώ ο Πρόκλος, στην είσοδο του κτιρίου δεξιά, ταυτίζεται εύκολα από τη στάση του —ανασηκώνει το παραπέτασμα της εισόδου— και το μοναχικό ένδυμά του. Η παράσταση συμπληρώνεται από τις ημίσωμες μορφές του προφήτη Μωυσή και των αποστόλων Πέτρου και Ιωάννη του Θεολόγου πάνω στο χρυσό βάθος, μέσα σε νεφέλες. Από ημικύκλιο ουρανού, τέλος, δέσμη ακτίνων κατευθύνεται στο Χρυσόστομο.

Ένα ακόμη παράδειγμα με τον ίδιο συνδυασμό του οράματος του Πρόκλου και της πηγής της σοφίας μας προσφέρουν τοιχογραφίες μεταβυζαντινής εποχής. Το θέμα παριστάνεται στο νάρθηκα της μονής Ντίλιου στο νησάκι της λίμνης των Ιωαννίνων, που η διακόσμησή του χρονολογείται με επιγραφή στο 1543[29]. Εδώ, ποταμός ύδατος ρέει από το χαμηλό σκαμνί που κάθεται ο Χρυσόστομος, ενώ κληρικοί και μοναχοί αντλούν νερό με δοχεία. Το αναλόγιο μπροστά στο Χρυσόστομο έχει παραλειφθεί. Η παράσταση συνοδεύεται από την επιγραφή: *ΑΡΚΗ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΦΘΕΓΓΕΣΘ(ΑΙ) ΣΥΝ ΤΟΙΣ ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΟΙΣ.*

Η συνοπτικότερη μορφή του οράματος, δηλαδή το σύμπλεγμα Χρυσοστόμου και Παύλου, είναι η βάση δύο ακόμη σκηνών «πηγής της σοφίας», που εικονίζονται επίσης σε τοιχογραφίες. Υποθέτουμε ότι οι δύο αυτές μορφές παριστάνονταν και στο κατεστραμμένο σήμερα τμήμα σκηνής «πηγή της σοφίας» στο δυτικό τοίχο του νότιου παρεκκλησίου της μονής Θεολόγου στην Πάτμο. Από το αναλόγιο του ιεράρχη που σώζεται, ξεχύνονται ποταμοί σοφίας από όπου πίνουν κληρικοί ή λαϊκοί. Η παράσταση, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα, θα πρέπει να θεωρηθεί ως το αρχαιότερο παράδειγμα της εντοίχιας ζωγραφικής[30].

27. T. Velmans, «Fontaine de Vie», σ. 120, εικ. 2.

28. Α. Ξυγγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 1-36, πίν. 1, εικ. 1 (γ΄ τέταρτο του 13ου αι., Κωνσταντινουπολίτικο έργο). Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Μουσείον Διονυσίου Λοβέρδου, Αθήναι 1946, σ. 38-40, αριθ. 248 (μέσα 16ου αι.). N. Moran, Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting, Leiden 1986, σ. 69, εικ. 36 (στο εξής Singens).

29. Α. Ξυγγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 28-29, εικ. 9. Θ. Λίβα-Ξανθάκη, Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου, Ιωάννινα 1980, σ. 169-170, εικ. 75.

30. Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, Αθήναι 1970, σ. 154-157, πίν. 38. N. Moran, Singers, σ. 66-67. Η. Κόλλιας, Πάτμος, Αθήνα 1986, σ. 12-13, εικ. 3, αριθ. 10, όπου οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου, αφιερωμένου στην Παναγία, θεωρούνται δωρεά ή αποτέλεσμα επιστασίας του οσίου Λεοντίου, καθηγουμένου της μονής και μετέπειτα πατριάρχη Ιεροσολύμων, και χρονολογούνται ανάμεσα στο 1176 και 1180.

Σε πρόσφατο άρθρο της η Ντ. Μουρίκη (Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, ΔΧΑΕ περ. Δ΄-τ. ΙΔ΄ (1987-1988), σ. 295-263), θεωρεί τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου έργο του ηγουμένου Αρσενίου, πνευματικού τέκνου και διαδόχου του Λεοντίου στην ηγουμενία της Πάτμου, και τις χρονολογεί μετά το έτος 1185 —έτος θανάτου του Λεοντίου— και πολύ κοντά στο 1200. Στο ίδιο άρθρο η συγγραφέας υποθέτει ότι στη θέση του κατεστραμμένου ιεράρχη «πηγή της σοφίας» απεικο-

Στη μοναστηριακή εκκλησία των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στο Lesnovo της Γιουγκοσλαβίας, ζωγραφισμένη ανάμεσα στα 1341 και 1348, τέσσερις σκηνές «πηγής της σοφίας» καταλαμβάνουν τα σφαιρικά τρίγωνα του τρούλου στο νάρθηκα. Η σκηνή του Χρυσοστόμου παριστάνεται στο νοτιονατατολικό λοφίο[31]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο του ειληταρίου πάνω στο αναλόγιο, στραμμένο προς ιερείς, ψάλτες και μοναχούς που πίνουν από τον ποταμό, που ξεχύνεται από το μικρό ερμάρι: *ΟΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΜΙΜΟΥΤΕ ΤΗΝ ΦΥΣΙΝ ΚΑΙ ΚΕΡΑΝΥΝΤΕ*. Η αρχή του ίδιου κειμένου γράφεται και στο βιβλίο που ο Χρυσόστομος ντυμένος με μοναχικό ένδυμα, κρατεί στα γόνατά του. Το κείμενο αυτό δηλώνει μία ακόμη ιδιότητα του Χρυσοστόμου ως διδασκάλου των ζωγράφων. Ενδεικτική είναι η επιγραφή που συνοδεύει την παράσταση: *ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ*. Μια ακόμη λεπτομέρεια αυτής της παράστασης αξίζει να σημειωθεί. Ένας άγγελος δείχνει ότι λαμβάνει μια ακτίνα που προέρχεται από τον ουρανό, ενώ με το άλλο του χέρι αγγίζει το κεφάλι του Χρυσοστόμου. Ο Παύλος, στη γνωστή στάση πίσω από τον Ιωάννη, τον εμπνέει και συγχρόνως ευλογεί το κείμενο.

Τέλος, ανάμεσα στις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo, που χρονολογείται γύρω στο 1500, απεικονίζονται δύο ακόμη σκηνές «πηγής της σοφίας». Εκείνη που παριστάνει το Χρυσόστομο με τον Παύλο μοιράζεται το τεταρτοσφαίριο της νότιας κόγχης με την παράσταση της Γέννησης της Παναγίας. Η σκηνή συνοδεύεται από σλάβικη επιγραφή που μεταφράζεται: Πηγή της σοφίας του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου[32].

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να συνοψίσουμε τα εξής: διακρίνουμε δύο εικονογραφικούς τύπους του θέματος: έναν αφηγηματικό τύπο, την τρίμορφη σύνθεση, που ονομάζουμε «το όραμα του Πρόκλου», και ένα συνοπτικό τύπο της ίδιας σκηνής, το σύμπλεγμα «Χρυσοστόμου και εμπνέοντος Παύλου», πορτραίτο του συγγραφέα. Και οι δύο αυτοί τύποι χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για τη σκηνή του Χρυσοστόμου ως «πηγή της σοφίας», πορτραίτο του ρήτορα-διδασκάλου. Τα πρώτα παραδείγματα χρονολογούνται στον 11ο αιώνα και απαντούν σε χειρόγραφα από όπου η παράσταση πέρασε στη μνημειακή ζωγραφική και τις εικόνες. Στα χειρόγραφα, συνεπώς, θα σταθούμε αναζητώντας τις εικονογραφικές πηγές του.

Είναι φανερό ότι το σύμπλεγμα Χρυσοστόμου-Παύλου υιοθετεί την εικονογραφία του καθιστού ποιητή-συγγραφέα και της μούσας που τον εμπνέει. Το ζευγάρι αυτό, ευρύτατα γνωστό στην αρχαία και τη ρωμαϊκή εικονογραφία, πέρασε στην πρώιμη βυζαντινή τέχνη.

νιζόταν ο όσιος Λεόντιος, στον οποίο και ήταν αφιερωμένο το παρεκκλήσι (ό.π., σ. 234-237, εικ. 39-41). Θα πρέπει ίσως εδώ να τονιστεί ότι ο τύπος του ιεράρχη «πηγή της σοφίας», αρχικά δημιουργημένος για τον Ιωάννη Χρυσόστομο, χρησιμοποιήθηκε αργότερα, από το β΄ μισό του 14ου αιώνα, στην εντοίχια ζωγραφική μόνο για μεγάλους πατέρες της εκκλησίας, Βασίλειο, Γρηγόριο, Αθανάσιο (Lesnovo, βλ. υποσημ. 30, και Αφεντικό Μυστρά, βλ. υποσημ. 24). Η υιοθέτηση αυτού του εικονογραφικού τύπου για τον όσιο Λεόντιο σε μια πρώιμη σχετικά περίοδο φαίνεται τολμηρή για τη συντηρητική κατά τα άλλα εικονογραφία των σκηνών του παρεκκλησίου. Εξάλλου η παράσταση του Χρυσοστόμου «πηγή της σοφίας» δε θα ήταν αταίριαστη στο εικονογραφικό πρόγραμμα ενός παρεκκλησίου αφιερωμένου στον όσιο Λεόντιο, εφόσον στον όσιο αποδιδόταν η ίδια προσωνυμία «χρυσόστομος» και διακρινόταν για την ίδια με τον Ιωάννη ρητορική δεινότητα, όπως παραδίδεται από τη βιογραφία του (Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 235).

31. N. L. Okunev, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves, Paris 1930, σ. 236, πίν. 33. S. Radojcic, Die Entstehung der Malerei der paläologischen Renaissance, JÖB VII (1958), σ. 116, εικ. 2. C. Walter, Art and Ritual, σ. 114, πίν. XI. 25. N. Moran, Singers, σ. 68, εικ. 32. T. Velmans, «Fontaine de Vie», σ. 122-123.

32. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σ. 338, πίν. LVII. T. Velmans, «Fontaine de Vie», σ. 126, εικ. 6.

Το χειρόγραφο του Διοσκορίδη της Βιέννης (512/513) και το ευαγγέλιο του Ροσσάνο (6ος αι.) διασώζουν τα περιφημότερα παραδείγματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η παράσταση του Διοσκορίδη με την αλληγορική γυναικεία μορφή, την «Επίνοια», πίσω από τον καθισμένο ζωγράφο που εμπνέει (φ. 5v)[33], μπορεί να θεωρηθεί το μακρινό πρότυπο της παράστασής μας. Στο ίδιο χειρόγραφο η «Εύρεσις» στέκεται όρθια μπροστά στον ένθρονο Διοσκορίδη (φ. 4v)[34]. Στο ευαγγέλιο του Ροσσάνο η αλληγορική γυναικεία μορφή «Σοφία»(;) στέκεται επίσης όρθια μπροστά στον ένθρονο συγγραφέα ευαγγελιστή Μάρκο (φ. 121r)[35]. Αργότερα, από το 10ο αιώνα, σε παραστάσεις καθιστών συγγραφέων ή ποιητών επανεμφανίζονται οι δευτερεύουσες μορφές των εμπνευστών τους. Θα ξαναβρούμε το ζευγάρι του ποιητή-βοσκού και της μούσας στη μικρογραφία του Δαβίδ και της Μελωδίας στο περίφημο «αριστοκρατικό» ψαλτήρι του Παρισιού, BN, gr. 139 (φ. 1v))[36]. Στο ευαγγέλιο της Walters Art Gallery W524 οι ένθρονοι ευαγγελιστές Λουκάς (φ. 6v) και Μάρκος (φ. 89v) συνοδεύονται από τις ένθρονες, επίσης, μορφές των εμπνευστών τους Παύλο και Πέτρο αντίστοιχα[37].

Ωστόσο, η ευρύτερη χρήση της παράστασης του ένθρονου συγγραφέα και της εμπνέουσας αυτόν μορφής παρατηρείται από τον 11ο αιώνα[38]. Στις παραστάσεις των ένθρονων ευαγγελιστών θα αναζητήσουμε το πρότυπο για την παράσταση του Χρυσοστόμου, που είναι άλλωστε και η πιο συνηθισμένη πρακτική για την απεικόνιση συγγραφέων στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Σύμφωνα με τις υποθέσεις των ευαγγελίων, το ευαγγέλιο του Μάρκου υπαγορεύθηκε στο συγγραφέα από τον απόστολο Πέτρο, και εκείνο του Λουκά από τον Παύλο. Έτσι, σε παραστάσεις των δύο ευαγγελιστών απεικονίζονται και οι πρόσθετες μορφές των αποστόλων-εμπνευστών τους. Από τα πρωιμότερα παραδείγματα, ωστόσο, θα παρατηρήσουμε μια ποικιλία εικονογραφικών σχημάτων σχετικά με τη θέση της εμπνέουσας μορφής[39]. Είδαμε ότι στο αρχαιότερο σωζόμενο παράδειγμα ευαγγελιστή και αποστόλου-εμπνευστή, στο χειρόγραφο της Walters Art Gallery (φ. 6v και φ. 89v), παριστάνονται ένθρονοι, μετωπικοί, ο ένας δίπλα στον άλλο. Στο χειρόγραφο της Ιερουσαλήμ, Βιβλιοθήκη Ελληνικού Πατριαρχείου, Τάφου 56, του 11ου αιώνα, ο εμπνευστής στέκεται όρθιος μπροστά στον ένθρονο ευαγγελιστή, που γράφει, σκύβοντας ελαφρά προς το μέρος του: φ. 68v Μάρκος και Πέτρος, φ. 105v Λουκάς και

33. H. Gerstinger, Dioscurides, Codex vidobonensis med. gr. 1 (fac-simile), Graz 1970, φ. 5v (στο εξής Dioscurides). K. Weitzmann, Manuscrits gréco-romains et paléochrétiens, New York 1977, πίν. 17, σ. 61 (στο εξής Mansuscrits gréco-romains).

34. H. Gerstinger, Dioscurides, φ. 4v. K. Weitzmann, Classical Heritage in the Art of Constantinople, Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination, Chicago and London 1977, σ. 135, εικ. 110 (στο εξής Studies). Ο ίδιος, Ancient Book Illumination, Cambridge, Massachussets 1959, σ. 126, εικ. 134.

35. A. Muñoz, Il codice purpureo di Rossano, Roma, 1907, σ. 5-6, πίν. XV. K. Weitzmann, Book Ilustration of the Fourth Century στο Studies, σ. 117, εικ. 95. Ο ίδιος, Manuscrits gréco-romains, πίν. 33, σ. 97. A. M. Friend, The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts, Art Studies 5 (1927), σ. 138, 141, εικ. 107, 148 (στο εξής Portraits of the Evangelists).

36. H. Buchthal, The Miniatures of the Paris Psalter, A Study in Middle Byzantine Painting, London 1938, σ. 13-17, πίν. 1 (στο εξής Paris Psalter). H. Omont, Miniatures, σ. 6, πίν. 1. A. Cutler, Aristocratic Psalters, σ. 63, εικ. 245.

37. G. Vikan (εκδ.), Illuminated Greek Manuscripts from American Collections, Princeton 1973, αριθ. 5, εικ. 5. G. Galavaris, Illustrations of Prefaces, σ. 63. R. Nelson, The Iconography of Preface and Miniature in Byzantine Gospel Book, New York 1980, σ. 76-79, εικ. 76-79 (στο εξής Iconography of Prefaces).

38. K. Wessel, Evagelisten, RbK II, στ. 467-469.

39. G. Galavaris, Illustrations of Prefaces, σ. 51, 56-68. R. Nelson, Iconography of Preface, σ. 75-88.

Παύλος (Π ί ν. 57 α). Τον απόστολο όρθιο πίσω από τον ένθρονο ευαγγελιστή θα συναντήσουμε σε ευαγγέλια του 13ου-14ου αιώνα. Στο χειρόγραφο του Λένινγκραντ gr. 101, του 13ου αιώνα, ο Πέτρος στέκεται όρθιος πίσω από το συγγραφέα Μάρκο (φ. 50ν) (Π ί ν. 57 β), αλλά στη μικρογραφία που παριστάνει το Λουκά με τον Παύλο (φ. 76ν) (Π ί ν. 57 γ), ο απόστολος στέκεται όρθιος μπροστά από το συγγραφέα ευαγγελιστή. Ακόμη στο χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος 151, του 14ου αιώνα, οι εμπνευστές απόστολοι στέκονται όρθιοι πίσω από τους ευαγγελιστές: φ. 88ν Μάρκος και Πέτρος, φ. 143ν Λουκάς και Παύλος (Π ί ν. 57 δ), και φ. 3ν Ματθαίος και άγγελος, σύμφωνα με το ίδιο εικονογραφικό σχήμα[40].

Θα μπορούσαμε ακόμη να προσθέσουμε και παραδείγματα αλληγορικών γυναικείων μορφών πίσω από τον ένθρονο ευαγγελιστή, όπως εκείνη σε ανάγλυφη πλάκα με τον ευαγγελιστή Ιωάννη, που αρχικά διακοσμούσε το εικονοστάσιο του Αγίου Μάρκου στη Βενετία[41]. Ακόμη, σε μικρογραφίες του 14ου αιώνα, εκείνη του ευαγγελιστή Ματθαίου που έχει ενσωματωθεί σε σέρβικο χειρόγραφο του 16ου αιώνα[42] καθώς και τις μικρογραφίες του σερβικού ευαγγελίου της μονής Χιλανδαρίου, 13 μ., φ. 9r Ματθαίος, φ. 98r Μάρκος, φ. 155r Λουκάς[43].

Από τις πολυαριθμότερες, σχετικά, παραστάσεις του Δαβίδ και της Μελωδίας ξεχωρίζουμε τη μικρογραφία του ψαλτηρίου του Μιλάνου, Bibl. Ambrosiana M54 Sup. (φ. IVr) του 12ου αιώνα[44]. Ο Δαβίδ παριστάνεται ένθρονος συγγραφέας και όχι βοσκός-ποιητής, αλλά η γυναικεία αλληγορική μορφή εικονίζεται στη συνηθισμένη στάση, πίσω του.

Τὰ κείμενα βέβαια δίνουν μια σαφή περιγραφή του επεισοδίου του Χρυσοστόμου και του Παύλου προσδιορίζοντας και τη θέση του εμπνευστή αποστόλου. Ο εικονογραφικός τύπος που υιοθετήθηκε για το σύμπλεγμα Χρυσοστόμου και Παύλου ήταν γνωστός αρκετά νωρίς. Αν επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια το πιθανό πρότυπο του συμπλέγματός μας, θα πρέπει ανάμεσα στους δύο ευαγγελιστές να επιλέξουμε το Λουκά. Ο Λουκάς παριστάνεται πάντοτε να γράφει[45]. Ο O. Demus έχει άλλωστε διαπιστώσει και κάποιες φυσιογνωμικές ομοιότητες ανάμεσα σε πορτραίτα του Λουκά και του Χρυσοστόμου[46].

40. G. Galavaris, Illustrations of Prefaces, εικ. 34, 35 (Τάφου 56), 42, 43 (Λένινγκραντ 101), 37, 38, 39 (E.B.E. 151). R. Nelson, Iconography of Preface, εικ. 50, 51 (Τάφου 56), 54, 55 (Λένινγκραντ 101), 56 (E.B.E. 151). V. D. Likhachova, Byzantine Miniature, Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth-XVth Centuries in Soviet Collections, Moscow 1977, σ. 42, 43 (Λένινγκραντ 101). Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου και Χ. Τουφεξή-Πάσχου, Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Β΄, Αθήνα 1985, αριθ. 40, εικ. 351, 352, 353 (E.B.E. 151). Δύο ακόμη παραδείγματα μικρογραφιών με το Λουκά και τον Παύλο, στα ευαγγέλια του Αγίου Όρους, Λαύρας Α 104 (φ. 89ν), και Λαύρας Α 7 (φ. 161ν), του 12ου αιώνα, όπου όμως ευαγγελιστής και απόστολος εικονίζονται όρθιοι, ο ένας δίπλα στον άλλο. Ένα τρίτο παράδειγμα προσφέρεται από το χειρόγραφο του Λένινγκραντ, Publ. Lib. gr. 98, φ. 111ν, όπου ο Λουκάς παριστάνεται ως ένθρονος συγγραφέας, αλλά ο Παύλος εικονίζεται σε μετάλλιο, κάτω από το τοξωτό πλαίσιο της μικρογραφίας. G. Galavaris, Illustrations of Prefaces, εικ. 32 (Λαύρας Α7), 19 (Λαύρας Α 104). R. Nelson, Iconography of Preface, εικ. 57 (Λαύρας Α7), 58 (Λαύρας Α101), 63 (Λένινγκραντ gr. 98).

41. H. Buchthal, The «Musterbuch» of Wolfenbüttel and its Position in the Art of the Thirteenth Century, Wien 1979, εικ. XVI, 25.

42. Trésors de l'art sèrbe médiéval (XIIe-XVIe siècle), Ville de Paris, Pavillon des Arts, Paris 1984, αριθ. 198, πίν. 16.

43. Σ. Πελεκανίδης κ.ά., Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, Β΄, Αθήνα 1975, σ. 396, εικ. 420, 421, 422.

44. A. Cutler, Aristocratic Psalters, εικ. 192, σ. 52. H. Buchthal, Paris Psalter, πίν. XVI, 23.

45. Για την εικονογραφία των ευαγγελιστών βλ. A. M. Friend, Portraits of the Evangelists, σ. 115-147.

46. Για το φυσιογνωμικό τύπο του Χρυσοστόμου βλ. O. Demus, Two Palaeologan Mosaic Icons in the

Η ταύτιση ακόμη της εμπνέουσας μορφής των δύο συγγραφέων, δηλαδή του Παύλου, ενισχύει την υπόθεσή μας. Η παράσταση λοιπόν του Ιωάννη Χρυσοστόμου εμπνεόμενου από τον απόστολο Παύλο προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από εκείνη του ευαγγελιστή Λουκά με τον Παύλο.

Μένει να προσδιορίσουμε το πρότυπο της μορφής του Πρόκλου. Στις μικρογραφίες του ευαγγελίου του Αγίου Όρους, Παντοκράτορος 234, του 12ου αιώνα, όπου παριστάνονται οι ευαγγελιστές Ματθαίος (φ. 9r) και Μάρκος (φ. 23v)[47] (Πίν. 58 α), προστίθεται στο δεξιό άκρο της σκηνής μία εφηβική μορφή. Εικονίζεται μπροστά στην είσοδο ενός οικοδομήματος, με συστροφή του κορμού: το σώμα γυρισμένο προς το εσωτερικό, το κεφάλι προς τον ευαγγελιστή, ενώ συγκρατεί συγχρόνως το παραπέτασμα της εισόδου του οικοδομήματος. Οι αλληγορικές(;) αυτές μορφές φαίνεται ότι δύσκολα ταυτίζονται. Πρόκειται για προσωποποιήσεις έμπνευσης; Το μακρινό πρότυπο της μορφής, που ξεπροβάλλει πίσω από ένα παραπέτασμα, το βρίσκουμε σε δυτικό χειρόγραφο με βυζαντινά πρότυπα και επιδράσεις από τα τέλη του 7ου αιώνα, το ευαγγέλιο του Lindisfarne (London, B. M. Cotton Nero D IV). Στη μικρογραφία που παριστάνει ένθρονο τον ευαγγελιστή Ματθαίο (φ. 25v)[48], μία ανδρική μορφή με άσπρα μαλλιά εμφανίζεται πίσω από το τραβηγμένο παραπέτασμα στο δεξιό άκρο της σκηνής. Σίγουρα όμως, η στάση της μορφής στο μεσοβυζαντινό ευαγγέλιο του Αγίου Όρους θυμίζει έντονα εκείνη του Πρόκλου και σε τέτοιες μορφές θα πρέπει να αναζητήσουμε το πρότυπό του.

Η παράσταση συνεπώς του «οράματος του Πρόκλου» οφείλεται σε επιτυχημένη συναίρεση του εικονογραφικού τύπου του ένθρονου συγγραφέα και της όρθιας εμπνέουσας μορφής πίσω του, με την απεικόνιση ενός δεύτερου προσώπου στην είσοδο κτιρίου. Η κατάλληλη προσαρμογή επομένως στις απαιτήσεις ενός άλλου κειμένου δύο συμβατικών εικονογραφικών τύπων, απέδωσε μια νέα αφηγηματική σκηνή. Σε ανάλογα πρότυπα αποδίδουμε και παρόμοιες παραστάσεις συγγραφέων πατερικών κειμένων, που συνοδεύονται από μορφές εμπνευστών τους.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα της μεσοβυζαντινής περιόδου, που η εικονογραφία τους φαίνεται ότι έχει επηρεαστεί από την αντίστοιχη του Χρυσοστόμου, θεωρούμε δύο μικρογραφίες, του χειρογράφου του Αγίου Όρους, Παντοκράτορος 31 (φ. 4v) και εκείνου της Ιερουσαλήμ, Αγίου Σάββα 258 (φ. 1v)[49] του 12ου αιώνα. Τα χειρόγραφα αυτά περιέχουν λόγους του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού και στις μικρογραφίες το πορτραίτο του Γρηγορίου συνοδεύεται από τη μορφή του Χριστού, που όρθιος σκύβει πίσω από τον ένθρονο συγγραφέα. Όπως παρατήρησε ο G. Galavaris, ο Γρηγόριος έχει γράψει λόγο για τα θεία μυστήρια και, κατ' αναλογίαν προς την παράσταση του Χρυσοστόμου, εμπνέεται από τον ίδιο το Χριστό σαν μια απόδειξη της αλήθειας του πατερικού κειμένου.

Dumbarton Oaks Collection, DOP 14 (1960), σ. 110-119, ειδικότερα σ. 116, εικ. 28, 29. C.Walter, The Iconography of St John Chrysostom, Chrysostom 10 (1962), σ. 3-6. H. Buchthal, Some Notes on Byzantine Hagiographical Portraiture, Gazette des Beaux-Arts 62 (1963), σ. 81-90.

47. G. Galavaris, Illustrations of Prefaces, εικ. 45, 46. Σ. Πελεκανίδης κ.α., Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, Γ', Αθήνα 1979, σ. 284, εικ. 242.

48. M. Chatzidakis - A. Grabar, La peinture byzantine et du Moyen Age, Genève 1965, σ. 48, εικ. 123. C. Nordenfalk, L'enluminure du Moyen Age, Genève 1988, σ. 35, 39 και εξώφυλλο.

49. G. Galavaris, The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton 1969, σ. 22-23, εικ. 428, 429.

Στο χειρόγραφο του Βατικανού, gr. 394, του 11ου αιώνα, το άμεσο πρότυπο της μικρογραφίας του συγγραφέα του αγιολογικού κειμένου, Ιωάννη της Κλίμακος (φ. 6ν), μπορεί να εντοπισθεί επίσης σε παράσταση του «οράματος του Πρόκλου»[50]. Αυτή τη φορά, από τη σκηνή του οράματος έχει υιοθετηθεί η μορφή του μοναχού με άσπρα γένεια και μαλλιά, που προβάλλει στην είσοδο του κτιρίου στο δεξιό άκρο της σκηνής και συγκρατεί το παραπέτασμα. Τόσο η στάση όσο και η μορφή του μοναχού, που στη μικρογραφία που προαναφέραμε, ο J. Martin πιθανότατα ταυτίζει με τον Ιωάννη της Ραϊθώ, μπορούν πολύ καλά να συγκριθούν με τον Πρόκλο στη μικρογραφία του Βατικανού, gr. 766.

Τελευταίο παραθέτουμε ένα παράδειγμα παράστασης ένθρονου συγγραφέα με την προσθήκη δύο επιπλέον μορφών. Στο χειρόγραφο Dumbarton Oaks 3, ψαλτήρι και Καινή Διαθήκη, η μικρογραφία (φ. 269ν)[51] που εικονογραφεί την προς Ρωμαίους επιστολή του Παύλου, παριστάνει τον ένθρονο συγγραφέα Παύλο να συνοδεύεται από μια αλληγορική γυναικεία μορφή που στέκεται όρθια πίσω του, ενώ μια δεύτερη νεαρή ανδρική μορφή προβάλλει πίσω από παραπέτασμα στο δεξιό άκρο της σκηνής. Η S. Der Nersessian που μελέτησε και δημοσίευσε το χειρόγραφο, διατυπώνει τη γνώμη ότι για τη μικρογραφία αυτή έχει χρησιμοποιηθεί το εικονογραφικό σχήμα της σκηνής του «οράματος του Πρόκλου»,

Παράλληλα θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η μορφή του εμπνευστή, που συνοδεύει το συγγραφέα, προστίθεται ως μια επιβεβαίωση της ορθότητας και αλήθειας των κειμένων. Όπως αποδεικνύεται η αυθεντικότητα των ευαγγελίων με τη μαρτυρία των ιδίων των αποστόλων, έτσι και στην περίπτωση των πατερικών κειμένων και των ερμηνευτικών σχολίων επιβεβαιώνεται η ορθότητά τους με την παρουσία ιερών ή άλλων προσώπων.

Σε ποια χρονολογική περίοδο όμως θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε τη δημιουργία της σκηνής που εξετάζουμε, δηλαδή του «οράματος του Πρόκλου».

Ο Chr. Walter προσδιόρισε με βάση τις γραπτές πηγές τα χρονικά όρια για τη δημιουργία της[52]. Εφόσον η πρώτη φιλολογική πηγή του επεισοδίου, δηλαδή ο βίος του Χρυσοστόμου από το Γεώργιο Αλεξανδρείας, τοποθετείται στα τέλη του 7ου αιώνα, θεώρησε αυτή τη χρονική περίοδο ως terminus post quem. Από την άλλη, το επίγραμμα *ἐν εἴδει ἐκφράσεως* του Ιωάννη Μαυρόποδος, επισκόπου Ευχαϊτών, αφιερωμένο *Εἰς τὴν κατὰ τὸν ἅγιον Παῦλον καὶ τὸν Χρυσόστομον ἱστορίαν*[53], δίνει ένα terminus ante quem στα μέσα του 11ου αιώνα.

Για να προσδιορίσουμε μέσα σ' αυτό το χρονικό διάστημα με περισσότερη ακρίβεια μία πιθανή περίοδο για τη δημιουργία της σκηνής, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τα εξής δεδομένα:

Καμιά από τις σωζόμενες παραστάσεις του οράματος δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τον 11ο αιώνα. Σε αρχαιότερες μικρογραφίες, του 10ου αιώνα, όπου συσχετίζονται ο Χρυσόστομος και ο Παύλος, ο εικονογραφικός τύπος του οράματος δεν έχει ακόμη δημιουργηθεί. Πρόκειται για τις μικρογραφίες δύο χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος,

50. J. R. Martin, Illustrations of Heavenly Ladder, σ. 20, 2-23, εικ. 116.

51. S. Der Nersessian, A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks, DOP 19 (1965), σ. 162, 178-179, εικ. 42, ανατ. στο Etudes Byzantines et Arméniennes, Louvain 1973, σ. 146, 162-163 εικ. 116. Η συγγραφέας ταυτίζει τη γυναικεία μορφή με τη Θέκλα και τη νεαρά ανδρική με τον Τιμόθεο. Αντιθέτως, ο Ι. Σπαθαράκης φαίνεται ότι ταυτίζει τη δεύτερη μορφή με τον Τέρτιο, βλ. I. Spatharakis, Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453, Leiden 1981, αριθ. 101, σ. 34, εικ. 193.

52. C. Walter, Three Hierarchs, σ. 253-254.

53. PG, 120, στ. 1134-1136.

που περιέχουν ομιλίες του Χρυσοστόμου. Στον κώδικα Ε.Β.Ε. 211 τα πορτραίτα του Χρυσοστόμου και του Παύλου εικονίζονται σε μετάλλια (φ. 96r). Σε άλλη μικρογραφία του ίδιου χειρογράφου ο Χρυσόστομος και ο Παύλος παριστάνονται ημίσωμοι, γυρισμένοι προς το κέντρο, ο πρώτος κρατώντας ένα μισάνοιχτο βιβλίο, ενώ ο δεύτερος ευλογεί (φ. 172r)[54] (Πίν. 58 β). Στον κώδικα της Ε.Β.Ε. 210 ο Χρυσόστομος και ο Παύλος απεικονίζονται σε δύο αντικριστές σελίδες, όρθιοι, μετωπικοί, κρατώντας βιβλία (φ. 93v Ιωάννης, φ. 94r Παύλος)[55].

Η αναβίωση του εικονογραφικού τύπου του ένθρονου συγγραφέα που συνοδεύεται από εμπνέουσες μορφές, παρατηρείται και αυτή σε μικρογραφίες χειρογράφων από τον 11ο αιώνα.

Η μόνη από τις τέσσερις γνωστές βιογραφίες του Χρυσοστόμου που περιέχουν λεπτομερή περιγραφή του επεισοδίου και που συνοδεύεται από τη σχετική εικονογράφηση, είναι εκείνη του μηνολογίου του Συμεών του Μεταφραστή.

Το ίδιο είδος χειρογράφου είναι εξάλλου και το μόνο από όσα διακοσμούνται με μικρογραφίες του οράματος, το οποίο παρουσιάζει άμεση σχέση ανάμεσα στο κείμενο και την εικόνα. Το μηνολόγιο αυτό συντάχθηκε από το Μεταφραστή στο β΄ μισό του 10ου αιώνα. Το έργο πρέπει να συμπληρώθηκε στα τέλη του ίδιου αιώνα. Γνώρισε μεγάλη επιτυχία στους δύο επόμενους αιώνες, 11ο και 12ο, όταν και εικονογραφήθηκε[56].

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω στοιχεία, μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η σκηνή του οράματος του Πρόκλου δημιουργήθηκε στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αιώνα για την εικονογράφηση του μηνολογίου του Μεταφραστή. Η νέα αυτή σκηνή χρησιμοποιήθηκε για την ιστόρηση και άλλων κειμένων, ενώ ο εικονογραφικός της τύπος επηρέασε ανάλογες παραστάσεις εκκλησιαστικών συγγραφέων.

Αν η σκέψη μας αυτή είναι σωστή, τότε μας επιτρέπει να προχωρήσουμε και στη διατύπωση κάποιων γενικότερων παρατηρήσεων για την εικονογράφηση του μεταφραστικού μηνολογίου. Συγκεκριμένα μας προσφέρει τη δυνατότητα να εκφράσουμε κάποιους ενδοιασμούς για τη μέχρι πρόσφατα ευρύτατα αποδεκτή θέση, κατ' αρχάς διατυπωμένη από την S. Der Nersessian, ότι δηλαδή, η εικονογράφηση του μεταφραστικού μηνολογίου εξαρτάται από την αρχαιότερη παράδοση και καμιά καινούργια σκηνή ή αγιογραφικός κύκλος δε δημιουργήθηκε για την ιστόρησή του[57]. Αναμφισβήτητα είναι αποδεκτή η θεωρία αυτή κατά το πρώ-

54. A. Grabar, Miniatures gréco-orientales, un manuscrit des Homélies de Saint Jean Chrysostome à la Bibliothèque Nationale d'Athènes (Atheniensis 211), Seminarium Kondakovianum 5 (Prague 1932), σ. 265, 257-268, εικ. XXIII, 1, 2, ανατ. στο L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age, II, Paris 1968, σ. 809-810, 812, 836, πίν. 192 α, 193 β. Α. Ξυγγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 14-15. Byzantine Art, A European Art, αριθ. 350, σ. 337.

55. P. Buberl, Miniaturenhandschriften in Athen, σ. 5, αριθ. 2, πίν. II, 2-3. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin 1935, σ. 61 κ.ε., πίν.LXVII, 399, 400. Byzantine Art, A European Art, αριθ. 349, σ. 336. Α. Ξυγγόπουλος, «Πηγή της σοφίας», σ. 14-15. Πορτραίτα του Χρυσοστόμου και του Παύλου ως συγγραφέων παριστάνονται ακόμη σε δύο αντικριστές σελίδες σε χειρόγραφο του 12ου αιώνα με λόγους του Χρυσοστόμου, Παρίσι, BN, gr. 224, φ. 6v Χρυσόστομος, φ. 7r Παύλος. H. Omont, Miniatures, σ. 49, πίν. CI.

56. A. Ehrhard, Überlieferung, II, σ. 306 κ.ε.

57. S. Der Nersessian, The Illustrations of the Metaphrastian Menologium, Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr, Princeton 1973, σ. 222-231, ανατ. στο Etudes Byzantines, σ. 129-138. Βλ. ακόμη Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, Παρατηρήσεις στην εικονογράφηση του τόμου του μηνός Σεπτεμβρίου στο Μηνολόγιο του Μεταφραστή, Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1982, σ. 22-23.

το της σκέλος: η εικονογράφηση του «Μεταφραστή», στερεότυπη και συμβατική σε γενικές γραμμές, αντανακλά πρότυπα αρχαιότερης εικονογραφικής παράδοσης. Οι ενδοιασμοί αφορούν, φυσικά, το δεύτερο σκέλος, σχετικά με την παντελή έλλειψη δημιουργίας νέων σκηνών για την ιστόρησή του. Πρόσφατα η N. Ševčenko, παρατήρησε σε σκηνές θαυμάτων του μηνολογίου του Σινά, gr. 500 και σε ιστορημένα αρχικά γράμματα άλλων εκδόσεων του Μεταφραστή αξιόλογη ευρηματικότητα[58]. Για ένα πολύ μικρό, εξάλλου, αριθμό σκηνών του μηνολογίου του Λονδίνου, BL Add. 11870, διατυπώθηκαν ανάλογες απόψεις. Συγκεκριμένα, αναγνωρίστηκαν ορισμένες σκηνές με πρωτότυπη θεματογραφία, που η σύνθεσή τους, όμως, βασίζεται σε στερεότυπα και γνωστά στην εποχή τους εικονογραφικά στοιχεία[59].

Με τη σειρά της η μελέτη της σκηνής του «οράματος του Πρόκλου» απέδειξε ότι πρόκειται για μια νέα σκηνή στο εικονογραφικό θεματολόγιο της εποχής, που δημιουργήθηκε για την ιστόρηση του μεταφραστικού μηνολογίου. Μπορεί συνεπώς να θεωρηθεί συγκεκριμένο παράδειγμα ανανέωσης της εικονογραφίας για το είδος αυτό χειρογράφων. Συγχρόνως η νέα αυτή σύνθεση, βασισμένη σε γνωστούς και συμβατικούς εικονογραφικούς τύπους, αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα του μέτρου της πρωτοτυπίας και του είδους της δημιουργίας, που αναγνωρίζουμε στις νέες σκηνές του Μεταφραστή.

Αθήνα, 1988 *ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ*

58. N. Ševčenko, Six Illustrated Editions, σ. 193.

59. A. Mitsani, Le ménologe métaphrastique illustré de Londres, British Library Additional 11870 (thèse, de doctorat, Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne), Paris 1987, σ. 204, 237-238, 292.

ΑΠΟ ΤΟ ΚΛΑΣΙΚΟ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

(Σχέδ. 1-3· Πίν. 59-68)

Σε σωστική ανασκαφή, η οποία έγινε το 1983 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Αργυρώς Βαγιάκη-Σκλαβενίτη, στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη της πόλης Χανίων και στη συμβολή των οδών Γιαμπουδάκη και Ξανθουδίδη, αποκαλύφθηκαν δώδεκα τάφοι διαφόρων τύπων, από τους οποίους ερευνήθηκαν οι ένδεκα[1]. Οι τάφοι του οικοπέδου αυτού ανήκουν στο νεκροταφείο της Κυδωνίας, της σημαντικής αρχαίας πόλης της δυτικής Κρήτης, η οποία σύμφωνα με τις επικρατέστερες απόψεις βρισκόταν στη θέση, όπου η σημερινή πόλη των Χανίων.

Με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα ο κύριος πυρήνας του νεκροταφείου των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων εντοπίζεται στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη και στην περιοχή των Δικαστηρίων, με προεκτάσεις προς την κατεύθυνση του Δημοτικού Κήπου και του Σταδίου και προς την περιοχή του σημερινού νεκροταφείου του Οσίου Λουκά. Φυσικά, ο τοπογραφικός αυτός προσδιορισμός είναι σχετικός, εφόσον δε στηρίζεται σε συστηματική ανασκαφική έρευνα της αρχαίας νεκρόπολης, αλλά σε τυχαίες αποκαλύψεις τάφων και σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων με αφορμή την ανέγερση νέων οικοδομών[2]. Επίσης η τοπογραφική σχέση

1. Οι τάφοι 1-2 και τα δύο ορύγματα ανασκάφηκαν από τη συνάδελφο Β. Νινιού, οι τάφοι 3-6 από τη συνάδελφο Μ. Βλαζάκη και οι τάφοι 7-12 από την υπογράφουσα. Οι ανασκαφικές φωτογραφίες και τα σχέδια οφείλονται στις αρχαιολόγους που διενέργησαν την ανασκαφή και οι φωτογραφίες των ευρημάτων στο Στ. Αλεξάνδρου. Οι δύο φωτογραφίες του στεφανιού από τον τάφο 3 οφείλονται στο φωτογράφο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Δ. Γιαλούρη με τη συγκατάθεση του Π. Καλλιγά. Ευχαριστώ θερμά την Η. Ζερβουδάκη και την Κ. Ρωμιοπούλου για τις συζητήσεις σχετικά με ορισμένα ευρήματα των τάφων.

Στις περιγραφές των αντικειμένων και στον καθορισμό της θέσης των κτερισμάτων γύρω από τους σκελετούς το «αριστερά» ή «δεξιά» νοείται πάντα ως προς το ίδιο το αντικείμενο και όχι ως προς το θεατή.

2. Οι τάφοι των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων, οι οποίοι έχουν αποκαλυφθεί στα Χανιά από τις αρχές του αιώνα ως το 1985, είναι οι εξής:

α) Ένας υστεροελληνιστικός (1ος αι. π.Χ.) υπόγειος λαξευτός εννεάκογχος τάφος και ένας ελληνιστικός κεραμοσκεπής στο ισόπεδο Μαζαλή, κοντά στα Δικαστήρια, στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη: Ν. Πλάτων, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 272-273, ΚρητΧρον 14 (1960), σ. 515.

β) Ένας ελληνιστικός υπόγειος λαξευτός τάφος με δεκατρείς ταφικούς θαλάμους, επίσης στο ισόπεδο Μαζαλή: Ν. Πλάτων, ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 292, ΚρητΧρον 17 (1963), σ. 392.

γ) Στην ίδια τοποθεσία και όπου ο ναός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου δύο κεραμοσκεπείς τάφοι του 4ου αι. π.Χ: Στ. Αλεξίου, ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 300, ΚρητΧρον 17 (1963), σ. 393.

δ) Ελληνιστικοί θηκοειδείς κτιστοί τάφοι κοντά στο κτίριο των Δικαστηρίων: Στ. Ξανθουδίδης, ΑΔ 6 (1920-21), Παράρτημα, σ. 164.

ε) Ένας ελληνιστικός υπόγειος λαξευτός τάφος με δεκατέσσερις ταφικούς θαλάμους στο οικόπεδο Εμμ. Μαρκάκη, βόρεια του θεάτρου Σαββάκη (σήμερα κινηματογράφος «Ολύμπια»): Σ. Παρασκευαΐδης, ΑΔ 10 (1926), Παράρτημα, σ. 44-48.

του νεκροταφείου με την πόλη των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων δεν μπορεί να καθοριστεί· οικοδομικά λείψανα της κλασικής εποχής, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, δεν έχουν έλθει στο φως και τα ελληνιστικά είναι ελάχιστα, ενώ αφθονούν κατάλοιπα της εποχής της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Οι πολύ γενικές επισημάνσεις των αρχαίων γεωγράφων για τη θέση της πόλης και οι πληροφορίες, οι οποίες αντλούνται από τον Ηρόδοτο, το Θουκυδίδη και άλλους συγγραφείς[3], δε μας διαφωτίζουν, βεβαίως, καθόλου ως προς το θέμα της οικιστικής οργάνωσης της Κυδωνίας. Μια λατρευτική σπηλιά με ευρήματα από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. ως και τον 3ο αι. μ.Χ., στην περιοχή του Αγροκηπίου, 3,5 χλμ. περίπου ανατολικά από τα Χανιά[4], μπορεί να συνδεθεί με την εξυπηρέτηση των θρησκευτικών αναγκών του αγροτικού πληθυσμού στην ευρύτερη περιοχή κυριαρχίας της Κυδωνίας. Γεγονός παραμένει μέχρι

στ) Ένας άλλος, πρώιμος ελληνιστικός, υπόγειος λαξευτός εννεάκογχος τάφος και δύο κεραμοσκεπείς στο οικόπεδο Μαθιουλάκη, στη συμβολή των οδών Γ. Χατζιδάκη και Γιαμπουδάκη, σε ελάχιστη απόσταση από το οικόπεδο Βαγιάκη-Σκλαβενίτη: Στ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, Ελληνιστικός οικογενειακός τάφος στα Χανιά, Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Α΄, Ηράκλειο 1985, σ. 216 κ.ε.

ζ) Ένας εντελώς συλημένος υπόγειος λαξευτός τάφος με επτά ταφικούς θαλάμους, ίδιου τύπου με τους προηγούμενους, στην οδό Σολωμού, μπροστά από το κτίριο του ΙΚΑ: Ανασκαφή του 1984 από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

η) Ένας κλασικός κιβωτιόσχημος τάφος στο οικόπεδο Ντουντουλάκη, στην οδό Ηγουμένου Γαβριήλ 55: Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 368.

θ) Επτά τάφοι (κιβωτιόσχημοι, απλοί λακκοειδείς ή από πήλινες πλάκες), του 4ου αι. π.Χ., στην οδό Ηγουμένου Γαβριήλ και μπροστά στο πεζοδρόμιο του 8ου Δημοτικού Σχολείου: Κ. Δαβάρας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 497-498.

ι) Κατεστραμμένοι ελληνιστικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, στην οδό Ηγουμένου Γαβριήλ: ανασκαφή του 1984 από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

ια) Δύο διπλοί κτιστοί τάφοι του 5ου αι. π.Χ. στην οδό Πολυρρηνίας, κοντά στο σημερινό νεκροταφείο του Οσίου Λουκά: Ι. Α. Παπαποστόλου, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 921-925.

ιβ) Ένας κλασικός διπλός κτιστός τάφος στην ιδιοκτησία Μπατάγια, στην ίδια περιοχή με τους τάφους που αναφέρονται παραπάνω (ια): Β. Θεοφανείδης, ΑΕ 1948-49, Αρχαιολ. Χρονικά, σ. 18-19. Για τή χρονολόγηση βλ. και Ι. Παπαποστόλου, ό.π., σ. 925.

ιγ) Κλασικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι στην οδό Απτέρας, επίσης κοντά στο σημερινό νεκροταφείο του Οσίου Λουκά: ανασκαφή του 1985 από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

ιδ) Τέλος, ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με μοναδικό κτέρισμα ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο ερευνήθηκε στην οδό Μουρνιών, στην αυλή της οικίας Δ. Σαλιβουράκη: Ι. Α. Παπαποστόλου, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 347.

Στην ίδια περιοχή, όπου απλωνόταν το νεκροταφείο της πόλης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και ιδιαίτερα στην περιοχή γύρω από το κτίριο των Δικαστηρίων, εκτεινόταν και τμήμα από το νεκροταφείο του μινωικού οικισμού, από το οποίο έχουν ανασκαφεί αρκετοί θαλαμοειδείς τάφοι της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου. Πλήρης βιβλιογραφία ως το 1965 βλ. στο M. S. F. Hood, Minoan Sites in the Far West of Crete, BSA 60 (1965), σ. 109 κ.ε. Επίσης σε απόσταση λίγων μέτρων από τους ελληνιστικούς τάφους στην οδό Ηγουμένου Γαβριήλ, που αναφέρονται πιο πάνω (ι), ανασκάφηκε το 1984 από την ΚΕ΄ Εφορεία ένας ασύλητος θαλαμοειδής τάφος της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου. Η χρήση της περιοχής του νεκροταφείου συνεχίσθηκε και στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας: βλ. Στ. Ξανθουδίδης, ό.π., Ν. Πλάτων, ΚρητΧρον 6 (1952), σ. 480· 12 (1958), σ. 482· 13 (1959), σ. 392.

3. Ο Ηρόδοτος (ΙΙΙ, 59) παρέχει την πληροφορία για την ίδρυση της πόλης το 524 π.Χ. από Σάμιους φυγάδες και για την κατάληψή της από τους Αιγινήτες το 515 π.Χ. Ο Στράβων (VIII, 376) προσθέτει ότι οι Αιγινήτες έστειλαν αποίκους στην Κυδωνία. Ο Θουκυδίδης (Β, 85) μας πληροφορεί για την αθηναϊκή κατάληψη το 429 π.Χ. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (XVI, 63) και ο Παυσανίας (Χ, 2, 7) αναφέρουν την ανεπιτυχή πολιορκία της Κυδωνίας από το Φωκέα στρατηγό Φάλαικο το 344 π.Χ.

4. Μ. Πωλογιώργη, Λατρευτική σπηλιά ιστορικών χρόνων στα Χανιά, Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Α΄, Ηράκλειο 1985, σ. 301 κ.ε.

σήμερα ότι απτά στοιχεία για την Κυδωνία των κλασικών χρόνων και της πρώιμης ελληνιστικής εποχής μας δίνουν σχεδόν αποκλειστικά τα ευρήματα των τάφων.

Από τους τάφους του οικοπέδου Βαγιάκη-Σκλαβενίτη έξι ήταν κεραμοσκεπείς, πέντε κτιστοί κιβωτιόσχημοι και ένας λακκοειδής. Λίγοι βρέθηκαν συληημένοι και μισοκατεστραμμένοι. Οι περισσότεροι ήταν άθικτοι και ορισμένοι από τους κιβωτιόσχημους τάφους περιείχαν ενδιαφέροντα κτερίσματα.

Για την κατασκευή των κεραμοσκεπών τάφων είχε λαξευθεί στο μαλακό κιτρινωπό βράχο της περιοχής, τον κούσκουρα, ένα πολύ αβαθές ορθογώνιο όρυγμα, στο οποίο είχε εναποτεθεί ο νεκρός σε ύπτια θέση και κατά κανόνα με προσανατολισμό Α.-Δ. Κάθε όρυγμα καλύφθηκε στη συνέχεια με κεραμίδες, επιμήκεις και καμπύλες για τις δύο μακριές πλευρές, κατά τρόπο ώστε να συγκλίνουν προς τα πάνω και να εφάπτονται στο ανώτερο άκρο, και για τις στενές πλευρές κεραμίδες ορθογώνιες, όρθια τοποθετημένες. Σε όλους τους τάφους οι κεραμίδες ήταν σπασμένες και συμπιεσμένες από τα υπερκείμενα χώματα. Στους κεραμοσκεπείς τα κτερίσματα ήταν και ελάχιστα και πενιχρά.

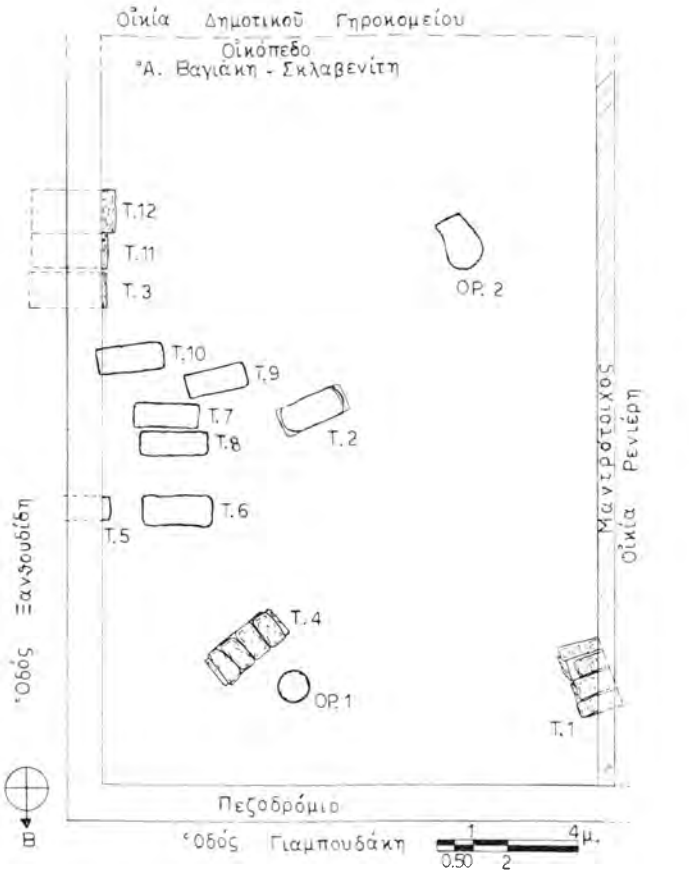
Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είχαν κατασκευαστεί από απλές ισομεγέθεις πώρινες πλάκες, αδρά κατεργασμένες, πάχους 0,18-0,20 μ. περίπου, από δύο για κάθε μακριά πλευρά, μία για κάθε στενή και τρεις ως τέσσερις για την κάλυψη. Με τις πλάκες αυτές είχε επενδυθεί το αρχικό βαθύ ορθογώνιο λάξευμα στο βράχο. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα λευκού χρώματος, λεπτό, χωρίς γραπτή ή άλλη διακόσμηση. Σε ορισμένους τάφους οι πλάκες των στενών πλευρών έφεραν στα άκρα εγκοπές ώστε να θηλυκώνουν σ' αυτές οι πλάκες των μακρών τοιχωμάτων. Σε όλες τις περιπτώσεις ως δάπεδο του τάφου χρησίμευε ο φυσικός μαλακός βράχος με μια λεπτή στρώση άμμου, πάνω στην οποία είχαν αποτεθεί οι νεκροί. Χρησιμοποίηση ξύλινων φορείων ή φερέτρων δε διαπιστώθηκε, εφόσον μεταξύ των ευρημάτων δε συγκαταλέγονται σιδερένια καρφιά ούτε βρέθηκαν υπολείμματα ξύλου[5]. Στους κιβωτιόσχημους τάφους είχαν ταφεί οι πλουσιότεροι νεκροί, όπως φανερώνουν τα κτερίσματα.

Ο λακκοειδής τάφος ήταν ένα απλό βαθύ ορθογώνιο όρυγμα στο βράχο. Την κάλυψη, πιθανότατα, αποτελούσαν κεραμίδες ή πήλινες πλάκες, κομμάτια από τις οποίες βρέθηκαν μέσα στον τάφο[6]. Τέλος, σε δύο άλλα ορύγματα, τα οποία ερευνήθηκαν μέχρι βάθους 1,10 μ. περίπου, ένα σχήματος κυκλικού και ένα σχήματος αψιδωτού, διαστ. 1,50× 1,10 μ., με επίχωση από σκληρό κοκκινωπό χώμα, δεν υπήρξαν ευρήματα και δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί η χρήση τους.

Η πλειονότητα των τάφων αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου (Σ χ έ δ. 1). Ο προσανατολισμός τους είναι Α.-Δ. ή με μια απόκλιση ΒΑ.-ΝΔ. Μόνο ο κιβωτιόσχημος τάφος 1, ο οποίος αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου, έχει διαφορετικό προσανατολισμό από τους υπόλοιπους, ΒΔ.-ΝΑ. Ο ενταφιασμός των νεκρών ακολούθησε το γενικό προσανατολισμό των τάφων, δηλαδή το κεφάλι ήταν στην ανατολική πλευρά, ενώ στον τάφο 1 στη βόρεια. Σε κάθε τάφο είχε ταφεί από ένας νεκρός, με εξαίρεση τους κιβωτιό-

5. Σε άλλες ελληνικές περιοχές, όπως για παράδειγμα στον Ωρωπό Αττικής, η χρησιμοποίηση ξύλινων φορείων ή φερέτρων σε κιβωτιόσχημους τάφους αποτελεί σχεδόν κανόνα: ανασκαφή στον Ωρωπό από τη Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων το 1985 και 1986.

6. Όμοιοι τάφοι έχουν ερευνηθεί και σε άλλο σημείο του ίδιου νεκροταφείου. Κ. Δαβάρας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 497-498, τάφοι ΣΤ΄ και Ζ΄.

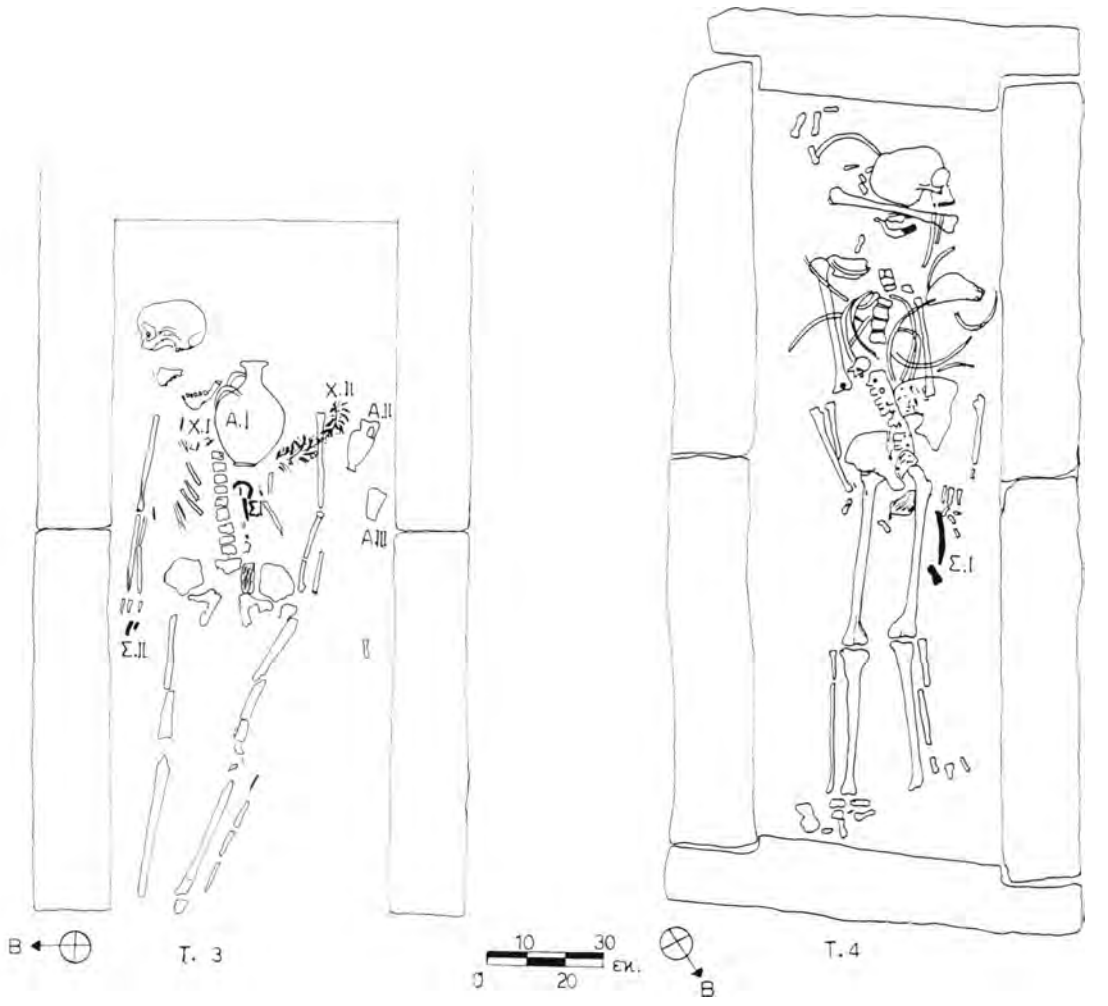

Σχέδ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής με τη θέση των τάφων.

σχημους τάφους 1 και 12, στους οποίους βρέθηκαν από δύο σκελετοί, τοποθετημένοι παράλληλα, τον κιβωτιόσχημο τάφο 3, όπου εκτός από τον ενταφιασμό της νεκρής είχε γίνει και εγχυτρισμός βρέφους σε πήλινη υδρία και τον κεραμοσκεπή τάφο 6, στον οποίο διαπιστώθηκε ανακομιδή οστών από προηγούμενη ταφή στο δυτικό άκρο του. Καύσεις νεκρών δε βρέθηκαν.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος 1, εσωτ. διαστ. 1,86×0,72×0,85 μ., είχε συληθεί. Μοναδικό εύρημα ήταν λίγα κομμάτια από σιδερένια στλεγγίδα. Ο λακκοειδής τάφος 2, διαστ. 1,90× 0,86×0,90 μ., είχε, επίσης, συληθεί. Από τα κτερίσματα βρέθηκαν ένα απολέπισμα οψιανού και ένας απλός χάλκινος κρίκος (Χ. Ι, αριθ. ευρ. Μ 481), περασμένος σε δάκτυλο του δεξιού χεριού. Είναι σπασμένος σε τέσσερα κομμάτια και σε κακή κατάσταση διατήρησης. Διάμ. 0,021 μ.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος 3, εσωτ. διαστ. 1,80×0,75×0,73 μ., βρέθηκε κατά το μεγαλύτερο τμήμα του κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Ξανθουδίδη. Ο εκσκαφέας είχε αφαιρέσει την πλάκα της δυτικής στενής πλευράς. Η νεκρή είχε ταφεί σε ύπτια στάση και η πήλινη υδρία (Α. Ι, αριθ. ευρ. 6077) με τον εγχυτρισμό βρέθηκε πλαγιαστή στην αριστερή πλευρά του σκελετού, ενμέρει πάνω στον ώμο και στο θώρακα (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 59 α). Τα κτερίσματα ήταν: δύο όμοιες πήλινες όλπες (Α. ΙΙ, αριθ. ευρ. 6076 και Α. ΙΙΙ, αριθ. ευρ. 6075) πλάι στον αριστερό βραχίονα. Μία χάλκινη βελόνη (Χ. Ι, αριθ. ευρ. Μ 473) περίπου στο

Σχέδ. 2. Οι τάφοι 3 και 4.

ύψος του δεξιού ώμου, οξειδωμένη, σε κακή κατάσταση διατήρησης, σπασμένη σε τέσσερα κομμάτια και ελλιπής στο ανώτερο τμήμα. Μία σιδερένια στλεγγίδα (Σ. Ι, αριθ. ευρ. Μ 474) κατά μήκος της σπονδυλικής στήλης, επίσης πολύ οξειδωμένη και σπασμένη σε πολλά κομμάτια, με ορθογώνια καμπτόμενη λαβή[7]. Τμήμα από την κυρτή λεπίδα δεύτερης, μικρότερης στλεγγίδας (Σ. ΙΙ) βρέθηκε στο δεξιό χέρι. Ένα στεφάνι από επιχρυσωμένο χαλκό και πηλό (Χ. ΙΙ, αριθ. ευρ. Μ 472) βρέθηκε σχεδόν διαλυμένο αριστερά της υδρίας με τον εγχυ-

7. Οι σιδερένιες στλεγγίδες αποτελούσαν συνηθισμένο κτέρισμα στους τάφους που εξετάζουμε. Η ελλιπής και πολύ κακή διατήρηση των στλεγγίδων του τάφου 3, αλλά και εκείνων που βρέθηκαν στους τάφους 1, 4, 8 και 10, επιτρέπει μόνο τη γενική παρατήρηση ότι ανήκουν στον τύπο με την ορθογώνια καμπτόμενη λαβή, ο οποίος συνηθίζεται στους ελληνιστικούς χρόνους. Βλ. Ι. Α. Παπαποστόλου, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 334, σημ. 340 (όπου και για την τοποθέτηση στλεγγίδων, χωρίς διάκριση, σε ανδρικές και σε γυναικείες ταφές). Κ. Τζαναβάρη, Μακεδονικά 23 (1983), σ. 269 κ.ε. E. G. Pemberton, Hesperia 54 (1985), σ. 290.

τρισμό (Πίν. 59 α). Φύλλα και καρποί από το στεφάνι βρέθηκαν κάτω και από τη σπονδυλική στήλη και τη λεκάνη της νεκρής, όπου κύλησαν, προφανώς, μετά τη διάλυσή του. Η θέση εύρεσης του κύριου τμήματος του στεφανιού καθιστά πολύ πιθανή την εκδοχή ότι αυτό αρχικά περιέβαλε το λαιμό της υδρίας.

Α. Ι. Πήλινη υδρία-κάλπις (αριθ. ευρ. 6077) (Πίν. 59 β-γ). Ύψ. 0,31, διάμ. χείλ. 0,11, διάμ. βάσ. 0,085, μέγ. διάμ. σώμ. 0,20 μ.

Ακέραιη. Πηλός καστανός με λίγες προσμείξεις, αλείφωμα ομοιόχρωμο, βαφή καστανόμαυρη. Στη βάση του λαιμού δακτύλιος, σώμα ωοειδές, βάση δακτυλιόσχημη, λαβές ταινιόσχημες. Βαφή στο χείλος και εν μέρει στο λαιμό, εσωτερικά και εξωτερικά, καθώς και στις δύο οριζόντιες λαβές. Στο σώμα τρεις μεγάλοι ολόβαφοι δίσκοι συνδεόμενοι με δύο ταινίες. Η βαφή δημιουργεί καταλειβάδες στο λαιμό και το σώμα.

Α. ΙΙ. Πήλινη όλπη (αριθ. ευρ. 6076) (Πίν. 60 α, αριστερά). Ύψ. (με τη λαβή) 0,14, (χωρίς τη λαβή) 0,132, διάμ. χείλ. 0,035, διάμ. βάσ. 0,035 μ.

Ακέραιη, άβαφη. Πηλός ανοικτός καστανός με λίγες προσμείξεις, αλείφωμα ομοιόχρωμο, Σώμα ραδινό με τονισμένο ώμο και μείωση προς τα κάτω, ψηλή, κωνική βάση, λαβή ταινιόσχημη, που υψώνεται πάνω από το χείλος.

Α. ΙΙΙ. Πήλινη όλπη (αριθ. ευρ. 6075) (Πίν. 60 α, δεξιά). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο στον ώμο και τη λαβή. Πηλός, αλείφωμα και σχήμα όμοια με την προηγούμενη.

Οι δύο όλπες του τάφου 3 αποτελούν προϊόντα τοπικής παραγωγής. Παρόμοιες προέρχονται και από τον εννεάκογχο λαξευτό τάφο του οικοπέδου Μαθιουλάκη, του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ.[8].

Χ. ΙΙ. Στεφάνι με φύλλα και καρπούς μυρτιάς (αριθ. ευρ. Μ 472) (Πίν. 60 β-γ). Η κατάσταση διατήρησης είναι πολύ κακή. Το στέλεχος αποτελείται από δύο επάλληλες ταινίες, μία μολύβδινη, πλ. 0,005 μ., και μία από καλάμι, πλ. 0,007 μ. περίπου[9]. Τα κλαδάκια και τα φύλλα είναι κατασκευασμένα από επιχρυσωμένο χαλκό και οι σφαιρικοί καρποί από επίσης επιχρυσωμένο πηλό. Τα φύλλα είναι λογχοειδή με κεντρική κάθετη νεύρωση, μήκ. 0,03 και μέγ. πλ. 0,007 μ. Οι καρποί έχουν διάμετρο 0,005-0,006 μ. Στους περισσότερους διατηρούνται μόνο ίχνη από την επιχρύσωση. Ο αριθμός των σωζόμενων καρπών είναι ενενήντα και αυτός των φύλλων τουλάχιστον εκατόν τέσσερα (τα περισσότερα φύλλα σώζονται αποσπασματικά). Παραδείγματα τέτοιων στεφανιών, προερχόμενα από κλασικούς και, κυρίως, από ελληνιστικούς τάφους, υπάρχουν πολλά:

α) Στεφάνι με ξύλινο στέλεχος, χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα και πήλινους καρπούς μυρτιάς προέρχεται από τον πρώιμο ελληνιστικό τάφο του οικοπέδου Μαθιουλάκη[10].

β) Άλλο στεφάνι με ξύλινο στέλεχος, επίσης, επιχρυσωμένα χάλκινα φύλλα δρυός και πήλινους καρπούς δρυός βρέθηκε στον τάφο 18 του τύμβου Φερών[11].

γ) Ελάχιστα υπολείμματα από χάλκινο, επιχρυσωμένο στεφάνι μυρτιάς με πήλινους καρπούς και χάλκινο ή ξύλινο στέλεχος προέρχονται από τάφο της Βεργίνας[12].

8. Στ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ό.π., σ. 221, φωτ. 7.

9. Η εξακρίβωση των υλικών του στεφανιού έγινε στο εργαστήριο συντήρησης μεταλλίνων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

10. Στ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ό.π., σ. 225.

11. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, ΑΑΑ XVI (1983), σ. 40.

12. Δ. Παντερμαλής, Μακεδονικά XII (1972), σ. 166.

δ) Πήλινες επιχρυσωμένες ψήφοι σχήματος καρπών μυρτιάς, που προέρχονται από στεφάνι, συλλέχθηκαν από τάφο της Αλίκυρνας, κοντά στο Μεσολόγγι[13].

ε) Ανάλογο στεφάνι, όπως φαίνεται από τη φωτογραφία, προέρχεται από τάφο της αρχαίας Ακάνθου στη Χαλκιδική[14].

στ) Διαλυμένο στεφάνι με μολύβδινο και ξύλινο στέλεχος, κλαδιά και φύλλα από επιχρυσωμένο χαλκό και μικρούς πήλινους ρόδακες βρέθηκε στο Άρζος Θράκης[15].

ζ) Παρόμοια στεφάνια έχουν βρεθεί επίσης στην Όλυνθο (με φυτικά διακοσμητικά μέλη), στην Πέργαμο (πέντε στεφάνια μυρτιάς), στην Αλεξάνδρεια (μυρτιάς), στον Τάραντα (κισσού)[16]. Μάλιστα, το στεφάνι από την Αλεξάνδρεια βρέθηκε πάνω σε υδρία[17], όπως πρέπει να ήταν τοποθετημένο και το δικό μας, αν κρίνουμε με βάση τη θέση εύρεσής του.

Η πιθανότερη χρονολόγηση του τάφου 3 είναι η πρώιμη ελληνιστική εποχή (τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.).

Ο κιβωτιόσχημος τάφος 4 (Σχέδ. 2· Πίν. 61 α), εσωτ. διαστ. 1,90×0,63×0,74 μ., ήταν ασύλητος, αλλά τα κτερίσματα ήταν πενιχρά: μία σιδερένια στλεγγίδα (Σ. Ι, αριθ. ευρ. Μ 475), την οποία ο νεκρός κρατούσε με το αριστερό χέρι κατά μήκος του αντίστοιχου μηρού, σπασμένη σε πολλά κομμάτια και ελλιπής, και ένας ασημένιος οβολός, εντελώς φθαρμένος. Όσον αφορά το σκελετό παρατηρήθηκε ότι οι σπόνδυλοι ήταν κολλημένοι μεταξύ τους και η σπονδυλική στήλη παρουσίαζε μια πολύ έντονη κύρτωση.

Ο κεραμοσκεπής τάφος 5 δεν ερευνήθηκε, γιατί βρισκόταν ολόκληρος κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Ξανθουδίδη. Οι τάφοι 6-10, όλοι κεραμοσκεπείς, ήταν χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το αβαθές όρυγμα στο βράχο είχε διαστάσεις: μήκ. 1,85-2, πλ. από 0,70-0,85, βάθ. 0,06-0,20 μ.

Τα κτερίσματα ήταν τα εξής: στον τάφο 6, μία λεπίδα οψιανού. Στον τάφο 7, ένας απλός χάλκινος ακόσμητος δίσκος (Χ. Ι, αριθ. ευρ. Μ 477), αριστερά του κρανίου, διαμ. 0,072, πάχ. 0,002 μ., μαζί με ελάχιστα κομμάτια οξειδωμένου σιδήρου. Στον τάφο 8, μία σιδερένια στλεγγίδα με ορθογώνια καμπτόμενη λαβή (Σ. Ι, αριθ. ευρ. Μ 476), την οποία ο νεκρός κρατούσε και με τα δύο χέρια πάνω στην ηβική χώρα. Είναι σπασμένη σε πολλά κομμάτια και σε κακή κατάσταση διατήρησης. Στην κάτω σιαγόνα βρέθηκε ένας ασημένιος «ψευδοαιγινητικός» οβολός σωζόμενος ελλιπώς (Πίν. 61 β). Στον τάφο 9, λίγα κομμάτια από σιδερένιο αδιάγνωστο αντικείμενο. Στον τάφο 10, ένα ελλιπές πήλινο μυροδοχείο με ατρακτόσχημο σώμα και ψηλό πόδι (fusiform unguentarium) (Α. Ι, αριθ. ευρ. 6090), ανάμεσα στα πόδια του νεκρού, ελληνιστικών χρόνων. Κομμάτια από τη λεπίδα σιδερένιας στλεγγίδας (Σ. Ι, αριθ. ευρ. Μ 478) βρέθηκαν πάνω στη λεκάνη.

Οι τάφοι 11 και 12 ήταν οι πιο ενδιαφέροντες από την άποψη των κτερισμάτων[18]. Πρό-

13. Ιφ. Δεκουλάκου, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 325, Πίν. 301 η.

14. Αικ. Ρωμιοπούλου, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 678, Πίν. 491 γ.

15. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 303, Πίν. 206 α-β.

16. Βλ. In. Blanck, Griechische Goldschmuckimitationen des 4. Jahrhunderts v. Chr., Antike Welt 7 (1976), σ. 26 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία.

17. E. Breccia, La necropoli di Sciatbi, Catalogue général des antiquités égyptiennes. Musée d'Alexandrie, Κάιρο, 1912, σ. 33, αριθ. 50, πίν. 37, 47.

18. Οι τάφοι αυτοί βρίσκονται σχεδόν ολόκληροι περίπου 1 μ. κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Ξανθουδίδη. Για την έρευνά τους, την οποία κατέστησαν αρκετά δύσκολη η συνεχής βροχή και η διαρροή νερού μέσα στους τάφους από υδρευτικό σωλήνα του δήμου, αφαιρέθηκαν αναγκαστικά όχι οι καλυπτήριες πλάκες, αλλά εκείνες των δυτικών τοιχωμάτων.

κειται για δύο κιβωτιόσχημους τάφους με κοινό ενδιάμεσο τοίχωμα από δύο πλάκες, αλλά με διαφορετικές διαστάσεις εσωτερικά (Π ί ν. 61 γ, 62 α). Τάφος 11: διαστ. 1,80×0,66×0,69 μ. Τάφος 12: διαστ. 2×0,82×0,74 μ. Ένας νεκρός είχε ταφεί στον τάφο 11 και δύο στον τάφο 12, τοποθετημένοι παράλληλα, σε ύπτια θέση.

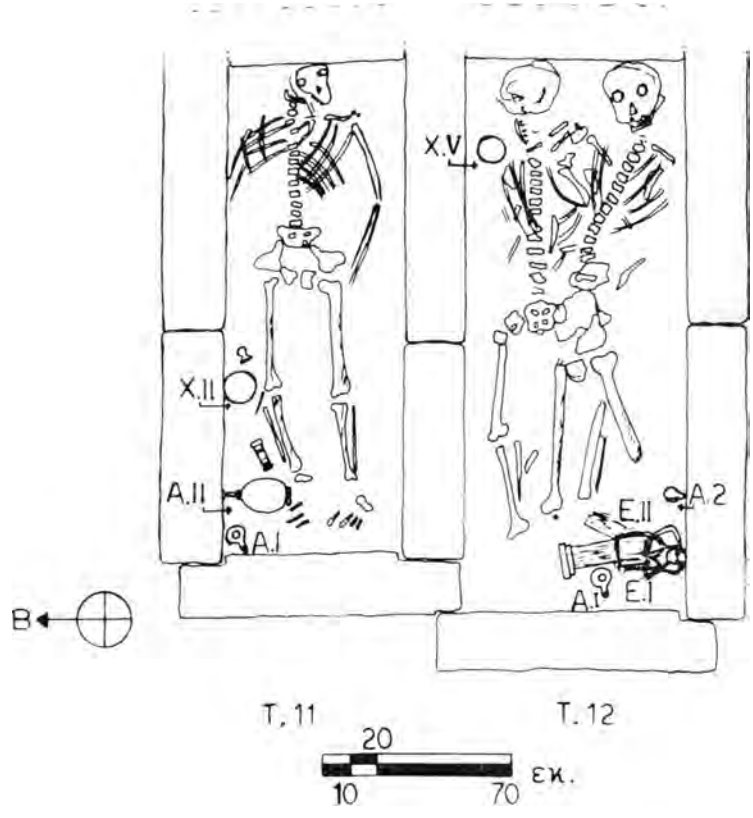
Ο τρόπος κατασκευής των τάφων δείχνει ότι ο τάφος 12 πρέπει να κατασκευάστηκε μεταγενέστερα από ότι ο τάφος 11, έστω και αν υπάρχει το κοινό ενδιάμεσο τοίχωμα (Σ χ έ δ. 3). Οι πλάκες των τριών πλευρών του τάφου 12 πρέπει να προστέθηκαν στις υπάρχουσες δύο της νότιας μακριάς πλευράς του τάφου 11, ώστε να συμπληρωθεί το κιβώτιο του διπλανού τάφου. Η πλάκα της δυτικής στενής πλευράς του τάφου 11 σχημάτιζε και στα δύο άκρα της όψης, προς το εσωτερικό του τάφου, κάθετες εγκοπές, πλ. 0,21 και 0,17 μ. και βάθ. 0,03 μ., για να θηλυκώνουν σ' αυτές οι πλάκες των μακρών τοιχωμάτων. Αντίθετα η πλάκα της δυτικής στενής πλευράς του τάφου 12 θηλύκωνε σχηματίζοντας την κατάλληλη εγκοπή μόνο στο άκρο του νότιου μακρού τοιχώματος. Στο άλλο άκρο προσαρμοζόταν σε αβαθή εγκοπή, πλ. 0,06 μ., στην εξωτερική όψη της πλάκας της δυτικής πλευράς του τάφου 11. Είναι φανερό ότι το κενό των 0,20 μ. από το άκρο του ενδιάμεσου τοιχώματος ως την πλάκα της δυτικής πλευράς του τάφου 12 συμπλήρωνε η πλάκα του τάφου 11. Τη χρονική διαφορά στην κατασκευή των τάφων αυτών επιβεβαιώνει και η χρονολόγηση των ευρημάτων.

Τα κτερίσματα που συνόδευαν το νεκρό του τάφου 11 (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 62 β), ήταν: ένας πήλινος λύχνος (Α. Ι, αριθ. ευρ. 6091) και μία αρυβαλλοειδής λήκυθος (Α. ΙΙ, αριθ. ευρ. 6092) στη δεξιά πλευρά και προς τα πόδια του νεκρού. Μία χάλκινη ελλιπής και στα δύο άκρα βελόνη (Χ. Ι, αριθ. ευρ. Μ 480), πλάι στη δεξιά κνήμη, ένα χάλκινο κάτοπτρο με οστέινη λαβή (Χ. ΙΙ, αριθ. ευρ. Μ 479), στην ίδια πλευρά και στο ύψος περίπου του γόνατος. Δύο λεπτοί χάλκινοι κρίκοι (Χ. ΙΙΙ) στο ύψος του αριστερού ώμου και τέσερα λεπτά χάλκινα καρφάκια (Χ. IV) προς τα πόδια. Από το κοσκίνισμα των χωμάτων του τάφου συλλέχθηκαν άλλοι τέσσερις χάλκινοι κρίκοι (Χ. ΙΙΙ), ένα μικρό χρυσό κυκλικό αδιάγνωστο αντικείμενο (ΧΡ. Ι) και ένα ασημένιο νόμισμα (Ν. Ι).

Α. Ι. Πήλινος μονόμυξος λύχνος (αριθ. ευρ. 6091) (Π ί ν. 63 α-β). Ύψ. 0,041, μήκ. 0,09, διάμ. σώμ. 0,06, διάμ. βάσ. 0,041 μ.

Ακέραιος. Πηλός ανοικτός καστανός. Γάνωμα μαύρο, στιλπνό, απολεπισμένο κατά τόπους. Ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά με εξαίρεση την κάτω επιφάνεια της βάσης και την αυλάκωση γύρω από το χείλος. Βάση υπερυψωμένη με ελαφρά κοίλη την κάτω επιφάνεια. Το περίγραμμα του σώματος καμπύλο. Το χείλος είναι κυρτό και κλίνει προς την οπή πληρώσεως. Στη δεξιά πλευρά του λύχνου υπάρχει διάτρητη απόφυση (ωτίον). Ο μυκτήρας μακρύς με επίπεδη την πάνω επιφάνεια και καμπυλόγραμμη απόληξη. Στην οπή για το φυτίλι δεν υπάρχουν ίχνη από φωτιά· ο λύχνος συνεπώς ήταν αχρησιμοποίητος. Είναι αττικής προέλευσης και χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., οπωσδήποτε όχι μετά το 350 π.Χ. Σε λύχνους, όπως ο δικός μας, θεωρείται ότι η διάτρητη απόφυση στο πλάι του σώματος εμφανίζεται για πρώτη φορά γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και το κυρτό χείλος παρουσιάζεται στην πλειονότητα των λύχνων στη δεκαετία λίγο πριν και λίγο μετά το 350 π.Χ.[19].

19. Πρβλ. I. Scheibler, Kerameikos XI, Griechische Lampen, Berlin 1976, τύπος RSL 4, σ. 26 κ.ε., ιδιαίτερα αριθ. 105, σ. 29, πίν. 20 και 21. R. H. Howland, The Athenian Agora IV, Greek Lamps and their Survivals, Princeton-New Jersey 1958, τύπος 25 B, σ. 72 κ.ε., πίν. 10 και 38. G. R. Davidson, Small Objects from the Pnyx: I, Hesperia, Suppl. VII (1943), τύπος VII, πρώτη ομάδα, αριθ. 52, σ. 54, εικ. 22. O. Broneer, Isthmia III, Terracotta Lamps, Princeton-New Jersey, 1977, τύπος VII D, σ. 17, αριθ. 126, πίν. 3 και 17.

Σχέδ. 3. Οι τάφοι 11 και 12.

Α. ΙΙ. Αρυβαλλοειδής λήκυθος ρυθμού Kerch (αριθ. ευρ. 6092) (Πίν. 64 α-δ). Ύψ. 0,212, διάμ. χείλ. 0,059, διάμ. σώμ. 0,102, διάμ. βάσ. 0,074 μ.

Συγκολλημένη στο λαιμό. Πηλός ανοικτός καστανός, καθαρός. Γάνωμα μαύρο, στιλπνό, απολεπισμένο κατά τόπους. Επίθετα χρώματα: λευκό, ρόδινο, γαλανό και χρυσό. Στόμιο χοανοειδές, ράβδωση στη βάση του λαιμού, σώμα ωοειδές, βάση δακτυλιόσχημη με αυλάκωση στο μέσον, λαβή ταινιόσχημη με νεύρωση κατά μήκος της ράχης.

Στο λαιμό γλωσσοειδές κόσμημα, στο πάνω και κάτω μέρος του σώματος ιωνικό κυμάτιο, κάτω από τη λαβή περίτεχνο ανθεμωτό κόσμημα, συνηθισμένο στις αρυβαλλοειδείς ληκύθους. Στην κύρια όψη εικονίζεται η Ευρώπη με τον ταύρο ανάμεσα σε δύο Έρωτες. Όλα τα πρόσωπα κινούνται από δεξιά προς τα αριστερά. Η Ευρώπη αιωρείται κρατώντας τον ταύρο μάλλον από τον τράχηλο, καθώς αυτός καλπάζει πάνω από τα κύματα της θάλασσας, από την οποία έχουν αναπηδήσει δύο δελφίνια. Οι Έρωτες, γυμνοί, με το ιμάτιο να κρέμεται από το αριστερό χέρι και κρατώντας στεφάνια πλαισιώνουν τη σκηνή. Λευκό επίθετο χρώμα έχει χρησιμοποιηθεί για το σώμα του ταύρου, της Ευρώπης, των Ερώτων και για τα δελφίνια. Ίχνη από λευκό και ρόδινο χρώμα διακρίνονται στο ιμάτιο της Ευρώπης και σ' αυτά των Ερώτων. Τα κέρατα του ταύρου είναι επιχρυσωμένα. Για τα κύματα της θάλασσας έχει χρησιμοποιηθεί γαλανό χρώμα, καθώς και για τις φτερούγες των Ερώτων, όπου τα ίχνη είναι ελάχιστα. Επίθετος πηλός με υπολείμματα επιχρύσωσης έχει χρησιμοποιηθεί για τη στεφάνη στα μαλλιά των Ερώτων, την κοκκίδωση στη στεφάνη που συγκρατεί τα μαλλιά της Ευρώπης

και για τα ψέλια στα χέρια της. Λίγες ανατομικές λεπτομέρειες και τα μάτια έχουν αποδοθεί με πολύ λεπτές μαύρες γραμμές.

Πρόκειται για έργο αττικού εργαστηρίου, εισηγμένο στην Κρήτη. Χρονολογείται γύρω στο 365-350 π.Χ. Ως προς το σχήμα η λήκυθος του τάφου 11 είναι απολύτως όμοια με δύο άλλες ληκύθους του ρυθμού Kerch στο Λένινγκραντ και στο Βερολίνο, οι οποίες χρονολογούνται από τον Schefold στο 365-350 π.Χ.[20].

Ο μύθος της αρπαγής της Ευρώπης από το Δία-ταύρο, μύθος που σχετίζεται ιδιαίτερα και με την Κρήτη, έχει αποτελέσει θέμα πολύ αγαπητό στην αρχαία τέχνη. Ένας ή περισσότεροι Έρωτες ως συνοδοί της Ευρώπης και του ταύρου προστίθενται στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία κατά τον 4ο αι. π.Χ.[21]. Κατά την εποχή αυτή αλλάζει, επίσης, και ο τρόπος απεικόνισης της Ευρώπης. Ενώ προηγουμένως, στα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά έργα, η Ευρώπη καθόταν πάνω στον ταύρο, από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. αρχίζει να αιωρείται δίπλα στο ζώο και αυτός ο τύπος παράστασης γίνεται πολύ συχνότερος κατά τον 4ο αι. π.Χ.[22]. Στη λήκυθό μας είναι αξιοπρόσεκτη η ενδυμασία της Ευρώπης, επειδή το ιμάτιο ως μοναδικό ένδυμα της Ευρώπης είναι εξαιρετικά ασυνήθιστο στις σχετικές παραστάσεις κατά την εποχή αυτή. Θεωρείται ότι η Ευρώπη φορώντας μόνο το ιμάτιο απεικονίζεται από την ελληνιστική εποχή, ενώ προηγουμένως φοράει χιτώνα ή πέπλο και ιμάτιο και από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και κατά τον 4ο αι. π.Χ. ο πέπλος αφήνει να φαίνεται γυμνό ένα τμήμα του σώματος στο πλάι[23]. Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι ο μύθος της Ευρώπης, η οποία διασχίζει τη θάλασσα έχει συμβολική σημασία δεδομένου ότι ανακαλεί το ταξίδι του νεκρού στην υδάτινη έκταση που χωρίζει τη χώρα των ζωντανών από εκείνη των νεκρών[24].

Χ. ΙΙ. Κάτοπτρο με λαβή (αριθ. ευρ. Μ 479) (Π ί ν. 63 γ-δ). Αποτελείται από τέσσερα τμήματα και από τρία διαφορετικά υλικά. α) Χάλκινος κυκλικός δίσκος, διαμ. 0,167 μ., με επίπεδη την εξωτερική όψη (κύρια) και περιχείλωμα κάθετο στην εσωτερική όψη, η οποία διακοσμείται με ομόκεντρους ανάγλυφους κύκλους. Στο κέντρο αβαθής οπή. β) Χάλκινος σωληνωτός γίγγλυμος με κρίκο ανάρτησης του συνηθισμένου τύπου Ω. Ο γίγγλυμος μαζί με τον κρίκο βρέθηκαν αποκολλημένοι από το δίσκο. γ) Σιδερένιο απιόσχημο προσάρτημα, ισχυρά οξειδωμένο και διαβρωμένο, προσκολλημένο στην εσωτερική όψη του χάλκινου δίσκου με τη βάση προς την περιφέρεια και το στενότερο άκρο προς το κέντρο του δίσκου. Το προσάρτημα αυτό στο σημείο όπου εφάπτεται με το περιχείλωμα, λεπταίνει σημειώνοντας τη γένεση ενός εμβόλου, το οποίο θα προεξείχε από το δίσκο. δ) Οστέινη κυλινδρική λαβή, κοίλη εσωτερικά, διακοσμημένη με πλαστικές στεφάνες, οριζόντιες εγχαράξεις κατά τρόπο ώστε να δημιουργούνται ανάγλυφοι δακτύλιοι σε δύο ομάδες στο κεντρικό τμήμα, και δύο οριζόντιες σειρές οπών. Είναι συγκολλημένη από τέσσερα τεμάχια, ελλιπής κατά τόπους και διαβρωμένη στην επιφάνεια. Μήκ. 0,16, μέγ. διάμ. 0,038 και ελάχιστη 0,028 μ.

Η παρατηρούμενη πολύ ελαφριά καμπυλότητα του γιγγλύμου, η οποία αντιστοιχεί απόλυτα στην κυρτότητα της περιφέρειας του δίσκου, δείχνει ότι η προσαρμογή του γιγγλύμου

20. K. Schefold, Untersuchungen zu den Kertscher Vasen, Berlin und Leipzig 1934, αριθ. 292, πίν. 18 και αριθ. 290, πίν. 19, 1, σ. 93 και 140.

21. E. Zahn, Europa und der Stier, Würzburg 1983, σ. 47.

22. Ό.π., σ. 48, 97.

23. Ό.π., σ. 40, 97.

24. Βλ. H. Metzger, Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle, Paris 1951, σ. 311-312.

γινόταν πάνω στο περιχείλωμα. Το σιδερένιο προσάρτημα με τη συνέχιση του εμβόλου έξω από το δίσκο, το οποίο δε βρέθηκε, χρησίμευε ασφαλώς για τη στερέωση της οστέινης λαβής. Αυτός καθ' εαυτός ο δίσκος με το κάθετο σ' αυτόν περιχείλωμα, την πολύ απλή διακόσμηση των ομόκεντρων κύκλων και τον κρίκο ανάρτησης θυμίζει τους δίσκους των πτυκτών κατόπτρων του τύπου C του Züchner, ο οποίος διαμορφώνεται από το β΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[25]. Κάτοπτρα με οστέινες λαβές, καθώς και με ελεφαντοστέινες και ξύλινες, τις οποίες συγκρατούσε ένα έμβολο, όχι πάντα χυμένο στο ίδιο καλούπι με το δίσκο, αλλά και κατασκευασμένο χωριστά, υπάρχουν από τον 5ο αι. π.Χ.[26].

Χ. ΙΙΙ. Έξι χάλκινοι κρίκοι. Οι δύο είναι ακέραιοι, οι τρεις ελλιπείς και ο έκτος σπασμένος και ελλιπής. Διάμ. 0,0035-0,0004, πάχ. 0,0015 μ.

ΧΡ. Ι. Χρυσό κυκλικό αντικείμενο (σταθμίο;) (Π ί ν. 63 ε). Και στις δύο όψεις ένα εμπίεστο ορθογώνιο. Διάμ. 0,007, πάχ. 0,001 μ.

Ν. Ι. Ασημένιος «ψευδοαιγινητικός» οβολός (Π ί ν. 63 στ). α). Στον εμπροσθότυπο φολιδωτή χελώνη, β) στον οπισθότυπο σε έγκοιλο τετράγωνο λεπτές ταινίες, δύο τεμνόμενες στο μέσον και μια τρίτη διαγώνια, από το σημείο της τομής προς τη μια γωνία του τετραγώνου[27].

Από την εξέταση των ευρημάτων, συνάγεται η χρονολόγηση του τάφου 11 προς τα τέλη του β΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.

Τα κτερίσματα των νεκρών του τάφου 12 ήταν πολυπληθέστερα. Ο σκελετός στη νότια πλευρά του τάφου ανήκε σε γυναίκα. Στα πόδια της είχαν τοποθετηθεί δύο πήλινοι λύχνοι (Α. Ι, αριθ. ευρ. 6093 και Α. ΙΙ, αριθ. ευρ. 6094) και δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια θρηνωδών τοποθετημένα το ένα πάνω στο άλλο (Ε. Ι, αριθ. ευρ. 6095 και Ε. ΙΙ, αριθ. ευρ. 6096) (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 65 α-β). Στα πόδια βρέθηκαν, επίσης, τέσσερις λεπτοί χάλκινοι κρίκοι (Χ. Ι). Δύο όμοιοι κρίκοι προήλθαν από το κοσκίνισμα των χωμάτων του τάφου (Χ. Ι). Τμήμα από χάλκινη επιχρυσωμένη βελόνη (Χ. ΙΙ, αριθ. ευρ. Μ 484) αποκαλύφθηκε δεξιά από το κρανίο, περίπου στο ύψος του ώμου. Στην περιοχή του κρανίου βρέθηκε, επίσης, ένα ζευγάρι πήλινων επιχρυσωμένων ενωτίων (Π. Ί, αριθ. ευρ. 6097) και στο θώρακα είκοσι πέντε ψήφοι περιδεραίου διαφόρων σχημάτων, επίσης από επιχρυσωμένο πηλό (Π. ΙΙ, αριθ. ευρ. 6098), ένας ασημένιος οβολός (Ν. Ι) φθαρμένος και ελλιπής, με χελώνη, πιθανώς, στον εμπροσθότυπο και μία χρυσή δανάκη (Δ. Ι).

Στα πόδια του σκελετού, ο οποίος είχε εναποτεθεί στη βόρεια μακριά πλευρά του τάφου, αποκαλύφθηκαν πέντε λεπτά χάλκινα καρφάκια (Χ. ΙΙΙ) και ένας χάλκινος επίχρυσος κρίκος (Χ. IV). Κάτω από το κρανίο βρέθηκαν δύο δανάκες, μία ασημένια και μία χρυσή (Δ. ΙΙ και Δ. ΙΙΙ, αντίστοιχα) και δεξιά από το κρανίο, προς τον ώμο ένας χάλκινος δίσκος (Χ. V, αριθ. ευρ. Μ 482), μία χάλκινη βελόνη, σπασμένη (Χ. VI, αριθ. ευρ. Μ 483), κομμάτια από χάλκινη επιχρυσωμένη αλυσίδα (Χ. ΙΙΙ, V, αριθ. ευρ. Μ 485) και δύο οστέινα κουμπιά (Κ. Ι). Από το κοσκίνισμα των χωμάτων του τάφου συλλέχθηκαν ένα μικρό απολέπισμα οψιανού, άλλα οκτώ ελλιπή χάλκινα καρφάκια (Χ. ΙΙΙ), ακόμα δύο σπασμένες και ελλιπείς χάλκινες βελόνες (Χ.

25. W. Züchner, Griechische Klappspiegel, Berlin 1942, σ. 131 κ.ε., εικ. 58, 62, 63.

26. Βλ. G. M. A. Richter, The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, New York 1915, σ. 253. Κάτοπτρα με ελεφαντοστέινη, ξύλινη και οστέινη λαβή, αντίστοιχα: P. Oberländer, Griechische Handspiegel, Hamburg 1967, αριθ. 136, 200, 246.

27. Για τα «ψευδοαιγινητικά» νομίσματα βλ. E. S. G. Robinson, Pseudoaeginetica, NC VIII (1928), σ. 172-198.

VI), τρία οστέινα κουμπιά (Κ. Ι), οκτώ κομμάτια από οστέινο αντικείμενο (Κ. ΙΙ), μία πήλινη χάντρα (Π. ΙΙΙ) και μία άλλη, οστέινη (Κ. ΙΙΙ).

Α. Ι. Πήλινος μονόμυξος λύχνος (αριθ. ευρ. 6093) (Π ί ν. 66 α-β). Ύψ. 0,042, μήκ. 0,093, διάμ. βάσ. 0,037, διάμ. σώμ. 0,065 μ.

Ακέραιος. Πηλός ανοικτός καστανορόδινος, αλείφωμα ομοιόχρωμο. Άβαφος. Πορτοκαλόχρωμο γάνωμα μόνο εσωτερικά. Στο άκρο του μυκτήρα ίχνη από φωτιά. Βάση δακτυλιόσχημη με κοίλη την κάτω επιφάνεια, όπου μικρός πλαστικός δίσκος. Το περίγραμμα του σώματος καμπύλο. Το χείλος είναι κυρτό και κλίνει προς την οπή πληρώσεως. Γύρω από το χείλος αβαθής αυλάκωση. Μυκτήρας μακρύς με επίπεδη την πάνω επιφάνεια και καμπυλόγραμμη απόληξη.

Είναι αττικής προέλευσης και χρονολογείται προς τα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.[28].

Α. ΙΙ. Πήλινος μονόμυξος λύχνος (αριθ. ευρ. 6094) (Π ί ν. 66 γ-δ). Ύψ. 0,033, μήκ. 0,084, διάμ. βάσ. 0,038, διάμ. σώμ. 0,057 μ.

Ακέραιος. Πηλός κιτρινοκάστανος. Ελάχιστα ίχνη από μαυροκάστανο αραιό γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά. Βάση δακτυλιόσχημη με κοίλη την κάτω επιφάνεια. Το περίγραμμα του σώματος καμπύλο. Χείλος πλατύ με κλίση προς την οπή πληρώσεως. Γύρω από το χείλος αβαθής αυλάκωση. Στη δεξιά πλευρά του σώματος διάτρητο «ωτίο». Μυκτήρας μέτριου μήκους με επίπεδη την πάνω επιφάνεια και καμπυλόγραμμη απόληξη. Ίχνη από φωτιά δεν υπάρχουν.

Πιθανώς και ο λύχνος αυτός είναι αττικής προέλευσης. Χρονολογείται στο τέλος του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.[29].

Ε. Ι. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο κατασκευασμένο σε μήτρα (αριθ. ευρ. 6095) (Π ί ν. 67 α-β). Ύψ. 0,48 μ. Συγκολλημένο. Φθορές κατά τόπους και μικρές συμπληρώσεις με γύψο. Πηλός κοκκινωπός. Σώζονται λίγα υπολείμματα από το λευκό επίχρισμα. Στην πίσω επίπεδη, χειροποίητη επιφάνεια, δύο οπές εξαερισμού, μία κυκλικού σχήματος στο κεφάλι, διαμ. 0,02 μ., και μία ορθογώνια στον κορμό, διαστ. 0,185×0,055 μ. Παριστάνεται όρθια γυναικεία μορφή πάνω σε βαθμιδωτή βάση έχοντας άνετο το αριστερό της πόδι. Τα χέρια φέρονται πάνω στο στήθος. Φοράει πέπλο με μακρύ ελεύθερο απόπτυγμα, το οποίο φθάνει ως το μέσον των μηρών και κοντό ιμάτιο που πέφτει πάνω από τους ώμους, το οποίο αφήνει ακάλυπτο το πρόσθιο τμήμα του σώματος και κατεβαίνει περίπου ως το ύψος των γονάτων. Τα μαλλιά είναι χωρισμένα στη μέση και πέφτουν ελεύθερα στους ώμους.

Ε. ΙΙ. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο, κατασκευασμένο σε μήτρα (αριθ. ευρ. 6096) (Π ί ν. 67 γ-δ). Ύψ. 0,49 μ. Φθορές κατά τόπους. Συμπληρώσεις με γύψο σε διάφορα σημεία, ορισμένες από αυτές αυθαίρετες. Πηλός κοκκινωπός. Σώζονται υπολείμματα λευκού επιχρίσματος και ελάχιστα ίχνη γαλανού χρώματος στο ένδυμα. Οπές εξαερισμού, όπως και στο προηγούμενο. Παριστάνεται γυναικεία μορφή ίδιου τύπου, με παρόμοια ενδυμασία και κόμμωση με τη

28. Πρβλ. I. Scheibler, ό.π., τύπος RSL 4, σ. 26 και κυρίως 27, σ. 30, αριθ. 121, πίν. 22 και 23. R. H. Howland, ό.π., τύπος 25 A Prime, σ. 70, σ. 71, αριθ. 292, πίν. 10 και 38. Ph. Bruneau, EAD XXVI, Les lampes, Paris 1965, σ. 20, αριθ. 18, πίν. I. D. M. Bailey, A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I, Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps, London 1975, σ. 56, αριθ. Q 86, πίν. 16, 17.

29. I. Scheibler, ό.π., τύπος RSL 4, σ. 27, σ. 30, αριθ. 116, πίν. 22 και 23. R. H. Howland, ό.π., τύπος 25 B Prime, σ. 74 κ.ε.

μόνη διαφορά ότι τα χέρια φέρονται στο κεφάλι, στη χαρακτηριστική χειρονομία των θρηνωδών.

Ο τύπος αυτός της γυναικείας μορφής θρηνωδού καταμαρτυρείται ήδη από την αρχαϊκή εποχή[30] και εξελίσσεται κατά τον 5ο-4ο αι. π.Χ. και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ειδώλιο του τύπου αυτού προέρχεται από τις ιωνικές ακτές και χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[31]. Κοντά στο δικό μας ειδώλιο βρίσκεται ένα άλλο, του 4ου αι. π.Χ., από το οποίο σώζεται το ανώτερο τμήμα και προέρχεται από ιερό της Αφροδίτης στην Αξό Μυλοποτάμου του Ρεθύμνου[32]. Παρόμοιο ειδώλιο, πολύ μικρότερων διαστάσεων από το δικό μας, προέρχεται από τον πρώιμο ελληνιστικό τάφο του οικοπέδου Μαθιουλάκη[33] και ένα δεύτερο, άγνωστης προέλευσης, φυλάσσεται στο Μουσείο Χανίων (αριθ. ευρ. 928). Του ίδιου τύπου, πιθανότατα, είναι και ένα τρίτο ειδώλιο προερχόμενο από τον ελληνιστικό τάφο με τους δεκατέσσερις ταφικούς θαλάμους κοντά στον κινηματογράφο Ολύμπια. Δεν παρέχεται φωτογραφία του, αλλά κατά την περιγραφή του Παρασκευαΐδη βρέθηκε «το άνω μέρος γυναικείας μορφής φερούσης την δεξιάν κεκαμμένην επί της κεφαλής, ωσεί ολοφυρομένης»[34]. Την εξέλιξη του τύπου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους καταδεικνύει ένα ειδώλιο από τάφο στη Γιάλοβα Παλαιοναυαρίνου[35].

Το ειδώλιο Ε. Ι, παρόμοιο με μόνη διαφορά ότι τα χέρια φέρονται στο στήθος αντί για το κεφάλι, αποτελεί παραλλαγή του ίδιου τύπου. Αξιοσημείωτο είναι το μεγάλο ύψος των δύο ειδωλίων από τον τάφο 12, που τα καθιστά μοναδικά στο είδος τους.

Π. Ι. Ζευγάρι πήλινων επιχρυσωμένων ενωτίων με χάλκινα εξαρτήματα (αριθ. ευρ. 6097) (Πίν. 68 α). Με αρκετές φθορές, αλλά, γενικά, σε ικανοποιητική κατάσταση διατήρησης. Καθένα από τα ενώτια αποτελείται από τα εξής μέρη: α) ένα πήλινο δισκάριο, διαμ. 0,022 και πάχ. 0,0045 μ., με ελαφρά κυρτή την πίσω επιφάνεια. Στην κύρια όψη κόσμημα αστραγάλου σε δύο σειρές περιβάλλει ελαφρό εξόγκωμα στο κέντρο του δίσκου. β) Πήλινο στέλεχος σε σχήμα ημισελήνου με επιμηκυσμένα άκρα, στραμμένα προς τα έξω, φέρει στο κέντρο μικρό κεφάλι με φρυγικό σκούφο και στην εξωτερική παρυφή ρόδακες και αστράγαλο. Ύψ. 0,038 μ. Τα παραπάνω μέρη α) και β) έχουν κατασκευασθεί με μήτρες. Η συνένωσή τους γινόταν με πολύ λεπτό χάλκινο σύρμα, ίχνη από το οποίο διατηρούνται μόνο στην πίσω πλευρά των δισκαρίων. γ) Πέντε πήλινες ψήφοι σε σχήμα οξυπύθμενου αμφορίσκου, διαφόρων μεγεθών, η μεγαλύτερη ύψ. 0,017 μ. Εξαρτώνται από το ημισεληνοειδές στέλεχος με λεπτές χάλκινες αλυσίδες, κάθε μία από τις οποίες κοσμείται με ένα μικρό ρόδακα. Τόσο στα πήλινα όσο και στα χάλκινα στοιχεία διατηρούνται ίχνη από επικάλυψη με λεπτότατο φύλλο χρυσού.

Π. ΙΙ. Είκοσι πέντε πήλινες, επιχρυσωμένες ψήφοι περιδεραίου (αριθ. ευρ. 6098) διαφόρων σχημάτων, κατασκευασμένες με μήτρες (Πίν. 68 δ). Οι περισσότερες είναι ακέραιες, λίγες ελλιπείς, σε αρκετές υπάρχουν φθορές. Από την επιχρύσωση διατηρούνται μόνο ίχνη. Από

30. F. Winter, Die Typen der figürlichen Terrakotten, Berlin und Stuttgart 1903, I, 60, αριθ. 6 (από την Τανάγρα.).

31. Βλ. S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, I, Paris 1954, σ. 110 αριθ. C 160, πίν. LXXX.

32. G. Rizza, Le terrecotte di Axos, ASAtene 45-46 (1967-68), σ. 256, αριθ. 144, εικ. 23.

33. Στ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ό.π., σ. 223, φωτ. 16.

34. Σ. Παρασκευαΐδης, ό.π., σ. 47, τάφος 4 (τάφοι δεξιά του διαδρόμου).

35. Ν. Γιαλούρης, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 164-165, Πίν. 163 δ και BCH 94 (1970), σ. 996, εικ. 230 b.

τις ψήφους δεκατρείς έχουν σχήμα οξυπύθμενου αμφορίσκου, με επίπεδη την πίσω επιφάνεια. Στο πάνω τμήμα του «σώματος» κοκκίδωση σε τέσσερις σειρές. Ύψ. 0,042, μέγ. πλ. 0,009, μέγ. πάχ. 0,0055 μ. Ένδεκα ψήφοι είναι ορθογώνιες με ανθεμωτό κόσμημα και διπλό ρόδακα στο κέντρο. Ύψ. 0,017, μέγ. πλ. 0,012, μέγ. πάχ. 0,004 μ. Τέλος, μία ψήφος έχει σχήμα γυναικείας κεφαλής με ανθεμωτό κόσμημα στην κορυφή. Ύψ. 0,031, μέγ. πλ. 0,01, μέγ. πάχ. 0,006 μ. Όλες οι ψήφοι φέρουν στην πίσω όψη από δύο οριζόντιες οπές, από τις οποίες περνούσε κάποιο φθαρτό υλικό για την ανάρτησή τους.

Παραδείγματα τέτοιου τύπου πήλινων επιχρυσωμένων κοσμημάτων, όπως τα ενώτια και οι ψήφοι περιδεραίου από τον τάφο 12, υπάρχουν άφθονα, με μικρές παραλλαγές και έχουν επισημανθεί σε μια ευρύτατη περιοχή, που περιλαμβάνει τη νότια Ρωσία, την ηπειρωτική Ελλάδα, τα νησιά, τη Μικρά Ασία και τη βόρεια Αφρική[36], προερχόμενα κυρίως από ελληνιστικούς τάφους.

Ως προς τα ενώτια μπορούν να προστεθούν στα γνωστά παραδείγματα, τα αναφερόμενα τόσο από την Blank[37] όσο και από το Maass[38], δύο ακόμη ζευγάρια από τα Χανιά, με προτομή Αθηνάς στο δίσκο, το ένα από τον τάφο του οικοπέδου Μαθιουλάκη[39] και το δεύτερο από τον τάφο κοντά στα «Ολύμπια»[40]. Από τους ίδιους τάφους προέρχονται και πήλινες επιχρυσωμένες ψήφοι περιδεραίου διαφόρων σχημάτων. Τέλος, στην αποθήκη του Μουσείου Χανίων φυλάσσονται σε ξύλινο κιβώτιο με τη γενική ένδειξη «Επαρχία Σελίνου», αγνώστων λοιπών στοιχείων, μαζί με πήλινα επιχρυσωμένα κουμπιά, και πήλινες ψήφοι περιδεραίου (τρία καρδιόσχημα φύλλα, αριθ. ευρ. 337, πέντε επιμηκυσμένα φύλλα, αριθ. ευρ. 338 και δύο ημισφαιρικές ψήφοι με ανάγλυφα σφαιρίδια στην κύρια όψη, αριθ. ευρ. 339 και 340)[41].

Ψήφοι όμοιες με τις ορθογώνιες του περιδεραίου από τον τάφο 12, έχουν βρεθεί σε πρώιμο ελληνιστικό αποθέτη του ιερού της Δήμητρας στην Κνωσό[42]. Η ψήφος σε σχήμα γυναικείας κεφαλής βρίσκει ακριβή παράλληλα σε ψήφους του Μουσείου της Κοπεγχάγης[43] και του Βρετανικού Μουσείου[44].

Κατά προσέγγιση η εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου θεωρείται ως η εποχή, κατά την οποία άρχισε η παραγωγή των κοσμημάτων αυτών, που αποτελούν πήλινες απομιμήσεις αληθινών χρυσών προτύπων[45]. Τέλος, έχει αποσαφηνισθεί πλέον ότι τα υποκατάστατα αυτά των

36. Συγκεντρωμένα παραδείγματα και πλήρης βιβλιογραφία στο πρόσφατο άρθρο του M. Maass, Ein Terrakottaschmuckfund aus dem Zeitalter Alexanders des Großen, AM 100 (1985), σ. 309 κ.ε.

37. In. Blanck, ό.π., σ. 19 κ.ε.

38. M. Maass, ό.π., σ. 311, 317 κ.ε.

39. Στ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ό.π., σ. 225.

40. Σ. Παρασκευαΐδης, ό.π., σ. 47, τάφος 3.

41. Όμοιες ψήφοι υπάρχουν στο Μουσείο της Κοπεγχάγης, N. Breitenstein, Danish National Museum, Catalogue of Terracottas Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman, Copenhagen 1941, αριθ. 575 και 577, 569, 571, 572, πίν. 71. Επίσης στο Μουσείο του Λούβρου, S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné, III, Paris 1972, αριθ. D 13, σ. 4, πίν. 3, e.

42. J. N. Coldstream, Knossos, The Sanctuary of Demeter, BSA, Suppl. 8, 1973, σ. 171, αριθ. 323 και κυρίως αριθ. 324, εικ. 44, πίν. 99.

43. N. Breitenstein, ό.π., αριθ. 569, πίν. 71. In. Blanck, ό.π., σ. 24 κ.ε., εικ. 9.

44. F. Marshall, Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum, London 1911, αριθ. 2169-2171, πίν. XLII.

45. M. Maass, ό.π., σ. 323.

χρυσών κοσμημάτων δεν είχαν έναν αποκλειστικά νεκρικό προορισμό, αλλά τα φορούσαν και οι ζωντανοί[46].

Η χρονολόγηση των πήλινων επιχρυσωμένων κοσμημάτων από τον τάφο 12 στην πρώιμη ελληνιστική εποχή, όπως και του επιχρυσωμένου χάλκινου στεφανιού από τον τάφο 3, συμβαδίζει και με τη χρονολόγηση των λοιπών κτερισμάτων από τους ίδιους τάφους.

Π. ΙΙΙ. Πήλινη χάντρα, σχήματος πιεσμένης σφαίρας, με διαμπερή οπή. Διάμ. 0,005 μ.

Χ. Ι. Έξι χάλκινοι κρίκοι, διάμ. 0,009, πάχ. 0,0015 μ.[47].

Χ. IV. Χάλκινος κρίκος με ίχνη επιχρύσωσης. Διάμ. 0,012, πάχ. 0,002 μ. Οι κρίκοι αυτοί με την πολύ μικρή διάμετρο πρέπει να αποτελούσαν εξαρτήματα του ενδύματος[48]. Αλλά πιο πιθανό φαίνεται να ανήκαν μαζί με τα καρφάκια (Χ. ΙΙΙ) σε σανδάλια. Όπως είναι γνωστό, πλήθος από καρφάκια και οστέινους κρίκους έχει βρεθεί στο εργαστήριο του υποδηματοποιού Σίμωνος στην αθηναϊκή Αγορά.

Χ. ΙΙ. Τμήμα χάλκινης επιχρυσωμένης βελόνης (αριθ. ευρ. Μ 484). Σώζεται το «μάτι».

Χ. VI. Χάλκινη βελόνη (αριθ. ευρ. Μ 483) σπασμένη σε δύο κομμάτια. Σώζεται το «μάτι». Μήκ. 0,137, πάχ. 0,0015 μ. Από το κοσκίνισμα των χωμάτων προήλθαν δύο ακόμα χάλκινες βελόνες, σπασμένες και ελλιπείς.

Οι βελόνες αυτές πρέπει να χρησίμευαν για τη στερέωση του ενδύματος, όπως οι περόνες. Στους τάφους της δυτικής Κρήτης η εύρεση βελονών είναι πολύ συχνή[49].

Χ. ΙΙΙ. Δεκατρία χάλκινα καρφάκια, ελλιπή. Το καλύτερα σωζόμενο έχει στέλεχος τετράγωνης διατομής, ύψ. 0,011, διάμ. κεφαλής 0,007 μ.

Πιθανώς τα καρφάκια αυτά προέρχονται από τα υποδήματα των νεκρών. Χάλκινα καρφιά στις σόλες δερμάτινων υποδημάτων ή σε ξύλινα «τσόκαρα» αναφέρονται σε τάφους του τύμβου των Φερών[50].

Χ. V. Χάλκινος δίσκος κατόπτρου (αριθ. ευρ. Μ 482). Στην κάτω όψη κάθετο περιχείλωμα, όπου δύο εγχάρακτοι κύκλοι. Διάμ. 0,10 μ.

Χ. VII. Κομμάτια από χάλκινη αλυσίδα με σωζόμενα ίχνη επιχρύσωσης (αριθ. ευρ. Μ 485) (Πίν. 68 β). Αποτελείται από τεμάχια πολύ λεπτού σύρματος, πάχ. 0,0015 μ. Τα δύο άκρα κάθε τεμαχίου περιελίσσονται δύο φορές γύρω από το κεντρικό στέλεχος ώστε να σχηματίζουν μικρές θηλειές, από τις οποίες περνούν τα άκρα του επόμενου τεμαχίου. Μήκ. τεμαχίου 0,022 μ.

Κ. Ι. Πέντε οστέινα κουμπιά, δισκόμορφα με κυρτή την πάνω επιφάνεια και επίπεδη την κάτω. Στο κέντρο διαμπερής οπή (Πίν. 68 γ). Διάμ. 0,014, πάχ. 0,004-0,005 μ.

Κ. ΙΙ. Ελλιπές οστέινο αντικείμενο, από το οποίο σώζονται οκτώ πλακίδια, μέγ. πλ. 0,012, πάχ. 0,004 μ. Σε δύο από αυτά σώζονται τμήματα οπών (Πίν. 66 ε).

46. In. Blanck, ό.π., σ. 27. M. Maass, ό.π., σ. 324 κ.ε.

47. Πρβλ. E. G. Pemberton, ό.π., σ. 299, αριθ. 31, πίν. 83.

48. Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήναι 1980, αριθ. Μ 934, σ. 25 και 40, πίν. 15. D. Robinson, Excavations at Olynthus, X, 1941, σ. 240, αριθ. 932 και 933.

49. L. Savignoni, MonAnt XI (1901), σ. 382, αριθ. 1, εικ. 66. Στ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ό.π., σ. 225. Μεγάλος αριθμός από χάλκινες βελόνες βρέθηκε επίσης στο ελληνιστικό και ρωμαϊκό νεκροταφείο της Αξού Μυλοποτάμου. Ανασκαφή του 1983 από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Γενικά για τις βελόνες βλ. G.M.A. Richter, ό.π., σ. 441.

50. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, ό.π., σ. 30 (τάφος 12) και σ. 34 (τάφος 17).

Τα οστέινα κουμπιά ίσως προέρχονται από το ένδυμα του νεκρού, όπως δείχνει η θέση εύρεσης των δύο από αυτά, κοντά στον ώμο. Η στερέωση μπορούσε να γίνει με ένα σχοινάκι ή με δερμάτινο κορδόνι[51]. Ίσως, όμως, να προέρχονται και από το ίδιο αντικείμενο, στο οποίο ανήκαν και τα οστέινα πλακίδια, δηλαδή από κιβωτίδιο άγνωστης μορφής[52].

Κ. ΙΙΙ. Οστέινη, σχεδόν σφαιρική, χάντρα με ραβδώσεις στην επιφάνεια (Πίν. 68 γ). Διάμ. 0,008 μ.

Οι δανάκες, δύο χρυσές και μία ασημένια, αποτελούνται από δύο λεπτά φύλλα είτε συγκολλημένα (Δ. ΙΙ και Δ. ΙΙΙ) είτε προσαρμοσμένα μεταξύ τους με αναδίπλωση των άκρων του ενός φύλλου (Δ. Ι). Σ' αυτές, έχουν τυπωθεί οι δύο όψεις «ψευδοαιγινητικών» οβολών του τέλους του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. Όμοιες χρυσές και ασημένιες δανάκες προέρχονται και από τον τάφο που ανασκάφηκε από τον Παρασκευαΐδη[53]. Τέσσερις επίσης χρυσοί «ψευδοαιγινητικοί» οβολοί, του τέλους του 4ου και του 3ου αι. π.Χ., βρέθηκαν στο λαξευτό τάφο του οικοπέδου Μαθιουλάκη[54].

Δ. Ι. Χρυσή δανάκη (Πίν. 68 ε-στ). α) Έκτυπη φολιδωτή χελώνη, β) σε έγκοιλο τετράγωνο δύο τεμνόμενες στο μέσον ταινίες και μια διαγώνια από το σημείο της τομής προς τη μια γωνία του τετραγώνου. Διάμ. 0,012 μ.

Δ. ΙΙ. Ασημένια δανάκη. α) Έκτυπη χελώνη, β) φθαρμένη. Διάμ. 0,014 μ.

Δ. ΙΙΙ. Χρυσή δανάκη (Πίν. 68 ζ-η). α) Έκτυπη χελώνη, β) όμοια με τη δανάκη Δ. Ι. Διάμ. 0,011 μ.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Μετά την κατάθεση του κειμένου μας δημοσιεύθηκε η μελέτη των συναδέλφων Σ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη, ΑΔ 37 (1982): Μελέτες, σ. 7-118, στην οποία παρουσιάζονται ή απλώς αναφέρονται και ορισμένα ευρήματα από τους τάφους του οικοπέδου Βαγιάκη-Σκλαβενίτη. Παραπομπές στη μελέτη αυτή δεν ήταν δυνατόν να γίνουν, διότι είχε προχωρήσει πλέον η διαδικασία για την εκτύπωση της παρούσας εργασίας.

Οκτώβριος 1986 *ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ*

51. Κ. Elderkin, AJA XXXII (1928), σ. 333-345. J. N. Coldstream, ό.π., σ. 167 κ.ε., αριθ. 294-303 (ιδιαίτερα 301-303), πίν. 98. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 71, αριθ. Μ 998.

52. Πρβλ. Ν.Χ. Κοτζιάς, ΑΕ 1937, ΙΙΙ, σ. 886 κ.ε., εικ. 22. Για οστέινα πλακίδια πρβλ. και J. N. Coldstream, ό.π., σ. 171, αριθ. 318-21, πίν. 98.

53. Σ. Παρασκευαΐδης, ό.π., σ. 46 (τάφοι 1 και 2), σ. 47 (τάφος 7, δεξιά του διαδρόμου και τάφος 3, αριστερά του διαδρόμου).

54. Στ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ό.π., σ. 225-226.

ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΓΟΣ*

(Σχέδ. 1-2· Πίν. 69-80)

Η συνεχής αρχαιολογική έρευνα στο Άργος έφερε στο φως ελάχιστα, σε σχέση με άλλες εποχές, λείψανα της αρχαϊκής εποχής. Αρχαϊκοί τάφοι έχουν βρεθεί κατά καιρούς στο κέντρο της σύγχρονης πόλης, στις περιοχές νότια και ανατολικά του, καθώς και νοτιοανατολικά του λόφου της Λάρισας, γύρω από το νεκροταφείο της Κοίμησης. Ο τάφος που παρουσιάζεται εδώ βρέθηκε μαζί με άλλους τρεις, τον Οκτώβριο του 1980, στο προαύλιο του Ορφανοτροφείου Άργους, στη θέση Αγία Σωτήρα, με αφορμή τις εργασίες κατασκευής ενός τοίχου αντιστήριξης.

Το οικόπεδο του Ορφανοτροφείου βρίσκεται νότια της πόλης του Άργους, σε μικρή απόσταση δεξιά του δρόμου για Τρίπολη, όπου και ο αρχαίος δρόμος που οδηγούσε στην Τεγέα (Σχέδ. 1). Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν και παλιότερα τάφοι των κλασικών χρόνων[1]. Επίσης, 400 μ. περίπου βορειότερα, κατά τις εργασίες κατασκευής του γυμναστηρίου της πόλης, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο κλασικών και ελληνιστικών χρόνων[2].

Από τους τάφους, οι τρείς (δύο κεραμοσκεπείς και ένας κιβωτιόσχημος) ήταν ελληνιστικής εποχής με φτωχά κτερίσματα.

Ο τέταρτος τάφος (Σχέδ. 2· Πίν. 69 α-β), με προσανατολισμό Α.-Δ., όπως και οι υπόλοιποι, ήταν κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος με πώρινες πλάκες, αδρά επεξεργασμένες. Οι καλυπτήριες έλειπαν εντελώς. Θραύσματά τους βρέθηκαν στην επίχωση του τάφου. Στο εσωτερικό του, μετά την αφαίρεση της επίχωσης, βρέθηκαν το κρανίο και τα οστά ενός νεκρού παραμερισμένα κατά μήκος της ανατολικής στενής πλευράς, ενώ τον υπόλοιπο χώρο μέχρι τον πυθμένα του τάφου κατελάμβανε πλήθος αγγείων, ένα ειδώλιο, ένα πήλινο ομοίωμα τριποδικού τραπεζιού και τεμάχια σιδερένιας στλεγγίδας.

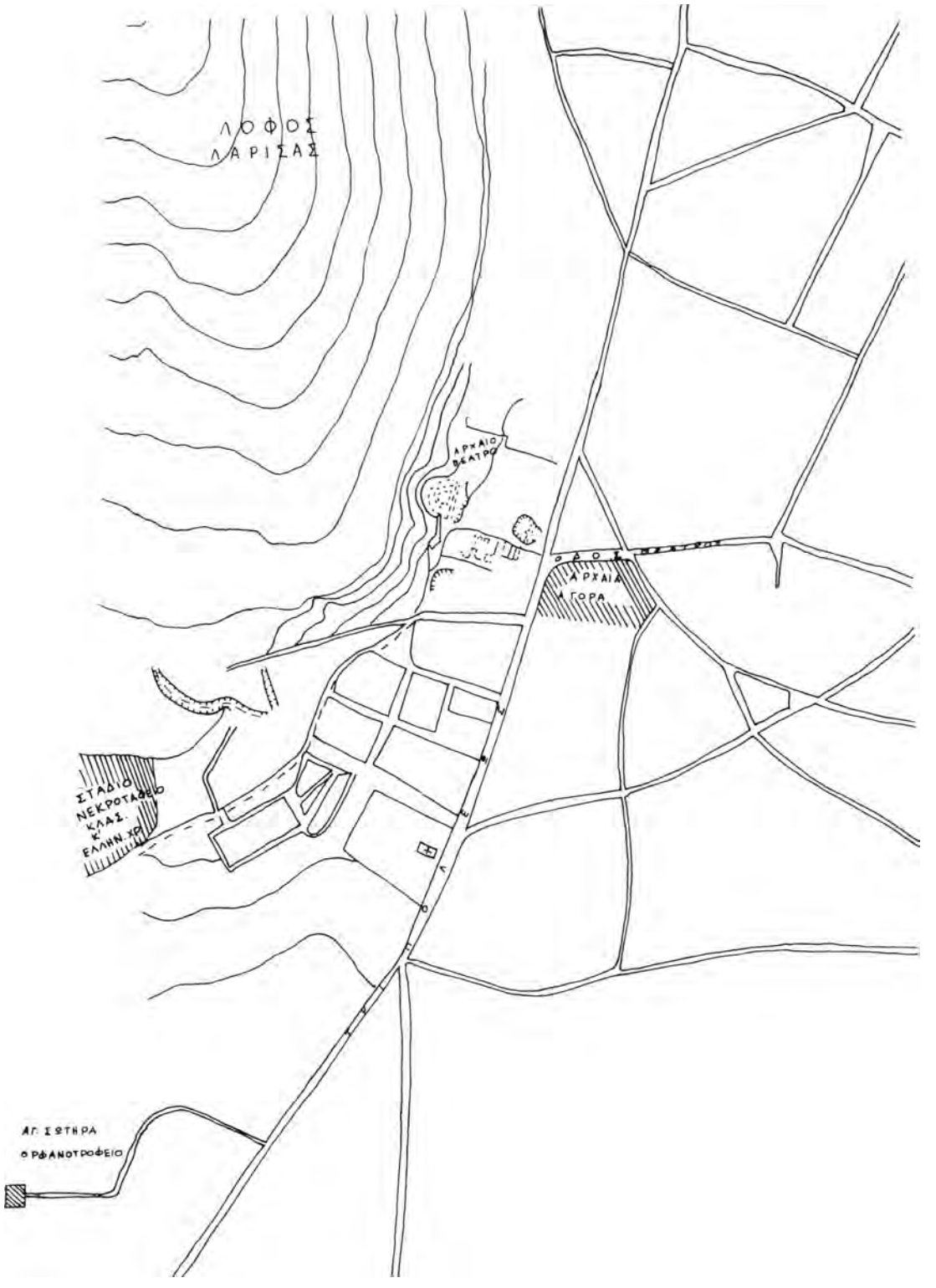
Εσωτ. διαστ. τάφου: 1,80×0,63×0,65 μ. Τα αγγεία του τάφου είναι αττικά μελανόμορφα, κορινθιακά και αργειακά.

Τα αττικά, τα οποία χρονολογούνται στο δ΄ τέταρτο του 6ου αι. π. Χ., με όριο το 500-490 π. Χ., που δίνει ο σκύφος ΜΑ 6005, τοποθετούν τον τάφο στην εποχή αυτή. Ένα όμως αγγείο, το μελαμβαφές θήλαστρο ΜΑ 6011, δεν μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι συνόδευε μεταγενέστερη παιδική ταφή, από την οποία δε σώθηκε κανένα ίχνος. Επίσης, από τη χρονολόγηση των υπόλοιπων

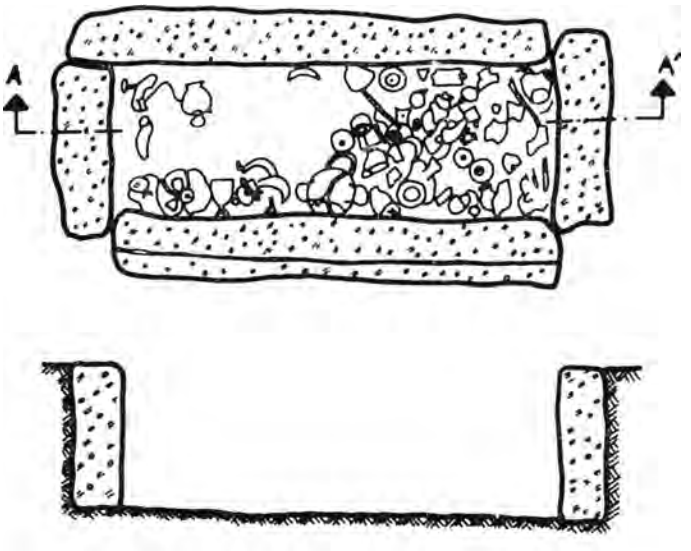
*Ευχαριστώ την Έφορο Αικ. Δημακοπούλου για την άδεια δημοσίευσης του υλικού και τον Επίκουρο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μ. Τιβέριο για τις βιβλιογραφικές του υποδείξεις. Επίσης για την εκτέλεση των σχεδίων ευχαριστώ τη σχεδιάστρια της Εφορείας Αικ. Καπετανοπούλου.

1. Σ. Καρούζου, ΑΔ 15 (1933-35), σ. 16 κ.ε.

2. Ε. Δεϊλάκη-Πρωτονοταρίου, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 128.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής.

Σχέδ. 2. Κάτοψη και τομή του τάφου με τα κτερίσματα.

αγγείων απέχουν σημαντικά και δύο κορινθιακά αγγεία: η υστεροκορινθιακή Ι κοτύλη ΜΑ 6036 και το μεσοκορινθιακό κάλυμμα πυξίδας ΜΑ 6033, τα οποία ίσως αποτελούσαν παλιότερα αποκτήματα της οικογένειας του νεκρού και τοποθετήθηκαν στον τάφο του μαζί με τα υπόλοιπα αγγεία, που αγοράστηκαν για το σκοπό αυτό.

Ας σημειωθεί ότι βρέθηκε στον τάφο η πυξίδα, στην οποία ανήκε το κάλυμμα, που διατηρήθηκε στο σπίτι μετά το σπάσιμο του αγγείου[3].

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αττικά αγγεία

Τα αττικά αγγεία του τάφου, δεκαοκτώ συνολικά, είναι έργα μαζικής παραγωγής της μελανόμορφης κεραμικής, της εποχής που ανακαλύφθηκε η γεμάτη νέες δυνατότητες για τους αθηναίους αγγειογράφους ερυθρόμορφη τεχνική. Εννέα ταινιωτές κύλικες και πέντε κύλικες-σκύφοι, τύπου Cracow, συνεχίζουν στην τελευταία τριακονταετία του 6ου αι. π.Χ. την παράδοση των μικρογραφικών κυλίκων. Το ίδιο ισχύει και για δύο ληκύθους. Από το μέσο όρο ξεφεύγει μόνο ο μελανόμορφος σκύφος του εργαστηρίου του Λευκού Ερωδιού.

Μελανόμορφος σκύφος ΜΑ 6005 (Π ί ν. 70 α-β)

Ύψ. 0,14, διάμ. χείλ. 0,205, διάμ. βάσ. 0,115 μ. Συγκολλημένος και με μικρές συμπληρώσεις. Πηλός κόκκινος, βαφή μαύρη στιλπνή και επίθεση ιώδης και άσπρη. Βάση δακτυλιόσχημη. Σώμα βαθύ και ευρύ. Πλαστικός άβαφος δακτύλιος μεταξύ βάσης και σώματος. Χείλος ελαφρώς κοίλο, που κλίνει προς τα έξω. Λαβές κυλινδρικές.

3. R. J. Hopper, BSA 44 (1949), σ. 208.

Εσωτερικά ολόβαφος, εκτός από άβαφο δίσκο στον πυθμένα με δύο ομόκεντρους μαύρους κύκλους και μία άβαφη ταινία στο χείλος. Λαβές, χείλος, εσωτερική και εξωτερική κάθετη επιφάνεια της βάσης είναι βαμμένα μαύρα. Στο κάτω μέρος του σώματος γλώσσες μαύρες και ιώδεις, εναλλάξ και ψηλότερα πλατιά μαύρη ταινία ανάμεσα σε δύο ομάδες από τρεις λεπτότερες. Κάτω από τις λαβές συμπλεκόμενοι κορμοί αμπελιού.

Όψη Α: στη μέση ανακεκλιμένος Ηρακλής προτείνει προς τ' αριστερά το δεξί χέρι του με τον κάνθαρο, όπου ένας σάτυρος χύνει κρασί από οινοχόη. Δεξιά του άλλος σάτυρος παίζει διπλό αυλό. Τα πόδια και των δύο σατύρων καταλήγουν σε οπλές αλόγου. Στη δεξιά λαβή κεφαλή, από όπου τρέχει νερό κάτω από τα πόδια του σατύρου. Στον ίδιο άξονα, λεοντοκεφαλής-ρίζας λαβής, μικρός αρράβδωτος κιονίσκος. Η λεοντή του Ηρακλή και το σώμα του σατύρου-οινοχόου κατάστικτα. Χρήση ιώδους χρώματος στα γένεια και την ταινία των μαλλιών των δύο σατύρων, καθώς και στη λεοντή του Ηρακλή.

Όψη Β: στη μέση γενειοφόρος με κοντό χιτώνα πάνω σε μουλάρι προς τα δεξιά. Μπροστά του στεφανωμένη μαινάδα με χιτώνα και κατάστικτη νεβρίδα παίζει διπλό αυλό. Πίσω της μορφή γενειοφόρου άνδρα με το σώμα κατενώπιον και το στεφανωμένο κεφάλι σε κατατομή. Φορά μακρύ χιτώνα και ιμάτιο. Αριστερά του ιππέα σάτυρος με το κεφάλι κατενώπιον και το σώμα σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά. Τη σκηνή κλείνει μία μαινάδα, που κινείται προς τ' αριστερά με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Ιώδες χρώμα στα μαλλιά και τα γένεια του σατύρου, στα γένεια και το ιμάτιο της ανδρικής μορφής, στο πάνω μέρος του χιτώνα και στην ταινία των μαλλιών της δεύτερης μαινάδας και στην άκρη της χαίτης του μουλαριού. Λευκό στα χέρια και το πρόσωπο της δεύτερης μαινάδας. Η χάραξη σκληρή και αμελής. Στο βάθος, μεταξύ των μορφών και στις δύο όψεις, κληματόβεργες με ιώδη κοκκιδωτά φύλλα.

Το σχήμα του σκύφου αντιστοιχεί στον τύπο Β του Ure[4], μόνο που το χείλος δεν έχει φύλλα λωτού, αλλά είναι βαμμένο μαύρο. Το σχήμα αυτό, που συνδέθηκε με τον Ηρακλή, αρχικά κορινθιακού τύπου, εγκαταλείπεται προσωρινά στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. για να γίνει πάλι δημοφιλές στο δ' τέταρτο του αιώνα[5].

Όψη Α: το θέμα του Ηρακλή μόνου σε συμπόσιο[6] εμφανίζεται συχνά στα αγγεία του τέλους του 6ου αι. π.Χ. Αυτός παρουσιάζεται ανακεκλιμένος είτε σε κλίνη είτε σε στρώμα ή στο έδαφος χωρίς λεοντή και κρατά, όπως ο Διόνυσος, κάνθαρο, φιάλη ή κέρας. Δευτερεύοντα πρόσωπα, όταν απεικονίζεται ανακεκλιμένος στο έδαφος, εμφανίζονται μόνο σάτυροι[7]. Τα πρώιμα παραδείγματα του τύπου αυτού, που σταματά στο α' τέταρτο του 5ου αι., αρχίζουν από το 520-510 π.Χ. Το θέμα του αναπαυόμενου Ηρακλή σε συμπόσιο θέτει το ερώτημα αν η σκηνή διαδραματίζεται πριν ή μετά την αποθέωσή του. Οι απόψεις στο θέμα αυτό διίστανται[8]. Πάντως, δεν πρέπει να αποκλείσουμε την έμμεση αναφορά στην αποθέωση[9], η οποία ενέχει το στοιχείο της ανάπαυσης του ήρωα μετά τους άθλους του. Εξάλλου, σε μια τυπική σκηνή

4. P. N. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona, London 1927, σ. 59.
5. J. H. Oakley, Hesperia 48 (1979), σ. 393.
6. B. Fehr, Orientalische und griechische Gelage, Bonn 1971, σ. 69, Τύπος m1.
7. B. Fehr, ό.π., σ. 70.
8. R. Blatter, AA 1976, σ. 50.
9. P. Mingazzini, MemAccLinc 4 (1925), σ. 478.

αποθέωσης, σε σκύφο του ζωγράφου του Θησέα, έχουμε παρουσία σατύρου[10]. Η παρουσία αυτή πιθανόν δηλώνει αναφορά στο σατυρικό δράμα, το οποίο αυτή την εποχή εισάγεται επίσημα στο πρόγραμμα των Μεγάλων Διονυσίων[11].

Ο Ηρακλής υπήρξε μια από τις πιο αγαπητές και οικείες μορφές των σατυρικών δραμάτων, στα οποία ο ήρωας παρουσιάζεται είτε να νικά κακούς και τέρατα ή να τρώει και να πίνει[12]. Όπως έδειξε ο Χουρμουζιάδης[13], το συμπόσιο, και μάλιστα με τον Ηρακλή, ήταν ένα τυπικό στοιχείο σύνθεσης σε πολλά σατυρικά δράματα, διότι διευκόλυνε την εξέλιξη της πλοκής. Σκηνή συμποσίου Ηρακλή έχουμε στο σατυρικό δράμα Συλέας του Ευριπίδη, στην Ομφάλη του Ίωνα, και πιθανώς στο Βούσιρη και τους Θεριστές[14] του Ευριπίδη.

Ο Σάτυρος-οινοχόος έχει σώμα κατάστικτο (μαλλιαρό)[15], ενώ τα πόδια και των δύο σατύρων καταλήγουν σε οπλές αλόγου, τύπος που εμφανίζεται κατ' εξαίρεση[16] στην αττική τέχνη, στην οποία κυριαρχεί ο τύπος των σατύρων με ανθρώπινα πόδια και σπανιότερα με πόδια αλόγου[17].

Η λεοντοκεφαλή και ο κιονίσκος στην λαβή του αγγείου αποδίδουν συνοπτικά το κτίριο κρήνης[18], κάτι που συνήθιζαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό οι τεχνίτες του 6ου αι. π.Χ. Το στοιχείο αυτό δεν έχει απλώς διακοσμητικό χαρακτήρα, αλλά συνδέεται άμεσα με τον Ηρακλή[19]. Η άποψη του Boardman[20] ότι ο συνδυασμός Ηρακλή και κρήνης υπονοεί την αναδιοργάνωση του υδρευτικού συστήματος της Αθήνας από τον Πεισίστρατο, του οποίου προστάτης υπήρξε ο Ηρακλής, δεν ευσταθεί στην περίπτωση αυτή, μια και το αγγείο έγινε μετά την πτώση των Πεισιστρατιδών και δεν είναι λογικό να ήθελε ο ζωγράφος να συνδέσει το όνομα του μαζί τους.

Όψη Β: η παράσταση πραγματεύεται την επιστροφή του Ηφαίστου στον Όλυμπο. Ο Willamowitz πιστεύει ότι το θέμα αυτό σχετίζεται με κάποιο χαμένο σήμερα ομηρικό ύμνο Αναφορές στον ίδιο μύθο έχουμε στον Πλάτωνα, στο Λιβάνιο και στον Παυσανία[21]. Στα αγγεία απεικονίζεται απο τις αρχές του 6ου ως το τέλος του 5ου αι. π.Χ. Την πληρέστερη παρουσίαση του μύθου δίνει το αγγείο του Κλειτία. Στα ύστερα μελανόμορφα η παράσταση γίνεται συνοπτική και ολιγοπρόσωπη, γεγονός που δυσκολεύει την ερμηνεία.

Ο Ήφαιστος συνήθως παρουσιάζεται γενειοφόρος με κοντό χιτώνα, να κρατά σφυρί ή πέλεκυ. Στην παράσταση του σκύφου δεν υπάρχουν τα στοιχεία εκείνα που θα επέτρεπαν την ασφαλή ερμηνεία του θέματος. Το μουλάρι δεν είναι ιθυφαλλικό. Ο ιππέας και ο Διόνυσος δεν κρατούν τα αντικείμενα που τους χαρακτηρίζουν. Η ύπαρξη όμως του στεφανωμένου

10. H. B. Walters, JHS 31 (1911), σ. 5.
11. D. Sutton, The Greek Satyrplay, Meisenheim 1980, σ. 5-6.
12. D. Sutton, ό.π., σ. 154 και E. Buschor, Satyrtänze und frühes Drama, München 1943, σ 31.
13. N. Χουρμουζιάδης, Σατυρικά, Αθήνα 1984, σ. 133-144.
14. Ό.π., σ. 139.
15. F. Brommer, Satyroi, Wuerzburg 1937, σ. 53.
16. H. R. W. Smith, The Origin of Chalcidian Ware. Berkeley-London 1933, σ. 134.
17. F. Brommer, ό.π., σ. 52.
18. B. Dunkley, BSA 36 (1935-36), σ. 154.
19. RE, Suppl. III 2, στ. 10989 και Αθήναιος XII, 6: *διατὶ τὰ θερμὰ λουτρὰ τὰ φαινόμενα ἐκ τῆς γῆς πάντες Ἡρακλέους φησὶν εἶναι ἱερά;*
20. J. Boardman, RA 1972, σ. 57.
21. E. Bell, The Attic Black Figured Vases at the Hearst Monument, San Simeon, I, An Arbor-Michigan 1977, σ. 316 κ.ε.

γενειοφόρου άνδρα με το μακρὺ χιτώνα και το ιμάτιο, που ερμηνεύεται ως Διόνυσος, διευκολύνει και κάνει δυνατή την ταύτιση του ιππέα με τον Ἥφαιστο. Μια όμως αξιοπρόσεκτη διαφορά από τις συνήθισμένες απεικονίσεις του μύθου είναι ότι ο Διόνυσος εδώ δεν οδηγεί τον Ἥφαιστο, αλλά τον υποδέχεται[22]. Τέλος, στην ερμηνεία της σκηνής συνηγορεί και η κακή απόδοση του ποδιού του ιππέα, που δεν πρέπει να θεωρηθεί αδυναμία του ζωγράφου, αλλά μια προσπάθειά του να δείξει την αναπηρία του Ηφαίστου, που σε άλλα αγγεία είναι ολοφάνερη.

Ο σάτυρος που συνοδεύει τον ιππέα, παρουσιάζεται με το δυσανάλογο μεγάλο προσωπό του, που μοιάζει με μάσκα, κατενώπιον. Ο τύπος αυτός συναντάται στην επιστροφή του Ηφαίστου τουλάχιστον τέσσερις φορές[23] και αρκετά συχνά σε διονυσιακές σκηνές του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ.[24]. Η επανάληψή του στο θέμα της επιστροφής δείχνει ότι υπήρξε επινόηση ενός ζωγράφου, τον οποίο είχαν ως πρότυπο οι άλλοι, αν και τα αγγεία παρουσιάζουν διαφορές σε άλλες μορφές. Ο Müller[25] βλέπει σ᾽ αυτό το θέμα την επίδραση του σατυρικού δράματος και ερμηνεύει τον κατενώπιον σάτυρο ως τον προεξάρχοντα του χορού, ο οποίος εξηγεί στους θεατές τα δρώμενα. Η άποψη αυτή στηριζεται στη θεωρία ότι η επιστροφή του Ηφαίστου έχει τις ρίζες της σε λατρευτικές πράξεις γονιμότητας, που τελούνταν από χορευτές και σε στοιχεία παράστασης, που αργότερα μορφοποιήθηκαν σε σατυρικό δράμα ή σε κωμωδία[26]. Είναι γνωστός ο τίτλος του σατυρικού δράματος Ἥφαιστος, του Αχαιού, με το θέμα αυτό, που πιθανώς είχαν και οι Ισθμιαστές του Αισχύλου, καθώς και μια κωμωδία του Επιχάρμου. Η σύνδεση όμως της επιστροφής του Ηφαίστου με το σατυρικό δράμα είναι βέβαιη μόνο στα ερυθρόμορφα αγγεία, όπου οι μορφές φορούν θεατρικά κοστούμια. Στα μελανόμορφα αγγεία πρέπει να τη θεωρήσουμε απλώς ως μία παρουσίαση ενός μυθολογικού θέματος, ιδιαίτερα αγαπητού στους αγγειογράφους.

Το αγγείο προέρχεται από το εργαστήριο του Λευκού Ερωδιού, που ειδικεύτηκε κυρίως στους σκύφους[27]. Στο εργαστήριο αυτό εργάστηκαν πολλοί αγγειογράφοι, από τους οποίους ξεχώρισαν για την ποιότητα της δουλειάς τους ο ζωγράφος του Θησέα και ο ζωγράφος του Κροκωτού[28]. Κοινά στοιχεία των σκύφων αυτών είναι ο τύπος τους, οι αναλογίες τους, η αγάπη στην πολυχρωμία και η επανάληψη παρόμοιων θεμάτων.

Ὅλα τα παραπάνω στοιχεία υπάρχουν και στο σκύφο ΜΑ 6005. Έχει τις ίδιες αναλογίες με σκύφους του εργαστηρίου και τον ίδιο τύπο, μόνο που το χείλος δε διακοσμείται με φύλλα

22. Το ίδιο διακοσμητικό θέμα: 1) σε κάλυμμα αττικού μελανόμορφου δίνου του 500 π.Χ. CVA Würzburg I, πίν. 44, 1-6, 2) σε ιωνικό δίνο του 530 π.Χ., CVA Würzburg 1, πίν. 27, 1 και 3), σε ετρουσκικό αμφορέα και κερετανή υδρία βλ. F. Brommer, JdI 52 (1937), σ. 200-1, Abb. 1-2. Για την ερμηνεία βλ. K. Schefold, Götter- und Heldensagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst, München 1978, σ. 33.

23. 1) Σε αμφορέα σύγχρονο με το αγγείο του Κλειτία, βλ. CVA Oxford 2, III H, πίν. 4-1 και 9-1, 2) σε κρατήρα του Λυδού (550-540 π.Χ.) βλ. Μ. Τιβέριος, Ο Λυδός και το έργον του, Αθήνα 1976, πίν. 53-54, 3) σε ταινιωτή κύλικα στη Ν. Υόρκη, F. Brommer, Hephaistos, Mainz 1978, πίν. 2, 2 και 4), σε θραύσμα ταινιωτής κύλικας, J D. Beazley - H. Payne, JHS 49 (1929), σ. 269, αριθ. 52, πίν. XVI, 9.

24. G. Müller, En Face, Wien 1951, σ. 16 κ.ε.

25. G. Müller, ό.π., σ. 29.

26. A. Pickard-Cambridge, Dithyramb, Tragedy and Comedy, Oxford 1962, σ. 173.

27. ABV, σ. 617, P. Mingazzini, Vasi della collezione Castellani, Roma 1930, σ. 313-317, E. Haspels, Attic Black Figured Lekythoi, Paris 1936, σ. 142, 144 και 253-254, P. N. Ure, ό.π., σ. 39-62, JHS 54 (1934), σ. 89.

28. A. D. Ure, JHS 75 (1955), σ. 90 κ.ε.

κισσού, αλλά είναι βαμμένο μαύρο[29]. Επίσης, κάτω απο τις λαβές αντί για ερωδιό, κρατήρα, δελφίνι ή άλλο ζώο φέρει δύο συμπλεκόμενους κορμούς, όπως μερικοί σκύφοι του ζωγράφου του Θησέα[30]. Ενδεικτική είναι η χρήση του λευκού χρώματος στα γυμνά μέρη της δεύτερης μαινάδας της πίσω όψης. Επίσης, θεωρείται σχεδόν βέβαιη η ύπαρξη λευκού και στο πρόσωπο της άλλης μαινάδας, δεδομένου ότι λείπουν οι λεπτομέρειες (μάτια, στόμα), που θα ήταν χαραγμένα πάνω στο λευκό χρώμα. Οι χιτώνες αποδίδονται χωρίς πτυχές, ενώ οι πτυχές του ιματίου αποδίδονται με τον αρχαϊκό τρόπο, δηλαδή μαύρες και ιώδεις εναλλάξ, σε απλούστερη και αμελέστερη μορφή. Τέλος, η κάτω επιφάνεια της βάσης δεν έχει κύκλους, όπως στα τυπικά παραδείγματα του ζωγράφου του Κροκωτού. Η έλλειψη κίτρινου χρώματος και η σχετικά περιορισμένη χρήση του λευκού δείχνει ότι ο ζωγράφος μας εργάστηκε στο εργαστήριο, όπως και ο ζωγράφος του Θησέα, μετά την παρακμή του ζωγράφου του Κροκωτού. Από την άλλη πλευρά, όμως, το ευρύ σχήμα του σκύφου, η έλλειψη ταινιών στη βάση και το θεματολόγιο τον συνδέουν με την παράδοση του ζωγράφου αυτού[31].

Θεματολογικά, το διακοσμητικό θέμα του ανακεκλιμένου άνδρα ή του Διονύσου σε συμπόσιο και ειδικότερα του Ηρακλή με σατύρους ή με το Διόνυσο, συναντάται συχνά σε σκύφους του εργαστηρίου αυτού[32]. Η παράσταση της πίσω όψης ως σύνθεση, σε χαμηλότερη βέβαια ποιοτική κλίμακα, θυμίζει αντίστοιχες διονυσιακές σκηνές άλλων σκύφων[33]. Ακριβώς το ίδιο θέμα παραδίδεται σε θραύσματα σκύφου απο τη Δήλο[34]. Δυστυχώς, όμως, η αποσπασματική διατήρησή τους δεν επιτρέπει συγκρίσεις.

Μελανόμορφη λήκυθος ΜΑ 6006 (Π ί ν. 70 γ-δ)

Ύψ. 0,131, διάμ. χείλ. 0,026, διάμ. βάσ. 0,035 μ. Πηλός ερυθρωπός. Συγκολλημένη βάση κωνική. Σώμα απιόσχημο με αποστρογγυλεμένο ώμο. Στόμιο καλυκωτό. Λαβή ταινιωτή. Το χείλος, η λαβή, η πάνω επιφάνεια της βάσης και η κάτω επιφάνεια του σώματος είναι βαμένα μαύρα. Στον ώμο γυμνός δρομέας προς τα δεξιά μεταξύ παρατηρητών. Στο σώμα γυμνός ιππέας σε καλπασμό προς τα δεξιά μεταξύ δύο δρομέων και δύο παρατηρητών. Χρήση χάραξης και ιώδους χρώματος. Ιώδης ταινία στη βάση του λαιμού και στο κάτω μέρος του σώματος. Η κυρίως παράσταση μεταξύ ταινιών.

Το σχήμα του αγγείου αντιστοιχεί στον τύπο Ε του Ure[35]. Το αγγείο ανήκει στην ομάδα του χονδρού δρομέα[36], η οποία αποτελεί παρακλάδι της ομάδας του δελφινιού και τη χαρακτηρίζουν μικρά και απρόσεκτα κατασκευασμένα αγγεία. Ο Brijder[37] πιστεύει ότι το θέμα αναφέρεται στην εκπαίδευση των δρομέων σε συναγωνισμό με ιππέα (ή λαγό), όπως αναφέρει ο Φιλόσοφος στο Περί γυμναστικής.

Παρόμοια στο σχήμα και στη διακόσμηση: J. Boardman - J. Hayes, Tocra II, London 1973, σ. 44, αριθ. 2129, B. von Freytag, AM 91 (1976), πίν. 8,1.

29. A. D. Ure, ό.π. πίν. VI-2.

30. CVA Copenhagen III, πίν. 119-9 και E. Vanderpool, Hesperia 15 (1946), πίν. XLI.

31. A. D. Ure, ό.π., σ. 95.

32. Ό.π., πίν. IV-II, V-I και 3 με Διόνυσο ή άνδρα, P. Mingazzini, MemAccLinc 4 (1925), πίν. IX, 2, H. A. Shapiro, Greek Vases from Southern Collections, New Orleans 1981, σ. 74, αριθ. 28 και ABV, σ. 520, αριθ. 19 για Ηρακλή, E. Vanderpool, Hesperia 15 (1946), πίν. 38, αριθ. 61 με Ηρακλή και Διόνυσο.

33. Πρβλ. J. Boardman, Athenian Black Figure Vases, London 1974, αριθ. 181.

34. Ch. Dugas, Délos X, Paris 1928, σ. 164 αριθ. 596, πίν. IIV, A.

35. P. N. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona, London 1927, σ. 43.

36. ABV, σ. 459-460, E. Haspels ό.π., σ. 16-18.

37. H. A. G. Brijder, BaBesch 50 (1975), σ. 161.

Μελανόμορφη λήκυθος ΜΑ 6007 (Π ί ν. 71 γ)

Σωζ. ύψ. 0,20, διάμ. χείλ. 0,051 μ. Πηλός ερυθρός. Επιφάνεια φθαρμένη. Λείπει η βάση. Σώμα ευρύ. Στόμιο καλυκωτό. Λαβή πεπιεσμένη κυλινδρική. Το στόμιο, η λαβή και το κάτω μέρος του σώματος βαμμένα μαύρα. Στον ώμο ανθέμιο με πέντε φύλλα ιώδη και μαύρα, εναλλάξ, μεταξύ παρατηρητών. Στο σώμα αναχώρηση οπλίτη προς τ' αριστερά μεταξύ δύο παρατηρητών με δόρυ. Η παράσταση μεταξύ ταινιών ιώδους χρώματος. Ιώδης ταινία και στη βάση του λαιμού. Χρήση χάραξης.

Το σχήμα αντιστοιχεί στον τύπο F του Ure[38], με ακμή μεταξύ σώματος και ώμου, και εμφανίστηκε στο β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Η διακόσμηση, με θέμα την αναχώρηση οπλίτη, είναι έργο της ομάδας της Φανυλλίδος[39], που παράγει έργα δεύτερης κατηγορίας, σ' όλη τη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας του 6ου αι. π. Χ.

Επτά ταινιωτές ανθεμωτές κύλικες ΜΑ 6039-6045 (Π ί ν. 71 α-β)

Διαστάσεις κατά μέσο όρο: ύψ. 0,076, διάμ. χείλ. 0,145, διάμ. βάσ. 0,058 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος. Οι κύλικες ακέραιες ή συγκολλημένες με μικρές συμπληρώσεις. Πόδι ψηλό, σώμα ευρύ. Λαβές κυλινδρικές. Εσωτερικό ολόβαφο, εκτός από έναν άβαφο δίσκο στον πυθμένα με μαύρο κύκλο και στιγμή και μία άβαφη ταινία στο χείλος. Χείλος, λαβές και πόδι βαμμένα μαύρα. Το κάτω μέρος των κυπέλλων μαύρο με εδαφόχρωη ταινία. Στη ζώνη των λαβών ανθέμια και κάλυκες λωτού, εναλλάξ, που πατούν σε αλυσιδωτό πλοχμό. Χρήση χάραξης, ιώδες και λευκό χρώμα.

Ο τύπος C2 του Ure[40], που αρχίζει από τα μέσα του 6ου αι. π. Χ., παράγεται σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα και συνεχίζεται με μικρές παραλλαγές στο σχήμα και τη διακόσμηση σ' όλο τον 5ο αι. π. Χ. Στα παλιότερα δείγματα οι κάλυκες είναι παχείς. Βαθμιαία τα άνθη λωτού κρατούν μόνο το κεντρικό στέλεχος, που γίνεται γραμμή ή φύλλο, χρώμα και χάραξη εξαφανίζονται και τα φύλλα του ανθεμίου ξεχωρίζουν.

Τα επτά παραδείγματα του τάφου χρονολογούνται στο δ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Παρόμοιες: βλ. J. Boardman, BSA 53-54 (1958-59), σ. 167, πίν. 36, E. Gjerstad, Greek Geometric and Archaic Pottery Found in Cyprus, Stockholm 1977, σ. 48, αριθ. 454-469 και J. J. Jully, Labraunda II, 3, Stockholm 1981, σ. 33, αριθ. 296-299.

Ταινιωτή κύλικα ΜΑ 6008 (Π ί ν. 72 α-β)

Ύψ. 0,12, διάμ. χείλ. 0,22, διάμ. βάσ. 0,094 μ. Συγκολλημένη. Πηλός κιτρινέρυθρος. Βαφή μαύρη απολεπισμένη και επίθετη, ιώδης και λευκή. Πόδι ψηλό, σώμα ευρύ, χείλος ελαφρώς κοίλο. Λαβές οριζόντιες κυλινδρικές. Εσωτερικό ολόβαφο, εκτός από έναν άβαφο δίσκο στον πυθμένα με δύο μαύρους ομόκεντρους κύκλους και μία άβαφη ταινία στο χείλος. Λαβές, χείλος και εξωτερική επιφάνεια του ποδιού βαμμένα μαύρα. Το κάτω μέρος του κυπέλλου μαύρο με εδαφόχρωη ταινία. Στη ζώνη των λαβών έφιππος μεταξύ δύο γυμνών νέων στη μία όψη και έφιππος μεταξύ νέων και παρατηρητή στην άλλη όψη. Στις λαβές ανθέμια. Χρήση χάραξης και ιώδους χρώματος στα ανθέμια, στα μαλλιά των μορφών και τη χαίτη των αλόγων. Λευκό στους ιππείς και στην ουρά του ενός αλόγου.

Το θέμα είναι αρκετά γνωστό σε ταινιωτές κύλικες. Όπως παρατηρεί η Bell[41], ο αριθμός

38. P. N. Ure, ό.π., σ. 43.
39. ABV, σ. 464, E. Haspels, ό.π., σ. 66-67.
40. P. N. Ure, AE 1915, σ. 119-120.
41. E. Bell, ό.π., σ. 155, αριθ. 4 και σημ. 347.

των παρατηρητών ποικίλλει. Πολύ συχνά αυτοί είναι τέσσερις, δύο γυμνοί και δύο ντυμένοι. Η πιο πιθανή εξήγηση είναι ότι οι ιππείς ήταν αναβάτες (Jockeys) και οι παρατηρητές φίλοι τους, ανάμεσά τους ίσως και ο ιδιοκτήτης του αλόγου. Παρόμοιο στύλ και θέμα σε κύλικα του τύπου Cracow της ομάδας της Ρόδου 1191, από την Κύπρο[42].

Ταινιωτή κύλικα ΜΑ 6009 (Π ί ν. 72 γ-δ)

Ύψ. 0,12, διάμ. χείλ. 0,22, διάμ. βάσ. 0,094 μ. Συγκολλημένη. Πηλός κιτρινέρυθρος. Το σχήμα όπως της προηγούμενης, με ιώδη πλαστικό δακτύλιο μεταξύ ποδιού και σώματος. Στη ζώνη των λαβών σειρήνα μεταξύ παρατηρητών και αιλουροειδών στη μία όψη και δύο σφίγγες αντωπές, με υψωμένο το ένα πόδι, μεταξύ αιλουροειδών στην άλλη. Χρήση χάραξης και ιώδους χρώματος. Λευκό στα πρόσωπα σφιγγών και σειρήνας.

Το θέμα και των δύο όψεων, δηλαδή σειρήνα ή σφίγγα μεταξύ ζώων ή παρατηρητών και ανθεμίων στις λαβές, εμφανίζεται συχνά σε ταινιωτές κύλικες, οι οποίες αν και από διαφορετικούς ζωγράφους, πρέπει να προέρχονται από ένα εργαστήριο[43].

Κύλικα-σκύφος (τύπος Cracow) ΜΑ 6017 (Π ί ν. 73 α-β)

Ύψ. 0,12, διάμ. χείλ. 0,21, διάμ. βάσ. 0,092 μ. Συγκολλημένη με μικρές συμπληρώσεις. Πηλός κιτρινέρυθρος. Σώμα ευρύ και βαθύ, λαβές κυλινδρικές. Κόκκινος πλαστικός δακτύλιος μεταξύ βάσης και σώματος. Εσωτερικά ολόβαφη, εκτός από έναν άβαφο δίσκο στον πυθμένα με μαύρο κύκλο και στιγμή, και μία άβαφη ταινία στο χείλος, Λαβές, χείλος, εξωτερική και εσωτερική πλάγια επιφάνεια της βάσης βαμμένα μαύρα. Το κάτω μέρος του σώματος μαύρο με εδαφόχροη ταινία. Στη ζώνη των λαβών και στις δύο όψεις, αμαζονομαχία μεταξύ ανθεμίων. Στη μία όψη από αριστερά, αμαζόνα επιτίθεται εναντίον ενός Έλληνα, ο οποίος καταδιώκει μία άλλη αμαζόνα, Έλληνας ορμά σε γονατισμένη αμαζόνα, και δεξιά ένα πιθανώς παρόμοιο ζευγάρι. Στη δεύτερη όψη Έλληνας δέχεται την επίθεση δύο αμαζόνων και δύο ζεύγη, όπου Έλληνες καταδιώκουν αμαζόνες. Χρήση χάραξης και ιώδους χρώματος στα κράνη, τους χιτωνίσκους και τα ανθέμια. Λευκό χρώμα στα γυμνά μέρη των αμαζόνων.

Το σχήμα είναι υβρίδιο από την ταινιωτή κύλικα, με μερικά χαρακτηριστικά σκύφου και έχει την ίδια διακόσμηση με τις ταινιωτές κύλικες[44]. Οι παραστάσεις της κύλικας ΜΑ 6017 αποδίδουν αμαζονομαχία χωρίς την παρουσία του Ηρακλή στο τυποποιημένο διακοσμητικό θέμα: δύο ζεύγη και μία τριπρόσωπη σύνθεση[45].

Κύλικα-σκύφος (τύπος Cracow) ΜΑ 6010 (Π ί ν. 74 α)

Ύψ. 0,084, διάμ. χείλ. 0,135, διάμ. βάσ. 0,06 μ. Συγκολλημένη με μικρές συμπληρώσεις. Πηλός ανοικτός καστανός. Όμοια με την προηγούμενη, μόνο που ο δακτύλιος μεταξύ βάσης και σώματος είναι μαύρος και το εσωτερικό του ολόβαφο. Στη ζώνη των λαβών, μεταξύ ανθεμίων τέσσερις μορφές: γυναίκα και γυμνός άνδρας, εναλλάξ, σε κίνηση προς τα δεξιά. Χρήση χάραξης, ιώδους και λευκού χρώματος. Το αγγείο είναι προϊόν πολύ πρόχειρης εργασίας.

Παρόμοια εργασία και διακοσμητικό θέμα βρίσκουμε και στο αριθ. 234 θραύσμα ταινιωτής κύλικας, βλ. J. J. Jully, Labraunda II, 3, Archaic Pottery, Stockholm 1981, σ. 22.

42. E. Gjerstad, Greek Geometric and Archaic Pottery Found in Cyprus, Stockholm 1977, σ. 48, αριθ. 452.
43. E. Bell, ό.π., σ. 154 και σημ. 245.
44. J. D. Beazley, JHS 52 (1932), σ. 202.
45. D. von Bothmer, Amazons in Greek Art, Oxford 1957, σ. 79, αριθ. 81 και 88.

Κύλικα-σκύφος ΜΑ 6018 (Πί ν. 74 β)

Ύψ. 0,083, διάμ. χείλ. 0,141, διάμ. βάσ. 0,063 μ. Συγκολλημένη, με μικρές συμπληρώσεις. Πηλός ανοικτός καστανός. Όμοια με την προηγούμενη στο σχήμα και τη διακόσμηση.

Κύλικα-σκύφος ΜΑ 6019 (Πί ν. 74 γ)

Ύψ. 0,082, διάμ. χείλ. 0,135, διάμ. βάσ. 0,066 μ. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Πηλός ανοικτός καστανός. Όμοια με την προηγούμενη. Στη ζώνη των λαβών, αιγοειδές μεταξύ σκύλων. Περιορισμένη χρήση χάραξης, λευκού και ιώδους χρώματος.

Κύλικα-σκύφος ΜΑ 6020 (Πί ν. 75 α-β)

Ύψ. 0,085, διάμ. χείλ. 0,133, διάμ. βάσ. 0,062 μ. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Όμοια με την προηγούμενη. Στη ζώνη των λαβών, μεταξύ ανθεμίων, οπλισμένος(;) άνδρας που επιτίθεται σε αιγοειδές στη μία όψη και παρόμοια μορφή με σκύλο στην άλλη. Περιορισμένη χρήση χάραξης, ιώδους και λευκού χρώματος.

Οι τέσσερις ταινιωτές κύλικες ΜΑ 6010, 6018, 6019 και 6020 προέρχονται από το ίδιο χέρι, όπως δείχνουν το σχήμα και οι διαστάσεις των αγγείων, το χρώμα του πηλού και ο τρόπος της διακόσμησης.

Μελαμβαφές θήλαστρο ΜΑ 6011 (Πί ν. 75 γ)

Ύψ. 0,044, διάμ. χείλ. 0,037, διάμ. βάσ. 0,034 μ. Λείπει η λαβή. Πηλός καστανός, βαφή μαύρη ως καστανή από το ψήσιμο. Βάση κωνική. Σώμα που στενεύει προς τα κάτω, ελαφριά ακμή μεταξύ σώματος και ώμου. Λοξή προχοή. Ο τύπος έχει μια εξέλιξη στο διάστημα ενός σχεδόν αιώνα, από το γ΄ τέταρτο του 5ου ως το β΄ τέταρτο του 4ου αι. π. Χ.[46].

Τέτοια αγγεία βρέθηκαν κυρίως σε τάφους. Οι B. Sparkes - L. Talcott[47], στηριζόμενοι στη φθορά και τα σημάδια δοντιών στην προχοή του αριθ. 1197 θηλάστρου της αθηναϊκής Αγοράς πιστεύουν ότι χρησιμοποιήθηκαν και στην καθημερινή ζωή.

Παρόμοια στο σχήμα βλ. Agora XII, N 1199 και U. Knigge, Kerameikos IX, Berlin 1976, 276, 3 και 284, 1.

Κορινθιακά αγγεία

Τα τριάντα επτά κορινθιακά αγγεία του τάφου, εκτός από δύο που ήδη αναφέραμε, ανάγονται στην ύστερη κορινθιακή ΙΙ περίοδο. Είναι κυρίως πυξίδες, δύο τριποδικές, πέντε σφαιρικές με λαβές, πέντε σφαιρικές χωρίς λαβές, μία ημισφαιρική, μία μικροσκοπική τριφυλλόστομη οινοχόη, είκοσι μία μικροσκοπικές κοτύλες, μία μεγάλη κοτύλη, και το κάλυμμα μίας πυξίδας. Η διακόσμησή τους είναι γραμμική ή φυτική, θέματα που επικράτησαν στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., και αντικατοπτρίζει την παρακμή της κορινθιακής κεραμικής μετά τον εκτοπισμό της από την αττική.

Η τυπολογία και η χρονολόγηση στηρίζεται στη μελέτη του Payne[48], η οποία είναι γενικά αποδεκτή, παρά την προσπάθεια που γίνεται για να κατέβει η χρονολογία χαμηλότερα στον 6ο αι. π.Χ.[49].

46. D. M. Robinson, Olynthus XIII, London 1950, σ. 264.
47. B. Sparkes - L. Talcott, Agora XII, Princeton 1970, σ. 161.
48. H. Payne, Necrocorinthia, Oxford 1931 (στο εξής NC).
49. R. J. Hopper, BSA 44 (1949), σ. 169.

Κοτύλη ΜΑ 6036 (Π ί ν. 75 δ)

Ύψ. 0,123, διάμ. χείλ. 0,172, διάμ. βάσ. 0,085 μ.

Συγκολλημένη, με ελάχιστες συμπληρώσεις. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή μαύρη, εξίτηλη και επίθεση ιώδης. Χρήση χάραξης. Βάση δισκοειδής. Σώμα βαθύ, χείλος που κλίνει ελαφρά προς τα μέσα. Λαβές κυλινδρικές οριζόντιες, λίγο κάτω από το χείλος. Εσωτερικά ολόβαφη με εξίτηλο μαύρο χρώμα. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι. Στην κύρια ζώνη του σώματος μία σειρήνα μεταξύ σφιγγών και στις δύο όψεις. Στα κενά λίγα παραπληρωματικά κοσμήματα. Χαμηλότερα ταινίες μαύρες-ιώδεις και στο κάτω μέρος του σώματος ακτίνες. Ιώδης ταινία στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους.

Για τον τύπο της κοτύλης, βλ. NC, σ. 323 και για τον τύπο της σφίγγας NC, πίν. 37, 4. Ο τύπος, ύστερος κορινθιακός Ι, χαρακτηρίζεται από έλλειψη διακόσμησης στο χείλος, ύπαρξη ακτίνων στο κάτω μέρος του σώματος, λίγα ή καθόλου παραπληρωματικά κοσμήματα στα κενά, ενώ στο σώμα έχει σειρήνες και σφίγγες.

Το ίδιο διακοσμητικό θέμα σε παρόμοιες κοτύλες, βλ. CVA California 1, πίν. Χ, 7 και Mon. Lincei XVII, σ. 611, εικ. 420. Οι κοτύλες όμως αυτές είναι πιο κοντές και φαρδιές, έχουν μεγαλύτερη χρήση χάραξης και, οπωσδήποτε, αποδίδουν την επιβίωση του τύπου στην ύστερη κορινθιακή ΙΙ περίοδο.

Κάλυμμα πυξίδας ΜΑ 6033 (Π ί ν. 76 α)

Διάμ. 0,085 μ. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή μαύρη εξίτηλη. Σχεδόν επίπεδο με χαμηλή λαβή-κομβίο. Στην πάνω επιφάνειά του μεταξύ ταινιών ζωφόρος με λιοντάρια, σφίγγα και άλλα αδιάγνωστα ζώα (έξι στο σύνολο). Στα κενά, ακανόνιστα παραπληρωματικά κοσμήματα.

Η ζωφόρος, όχι ιδιαίτερα στυλιζαρισμένη, αποδίδεται με την τεχνική της σκιαγραφίας χωρίς χάραξη[50] που χρησιμοποιήθηκε τον 7ο αι. π.Χ. κυρίως σε κοτύλες και αρυβάλλους και συνεχίστηκε στον 6ο αι. π. Χ.[51]. Παρόμοιο διακοσμητικό θέμα σε κάλυμμα πυξίδας, βλ. J. Boardman - J. Hayes, Tocra II, London 1973, πίν. 4, αριθ. 1869, σε στρώμα του 595-565 π.Χ.

Κυλινδρική τριποδική πυξίδα με κάλυμμα ΜΑ 6027 (Π ί ν. 76 β)

Ύψ. 0,078 (με το κάλυμμα), διάμ. χείλ. 0,081, διάμ. βασ. 0,065 μ. Ακέραιη. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή μαύρη και ιώδης. Κάλυμμα ελαφρώς κυρτό, με χαμηλή λαβή-κομβίο, διακοσμημένο με ταινίες μαύρες-ιώδεις. Χείλος πεπλατυσμένο. Στο σώμα πλατιά ιώδης ταινία μεταξύ δύο μαύρων. Στα πόδια τρεις λεπτές μαύρες ταινίες.

Κυλινδρική τριποδική πυξίδα με κάλυμμα ΜΑ 6029 (Π ί ν. 76 β)

Ύψ. 0,082, διάμ. χείλ. 0,09, διάμ. βάσ. 0,07 μ. Ακέραιη. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή μαύρη εξίτηλη. Κάλυμμα ελαφρώς κυρτό με χαμηλό κομβίο διακοσμημένο με δύο σειρές στιγμών μεταξύ ταινιών. Το χείλος πεπλατυσμένο, με τρείς αυλακώσεις. Στο σώμα πλατιές ταινίες. Στο κάθε πόδι σειρά καθέτων γραμμών μεταξύ λεπτών ταινιών.

Τύπος πολύ αγαπητός σ' όλη τη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ. Εντάσσεται στην ύστερη κορινθιακή ΙΙ περίοδο με γραμμική διακόσμηση.

Τριποδικές πυξίδες της εποχής αυτής με ταινίες στο σώμα και ζιγκ-ζαγκ γραμμές ή ταινίες στα πόδια, βλ. C. Blegen - H. Palmer - R. Young, Corinth XIII, Princeton-New Jersey 1964,

50. Αυτό που ο Payne, NC, σ. 309, ονομάζει Subgeometric Style.

51. R. M. Cook, Greek Painted Pottery, London 1960, σ. 50.

173-3 και 239-3, CVA Heidelberg I, πίν. 18, (7 με κάλυμμα όμοιο με αυτό της ΜΑ 6029), H. Payne - J. J. Dunbabin, Perachora II, Oxford 1962, σ. 187 και J. L. Benson AJA 85 (1981), σ. 169, αριθ. 7.

Δύο σφαιρικές πυξίδες με κάλυμμα και ορθές λαβές ΜΑ 6030 και 6031 (Π ί ν. 76 γ)

ΜΑ 6030: ύψ. 0,119, διάμ. χείλ. 0,056, διάμ. βάσ. 0,07 μ. ΜΑ 6031: ύψ. 0,13, διάμ. χείλ. 0,054, διάμ. βάσ. 0,071 μ. Ακέραιες. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή μαύρη ως καστανή και ιώδης. Κάλυμμα κυρτό. Βάση δισκοειδής. Χείλος κάθετο. Στο κάλυμμα μαύρες και ιώδεις ταινίες. Χείλος, λαβές και πάνω επιφάνεια της βάσης μαύρα. Στον ώμο αντεστραμμένα λογχόσχημα φύλλα με μίσχο που ορίζονται στο κάτω μέρος από τρείς λεπτές ταινίες. Στο σώμα σειρά φύλλων λωτού μαύρων και ιωδών, εναλλάξ, που συνδέονται με συμπλεκόμενα τόξα. Στο κάτω μέρος του σώματος, τρεις πλατιές ταινίες μεταξύ δύο λεπτότερων.

Ο τύπος NC 307, πίν. 142 απαντάται από τη μέση κορινθιακή και την ύστερη κορινθιακή Ι και ΙΙ περίοδο (NC 323 και 332) μέχρι το τέλος του 6ου αι. π.Χ. Με μικρές αλλαγές στο σχήμα χρησιμοποιείται και στον 5ο αι. π.Χ. Παρόμοιες πυξίδες του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ., με τη μόνη διαφορά ότι τα τόξα δε συμπλέκονται, βλ. CVA Heidelberg I, πίν. 17, 13, και Ure, Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona, London 1927, πίν. 12, 126. 82.

Σφαιρική πυξίδα με ορθές λαβές χωρίς κάλυμμα ΜΑ 6032 (Π ί ν. 77 α)

Ύψ. 0,17, διάμ. χείλ. 0,086, διάμ. βάσ. 0,111 μ. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή καστανή και ιώδης, εξίτηλη. Χείλος κάθετο με ιώδη(;) πλαστικό δακτύλιο στη βάση του. Βάση δισκοειδής. Στον ώμο μεταξύ των λαβών γλώσσες, μετά λεπτές ταινίες με δύο σειρές στιγμών. Στο σώμα ανθέμια και άνθη λωτού συνδεόμενα με συμπλεκόμενα τόξα. Στο κάτω μέρος του σώματος πλατιά ταινία μεταξύ λεπτότερων. Ίχνη ιώδους χρώματος στα ανθέμια.

Ο τύπος: NC 307, πίν. 142. Το διακοσμητικό θέμα του σώματος συναντάται μετά τα μέσα του 6ου αι. π. Χ.[52].

Σφαιρική πυξίδα με ορθές λαβές και κάλυμμα(;) ΜΑ 6022 (Π ί ν. 76 α)

Ύψ. 0,074-0,092, διάμ. χείλ. 0,047, διάμ. βάσ. 0,059 μ. Λείπει η μία λαβή. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή καστανέρυθρη και ιώδης. Βάση δισκοειδής, χείλος κάθετο. Κάλυμμα σχεδόν επίπεδο με ψηλό κομβίο, διακοσμημένο με καστανές και ιώδεις ταινίες. Στο χείλος δύο ιώδεις ταινίες. Στον ώμο φύλλα λογχόσχημα συνδεόμενα με καμπύλες που ορίζονται στο κάτω μέρος από τέσσερις κόκκινες ταινίες. Στο κάτω μέρος του σώματος δύο πλατιές ταινίες και μία λεπτότερη. Η εξωτερική επιφάνεια της βάσης και η λαβή είναι βαμμένες.

Ο τύπος: NC 307, Πίν. 142, με γραμμική και απλή φυτική διακόσμηση. Το κάλυμμα δεν ανήκει σ᾽ αυτό τον τύπο της πυξίδας και ίσως κάλυπτε άλλη πυξίδα.

Σφαιρική πυξίδα με ορθές λαβές χωρίς κάλυμμα ΜΑ 6034 (Π ί ν. 77 β)

Ύψ. 0,10, διάμ. χείλ. 0,056, διάμ. βάσ. 0,066 μ.

Συγκολλημένη, με μικρές συμπληρώσεις στο σώμα. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή μαύρη ως ερυθρή και ιώδης. Βάση δισκοειδής. Χείλος κάθετο. Λαβές, χείλος και εξωτερική επιφάνεια της βάσης βαμμένα μαύρα. Μεταξύ των λαβών αντεστραμμένα λογχόσχημα φύλλα, συνδεόμενα με τόξα, που ορίζονται στο κάτω μέρος από τέσσερις λεπτές μαύρες και ιώδεις ταινίες. Στο σώμα, φύλλα μαύρα και ιώδη εναλλάξ, με στιγμή κάτω. Ακολουθούν τρεις πλα-

52. NC, πίν. 65-C.

τιές ταινίες, η μία από τις οποίες είναι ιώδης. Λεπτή ιώδης ταινία στο κάτω μέρος του σώματος.

Ο τύπος: NC 307, πίν 142, με απλή φυτική διακόσμηση.

Δύο στρογγυλές κορινθιακές πυξίδες χωρίς κάλυμμα και λαβές ΜΑ 6023 και 6024 (Π ί ν. 77 γ)

Ύψ. 0,074, διάμ. χείλ. 0,058, διάμ. βάσ. 0,06 μ. Ακέραιες. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή καστανόμαυρη και ιώδης. Βάση δισκοειδής. Το πεπλατυσμένο χείλος και η εξωτερική επιφάνεια της βάσης είναι βαμμένα. Στον ώμο τρεις λεπτές ταινίες. Τρεις πλατύτερες στο κάτω μέρος του σώματος.

Ο τύπος, NC 322 C, ανήκει στην κατηγορία των εδαφόχροων πυξίδων με γραμμική διακόσμηση, που από την ύστερη κορινθιακή Ι περίοδο συνεχίστηκε ως το τέλος του 6ου αι. π.Χ.[53]. Παρόμοια στο CVA Copenhagen 1/6, πίν. 84, 7, με σώμα πιο ευρύ.

Σφαιρική πυξίδα χωρίς λαβές ΜΑ 6025 (Π ί ν. 78 α)

Ύψ. 0,105, διάμ. χείλ. 0,055, διάμ. βάσ. 0,057 μ. Ακέραιη. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή μαύρη και ιώδης, εξίτηλη. Βάση κωνική. Κάλυμμα επίπεδο, με ψηλή λαβή-κομβίο διακοσμημένο με μαύρες και ιώδεις ταινίες. Στόμιο λοξό. Στο μέσον του σώματος σειρά σταγόνων μαύρων-ιωδών μεταξύ μαύρων ταινιών άνισου πλάτους.

Το βασικό διακοσμητικό θέμα, που αποτελεί μια πολύ απλουστευμένη μορφή φυτικού κοσμήματος, προέρχεται πιθανώς από εκείνο με τη ζώνη των ανθέων και των καλύκων λωτού που συνδέονται με τόξα[54].

Σφαιρική πυξίδα χωρίς λαβές ΜΑ 6026 (Π ί ν. 78 α)

Ύψ. 0,093, διάμ. χείλ. 0,065, διάμ. βάσ. 0,058 μ. Ακέραιη. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή καστανόμαυρη και ιώδης. Κάλυμμα επίπεδο με ευρύ κομβίο. Βάση δισκοειδής. Χείλος πεπλατυσμένο. Στο κάλυμμα, στο χείλος, στο πάνω και κάτω μέρος του σώματος ταινίες μαύρες-ιώδεις άνισου πλάτους. Στο μέσον του σώματος δύο σειρές σταγόνων.

Ο τύπος ανήκει στην κατηγορία των εδαφόχροων πυξίδων χωρίς λαβές, της ύστερης κορινθιακής περιόδου (NC 331), που συνεχίζει το μεσοκορινθιακό τύπο του πίν. NC 141. Παρόμοια στο σχήμα και τη διακόσμηση (μόνο που έχει μία σειρά σταγόνων), βλ. Α. Ανδρειωμένου, Το κεραμικό εργαστήριο της Ακραιφίας, Αθήνα 1980, Τάφος 24, ΒΕ 1640, πίν. 14, 5.

Στρογγυλή πυξίδα χωρίς λαβές ΜΑ 6047 (Π ί ν. 78 β)

Ύψ. 0,072, διάμ. χείλ. 0,047, διάμ. βάσ. 0,056 μ. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Πηλός πρασινωπός. Βαφή μαύρη, εξίτηλη. Βάση δισκοειδής με δύο ομόκεντρους κύκλους, βαμμένη εξωτερικά και εσωτερικά. Στον ώμο κάθετες γραμμές. Στο σώμα και το ελαφρώς κυρτό κάλυμμα λεπτές ταινίες.

Ο τύπος: NC 322 C. Παρόμοια πυξίδα, βλ. CVA Copenhagen 1/6, πίν. 84, 5.

Πυξίδα χωρίς λαβές ΜΑ 6028 (Π ί ν. 76 α)

Σωζ. ύψ. 0,053, διάμ. χείλ. 0,057, διάμ. βάσ. 0,076 μ. Λείπει το κάλυμμα και το μεγαλύτερο μέρος του χείλους. Πηλός υποκίτρινος. Βάση δισκοειδής. Σώμα ημισφαιρικό, χείλος κάθετο. Πάνω επιφάνεια βάσης και χείλος βαμμένα. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης πέντε

53. NC, σ. 331.

54. Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ΑΕ 1955, σ. 4, σημ. 1.

ομόκεντροι κύκλοι. Το κάτω μέρος του σώματος βαμμένο με δύο λεπτές εδαφόχροες ταινίες. Στον ώμο, μεταξύ ταινιών, δύο σειρές με συγκλίνουσες γραμμές (ψαροκόκαλο).

Το σχήμα ασυνήθιστο· προέρχεται από τη σφαιρική πυξίδα χωρίς λαβές, με συμπιεσμένο το πάνω μέρος.

Μικροσκοπική τριφυλλόστομη οινοχόη ΜΑ 6035 (Π ί ν. 78 γ)

Ύψ. 0,05, διάμ. χείλ. 0,024, διάμ. βάσ. 0,052 μ. Ακέραιη. Πηλός υποκίτρινος. Βαφή μαύρη και ιώδης. Βάση επίπεδη, ευρεία, με ιώδη δακτύλιο. Λαβή κάθετη ταινιωτή, που υψώνεται πάνω από το στόμιο. Λαιμός, στόμιο, λαβή, μαύρα. Ιώδης ταινία στο άκρο του χείλους. Στον ώμο εδαφόχροη τεθλασμένη ταινία σε μαύρο βάθος, όπου σχηματίζονται ορθά και αντεστραμμένα τρίγωνα με ακανόνιστο περίγραμμα. Στο σώμα ζατρικιοειδές κόσμημα, που ορίζεται στο πάνω μέρος από δύο ιώδεις ταινίες μεταξύ μαύρων, και στο κάτω μέρος από δύο ταινίες (μαύρη, ιώδης).

Ο τύπος NC 336 Β, της ύστερης κορινθιακής ΙΙ περιόδου, με γραμμική διακόσμηση είναι γνωστός από την πρωτοκορινθιακή περίοδο[55]. Το διακοσμητικό θέμα του σώματος αρχίζει από την πρωτογεωμετρική εποχή.

Παρόμοιες πυξίδες, μόνο που στον ώμο έχουν γλώσσες: βλ. C. Blegen-H. Palmer - R. Young Corinth XIII, Princeton, New Jersey 1964, 253-2, πίν. 35, H. Payne - J. J. Dunbabin, Perachora II. Oxford 1962, αριθ. 2611-12 και P. N. Ure, BSA 14 (1907-1908), σ. 272, πίν. IIe.

Είκοσι μία μικροσκοπικές κοτύλες (Π ί ν. 79 α)

Διαστάσεις κατά μέσο όρο: Ύψ. 0,041, διάμ. χείλ. 0,059, διάμ. βάσ. 0,036 μ. Πηλός υποκίτρινος, βαφή μαύρη ως καστανέρευθρη και ιώδης. Εσωτερικό βαμμένο. Μεταξύ των λαβών τεθλασμένη γραμμή ή κατακόρυφες σταγόνες. Το κάτω μέρος του σώματος βαμμένο. Ψηλότερα ταινίες. Τυπικό κορινθιακό προϊόν με μεγάλη εξάπλωση[56]. Τα πρωιμότερα παραδείγματα ανάγονται στον 7ο αι. π.Χ. Άφθονα στο β΄ μισό του 6ου και στον 5ο αι. π.Χ. Διακρίνονται διάφοροι τύποι με μικρές παραλλαγές[57]. Χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα τάφων και ως αφιερώματα σε ιερά.

Αργειακά αγγεία

Επτά από τα αγγεία του τάφου, ένας κάνθαρος, δύο κύλικες, τρία μικροσκοπικά κύπελλα και μία στρογγυλή πυξίδα κορινθιακού τύπου, αποτελούν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Το εργαστήριο αυτό, ιδιαίτερα δραστήριο κατά τη γεωμετρική περίοδο, μετά το τέλος της περιορίζει την παραγωγή του σε αγγεία με μαύρο γάνωμα και απλή γραμμική ή φυτική διακόσμηση σε λευκό ή κόκκινο χρώμα. Πολλά σχήματα είναι γνωστά και σε άλλα μέρη π.χ. στη Λακωνία και την Κόρινθο[58]. Δεν υπάρχουν όμως επαρκή στοιχεία για το διαχωρισμό της παραγωγής των περιοχών αυτών σε αγγεία με μαύρο, ή χωρίς γάνωμα[59]. Ο τύπος της κύλικας ΜΑ 6012, που ο Cook[60] θεωρεί αργειακό προϊόν, πρέπει να προέρχεται από τη Λακωνία,

55. R. J. Hopper, ό.π., σ. 237.

56. NC, σ. 334.

57. J. Boaedman - J. Hayes, Tocra II, London 1973, σ. 14.

58. J. Boardman - J. Hayes, Tocra I, London 1966, σ. 89 και J. L. Caskey - P. Amandry, Hesperia 21 (1952), σ. 193.

59. W. W. Rudolph, Hesperia 43 (1974), σ. 127, σημ. 16.

60. J. M. Cook, BSA 48 (1953), σ. 45.

διότι το φυλλόσχημο διακοσμητικό θέμα του είναι τυπικό στις λακωνικές μελανόμορφες κύλικες της λακωνικής IV περιόδου (550-500 π.Χ.). Η σφαιρική πυξίδα ΜΑ 6046, κορινθιακού τύπου, έχει πηλό κοκκινωπό και πιθανώς αποτελεί τοπική απομίμηση[61] του τύπου αυτού.

Κανθαρίσκος ΜΑ 6013 (Π ί ν. 79 γ)

Ύψ. 0,077, διάμ. χείλ. 0,075, διάμ. βάσ. 0,041 μ. Ακέραιος. Πηλός ανοικτός καστανός. Βαφή μαύρη, εξίτηλη. Βάση κωνική. Χείλος ψηλό, που κλίνει προς τα έξω. Λαβές κάθετες, ταινιωτές. Εσωτερικά και εξωτερικά ολόβαφος.

Ο αργείτικος αρχαϊκός κάνθαρος έχει χαμηλό πόδι ή επίπεδη βάση και λαβές ισοϋψείς με το χείλος[62]. Παρόμοια παραδείγματα, με το σώμα πιο ραδινό, βλ. J. L. Caskey - P. Arnandry, Hesperia 21 (1952), σ. 193, αριθ. 199, πίν. 53 και P. Courbin, BCH 77 (1953), Chronique 1952, εικ. 57, από ταφικό πίθο του τέλους του 6ου αι. π.Χ.

Κύλικα ΜΑ 6014 (Π ί ν. 79 β)

Ύψ. 0,073, διάμ. χείλ. 0,118, διάμ. βάσ. 0,055 μ. Ακέραιη. Πηλός κιτρινόμαυρος. Βαφή μαύρη, εξίτηλη. Βάση δισκοειδής, σώμα ευρύ, χείλος που κλίνει προς τα έξω. Λαβές οριζόντιες κυλινδρικές. Ολόβαφη εσωτερικά και εξωτερικά.

Ο Cook ονομάζει τον τύπο αυτό σκύφο. Για το σχήμα βλ. J. M. Cook, BSA 48 (1953), σ. 48, Β 16 και C. Blegen, AJA 43 (1939), σ. 424-6, αριθ. 1245.

Μικροσκοπικό κύπελλο ΜΑ 6015 (Π ί ν. 79 δ)

Ύψ. 0,036, διάμ. χείλ. 0,047, διάμ. βάσ. 0,028 μ. Ακέραιο. Πηλός ωχρός. Βάση επίπεδη. Σώμα ευρύ, ενιαίο με το χείλος. Λαβή ταινιωτή κάθετη. Ίχνη ταινίας χρώματος πορτοκαλί, στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους.

Μικροσκοπικό μόνωτο κύπελλο ΜΑ 6021 (Π ί ν. 79 δ)

Ύψ. 0,037, διάμ. χείλ. 0,041, διάμ. βάσ. 0,03 μ. Ακέραιο. Πηλός ωχρός. Βάση επίπεδη. Σώμα κυλινδρικό. Χείλος που κλίνει προς τα έξω. Λαβή ταινιωτή κάθετη. Εσωτερικά ολόβαφο με μαύρο εξίτηλο χρώμα. Μαύρη ταινία στο κάτω μέρος του σώματος και την εξωτερική επιφάνεια του χείλους.

Μικροσκοπικό κύπελλο ΜΑ 6016

Ύψ. 0,04, διάμ. χείλ. 0,057, διάμ. βάσ. 0,03 μ. Λείπει μέρος της κάθετης ταινιωτής λαβής. Βάση επίπεδη. Σώμα που ευρύνεται προς τα πάνω. Στο κάτω μέρος του σώματος, στο εσωτερικό του χείλους και στον πυθμένα του αγγείου κόκκινο χρώμα.

Κύλικα ΜΑ 6012 (Π ί ν. 79 β)

Ύψ. 0,054, διάμ. χείλ. 0,095, διάμ. βάσ. 0,048 μ. Λείπουν κομμάτια από το χείλος. Πηλός ωχρός. Βαφή μαύρη, βάση δισκοειδής. Σώμα ευρύ, χείλος που κλίνει προς τα έξω, λαβές οριζόντιες κυλινδρικές. Εσωτερικά ολόβαφη, εκτός από έναν άβαφο δίσκο στον πυθμένα και μία άβαφη ταινία στο χείλος. Εξωτερικά μελαμβαφής, εκτός από μία άβαφη ταινία μεταξύ των λαβών με σειρά λοξών φυλλαρίων.

Ο τύπος, αναγνωρισμένος ως τυπικά λακωνικός, συναντάται και στην ιωνική κεραμική[63] μόνον που εκεί το χείλος είναι κάθετο στο σώμα και το γάνωμα στιλπνό στο χρώμα της ώρι-

61. Για παρόμοια περίπτωση, βλ. B. Rafn, Asine II, Fasc. 6, Stockholm 1979, σ. 29.
62. J. M. Cook, ό.π., σ. 44-46.
63. Γ. Μπακαλάκης, ΑΕ 1938, σ. 109, εικ. 4.

μης ελιάς. Ο Cook (βλ. υποσημ. 60), το ονομάζει σκύφο και το θεωρεί αργειακό προϊόν. Παρόμοια λακωνικά: βλ. J. Boardman - J. Hayes, Tocra I, London 1968, σ. 94, αριθ. 1008 και οι ίδιοι, Tocra II, London 1973, σ. 39, αριθ. 2117, H. Payne - J. J. Dunbabin, Perachora II, σ. 382, αριθ. 4097-4100 και V. Karageorgis - J. N. Goldstream - P. M. Bikai - A. W. Johnston - M. Robertson - L. Jehasse, Excavations at Kition IV, Nicosia 1981, σ. 18.

Στρογγυλή μικροσκοπική πυξίδα χωρίς λαβές ΜΑ 6046 (Π ί ν. 80 β)

Ύψ. 0,065, διάμ. χείλ. 0,028, διάμ. βάσ. 0,041 μ. Ακέραιη. Πηλός ερυθρωπός. Βαφή καστανή, εξίτηλη. Βάση δισκοειδής, χείλος πεπλατυσμένο, κάλυμμα σχεδόν επίπεδο, με ευρύ κομβίο διακοσμημένο με τανίες και σειρά στιγμών. Στον ώμο τεθλασμένη γραμμή. Στο σώμα δύο ομάδες από τρείς λεπτές ταινίες. Η εξωτερική επιφάνεια της βάσης βαμμένη.

Ο τύπος της πυξίδας είναι κορινθιακός, αλλά το χρώμα του πηλού και το διακοσμητικό θέμα του ώμου, που είναι σπάνια στην κορινθιακή κεραμική, μας οδηγούν στη σκέψη ότι πρόκειται για προϊόν τοπικού εργαστηρίου, του οποίου η παραγωγή δυστυχώς δεν έχει μελετηθεί συστηματικά[64].

Αργειακό ειδώλιο

Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής ΜΑ 6037 (Π ί ν. 80 α)

Ύψ. 0,14 μ. Πηλός καστανός με προσμείξεις. Συγκολλημένο. Λείπει το ένα χέρι, το ένα πόδι και οι διακοσμητικές ταινίες στο στήθος. Τα δύο πόδια του καθίσματος συμπαγή με το σώμα της μορφής, τα δύο ανεξάρτητα. Πρόσωπο πτηνόμορφο με μάτια πλαστικά αποδοσμένα. Στο κεφάλι πόλος. Χέρια σχηματικά, εκτεταμένα. Στο ύψος του στήθους υπήρχαν δύο ταινίες, που κατέληγαν στους ώμους σε κυκλικούς δίσκους. Στο κάτω μέρος του ενδύματος από όπου εξέχουν τα πόδια, κόκκινες ταινίες. Στο λαιμό περιδέραιο, από όπου κρέμεται πλαστικά αποδοσμένος κυκλικός δίσκος.

Ειδώλιο πρωτόγονο, χειροποίητο. Ανήκει στην ομάδα ΙΙ του Waldstein[65], που προήλθε από τον τύπο Ι (ιστάμενο). Η πτηνόμορφη όψη πήρε αργότερα χαρακτηριστικά ανθρώπου, αλλά διατηρήθηκε παράλληλα και ο παλιός τύπος. Τα αργειακά ειδώλια αυτού του τύπου εμφανίζονται μετά το 720 π.Χ. και συνεχίζονται έως το τέλος του 6ου αι. π.Χ.

Ο τύπος αυτός συναντάται επίσης στην Τεγέα, την Τίρυνθα και τη Βοιωτία[66].

Πήλινο ομοίωμα τριποδικού τραπεζιού ΜΑ 6038 (Π ί ν. 80 γ)

Διαστ. 0,069×0,168×0,071 μ. Πηλός καστανός με προσμείξεις. Συγκολλημένο στο ένα πόδι. Λείπει μικρό τμήμα της πάνω επιφάνειάς του. Στο ένα άκρο (όπου το ένα πόδι), στρογγυλός κρίκος, και σ' επαφή μ' αυτόν δύο μικροί δίσκοι. Στο μέσον περίπου της πάνω επιφάνειας του τραπεζιού, κόκκινη γραμμή κατά πλάτος, και δικτυωτό. Στο άλλο άκρο, οριζόντια γραμμή και σειρά καθέτων.

Αποδίδει το συνηθέστερο κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο τύπο τραπεζιού, που είναι ορθογώνιο με τρία πόδια[67] και υπάρχει, εκτός από τις παραστάσεις των αγγείων, και σε πήλινα ομοιώματα διαφορετικά όμως από το ΜΑ 6038.

Απρίλης 1984 *ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ*

64. Βλ. υποσημ. 61.
65. Ch. Waldstein, The Argive Heraeum II, Cambridge 1905, σ. 4-5.
66. Πλήρης βιβλιογραφία J. M. Cook, ό.π., σ. 62, σημ. 57.
67. G. M. A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, London 1966, σ. 66, πίν. 345-6.

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΛΑΜΑΚΙ ΑΧΑΪΑΣ

(Σχέδ. 1-6)

Η εργασία αυτή αποτελεί μια πρώτη μελέτη των παλαιολιθικών ευρημάτων της περιοχής Καλαμακίου Αχαΐας. Τα ευρήματα αυτά προέρχονται από επιφανειακές έρευνες, οι οποίες είναι ενταγμένες σ' ένα ερευνητικό πρόγραμμα για τον εντοπισμό παλαιολιθικών θέσεων στην επαρχία Πατρών, πριν αυτές καταστραφούν από τον οργασμό έργων (οικοδομικών, οδοποιίας, μηχανικών καλλιεργειών κτλ.), που παρατηρείται στην ελληνική ύπαιθρο εδώ και τρείς περίπου δεκαετίες.

ΘΕΣΗ

Η περιοχή που εξετάζεται βρίσκεται στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, στο μυχό του Πατραϊκού κόλπου και πιο συγκεκριμένα στην παραλιακή ζώνη που εκτείνεται μεταξύ των χωριών Νιφορέϊκα και Καλαμάκι (Σχέδ. 1). Τα τελευταία βρίσκονται στο δρόμο που οδηγεί από την Κάτω Αχαΐα στο ακρωτήριο Άραξος, σε απόσταση 26 και 29 χλμ., αντίστοιχα, από την Πάτρα.

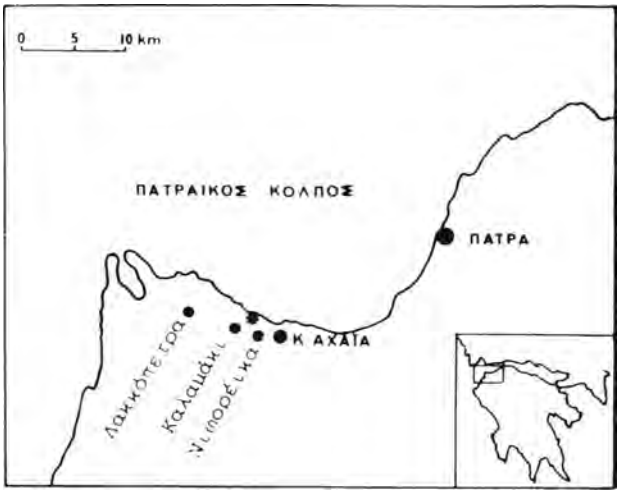
Σε απόσταση 5-15 μ. από τη θάλασσα και σε ύψος 10-15 μ., σχηματίζεται μια επίπεδη, οριζόντια λωρίδα, πλάτους 100-200 και μήκους πάνω από 1000 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Η επιφάνεια αυτή κόβεται κάθετα προς το μέρος της θάλασσας (προς Β.), ενώ προς Ν. τελειώνει ανεβαίνοντας λίγα μέτρα με πολύ ελαφριά κλίση. Ο σχηματισμός αυτός είναι προφανώς ένα θαλάσσιο άνδηρο, το οποίο, συσχετιζόμενο με το άνδηρο πάνω στο οποίο βρίσκεται η Κάτω Αχαΐα και το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως Τυρρήνιο (B. Keraudren 1970, σ. 183), πρέπει να ανάγεται και αυτό στην τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο (Riss-Würm: Τυρρήνιο).

Από τη συνολική επιφάνεια αυτού του ανδήρου τα 9/10 περίπου δεν προσφέρονται για έρευνα είτε γιατί είναι οικοδομημένα είτε γιατί καλύπτονται από πυκνούς θάμνους είτε, τέλος, γιατί καλλιεργούνται εντατικά με μηχανικά μέσα, τα οποία έχουν καταστρέψει σχεδόν ολοσχερώς το αρχαιολογικό υλικό.

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Η στρωματογραφία είναι ευδιάκριτη τόσο στο γκρεμό που σχηματίζεται προς τη θάλασσα (ο οποίος υποχωρεί διαρκώς κάτω από την ενέργεια των κυμάτων που διαβρώνουν τη βάση του) όσο και στις τεχνητές τομές που δημιουργούνται από τη συνεχή διάνοιξη δρόμων για την προσπέλαση προς την παραλία.

Το σύνολο των αποθέσεων διαιρείται σε δύο κυρίως μέρη: στις πλειοκαινικές θαλάσσιες αποθέσεις που βρίσκονται στη βάση και στις πλειστοκαινικές, χερσαίες, που καλύπτουν τις

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής με τη θέση Καλαμάκι.

προηγούμενες. Πιο συγκεκριμένα από κάτω προς τα πάνω παρατηρούνται τα εξής στρώματα (Σ χ έ δ. 2):

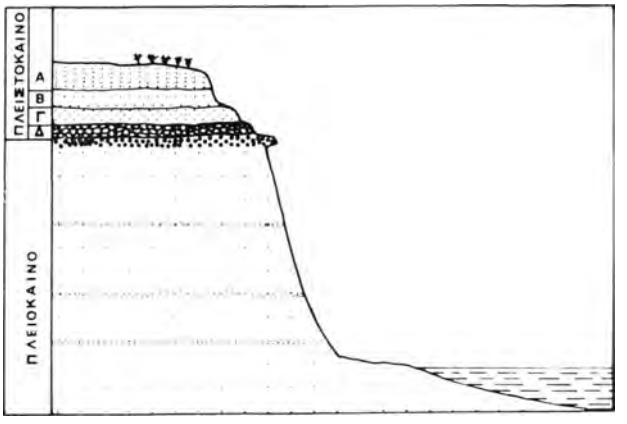
Πλειόκαινα: οι πλειοκαινικές θαλάσσιες αποθέσεις της βάσης, που φτάνουν σε ύψος ως 10 μ., αποτελούνται από λεπτή κίτρινη άμμο και άργιλο, αρκετά χαλαρές. Κατά διαστήματα τα υλικά αυτά παρουσιάζονται πολύ πιο σκληρά, σχηματίζοντας λεπτές ενδιάμεσες στρώσεις. Τα θαλάσσια απολιθώματα είναι άφθονα σε όλο σχεδόν το πάχος του σχηματισμού. Οι πλειοκαινικές αποθέσεις σφραγίζονται στην κορυφή από μια πολύ σκληρή πλάκα, που το πάχος της ποικίλλει κατά τόπους από 5-50 εκ. και η οποία αποτελείται από «συμπιεσμένα» και παραμορφωμένα κοχύλια (ελασματοβράγχια), καθώς και αρκετή ποσότητα ασβεστίτη.

Στρώμα Δ: το κατώτερο πλειστοκαινικό στρώμα βρίσκεται ακριβώς πάνω από το στρώμα των κοχυλιών του Πλειοκαίνου και αποτελείται από κροκάλες μεσαίου μεγέθους, καθώς και από μικρότερα χαλίκια. Κατά τόπους αποτελείται από μία στρώση κροκαλών, σε άλλα σημεία το πάχος του φτάνει τα 50 εκ., ενώ σε μια τομή παρουσιάζονται δύο λεπτές στρώσεις χαλικιών με μία ενδιάμεση στρώση άμμου και αργίλου. Είναι προφανές ότι τα υλικά αυτού του στρώματος είναι μεταφερμένα από το νερό και είναι πιθανό να προέρχονται από το «ξήλωμα» της τυρρήνιας παραλίας, που πρέπει να βρισκόταν πιο ψηλά.

Στρώμα Γ: το πάχος του κυμαίνεται από 60-80 εκ. και αποτελείται από κόκκινη πλαστική άργιλο και χοντρή άμμο. Πρόκειται προφανώς για υλικά μεταφερμένα, από τα ψηλότερα σημεία, από ασθενές ρεύμα νερού. Το στρώμα είναι τόσο σκληρό, ώστε για να χαραχτεί (όταν είναι στεγνό) χρειάζεται κάποιο σκληρό αντικείμενο. Σημειώνεται ότι το υλικό αυτού του στρώματος έχει εισχωρήσει στα κενά που υπάρχουν μεταξύ των κροκαλών του κατώτερου στρώματος.

Στρώμα Β: αποτελείται από κιτρινο-κοκκινωπά αμμώδη ιζήματα, με πολύ λίγη ή καθόλου άργιλο, χαλαρά συνδεμένα. Αν και η αιολική προέλευση αυτών των ιζημάτων φαίνεται πιο πιθανή, εντούτοις μόνο μια κοκκομετρική ανάλυση μπορεί να απαντήσει στο ερώτημα σχετικά με την προέλευσή τους. Το πάχος του στρώματος ποικίλλει από 60-100 εκ.

Στρώμα Α: πρόκειται για το επιφανειακό στρώμα (έδαφος) πάχους 50-100 εκ., που αποτελείται από άμμο αιολικής προέλευσης, χρώματος καφέ ανοιχτού, πολύ χαλαρά συνδεμένη.

Σχέδ. 2. Καλαμάκι. Σχηματική τομή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Το αρχαιολογικό υλικό της παλαιολιθικής εποχής περιορίζεται στα λίθινα εργαλεία, καθώς η σύσταση του εδάφους (που επιτρέπει τη διήθηση των νερών της βροχής), δεν έχει επιτρέψει τη διατήρηση οργανικών υλών.

Λίθινα εργαλεία βρίσκονται και στα τέσσερα πλειστοκαινικά στρώματα. Σε μερικά σημεία, κοντά στον γκρεμό, τα δύο ανώτερα στρώματα (Α και Β) ή ακόμα και το στρώμα Γ (πιο σπάνια) έχουν διαβρωθεί από τα νερά της βροχής, η άμμος που τα αποτελούσε έχει παρασυρθεί στη θάλασσα και ως επιφανειακό στρώμα έχει παραμείνει το στρώμα Γ ή Δ. Καθώς όμως δεν υπάρχει ορμητικό ρεύμα νερού, τα λίθινα εργαλεία δεν έχουν παρασυρθεί και έτσι, στα σημεία αυτά, βρίσκονται στην επιφάνεια αναμειγμένα εργαλεία, προερχόμενα από περισσότερα στρώματα.

Σε άλλα σημεία γίνεται αμμοληψία με μηχανικά μέσα και αφαιρούνται τα δύο ανώτερα στρώματα (αμμώδη), ενώ το στρώμα Γ όχι μόνο δεν ενδιαφέρει τους αμμολήπτες, αλλά αντιθέτως γίνεται προσπάθεια να μή «μολυνθεί» με αυτό η άμμος των δύο άλλων στρωμάτων. Έτσι το στρώμα Γ παραμένει σχεδόν άθικτο, ξεπλένεται σιγά-σιγά με τις βροχές και τα εργαλεία που περιέχονται σ' αυτό έρχονται στην επιφάνεια. Σ' αυτά τα σημεία δεν υπάρχουν ευρήματα από τα δύο ανώτερα στρώματα, ή είναι σπανιότατα.

Για το διαχωρισμό των εργαλείων που βρέθηκαν στην επιφάνεια και την απόδοσή τους σε στρώματα χρησίμεψαν ως οδηγοί τα εργαλεία που βρέθηκαν κατά χώραν, μέσα σε στρώματα (στις πολλές φυσικές ή τεχνητές τομές). Ο διαχωρισμός έγινε με βάση τη «φυσική κατάσταση» (διάβρωση, πάτινα, φθορά από την ανακύληση κτλ.) των εργαλείων. Η μέθοδος αυτή, όταν είναι δυνατό να εφαρμοστεί, φαίνεται πιο βέβαιη, ενώ ο διαχωρισμός με βάση τους χαρακτήρες των εργαλείων προσφέρει λιγότερη βεβαιότητα (αφού, στην εποχή του λίθου, πολλοί χαρακτήρες επιβιώνουν δια μέσου πολλών περιόδων).

Τα εργαλεία του στρώματος Δ είναι ανακυλημένα, οι ακμές τους έχουν αποστρογγυλευτεί και τα ίχνη κρούσης έχουν εξαφανιστεί σε τέτοιο βαθμό ώστε είναι δυσδιάκριτα από κάποιο μη ειδικό. Είναι προφανές ότι τα εργαλεία αυτά έχουν μεταφερθεί από αρκετά μακρυά, από κάποιο ρεύμα νερού, μαζί με τις κροκάλες που αποτελούν αυτό το στρώμα. Είναι, λοιπόν, λογικό να υποτεθεί ότι είναι αρχαιότερα από το σχηματισμό του στρώματος.

Τα εργαλεία του στρώματος Γ διατηρούν κατά κάποιο τρόπο τη φρεσκάδα τους και δείχ-

νουν ότι δεν έχουν μεταφερθεί ή, στην αντίθετη περίπτωση, η μετακίνησή τους ήταν πολύ μικρή. Παρ' όλα αυτά, η πατίνα είναι αρκετά αναπτυγμένη και οι κόψεις τους είναι στομωμένες, σε σημείο που χαράζουν με δυσκολία ένα νύχι. Εξάλλου, όλα παρουσιάζουν στις ακμές τους μικροαπολεπίσεις, αποτέλεσμα πιέσεων ή ποδοπατήματος που έχουν υποστεί.

Τα εργαλεία των στρωμάτων Α και Β φαίνονται σα να έχουν μόλις κατασκευαστεί. Οι κόψεις τους μοιάζουν με αυτές μιας ξυριστικής λεπίδας, ενώ δεν έχει αναπτυχθεί σχεδόν καθόλου πατίνα. Τα εργαλεία αυτά είναι πολύ πιο πρόσφατα από τα προηγούμενα και δεν έχουν υποστεί καμιά μεταφορά. Εδώ παρουσιάζονται όμως τα περισσότερα προβλήματα χρονολογίας: μαζί με κάποια εργαλεία με χαρακτήρες της άνω παλαιολιθικής βρέθηκαν και τρία εργαλεία οψιανού που μας οδηγούν στη νεολιθική εποχή, ενώ πολλά από τα εργαλεία αυτών των στρωμάτων (και κυρίως του στρώματος Α) δεν αποκλείεται να είναι πολύ πιο νέα[1].

Το αρχαιολογικό (παλαιολιθικό) υλικό της περιοχής προέρχεται από πέντε θέσεις, καλά εντοπισμένες, που ονομάστηκαν: Νιφορέικα Ι, ΙΙ και Καλαμάκι Ι, ΙΙ, ΙΙΙ.

Αναλυτικά, τα λίθινα αντικείμενα, κατά θέση και στρώμα, είναι:

	Νιφορέικα Ι	Νιφορέικα ΙΙ	Καλαμάκι	Καλαμάκι ΙΙ	Καλαμάκι ΙΙΙ	Σύνολο
Α+Β	103	105	282	163	88	741
Γ	18	—	137	19	31	205
Δ	—	—	24	1	7	32
Σύνολο	121	105	443	183	126	978

Η παρούσα μελέτη περιορίζεται στο υλικό των δύο κατώτερων στρωμάτων, αφού αυτό των δύο ανώτερων όχι μόνο δεν μπορεί να διαχωριστεί με βεβαιότητα κατά περιόδους, αλλά και ξεφεύγει, κατά το μεγαλύτερο μέρος, από τα όρια της παλαιολιθικής εποχής. Το υλικό αυτό θα αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης μελέτης.

Καθώς ο αριθμός των εργαλείων των στρωμάτων Γ και Δ, από κάθε θέση, είναι μικρός και οι χαρακτήρες τους δε διαφέρουν από τη μια θέση στην άλλη, το υλικό κάθε στρώματος (απ' όλες τις θέσεις) εξετάζεται συνολικά και η περιοχή θεωρείται ως μία θέση.

Όσον αφορά τη σημασία των αποτελεσμάτων αυτής της μελέτης, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι πρόκειται για επιφανειακά ευρήματα που προκαλούν πάντοτε επιφυλάξεις. Άν και τα εργαλεία έχουν διαχωριστεί με αυστηρά κριτήρια, ώστε να διασφαλίζεται η προέλευσή τους από ένα ορισμένο στρώμα, εντούτοις και μόνο το γεγονός ότι δε βρέθηκαν κατά χώραν δεν μπορεί να αποκλείσει την πιθανότητα λάθους. Εξάλλου, αν αυτά τα αντικείμενα είχαν βρεθεί στα πλαίσια μιας ανασκαφής, ίσως να ήταν δυνατό να αποδοθούν σε μικρότερα «υποστρώματα» και να έδιναν μια πιο λεπτομερή στρωματογραφία.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι οι ανασκαφές παλαιολιθικών θέσεων στον ελλαδικό χώρο είναι ελάχιστες και κατά συνέπεια λείπει το υλικό, του οποίου η μελέτη θα είχε δημιουργήσει ένα τυπολογικό υπόβαθρο, με βάση το οποίο θα μπορούσαν να ταξινομηθούν τα επιφανειακά ευρήματα. Ακόμη, ο μικρός αριθμός των ευρημάτων δεν προσφέρεται για λεπτομερή στατιστική ανάλυση. Τέλος, δεν μπορεί να γίνει καμιά παρατήρηση για τη διασπορά των ευρημάτων στο χώρο. Συνεπώς, η μελέτη περιορίζεται, αναγκαστικά, μόνο στα χαρακτηριστικά των λιθοτεχνιών. Έτσι, η συμβολή αυτής της μελέτης είναι μια πρώτη διάγνωση των χαρακτήρων των λιθοτεχνιών της συγκεκριμένης περιοχής, αφού τα αρχαιολογικά κατάλοιπα

1. Αν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας υπάρχει κατεργασία του λίθου μέχρι τα μέσα ακόμα του 20ου αιώνα, γι' αυτή την περιοχή δεν υπάρχουν μαρτυρίες μέχρι ποια εποχή κατασκευάζονταν λίθινα εργαλεία.

δεν αποκαλύφθηκαν από ανασκαφική έρευνα, αλλά από φυσικές αιτίες και συνεπώς δεν προσφέρονται για ολοκληρωμένη μελέτη.

Εργαλεία στρώματος Δ[2]

Η σειρά αυτή περιλαμβάνει 32 αντικείμενα: 31 αποκρούσματα (éclats) και έναν ατυπικό πυρήνα.

Ο πολύ μικρός αριθμός των αντικειμένων δεν επιτρέπει παρά μόνο την επισήμανση κάποιων χαρακτήρων αυτής της λιθοτεχνίας.

Ως πρώτη ύλη έχει χρησιμοποιηθεί πυριτόλιθος διαφόρων χρωμάτων, όπως και για τα εργαλεία του στρώματος Γ (βλ. παρακάτω).

Τα αποκρούσματα είναι μικρών διαστάσεων. Το 53% κυμαίνεται μεταξύ 26 και 35 χιλ., ενώ κανένα δεν είναι μεγαλύτερο από 50 χιλ.

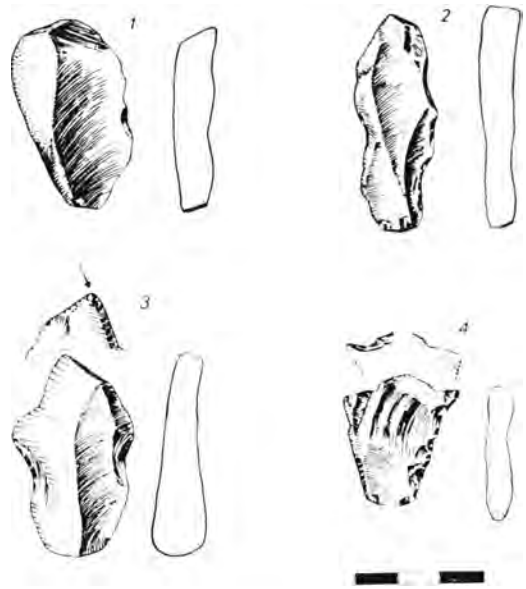
Σ' αυτή τη σειρά δεν υπάρχει κανένα απόκρουσμα Λεβαλλουά, συνεπώς ο δείκτης Λεβαλλουά είναι ίσος με το μηδέν, ενώ υπάρχει μία μόνο λεπίδα, ανεβάζοντας το δείκτη λεπίδων σε 3,2%. Όσον αφορά τη «φτέρνα» των αποκρουσμάτων, μόνο σε δύο περιπτώσεις είναι διαμορφωμένη εκ των προτέρων δίνοντας ένα δείκτη προετοιμασμένων επιπέδων κρούσης (facettage) ίσο με 7,4%. Σύμφωνα μ' αυτούς τους δείκτες, η λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται από κατάτμηση (débitage) μη Λεβαλλουά, μη λεπιδοφόρο και με επίπεδο κρούσης μη προετοιμασμένο.

Όσον αφορά την τυπολογία, 16 αποκρούσματα έχουν διαμορφωθεί σε εργαλεία, δηλαδή ποσοστό 50%. Αυτό το ποσοστό είναι πάρα πολύ ψηλό και είναι ενδεχόμενο το «ρετουσάρισμα» μερικών εργαλείων να είναι αποτέλεσμα φυσικών παραγόντων (ψευδο-εργαλεία), πλήν όμως η διάβρωση και η αποστρογγύλεψη που έχουν υποστεί λόγω της μεταφοράς δεν επιτρέπουν να διακρίνει κανείς με βεβαιότητα αυτά τα ψευδο-εργαλεία (βέβαια ο χαρακτήρας τους ως αποκρούσματα δεν αμφισβητείται). Τα εργαλεία της σειράς αυτής είναι:

Πλευρικές ράσπες (racloirs latéraux)	6	37,5%
Εσοχές (encoches)	7	43,6%
3 κατεργασμένες (retouchées)		
3 κλακτόνιες (clactoniennes)		
1 τριπλή		
Οδοντωτά (denticulés)	1	6,3%
Οπείς (perçoirs)	1	6,3%
Γλυφίδες (burins)	1	6,3%

2. Το μεγάλο πρόβλημα που προκύπτει κατά τη δημοσίευση παλαιολιθικών ευρημάτων στην ελληνική γλώσσα είναι η έλλειψη σχετικής ορολογίας. Μια καλή προσπάθεια στον τομέα αυτό είχε γίνει από τον καθηγητή Α. Ζωη (Α. Ζωης 1980), αλλά η ορολογία περιοριζόταν κυρίως στην ονοματολογία των εργαλείων. Πάντως το πρόβλημα της ορολογίας είναι σύνθετο και μάλλον αδύνατο να λυθεί από έναν μόνο ερευνητή. Απαιτείται πολύς χρόνος, εργασία πολλων ατόμων και κυρίως πολλές δημοσιεύσεις στην ελληνική γλώσσα.

Από αυτή την άποψη, η ορολογία που χρησιμοποιείται σ' αυτή την εργασία είναι μια πειραματική εφαρμογή αυτής που περιλαμβάνεται σε μια άλλη εργασία του συγγραφέα για τους «τεχνικούς χαρακτήρες και την τυπολογία των λίθινων εργαλείων». Για διευκόλυνση των αναγνωστών μαζί με τους προτεινόμενους όρους παρατίθενται οι αντίστοιχοι γαλλικοί, που αποτελούν μια σταθερή αναφορά στη διεθνή βιβλιογραφία.

Σχέδ. 3. Στρώμα Δ1: 1. Απόκρουσμα (μαχαίρι με ράχη από φλοιό), 2. Λεπίδα με δύο εσοχές, 3. Γλυφίδα, 4. Οπέας.

Η ποιότητα των περισσότερων από αυτά τα εργαλεία είναι μέτρια ή κακή. Σημειώνεται ότι στις δύο πιο καλά ρετουσαρισμένες ράσπες το ρετούς δεν καλύπτει όλη την πλευρά, αλλά ένα μέρος αυτής.

Από τα εργαλεία αυτής της σειράς αξίζει να επισημανθούν: η μοναδική λεπίδα που βρέθηκε (Σ χ έ δ. 3, το 2) και η οποία φέρει δύο εσοχές, μία σε κάθε πλευρά. Η γλυφίδα (Σ χ έ δ. 3, το 3) που είναι πολύ καλής ποιότητας και η οποία βρίσκεται στο ίδιο απόκρουσμα με τρεις εσοχές. Ο οπέας (Σ χ έ δ. 3, το 4) που σχηματίζεται από το συνδυασμό μιας ράσπας και μιας εσοχής με εναλλασσόμενο ρετούς και ο οποίος μοιάζει με «bec burinant alterne», με τη διαφορά ότι η ακίδα του είναι μακρύτερη από αυτή του μπεκ.

Αν και ο πολύ μικρός αριθμός των εργαλείων δεν επιτρέπει ακριβή διάγνωση, εντούτοις η εξέτασή τους δείχνει ότι πρόκειται για εργαλεία που ανήκουν σε μουστέρια λιθοτεχνία, από την οποία λείπουν όμως τα τυπικά εργαλεία.

Εργαλεία στρώματος Γ

Η σειρά αυτή περιλαμβάνει 205 αντικείμενα (187 αποκρούσματα, 14 πυρήνες και 4 άμορφα θραύσματα), ποσότητα ανεπαρκή για να προχωρήσει κανείς σε λεπτομερείς στατιστικές αναλύσεις αρκετή, όμως, για μια σωστή διάγνωση των κύριων χαρακτήρων της λιθοτεχνίας.

Ως πρώτη ύλη έχει χρησιμοποιηθεί ο πυριτόλιθος, σε μεγάλη ποικιλία ποιότητας και χρωμάτων. Πρόκειται για κροκάλες που οι παλαιολιθικοί άνθρωποι εύρισκαν είτε στην παραλία της εποχής εκείνης είτε σε αποθέσεις παλιότερων παραλιών (πρβλ. κροκάλες στρώματος Δ). Πρόκειται για τοπικό υλικό, με μόνο, ίσως, μειονέκτημα το μικρό μέγεθος των κροκαλών. Όπως προαναφέρθηκε, τα εργαλεία βρίσκονται σε πολύ καλή κατάσταση. Μερικά από αυτά, σπασμένα πρόσφατα, αφήνουν να φανεί καθαρά η πατίνα, η οποία αλλάζει τελείως το χρώμα του πυριτόλιθου στην επιφάνειά του.

Μερικά εργαλεία παρουσιάζουν το χαρακτηριστικό σκάσιμο και τις αποκολλήσεις κομματιών που προκαλεί η φωτιά στον πυριτόλιθο. Αν ληφθεί υπόψη ότι μερικά από αυτά τα εργαλεία συλλέχτηκαν λίγες μόλις μέρες αφ' ότου ήλθαν στην επιφάνεια, αποκλείοντας έτσι την πιθανότητα να πρόκειται για ίχνη κάποιας σύγχρονης πυρκαϊάς, τότε γίνεται φανερό ότι πρόκειται για αντικείμενα που κάηκαν κατά την εποχή της απόθεσής τους. Άλλα πάλι εργαλεία παρουσιάζονται κατεργασμένα σε δύο διαφορετικὲς εποχές. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, ενώ το απόκρουσμα παρουσιάζεται πατιναρισμένο, όπως και τα άλλα της ίδιας περιόδου, ένα μέρος του αποκρούσματος διαμορφωμένο σε εργαλείο παρουσιάζεται τόσο φρέσκο ώστε είναι βέβαιο ότι ανάγεται σε πολύ νεότερη εποχή. Πρόκειται δηλαδή για αποκρούσματα (ή και εργαλεία) μιας ορισμένης εποχής, τα οποία έχουν περισυλλεγεί και χρησιμοποιηθεί από ανθρώπους μιας άλλης (πολύ μεταγενέστερης) εποχής, αφού προηγουμένως τροποποιήθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις νέες ανάγκες (ή για άλλο λόγο). Τέτοια εργαλεία με διπλή πατίνα προέρχονται και από τις δύο σειρές (των στρωμάτων Δ και Γ) και η νεότερη κατεργασία είναι σύγχρονη με τα εργαλεία των στρωμάτων Β και Α. (Στα πλαίσια αυτής της μελέτης έχουν ληφθεί υπόψη τα χαρακτηριστικά του πατιναρισμένου τμήματος κάθε αποκρούσματος, ενώ έχει αγνοηθεί η νεότερη κατεργασία).

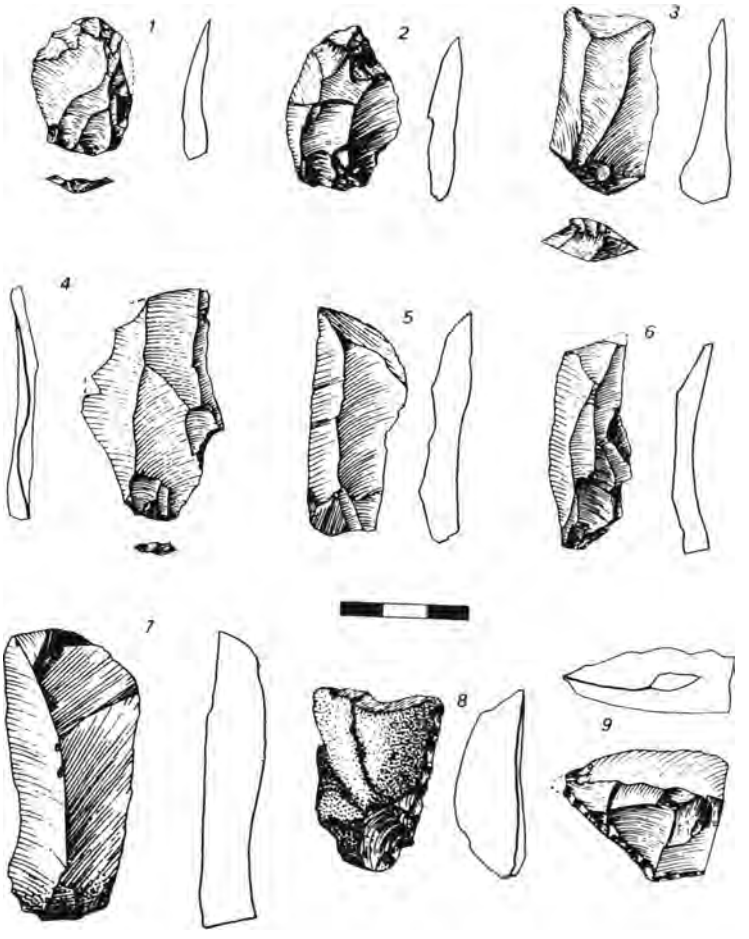
Τεχνολογικά χαρακτηριστικά

Όπως και στην προηγούμενη σειρά, τα αποκρούσματα είναι μικρών διαστάσεων: 70% είναι μικρότερα από 35 χιλ. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι από τα 187 αποκρούσματα μόνο 80 είναι ακέραια και σ' αυτά βασίστηκαν τα ποσοστά των διαστάσεων.

Όσον αφορά την παρουσία φλοιού στην πάνω όψη των αποκρουσμάτων (που υποδηλώνει ότι το απόκρουσμα προέρχεται από την αρχική περιφέρεια της κροκάλας) μόνο 38,2% των αποκρουσμάτων δεν έχουν καθόλου φλοιό και αυτό πρέπει να συσχετιστεί με το μικρό μέγεθος των κροκαλών, που δεν αφήνει περιθώρια για αποφλοίωση, και στη συνέχεια παραγωγή σημαντικού αριθμού αποκρουσμάτων. Εξάλλου είναι γνωστό (A. Darlas 1986, σ. 101) ότι στην περίπτωση των κροκαλών η επιφανειακή ζώνη (φλοιός) προσφέρει υλικό εξίσου καλής ποιότητας με το εσωτερικό της κροκάλας. Πιο αναλυτικά, η συχνότητα των αποκρουσμάτων —ανάλογα με την έκταση του φλοιού στην πάνω όψη τους— είναι:

I (ο φλοιός καλύπτει ολόκληρη την πάνω όψη):	6,6%
II (ο φλοιός καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος):	4,8%
III (ο φλοιός καλύπτει μικρό μέρος):	50,4%
IV (δεν υπάρχει καθόλου φλοιός):	38,2%

Τα αποκρούσματα Λεβαλλουά αντιπροσωπεύουν το 8% του συνόλου και το ποσοστό αυτό αποτελεί το δείκτη Λεβαλλουά. Πρόκειται για αποκρούσματα (φολίδες) και λεπίδες Λεβαλλουά (Σ χ έ δ. 4, τα 1-6), ενώ λείπουν οι αιχμές Λεβαλλουά. Οι αιχμές ψευδο-Λεβαλλουά αντιπροσωπεύουν το 1,6% (τρεις αιχμές). Ο δείκτης λεπίδων είναι 4,3%. Οι «φτέρνες», τέλος, των αποκρουσμάτων είναι πιο συχνά λείες (36,5%), ακολουθούμενες από αυτές με φλοιό (31,7%), ενώ οι προετοιμασμένες πριν την απόκρουση (κατά συνέπεια και ο δείκτης προετοιμασμένων επιπέδων κρούσης) είναι 13,8%, όσες και οι δίεδρες. Έτσι με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά, η λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται από κατάτμηση μη Λεβαλλουά, μη λεπιδοφόρο και με επίπεδο κρούσης μη προετοιμασμένο. Τα σημάδια της κρούσης (κώνος, έξαρμα, κύματα κρούσης), στην κάτω όψη των αποκρουσμάτων είναι πολύ καλά αναπτυγμένα, γεγονός που δείχνει ότι ως μέθοδος απόκρουσης έχει χρησιμοποιηθεί σχεδόν αποκλειστικά η άμεση κρούση με σκληρό (πέτρινο) κρουστήρα (F. Bordes 1947). Σημειώνεται ότι έχει βρεθεί μία σπασμένη κροκάλα

Σχέδ. 4. Στρώμα Γ: 1-4. Αποκρούσματα Λεβαλλουά, 5-6. Λεπίδες Λεβαλλουά, 7. Λεπίδα, 8-9. Πλευρικές ράσπες.

από ψαμμίτη, τα σπασίματα της οποίας μοιάζουν πολύ με αυτά ενός κρουστήρα, αλλά ο τύπος της θέσης (υπαίθρια), σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πρόκειται για τοπικό υλικό, εμποδίζουν να την κατατάξουμε ανεπιφύλακτα ως κρουστήρα.

Όσον αφορά τους πυρήνες, είναι και αυτοί μικρών διαστάσεων. Υπάρχει μόνο ένας πυρήνας Λεβαλλουά καλής ποιότητας (Σ χ έ δ. 6, το 5). Ο άξονας κρούσης είναι κάθετος προς τον επιμήκη άξονα του πυρήνα, ο οποίος ανήκει έτσι στον τύπο «παρα-Λεβαλλουά». Έξι πυρήνες είναι δισκοειδείς, από τους οποίους ένας είναι, αναλογικά, μεγάλων διαστάσεων (Σ χ έ δ. 6, το 4). Οι υπόλοιποι επτά είναι ατυπικοί.

Τυπολογία

Η σειρά περιλαμβάνει σαράντα εννέα εργαλεία. Σαράντα έξι από αυτά είναι φτιαγμένα σε αποκρούσματα, δηλαδή 24,6% των αποκρουσμάτων (ποσοστό αρκετά μεγάλο) έχουν διαμορφωθεί σε εργαλεία. Δύο ακόμη εργαλεία, αν και είναι φτιαγμένα σε κροκάλες, είναι του τύπου «εργαλεία αποκρουσμάτων».

Από τους τύπους του ρετούς, που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη μετατροπή των αποκρου-

σμάτων σε εργαλεία, πρωταρχικό ρόλο παίζει το τυπικό μουστέριο φολιδωτό ρετούς, σε δύο μόνο περιπτώσεις εμφανίζεται το ρετούς τύπου Quina, ενώ σπάνιοι είναι και οι άλλοι τύποι.

Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται το σύνολο των εργαλείων:

Πλευρικές ράσπες	(Racloirs latéraux)	14	30%
Εγκάρσιες ράσπες	(Racloirs transversaux)	3	6%
Διπλές ράσπες	(Racloirs doubles)	3	6%
Συγκλίνουσες ράσπες	(Racloirs convergents)	3	6%
Πλαγιοσυγκλίνουσες ράσπες	(Racloirs déjetés)	1	2%
Αιχμές	(Pointes)	3	6%
Κατεργασμένες εσοχές	(Encoches retouchées)	5	10%
Κλακτόνιες εσοχές	(Encoches clactoniennes)	2	4%
Διπλές εσοχές	(Encoches doubles)	1	2%
Μπεκ	(Becs)	2	4%
Πλευρικά οδοντωτά	(Denticulés latéraux)	4	8%
Κυκλικά οδοντωτά	(Denticulés circulaires)	2	4%
Ξέστρα	(Grattoirs)	1	2%
Ξέστρα-ρύγχη	(Grattoirs museaux)	1	2%
Οπείς	(Perçoirs)	1	2%
Γλυφίδες	(Burins)	1	2%
Βαθιές απολεπίσεις	(Enlèvements courts)	1	2%
Λιάνιστρα	(Choppers)	1	2%

Η ομάδα των μουστέριων εργαλείων αντιπροσωπεύει 56%, των οδοντωτών 32% και αυτή των εργαλείων «ανώτερης παλαιολιθικής» 8%.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί η ύπαρξη πέντε σύνθετων εργαλείων (ύπαρξη στο ίδιο απόκρουσμα-φορέα δύο ή περισσότερων διαφορετικών εργαλείων). Σ' όλες τις περιπτώσεις το ένα τουλάχιστον εργαλείο είναι εσοχή. Πιο συγκεκριμένα υπάρχουν: δύο απλές ράσπες, μια διπλή ράσπα, μία αιχμή και ένα ξέστρο σε συνδυασμό με μία ή δύο εσοχές. Άλλα πέντε αποκρούσματα-φορείς εργαλείων, καθώς και ένα ακατέργαστο είναι εκλεπτυσμένα (amincis).

Περιγραφή

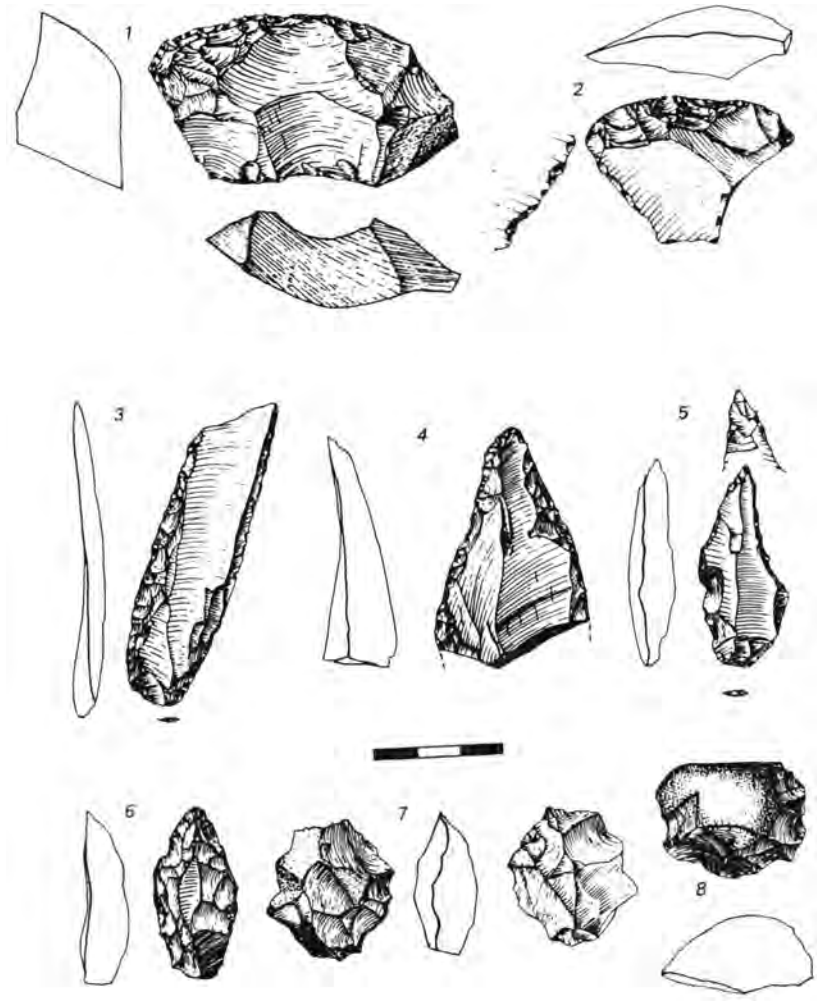
Πλευρικές ράσπες: αποτελούν την πιο πολυπληθή ομάδα. Ανάμεσά τους οι πιο πολλές (57%) είναι κυρτές, ακολουθούν οι ευθύγραμμες (36%), ενώ υπάρχει μόνο μία κοίλη (7%). Πρόκειται για καλοδουλεμένα εργαλεία και μεταξύ αυτών, υπάρχουν μερικά πολύ καλά δείγματα (Σ χ έ δ. 4, τα 8, 9).

Εγκάρσιες ράσπες: από τα τρία εργαλεία αυτού του τύπου, ξεχωρίζουν δύο (Σ χ έ δ. 5, τα 1-2), τα οποία είναι από τα ωραιότερα της σειράς. Πρόκειται για δύο τυπικές εγκάρσιες ράσπες τύπου Quina, αρκετά μεγάλες, παχιές και με καλά κυρτωμένη κόψη. Λίγα ακανόνιστα απολεπίσματα σχηματίζουν μία δεύτερη ράσπα στο γειτονικό πλευρό και έτσι τα εργαλεία αυτά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως πλαγιοσυγκλίνουσες ράσπες, πλην όμως η φόρμα τους δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για εγκάρσιες.

Διπλές ράσπες: ξεχωρίζει ένα κομμάτι άριστης ποιότητας φτιαγμένο πάνω σ' ένα πολύ λεπτό απόκρουσμα Λεβαλλουά, που το ρετούς έχει μετατρέψει σε λεπίδα (Σ χ έ δ. 5, το 3).

Συγκλίνουσες ράσπες: και τα τρία εργαλεία είναι αρκετά καλής ποιότητας.

Πλαγιοσυγκλίνουσες ράσπες: το μοναδικό εργαλείο αυτού του τύπου είναι σπασμένο,

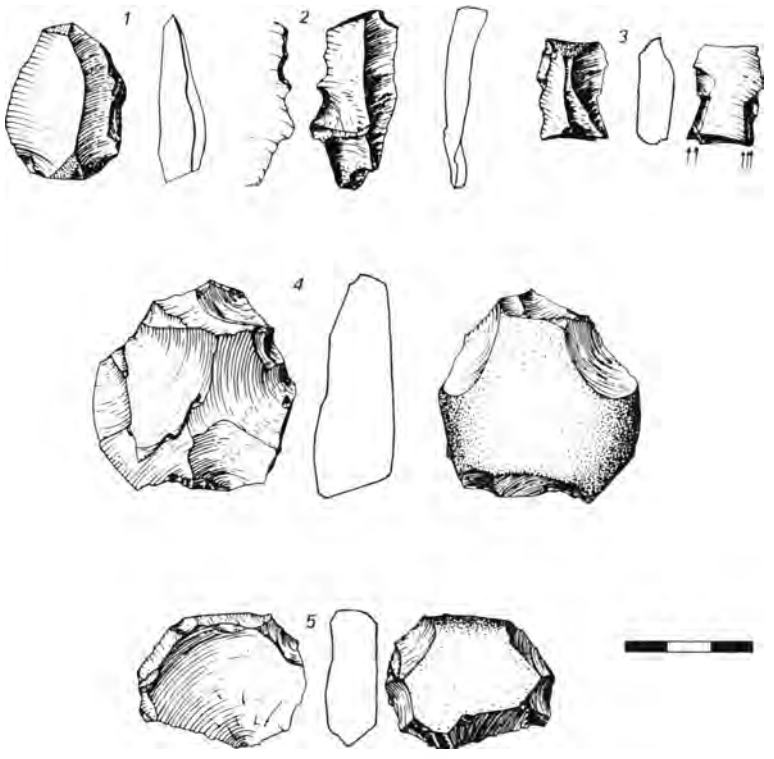

Σχέδ. 5. Στρώμα Γ: 1-2. Εγκάρσιες ράσπες, 3. Διπλή ράσπα, 4. Συγκλίνουσα ράσπα, 5-6. Αιχμές, 7-8. Περιφερειακά οδοντωτά.

αλλά αφήνει να φανεί η πολύ λεπτή επεξεργασία. Είναι φτιαγμένο σ' ένα πολύ λεπτό απόκρουσμα.

Αιχμές: υπάρχουν τρία δείγματα: η πρώτη αιχμή (Σχέδ. 5, το 6), είναι κοντή και ωοειδής, πλησιάζοντας τον τύπο της διπλής αιχμής («γυμνοσαλίγκαρος» limace). Στη μία πλευρά της υπάρχει εσοχή. Στη δεύτερη αιχμή (Σχέδ. 5, το 5), η μία πλευρά είναι ευθύγραμμη με κάθετο ρετούς δίνοντας ένα ενδιάμεσο τύπο εργαλείου μεταξύ της μουστέριας αιχμής και της γραβέττιας της ανώτερης παλαιολιθικής. Στην απόληξη της αιχμής και στην κάτω όψη υπάρχει μια απολέπιση προγενέστερη από την κατασκευή της αιχμής. Η τρίτη είναι τμήμα (θραύσμα) μιας πολύ στενής και μακριάς αιχμής καλής ποιότητας.

Εσοχές: από τις οκτώ εσοχές πέντε είναι κατεργασμένες, δύο κλακτόνιες και μία διπλή. Ανάμεσα σ' αυτές δε συμπεριλαμβάνονται οι εσοχές που έχουν κατασκευαστεί πάνω σε αποκρούσματα-φορείς άλλων εργαλείων ούτε αυτές που συνδυαζόμενες μεταξύ τους ή με άλ-

Σχέδ. 6. Στρώμα Γ: 1. Ξέστρο-ρύγχος, 2. Μπεκ, 3. Γλυφίδα, 4. Δισκοειδής πυρήνας, 5. Πυρήνας Λεβαλλουά.

λα εργαλεία σχηματίζουν ένα νέο εργαλείο (μπεκ, εσοχές που σχηματίζουν τον ώμο ενός τερματικού ξέστρου-ρύγχους κτλ.). Η ποιότητα, όχι μόνο των ίδιων των εσοχών, αλλά και των αποκρουσμάτων, πάνω στα οποία έχουν κατασκευαστεί, είναι σαφώς κατώτερη από αυτή των ρασπών.

Οδοντωτά: και αυτά είναι πολύ κατώτερης ποιότητας από τις ράσπες. Αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη δύο κυκλικών ή περιφερειακών οδοντωτών, όπου η οδοντωτή κόψη καλύπτει όλη σχεδόν την περιφέρεια του αποκρούσματος (Σ χ έ δ. 5, τα 7-8).

Μπεκ: το ένα από τα δύο μπεκ είναι φτιαγμένο πάνω σε μια κροκάλα. Το άλλο, σε απόκρουσμα, έχει κατασκευαστεί με εναλλασσόμενο ρετούς (στην πάνω και στην κάτω όψη του αποκρούσματος) και ανήκει στον τύπο «bec burinant alterne» (Σ χ έ δ. 6, το 2).

Ξέστρα: και τα δύο δείγματα που υπάρχουν είναι μικρού πάχους. Στο πρώτο το επεξεργασμένο μέτωπο καταλαμβάνει ολόκληρο το ένα άκρο του φορέα. Το δεύτερο καταλήγει σε ρύγχος, που σχηματίζουν δύο εσοχές (Σ χ έ δ. 6, το 1).

Γλυφίδες: η μοναδική γλυφίδα που βρέθηκε είναι διπλή, μικρών διαστάσεων, αλλά τυπική και θυμίζει γλυφίδες της ανώτερης παλαιολιθικής (Σ χ ε δ. 6, το 3).

Οπείς: ο μοναδικός οπέας σχηματίζεται από το συνδυασμό μιας ράσπας και μιας εσοχής.

Λιάνιστρα: το μοναδικό δείγμα του τύπου που υπάρχει είναι μέτριας ποιότητας. Αν και τυπολογικά κατατάσσεται εδώ, στην πραγματικότητα δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για λιάνιστρο ή για έναν πυρήνα μόλις στο αρχικό στάδιο της εκμετάλλευσης.

Διάφορα: εδώ κατατάσσεται ένα βαθύ απολέπισμα. Αυτός ο τύπος (απολέπισμα μεταγενέστερο από την απόσπαση του αποκρούσματος) παλιότερα θεωρούνταν ως απλή εκλέπτυνση του φορέα, αλλά σήμερα τείνει να αναγνωριστεί ως ιδιαίτερος τύπος εργαλείου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα εργαλεία που βρέθηκαν στο Καλαμάκι Αχαΐας, μελετήθηκαν αυτά που ανήκουν στα δύο κατώτερα στρώματα των πλειστοκαινικών αποθέσεων.

Η λιθοτεχνία του στρώματος Δ, χωρίς να δώσει σημαντικό αριθμό εργαλείων, φαίνεται να ανήκει στη μεγάλη οικογένεια των μουστέριων λιθοτεχνιών.

Η λιθοτεχνία του στρώματος Γ με βάση τα τεχνικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά, εμφανίζεται ως μια τυπική μουστέρια λιθοτεχνία με κατάτμηση μη Λεβαλλουά, μη λεπιδοφόρο και με επίπεδο κρούσης μη προετοιμασμένο (F. Bordes 1953).

Το ποσοστό των ρασπών (56%) είναι ψηλό, αλλά όχι αρκετό για να μιλήσουμε για «τυπική μουστέρια λιθοτεχνία με άφθονες ράσπες». Απουσιάζουν, επίσης, οι ράσπες με «εκλεπτυσμένο ώμο» και οι αιχμές με «εκλεπτυσμένη βάση». Αν και τα εργαλεία τύπου ανώτερης παλαιολιθικής αποτελούν ένα μικρό ποσοστό, εντούτοις υπάρχουν μερικά τυπικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ανώτερης παλαιολιθικής (κάθετο ρετούς στη μία αιχμή, γλυφίδα και οπέας) δείχνοντας μουστέρια λιθοτεχνία εξελιγμένη και κοντά στην ανώτερη παλαιολιθική.

Όσον αφορά στην τεχνική Λεβαλλουά, είναι γνωστή στους κατασκευαστές της λιθοτεχνίας και έχει δώσει μερικά πολύ ωραία αποκρούσματα, καθώς και έναν πυρήνα. Το γεγονός ότι δεν αποτελεί κυρίαρχη τεχνική μπορεί να εξηγηθεί από το ότι η πρώτη ύλη προσφέρεται με τη μορφή κροκαλών και μάλιστα μικρού μεγέθους. Αυτός ο λόγος μπορεί να εξηγήσει και άλλα χαρακτηριστικά της κατάτμησης, όπως το μικρό μέγεθος των αποκρουσμάτων, το μεγάλο ποσοστό των αποκρουσμάτων με φλοιό, καθώς και μερικά χαρακτηριστικά αποκρούσματα του τύπου «μαχαίρι με ράχη από φλοιό» (που μοιάζουν με φέτα πορτοκαλιού).

Η λιθοτεχνία παρουσιάζει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με αυτή της θέσης «Αμαλιάς 3», στη γειτονική Ηλεία που εντοπίστηκε και μελετήθηκε από γαλλική αποστολή (J. Chavaillon κ.ά. 1967, 1969). Από τον αναλυτικό πίνακα των εργαλείων αυτής της θέσης φαίνεται ότι οι δύο λιθοτεχνίες έχουν τον ίδιο δείκτη Λεβαλλουά και λεπίδων, ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία για τα προετοιμασμένα επίπεδα κρούσης. Όσον αφορά τα εργαλεία, οι διάφορες κατηγορίες παρουσιάζουν μεγάλες αναλογίες, λείπουν όμως οι αιχμές και οι εσοχές από τη λιθοτεχνία της θέσης «Αμαλιάς 3». Αντίθετα, στις άλλες θέσεις της Ηλείας και της Αχαΐας, που εντόπισε η παραπάνω γαλλική αποστολή, οι λιθοτεχνίες φαίνονται πολύ πιο εξελιγμένες, με περισσότερα εργαλεία της ανώτερης παλαιολιθικής. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι κατά τη μελέτη αυτών των θέσεων δεν έχουν διαχωριστεί τα εργαλεία των διάφορων στρωμάτων.

Με βάση τα συμπεράσματα από τη μελέτη των εργαλείων και ορισμένες γεωλογικές παρατηρήσεις, μπορούμε να επιχειρήσουμε τη χρονολόγηση των ευρημάτων, καθώς και των στρωμάτων μέσα στα οποία βρέθηκαν.

Κατ' αρχήν, ο σχηματισμός του ανδήρου, πάνω στο οποίο έχουν αποτεθεί τα χερσαία ιζήματα, πρέπει να αναχθεί σε μια περίοδο υψηλής στάθμης της θάλασσας, δηλαδή σε μια μεσοπαγετώδη ή μεσοσταδιακή, ενώ η αποκάλυψή του πρέπει να αναχθεί στην ψυχρότερη περίοδο που ακολούθησε με το χαμήλωμα της θαλάσσιας στάθμης. Το ύψος του ανδήρου, σε συνδυασμό με τις μουστέριες λιθοτεχνίες, που βρέθηκαν πάνω σ' αυτό, οδηγεί στην τελευταία μεσοπαγετώδη (Riss-Würm). Ενισχύεται έτσι η υπόθεση ότι πρόκειται για τυρρήνιο άνδηρο, σύγχρονο με αυτό της Κάτω Αχαΐας.

Οι μουστέριες λιθοτεχνίες χρονολογούνται γενικά στην τελευταία μεσοπαγετώδη και στα δύο πρώτα στάδια της τελευταίας παγετώδους. Η λιθοτεχνία του στρώματος Γ χρονολογείται πιθανότερα (αν ληφθεί υπόψη η εξελιγμένη μορφή της) στη Würm II. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται συνεπώς και το στρώμα Γ.

Αντίθετα, η λιθοτεχνία του στρώματος Δ είναι αρχαιότερη από το σχηματισμό του στρώματος αυτού και έχει μεταφερθεί εδώ μαζί με τα υλικά που σχηματίζουν το στρώμα. Ανάλογα λοιπόν με το σχηματισμό του στρώματος κατά τη Würm I ή κατά τη Würm I-II, η λιθοτεχνία χρονολογείται αντίστοιχα στη Riss-Würm ή στη Würm I.

Βέβαια η χρονολόγηση αυτή είναι δεικτική, καθώς επίσης είναι, και έτσι πρέπει να θεωρείται, μια πρώτη προσπάθεια χρονολόγησης, που πρέπει να επιβεβαιωθεί και να γίνει πιο λεπτομερής με εργαστηριακές αναλύσεις των ιζημάτων, παλυνολογική ανάλυση, ραδιοχρονολογήσεις κτλ.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

F. Bordes 1947 — F. Bordes, Etude comparative des différentes techniques de taille du silex et des roches dures, L' Anthropologie 51 (1947), σ. 1-29.

F. Bordes 1950 — F. Bordes, Principes d' une méthode d' étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancient et moyen, L' Anthropologie 54 (1950), σ. 19-34.

F. Bordes 1953 — F. Bordes, Essai de classification des industries «moustériennes», Bulletin de la Société Préhistorique Française 50 (1953), σ. 457-466.

F. Bordes 1961 — F. Bordes, Typologie du Paléolithique ancien et moyen. Ed. Delmas, Bordeaux 1961.

M. Brezillon 1968 — M. Brezillon, La dénomination des objets de pierre taillée. Matériaux pour un vocabulaire de préhistoriens de langue française. IVe supplément à Gallia-Préhistoire, 1968.

J. Chavaillon κ.ά. 1967 — J. Chavaillon - N. Chavaillon, F. Hours, Industries paléolithiques de l' Elide: I. Région d' Amalias, BCH XCI (1967), σ. 151-201.

J. Chavaillon κ ά 1969 — J. Chavaillon - N. Chavaillon - F. Hours, Industries paléolithiques de l' Elide: II. Région du Castron, BCH XCIII (1969), σ. 97-151.

A. Darlas 1986 — A. Darlas, L' industrie lithique de l' Acheuléen final (Prémoustérien) des couches supérieures de la grotte du Lazaret (Nice, Alpes-Maritimes), Thèse de doctorat de 3e cycle, Université Pierre et Marie Curie 1986.

B. Keraudren 1970 — B. Karaudren, Les formations quaternaires marines de la Grèce. Thèse de doctorat d' Etat, Faculté des Sciences de Paris, 1970.

H. de Lumley 1969 — H. de Lumley, Le Paléolithique inférieure et moyen du Midi Médierrnnéen dans son cadre géologique, 1: Ligurie-Provence, Ve supplément à Gallia Préhistoire, 1969.

M.H. de Lumley-Licht 1972 — H. de Lumley - M. H. Licht, Les industries moustériennes de la grotte de l'Hortus (Valfaunès, Herault), Etudes Quaternaires, Mémoire n. 1.

J. Tixier, M. L. Inizan, H. Roche 1980 — J. Tixier - M. L. Inizan - H. Roche, Préhistoire de la pierre taillée. 1: Terminologie et technologie. Cercle de recherches et d' études préhistoriques.

A. Ζώης 1980 — A. Ζώης, Μαθήματα Αρχαιολογίας (Από την εμφάνιση του ανθρώπου ως τους αστικούς πολιτισμούς της Ανατολής). Έκδοση του Πανεπιστημίου, Αθήνα 1980.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ 7ου ΚΑΙ 6ου ΑΙ. Π.Χ. ΣΤΗΝ ΟΙΝΟΗ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ*

(Σχέδ. 1-2· Πίν. 81-102)

Τμήμα νεκροταφείου του 7ου και 6ου αι. π.Χ. αποκαλύφθηκε σε απόσταση περίπου 700 μ., προς ΝΑ. του μεσαιωνικού πύργου της Οινόης, όταν μηχανήματα της ΕΥΔΑΠ άνοιγαν χαντάκι, πλάτους 1,60 μ., για την κατασκευή αγωγού ύδρευσης της κοινότητας Μαραθώνος (Σχέδ. 1). Τα αρχαία λείψανα επεκτείνονται κατά μήκος του βόρειου καταστρώματος του αγροτικού χωματόδρομου, που οδηγεί από το Μαραθώνα στην Οινόη, σε έκταση 71 μ. από Α.-Δ. Το πλάτος του χώρου που ανασκάφτηκε κυμαίνεται από 4-8 μ., έγινε όμως φανερό ότι το νεκροταφείο επεκτείνεται κατά πλάτος και προς Ν. κάτω από τον αγροτικό δρόμο και προς Β. στις καλλιεργημένες ιδιόκτητες εκτάσεις.

Παρόλο που η έρευνα αποκάλυψε τμήμα μόνο του νεκροταφείου, η ποικιλία των ταφών, η διάταξή τους, καθώς και η μεγάλη χρονική διάρκεια χρήσης του (βρέθηκαν τάφοι από τη γεωμετρική έως και τη ρωμαϊκή εποχή), ήταν τα στοιχεία που προσδιόρισαν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της ανασκαφής.

Σε βάθος περίπου 1,25 μ., κατά μέσον όρο, από την επιφάνεια του αγροτικού δρόμου αποκαλύφθηκαν τάφοι κεραμοσκεπείς, απλές ταφές πάνω στο φυσικό έδαφος, πυρές και εγχυτρισμοί, καθώς και ένας κιβωτιόσχημος τάφος γεωμετρικής εποχής (Σχέδ. 2· Πίν. 81 α). Η επίχωση πάνω από τους τάφους δεν παρουσίασε στρωματογραφικό ενδιαφέρον, επειδή το έδαφος ήταν διαταραγμένο από τις αγροτικές καλλιέργειες.

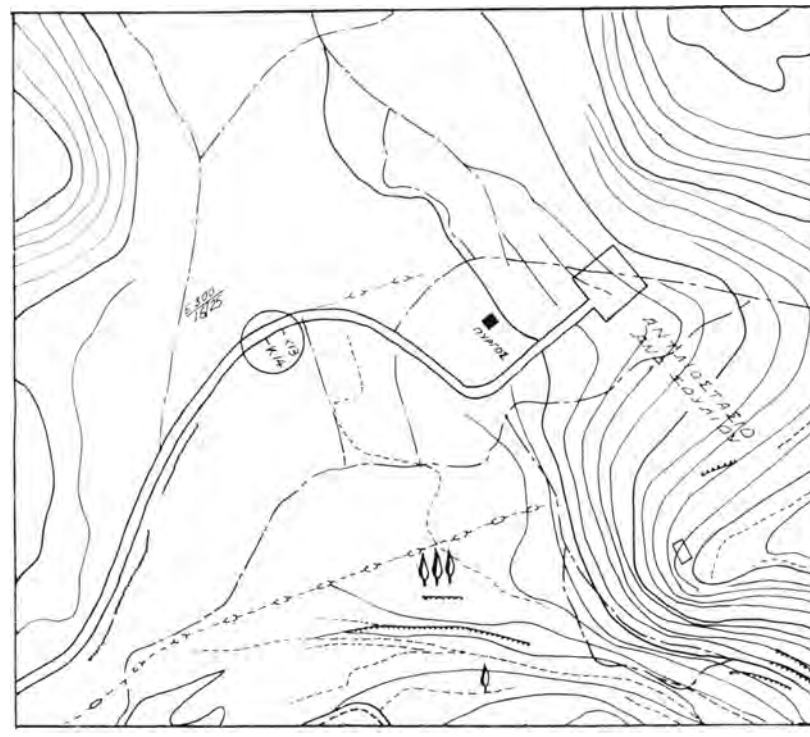
Σαφή εικόνα οργανωμένου νεκροταφείου δίνει το εντυπωσιακό πλήθος των πυρών (δεκαεννέα), σ᾽ ένα χώρο σχετικά περιορισμένο, μέσα στον οποίο αποκαλύφθηκαν επίσης πολλοί εγχυτρισμοί (δέκα), καθώς και απλές ταφές πάνω στο χώμα (τρεις). Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του νεκροταφείου αποτελούν οι τρεις συνεχόμενοι πειόσχημοι ταφικοί περίβολοι, διαστ. 2 × 3,50 μ., κατά μέσο όρο, που ήταν κατασκευασμένοι από ακανόνιστες επιμήκεις λιθόπλακες, τοποθετημένες με τη μακρά πλευρά τους κάθετα στο έδαφος (διαστ. λιθοπλακών: 1 × 0,50 μ. περίπου) (Σχέδ. 2· Πίν. 81 β).

Δε γνωρίζουμε αν οι περίβολοι αυτοί ήταν απλώς διαχωριστικοί των συστάδων των τάφων ή αν κατασκευάζονταν για να προσδώσουν ιδιαίτερη αξία και σεβασμό στους τάφους των προσώπων που είχαν ταφεί εκεί[1]. Οι χώροι αυτοί, όμως, διαφυλάχθηκαν και από τους μεταγενέστερους πιθανώς ως ιεροί, αφού σχεδόν κανένας νεότερος τάφος δεν προστέθηκε εκεί[2].

* Θερμές ευχαριστίες χρωστώ στην Έφορο Αρχαιοτήτων Ηώ Ζερβουδάκη για τις χρήσιμες υποδείξεις της.

1. Μυλωνάς, τ. Β΄, σ. 263. Kerameikos V, 1, πίν. 9, Τάφος 57, σ. 8-10 και 18.

2. Ο νεότερος τάφος ΙΙΙ, που ανοίχθηκε στο βόρειο άκρο του πρώτου προς Α. πειόσχημου περιβόλου, δε

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής.

ΠΥΡΕΣ

Οι πυρές είναι ασύμμετροι επιμήκεις λάκκοι με σχετικές διαστ. 1,50×0,70, και βάθος 0,15-0,35 μ. κατά μέσο όρο. Η κατεύθυνσή τους είναι πάντα Α.-Δ., αλλά δεν έχουν κανονικές αποστάσεις μεταξύ τους και πολλές φορές σχεδόν εφάπτονται. Το μεταξύ τους έδαφος είναι σκληρό και πυρακτωμένο. Μέσα στην τέφρα των πυρών υπήρχαν λίγα όστρακα καμένα, τεμάχια απανθρακωμένων ξύλων και ελάχιστα λείψανα οστών. Βρίσκονται σε βάθος 1-1,25 μ. από την επιφάνεια του δρόμου (Π ί ν. 82 α).

Πυρά 1

Αναφέρεται παρακάτω.

Πυρά 2 (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 82 β)

Διαστ. 1,63×0,65, βάθ. 0,20 μ.

Τοιχώματα πυρακτωμένα. Τὰ λίγα όστρακα πολύ κατεστραμμένα από την πυρά. Η βόρεια μακρά πλευρά της είναι προσκολλημένη σε τοιχάριο κάθετα τοποθετημένων λιθοπλακών.

διατάραξε καθόλου την πυρά 3 παρόλο που σχεδόν εφαπτόταν προς αυτή (Boardman, σ. 56). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την παρατήρηση του Σωτηριάδη (ΠΑΕ 1939, σ. 27), ότι πουθενά στο γεωμετρικό νεκροταφείο του Βρανά νεότερες ταφές δε συνέπεσαν με παλιότερες, δείχνει το σεβασμό, με τον οποίο οι νεότεροι διαφύλασσαν τους προγονικούς τάφους.

Πυρά 3 (Σχέδ. 2· Πίν. 83 α)

Διαστ. 1,30×0,65, βάθ. 0,10 μ.

Ο λάκκος ορίζεται στη νότια πλευρά του από δύο κάθετα τοποθετημένες σχιστόπλακες, ενώ το ανατολικό του άκρο εφάπτεται σε τοίχο από κάθετες λιθόπλακες, μήκους 1,25 μ. Το πάχος της τέφρας ήταν ελάχιστο, με λίγα όστρακα και τεμάχια λεπτών οστών από ζώα. Πάνω της είχε τοποθετηθεί ο ταφικός αμφορέας α, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Πυρά 4 (Σχέδ. 2· Πίν. 83 α)

Διαστ. 1,50×0,70, βάθ. 0,46 μ.

Ο λάκκος καλυπτόταν από σωρό λίθων μετρίου μεγέθους, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν αρκετά χαρακτηριστικά όστρακα, από τα οποία ξεχωρίζει το Κ. 1284.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,495, διάμ. χείλ. 0,40, πάχ. 0,02 μ. (Πίν. 87 α).

Λαιμός μεγάλου ταφικού αμφορέα με μικρό τμήμα του ώμου. Πηλός κιτρινωπός. Εσωτερικά άβαφος. Εξωτερικά διακοσμείται από δύο πλατιές ζώνες πλοχμού, μία στη βάση και μία στο κέντρο του λαιμού μεταξύ μελανών δακτυλίων. Συγκολλημένος από πολλά τεμάχια. Επιφάνεια φθαρμένη.

Στο νοτιοανατολικό άκρο της πυράς το δάπεδο ήταν βαθύτερο, και με μεγαλύτερο αριθμό απανθρακωμένων ξύλων. Στενή υπόγεια οπή (διαμ. 0,20, μήκ. 0,36 μ.) στο βορειοανατολικό άκρο συνδέει την πυρά 4 με την πυρά 5, που βρίσκεται στα ανατολικά της[3].

Πυρά 5 (Σχέδ. 2· Πίν. 84 α)

Διαστ. 1,75×0,72, βάθ. 0,15 μ.

Ελάχιστα όστρακα και οστά μέσα στην τέφρα. Στο δυτικό άκρο πολλά τεμάχια απανθρακωμένων ξύλων.

Πυρά 6 (Σχέδ. 2· Πίν. 84 β)

Διαστ. 2,25×0,70, βάθ. 0,40 μ.

Πολλά απανθρακωμένα ξύλα, κυρίως στο μέσον του λάκκου. Μεταξύ των πυρακτωμένων οστράκων, ένα χαρακτηριστικό, το Κ. 1291.

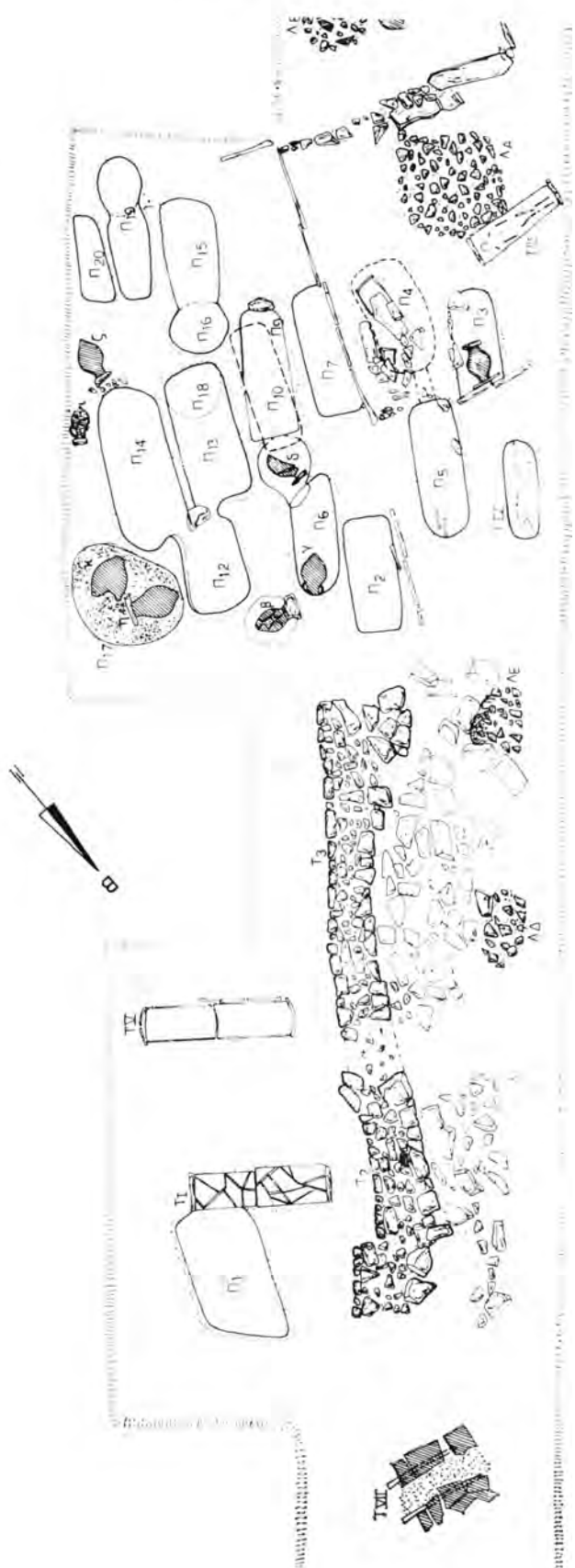
Διαστ. 0,10×0,093, πάχ. 0,017 μ.

Τμήμα χείλους κρατήρα(;). Πηλός καστανός ανοιχτός, κατά τόπους φαιός από την επίδραση της φωτιάς. Εξωτερικά κάτω από το χείλος πλαστική ταινία ημικυκλικής τομής διακοσμείται από γραπτούς εφαπτόμενους κυκλίσκους. Κάτω από αυτή, ταινία εφαπτόμενων ρόμβων με στιγμή στο κέντρο πλαισιώνεται πάνω και κάτω από δύο και τρεις μελανές γραμμές, αντίστοιχα. Στο κάτω σωζόμενο τμήμα διακρίνεται αριστερά, μέσα σε πλαίσιο, ανθρώπινη μορφή και αστερίσκος πίσω από αυτή. Δεξιά της μορφής κάθετη ταινία με λοξή διαγράμμιση, μεταξύ δύο ζευγών κάθετων μελανών ταινιών. Συγκολλημένο από πολλά τεμάχια[4].

Πάνω από την πυρά στα δύο άκρα της υπήρχε από ένας εγχυτρισμός (γ και δ), για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω.

3. Kerameikos V, 1, σ. 86 κ.ε. Λ. Παρλαμά, Καύσεις στο κλασικό νεκροταφείο της Ακάνθου, ΑΑΑ XI (1978), σ. 6, σημ. 5, όπου υπάρχει σχετική βιβλιογραφία.

4. Παρόμοιο διακοσμητικό θέμα (Agora VIII, εικ. 14, αριθ. 245 b), χρονολογείται στα μέσα του 8ου αι. π.Χ. JdI LVIII (1943), σ. 2 κ.ε.

Π1
Π2
Π3
Π4
Π5
Π6
Π7
Π8
Π9
Π10
Π11
Π12
Π13
Π14
Π15
Π16
Π17
Π18
Π19
Π20
Τ1
Τ2
Τ3
ΤΦ
ΤΦΙΙ
ΛΔ
ΛΕ
Β

Σχέδ. 2. Το τμήμα του νεκροταφείου που ανασκάφτηκε.

Πυρά 7 (Σχέδ. 2· Πίν. 85 α)

Διαστ. 1,60×0,60, βάθ. 0,12 μ.

Η βόρεια μακρά πλευρά της προσκολλάται σε τοίχο από κάθετες λιθόπλακες.

Πυρά 8

Η πυρά βρίσκεται εκτός της συστάδας των πυρών και θα εξετασθεί μαζί με τον εγχυτρισμό στ.

Πυρά 9 (Σχέδ. 2)

Διαστ. 1,75×0,65, βάθ. 0,52 μ.

Σχεδόν εφάπτεται στη νότια πλευρά της πυράς 7. Στο ανατολικό της άκρο είναι ευρύτερη και το στρώμα της τέφρας παχύτερο. Μέσα από την πυρά συλλέχθηκαν λίγα χαρακτηριστικά όστρακα του τέλους του 7ου αι. π.Χ.

Πυρά 10 (Σχέδ. 2· Πίν. 85 β)

Διαστ. 1,60×0,34, βάθ. 0,13 μ.

Αποκαλύφθηκε κάτω από την πυρά 9 με κατεύθυνση ελαφρά λοξή ως προς αυτή. Μέσα στην τέφρα υπήρχαν πολλά απανθρακωμένα ξύλα, κυρίως στο βορειοανατολικό άκρο της, ενώ στο νοτιοδυτικό βρέθηκε αγγείο.

1. Οινοχόη (Κ. 1270) (Πίν. 87 δ)

Μέγ. ύψ. 0,18, διάμ. βάσ. 0,059, διάμ. χείλ. 0,035, πάχ. 0,004 μ.

Σπασμένη και συγκολλημένη. Λείπει το άκρο του χείλους, τμήμα της κοιλιάς και η λαβή. Πηλός καστανός ανοιχτός. Λαιμός ψηλός, κυλινδρικός, που στενεύει ελαφρά προς τα πάνω. Σώμα σχεδόν κυλινδρικό. Λαβή κάθετη ταινιωτή. Στο σώμα, κάτω από την λαβή, διακρίνεται τμήμα γραπτού κύκλου από καστανέρυθρο χρώμα. Ίχνη ταινιών από λευκό επίθετο χρώμα διακρίνονται σε άλλα σημεία στην επιφάνεια του αγγείου.

Το ιδιόρρυθμο σχήμα του αγγείου, αλλά και η αμυδρά διακρινόμενη διακόσμησή του δεν επιτρέπουν τη σαφή ταύτισή του με άλλα πρότυπα. Ως προς το σχήμα κατά προσέγγιση μπορεί να χρονολογηθεί στο γ΄ ή δ΄ τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.[5]. Παραπλήσιο διακοσμητικό θέμα ελικοειδών κύκλων απαντά στη μέση και την ύστερη πρωτοαττική περίοδο (650-625 π.Χ.)[6].

Πυρά 11

Αναφέρεται παρακάτω στην περιγραφή του κλασικού νεκροταφείου.

Πυρές 12, 13 και 14 (Σχέδ. 2· Πίν. 86 α)

Αποτελούν μία συστάδα πυρών όμοιων περίπου διαστάσεων. Πυρά 12: 1,20×0,75, βάθ. 0,38 μ., πυρά 13: 1,31×0,70, βάθ. 0,39 μ., πυρά 14: 1,32×0,62, βάθ. 0,30 μ.

Η πυρά 12 στο στενό δυτικό της άκρο επικοινωνεί με στενά ανοίγματα (οπές;) με τις δύο άλλες πυρές. Στο δυτικό άκρο της πυράς 13 υπήρχε βαθύτερος, σχεδόν κυκλικός λάκκος με τέφρα, που ονομάσθηκε πυρά 18.

5. Agora VIII, εικ. 4, αριθ. 54, όπου όμως το σώμα είναι σφαιρικότερο. Ανήκει στον τύπο της λεγόμενης neck oinochoe, της οποίας η χρήση παύει από το τέλος του 7ου αι. π.Χ. και μετά.

6. Agora VIII, εικ. 2, αριθ. 19. Kerameikos VI, 2, πίν. 8, αριθ. 1154, αριθ. κατ. 8, «Kanne».

Πυρά 15 (Σχέδ. 2· Πίν. 86α)

Διαστ. 1,50×0,75, βάθ. 0,47 μ.

Στην ίδια ευθεία με την πυρά 13 σε μικρή απόσταση δυτικά της.

Πυρά 16

Διάμ. 0,80, βάθ. 0,25 μ.

Αβαθής κυκλικός λάκκος στο ανατολικό άκρο της πυράς 15.

Πυρά 17 (Σχέδ. 2· Πίν. 86α)

Διαστ. 1,15×0,75, βάθ. 0,09 μ.

Δεν πρόκειται για καύση, όπως φανερώνει το μικρό πάχος της τέφρας, πάνω στην οποία είχαν τοποθετηθεί δύο πίθοι εγχυτρισμού, οι πίθοι η και κ.

Πυρά 18

Διάμ. 0,90, βάθ. 0,28 μ.

Αναφέρθηκε παραπάνω, μαζί με την πυρά 13.

Πυρά 19 (Σχέδ. 2)

Διαστ. 1,90×0,70, βάθ. 0,35 μ.

Σχεδόν εφάπτεται στη νότια πλευρά της πυράς 15. Πάνω από το λάκκο υπήρχε σωρός λίθων, ύψους 0,35 μ. Στο δυτικό άκρο, το δάπεδο της πυράς βαθύτερο, με πολλά απανθρακωμένα ξύλα. Έξω από την πυρά, στο νοτιοανατολικό άκρο της, βρέθηκε σκυφίδιο αποσαθρωμένο από την φωτιά, καθώς και σιδερένιο μαχαιρίδιο πολύ οξειδωμένο. Είναι φανερό ότι οι πυρές επεκτείνονται προς Ν. κάτω από το κατάστρωμα του αγροτικού δρόμου, γεγονός που δεν επέτρεψε να συνεχίσουμε την έρευνα περισσότερο.

Η σαφής χρονολόγηση των πυρών λόγω της έλλειψης χαρακτηριστικής και επαρκούς κεραμικής δεν είναι δυνατή. Έχοντας, όμως, υπόψη ότι στο τέλος της γεωμετρικής και στις αρχές της αρχαϊκής εποχής (τέλος 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ.), επικρατεί περισσότερο η καύση των ενηλίκων παρά η ταφή τους και ότι στους γεωμετρικούς χρόνους είναι συνήθης ο συνδυασμός πυράς και τεφροδόχου αγγείου μέσα σε αυτή, ο οποίος δεν παρατηρήθηκε πουθενά στο παρόν νεκροταφείο, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι πυρές θα πρέπει να ανήκουν στους ύστερους γεωμετρικούς ή στους πρώϊμους αρχαϊκούς χρόνους[7].

ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΙ

Συνολικά αποκαλύφθηκαν δέκα εγχυτρισμοί, δηλαδή ταφές μικρών παιδιών ή βρεφών μέσα σε ταφικούς αμφορείς ή πίθους[8]. Όλα τα αγγεία των εγχυτρισμών ήταν τοποθετημένα στο πλάι, χωρίς αυστηρά τηρούμενη κατεύθυνση, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις το στόμιο βρισκόταν προς Α. Οι πίθοι τοποθετούνταν σε ειδικά ορύγματα και το στόμιό τους έκλεινε πάντα μια σχιστολιθική πλάκα. Σε ελάχιστες περιπτώσεις παρατηρήθηκαν λείψανα οστών σ᾽ αυτούς, ενώ οι περισσότεροι περιείχαν μικροσκοπικά αγγεία. Αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1-1,25 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και πολλές φορές ήταν πολύ κατεστραμμένοι.

7. Boardman, σ. 54 και 71.

8. ΠΑΕ 1934, σ. 38, όπου ήλθε στο φως ολόκληρο νεκροταφείο παιδιών.

Εγχυτρισμός α (Σχέδ. 2· Πίν. 86 β)

Πρόκειται για αμφορέα τοποθετημένο στο ανατολικό άκρο της πυράς 3, με το στόμιο προς Δ. κλεισμένο από σχιστόπλακα. Μικροί λίθοι σφηνωμένοι γύρω του τον συγκρατούσαν στη θέση του. Ο αμφορέας ήταν πολύ κατεστραμμένος, χρησιμοποιημένος σε β΄ χρήση, όπως μαρτυρούν οι μολύβδινοι σύνδεσμοι που συνέδεαν τα σπασμένα κομμάτια του σώματος[9].

Ανάμεσα στα χώματα που είχαν εισχωρήσει μέσα στον αμφορέα, υπήρχαν δύο μικροσκοπικά αγγεία, από τα οποία μόνο ένα σκυφίδιο περισώθηκε, ενώ το άλλο ήταν πολύ αποσαθρωμένο και διαλύθηκε κατά την περισυλλογή του.

Αμφορέας (Κ. 1282) (Πίν. 87 γ)

Σωζ. διαστ. μέγ. ύψ. 0,53, διάμ. βάσ. 0,23, διάμ. χείλ. 0,23 μ.

Σπασμένος και συγκολλημένος από πολλά τεμάχια. Λείπει η μία λαβή και μέρος του λαιμού με το αντίστοιχο χείλος. Πηλός κιτρινωπός. Εσωτερικά άβαφος. Εξωτερικά καλύπτεται από μελανό εξίτηλο βερνίκι, που στο κάτω μέρος του σώματος σχηματίζει οριζόντιες γραμμώσεις, που περιτρέχουν το αγγείο. Στο πάνω μέρος του ώμου, και στις δύο όψεις, υπάρχει τραπεζιόσχημη εδαφόχρωμη μετόπη με εγγεγραμμένο φυλλόσχημο σταυροειδή ρόδακα. Οι κυλινδρικές λαβές ξεκινούν από το μέσον του λαιμού και καταλήγουν στο πάνω μέρος του σώματος. Βάση δακτυλιόσχημη.

Το σχήμα θυμίζει πρωτοαττικούς αμφορείς[10]. Το διακοσμητικό θέμα απαντά σε μηλιακά αγγεία της τελευταίας φάσης, που μιμείται κορινθιακά πρότυπα[11].

Σκυφίδιο (Κ. 1252) (Πίν. 87 β)

Ύψ. 0,054, διάμ. βάσ. 0,045, διάμ. χείλ. 0,075 μ.

Σπασμένο και συγκολλημένο. Αποκρούσεις στο χείλος. Πηλός κιτρινωπός, μαλακός. Εσωτερικά καστανέρυθρο βερνίκι, εξίτηλο. Καστανέρυθρες ταινίες περιτρέχουν το σώμα του αγγείου εξωτερικά, ενώ στην πλατιά ζώνη του χείλους, μεταξύ των λαβών, υπάρχουν λοξές παράλληλες μελανές γραμμές. Μελανός κυκλίσκος στο κέντρο της κάτω επιφάνεια της βάσης. Γνωστός τύπος πρωτοκορινθιακού σκύφου[12].

Εγχυτρισμός β (Σχέδ. 2· Πίν. 88 α-β)

Πίθος τοποθετημένος σε λάκκο, διαστ. 0,60 × 0,60 μ., με το στόμιο στα ΒΔ., κλεισμένο από σχιστόπλακα. Τα μικροσκοπικά αγγεία ήταν συγκεντρωμένα στον ώμο του πίθου.

Πίθος (Κ. 1281) (Πίν. 89 α)

Ύψ. 0,48, διάμ. βάσ. 0,12, διάμ. χείλ. 0,26 μ.

Σπασμένος και συγκολλημένος από πολλά τεμάχια. Λείπει τμήμα του χείλους. Πηλός καστανέρυθρος. Στη βάση του λαιμού έκτυπος δακτύλιος με εγχάρακτα φύλλα εκατέρωθεν.

Το είδος αυτού του πίθου απαντά συνεχώς από το β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. ως και τους τελευταίους χρόνους του 7ου αι. π.Χ.[13].

9. ΑΕ 1911, σ. 248, σύνδεσμοι σε αμφορέα εγχυτρισμού.

10. Agora VIII, πίν. 2, αριθ. 22, περίπου όμοιος ως προς το σχήμα. Χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.

11. Φ. Ζαφειροπούλου, Μηλιακή Αγγειογραφία, Αθήνα 1985, σ. 91 κ.ε., εικ. 122, 125, 126, 144, όπου παρόμοιο θέμα κοσμεί, κυρίως, τη μετόπη του λαιμού των αμφορέων.

12. ΑΔ 2 (1916), εικ. 23, 3 παρόμοιος. Πρωτοκορινθιακοί σκύφοι. Johansen, σ. 79, εικ. 50, υπογεωμετρικά αγγεία με το ίδιο στερεότυπο διακοσμητικό θέμα στο χείλος.

13. Μυλωνάς, Γ΄, πίν. 231, αριθ. 132. ΑΔ 2 (1916), σ. 27, Εικ. 7 (Τ 81). ΑΔ 28 (1973): Μελέται, Πίν. 16 ε-στ.

Μόνωτο κύπελλο (Κ. 1253) (Π ί ν. 89 β)

Ύψ. 0,04, διάμ. βάσ. 0,039, διάμ. χείλ. 0,06 μ.

Σχεδόν ακέραιο με μικρές αποκρούσεις στο χείλος. Πηλός καστανός ανοιχτός.

Εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται από μελανό θαμπό βερνίκι, εξίτηλο. Η κάτω επιφάνεια της επίπεδης, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση βάσης, άβαφη. Από το πλατύ λοξό χείλος ξεκινά η κυλινδρική λαβή που καταλήγει στο σώμα του αγγείου.

Χρονολογείται στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. και είναι γνωστό ως phaleron cup[14].

Οινοχοΐσκη (τριφυλλόστομη;) (Κ. 1254) (Π ί ν. 89 γ)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,055, διάμ. βάσ. 0,036, διάμ. χείλ. 0,023 μ.

Ελλιπής στο χείλος. Πηλός κιτρινωπός, μαλακός. Ίχνη καστανέρυθρου χρώματος στο κάτω μέρος του σώματος. Βάση πλατιά, επίπεδη, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση.

Χρονολογείται στο τέλος της γεωμετρικής εποχής και θεωρείται πρόδρομος της πρωτοαττικής οινοχόης[15].

Σκυφίδιο (Κ. 1255) (Π ί ν. 89 δ)

Ύψ. 0,05, διάμ. βάσ. 0,033, διάμ. χείλ. 0,065 μ.

Σχεδόν ακέραιο με μικρές αποκρούσεις στο χείλος. Πηλός καστανός ανοιχτός. Ίχνη καστανέρυθρου βερνικιού εσωτερικά και εξωτερικά. Στο εσωτερικό του χείλους που κλίνει ελαφρότατα προς τα έξω, διακρίνεται άβαφη ταινία. Βάση επίπεδη.

Αττικό. Χρονολογείται στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.[16].

Εγχυτρισμός γ (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 90 α)

Αμφορέας πολύ κατεστραμμένος. Σωζ. διαστ: ύψ. 0,30, διάμ. σώματος 0,35 μ.[17]. Τοποθετημένος στο ανατολικό άκρο της πυράς 6, με το στόμιο προς Α., κλεισμένο με σχιστόπλακα. Στην κοιλιά του υπήρχαν τρία αγγεία:

Όλπη μελαμβαφής (τριφυλλόστομη;) (Κ. 1256) (Π ί ν. 90 β)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,107, διάμ. βάσ. 0,049, διάμ. χείλ. 0,048 μ.

Λείπει το χείλος και το μεγαλύτερο μέρος της λαβής. Πηλός πορτοκαλής. Εσωτερικά άβαφο. Εξωτερικά καλύπτεται από μελανό στιλπνό βερνίκι, απολεπισμένο. Άβαφη μένει η ταινιωτή λαβή και η κάτω επιφάνεια της λοξότμητης βάσης, όπου όμως διακρίνονται ίχνη καστανέρυθρου χρώματος.

Χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. (600-575 π.Χ.)[18].

Σφαιρικός αρύβαλλος (Κ. 1257) (Π ί ν. 90 δ)

Ύψ. 0,066, διάμ. χείλ. 0,041, διάμ. σώμ. 0,066 μ.

Λείπει τμήμα του χείλους. Πηλός κιτρινωπός. Επιφάνεια πολύ φθαρμένη. Διακρίνονται οι εγχαράξεις ζεύγους λωτών σε οριζόντια διάταξη, που καταλαμβάνουν σχεδόν όλη την επιφάνεια του σώματος. Στον ώμο γλωσσοειδές κόσμημα και στη βάση ομόκεντροι γραπτοί κύ-

14. ΑΔ 2 (1916), Εικ. 44, 6 και 45, 6. Agora VIII, πίν. 10, αριθ. 189. Hesperia, Suppl. II, σ. 157, εικ. 111, C 55.

15. ΠΑΕ 1939, εικ. 6 (Τ 8). Χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική ΙΙα εποχή. Agora VIII, πίν. 4, αριθ. 57. Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.

16. Hesperia, Suppl. II, εικ. 106, C 43. Agora VIII, εικ. 8, αριθ. 140.

17. Παρόμοιος, ΑΔ 2 (1916), Εικ. 13 (Τ 65).

18. Agora XII, πίν. 12, αριθ. 238.

κλοι. Περιφερειακές ταινίες κοσμούν την πάνω επιφάνεια του χείλους και μελανές κουκκίδες το περιχείλωμα.

Κορινθιακὸς, που χρονολογείται στο τέλος του α΄ τέταρτου του 6ου αι. π.Χ.[19].

Πινάκιο (Κ. 1258) (Π ί ν. 90 γ)

Ύψ. 0,055, διάμ. βάσ. 0,048, διάμ. χείλ. 0,101 μ.

Σπασμένο και συγκολλημένο. Λείπουν τμήματα του χείλους και οι δύο οριζόντιες λαβές. Πηλός καστανός ανοιχτός, μαλακός. Εσωτερικά καστανέρυθρο θαμπό βερνίκι που δημιουργεί γραμμώσεις. Εξωτερικά το κάτω μέρος του σώματος καλύπτεται από μελανό απολεπισμένο βερνίκι. Το υπόλοιπο σώμα μέχρι το χείλος περιτρέχουν λεπτές μελανές ταινίες. Στο χείλος, εσωτερικά, κάθετες παράλληλες μελανές γραμμές.

Χρονολογείται στο 575 π.Χ.[20].

Εγχυτρισμός δ (Σ χ έ δ. 2)

Σώζεται μόνο τμήμα του λαιμού και της κοιλιάς του πίθου (σωζ. διαστ: 0,55×0,30 μ.). Κατά χώραν βρισκόταν η σχιστόπλακα που έκλεινε το προς Β. στραμμένο στόμιό του. Ήταν τοποθετημένος σε λάκκο (διαμ. 0,80 μ.), πάνω στο δυτικό άκρο της πυράς 6. Πολλά κομμάτια του ήταν διασκορπισμένα γύρω, και μέσα στα διαταραγμένα χώματα βρέθηκε ο κορμός μικροσκοπικού πήλινου ίππου (Μ. 587), που δε γνωρίζουμε αν ανήκε στην ταφή[21].

Εγχυτρισμός ε (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 91 α)

Πίθος πολύ κατεστραμμένος. Το κάτω μέρος του σώματος λείπει. Το προς Δ. στραμμένο στόμιο έκλεινε σχιστόπλακα, ενώ μία ακόμα σχιστόπλακα είχε τοποθετηθεί στο πλάι του λαιμού για ασφαλέστερη στήριξη.

Ο εγχυτρισμός ε βρίσκεται σε αρκετή απόσταση ΒΔ. της συστάδας των πυρών και των εγχυτρισμών που περιγράφηκαν ως εδώ, μόνος του, στο μέσον του πειόσχημου περιβόλου. Πλούσια κτερίσματα υπήρχαν στο εσωτερικό του πίθου.

Πίθος (Κ. 1280)

Σωζ. διαστ: ύψ. 0,68, διάμ. χείλ. 0,37 μ.

Σπασμένος και συγκολλημένος από πολλά τεμάχια. Πηλός ροδόχρωμος και κατά τόπους καστανωπός. Λείπει το κάτω μέρος του σώματος. Το χείλος κλίνει προς τα έξω και στο περιχείλωμα υπάρχουν αραιές, εγχάρακτες, παράλληλες γραμμές.

Παρόμοιοι πίθοι απαντούν από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ.[22].

Τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη (Κ. 1259) (Π ί ν. 91 β)

Ύψ. 0,04, διάμ. βάσ. 0,028, διάμ. χείλ. 0,031 μ.

Ακέραιη με μικρές αποκρούσεις στο άκρο του χείλους και στη ράχη της λαβής. Πηλός κιτρινωπός μαλακός. Εσωτερικά άβαφη. Η εξαιρετικά εύθριπτη επιφάνεια του αγγείου δεν επέτρεψε το λεπτομερή καθαρισμό του. Διακρίνονται κάθετες οφιοειδείς γραμμές στο σώμα και λογχοειδή φύλλα με τις αιχμές προς τα πάνω, γύρω από τη βάση. Ανάμεσα στα δύο διακο-

19. Corinth XIII, πίν. 25, αριθ. 163 B, C. Ure, 1934, πίν. IX, GR. 95.51.
20. Agora XII, πίν. 37, αριθ. 1077. Περίπου παρόμοιο χαρακτηρίζεται ως επιβίωση υπογεωμετρικού τύπου.
21. Παρόμοιο, Hesperia II (1933), σ. 620, εικ. 86, αριθ. 318.
22. Hesperia, Suppl. II, σ. 37, εικ. 23, τάφος IX.

σμητικά θέματα λεπτοί μελανοί δακτύλιοι. Μελανό βερνίκι καλύπτει και την εξωτερική επιφάνεια λαιμού και χείλους.

Πρωτοκορινθιακό, με χαρακτηριστικό πηλό και διακόσμηση.

Μόνωτο κύπελλο (Κ. 1260) (Π ί ν. 91 γ)

Σωζ. ύψ. 0,05, διάμ. βάσ. 0,025, διάμ. χείλ. 0,042 μ.

Σπασμένο και συγκολλημένο από πολλά τεμάχια. Λείπουν τμήματα του χείλους και το πάνω μέρος της λαβής. Πηλός κιτρινωπός μαλακός. Εσωτερικά μελανό βερνίκι, πολύ απολεπισμένο. Εξωτερικά διακρίνονται ίχνη καστανομέλανου βερνικιού. Βάση επίπεδη χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση, χείλος πλατύ που κλίνει προς τα έξω. Λαβή ταινιωτή, ελαφρά υπερυψωμένη.

Ο τύπος εμφανίζεται στον 7ο αι. π.Χ.[23].

Απιόσχημος αρύβαλλος (Κ. 1261) (Π ί ν. 91 γ)

Ύψ. 0,062, διάμ. βάσ. 0,011, διάμ. χείλ. 0,028 μ.

Λείπει τμήμα του χείλους. Πηλός κιτρινωπός μαλακός. Το κάτω μέρος του σώματος περιτρέχουν μελανές γραμμές. Η επιφάνεια του υπόλοιπου σώματος είναι πολύ φθαρμένη.

Γνωστός ο τύπος του ύστερου πρωτοκορινθιακού αρυβάλλου που χρονολογείται στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. και αργότερα[24].

Λεκανίδιο με πώμα (Κ. 1262) (Π ί ν. 91 δ-ε)

Ύψ. 0,054, διάμ. χείλ. 0,106, διάμ. βάσ. 0,04, ύψ. πώμ. 0,045, διάμ. πώμ. 0,104 μ.

Σπασμένο και συγκολλημένο από πολλά τεμάχια. Λείπει τμήμα του σώματος με το αντίστοιχο χείλος. Πηλός κιτρινωπός μαλακός. Εσωτερικά μελανό θαμπό βερνίκι, πολύ απολεπισμένο. Εξωτερικά, το ίδιο βερνίκι καλύπτει την κάτω επιφάνεια της επίπεδης βάσης και το κάτω μέρος του σώματος. Το υπόλοιπο σώμα μέχρι το χείλος περιτρέχουν λεπτές καστανέρυθρες γραμμές, που διακρίνονται αμυδρά. Οι δύο οριζόντιες λαβές που προσκολλώνται στο χείλος έχουν αποφύσεις στα άκρα τους.

Ο τύπος αυτός του λεκανιδίου ή πινακίου χρονολογείται στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., αλλά η παραγωγή του συνεχίζεται και αργότερα, μέχρι το γ΄ τέταρτο του 7ου αι.[25].

Το πώμα είναι συγκολλημένο από τέσσερα τεμάχια. Αποκρούσεις στον περίγυρο. Εσωτερικά είναι άβαφο. Εξωτερικά την περιφέρεια περιτρέχει ζώνη πλοχμού, ενώ τη βάση της λαβής περιβάλλουν έξι ακτίνες. Το διακοσμητικό στοιχείο των ακτίνων γύρω από τη λαβή είναι χαρακτηριστικό της ύστερης πρωτοκορινθιακής εποχής (γ΄ τέταρτο του 7ου αι. π.Χ).[26].

Μέσα στον πίθο βρέθηκε επίσης μικρό χάλκινο δαχτυλίδι, πολύ οξειδωμένο και μικρό σφονδύλι από στεατίτη (Μ 588).

Εγχυτρισμός στ (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 92 α)

Πίθος πολύ κατεστραμμένος, μέγ. σωζ. διαστ. 0,70×0,56 μ., με το στόμιο προς Α. Σχιστόπλακα, παρόμοια με αυτήν που έκλεινε το στόμιο, ήταν τοποθετημένη και στη βάση του πί-

23. ΑΔ 2 (1916), Εικ. 44, 6. Hesperia, Suppl. II, σ. 155, εικ. 108, C 48-150, ο Young τα χαρακτηρίζει υπογεωμετρικά και τα χρονονολογεί στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. και λίγο αργότερα.

24. Johansen, πίν. XV. αριθ. 1. Payne, πίν. 1, αριθ. 6 και σ. 22, εικ. 86. Corinth XIII, πίν. 12, τάφος 78, 2. Hesperia II (1933), εικ. 26, αριθ. 97, 98.

25. Hesperia, Suppl. II, σ. 163, εικ. 114, C 79-C 82, υπογεωμετρικά πινάκια. Agora VIII, πίν. 7, αριθ. 116. Τέλος του 7ου αι. π.Χ.

26. Hesperia XXX (1961), σ. 336, πίν. 74, αριθ. F 28. Corinth VII, αριθ. 145.

θου για καλύτερη στερέωσή του. Ο λάκκος του εγχυτρισμού είχε διάμετρο 0,90 μ. Δεν υπήρχαν κτερίσματα. Απομακρυσμένος από τη συστάδα των πυρών, βρισκόταν σε μικρή απόσταση πρός Δ. του εγχυτρισμού ε, κάτω από σωρό λίθων (λιθοσωρός Γ), διαμ. 0,80 μ., και δίπλα στην πυρά 8. Μέσα στο λεπτό στρώμα τέφρας της πυράς βρέθηκαν οστά μικρών ζώων, κυρίως στο ανατολικό της άκρο. Οι διαστάσεις της πυράς 8: 1,50×0,70, ύψ. 0,10 μ.. Κατεύθυνση από Α.-Δ. (Π ί ν. 92 β). Ο λιθοσωρός Γ περιείχε αρκετά όστρακα, μερικά από τα οποία ήταν χαρακτηριστικά του τέλους του 7ου αι. π.Χ.

Εγχυτρισμός ζ (Σ χ έ δ. 2)

Ο πίθος τοποθετημένος σε λάκκο, διαστ. 0,80 ×0,85 μ., βρισκόταν μεταξύ των πυρών 14 και 19. Το στόμιο προς Α. Μικροί λίθοι ήταν σφηνωμένοι γύρω του για τη στερέωσή του στο έδαφος. Σπασμένα κομμάτια από την κοιλιά είχαν πέσει στο εσωτερικό του, ενώ οι μολύβδινοι σύνδεσμοι, που υπάρχουν σε διάφορα σημεία του σώματος, μαρτυρούν ότι χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση. Μέσα στα χώματα που είχαν γεμίσει τον πίθο, βρέθηκαν λίγα λείψανα οστών του νεκρού, καθώς και δύο μικροσκοπικά αγγεία στον πυθμένα του.

Πίθος (Κ. 1279)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,90, διάμ. βάσ. 0,14 μ.

Σπασμένος και συγκολλημένος από πολλά τεμάχια. Λείπει μεγάλο μέρος του λαιμού με το αντίστοιχο χείλος, καθώς και μεγάλο τμήμα του σώματος. Πηλός ροδόχρωμος. Στο σώμα υπάρχουν μολύβδινοι σύνδεσμοι και οπές για συνδέσμους.

Όλπη μελαμβαφής (Κ. 1263) (Π ί ν. 93 β)

Ύψ. 0,083 (με τη λαβή 0,109), διάμ. βάσ. 0,049, διάμ. χείλ. 0,045 μ.

Σπασμένη και συγκολλημένη. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους. Πηλός καστανός ανοιχτός. Εξωτερικά μελανό βερνίκι, αρκετά απολεπισμένο, καλύπτει την επιφάνεια του αγγείου εκτός από την κάτω επιφάνεια της βάσης και την ταινιωτή υπερυψωμένη λαβή.

Παρόμοια προς την Κ. 1256, αλλά χωρίς τριφυλλόσχημο στόμιο. Αυτός ο τύπος της μικρής μελαμβαφούς όλπης έγινε πολύ προσφιλής μετά το τέλος της υπογεωμετρικής εποχής[27].

Σφαιρικός αρύβαλλος (Κ. 1264) (Π ί ν. 93 γ)

Μέγ. σωζ. διαστ: ύψ. 0,048, διάμ. χείλ. 0,064, διάμ. κοιλ. 0,064 μ.

Σώζεται από το μέσον του σφαιρικού σώματος και πάνω. Πηλός κιτρινωπός, μαλακός. Επιφάνεια φθαρμένη και σε πολλά σημεία απολεπισμένη. Ίχνη γραπτής διακόσμησης στο σώμα. Γραπτή ταινία στην πάνω επιφάνεια του χείλους και οριζόντιες γραμμές στη ράχη της λαβής.

Παρόμοιο με το Κ. 1257 του εγχυτρισμού γ.

Προφανώς οι εγχυτρισμοί ζ και γ είναι σύγχρονοι, αφού και στους δύο υπάρχουν ακριβώς τα ίδια κτερίσματα: όλπη και σφαιρικός αρύβαλλος.

Εγχυτρισμός η (Σ χ έ δ. 2)

Ο πίθος, σωζ. διαστ. 0,52×0,54 μ., ήταν τοποθετημένος πάνω στην τέφρα της πυράς 17, με το στόμιο προς Ν. κλεισμένο από λιθόπλακα. Μέσα στον πίθο βρέθηκε μόνο ένα οστό, ενώ στον ώμο συγκεντρωμένη ομάδα μικροσκοπικών αγγείων.

27. Agora VIII, πίν. 4, αριθ. 64.

Σκυφίδιο (Κ. 1265) (Π ί ν. 93 α)

Ύψ. 0,04, διάμ. βάσ. 0,035, διάμ. χείλ. 0,057 μ.

Ακέραιο. Πηλός καστανός ανοιχτός. Εσωτερικά μελανό βερνίκι. Εξωτερικά και στις δύο όψεις, ζεύγος αντιμέτωπων πουλιών (χήνες;) με μελανό χρώμα χωρίς εγχάραξη. Μεταξύ τους και γύρω τους, σχηματοποιημένα ανθέμια σε πρόχειρη απόδοση. Δύο λεπτοί μελανοί δακτύλιοι στο κάτω μέρος του σώματος, πάνω από τη βάση. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης, γραπτός κύκλος με στιγμή για τη δήλωση του κέντρου του.

Αυτός ο τύπος των πτηνών, χωρίς εγχάρακτες λεπτομέρειες, εμφανίζεται στην Αττική από το τέλος του 7ου αι. π.Χ., αλλά χρησιμοποιείται ευρύτατα σε όλο τον 6ο αι.[28].

Τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη (Κ. 1266) (Π ί ν. 93 α)

Ύψ. 0,066 (με τη λαβή 0,083), διάμ. βάσ. 0,025, διάμ. χείλ. 0,02 μ. Συγκολλημένη στο χείλος και στη βάση. Πηλός καστανός ανοιχτός. Καστανομέλανο βερνίκι καλύπτει το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά, με μέρος του λαιμού, τη βάση και τη λαβή. Στο σώμα ζώνη λογχοειδών φύλλων, ορίζεται κάτω από μελανό δακτύλιο. Στον ώμο ακτινωτές γραμμές. Η κάτω επιφάνεια της βάσης κωνική, άβαφη.

Ακριβώς όμοια οινοχόη από τη Ριτσώνα χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.[29].

Κυλινδρικό αγγείο χωρίς λαβές (Κ. 1267) (Π ί ν. 93 δ)

Ύψ. 0,023, διάμ. βάσ. 0,037, διάμ. χείλ. 0,042 μ.

Ακέραιο. Πηλός καστανός ανοιχτός. Άβαφο εξωτερικά. Εσωτερικά ίχνη μελανού βερνικιού και χτυπήματα του χρωστήρα στο χείλος. Έντονες αυλακώσεις τροχού στην κάτω επιφάνεια της επίπεδης βάσης.

Παρόμοιο αγγείο από τη Ριτσώνα, αλλά μεγαλύτερο, με πλουσιότερη διακόσμηση, χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.[30].

Εγχυτρυσμός ι

Υδρία πολύ κατεστραμμένη. Μικρή λιθόπλακα έκλεινε το προς Α. στόμιό της. Αποκαλύφθηκε νοτιοδυτικά της πυράς 14, κατά 0,10 μ. ψηλότερα από αυτή. Καθόλου κτερίσματα μέσα ή έξω.

Υδρία (Κ. 1283)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,40 μ.

Σπασμένη και συγκολλημένη από πολλά τεμάχια. Σώζεται μόνο τμήμα του σώματος και του λαιμού, με το αντίστοιχο χείλος που κλίνει έξω, καθώς και δύο λαβές (μια κάθετη και μια οριζόντια). Πηλός καστανός, κατά τόπους πυρακτωμένος.

Η χρήση της υδρίας για τους εγχυτρισμούς είναι πολύ διαδεδομένη ήδη από τον 7ο και συνεχίζεται και στον 6ο αι. π.Χ., οπότε το σχήμα γίνεται σφαιρικότερο[31].

Εγχυτρισμός κ (Σ χ έ δ. 2)

Σώζεται μόνο το κατώτερο μέρος του σώματος του οξυπύθμενου αγγείου, που σχεδόν προσ-

28. Hesperia, Suppl. II, σ. 63, πίν. 9, II 3. ΑΔ 2 (1916), σ. 25, εικ. 29 (Τ 18 Α, 1) παρόμοιο πτηνό σε «πρωτοκορινθιάζουσα» πυξίδα.

29. Ure, 1927, πίν. XII, 121. 34. Λίγο μετά το 550 π.Χ. Hesperia, Suppl II, εικ. 9, II 4 περίπου όμοια, κατά τα κορινθιακά πρότυπα, χωρίς χρήση εγχάραξης.

30. Ure, 1927, πίν. XII, αριθ. 125 a. 15.

31. ΑΔ 2 (1916), σ. 31, Εικ. 19 (Τ 18 α). Hesperia (1961), πίν. 82, αριθ. F 47 και G 42.

κολλάται στη δυτική πλευρά του εγχυτρισμού η[32]. Το στόμιο θα πρέπει να βρισκόταν προς Α. Πάνω από τον εγχυτρισμό υπήρχε λεπτό στρώμα τέφρας. Οι σωζόμενες διαστάσεις είναι: ύψ. 0,63, διάμ. σώμ. 0,55 μ. Δεν υπήρχαν κτερίσματα ή οστά.

Σχεδόν όλοι οι εγχυτρισμοί χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. ως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ., γεγονός που συμβαδίζει με τα γνωστά ως σήμερα δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία η εμφάνιση της ταφής των παιδιών σε ταφικά αγγεία αρχίζει από το τέλος της γεωμετρικής εποχής (β΄ μισό του 8ου αι.), για να γίνει σχεδόν κανόνας στην αρχαϊκή εποχή, οπότε το έθιμο της καύσης των παιδιών υποχωρεί σχεδόν ολοκληρωτικά[33]. Κατά κανόνα χρησιμοποιήθηκαν για τους εγχυτρισμούς απλοί, ακόσμητοι πίθοι, σε δύο περιπτώσεις αμφορείς (από τους οποίους ο ένας διακοσμημένος) και μια φορά υδρία. Η αναλογία βέβαια αυτή είναι σχετική, αφού δεν έχει ανασκαφεί ολόκληρο το νεκροταφείο και τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι περιορισμένα[34].

Δεν υπήρξε δυνατότητα να διαπιστώσουμε με ποιο τρόπο ήταν τοποθετημένα τα σώματα των νεκρών παιδιών μέσα στους πίθους, γιατί δε διασώθηκαν σχεδόν καθόλου οστά. Στις περιπτώσεις που το στόμιο του πίθου ήταν πολύ στενό για να χωρέσει το νεκρό σώμα, αφαιρούσαν τμήμα της κοιλιάς του αγγείου και το ξανατοποθετούσαν μετά την εναπόθεση του νεκρού. Ο σχετικά μεγάλος αριθμός παιδικών τάφων είναι ενδεικτικός του υψηλού ποσοστού παιδικής θνησιμότητας σ᾽ αυτούς τους χρόνους[35].

Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρήθηκε συνύπαρξη εγχυτρισμού και πυράς (εγχυτρισμοί α, γ, δ, στ, η και κ), οπότε το ταφικό αγγείο είτε ήταν τοποθετημένο πάνω σε λεπτό στρώμα τέφρας είτε δίπλα σ᾽ αυτό. Όπως είναι φανερό, προηγήθηκε της πράξης του εγχυτρισμού στο χώρο αυτό κάποια ταφική τελετουργία που συνοδεύθηκε με την καύση ζώων, όπως δείχνουν τα λείψανα μικρών οστών που βρέθηκαν μέσα στην τέφρα (τα γνωστά «περίδειπνα» ή «εναγισμοί»). Η περίπτωση καύσης του νεκρού σ᾽ αυτές τις πυρές θα πρέπει να αποκλειστεί, γιατί ούτε κανονικός λάκκος πυράς υπήρχε, αλλά και το πάχος της τέφρας ήταν πάντοτε πολύ λεπτό[36].

ΤΑΦΟΙ

Εκτός από τις πυρές και τους εγχυτρισμούς που περιγράφηκαν παραπάνω, αποκαλύφθηκαν στο χώρο του αρχαϊκού νεκροταφείου και τρεις ταφές, στις οποίες ο νεκρός ήταν τοποθετημένος στο έδαφος με το κεφάλι πάντοτε προς Α.[37].

Τάφος IV (Σχέδ. 2· Πίν. 94 α)

Ο σκελετός του νεκρού, πολύ φθαρμένος και σχεδόν ενσωματωμένος στο σκληρό φυσικό έδαφος, ήταν τοποθετημένος εκτάδην σε μικρή απόσταση βόρεια της πυράς 5. Δεν παρατηρήθηκαν ίχνη ορύγματος ή καλυπτηρίων πλακών. Πιθανότατα ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ξύλινο κιβώτιο, του οποίου δε σώθηκαν ίχνη. Το ύψος του σκελετού είναι 1,22 μ., αλλά λόγω

32. Πολλοί αμφορείς εγχυτρισμού μαζί, ο ένας πάνω στον άλλο, ΑΕ 1911, σ. 248.

33. Μυλωνάς, σ. 261 και 271. ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 42, όπου αναφέρεται ότι ο εγχυτρισμός πρωτοεμφανίζεται στη προχωρημένη υστερογεωμετρική εποχή.

34. ΑΔ 2 (1916), σ. 18. Hesperia, Suppl. II, σ. 16. Boardman, σ. 72.

35. Hesperia, Suppl. II, σ. 16.

36. Ό.π., σ. 19. Μυλωνάς, σ. 271. Andronikos, σ. W 84.

37. ΑΔ 2 (1916), σ. 23: Νεκροί εν χώματι.

της μεγάλης του φθοράς δεν ήταν δυνατό να εξακριβωθεί το φύλο και η ηλικία του νεκρού[38].

Τάφος VI (Σχέδ. 2· Πίν. 94 β)

Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε λάκκο (1,20×0,55 μ.), σε στάση συνεσταλμένη. Τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Τα λυγισμένα προς τα δεξιά γόνατα σχεδόν εγγίζουν το στήθος. Το κεφάλι γέρνει στο δεξιό ώμο. Ύψ. σκελετού 0,90 μ. Ο τάφος σε μικρή απόσταση νότια του εγχυτρισμού ε, βρισκόταν επίσης μέσα στον πειόσχημο περίβολο από κάθετα τοποθετημένες λιθόπλακες. Πάνω από τον τάφο υπήρχε λιθοσωρός Β (διαμ. 1,10 μ.), «σήμα». Ανάμεσα στα λίγα όστρακα του λάκκου του τάφου, υπήρχε τμήμα χείλους αμφορέα(;) με επικολλημένο πλαστικό όφη εξωτερικά (Κ. 1297). Η εμφάνιση του πλαστικού όφεως ως διακοσμητικού στοιχείου στα αγγεία, αρχίζει από την ύστερη γεωμετρική εποχή και ανθίζει στην υπογεωμετρική και την πρώιμη πρωτοαττική περίοδο[39].

Η εξέταση των οστών έδειξε ότι ο νεκρός είναι άνδρας ηλικίας 45-55 ετών[40]. Η συνεσταλμένη στάση του νεκρού στους γεωμετρικούς χρόνους —όταν είχε ήδη επικρατήσει η ταφή των νεκρών εκτάδην— είναι σπανιότατη, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν ο νεκρός είναι ενήλικας[41].

Τάφος IX (Σχέδ. 2· Πίν. 95 α)

Η ταφή ήταν απομονωμένη από τις άλλες, στο δυτικό άκρο του σκάμματος, πολύ βαθύτερα από το επίπεδο του νεκροταφείου (2,25 μ. από την επιφάνεια του δρόμου).

Ο νεκρός τοποθετημένος σε ασύμμετρο λάκκο (1,70×0,50 μ.) εκτάδην, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και το κεφάλι στα ΒΑ. Ύψ. σκελετού 1,30 μ. Ο τάφος καλυπτόταν από τρεις σχιστόπλακες (0,50×0,38 μ.). Δεν υπήρχαν κτερίσματα. Αυτός, ο απλούστερος όλων, τρόπος ταφής ήταν πολύ διαδεδομένος στους γεωμετρικούς, αλλά και στους αρχαϊκούς χρόνους[42].

Ο νεκρός ήταν άνδρας απροσδιόριστης ηλικίας.

Τάφος VIII (Σχέδ. 2)

Ο επιβλητικότερος όλων και ως προς την κατασκευή και ως προς τον αριθμό των κτερισμάτων που βρέθηκαν σ' αυτόν. Βρισκόταν στο βορειοδυτικό άκρο του χώρου της ανασκαφής, με κατεύθυνση Α.-Δ.

Πάνω από τον τάφο αποκαλύφθηκε ορθογώνιος περίβολος από επιμήκεις σχιστολίθους, το εσωτερικό του οποίου γέμιζε στρώμα αργών λίθων (διαστ. 2,25×1,55 μ.) (Πίν. 95 β). Η βόρεια μακρά πλευρά του περιβόλου εφαπτόταν σε τοίχο (Τ 4) από αργολιθοδομή, τμήμα προφανώς ενός ευρύτερου ταφικού περιβόλου (διαστ: μέγ. σωζ. μήκ. από ΒΑ.-ΝΔ., 3,60, πλ. 0,60 μ.). Τα όστρακα που συλλέχθηκαν από τον καθαρισμό του λιθοστρώματος του περιβόλου του τάφου VIII ήταν χαρακτηριστικά της γεωμετρικής εποχής.

38. Κατά τη γνώμη του βιολόγου κ. Μανώλη, πιθανότατα ο νεκρός ήταν άνδρας, λόγω της τραχύτητας των οστών.

39. Küster, σ. 35-50.

40. Το βιολόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Μανώλη, στον οποίο οφείλονται οι ανθρωπολογικές παρατηρήσεις, ευχαριστώ θερμά για την πρόθυμη και πολύτιμη βοήθειά του.

41. ΠΑΕ 1939, σ. 29. Αναφέρεται ένας νεκρός σε στάση μάλλον συνεσταλμένη. Boardman, σ. 55 και 71, όπου αναφέρεται ότι στην αρχαϊκή εποχή είναι σπανιότατη η συνεσταλμένη στάση των νεκρών και συναντάται μόνο σε παιδιά.

42. Boardman, σ. 71 και ΠΑΕ 1939, σ. 29.

Σε βάθος 0,10 μ. από την επιφάνεια του λιθόστρωτου περιβόλου αποκαλύφθηκε η μονολιθική σχιστόπλακα (1,96×0,95, πάχ. 0,09μ.), που κάλυπτε τον κιβωτιόσχημο τάφο VIII (Πίν. 96 α).

Ο τάφος (διαστ: εξωτ. 1,86×0,61, εσωτ. 1,82×0,48, ύψ. 0,48 μ.), ήταν κατασκευασμένος από ορθογώνιες σχιστόπλακες, ενώ το δάπεδο πάνω στο οποίο κειτόταν ο νεκρός εκτάδην με το κεφάλι προς Α., ήταν επίσης στρωμένο με δύο πλάκες σχιστολίθου πολύ σπασμένες. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα πάνω από το νεκρό, σε λεπτό στρώμα άμμου που τον κάλυπτε (Πίν. 96 β). Στο ύψος του στήθους βρέθηκαν: μία πυξίδα, μία τριφυλλόστομη οινοχόη και ένας κύαθος, όλα ακέραια, ενώ στα πόδια υπήρχε μία τριφυλλόστομη οινοχόη. Ανάμεσα στους μηρούς βρέθηκε μόνωτο κύπελλο ακέραιο.

Το είδος των κτερισμάτων (κυρίως η πυξίδα), αλλά και η εξέταση των οστών απέδειξαν ότι το σώμα του νεκρού ανήκε σε γυναίκα ηλικίας 35-40 ετών.

Μόνωτο κύπελλο (Κ. 1273) (Πίν. 97 β)

Ύψ. 0,059, διάμ. βάσ. 0,047, διάμ. χείλ. 0,093 μ.

Ακέραιο. Πηλός καστανός ανοιχτός. Εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται από μελανό βερνίκι, κατά τόπους απολεπισμένο. Άβαφη μένει η κάτω επιφάνεια της βάσης και το χείλος. Στη ράχη της λαβής παράλληλες μελανές γραμμές. Είναι χαρακτηριστικό αγγείο της γεωμετρικής εποχής. Ο τύπος αρχίζει να εμφανίζεται ήδη από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Εδώ χρονολογείται στο τέλος της μέσης γεωμετρικής Ι-αρχές της ΙΙ εποχής[43].

Ύψ. 0,17, διάμ. βάσ. 0,102, διάμ. χείλ. 0,038 μ.

Τριφυλλόστομη οινοχόη (Κ. 1274) (Πίν. 97 α)

Ύψ. 0,17, διάμ. βάσ. 0,102, διάμ. χείλ. 0,038 μ.

Συγκολλημένη στο λαιμό και το χείλος. Πηλός καστανός ανοιχτός. Στο πάνω μέρος του λαιμού υπάρχουν δύο χαμηλές μαστοειδείς αποφύσεις. Στο μέσον περίπου του σώματος ζώνη με οδοντωτό κόσμημα σε εδαφόχρωμη επιφάνεια. Πάνω από αυτή ζώνη τεθλασμένων γραμμών μεταξύ τριών δακτυλίων. Το κατώτερο μέρος του σώματος περιτρέχουν δύο πλατιές μελανές ταινίες. Στον ώμο εδαφόχρωμη μετόπη κοσμείται με συνεχή, διαγραμμισμένο μαίανδρο. Η μετόπη του λαιμού διακοσμείται από πυκνές σειρές ζιγκ-ζαγκ γραμμών με τελείες, μεταξύ τριών μελανών γραμμών πάνω και κάτω. Στη ράχη της λαβής μελανές γραμμές. Η εξωτερική επιφάνεια του χείλους καλύπτεται από μελανό βερνίκι, ενώ η κάτω επιφάνεια της βάσης μένει άβαφη.

Ο τύπος αυτός της οινοχόης, που καλείται και λήκυθος-οινοχόη, είναι συνήθης στη μέση γεωμετρική Ι εποχή, οπότε εμφανίζονται και οι μαστοειδείς αποφύσεις στον ώμο[44].

Πυξίδα με πώμα (Κ. 1275) (Πίν. 97 γ)

Ύψ. 0,055 (με πώμα 0,095), διάμ. βάσ. 0,088, διάμ. χείλ. 0,062 μ.

Ακέραιη. Πηλός καστανός ανοιχτός. Ολόκληρο το αγγείο καλύπτεται από πυκνή γεωμετρική διακόσμηση. Το κατώτατο μέρος του σώματος μελαμβαφές, πολύ απολεπισμένο. Ακολουθούν τρεις λεπτές μελανές γραμμές που περιτρέχουν το σώμα και μετά πλατιά ταινία εδαφόχρωμη, με οδοντωτό κόσμημα. Πάνω από αυτή, εδαφόχρωμη ταινία με τέσσερις σειρές ζιγκ-ζαγκ γραμμών με τελείες, ανάμεσα σε τριπλό δακτύλιο πάνω και κάτω.

43. Μυλωνάς, πίν. 377, Τ Θ 23, αριθ. 76 (800 π.Χ.). ΠΑΕ 1939, εικ. 3 ε, τάφος 2. Πρώιμη γεωμετρική εποχή.

44. Coldstream, 1968, πίν. 3 Μ. Αττικό, χρονολογείται στους μέσους γεωμετρικούς Ι χρόνους. ΠΑΕ 1939, εικ. 5 β, τάφος 5. Μυλωνάς, πίν. 420, αριθ. 160 (Τ 15) (820-810 π.Χ.).

Το πώμα, ελαφρά επικλινές, έχει στο κέντρο κωνική λαβή με πλαστικό δακτύλιο στη βάση της. Η επιφάνειά του διακοσμείται από ομόκεντρους μελανούς κύκλους, ενώ μελανοί δακτύλιοι καλύπτουν τη λαβή. Οι δύο μικρές οπές του πώματος αντιστοιχούν σε ανάλογες οπές στο εσωτερικό του χείλους. Η κάτω επιφάνεια της βάσης άβαφη.

Χρονολογείται στη μέση γεωμετρική Ι-ΙΙ εποχή[45].

Κύαθος (Κ. 1276) (Π ί ν. 97 ε)

Ύψ. 0,097, διάμ. χείλ. 0,165, πάχ. 0,084 μ.

Ακέραιος. Πηλός καστανός ανοιχτός. Η βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Το σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο καταλήγει σε χείλος που κλίνει προς τα έξω. Καστανομέλανο εξίτηλο βερνίκι καλύπτει το αγγείο εσωτερικά και εξωτερικά, εκτός από εδαφόχρωμη μετόπη στην όψη του αγγείου, που διακοσμείται από επάλληλες σειρές ζιγκ-ζαγκ γραμμών και τρεις παράλληλες ταινίες στο κάτω μέρος του. Δεξιά και αριστερά της μετόπης υπάρχουν δύο μαστοειδείς αποφύσεις. Το χείλος διακοσμείται μέσα και έξω από μελανούς δακτύλιους, ενώ μελανές γραμμές υπάρχουν στην ράχη της λαβής. Η κάτω επιφάνεια της βάσης άβαφη.

Αττικός. Αυτός ο τύπος του κυάθου εμφανίζεται ήδη από την πρωτογεωμετρική ΙΙ εποχή[46], εδώ όμως χρονολογείται στη μέση γεωμετρική ΙΙ[47].

Τριφυλλόστομη οινοχόη (Κ. 1277) (Π ί ν. 97 δ)

Ύψ. 0,29, διάμ. βάσ. 0,12, διάμ. χείλ. 0,11 μ.

Σπασμένη και συγκολλημένη, συμπληρωμένη σε τμήμα της κοιλιάς. Λείπει μέρος του λαιμού με το αντίστοιχο χείλος. Πηλός καστανός ανοιχτός. Εξωτερικά καλύπτεται από μελανό βερνίκι. Άβαφη μένει η κάτω επιφάνεια της δακτυλιόσχημης βάσης, το εσωτερικό του χείλους και η λαβή, η ράχη της οποίας διακοσμείται από μελανές γραμμές. Το σώμα περιτρέχουν κατά διαστήματα τρεις εδαφόχρωμες ταινίες, ενώ η εδαφόχρωμη μετόπη του λαιμού διακοσμείται από πυκνές σειρές ζιγκ-ζαγκ γραμμών με τελείες, μεταξύ παράλληλων ταινιών πάνω και κάτω.

Αττική. Χρονολογείται στη μέση γεωμετρική Ι εποχή[48].

Ο τάφος VIII, που ανήκει στην μέση γεωμετρική Ι-ΙΙ εποχή, είναι ο παλιότερος όλων των άλλων τάφων του νεκροταφείου, που έχουν μέχρι τώρα αποκαλυφθεί. Η ιδιαίτερη φροντίδα της κατασκευής του, τα πλούσια κτερίσματα και κυρίως ο μικρός ταφικός περίβολος πάνω από αυτόν, φανερώνουν ότι η γυναίκα που είχε ταφεί εδώ είχε ξεχωριστή θέση στη μικρή κοινωνία της περιοχής. Τάφοι παρόμοιας κατασκευής με ορθογώνιους περιβόλους από όρθιες μελανές σχιστόπλακες, που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ., βρέθηκαν επίσης στο γεωμετρικό νεκροταφείο της Αναβύσσου και αποδίδονται σε επίσημους νεκρούς ή σε μεγάλους γαιοκτήμονες του δήμου[49].

Ανατολικά του αρχαϊκού νεκροταφείου σχεδόν σε επαφή, αλλά χωρίς να παρεμβαίνει σ'

45. Coldstream, 1968, πίν. 3 F, αττικό. Μυλωνάς, πίν. 419 α, 5-Τ 1. 161. Γενικά για την εξέλιξη της πυξίδας και τις οπές στο πώμα, βλ. Hesperia XXXVII (1968), σ. 87.

46. Coldstream, 1968, πίν. 2 C.

47. Μυλωνάς, πίν. 376 β, 377 β, και 422 β, αριθ. 759, Τ Θ 23, αλλά με διαφορετική διακόσμηση. Hesperia, Suppl. II, εικ. 28, αριθ. Χ 2. Γενικά περί κυάθων με μαστοειδείς αποφύσεις βλ. Hesperia XXXVII (1968), σ. 97, πίν. 22, αριθ. 25-26.

48. Coldstream, 1968, πίν. 3 C. Kerameikos V, 1, πίν. 75, 298 (β΄ τέταρτο 8ου αι. π.Χ.).

49. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 108, όπου χαρακτηρίζονται ως «άβατα» τεμένη νεκρών.

αυτό, βρέθηκε τμήμα κλασικού νεκροταφείου, που ορίζεται προς Β. από μεγάλο τοίχο περιβόλου (Τ 2-3) (Σ χ έ δ. 2).

Ο τοίχος, από αργολιθοδομή, έχει κατεύθυνση Α.-Δ., το μέγιστο σωζόμενο μήκος του είναι 7,90 και το πλάτος του 0,80 μ. Διατηρείται σε ύψος 0,35 μ. Στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς του, κάτω από το στρώμα καταστροφής, αποκαλύφθηκαν δύο λιθοσωροί Δ και Ε, που αποτελούνται από λίθους μετρίου μεγέθους σε σχεδόν κυκλική διάταξη. Η διάμετρός τους δεν ξεπερνά το 1 και το ύψος τους είναι περίπου 0,20 μ. Ανάμεσά τους υπήρχαν πολλά όστρακα κλασικών χρόνων, από τα οποία ένα διασώζει τμήμα ερυθρόμορφης παράστασης, όπου διακρίνεται μέρος γυμνού σώματος ανδρός (Κ. 1309).

Κάτω από το λιθοσωρό Ε υπήρχαν ίχνη τέφρας με λίγα καμένα οστά (πυρά 11), διαστ. 1,20 × 0,70 μ. Προφανώς εδώ έγινε κάποια ταφική τελετουργία και όχι καύση νεκρού.

Εσωτερικά του τοίχου (Τ 2-3) αποκαλύφθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι Ι και V, σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους και με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι ύπτιοι με το κεφάλι προς Ν. (Σ χ έ δ. 2).

Τάφος Ι (Π ί ν. 98 α-β)

Μήκ. 1,76, πλ. 0,85, ύψ. 0,25 μ.

Εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής, τοποθετημένος σε όρυγμα, διαστ. 1,95×1,16 μ., στην κορυφή του τάφου. Το σημείο ένωσης των τεσσάρων (δύο σε κάθε πλευρά) καλυπτηρίων κεραμίδων έκλειναν δύο στενές καμπύλες κεραμίδες, τοποθετημένες κατά μήκος. Από μία ασύμμετρη λιθόπλακα, κάθετα τοποθετημένη, σφράγιζε τις δύο στενές πλευρές του τάφου. Το δάπεδο, πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένος ο νεκρός, αποτελούσαν δύο καμπύλες κεραμίδες. Τα οστά ήταν πολύ φθαρμένα και μόνο το κρανίο είχε διατηρηθεί σε καλύτερη κατάσταση, γεγονός που έδωσε τη δυνατότητα να γίνουν μερικές ανθρωπολογικές παρατηρήσεις: ο νεκρός ήταν άνδρας ηλικίας άνω των 55 χρόνων. Ανάμεσα στις κνήμες του νεκρού ήταν τοποθετημένο μικρό αγγείο:

Αλατιέρα (Κ. 1272)

Ύψ. 0,035, διάμ. βάσ. 0,065, διάμ. χείλ. 0,065, πάχ. 0,004 μ.

Σπασμένη και συγκολλημένη από πολλά τεμάχια. Λείπουν τμήματα του σώματος και της βάσης. Πηλός ροδόχρωμος, καλύπτεται εσωτερικά και εξωτερικά από μελανό βερνίκι πολύ απολεπισμένο.

Χρονολογείται στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. (525-500 π.Χ.)[50].

Πάνω από τη νοτιοανατολική γωνία του τάφου Ι αποκαλύφθηκε λάκκος πυράς 1, διαστ. 2×1 μ. και κατεύθυνσης Α.-Δ. Μέσα στην τέφρα, πάχ. 0,27 μ., βρέθηκε αρυβαλλοειδές ληκύθιο, καμένο, καθώς και τεμάχια καμένων οστών και απανθρακωμένων ξύλων.

Αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Κ. 1271) (Π ί ν. 100 α)

Ύψ. 0,105, διάμ. βάσ. 0,04 μ.

Σπασμένο και συγκολλημένο. Λείπει τμήμα του χείλους. Ο πηλός έχει τελείως αλλοιωθεί από την επίδραση της φωτιάς, καθώς και το γάνωμα που κάλυπτε την επιφάνεια του αγγείου. Αμυδρά διακρίνεται το σχηματοποιημένο ανθέμιο στη μπροστινή όψη του σώματος.

Ο γνωστός αυτός τύπος του ληκυθίου χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.[51].

50. Agora XII, πίν. 34, αριθ. 922. Hesperia IX (1940), σ. 252, εικ. 55, 316.

51. ΑΔ 2 (1916), σ. 24, εικ. 5 (Τ 13). Μυλωνάς, πίν. 430, αριθ. Θ 748 και πίν. 372 α.

Πάνω από την πυρά 1, σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε πήλινη πυραμιδοειδής αγνύθα (Κ. 1269) από τραχύ καστανέρυθρο πηλό, με δύο οπές στην κορυφή (διαστ. 0,05×0,054 και ύψ. 0,064 μ.).

Τάφος V (Πίν. 99 α-β)

Μήκ. 1,95, πλ. 0,50, ύψ. 0,35 μ.

Παρόμοιος με τον τάφο Ι, αλλά περισσότερο κατεστραμμένος. Κατά μήκος των μακρών πλευρών έχουν τοποθετηθεί από τρεις αργοί λίθοι σε κανονικά διαστήματα για τη στερέωση των καλυπτήριων κεραμίδων. Από μία κάθετα τοποθετημένη κεραμίδα έκλεινε τις στενές πλευρές του τάφου. Δύο κεραμίδες αποτελούσαν και το δάπεδο του τάφου, πάνω στο οποίο βρισκόταν ο νεκρός. Κτερίσματα δεν υπήρχαν ούτε μέσα στον τάφο ούτε γύρω από αυτόν. Τα οστά ήταν αρκετά φθαρμένα και από την εξέτασή τους προέκυψε ότι ο νεκρός ήταν άνδρας ηλικίας 40-45 ετών.

Σε απόσταση περίπου 3 μ. νότια του Τ 2, κοντά στον τάφο Ι και σε ψηλότερο, κατά 0,20 μ. επίπεδο από αυτόν αποκαλύφθηκε λεπτό στρώμα τέφρας που καταλάμβανε έκταση 0,50× 0,10 μ. Πάνω στην τέφρα υπήρχε σωρός σπασμένων και καμένων αγγείων που, προφανώς, αποτελούν κατάλοιπα κάποιας νέκρικής τελετής (τα γνωστά «περίδειπνα»)[52], που έγινε εδώ. Τα όστρακα των αγγείων ανήκαν σε τέσσερα αβαθή πινάκια (Κ. 1285-1288)[53], ένα κάλυμμα πυξίδας (Κ. 1287) και δύο κυλινδρικούς λαιμούς αγγείων. Όλα χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Ακόμα ένας κεραμοσκεπής τάφος, ο ΙΙΙ, αποκαλύφθηκε μεμονωμένος σε αρκετή απόσταση ΒΔ. των δύο προηγούμενων, εντός του χώρου του αρχαϊκού νεκροταφείου (βλ. υποσημ. 2). Η κατεύθυνσή του, καθώς και η θέση του νεκρού είναι ίδια με των δύο άλλων (Σχέδ. 2).

Τάφος III (Πίν. 102 α-β)

Μήκ. 1,80, πλ. 0,54 (εσωτ. 0,45), ύψ. 10,47 μ.

Στις στενές πλευρές υπήρχε από μία κάθετα τοποθετημένη ασύμμετρη λιθόπλακα. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος απευθείας στο φυσικό έδαφος.

Τα οστά διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση και ανήκουν σε άνδρα ηλικίας 45-55 ετών.

Η ακριβής χρονολόγηση του τάφου δεν είναι δυνατή, αφού δεν υπήρχαν καθόλου κτερίσματα, ενώ τα χώματα πάνω από τον τάφο ήταν πολύ διαταραγμένα, κυρίως στο βορειοδυτικό άκρο του. Τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν από την επίχωση του τάφου ανήκουν σε διάφορες εποχές (από γεωμετρικά ως κλασικά χρόνια). Αν και ο τάφος ανοίχθηκε αργότερα, σε χώρο παλιότερου νεκροταφείου, φαίνεται ότι υπήρξε μέριμνα ώστε να μην καταστρέψει τις υπάρχουσες ταφές. Πάντως, η ομοιότητα κατασκευής του τάφου ΙΙΙ προς τους δύο προηγούμενους τον κατατάσσει αναμφίβολα σε σύγχρονους με αυτούς χρόνους.

Στο ανατολικότατο άκρο του χώρου της ανασκαφής, τέλος, αποκαλύφθηκε ένας ακόμα τάφος:

Τάφος VII (Πίν. 101 α)

Μήκ. 1,28, πλ. 0,50 (εσωτ. 0,38), ύψ. 0,61 μ.

Κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Δύο κάθετα τοποθετημένες ορθογώνιες κεραμίδες σχηματίζουν τις

52. Μυλωνάς, σ. 286. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 109.

53. Agora XII, πίν. 36, αριθ. 1043 (330 π.Χ.).

μακρές πλευρές του, ενώ οι στενές μένουν ανοιχτές. Το δάπεδο του τάφου, πάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί ο νεκρός με το κεφάλι στα ΝΑ., ήταν στρωμένο με κονίαμα, σωζόμενο κατά τόπους. Τα διαταραγμένα οστά του νεκρού, τα τεμάχια των πεσμένων καλυπτήριων κεραμίδων πάνω στο σκελετό, καθώς και τα όστρακα σπασμένων αγγείων που βρέθηκαν μέσα σ' αυτόν, μαρτυρούν ότι ο τάφος ήταν συλημένος.

Ο νεκρός ήταν άνδρας ηλικίας άνω των 45 ετών.

Τα όστρακα που συλλέχθηκαν χρονολογούν τον τάφο στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Προβληματικοί παραμένουν οι λιθοσωροί που αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία μέσα στους ταφικούς περιβόλους. Σε δύο περιπτώσεις, οι λιθοσωροί Β και Γ πιθανώς χρησίμευαν ως «σήματα» του τάφου VI και του εγχυτρισμού στ, αντίστοιχα, πάνω από τους οποίους βρέθηκαν[54].

Όμως ο μεγαλύτερος όλων (διαμ. 1,65 μ.), λιθοσωρός Α, που αποκαλύφθηκε στον πρώτο από Α. πειόσχημο περίβολο (όπου και ο εγχυτρισμός α και οι πυρές 3 και 4), δεν προσδιόριζε κάποια ταφή. Πιθανώς δημιουργήθηκε από τη συγκέντρωση άχρηστου υλικού κατά τον καθαρισμό του χώρου σε νεότερους χρόνους και για λόγους σεβασμού δεν απορρίφθηκε έξω από το νεκροταφείο ή ακόμα πιθανώς να προήλθε από τα χώματα του λάκκου που ανοίχθηκε αργότερα για την τοποθέτηση του τάφου ΙΙΙ. Την άποψη αυτή ενισχύει ο αριθμός των γεωμετρικών οστράκων που βρέθηκαν σ' αυτόν, ενώ οι γειτονικοί του τάφοι ανήκουν σε νεότερες εποχές. Χαρακτηριστικό είναι το τμήμα σώματος κρατήρα που βρέθηκε ανάμεσα στα όστρακα:

Κ. 1278 (Πίν. 100 β)

Μέγ. σωζ. διαστ: ύψ. 0,47, πλ. 0,28, πάχ. 0,013 μ.

Συγκολλημένο από πολλά τεμάχια. Πηλός καστανός ανοιχτός. Εσωτερικά επίχρισμα καστανέρυθρο. Εξωτερικά πυκνή γεωμετρική διακόσμηση και μέρος παράστασης με «πρόθεση» νεκρού. Ο λαιμός καλύπτεται από διπλό μαίανδρο διαγραμμισμένο. Το περιχείλωμα του πλατιού χείλους, καθώς και ο πλαστικός δακτύλιος, που χωρίζει το λαιμό από το σώμα, διακοσμείται από συνεχόμενους κυκλίσκους με στιγμή στο κέντρο. Στον ώμο μεταξύ των λαβών διακρίνονται τρεις ανδρικές μορφές, που βαδίζουν προς τα δεξιά πίσω από άρμα, του οποίου σώζεται μόνο το πίσω μέρος. Πάνω στο άρμα όρθια μικρότερη μορφή. Τρεις ταινίες και πλοχμός ορίζουν την παράσταση πάνω και κάτω. Στο κατώτερο σωζόμενο τμήμα του αγγείου διακρίνεται τμήμα άρματος προς τα δεξιά. Σώζεται μέρος του ίππου προς τα δεξιά και το εμπρός μέρος του άρματος, πάνω στο οποίο στέκεται μορφή κρατώντας τα ηνία. Μπροστά από το άρμα άλλη μορφή, που σώζεται από το μέσον των μηρών και πάνω. Δίπλα στη λαβή, πλατιά κάθετη ζώνη πλοχμού μεταξύ γραμμών.

Η παράσταση «πρόθεσης» και «εκφοράς» στα μεγάλα ταφικά αγγεία, εμφανίζεται από την ύστερη γεωμετρική Ια εποχή, με τα περίφημα αγγεία του Διπύλου και συνεχίζεται ως και την ύστερη γεωμετρική ΙΙβ, οπότε αρχίζει να εκφυλίζεται[55].

Στο δυτικότατο άκρο της τάφρου για τον αγωγό ύδρευσης, αποκαλύφθηκαν τα τμήματα δύο μεγάλων τοίχων επιμελούς κατασκευής από αργολιθοδομή (Σχέδ. 2). Ο τοίχος 1, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., μήκ. 4,50 και πλ. 0,80 μ., και ο τοίχος 5 κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 2,85 και πλ. 0,80 μ. (Πίν. 101 β). Επειδή στο σημείο αυτό δεν επεκτάθηκε η ανασκαφική έρευ-

54. Μυλωνάς, σ. 258.

55. Coldstream, 1977, σ. 110, Dipylon Master. Ahlberg, εικ. 13, κρατήρας, Louvre A 547 (παρόμοιο άρμα).

να, δε γνωρίζουμε αν οι τοίχοι αυτοί όριζαν τον ευρύτερο χώρο του νεκροταφείου ή αποτελούσαν τμήματα δρόμου.

Καταλήγοντας, διαπιστώνουμε την ομοιότητα των ταφικών εθίμων (είδη τάφων, κατεύθυνση νεκρών κτλ.), με το γεωμετρικό νεκροταφείο που είχε αποκαλυφθεί παλιότερα σε άλλη περιοχή του Μαραθώνος (Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1934 και 1939), αλλά και με άλλα σύγχρονα νεκροταφεία της Αττικής (Ελευσίνα, Κεραμεικός, Ανάβυσσος).

Ως προς την κεραμική, αν και πολύ φθαρμένη λόγω του είδους του πηλού, αλλά και της σύστασης του εδάφους, ήταν χαρακτηριστική αττική, χωρίς ωστόσο να λείπουν εισαγμένα από την Κόρινθο αγγεία (πρωτοκορινθιακά) και ορισμένα άγνωστης προέλευσης, που, πιθανώς, είναι δημιουργήματα ντόπιου εργαστηρίου, η ύπαρξη του οποίου θα βεβαιωθεί μόνο ύστερα από συγκριτική μελέτη του συνόλου της γεωμετρικής και της αρχαϊκής κεραμικής από το Μαραθώνα.

Αθήνα 1988 *ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ahlberg	G. Ahlberg, Prothesis and Ekfora in Greek Geometric Art, Göteborg 1971.
Andronikos	M. Andronikos, Totenkult nach archäologischen Befunden, Archäologia Homerica 3W, 1968.
Boardman	J. Boardman - D.C. Kurtz, Greek Burial Customs, New York 1971.
Coldstream, 1968	J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London 1968.
Coldstream, 1977	J. N. Coldstream, Geometric Greece, London 1977.
Johansen	F. Johansen, Les vases sicyoniens, Paris 1923.
Küster	E. Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion, Gießen 1913.
Μυλωνάς	Γ. Μυλωνάς, Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος, Αθήναι 1975.
Payne	H. Payne, Necrocorinthia, Oxford 1931.
Ure, 1927	P. N. Ure, 6th and 5th Century Pottery from Rhitsona, Cambridge 1927.
Ure, 1934	P. N. Ure, Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia, Cambridge 1934.
ΑΔ 2 (1916)	Σ. Πελεκίδης, Ανασκαφή Φαλήρου, ΑΔ 2 (1916), σ. 13-64.
ΑΔ 28 (1973): Μελέται	Σ. Ι. Χαριτωνίδης, Ευρήματα Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής εποχής της ανασκαφής Νοτίως της Ακροπόλεως, ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 1-63.
ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά	Π. Θέμελης, Ανάβυσσος, Γεωμετρικό νεκροταφείο, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 108-110.
ΑΕ 1911	Κ. Κουρουνιώτης, Εξ Αττικής. Ανασκαφαί Παλαιού Φαλήρου, ΑΕ 1911, σ. 266-251.
ΠΑΕ 1934	Γ. Σωτηριάδης, Ανασκαφή Μαραθώνος, ΠΑΕ 1954, σ. 29-38.
ΠΑΕ 1939	Γ. Σωτηριάδης, Ανασκαφή Μαραθώνος, ΠΑΕ 1939, σ. 27-39.
JdI LVIII (1943)	G. Nottbohm, Der Meister der großen Dipylon-Amphora in Athen, JdI LVII (1943), σ. 1 κ.ε..
Hesperia II (1933)	D. Burr, A Geometric House and a Proto-Attic Votive Deposit, Hesperia II (1933), σ. 542-640.
Hesperia, Suppl. II	R. S. Young, Late Geometric Graves and a Seventh Century Well in the Agora, Athens 1939.
Hesperia IX (1940)	C. Roebuck, Pottery from the North Slope of the Acropolis, 1937-1938, Hesperia IX (1940), σ. 141-260.
Hesperia XXX (1961)	E. Brann, Protoattic Well Group from the Athenian Agora, Hesperia XXX (1961), σ. 305-379.
Hesperia XXXVII (1968)	E. L. Smithson, The Tomb of a Rich Athenian Lady ca 850 B.C., Hesperia XXXVII (1968), σ. 77-116.
Agora VIII	E. T. Brann, Late Geometric and Protoattic Pottery, mid. 8th to late 7th Century B.C., Athenian Agora VIII, Princeton, New Jersey 1962.

Agora XII	B. A. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C., Athenian Agora XII, Princeton, New Jersey 1970.
Corinth VII, 1	S. S. Weinberg, The Geometric and Orientalizing Pottery, Corinth VII, 1, Cambridge, Massachusetts 1943.
Corinth XIII	C. W. Blegen - H. Palmer - S. R. Young, The North Cemetery, Corinth XIII, Princeton, New Jersey 1964.
Kerameikos V, 1	K. Kübler, Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts, Kerameikos V, 1, Berlin 1954.
Kerameikos VI, 2	K. Kübler, Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts, Kerameikos VI, 2, Berlin 1970.

Ξ. Α.

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑ ΣΤΟ ΦΟΙΝΙΚΙ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΣ*

(Σχέδ. 1-3· Πίν. 103-116)

Στη Χάλκη, στην τοποθεσία Φοινίκι, βρίσκεται ο ερειπωμένος ναΐσκος του Αγίου Ζαχαρία (Πίν. 103 α-β), στη θέση προγενέστερου και μεγαλύτερου ναού[1].

Ο ζωγραφικός του διάκοσμος αποτοιχίστηκε το 1984 από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, εξαιτίας του κινδύνου κατάρρευσης του μνημείου. Σήμερα, πράγματι, εκτός από τον ανατολικό τοίχο, που είχε ήδη υποστεί σοβαρές ζημιές πριν από το 1980, έχει καταρρεύσει και ολόκληρη η καμάρα μαζί με τμήματα του βόρειου και του νότιου τοίχου. Από το Δεκέμβριο του 1988 ένα μεγάλο μέρος από τις τοιχογραφίες εκτίθεται στην Παναγία του Κάστρου της πόλης της Ρόδου με την ευκαιρία της έκθεσης για τη μεσαιωνική ζωγραφική του νησιού[2].

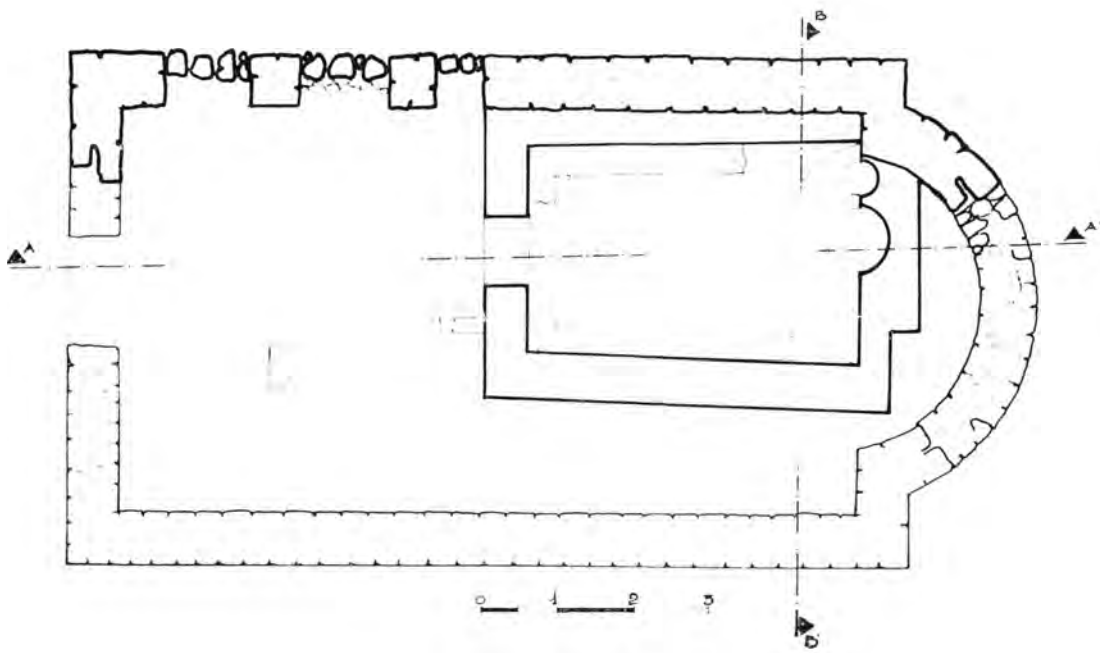
Ο ναός, μονόχωρος και καμαροσκέπαστος, είναι κτισμένος αμελέστατα με αργολιθοδομή που διατηρεί επιχρίσματα κατά τόπους. Περισσότερο φροντισμένες ήταν οι γωνίες και η πόρτα, όπου είχαν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί πωρόλιθοι, προφανώς παρμένοι από τον προγενέστερο ναό. Δεξιά από την είσοδο είχε εντοιχιστεί επιτύμβιο ανάγλυφο (0,40×0,40 μ.), με καθιστή μορφή, ελληνιστικών χρόνων. Μέσα στο ιερό ως Αγία Τράπεζα είχε χρησιμοποιηθεί κυλινδρικός βωμός με βουκράνια, τσαμπιά και γιρλάντες, επίσης ελληνιστικής εποχής. Οι διαστάσεις του ναού είναι μικρές, φτάνουν μόλις το 5,70×3,80 μ. (Σχέδ. 1-3). Πάνω από την πόρτα, στο εσωτερικό, υπήρχε κτητορική επιγραφή, από την οποία, δυστυχώς, σωζόταν ο πρώτος στίχος: *ΗCΤΟΡΗΘΗΝ Ο ΘΙΟC ΝΑΟC...*

Η εκκλησία στο εσωτερικό ήταν κατάγραφη. Η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών είναι μέτρια. Σε γενικές γραμμές παρουσιάζουν απολεπίσεις, ραγάδες και φθορές σε καίρια σημεία. Παρ' όλα αυτά δε μειώνεται η ανάγκη χρονολογικής ένταξης και μελέτης

* Οι τοιχογραφίες αποτέλεσαν θέμα ανακοίνωσης από τη γράφουσα στη Λέρο, τον Αύγουστο του 1989, στο ΣΤ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου. Ευχαριστώ την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων που μου παραχώρησε την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του μνημείου. Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου στον προϊστάμενο της 4ης Εφορείας Ηλία Κόλλια και στους συναδέλφους Θεόδωρο Αρχοντόπουλο, Αγγελική Μητσάνη και Γιάννα Μπίθα για τις χρήσιμες υποδείξεις τους. Για την προσεκτική ανάγνωση του κειμένου και τις γλωσσικές παρατηρήσεις ευχαριστώ τη συνάδελφο Εριφύλη Κανίνια. Η φωτογράφηση έγινε από το Νίκο Κασέρη, εκτός από τους Πίνακες 103-αβ, 115α, που προέρχονται από το αρχείο της Εφορείας. Τα σχέδια του ναού έκανε ο σχεδιαστής της 4ης Εφορείας Μιχάλης Σάνδαλος.

1. Πρώτες πληροφορίες για το ναό του Αγίου Ζαχαρία αναφέρονται στο ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 404-405 και ΑΔ 42 (1987): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

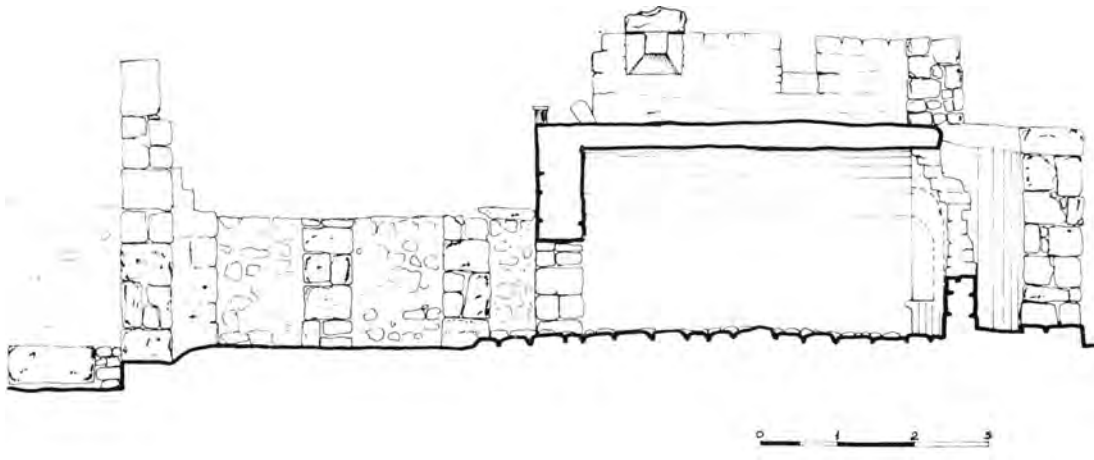
2. Βλ. Κατάλογο Έκθεσης «Η Ζωγραφική στη Ρόδο από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το 18ο αιώνα», Παναγία του Κάστρου, Δεκέμβριος 1988, όπου στη σ. 8 γίνεται μικρή αναφορά στις τοιχογραφίες.

Σχέδ. 1. Άγιος Ζαχαρίας στο Φοινίκι της Χάλκης. Κάτοψη.

τους, εφόσον τα βυζαντινά τοιχογραφημένα σύνολα από τα Δωδεκάνησα είναι στο συντριπτικό τους ποσοστό αδημοσίευτα και συνεπώς άγνωστα στους μελετητές[3].

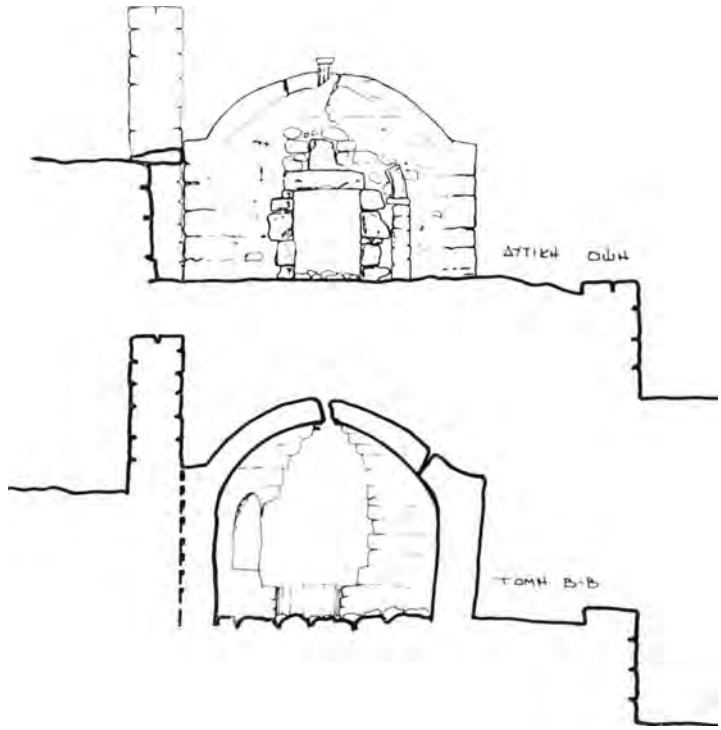
3. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα κυριότερα δημοσιευμένα ή υπό δημοσίευση σύνολα: Θ. Αρχοντόπουλος, Κύκλος της αγίας Αικατερίνης στην ομώνυμη εκκλησία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, ΑΔ 41 (1986): Μελέτες (υπό εκτύπωση). Μ. Αχειμάστου, Η εκκλησία της Παναγίας του Κάστρου της Ρόδου, ΑΔ 23 (1968), σ. 221-283. C. Brandi, La capella rupestra del Monte Paradiso, Memorie (a cura dell' Istituto F.E.R.T.) III (1938), σ. 7-18. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στις βυζαντινές τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά, Ι. Μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου 900 χρόνια Ιστορικής Μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος, 22-24 Σεπτ. 1988, Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Δίπτυχων Παράφυλλα, αριθ. 2, Αθήναι 1989, σ. 193-203. Ι. Βολανάκης, Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου Ρόδου, Αθήναι 1982. Ο ίδιος, Χριστιανικά Μνημεία της Καλύμνου, Καλυμνιακά Χρονικά Ε' (1985), σ. 107-119. Ο ίδιος, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου στα Μάσαρη Ρόδου και οι τοιχογραφίες αυτού, Ρόδος 1989. Ο ίδιος, Ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Μαριτσά Ρόδου, ΣΤ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Λέρος 1989 (αδημοσίευτο). Ο ίδιος, Χριστιανικά μνημεία της νήσου Κω, ΙΙ, Τοιχογραφημένοι ναοί της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής, Τα Κωακά Γ' (1989), σ. 57-118. Ο ίδιος, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές τοιχογραφίες της νήσου Λέρου, «Η Παναγία του Κάστρου», εκδ. Ι. Μητρόπολης Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας, Αθήνα 1989, σ. 395-403. G. Ferraris di Celle, La Madonna del Fileremo, Verona 1988. Α. Κατσιώτη, Οι σκηνές της ζωής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο της Κω, Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης 1987, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, σ. 37. Η. Κόλλιας, Τοιχογραφίαι της Ιπποτοκρατίας (1309-1522) εις Ρόδον, ΑΑΑ VI (1973), σ. 265-276. Ο ίδιος, Ιχνογράφημα της Τήλου, Δωδεκανησιακά Χρονικά 3 (1974), σ. 1-34. Ο ίδιος, Δύο Ροδιακά σύνολα της εποχής της Ιπποτοκρατίας, ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί Μετζίντ) στη Μεσαιωνική Πόλη, 1986 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Ο ίδιος, Πάτμος (στη σειρά «Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες», γεν. εποπτεία Μ. Χατζηδάκης, εκδ. «Μέλισ-

Σχέδ. 2. Άγιος Ζαχαρίας στο Φοινίκι της Χάλκης. Τομή κατά μήκος.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα, τυπικό για μονόχωρο ναΰδριο, αναπτύσσεται σε δύο ζώνες: μία των τοίχων με αγίους και μία της καμάρας με σκηνές από το χριστολογικό κύκλο. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού υπήρχε η Δέηση και στον ημικύλινδρο παριστάνονταν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, από τους οποίους αναγνωρίζονται οι: Βασίλειος, Γρηγόριος ο Θεολόγος και Νικόλαος. Η παράσταση στο κέντρο της αψίδας δε σώθηκε, αλλά θα πρέπει να απεικονιζόταν ο Μελισμός, όπως συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις εικονογραφικών προγραμμάτων. Στο μέτωπο της αψίδας εικονιζόταν ο Ευαγγελισμός και στην ενιαία καμάρα ιερού και κυρίως ναού άλλες έξι ευαγγελικές σκηνές σε πλαίσια, τρεις σε κάθε πλευρά: στη νότια η Γέννηση, η Υπαπαντή, η Βάπτιση και στη βόρεια η Εις Άδου Κάθοδος, ο Λίθος και η Σταύρωση. Στη θέση του ιερού αντιστοιχούν οι σκηνές της Εις Άδου Καθόδου και της Γέννησης. Στο μέτωπο της αψίδας του ιερού και στο δυτικό τύμπανο, αντίστοιχα, ο Ευαγγελισμός και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Στους τοίχους, σε μία ζώνη, εικονιζόταν σε πλαίσια σειρά ολόσωμων αγίων σε κλίμακα λίγο μεγαλύτερη από την ανθρώπινη: στο νότιο οι Ζαχαρίας, Ιωάννης Πρόδρομος, και μία αγία μάρτυρας. στο βόρειο ο άγιος

σα»), Αθήνα 1986. Ο ίδιος, Οι τοιχογραφίες της Μονής Θεολόγου Πάτμου, «Οι θησαυροί της Πάτμου», Αθήνα 1988, σ. 57-106. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. ΙΔ΄ (1987-1988), σ. 205-266. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, Σημειώσεις Ιστορικής Τοπογραφίας και Αρχαιολογίας, ΕΕΠΣΑΠΘ Ζ΄ (1975-1977), σ. 39-744. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί Ναοί της Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ΄ (1948). Ο ίδιος, Η εν Πάτμω Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της, Byzantine Art-A European Art, Αθήναι 1966, σ. 63-87. Ο ίδιος, Η Αρχιτεκτονική και αι Βυζαντιναί Τοιχογραφίαι της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, Αθήναι 1970. A. Orlandos, Fresques Byzantines du Monastère de Patmos, CA 12 (1962), σ. 285-302. Α. Παπαγεωργίου, Η υστεροκομνήνεια ζωγραφική της Κύπρου και οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, Πρακτικά Συμποσίου για τα 900 χρόνια της Μονής της Πάτμου, ό.π., σ. 237-244. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Οι τοιχογραφίες του Σπηλαίου της Αποκάλυψης, ό.π., σ. 181-191. G. Schlumberger, Fresques du XIV siècle d'un caveau funéraire de l'église de Notre Dame de Philérémos à Rhodes, Monuments et Mémoires de la Fondation Eugène Piot XIX (1911), σ. 211-216, fasc. 2. Γ. Φιλοθέου, Οι τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδας στα Νικιά Νισύρου: Μια πρώτη προσέγγιση, Ε΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Νίσυρος 1987 (αδημοσίευτο), καθώς και σποραδικές αναφορές στα Χρονικά του ΑΔ.

Σχέδ. 3. Άγιος Ζαχαρίας στο Φοινίκι της Χάλκης. Δυτική όψη και τομή κατά πλάτος.

Γεώργιος έφιππος και ένας αρχάγγελος. Στο δυτικό τοίχο, στο τύμπανο πάνω από την πόρτα παριστανόταν η Κοίμηση, ενώ δεξιά και αριστερά από την είσοδο από μία αγία. Θα πρέπει να σημειώσουμε επίσης την αρκετά σπάνια αφιέρωση ναών στο συγκεκριμένο άγιο[4].

Από τη μελέτη των τοιχογραφιών του Αγίου Ζαχαρία προκύπτουν μερικές βασικές διαπιστώσεις: το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι κοινό, επαρχιακό, χωρίς κανένα νεοτερισμό. Όπως θα δούμε παρακάτω, εξετάζοντας τις σκηνές, οι εικονογραφικές καινοτομίες είναι μηδαμινές ως ελάχιστες, ενώ η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών είναι αυτή που παρουσιάζει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Στο ιερό, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, η Παναγία γυρισμένη στα δεξιά δεόταν αποτελώντας τμήμα της τρίμορφης δέησης[5]. Η κακή κατάσταση της τοιχογραφίας δεν επέτρεψε την αποτοίχισή της, με αποτέλεσμα την απώλεια των εικονογραφικών στοιχείων της σκηνής.

Στον ημικύλινδρο απεικονιζόταν το θέμα των συλλειτουργούντων ιεραρχών[6], που εικο-

4. Από όσο έχω υπόψη μου δεν υπάρχει άλλη βυζαντινή εκκλησία στα Δωδεκάνησα αφιερωμένη στον άγιο Ζαχαρία.

5. Η Δέηση στην αψίδα του ιερού παρατηρείται σε επαρχιακούς ναούς και ειδικότερα στην Καππαδοκία, την Κρήτη, τη Ρόδο, τη Νότια Ιταλία. Βλ. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης, Αθήνα 1978, σ. 35. Για το θέμα βλ. Ch. Walter, Two Notes on the Deësis, REB 26 (1968), σ. 311-336, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία. Ο ίδιος, Further Notes on the Deësis, REB 28 (1970), σ. 161-165. Ντ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς Πεντέλης, ΔΧΑΕ περ. Δ'-τ. Ζ' (1973-1974), σ. 92-93, κυρίως.

6. Ο αριθμός των συλλειτουργούντων ιεραρχών συνήθως είναι δύο ως έξι. Υπάρχουν περιπτώσεις (Staro

νίζονται κατά τα 3/4, γυρισμένοι προς το κέντρο, ελαφρά σκυφτοί. Κρατούν στα χέρια τους ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητάρια με λειτουργικές ευχές. Φορούν αρχιερατικά ενδύματα και τα πρόσωπά τους δίνονται με τα καθιερωμένα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά[7]. Είναι συνηθισμένη η απεικόνιση στη θέση αυτή των μεγάλων πατέρων της εκκλησίας, μερικοί από τους οποίους διαμόρφωσαν τη Θεία Λειτουργία (άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Μέγας Αθανάσιος και Μέγας Βασίλειος), ή καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη χριστιανική διδασκαλία. Η απεικόνισή τους σε στροφή προς το κέντρο της αψίδας και με ανοιχτά ειλητάρια στα χέρια, τους προσάπτει την ιδιότητα των συλλειτουργούντων[8]. Από τους ιεράρχες μόνο οι τρεις αποτοιχίστηκαν και από αυτούς μόνο ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος ολόκληρος, λόγω της καλύτερης διατήρησής του. Η σειρά απεικόνισής τους αρχίζοντας από αριστερά είναι: Νικόλαος, αδιάγνωστος ιεράρχης (ίσως ο Χρυσόστομος), Βασίλειος και Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Ο άγιος Νικόλαος (Πίν. 104α) ταυτίζεται από τον εικονογραφικό του τύπο: μαλλιά λευκά και αραιά, στρογγυλό πρόσωπο, μεγάλο μέτωπο, γενειάδα κοντή, άσπρη και σγουρή. Η συχνή παρουσία του αγίου Νικολάου στην αψίδα του ιερού, αν και ο ιεράρχης δε συνέγραψε λειτουργικά κείμενα, δείχνει ότι οι Βυζαντινοί τον τιμούσαν ως θαυματουργό άγιο της ορθοδοξίας. Από την επιγραφή[9] στο ειλητάριό του διακρίνεται αμυδρά: *Ο ΘΕΟΣ ΗΜΩΝ Ο ΤΟΝ ΟΥΡΑΝ[ΙΟΝ] ΑΡ[ΤΟΝ]...*[10] και σώζεται μέχρι τη μέση.

Ο ιεράρχης που δε σώζεται θα πρέπει να ήταν ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Καταλαμβάνει σχεδόν πάντα μαζί με το Μέγα Βασίλειο τη θέση στο κέντρο της αψίδας.

Ο άγιος Βασίλειος, *[ΑΓΙΟC] ΒΑCΙ[ΛΕΙΟC]*, στο κέντρο της αψίδας (Πίν. 104β) σώζεται μέχρι τη μέση και παριστάνεται σύμφωνα με το συνηθισμένο εικονογραφικό τύπο[11] του ώριμου άνδρα με λεπτό πρόσωπο, μαύρα μαλλιά, γενειάδα μακριά και μυτερή και αυστηρή έκφραση. Η επιγραφή στο ειλητάριό του είναι η τυπική και σώζεται ως εξής: *ΟΥ[ΔΕΙΣ ΑΞΙΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΔΕ]ΔΕΜΕΝΩΝ ΤΑΙΣ ΣΑΡΚΗ[ΚΑΙΣ]Ε[ΠΙΘΥΜΙΑΙΣ ΚΑΙ ΗΔΟΝΑΙΣ ΠΡΟ-*

Nagoricino, Παλιά Μητρόπολη Βέροιας), που φτάνουν τους δέκα ή ακόμα τους δεκατέσσερις. Βλ. σχετικά Χ. Κωνσταντινίδου, Παρατηρήσεις σε παραστάσεις ιεραρχών στο καθολικό της Μονής Παναγίας Κοσμοσώτειρας στη Θήρα, First International Symposium for Thracian Studies. «Byzantine Thrace», Image and Character, Komotini, May 28th-31st 1987, Amsterdam 1989, σημ. 32, 33.

7. Για τα φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά βλ. Μ. Χατζηδάκης, Εκ του Ελπίου του Ρωμαίου, ΕΕΒΣ 14 (1938), σ. 412-413. Διονύσιος εκ Φουρνά, Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης, Πετρούπολις 1909, σ. 154.

8. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό, ΔΧΑΕ περ. Δ'- τ. Α' (1959), σ. 96 κ.ε. και Χ. Κωνσταντινίδου, ό.π., σημ. 26, όπου και εκτενής βιβλιογραφία για το θέμα.

9. Για τα λειτουργικά κείμενα των ειληταρίων των ιεραρχών της αψίδας βλ. C. Babić - Ch. Walter, The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration, REB 34 (1976), σ. 269-280.

10. *....τὴν τροφὴν τοῦ παντὸς Κόσμου τὸν κύριον ἡμῶν καὶ Θεὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐξαποστείλας σωτῆρα καὶ λυτρωτὴν καὶ εὐεργέτην εὐλογοῦντα καὶ ἁγιάζοντα ἡμᾶς* (Π. Τρεμπέλας, Αι τρεις Λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας, Αθήναι 1935, σ. 17). Πρόκειται για την αρχή της ευχής της Προθέσεως που είναι κοινή και στις τρεις λειτουργίες της Ορθοδοξίας: των αγίων Ιωάννου Χρυσοστόμου, Ιακώβου και Μεγάλου Βασιλείου. Σύμφωνα με τον Διονύσιο εκ Φουρνά (ό.π., σ. 154), γράφεται στο ειλητάριο του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Εντούτοις δε λείπουν τα παραδείγματα, όπου, όπως και εδώ, γράφεται στο ειλητάριο του αγίου Νικολάου, π.χ. Ταξιάρχης στο Μαρκόπουλο, τέλη του 13ου αι. Βλ. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο Αττικής, ΔΧΑΕ, περ. Δ'- τ. Η' (1975-1976), σ. 205.

11. Για την εικονογραφία του Μεγάλου Βασιλείου βλ. Ν. Δρανδάκης, Εικονογραφία των Τριών Ιεραρχών, Ιωάννινα 1969, σ. 8-11. H. Buchtal, Some Notes on Byzantine Hagiographical Portraiture, Gazette des Beaux Arts 62 (1963), σ. 88-89.

ΣΕΡΧΕΣΘΑΙ] (*ΣΟΙ ΒΑΣΙΛΕΥ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ...*). Πρόκειται για την αρχή της μυστικής ευχής που απαγγέλει ο ιερέας χαμηλόφωνα, ενώ ψάλλεται ο χερουβικός ύμνος[12].

Ο τέταρτος ιεράρχης *[ΑΓΙΟΣ] ΓΡΗΓΟΡΙΟ[C] Ο [Θ]ΕΟΛΟΓΟ[C]*[13], διατηρείται σε καλή κατάσταση (Π ί ν. 105). Εικονίζεται με πλατύ μέτωπο, γενειάδα πλατιά και τετράγωνη. Φορά λευκό στιχάριο με επιμανίκιο, πολυσταύριο φαιλόνιο με μεγάλους σταυρούς εγγεγραμμένους, ωμοφόριο με μεγάλους σταυρούς και επιτραχήλιο με διακοσμητική απόληξη[14]. Στο ειλητάρι του διαβάζουμε: *ΠΑΛΙΝ ΚΑΙ ΠΟΛΛΑΚΙΣ ΣΟΥ ΛΕΟΜΕΘΑ...*[15].

Η εκλογή των συγκεκριμένων ιεραρχών και η διάταξή τους είναι σύμφωνη με το παραδοσιακό σχήμα. Οι Βασίλειος και Χρυσόστομος καταλαμβάνουν το κέντρο της αψίδας με το Γρηγόριο σχεδόν πάντοτε παρόντα, ενώ ο τέταρτος ιεράρχης είναι ο Νικόλαος ή ο Αθανάσιος.

Ανάμεσα στους ιεράρχες[16], στην κόγχη της αψίδας (η τοιχογραφία χάθηκε μαζί με την αψίδα), θα υπήρχε πιθανώς η παράσταση του Μελισμού, όπως συνηθιζόταν από τον 13ο αιώνα[17] και μετά αποτελώντας στοιχείο χρονολόγησης του διακόσμου των εκκλησιών.

Από τον Ευαγγελισμό, στο μέτωπο της αψίδας, δε διατηρήθηκε σχεδόν τίποτα (μόνο ο Γαβριήλ, εξίτηλος, στο αριστερό τμήμα), γι' αυτό και δεν αποτοιχίστηκε[18].

Στον κυρίως ναό, στην καμάρα, έχουμε σκηνές από το χριστολογικό κύκλο. Από τη Γέννηση σώζονται μόνο τμήματα από τα δευτερεύοντα επεισόδια που πλουτίζουν τη σκηνή (Π ί ν.

12. Π. Ν. Τρεμπέλας, ό.π., σ. 71, 168. Υπάρχει στις λειτουργίες του Μεγάλου Βασιλείου (βλ. C. E. Hammond - F. E. Brightman, Liturgies Eastern and Western, 1, Oxford 1896, σ. 318) και του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου (ό.π., σ. 377).

13. Για την εικονογραφία του Γρηγορίου του Θεολόγου βλ. Ν. Δρανδάκης, ό.π., σ. 11-12.

14. Για τα επισκοπικά άμφια βλ. N. Thierry, Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (Miniatures, Fresques), REB XXIV (1966), σ. 308-315. Ch. Walter, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, σ. 7-26.

15. Πρόκειται για την αρχή της ευχής των πιστών από τη λειτουργία του Χρυσοστόμου (βλ. C. E. Hammond - F. E. Brightman, ό.π., σ. 376), που σύμφωνα με την Ερμηνεία του Διονυσίου (ό.π., σ. 154) γράφεται στο ειλητάριο του αγίου Αθανασίου: *Πάλιν καὶ πολλάκις σοὶ προσπίπτομεν καὶ σοῦ δεόμεθα ἀγαθὲ καὶ φιλάνθρωπε ὅπως ἐπιβλέψας ἐπὶ τὴν δέησιν ἡμῶν καθαρίσεις ἡμῶν τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος*, κτλ.

16. Για απεικονίσεις ιεραρχών βλ. Χ. Κωνσταντινίδου, ό.π., σημ. 44.

17. Για το περιεχόμενο και την εικονογραφία της σκηνής του Μελισμού βλ. κυρίως G. Babić, Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIIe siècle. Les évêques officiant devant l'Hétimasie et devant l'Amnos, Frühmittelalterliche Studien 2 (1968), σ. 303-339. V. Djuric, Fresques du monastère de Veljusa, Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses. München 1958, σ. 115-116. S. Dufrenne, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises du XIIIe siècle, Symposium de Sopočani 1965, Belgrade 1967, σ. 35-46. D. Iliopoulou-Rogan, Sur une fresque de la période des Paléologues, Byzantion 41 (1971), σ. 109-121. Ντ. Μουρίκη, Σπηλιά Πεντέλης, ό.π., σημ. 15.

18. Για τη θέση του Ευαγγελισμού στο μέτωπο της αψίδας και για την απεικόνιση Θεοτόκου και αρχαγγέλου χωριστά βλ. O. Demus, Byzantine Mosaic Decoration, Aspects of Monumental Art in Byzantium, London 1948, σ. 23. J. Lafontaine-Dosogne, L'évolution du programme décoratif des églises de 1071 à 1261, Rapports du XVème Congrès International des Etudes Byzantines: III. Art et Archéologie, Athènes 1976, σ. 313. Αυτού του είδους η απεικόνιση των μορφών του Ευαγγελισμού, αναφέρουν, είναι αξιοσημείωτη τόσο για την προσαρμογή της στην αρχιτεκτονική του ναού όσο και για τη συμβολική απόσταση που επιφέρει στους δύο πρωταγωνιστές της σκηνής.

106 α): το Λουτρό του Βρέφους[19] και ο Ευαγγελισμός των Ποιμένων[20]. Το πρώτο επεισόδιο αποτελεί αναπόσπαστο εικονογραφικό στοιχείο της Γέννησης, ενώ το δεύτερο από τη μεσοβυζαντινή περίοδο ενσωματώνεται στη Γέννηση αποτελώντας συνηθισμένη λεπτομέρεια, που σπάνια παραλείπεται. Από το Λουτρό διακρίνονται αμυδρά δύο γυναίκες δεξιά και αριστερά από την κολυμβήθρα, χωρίς ιδιορρυθμία από εικονογραφική άποψη. Από τον Ευαγγελισμό των Ποιμένων διακρίνεται καθαρά το περίγραμμα του προσώπου του βοσκού[21] ζωγραφισμένο κατά κρόταφο. Φοράει μηλωτή με κοντά μανίκια ζωσμένη στη μέση, που φτάνει μέχρι τα γόνατα αφήνοντας ακάλυπτα τα πόδια και μαλακά, ψηλά υποδήματα. Κρατά ραβδί, ενώ το άλλο χέρι υψώνεται σε κίνηση απορίας ή φόβου προς τον άγγελο (που δε σώζεται). Πίσω του διακρίνεται ένα μικροσκοπικό πρόβατο που ανεβαίνει κάθετα τη διαγραφόμενη πλαγιά.

Μετά τη Γέννηση ακολουθεί η Υπαπαντή[22] που και αυτή διατηρείται κατά το κάτω ήμισυ (Πίν. 106 β). Οι μορφές τοποθετούνται με το συνηθισμένο τρόπο σε δύο ομάδες, αριστερά και δεξιά από το ιερό, από το οποίο ξεχωρίζουν καθαρά τα ξύλινα βημόθυρα. Ακολουθείται δηλαδή η πιο συνηθισμένη συμμετρική διάταξη, σύμφωνα με την οποία το κιβώτιο χωρίζει τις μορφές σε δύο ομάδες. Δεξιά ο Συμεών και η προφήτισσα Άννα που κρατά στα χέρια ειλητάριο με τη γνωστή περικοπή: *ΤΟΥΤΩ / ΤΟ ΒΡΕ/ΦΟΣ ΟΥ/ΡΑΝΟΝ/... (ΚΑΙ ΓΗΝ ΕΣΤΕΡΕΩΣΕΝ)*[23] και στα αριστερά ο Ιωσήφ με την Παναγία. Η εικονογραφική διάταξη της σκηνής είναι κοινή για το 13ο και 14ο αι. με πολλά παράλληλα. Ένα από τα δύο ζευγάρια κρατά στα χέρια του το μικρό Ιησού[24], δυστυχώς όμως δεν μπορούμε να πούμε με σιγου-

19. Η γραφική σκηνή του Λουτρού του Βρέφους προέρχεται από το απόκρυφο Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου βλ. C. Tischendorf, Ευαγγέλια Απόκρυφα, Λειψία 1876, XIX. Το επεισόδιο, γνωστό ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή, παρουσιάζει παραλλαγές μόνο στη θέση, στη στάση του βρέφους, στο σχήμα της κολυμβήθρας, ή στον αριθμό των θεραπαινίδων. Για βιβλιογραφία σχετικά με το Λουτρό βλ. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, σ. 113-114, σημ. 287-289.

20. Ο Ευαγγελισμός των ποιμένων εμφανίζεται ανάμεσα στον 8ο-9ο αι: π.χ. τα ψηφιδωτά δάπεδα της Γάζας (C. Mango, The Art of Byzantine Empire 312-1453. Sources and Documents, New Jersey 1972, σ. 64-65), Καστελσέπριο (P. Leveto, Castelseprio: Architecture and Painting (PhD 1985), σ. 125-128). Για την εικονογραφία του επεισοδίου θα παρατηρούσαμε τα εξής: η σκηνή τοποθετείται συνήθως δεξιά από το σπήλαιο. Οι βοσκοί είναι δύο ή τρεις (σπάνια ξεπερνάνε τους τρεις ή περιορίζονται στον ένα) και προσβλέπουν στον άγγελο που βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο, πολλές φορές πίσω από το σπήλαιο και τους αναγγέλει το χαρμόσυνο γεγονός. Τα ζώα, που κατά κανόνα πλαισιώνουν και συμπληρώνουν το θέμα των βοσκών, είναι λεπτομέρεια γνωστή από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και συνεχίζεται στη μεσοβυζαντινή και ύστερη εποχή.

21. Μ. Χατζηδάκης, Οι ποιμένες στη Γέννηση, εφημ. Βήμα, 25-12-1958.

22. Για την εικονογραφία της Υπαπαντής βλ. κυρίως: Α. Ξυγγόπουλος, Υπαπαντή, ΕΕΒΣ ΣΤ' (1929), σ. 328-339. D. C. Shorr, The Iconographic Development of the Presentation in the Temple, ArtB XXVIII1 (1946), σ. 17-32. L. Réau, Iconographie de l'art chrétien, II, 2, Paris 1957, σ. 261-266. G. Schiller, Ikonographie der christlichen Kunst, I, 1966, σ. 100-104. K. Wessel, Darste-llung Christi im Tempel, RBK I (1966), στ. 1134-1145. H. Maguire, The Iconography of Symeon with the Christ-child in Byzantine Art, DOS 34-35, 1980-1981, σ. 260-269. O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, σ. 274, σημ. 155-158, σ. 338. Ντ. Μουρίκη, Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής της Χίου, Α', Αθήνα 1985, σ. 132. K. Weitzmann, The Fresco Cycle of Santa Maria di Castelseprio, Princeton 1951, σ. 62-64. S. Boyd, The Church of the Panagia Amasgou, Monagri Cyprus and its Wall Paintings, DOP 28 (1974), σ. 294-296.

23. Ερμηνεία του Διονυσίου, σ. 87, 274. Από το 12ο αι. κρατά η Άννα ξετυλιγμένο ειλητάριο (Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 133, σημ. 11).

24. Σύμφωνα με τον Α. Ξυγγόπουλο η παρουσία του Χριστού στα χέρια της Παναγίας συνιστά τον τύπο Α, που είναι ο επικρατέστερος μέχρι τις αρχές του 14ου αι. Ο τύπος Β, με τον Χριστό που τον κρατά ο Συμεών, επικρατεί αργότερα (Α. Ξυγγόπουλος, Υπαπαντή, ό.π., σ. 329), αν και ούτε αυτό είναι απόλυτο (ο ίδιος, Αι

ριά ποιο[25]. Χάθηκαν επίσης τα τυχόν στοιχεία αρχιτεκτονικού βάθους στις δύο άκρες της σύνθεσης, που θα συνιστούσαν πιθανώς παλαιολόγειες αντιλήψεις για το θέμα.

Στη συνέχεια, στην καμάρα του νότιου τοίχου, εικονίζεται η Βάπτιση[26], μια από τις παραστάσεις που σώζονται καλύτερα (Πίν. 107 α). Η σκηνή χαρακτηρίζεται από αυστηρή συμμετρία και τη συμμετοχή μόνο των απαραίτητων προσώπων: Χριστός (μετωπικός, με περίζωμα στην οσφύ), Πρόδρομος (σχεδόν κατεστραμμένος) και τρεις άγγελοι, που επικαλύπτουν ο ένας μέρος του άλλου[27]. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια, σχεδόν σταθερή από την παλαιοχριστιανική εποχή, είναι η προσωποποίηση του Ιορδάνη[28] ως ώριμου άνδρα που αποδίδεται με μονοχρωμία μέσα στο ποτάμι[29].

Στο βόρειο τμήμα της καμάρας, απέναντι από τη Βάπτιση, διατηρείται σε καλή κατάσταση η Σταύρωση[30], *Η ΣΤΑ[Υ]ΡΩCIC*. Το σώμα του Χριστού διαγράφει καμπύλη πάνω στο σταυρό, ενώ τα χέρια και το κεφάλι —με κλειστά τα μάτια— κάμπτονται (Πίν. 107 β). Το επεισόδιο, λιτό και αυστηρό, εκτυλίσσεται στο χώρο κάτω από τις δύο κεραίες του σταυρού, όπου παριστάνονται με συμμετρία και διαύγεια τα κεντρικά πρόσωπα μόνο[31] η Παναγία και η Μαγδαληνή (ή η Μαρία του Κλωπά) αριστερά, ο Ιωάννης και ο σχεδόν κατεστραμμένος εκατόνταρχος, δεξιά. Το αρχιτεκτονικό βάθος απουσιάζει εντελώς, πράγμα που ισχύει για όλες τις παραστάσεις του μνημείου μας, ενδεικτικό άλλωστε των προθέσεων του ζωγράφου να επικεντρώσει την προσοχή στο συμβάν χωρίς να τη διασπούν οι επιμέρους λεπτομέρειες. Εξάλλου, ένα άλλο χαρακτηριστικό της παλαιολόγειας τέχνης—η βαθιά θλίψη και ο πόνος μαζί με χαρακτηριστικές χειρονομίες εγκατάλειψης της Παναγίας[32]— εδώ απουσιάζουν ε-

τοιχογραφίαι του Ακαθίστου εις την Παναγίαν των Χαλκέων Θεσσαλονίκης, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. Ζ (1973-1974), σημ. 23. Εξάλλου (S. Boyd, Panagia Amasgou, ό.π., σ. 295), ο τύπος Α απαντά ήδη από τα μέσα του 12ου αι.

25. Οι αντιδράσεις του βρέφους στη θέα του Συμεών (φόβος, έκπληξη ή δέος), συνιστούν γραφική λεπτομέρεια από τις τόσες που προσθέτουν ζωή και κάποιο τόνο καθημερινότητας στη ζωγραφική των παλαιολόγειων χρόνων. Εδώ βέβαια δε σώζεται το μικρό παιδί, όμως έτσι και αλλιώς ας σημειωθεί ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλές χρονολογικό κριτήριο (L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, σ. 121, σημ. 337). Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, το ότι οι ζωγράφοι συχνά δίνουν μια εντελώς ανθρώπινη διάσταση στην απεικόνιση του Χριστού βλ. H. Maguire, ό.π., σ. 263.

26. Για την εικονογραφία της Βάπτισης βλ. κυρίως: J. Strzygowski, Ikonographie der Taufe Christi, München 1885. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, σ. 170-215. L. Réau, ό.π., σ. 295-304. G. Schiller, ό.π., σ. 137-146. O. Demus, Norman Sicily, σ. 269, 275. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, σ. 123-130. G. Ristow, Die Taufe Christi, Recklinghausen, Bongers, 1965 (Iconographia Ecclesiae Orientalis). Ch. Walter, Baptism in Byzantine Iconography, Sobornost 2/2 (1980), σ. 9-12.

27. Για τους τύπους της Βάπτισης το 14ο αι. βλ. G. Millet, ό.π., σ. 183-186.

28. Βλ. και G. Ristow, Zur Personification des Jordan in Taufdarstellungen der frühen christlichen Kunst, Aus der byzantinischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik, II, Berlin 1975, σ. 120 κ.ε.

29. Για την τεχνική, αλλά και το συμβολισμό του grissaille (μονοχρωμίας) στη βυζαντινή τέχνη βλ. S. Tsuji, «Monochromie» en tant qu'un des procédés de la représentation du monde invisible dans l'art byzantin, Πρακτικά ΙΕ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, ΙΙ, Αθήνα, Σεπτ. 1976, σ. 879-890.

30. Για την παράσταση της Σταύρωσης βλ. κυρίως: G. Millet, ό.π., σ. 396-400. L. Réau, ό.π., σ. 462-512. G. Schiller, ό.π., ΙΙ, σ. 98-111. O. Demus, ό.π., σ. 287-288. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, σ. 148-158. K. Wessel, Die Kreuzigung, Recklinghausen, Bongers 1966 (Iconographia Ecclesiae Orientalis). Th. Chatzidakis-Bacharas, Les peintures murales de Hosios Loukas, Athènes 1982, σ. 44-49.

31. Αυτή η τάση να πολλαπλασιάζονται τα πρόσωπα και τα επεισόδια συναντάται ήδη από τις αρχές του 13ου αι. και αναπτύσσεται κυρίως από τον 14ο αι. και μετά.

32. Για τις χειρονομίες που εκδηλώνουν τον πόνο της Παναγίας και των άλλων προσώπων στην παράσταση της Σταύρωσης βλ. H. Maguire, The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art, DOP 31 (1977), σ. 144-

ντελώς. Η Παναγία έχει συγκρατημένη έκφραση με ήρεμα χαρακτηριστικά. Η κλίση του κεφαλιού του Χριστού, ωστόσο, στη δεξιά πλευρά, η ισχυρή προς τα αριστερά στροφή του και η καμπύλη των χεριών δείχνουν ένα προχωρημένο στάδιο στην εικονογραφία. Η στάση της Θεοτόκου[33] και το γενικό εικονογραφικό σχήμα της σύνθεσης είναι παραδοσιακό. Το καμπυλωμένο σώμα του Χριστού αποτελεί ως ένα βαθμό νεωτερισμό, όχι άγνωστο όμως σε παλιότερα μνημεία[34]. Παρουσιάζει δηλαδή πιο αισθητή καμπύλη από την παρατηρούμενη σε μνημεία του τέλους του 11ου ή των αρχών του 12ου αι., χωρίς να φτάνει στις υπερβολές του 14ου και 15ου αιώνα. Στην παλαιολόγεια περίοδο ακόμα, αυξάνεται ο αριθμός των μυροφόρων, ενώ εδώ, αντίθετα, υπάρχει μόνο μία, εξαιτίας ίσως του περιορισμένου χώρου.

Σε κακή κατάσταση διατήρησης ακολουθεί η παράσταση του Λίθου[35]. Κυρίαρχη μορφή του επεισοδίου αναδεικνύεται ο άγγελος με το μέγεθος και τα φωτεινά λαμπερόχρωμα ρούχα του (Πίν. 108 α). Ο Λίθος έχει σχήμα ωοειδές, ενώ δεξιά του σώζονται δύο μυροφόρες. Αριστερά, στη γωνία, διακρίνουμε τους τρεις στρατιώτες-φρουρούς του τάφου. Η σύνθεση είναι σε γενικές γραμμές αδέξια και η τρίτη διάσταση απουσιάζει.

Η επόμενη παράσταση η Εις Άδου Κάθοδος[36], *Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ*, κλείνει το χριστολογικό κύκλο (Πίν. 108 β): στο κέντρο ο Χριστός πατά στις σπασμένες πύλες του Άδη. Είναι γυρισμένος προς τα δεξιά και έλκει τον Αδάμ από το μνήμα με το δεξί χέρι, ενώ στο αριστερό κρατά σταυρό. Πίσω από τον Αδάμ διακρίνεται η Εύα κατά κρόταφο, και μία ακόμη εξίτηλη μορφή. Αριστερά, μέσα στη σαρκοφάγο, οι προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών ημίσωμοι προσβλέπουν προς τη λυτρωτική χειρονομία του Χριστού, ενώ πίσω τους διακρίνεται ο Πρόδρομος. Το τοπίο αποδίδεται σχηματικά με δύο λόφους αριστερά και δεξιά. Η μορφή του Χριστού ακολουθεί τον παλιότερο εικονογραφικό τύπο, που εμφανίζεται από τον 8ο αι., σύμφωνα με τον οποίο ο Χριστός στρέφεται προς τα δεξιά και, όχι σπάνια, σκύβει για να λυτρώσει τον Αδάμ[37]. Η λεπτομέρεια της σαρκοφάγου, που στολίζεται μάλιστα εδώ με

145, 154, 158. Για την εικονογραφία της λιποθυμίας της Θεοτόκου βλ. G. Millet, ό.π., σ. 416-422, Α. Ορλάνδος, Πάτμος, 1970, σ. 219-226, Σ. Πελεκανίδης, Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του Καθολικού της Μονής Μαυριώτισσας Καστοριάς, ΑΕ 1978, σ. 153-154. Για τη Θεοτόκο που συγκρατείται από τις δύο γυναίκες στα πόδια του σταυρού τον 13ο και 14ο αιώνα βλ. G. Millet, L'art des Balkans et l'Italie au XIIIe siècle, Atti del V Congresso Internazionale degli Studi Bizantini, Roma 1936, SBN VI, σ. 272-297.

33. Για τους τύπους απεικόνισης της Μαρίας βλ. G. Millet, ό.π., σ. 400 κ.ε.

34. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Σταύρωση στη Μαυριώτισσα της Καστοριάς (πρώτες δεκαετίες του 13ου αι.). Σ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Καστορία, Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες (έκδ. «Μέλισσα»), Αθήνα 1984, εικ. 12.

35. Για την εικονογραφία του Λίθου βλ. κυρίως: G. Millet, ό.π., σ. 517-540. L. Réau, ό.π., σ. 538-550. G. Schiller, ό.π., III, σ. 13-21. O. Demus, ό.π., σ. 288-289, 344, σημ. 310-315. L. Hadermann - Misguich, Kurbinovo, ό.π., σ. 159-162.

36. Τα κανονικά Ευαγγέλια, όπως ξέρουμε, δεν αποτελούν πηγές για τη δημιουργία της σκηνής. Τις πληροφορίες αντλούμε από το απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου, καθώς και από άλλα κείμενα υμνολογικού κυρίως περιεχομένου. Για την εν λόγω σκηνή βλ. κυρίως: A. Kartsonis, Anastasis, The Making of an Image, Princeton 1986. E. Lucchesi-Palli, Anastasis, RBK, I, στ. 142-148. O. Demus, ό.π., σ. 288, 343, σημ. 306. R. Lange, Die Auferstehung, Recklinghausen, Bongers 1966 (Iconographia Ecclesiae Orientalis). Α. Ξυγγόπουλος, Ο υμνολογικός εικονογραφικός τύπος της εις τον Άδην Καθόδου του Χριστού, ΕΕΒΣ 17 (1945), σ. 113-129. Ντ. Μουρίκη, Χίος, ό.π., σ. 146, σημ. 5.

37. Ο τύπος ονομάζεται Descensus Typus και έχει τη μεγαλύτερη διάδοση: E. Lucchesi-Palli, ό.π., σ. 142-143, η ίδια, Der syrisch-palästinensische Darstellungstypus der Höllenfahrt Christi, RQ 57 (1962), σ. 255. Για τους εικονογραφικούς τύπους του Χριστού στην Ανάσταση, βλ. Ντ. Μουρίκη, Χίος, ό.π., σ. 147, K. Weitzmann, Aristocratic Psalter and Lectionary, The Record of an Art Museum, Princeton University 19 (1960),

είδος ανθεμίου, είναι συχνή στις μεσοβυζαντινές παραστάσεις του κύκλου της Κωνσταντινούπολης, ενώ απουσιάζει από αρκετά παλαιολόγεια έργα.

Οι δύο μορφές αυτές της Ανάστασης, η εις Άδου Κάθοδος και ο Λίθος, για θεολογικούς λόγους[38] συνυπάρχουν συχνά στη βυζαντινή τέχνη, κυρίως βέβαια στις τοιχογραφίες, αλλά και σε έργα μικροτεχνίας (π.χ. στην Pala d'Oro του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, των αρχών του 12ου αι.)[39].

Η παράσταση με την Κοίμηση της Θεοτόκου[40], *[Η ΚΟΙ]Μ[ΗCΙC] ΤΗC Θ(ΕΟΤΟ) Κ(ΟΥ)*, στο τύμπανο του δυτικού τοίχου ακολουθεί εικονογραφικά τις αντίστοιχες παραστάσεις της μεσοβυζαντινής εποχής (Πίν. 109 α): το Χριστό δεν περιβάλλει δόξα, ούτε υπάρχει αρχιτεκτονικό βάθος, στοιχεία συνηθισμένα στις παλαιολόγειες παραστάσεις. Θα πρέπει να σημειώσουμε εντούτοις την αξιόλογη οργάνωση του χώρου στους ομίλους των αποστόλων που συνωθούνται σε δύο επίπεδα στο μικρό χώρο, γύρω από την κλίνη της Παναγίας.

Από τις μεμονωμένες μορφές στην κάτω ζώνη του νότιου τοίχου ξεχωρίζουμε τις δύο καλύτερα διατηρημένες και αποτοιχισμένες: ο προφήτης δίπλα στο τέμπλο, θέση που προορίζεται για τον επώνυμο άγιο της εκκλησίας[41], θα πρέπει να ταυτιστεί με το Ζαχαρία[42], προφήτη και ιερέα, πατέρα του Προδρόμου (Πίν. 109 β), τη στιγμή μάλιστα που ο Πρόδρομος εικονίζεται ακριβώς δίπλα του. Ο φυσιογνωμικός τύπος είναι ο συνηθισμένος: πλούσια λευκή κόμη, γένι οξύληκτο και σχετικά κοντό. Φορά τα ενδύματα των προφητών, μανδύα που πορπώνεται στο στήθος, χειριδωτό χιτώνα με επιμανίκια και τον τυπικό εβραϊκό πίλο στο κεφάλι.

Η αγία με το βαθύ γαλαζοπράσινο μαφόριο (Πίν. 110 α), κρατά το σταυρό του μάρτυρα και δέεται. Το γεγονός ότι κανένα σύμβολο δεν τη διακρίνει από άλλες αγίες της ίδιας ομάδας,

σ. 98-102 (ανατ. στο Psalters and Gospels, αριθ. V). Ο σταυρός που κρατά ο Χριστός βασίζεται στο κείμενο του Νικοδήμου κεφ. 21,3 και 8,3: *πάλιν γὰρ ὑμᾶς, διὰ ξύλου τοῦ σταυροῦ πάντας ἐγὼ ἰδοὺ ἀνιστῶν:* C. Tischendorf, ό.π., σ. 308. Ο διπλός σταυρός (Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 147-148), θεωρείται σημάδι θριάμβου που δείχνει την καταγωγή της σκηνής από την αυτοκρατορική εικονογραφία της ύστερης αρχαιότητας και γίνεται αναπόσπαστο στοιχείο παραμερίζοντας το ειλητάριο.

38. Κ. Καλοκύρης, Αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Κρήτης. Συμβολή εις την Χριστιανικήν Τέχνην της Ελλάδος, Αθήνα 1957, σ. 77-78, όπου και θεολογική ανάλυση του θέματος.

39. The Treasury of San Marco Venice (Κατάλογος Έκθεσης στο Βρετανικό Μουσείο), Milan 1984, σ. 36-37.

40. Για την εικονογραφία της Κοίμησης βλ. κυρίως: G. Millet, ό.π., σ. 23-24. L. Réau, ό.π., σ. 597, 611, 614. O. Demus, ό.π., σ. 268. L. Wratislaw-Mitrović - N. Okunev, La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe, Byzantinoslavica III (1931), σ. 134-173. V. Vatasianu, La Dormitio Virginis, Indagini Iconografíche, ED VI (1935), σ. 1-49 (για μια πιθανή κοπτική προέλευση του θέματος και της εικονογραφίας). J. Duhr, La Dormition de Marie dans l'art chrétien, NRTh LXXII (1950), σ. 134-157. L. Hadermann-Misguich, ό.π., σ. 183-186. N. Jorga, Les variations du type de la Dormition de la Vierge dans l'art roumain, Recueil d' etudes dediées à la memoire de N. P. Kondakov, Prague 1926, σ. 29-34. M. Jugie, La Mort et l'Assomption de la Sainte Vierge, Vatican 1944. K. Kalokyris, La Dormition et l'Assomption de la Théotokos dans l'art de l' Eglise Orthodoxe, ΕΕΘΣΑΠΘ ΙΘ' (1974), σ. 131-146. Για τη φτερωτή ψυχή της Θεοτόκου: Α. Ξυγγόπουλος, Η πτερωτή ψυχή της Θεοτόκου ΔΧΑΕ, περ. Δ'-τ. ΣΤ' (1970-1972), σ. 1-12. Γ. Δημητροκάλλης, Συμβολή στην έρευνα του θέματος της φτερωτής ψυχής της Παναγίας. Μία χαλκογραφική πλάκα της Βιβλιοθήκης Δημητσάνας, Γορτυνιακά Β' (1978), σ. 385-393. D. Markow, The Iconography of the Soul in Medieval Art (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), New York University 1983.

41. Για την απεικόνιση του επώνυμου αγίου στη θέση αυτή στους πλαϊνούς τοίχους βλ. A. Grabar, Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie, Zbornik Radova 7 (1961), σ. 21.

42. Για παραδείγματα βλ. Ν. Β. Δρανδάκης - Ε. Δωρή - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ 1978, σ. 141, σημ. 2.

την εντάσσει στη χορεία των αταύτιστων μαρτύρων, αν το όνομά τους έχει σβηστεί, όπως συμβαίνει εδώ.

Μετωπικός εικονίζεται ο Ιωάννης ο Πρόδρομος (Π ί ν. 110 β). Φορά χιτώνα και ιμάτιο ολότελα εξίτηλο. Στο πρόσωπό του παρά τις σοβαρές φθορές μπορούμε να διακρίνουμε τον ασκητικό χαρακτήρα του.

Στο βόρειο τοίχο σώζεται καλύτερα αρχάγγελος[43] σε μνημειακό μέγεθος. Εικονίζεται μετωπικός, με σγουρά μαλλιά, ανοιχτές φτερούγες και αυτοκρατορική περιβολή (Π ί ν. 111 α). Πατά σε υποπόδιο. Άγγελοι με αυτοκρατορική ενδυμασία εμφανίζονται συχνά κατά την κομνήνεια περίοδο, αλλά και αργότερα σε επαρχιακά μνημεία του 13ου και 14ου αι. Ζωγραφισμένος κοντά στην είσοδο, επέχει θέση φύλακα-άγγελου, φρουρού του ναού[44], αν και η στρατιωτική στολή είναι συνηθέστερη σε αυτή την περίπτωση[45].

Ο αγένειος στρατιωτικός έφιππος άγιος[46] με το στρογγυλό πρόσωπο, που σώζεται λίγο πιο κάτω από το λαιμό, είναι πιθανότατα ο Γεώργιος (Π ί ν. 111 β), ο πιο δημοφιλής από τους στρατιωτικούς αγίους[47]. Δυστυχώς μόνο το περίγραμμα της μορφής σώθηκε, με την ασπίδα και το αναπετάρι να ανεμίζει.

Η αγία που αποτοιχίστηκε αριστερά από την είσοδο (Π ί ν. 112 α), φορά λευκό κεφαλόδεσμο, κατάκοσμο μανδύα και κρατά το σταυρό της μάρτυρος στο δεξί χέρι, ενώ δέεται με το αριστερό. Είναι δυνατόν να ταυτιστεί με κάποια από τις αγίες Κυριακή, Βαρβάρα, Φωτεινή ή Βασίλισσα που φέρουν ίδιο τύπο ενδύματος. Η ταύτιση με κάποια από τις δύο πρώτες μας φαίνεται πιο πιθανή, εξαιτίας της θέσης που καταλαμβάνουν συνήθως οι αγίες αυτές δεξιά και αριστερά από την είσοδο[48].

Περιορισμένη ήταν η θέση που κατελάμβαναν τα διακοσμητικά στοιχεία, αν και δε σώθηκε η οροφή του μνημείου για να διαπιστώσουμε κατά πόσον συνδέονταν στο πάνω μέρος οι παραστάσεις με κόσμημα. Το μοναδικό δείγμα σώθηκε και αποτοιχίστηκε μαζί με την αδιάγνωστη αγία δεξιά από την είσοδο. Πρόκειται για τεθλασμένες γραμμές γαλάζιου χρώματος που σχηματίζουν ρόμβους ομόκεντρους και περιέχουν ακόμα ένα ρόμβο σε κόκκινο χρώμα (Π ί ν. 112 β). Ο τύπος αυτός δεν είναι καθόλου σπάνιος και τον βρίσκουμε σε διάφορες μορφές στις τοιχογραφίες της παλαιολόγειας εποχής[49], αλλά και παλιότερα.

Επισημαίνουμε, ολοκληρώνοντας την εικονογραφική ανάλυση, το χαρακτηριστικό συν-

43. Για τους αγγέλους και την εικονογραφία των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ βλ. Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 121, σημ. 1.

44. Για το θέμα αυτό βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Φύλαξ, ΔΧΑΕ, περ. Γ'- τ. Α' (1932), σ. 18. Ο ίδιος, Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Φύλαξ, BNJ 10 (1934), σ. 184. R. Stichel, Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen, Wien 1971, σ. 38-39.

45. Άλλα παραδείγματα αρχαγγέλων με αυτοκρατορική στολή στο ρόλο του φύλακα: Μ. Σωτηρίου, Αι τοιχογραφίαι του βυζαντινού ναϋδρίου των Ταξιαρχών Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ'- τ. Γ' (1962-1963), σ. 198. Ντ. Μουρίκη, Σπηλιά Πεντέλης, ό.π., πίν. 42, 2.

46. Οι έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι είναι συνηθισμένο θέμα του εικονογραφικού προγράμματος στις ανατολικές επαρχίες ήδη από το 10ο αι., J. Lafontaine-Dosogne, ό.π., σ. 299, ενώ στο 12ο ο έφιππος άγιος Γεώργιος απαντά συχνά στη βυζαντινή εικονογραφία.

47. O. Meinardus, The Equestrian Deliverer in Eastern Iconography, OrChr 57/58 (1973-1974), σ. 146 κ.ε.

48. Για την εικονογραφία τους, καθώς και για τη θέση τους στο εικονογραφικό πρόγραμμα βλ. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σ. 124-126 και 157-160.

49. Πρόχειρα αναφέρουμε παρόμοιο τύπο κοσμήματος στον Άγιο Ιωάννη Κουδουμά νομού Ηρακλείου Κρήτης που χρονολογείται στα 1360: M. Bougrat, L'Eglise Saint Jean près de Koudoumas, Crète, CA 30 (1982), εικ. 6.

δυασμό του μικρόχωρου ναΐσκου με παραστάσεις μνημειακών διαστάσεων που δείχνουν με σαφήνεια το μέτρο της ικανότητας του ζωγράφου στις συνθέσεις αυτής της κλίμακας. Το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι πλήρες, περιέχει δηλαδή τις σημαντικότερες σκηνές του Δωδεκαόρτου με μόνη και σημαντική εξαίρεση την απουσία της Ανάληψης, που σχεδόν πάντα απεικονίζεται στην καμάρα του ιερού. Σχετικά με την εικονογραφία των σκηνών παρατηρούμε ότι είναι αρκετά συντηρητική και επαναλαμβάνει παλιότερους τύπους. Αυτό δείχνει άλλωστε η παντελής απουσία αρχιτεκτονημάτων, η παρουσία μόνο των κύριων προσώπων στις συνθέσεις και η έλλειψη αφηγηματικών στοιχείων, ιδιαίτερα στη Σταύρωση, την Εις Άδου Κάθοδο, τη Βάπτιση. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες του Αγίου Ζαχαρία για την τέχνη της εποχής τους, οφείλεται πολύ περισσότερο στην τεχνοτροπία και λιγότερο στην εικονογραφία τους, όπου ο ζωγράφος παραμένει προσηλωμένος στην παράδοση.

Οι συνθέσεις χαρακτηρίζονται από συμμετρία, διαύγεια στη σύλληψη και συγκρατημένη δραματικότητα. Κύριο χαρακτηριστικό των τοιχογραφιών του Αγίου Ζαχαρία είναι ο ανθρωποκεντρικός τους χαρακτήρας. Η απεικόνιση του ορεινού τοπίου αποδίδεται σχηματικά πλαισιώνοντας και αναδεικνύοντας συγχρόνως τις ανθρώπινες μορφές σε κυρίαρχο στοιχείο της σύνθεσης. Αποφεύγονται οι συστροφές των μορφών, οι κινήσεις και οι χειρονομίες είναι ήρεμες και τα πρόσωπα περιορίζονται στα πλέον απαραίτητα. Επισημαίνουμε ακόμα την επιδέξια απόδοση του χώρου, την οργάνωση της πτυχολογίας με ελευθερία και σχετική αίσθηση της οργανικής πτύχωσης χωρίς εξεζητημένες ακρότητες. Στην παράσταση της Σταύρωσης η βαθιά κλίση του κεφαλιού στον δεξί ώμο και η ισχυρή προς τα αριστερά στροφή π.χ. (Πίν. 113 α), είναι λεπτομέρειες που παραπέμπουν κυρίως στα παλαιολόγεια χρόνια.

Οι ανθρώπινοι τύποι που παρουσιάζονται είναι κλασικοί, με ήθος πράο, στοχαστικό και με έμφαση στο πνευματικό περιεχόμενο της προσωπικότητας. Η έκφραση στα πρόσωπα είναι ήρεμη και συγκρατημένη. Οι μορφές είναι ψηλόλιγνες, τα πρόσωπα γεμάτα και ηλιοψημένα, τα στόματα καλογραμμένα και οι σκιές στα περιγράμματα έντονες. Ο ζωγράφος αποφεύγει τη γραμμή και πλάθει τα πρόσωπα με τη χαρακτηριστική ελευθερία και δεξιοτεχνία των παλαιολόγειων χρόνων (Πίν. 113 β). Τα περιγράμματα τονίζονται στις πτυχές των ρούχων με λευκή γωνιώδη γραμμή, ιδίως στα μαφόρια γύρω από τα πρόσωπα. Στο σκοτεινό προπλασμό ο ζωγράφος περιορίζει το σάρκωμα στο μέτωπο, τα ζυγωματικά, τη μύτη. Το σάρκωμα, ελάχιστα φωτεινό, μοιάζει σχεδόν ακαθόριστο. Η μύτη, τα μάτια, καθώς και οι ρυτίδες, π.χ. στους ιεράρχες, τονίζονται ισχυρά με έντονες λευκές πινελιές που αποδίδουν τα χαρακτηριστικά του προσώπου με τρόπο που θυμίζει τεχνική φορητής εικόνας (Πίν. 114 α). Πρόκειται δηλαδή για τεχνική που καταργεί σχεδόν το περίγραμμα και τη σταθερή γραμμή των χαρακτηριστικών του προσώπου δίνοντας μόλις διαγραφόμενα, σχεδόν ακαθόριστα χαρακτηριστικά, αποτέλεσμα, όπως φαίνεται, παρατηρητικότητας και σοβαρής θητείας στο είδος αυτό της τεχνικής.

Τοιχογραφίες στο ίδιο πνεύμα, στα Δωδεκάνησα, βρίσκουμε στον Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη στον Έμπολα της Καλύμνου (14ος αι.)[50], και ιδίως στην παράσταση της Βαϊοφόρου (Πίν. 114 β). Το πρόσωπο του Χριστού θυμίζει αυτό της Εις Άδου Καθόδου της Χάλκης (Πίν. 115 α), ενώ τα στρογγυλά, παχουλά πρόσωπα του πλήθους εκείνα των αγγέλων από τη Βάπτιση της Χάλκης (Πίν. 115 β) και των δύο γυναικών από τη Σταύρωση (Πίν. 116). Σαφείς ομοιότητες εξάλλου έχουν οι τοιχογραφίες του Αγίου Ζαχαρία με αυτές των Αγίων

50. Αδημοσίευτη.

Θεοδώρων στον Αρχάγγελο της Ρόδου[51], μνημείο χρονολογημένο με επιγραφή στο 1372, καθώς και με τον Άγιο Γεώργιο Παχυμαχιώτη στη Λίνδο, χρονολογημένο επίσης με επιγραφή στο 1394-1395[52]. Με βάση τα στοιχεία αυτά θα χρονολογούσαμε τις τοιχογραφίες στο 1350-1400, εποχή γενικά εκλεκτικισμού και αναδρομών στην τέχνη, που εκφράζεται ανάμεσα στα άλλα με την προτίμηση σκοτεινότερων χρωματικών τόνων και την ποικιλία στους τρόπους της πλαστικής απόδοσης της σάρκας.

Με δεδομένη την κλασικότερη τάση των χρόνων των Παλαιολόγων που αντιπροσωπεύουν οι τοιχογραφίες της Χάλκης, θα μπορούσαν να συγκριθούν ως προς τα επί μέρους τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τόσο με την εικόνα της Σταύρωσης από τον Ελκόμενο Μονεμβασίας[53] στο πλάσιμο του προσώπου και στην απόδοση των λεπτομερειών, όσο και με τη χαμένη εικόνα του Ιωάννη Θεολόγου που βρισκόταν στη Ζάκυνθο[54], έργα και τα δύο του β΄ μισού του 14ου αιώνα. Συγκρίνοντας για παράδειγμα τον Ιωάννη το Θεολόγο με τον ιεράρχη Βασίλειο (Π ί ν. 104 β), θα δούμε ότι η τεχνική κατά βάση είναι η ίδια, ακόμα και οι λεπτές λευκές γραμμές στο πρόσωπο της εικόνας έχουν αντικατασταθεί στην τοιχογραφία από λευκές πινελιές στις ρυτίδες γύρω από τα μάτια, στην ακμή της μύτης και το μέτωπο. Συγγένειες διαπιστώνονται και με άλλα τοιχογραφημένα σύνολα αυτής της περιόδου, αλλά, στις περισσότερες περιπτώσεις, όχι μεγαλύτερες από όσες επιβάλλει η ενότητα του ύφους μιας εποχής.

Συγκεφαλαιώνοντας θα πρέπει να τονισθεί ότι, ενώ η εικονογραφία, συντηρητική, χωρίς δημιουργικότητα, σχεδόν αρχαΐζουσα, επιστρέφει σε παλιά πρότυπα και δεν κρατάει σχεδόν τίποτα από τις παλαιολόγειες κατακτήσεις φέρνοντας μας στα όρια προγενέστερης τέχνης, η τεχνοτροπία δείχνει εκλεκτικισμό, ωριμότητα και λεπτή επεξεργασία, πράγμα που μας οδηγεί στον προχωρημένο 14ο αιώνα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

51. Η. Κόλλιας, ΑΑΑ VI (1973), Εικ. 2.

52. Ό.π., Εικ. 3.

53. Α. Ξυγγόπουλος, Η εικών της Σταυρώσεως εις τον ναόν του Ελκομένου Μονεμβασίας, Πελοποννησιακά 1 (1955), σ. 23-49 και Κατάλογος έκθεσης για τα 100 χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, πίν. 8.

54. Α. Ξυγγόπουλος, Η παλαιολόγειος παράδοσις εις την μετά την άλωσιν ζωγραφικήν. Εξ αφορμής μίας απολεσθείσης βυζαντινής εικόνος της Ζακύνθου, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄- τ. Β', (1960-1961), πίν. 37.

Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΗ ΣΠΗΛΙΑ ΕΟΡΔΑΙΑΣ*

(Σχέδ. 1-14· Πίν. 117-132)

Η Σπηλιά είναι μικρό χωριό στους δυτικούς πρόποδες ενός λόφου του Βερμίου της σύγχρονης επαρχίας Εορδαίας του Νομού Κοζάνης, ολόκληρη η έκταση της οποίας ανήκει στην αρχαία Εορδαία (Σχέδ. 1). Βορειοανατολικά του χωριού και στα ριζά του μικρού λόφου με επιφανειακά ευρήματα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μακεδονικός τάφος (Πίν. 117 α-β), ο πρώτος στο χώρο της Άνω Μακεδονίας. Είναι διθάλαμος με διαστάσεις, στο εσωτερικό, πλ. 3,36, συνολ. μήκ. 6,52 και μήκ. νεκρικού θαλάμου 4,12 μ. Έχει πρόσοψη δωρικού ρυθμού: τέσσερις ημικίονες, που φέρουν ραβδώσεις μόνο στο πάνω τμήμα τους, αποτελούν τα εικονικά στηρίγματα του θριγκού, που αποτελείται από οκτώ τρίγλυφα και επτά μετόπες. Το ελεύθερο αέτωμα κρύβει την καμάρα που καλύπτει ενιαία τους δύο χώρους. Ανάμεσα στους δωρικούς ημικίονες υπάρχουν ανάγλυφες ασπίδες με γραπτή διακόσμηση. Αντίθετα με την πρόσοψη, η γραπτή διακόσμηση λείπει εντελώς από το εσωτερικό. Ο τάφος παρέμεινε ασύλητος[1] κατά την αρχαιότητα, αλλά διαταράχθηκε από το σύγχρονο λαθρανασκαφέα που τον εντόπισε.

Το εσωτερικό του τάφου δέχθηκε πρώτα τις επιπτώσεις της λεηλασίας του θησαυροθήρα, ο οποίος, διαθέτοντας μάλιστα και τον ανάλογο ανιχνευτή, ήταν τόσο πεπεισμένος ότι υπάρχει χρυσός, ώστε δεν αρκέστηκε σε απλή έρευνα με τα χέρια, αλλά χρησιμοποιώντας κασμάδες κατέστρεψε τα πάντα. Διέλυσε τους σκελετούς, μετακίνησε και έσπασε πολλά κτερίσματα και αφού ξέθαψε όλα τα καρφιά, δεν απογοητεύτηκε και ξεκίνησε με μηχανικό εκσκαφέα το ξήλωμα της πρόσοψης στο σημείο όπου, σύμφωνα με τα λόγια του, «ο ανιχνευτής βαρούσε σαν τρελός».

Διαπιστώσαμε ότι στο νεκρικό θάλαμο υπήρχαν δύο χτιστές κατασκευές (Σχέδ. 2· Πίν. 118 α-β). Η μία κατά μήκος της δυτικής μακριάς πλευράς και η δεύτερη στην απέναντι της εισόδου βόρεια πλευρά. Ήταν κατασκευασμένες από άψητα πλιθιά που τοποθετήθηκαν

* Το κείμενο που ακολουθεί περιλαμβάνει την εξέταση των ταφών και των κτερισμάτων του τάφου. Η μελέτη της αρχιτεκτονικής του μορφής δημοσιεύθηκε στα Πρακτικά της Α΄ Αρχαιολογικής Συνάντησης στη Θεσσαλονίκη, Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 1 (1987), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 23-36. Για τη σχεδιαστική απόδοση των ευρημάτων ευχαριστώ θερμά τον αρχιτέκτονα Νίκο Σφήκα και για τις φωτογραφίες των αντικειμένων το φωτογράφο Εμμ. Στεφανίδη.

1. Ασύλητοι μακεδονικοί τάφοι έχουν εντοπιστεί τέσσερις μέχρι σήμερα: 1. Ο τάφος Δίου Π-Καρύτσας, Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1955, σ. 151 κ.ε., Β. Gossel, Makedonische Kammergräber, 1980, σ. 125 κ.ε., με φτωχά κτερίσματα. 2. Ο τάφος του Φιλίππου στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα, Οι βασιλικοί τάφοι Αθήνα 1984, σ. 96 κ.ε. 3. Ο τάφος του Πρίγκηπα, στην ίδια Τούμπα, Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 198 κ.ε. και 4. Ο μακεδονικός τάφος σε τύμβο στις Αλυκές Κίτρους Πιερίας, που ανασκάφηκε το 1984, Μ. Μπέσιος, Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, 1986, σ. 57.

πάνω σε υπόστρωμα από αργές και γωνιασμένες πέτρες[2]. Οι επιφάνειες των τοίχων του θαλάμου πάνω στις οποίες προσαρμόστηκαν, παρατηρήσαμε ότι έφεραν ενιαία τις στρώσεις των κονιαμάτων μέχρι το δάπεδο και το συμπέρασμα που συνάγεται εύκολα είναι ότι το χτίσιμό τους έπεται. Οι νεκρικές αυτές κατασκευές έφεραν επίχρισμα από υπόλευκο κονίαμα που διασώθηκε στις κάθετες μακριές πλευρές. Οι διαστάσεις τους μπορούν μόνο κατά προσέγγιση να υπολογιστούν. Μεταξύ του τοίχου αριστερά του θυραίου ανοίγματος και της κλίνης[3] στη δυτική πλευρά υπολογίσαμε ότι μεσολαβεί κενός χώρος μήκους 1 μ. περίπου. Το μήκος της φτάνει το 1,90, το πλάτος με βεβαιότητα 0,90 και το σωζόμενο ύψος 0,50 μ. Στη γωνία μεταξύ της κλίνης στη δυτική πλευρά, πάνω στην οποία υπήρξαν διαλυμένα οστά, σιδερένια καρφιά και αντικείμενα, και της δεύτερης χτιστής κατασκευής στη βόρεια πλευρά δημιουργούνταν κενός χώρος, αφού εδώ, παρόλο το χώμα, τα μετακινημένα ευρήματα-κτερίσματα, διαλυμένα οστά και φυσικοί αστράγαλοι, ήταν πεσμένα σε αρκετό βάθος. Είχε σαφώς μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος και το μήκος της υπολογίστηκε σε 1 μ. περίπου· απείχε από τη βορειοανατολική γωνία, όσο και από τη βορειοδυτική. Στη διαπίστωση πως η χτιστή κατασκευή της βόρειας πλευράς ήταν βαθμιδωτή οδηγηθήκαμε από την παρατήρηση ότι το υπόλευκο κονίαμα διατηρούνταν σε δύο επάλληλες κάθετες επιφάνειες στη νότια μακριά πλευρά, σε απόσταση 0,60 μ. από το βόρειο τοίχο και χαμηλότερα μόλις 0,17 μ. από το δάπεδο και σε απόσταση 0,90 μ. από τον ίδιο τοίχο. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την έλλειψη οστών και μικρών κτερισμάτων, το μικρό μήκος και το μεγάλο σωζόμενο ύψος μας επιτρέπουν να την ερμηνεύσουμε ως τράπεζα μάλλον παρά ως κλίνη. Πάνω της, ελάχιστα μετακινημένο, υπήρχε το πιθοειδές αγγείο με καύση[4] (Σχέδ. 2, το 28· Πίν. 119 α-β), ενώ το αριθ. 54, δεύτερο πιθοειδές με καύση επίσης, μετακινήθηκε από εκεί, σύμφωνα με τη μαρτυρία του υποδείξαντος.

Ταφές και μάλιστα περισσοτέρων του ενός ατόμου υπήρχαν πάνω στο δάπεδο κατά μήκος της ανατολικής μακριάς πλευράς (Πίν. 120 α). Η ύπαρξη και εδώ σιδερένιων καρφιών, μερικά έσωζαν και υπολείμματα ξύλου, δηλώνει ότι οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι πάνω σε φορεία.

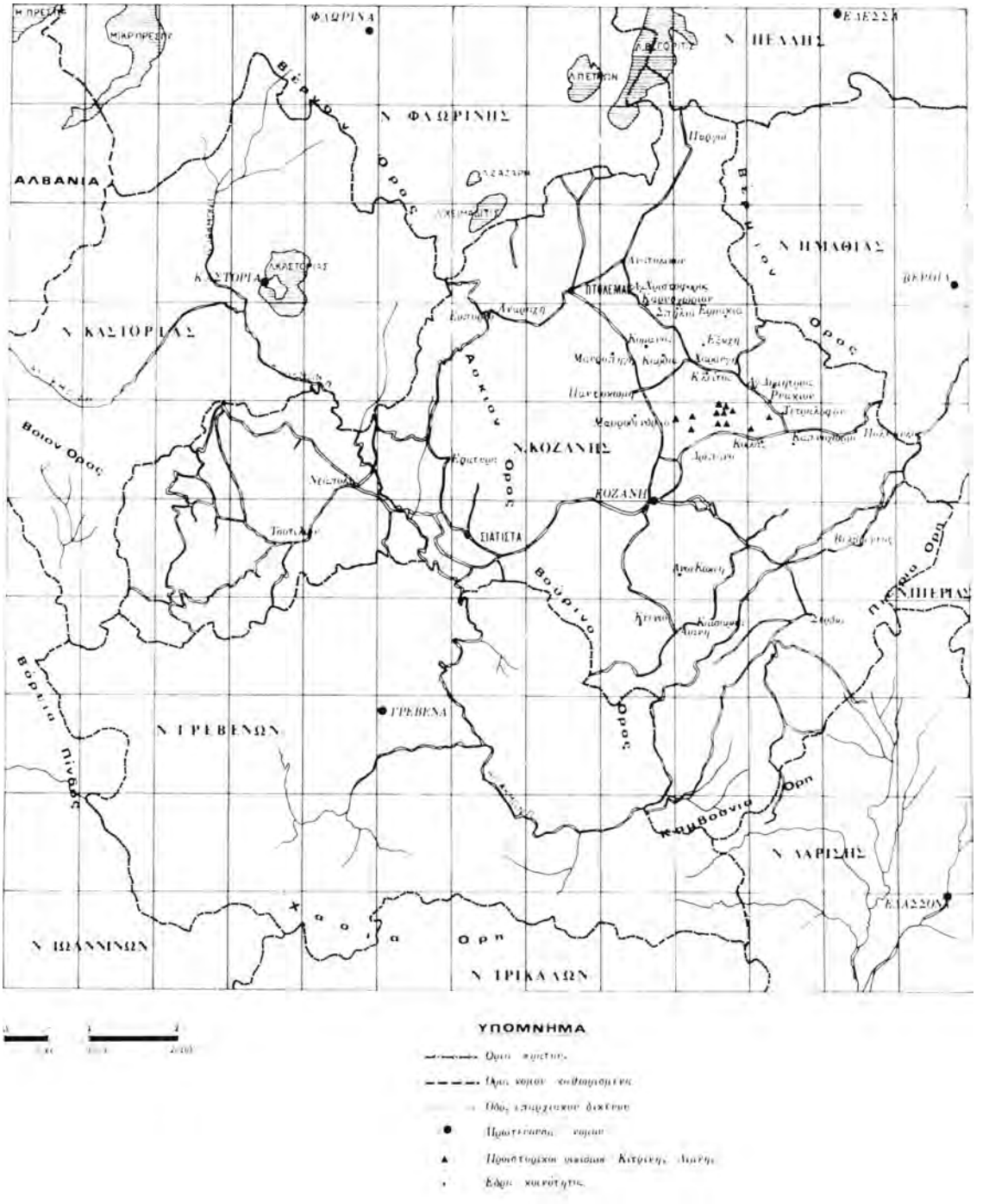
Με τη λεηλασία που υπέστη ο τάφος είναι αβέβαιος ο διαχωρισμός και η απόδοση πολλών κτερισμάτων σε συγκεκριμένες ταφές. Τα έξι μεγάλα αγγεία, τρεις οινοχόες-λάγηνοι, μεγάλο μυροδοχείο και δύο αμφορείς, που βρίσκονταν αριστερά του θυραίου ανοίγματος (Σχέδ. 2, τα 4-9· Πίν. 120 β), όπως δείχνει το ίζημα που κάλυπτε τη μία πλευρά τους και που δηλώνει την ελεύθερη επιφάνεια, πρέπει να αποσπάστηκαν από τη χτιστή τράπεζα της βόρειας πλευράς. Η μαρτυρία του λαθρανασκαφέα δεν ήταν ξεκάθαρη, αλλά παρόμοιο ίζημα κάλυπτε και το αμετακίνητο με καύση πιθοειδές αγγείο. Για τους αμφορείς ΒΕ 1832, 1834, 1835, 1836, 1837 που συναποτελέσθηκαν από κομμάτια που βρέθηκαν ριγμένα σε διάφορα σημεία του εσωτερικού[5], είναι ακόμα πιο δύσκολο να υποθέσουμε την αρχική τους

2. Κλίνες από άψητα πλιθιά επιχρισμένα με άσπρο κονίαμα αναφέρονται και στον ασύλητο μακεδονικό τάφο Κίτρους Πιερίας, Μ. Μπέσιος, ό.π., σ. 57.

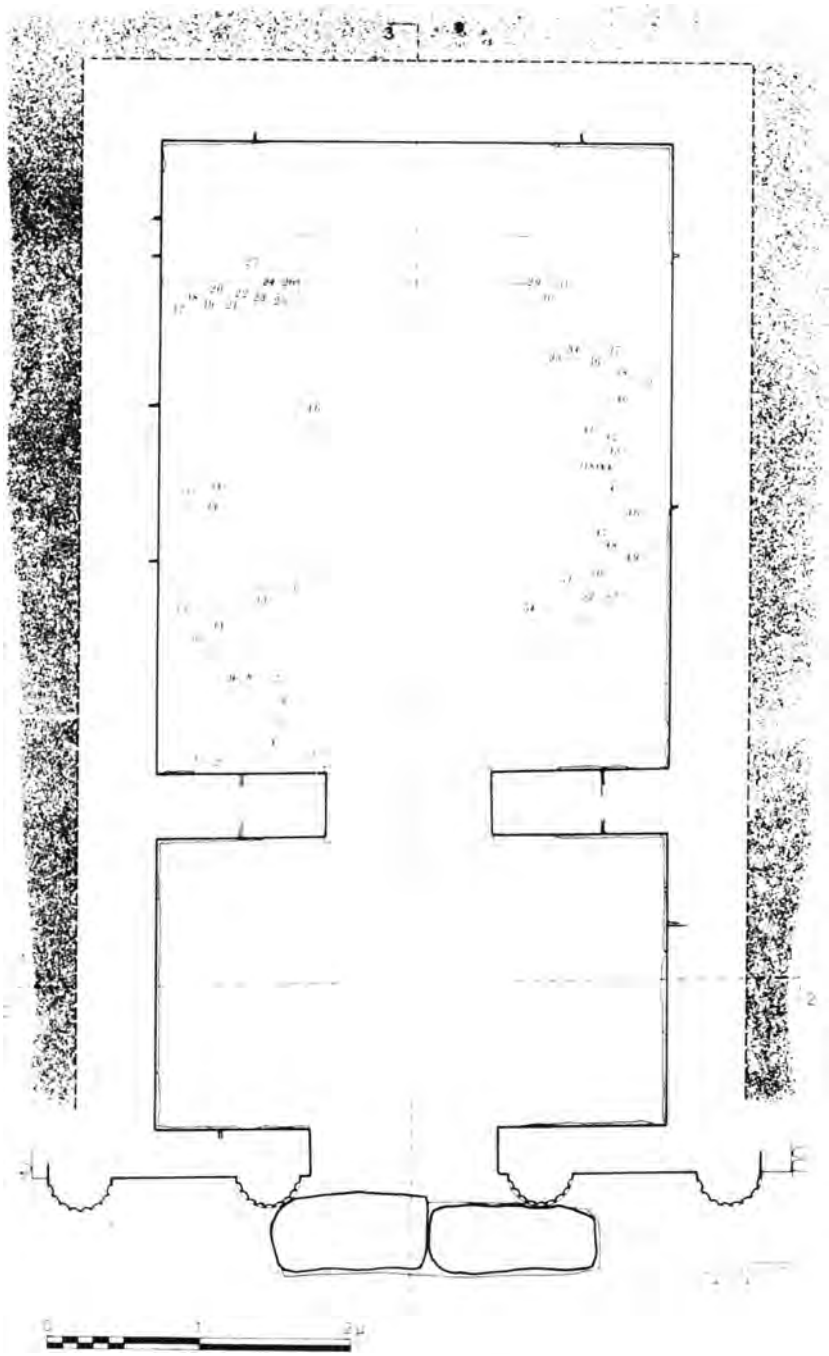
3. Για τη διάταξη και τον αριθμό των κλινών στους μακεδονικούς τάφους βλ. Δ. Παντερμαλής, Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, Μακεδονικά 12 (1972), σ. 173-175. B. Gossel, ό.π., σ. 56-59.

4. Πρβλ. χτιστή τράπεζα με κοιλότητα για τεφροδόχο αγγείο στον τάφο του Πρίγκηπα στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 202, εικ. 165. Για βαθμίδες προσφορών, έδρανα και τράπεζες στους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας (διδακτορική διατριβή), 1987, σ. 90, 91-92, 95.

5. Ο λαθρανασκαφέας επιδόθηκε στο σπάσιμο των κλειστών αγγείων, γιατί πίστευε ότι περιείχαν πολύ-

Σχέδ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής.

Σχέδ. 2. Η κάτοψη του τάφου.

θέση. Με παρόμοιο τρόπο συγκολλήθηκαν τα μυροδοχεία ΒΕ 1829, 1830 και το γυάλινο ΒΕ 886. Τρία αντικείμενα παρέδωσε ο ίδιος ο λαθρανασκαφέας: το ειδώλιο ΒΕ 1870, το λύχνο ΒΕ 1818 και το μυροδοχείο ΒΕ 1831. Ο δίωτος κάνθαρος ΒΕ 1862 περισυνελέγη από τα χώματα του προθαλάμου, ενώ το χάλκινο νόμισμα ΒΕ 1885 με τον καθαρισμό του θαλάμου. Τα δύο χάλκινα νομίσματα του τάφου αριθ. 16 και αριθ. 58 βρέθηκαν επίσης σε ανασκαμμένα χώματα. Ενδεικτικό της διάλυσης των ταφών είναι το γεγονός ότι το κεφάλι ειδωλίου αριθ. 44, που βρέθηκε στην ανατολική πλευρά, ανήκε στο σώμα ειδωλίου αριθ. 18 της κλίνης στη δυτική πλευρά. Ωστόσο η απόδοση των ειδωλίων ως κτερισμάτων της γυναικείας ταφής της δυτικής κλίνης μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη, όπως, αντίστοιχα, οι στλεγγίδες της ανατολικής πλευράς, μία μάλιστα από αυτές, η αριθ. ΒΕ 1877, διατηρήθηκε μέχρι την ανασκαφή του τάφου κρεμασμένη από καρφί στον τοίχο (Π ί ν. 120 γ).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Παραθέτουμε τον κατάλογο των κτερισμάτων κατά ενότητες.

ΠΗΛΙΝΑ

Λυχνάρια

1. ΒΕ Κοζάνης 1817 (Σ χ έ δ. 2, το 43) στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 121 α).

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο με σπασμένη την υπερυψωμένη πάνω από την οπή πληρώσεως λαβή. Ύψ. 0,026, μήκ. 0,09, πλ. 0,06, διάμ. βάσης 0,037 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/6-6/8 (για τα χρώματα χρησιμοποιήθηκε το Munsel, Soil Color Charts, 1975), επίχρισμα καστανόμαυρο, ελάχιστα απολεπισμένο, πιό μελανό από τη χρήση στο μυκτήρα.

Σώμα με καμπύλη κατατομή, χωρίς ιδιαίτερα διαμορφωμένη βάση με σχεδόν επίπεδη την κάτω επιφάνεια. Γύρω από την οπή πληρώσεως ρηχό αυλάκι, η απόληξη του μυκτήρα καμπύλη.

Μπορούμε να το κατατάξουμε στον τύπο ΙΧ της Κορίνθου[6], ο οποίος, όπως γνωρίζουμε πλέον από τη μελέτη ανασκαφικών συνόλων του βορειοελλαδικού χώρου, επιβιώνει μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[7]. Για τη λαβή πρβλ. το Π 2483, Κ. Τζαναβάρη, Λαξευτός Τάφος Καλλιθέας Βέροιας, Μακεδονικά 23 (1983), σ. 252, 253, αριθ. 1, εικ. 4.

2. ΒΕ Κοζάνης 1818 (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 121 β). Παραδόθηκε από το λαθρανασκαφέα. Λυχνάρι κατασκευασμένο με μήτρα. Λείπει η λαβή.

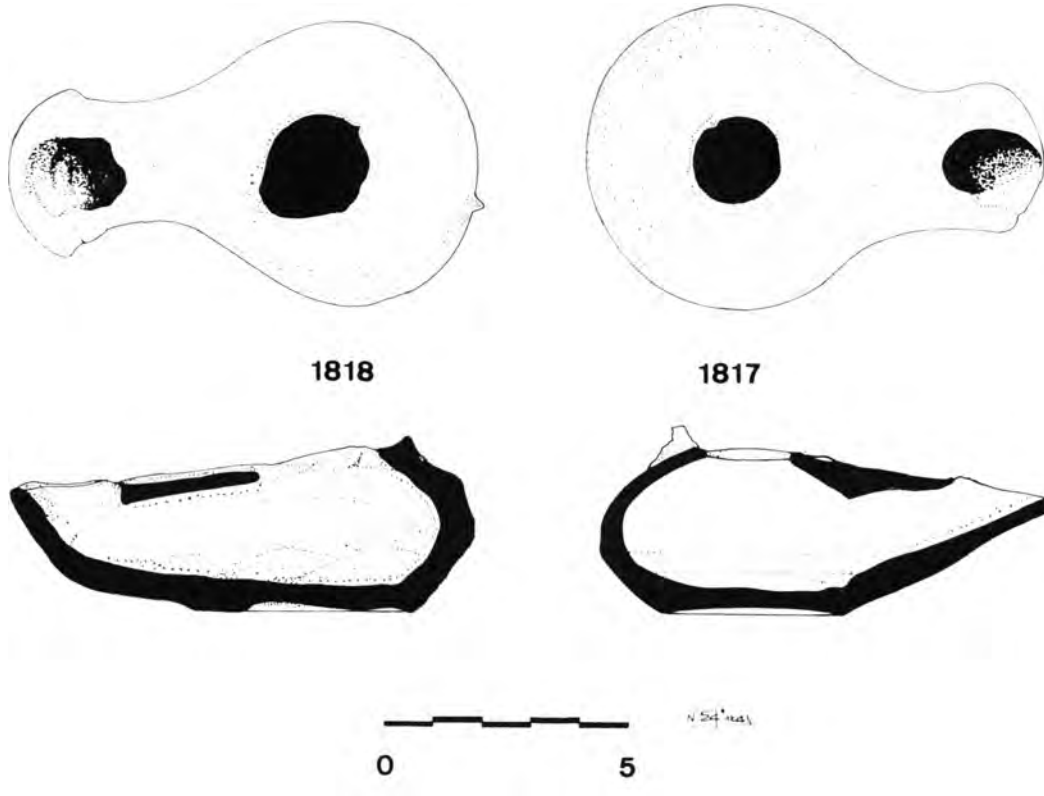
Ύψ. 0,034, πλ. 0,098, διάμ. βάσης 0,03 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 10YR6/8, επίχρισμα εντελώς απολεπισμένο.

τιμα αντικείμενα. Κατά την ομολογία του, παραιτήθηκε, όταν αντίκρυσε τα καμένα οστά του τεφροδόχου αγγείου και «φρίχτηκε», δηλαδή κατατρόμαξε.

6. O. Broneer, Terracotta Lamps, Corinth IV, II, 1930, σ. 47 κ.ε.

7. Στη Βέροια, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, 1980, σ. 135-136, πρβλ. Π 1384, Π 1385, σ. 53, 82, πίν. 21, 23 και Πέλλα, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 343-344, πρβλ. και αριθ. 378, σ. 288-289, σχέδ. 61, με υποτυπώδη βάση και καμπύλο περίγραμμα.

Σχέδ. 3. Λυχνάρια.

Χωρίς ιδιαίτερη βάση, ελαφρά κοίλη στο κάτω μέρος, σώμα με ελαφρά γωνιώδη κατατομή. Ο μυκτήρας, στρογγυλός στην απόληξή του, φέρει έντονα ίχνη καύσης. Σε θέση αντίστοιχη με το μυκτήρα διακρίνονται ίχνη ταινιωτής υπερυψωμένης λαβής.

Το δεύτερο λυχνάρι του τάφου της σπηλιάς μπορεί να συγκριθεί με τα λυχνάρια του τύπου XVIII της Κορίνθου[8] με χρονολόγηση λίγο πριν από τα μέσα του 2ου και μέχρι τον 5ο αι. π.Χ., αλλά και με την ομάδα λυχναριών Π 1282, Π 1457, Π 1452, Π 1285, Π 2113 από τους τάφους της Βέροιας χωρίς έντυπη διακόσμηση[9], που χρονολογούνται στα μέσα του 2 αι. π.Χ.

Μυροδοχεία

Τα μυροδοχεία, κοινότατο κτέρισμα των ελληνιστικών ταφών[10], αντιπροσωπεύονται με δεκατρία παραδείγματα, που μπορούν να καταταγούν, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους, σε τρεις κύριες ομάδες.

8. Ο. Broneer, ό.π., σ. 61 κ.ε. Για την εμφάνιση ήδη από τον 3ο αι. π.Χ. και την εξέλιξη των λυχναριών από μήτρες βλ. I. Scheibler, Kerameikos XI, 1976, σ. 64 κ.ε.

9. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 139, όπου συνδέονται με λυχνάρια του τύπου XVIII, αλλά μιμούνται τα τροχήλατα του τύπου XII. Πρβλ. επίσης αριθ. 29, 131 και 370 από Πέλλα, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 158-159, 198-199, 285-286 και 346, με χρονολόγηση στα μέσα ή τις αρχές του γ΄ τετάρτου του 2ου αι. π.Χ.

10. Για το βορειοελλαδικό χώρο, αλλά και γενικά, βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 123-129,

Α΄ ομάδα

Περιλαμβάνει έξι ατρακτόσχημα μυροδοχεία με κοινά χαρακτηριστικά το επίμηκες ατρακτόσχημο σώμα, το σχετικά ψηλό πόδι με τον ψηλότερο λαιμό, την κωνική, εκτός του τελευταίου, βάση, που χωρίζεται από το πόδι με αυλάκι και το χείλος με κρεμαστή απόληξη[11].

3. ΒΕ Κοζάνης 1820 (Σχέδ. 2, το 20), από το χώρο της κλίνης στη δυτική πλευρά. Μυροδοχείο με μικρό σπάσιμο στο παραμορφωμένο χείλος (Πίν. 121 γ, το α).

Ύψ. 0,231, διάμ. βάσης 0,025, μέγ. διάμ. χείλους 0,036 μ.

Πηλός ρόδινος, 7.5YR7/4, επίχρισμα γκρίζο.

Ο λαιμός συμπιεσμένος στο πάνω μέρος. Στο σώμα, και ιδιαίτερα στο πάνω μισό του λαιμού, διακρίνονται λεπτές γραμμές από τον τροχό. Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί Τάφοι Βεροίας, 1980, Π 1467, σ. 78, 126, πίν. 53 (λίγο μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.).

4. ΒΕ Κοζάνης 1821 (Σχέδ. 2, το 21) από το χώρο της κλίνης στη δυτική πλευρά. Μυροδοχείο ακέραιο (Σχέδ. 4· Πίν. 121 γ, το β).

Ύψ. 0,265, διάμ. βάσης 0,31, διάμ. χείλους 0,03 μ.

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5YR6/4, επίχρισμα καστανό, πιο σκούρο στο κάτω μέρος, διακόσμηση από τρεις υπόλευκες γραμμές.

Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1251, σ. 20, 26, 126, πίν. 10 (λίγο μετά τα μέσα 2ου αι. π.Χ.). U. Knigge, Der Südhügel, Kerameikos IX, 1976, σ. 187, πίν. 96 Ε 101, 1 (2ος αι. π.Χ.).

5. ΒΕ Κοζάνης 1822 (Σχέδ. 2, το 22), από το χώρο της κλίνης στη δυτική πλευρά. Μυροδοχείο ακέραιο (Πίν. 121 γ, το γ).

Ύψ. 0,24, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. χείλους 0,034 μ.

Πηλός ρόδινος, 5YR7/4, επίχρισμα παρόμοιο. Στο χώμα λεπτές γραμμές από τον τροχό και στο λαιμό επάλληλες ταινιωτές επιφάνειες.

Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1402, σ. 56 126, πίν. 26, Π 1465, σ. 78, πίν. 53 (λίγο μετά τα μέσα 2ου αι. π.Χ.). U. Knigge, Kerameikos IX, 1976, σ. 187, πίν. 96 αριθ. Ε 102, 2 (2ος αι. π.Χ.). Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, 1987, αριθ. 192, 227, πίν. 62 α, σχέδ. 30 (αρχές β΄ μισού 2ου αι. π.Χ.).

Τα υπόλοιπα τρία μυροδοχεία της ομάδας περισυλλέχτηκαν από την ανατολική μακριά πλευρά του τάφου.

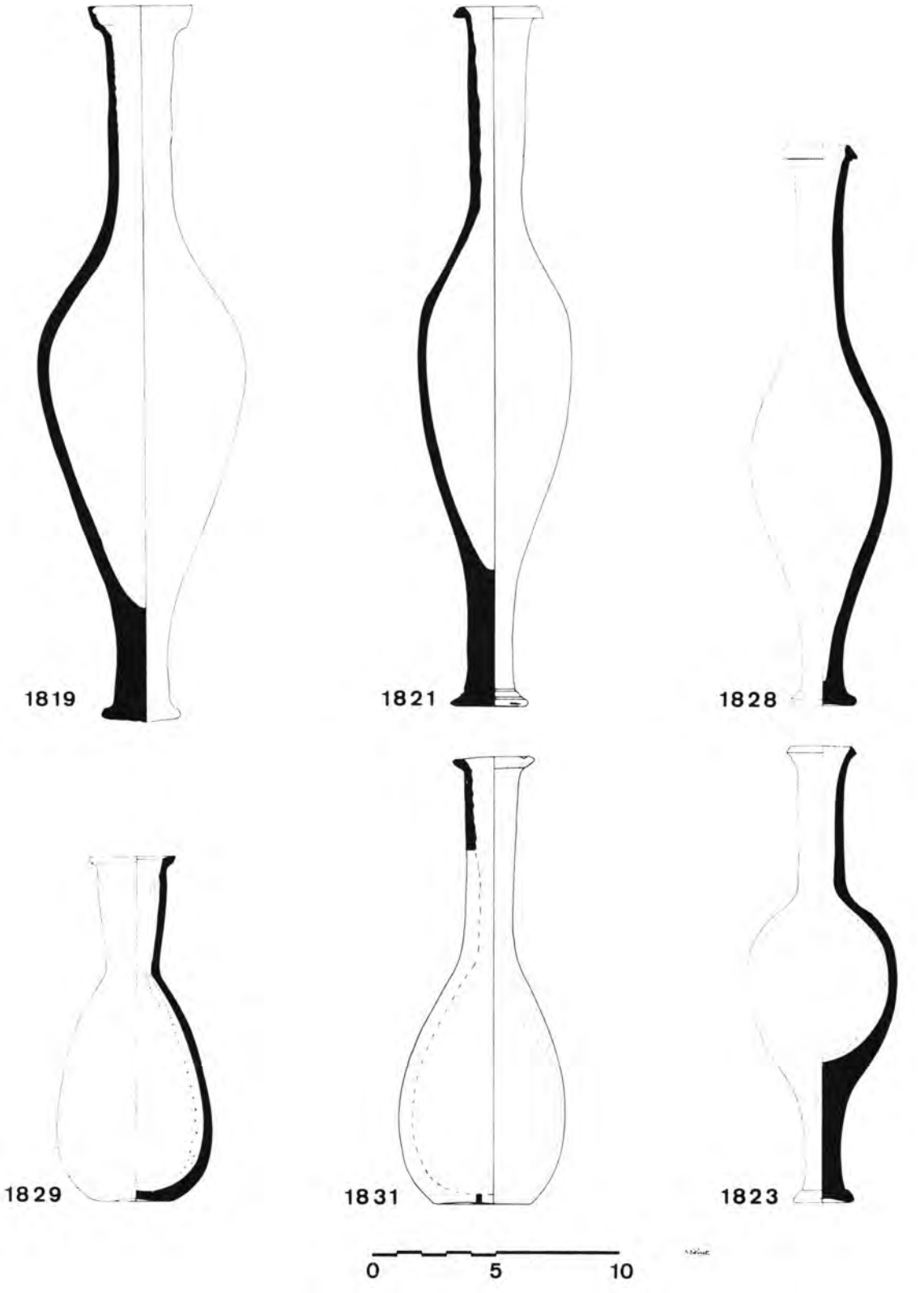
6. ΒΕ Κοζάνης 1826 (Σχέδ. 2, το 41).

Μυροδοχείο σπασμένο, προφανώς από το λαθρανασκαφέα, και συγκολλημένο (Πίν. 122 γ, το δ). Λείπουν το χείλος κατά τα δύο τρίτα και μικρά τμήματα στη βάση και την κοιλιά.

Ύψ. 0,252, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. χείλους 0,032 μ.

όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία (για την εξέλιξη του σχήματος Η. Thompson, Hesperia III (1934), σ. 472-474, P. Hellström, Labraunda II, 1, σ. 23-27, για τη χρήση Ph. Bruneau, BCH 94 (1970), σ. 437-531. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 346-351. Βλ. επίσης Κ. Τσάκος, Ελληνιστικοί Τάφοι στη Σάμο, ΑΔ 32 (1977): Μελέτες, σ. 409-413, Ι. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί Τάφοι της Πάτρας, ΑΔ 33 (1978): Μελέτες, σ. 378-383.

11. Για τον ορισμό του χείλους ακολουθούμε τους χαρακτηρισμούς «λοξότμητο» και «με κρεμαστή απόληξη», όπως αυτοί δίνονται από τη Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 364, σημ. 187.

Σχέδ. 4. Μυροδοχεία.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/6, επίχρισμα καστανόμαυρο, αμελές με πινελιές στο κάτω μέρος, διακόσμηση από τρεις υπόλευκες γραμμές.

Όμοιο με το αριθ. Κατ. 4. Πρβλ. επίσης Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., αριθ. 182, 218, 307, 349 πίν. 63 α (αρχὲς β΄ μισού 2ου αι. π.Χ.).

7. ΒΕ Κοζάνης 1827 (Σχέδ. 2, το 45).

Μυροδοχείο ακέραιο (Πίν. 121 γ, το ε).

Ύψ. 0,193, διάμ. βάσης 0,027, διάμ. χείλους 0,03 μ.

Πηλός γκρίζος, ρόδινος, 7.5YR7/2, επίχρισμα παρόμοιο, απολεπισμένο στην επιφάνεια που ακουμπούσε, διακόσμηση από τρεις υπόλευκες γραμμές.

Πρβλ. U. Knigge, Kerameikos IX, 1976, σ. 165, πίν. 69, 390, I HW 205 (2ος αι. π.Χ.). Α. Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 204, αριθ. 12, σχέδ. 7. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., αριθ. 162, 211, 307 πίν. 63 α, σχέδ. 30 (αρχές β΄ μισού 2ου αι. π.Χ.). Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1404, σ. 57, 126, πίν. 26 (2ος αι. π.Χ.).

8. ΒΕ Κοζάνης 1828, (Σχέδ. 2, το 51).

Μυροδοχείο ακέραιο (Σχέδ. 4· Πίν. 121 γ, το στ).

Ύψ. 0,208, διάμ. βάσης 0,028 διάμ. χείλους 0,033 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/6, επίχρισμα καστανοκόκκινο, πιο έντονο στο κάτω μισό σώμα περίπου.

Διαφέρει από τα υπόλοιπα της ομάδας στο καλό πλάσιμο του σώματος με τη λειασμένη επιφάνεια και στη βάση.

Πρβλ. Α. Χρυσοστόμου, ό.π., 205, αριθ. 16, 17 σχέδ. 8. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., αριθ. 258, 242, πίν. 80 β, σχέδ. 37, αριθ. 365, 2683, σχέδ. 57. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1245, σ. 35, 126, πίν. 10, Π 1252, σ. 20, 36, 126, πίν. 10, Π 1462, σ. 77, 126, πίν. 53, σχέδ. 17.

Όπως φαίνεται από τις επί μέρους συγκρίσεις, τα μυροδοχεία της Α΄ ομάδας μπορούν να τοποθετηθούν χρονολογικά στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Β΄ ομάδα

Περιλαμβάνει τέσσερα μυροδοχεία με κοινό γνώρισμα την έντονη καμπύλη της κοιλιάς, ενώ τα τρία τελευταία, από κοκκινωπό όχι καθαρό πηλό, έχουν περισσότερα κοινά στοιχεία, όπως βάση δισκόμορφη, πόδι σχετικά ψηλό, κοιλιά διογκωμένη, σχεδόν σφαιρική, τονισμένο ώμο, λαιμό ψηλότερο από το πόδι και χείλος λοξότμητο.

9. ΒΕ Κοζάνης 1819 (Σχέδ. 2, το 23), στο χώρο της κλίνης στη δυτική πλευρά.

Μυροδοχείο ακέραιο (Σχέδ. 4· Πίν. 121 ε) το μεγαλύτερο της ομάδας.

Ύψ. 0,272, διάμ. βάσης 0,034, διάμ. χείλους 0,042 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 7.5YR6/6, επίχρισμα γκριζόμαυρο.

Βάση δισκόμορφη, ελαφρά κωνική, σώμα ευρύ με έντονο καμπύλο περίγραμμα, λαιμός ψηλός. Το χείλος διαμορφώνεται σε πλατιά υπερυψωμένη σχεδόν καλυκωτή απόληξη, που εξέχει από το συνεχές περίγραμμα του λαιμού και διαφοροποιείται εντελώς από των υπόλοιπων μυροδοχείων του τάφου, αλλά και από κάθε άλλο γνωστό σε μας παράδειγμα. Στο σώμα διακρίνονται δακτυλίδια από τον τροχό και κάτω λευκή γραμμή.

Μπορεί να συγκριθεί με τα μυροδοχεία Π 1244, Π 1469 (Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 35, 125, σχέδ. 17, πίν. 10, σ. 78, 126, πίν. 53, αντίστοιχα) από τη Βέροια (λίγο μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.) και με το μυροδοχείο πάλι από τη Βέροια (Μ. Ανδρόνικος, Ελληνιστικός Τάφος Βέροιας, ΑΕ 1955, σ. 34, εικ. 16, αριθ. 12), καθώς και με το επίσης μεγάλο μυρο-

δοχείο από την Πέλλα (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 170, 350, αριθ. 60 πίν. 12 β, αρχές β΄ μισού 2ου αι. π.Χ.).

10. ΒΕ Κοζάνης 1823 (Σχέδ. 1, το 26), από το χώρο της κλίνης στη δυτική πλευρά.

Μυροδοχείο ακέραιο με συγκολλημένο το λαιμό. (Σχέδ. 4· Πίν. 121 δ, το α).

Ύψ. 0,185, διάμ. βάσης 0,025, διάμ. χείλους 0,028 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 2,5YR6/8, επίχρισμα παρόμοιο διακρίνεται στη βάση και στο κάτω μέρος του αγγείου.

11. ΒΕ Κοζάνης 1824 (Σχέδ. 2, το 25), από το χώρο της κλίνης στη δυτική πλευρά.

Μυροδοχείο ακέραιο (Πίν. 121 δ, το β).

Ύψ. 0,185, διάμ. βάσης 0,24, μεγ. διάμ. 0,03 μ.

Πηλός κοκκινωπός, 5YR7/6, με επίχρισμα σκούρο καστανό απολεπισμένο στη μισή κατά μήκος επιφάνεια.

Έχει το ίδιο ύψος με το προηγούμενο, αλλά χαμηλότερο πόδι, μικρότερη κοιλιά, ψηλότερο λαιμό και χείλος.

12. ΒΕ Κοζάνης 1825 (Σχέδ. 2, το 33), από την ανατολική πλευρά.

Μυροδοχείο με μικρό σπάσιμο στο χείλος (Πίν. 121 δ, το γ).

Ύψ. 0,165, διάμ. βάσης 0,024, μεγ. διάμ. 0,033 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 2.5YR6/8, παρόμοιο επίχρισμα απολεπισμένο στη μεγαλύτερη επιφάνεια.

Όμοιο με το προηγούμενο.

Τα τρία τελευταία μυροδοχεία της Β΄ ομάδας μπορούμε να τα παραλληλίσουμε με τα ασφαλώς χρονολογημένα στο γ΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. μυροδοχεία Π 1253-Π 1257 από την ταφή Α΄ του τάφου του οικοπέδου Σανοπούλου - Θεοδωρίδη στη Βέροια (Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 25, 38, 125, πίν. 13), καθώς και τα παρόμοια από τον τάφο του οικοπέδου Κιοσέογλου (Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 84, 90, 125, πίν. 61). Για παρόμοια από την Πέλλα με πρωιμότερες χρονολογήσεις βλ. Αν. Χρυσοστόμου, ό.π., 203, αριθ. 4, 5, 6, σχέδ. 4 (2ος αι. π.Χ.) και 204, αριθ. 8, 9, 10, 11, σχέδ. 6 (α΄ μισό 2ου αι. π.Χ.). Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 62, 350, αριθ. 40, πίν. 4 β, σχέδ. 22 (των μέσων του 2ου αι. π.Χ.).

Γ΄ ομάδα

Περιλαμβάνει τρία μυροδοχεία της κατηγορίας των βολβόσχημων[12].

13. ΒΕ Κοζάνης 1829 (Σχέδ. 4· Πίν. 122 α, το α).

Μυροδοχείο χωρίς πόδι. Συγκολλήθηκε από κομματάκια που περισυλλέχτηκαν από το δάπεδο του τάφου· συμπληρώθηκαν τμήματα του σώματος.

Ύψ. 0,14, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. χείλους 0,035 μ.

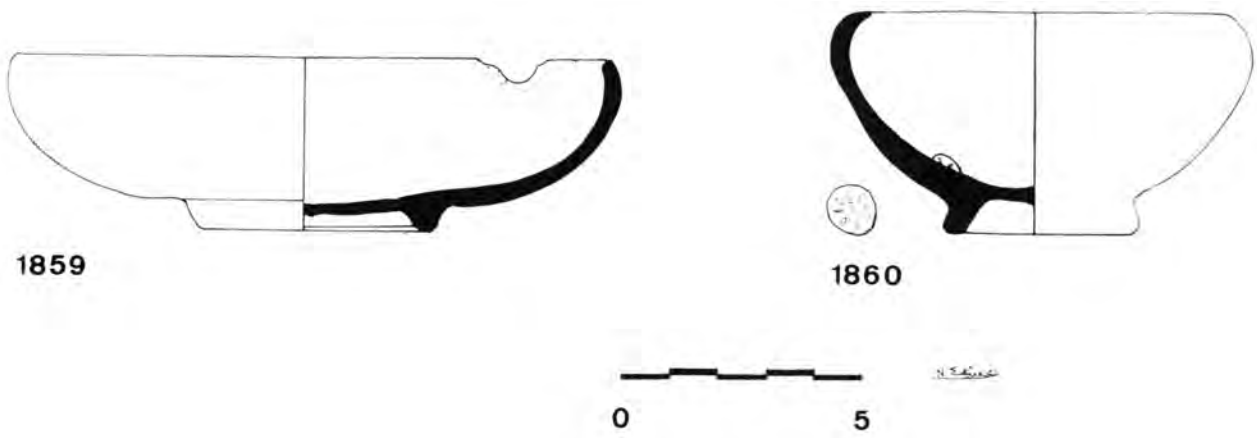
Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR 7/6, χωρίς επίχρισμα. Χαράξεις και αυλάκια από τον τροχό.

Βάση επίπεδη, σώμα επίμηκες απιόσχημο, ο λαιμός ευρύνεται προς τα πάνω, το χείλος εξέχει με επίπεδη την πάνω επιφάνεια.

14. ΒΕ Κοζάνης 1830.

Μυροδοχείο χωρίς πόδι (Πίν. 122 α, το β). Συγκολλήθηκε, όπως και τό προηγούμενο.

12. Τα bulbous unguentaria εμφανίζονται στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. βλ. L. Shear, AJA 32 (1938), σ. 485. C. W. Blegen - H. Palmer - S. R. Young, The North Cemetery, Corinth XIII, 1964, σ. 167.

Σχέδ. 5. Άωτα σκυφίδια.

Ύψ. 0,135, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. χείλους 0,033 μ.

Πηλός ρόδινος, 5YR7/6, χωρίς επίχρισμα.

Όμοιο με το προηγούμενο, με μεγαλύτερη καμπύλη στο σώμα.

Πρβλ. H. S. Robinson, Agora V, σ. 15, αριθ. 50, 31, G 97, G 98, πίν. 5. U. Knigge, Kerameikos IX, E 112, E 115, 188, πίν. 98 (1ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.). C. W. Blegen - H. Palmer - R. S. Young, Corinth XIII, σ. 505, 3, σ. 506, 5 (τελευταίο τέταρτο 1ου αι. π.Χ.). Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 36, 1-3, εικ. 23, 2.

15. ΒΕ Κοζάνης 1831. Παραδόθηκε από το λαθρανασκαφέα.

Μυροδοχείο χωρίς πόδι. (Σχέδ. 4. Πίν. 122, το γ). Συμπληρώθηκε τμήμα της βάσης και έχει απολεπιστεί το μεγαλύτερο μέρος της εξαιρετικά εύθρυπτης επιφάνειας.

Ύψ. 0,182, διάμ. βάσης 0,033, διάμ. χείλους 0,033 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 2.5YR6/6-6/8, επιφάνεια λειασμένη, αλλά χωρίς επίχρισμα όπως και τα προηγούμενα.

Όμοιο με τα προηγούμενα ως τύπος (C. W. Blegen - H. Palmer - R. S. Young, Corinrth XIII, σ. 167) με διαφορές στην ποιότητα του πηλού, στο ραδινότερο σώμα με το μακρύτερο λαιμό, και στο χείλος που εξέχει με ελαφρά κυρτή την πάνω επιφάνεια.

Πρβλ. C. W. Blegen - H. Palmer - R. S. Young, Corinth XIII, 295, 506, 2, πίν. 76, 297, 510, 3 πίν. 77 (τελευταίο τέταρτο 1ου αι. π.Χ.) U. Knigge, Kerameikos IX, 1976, σ. 188, E 110, 1, 115, 1, πίν. 98.

Σκυφίδια

Βρέθηκαν μόνο δύο άωτα σκυφίδια με χείλη που στρέφονται προς τα μέσα[13].

16. ΒΕ Κοζάνης 1859 (Σχέδ. 2, το 3) στη δυτική πλευρά εκτός της νεκρικής κλίνης.

Άωτο σκυφίδιο με μικρό σπάσιμο στο χείλος (Σχέδ. 5· Πίν. 122 β).

Ύψ. 0,036, διάμ. βάσης 0,05, διάμ. χείλους 0,125 μ.

13. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 129-130, όπου περιγράφονται οι δύο παραλλαγές και τα χαρακτηριστικά τους και δίνεται η προγενέστερη βιβλιογραφία. Μ. Ανδρόνικος, ΑΕ 1952, σ. 326 κ.ε.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος, 5YR7/6, επίχρισμα καστανόμαυρο καλύπτει εσωτερικά την επιφάνεια και εξωτερικά τη βάση και τμήμα γύρω από αυτή, ενώ γύρω από τα χείλη απλώνεται κοκκινωπό επίχρισμα.

Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, σώμα ευρύ με καμπύλο περίγραμμα και χείλη που στρέφονται ελαφρά προς τα μέσα. Ο πυθμένας ορίζεται με ρηχό αυλάκι. Στην κοίλη κάτω επιφάνεια της βάσης τρεις ακτινωτές χαράξεις.

Το σκυφίδιο με το ευρύ άνοιγμα αντιγράφει πρώιμα σχήματα του 3ου αι. π.Χ. Πρβλ. G.R. Edwards, Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VIII, III, 1975, σ. 31, αριθ. 23, πίν. 2, 43 (γύρω στο 300 π. Χ.).

17. ΒΕ Κοζάνης 1860 (Σχέδ. 2, το 11) στη δυτική πλευρά κάτω από την κλίνη.

Άωτο σκυφίδιο ακέραιο (Σχέδ. 5· Πίν. 122 γ).

Ύψ. 0,046, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. χείλους 0,075 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 10YR6/8, επίχρισμα παρόμοιο στο εσωτερικό και εξωτερικά στο χείλος κατά διαστήματα καστανόμαυρο.

Βάση δακτυλιόσχημη, κοίλη στο κάτω μέρος με μικρή απόφυση, σώμα βαθύ, ημισφαιρικό με χείλη που στρέφονται έντονα προς τα μέσα. Στο εσωτερικό εμπίεστος ρόδακας με οκτώ φύλλα, παρόμοιος με του πινακίου αριθ. 1848 (βλ. παρακάτω).

Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1425, σ. 76, 131, πίν. 52, σχέδ. 21 (β΄ τέταρτο 2ου αι. π.Χ.). H. Thompson, Hesperia III (1934), σ. 435, Α 20, εικ. 117, 318, εικ. 4 (τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Α. Παντερμαλής, Μακεδονικά 12 (1972), σ. 160, αριθ. 1, σχέδ. 12, πίν. ΙΙ α και από Πέλλα, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 282, 308, αριθ. 361, πίν. 106 β, σχέδ. 56 (α΄ μισό 2ου αι. π.Χ.).

Πινάκια

Βρέθηκαν συνολικά δεκαπέντε πινάκια στον τάφο, από τα οποία τα δώδεκα περισυλλέχτηκαν από την ανατολική πλευρά, τα δύο από τη δυτική πλευρά και ένα είχε χρησιμοποιηθεί για πώμα τεφροδόχου αγγείου. Μπορούμε να τα κατατάξουμε σύμφωνα με το σχήμα τους σε τέσσερις ομάδες.

Α΄ ομάδα

Περιλαμβάνει επτά πινάκια, τα τέσσερα από ωχρό πηλό με πορτοκαλόχρωμο επίχρισμα, τα τρία από γκρίζο πηλό με γκριζόμαυρο επίχρισμα, του τύπου των οξύβαφων[14].

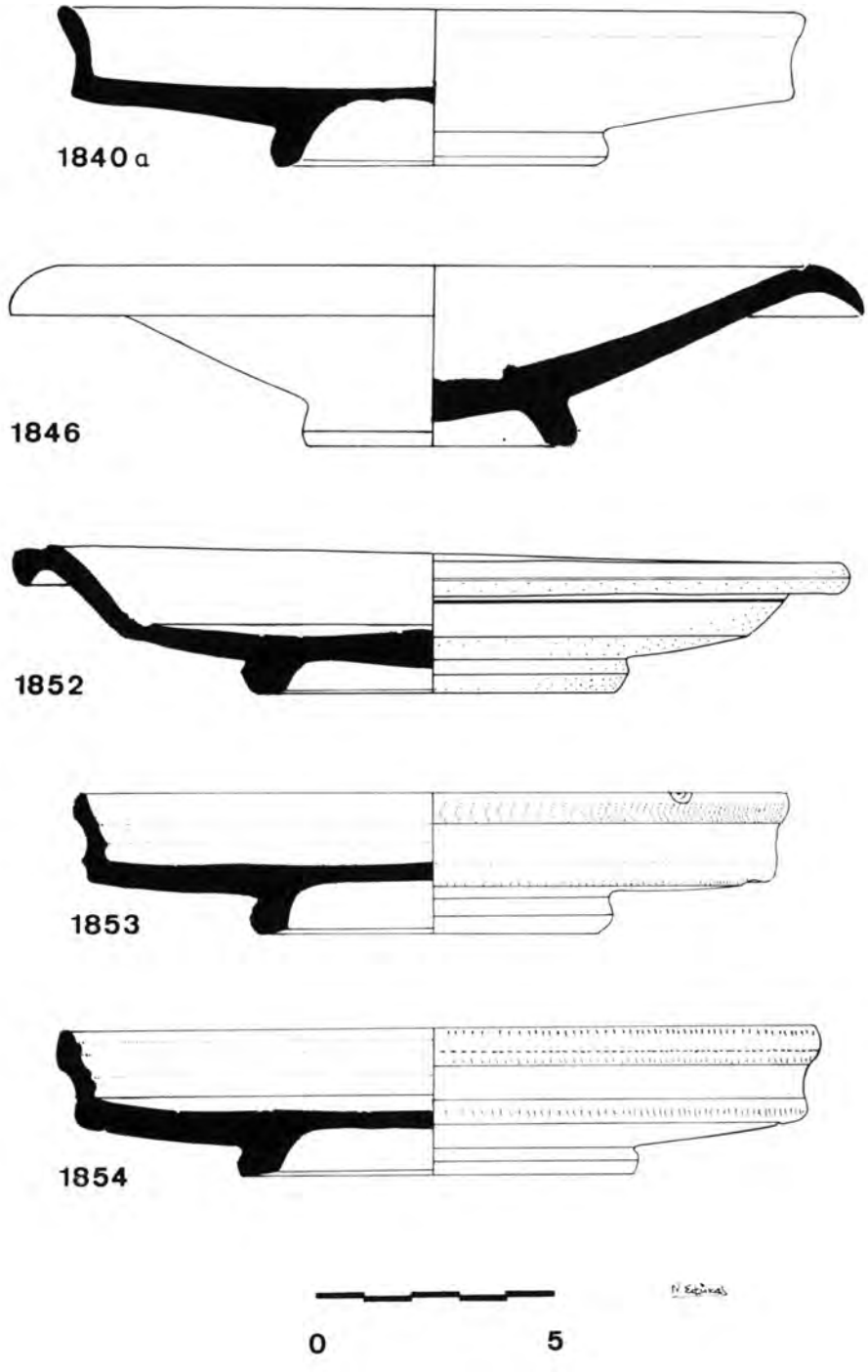
18. ΒΕ Κοζάνης 1845 (Σχέδ. 2, το 13), στο νότιο άκρο της νεκρικής κλίνης.

Πινάκιο (Πίν. 122 δ, το α). Συγκολλήθηκε από πολλά κομμάτια και λείπουν τμήματα του χείλους.

Ύψ. 0,043, διάμ. βάσης 0,06, διάμ. χείλους 0,176 μ.

Πηλός ρόδινος, 7,5YR7/4, επίχρισμα καστανοκόκκινο απολεπισμένο στο εσωτερικό καλύπτει και τη μεγαλύτερη επιφάνεια εξωτερικά με πινελιές. Βάση δακτυλιόσχημη, κοίλη στο κάτω μέρος. Στον πυθμένα κοιλότητα, το χείλος ορίζεται με αυλάκωση και γέρνει προς τα έξω και κάτω.

14. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 158. D. M. Robinson, Olynthus V, σ. 255, αριθ. 1057, εικ. 191. Ph. Bruneau, Tombes d'Argos, BCH 911 (1970), σ. 518 κ.ε. G. R. Edwards, Corinth VII, III, σ. 40-41.

Σχέδ. 6. Πινάκια.

19. ΒΕ Κοζάνης 1846 (Σχέδ. 2, το 15), πάνω από την κλίνη.

Πινάκιο (Σχέδ. 6· Πίν. 122 δ, το β). Συγκολλήθηκε από πολλά κομμάτια και συμπληρώθηκαν τμήματα στο σώμα και στο χείλος.

Ύψ. 0,037, διάμ. βάσης 0,058, διάμ. χείλους 0,185 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 7.5YR7/6. Επίχρισμα πορτοκαλόχρωμο εσωτερικά και πινελιές εξωτερικά.

Όμοιο με το προηγούμενο. Κοντά στην κοιλότητα του πυθμένα εγχάρακτο το γράμμα Φ.

20. ΒΕ Κοζάνης 1847 (Σχέδ. 2, το 30), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο ακέραιο (Πίν. 122 δ, το γ).

Ύψ. 0,043, διάμ. βάσης 0,055, διάμ. χείλους 0,192 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 7.5YR7/6, επίχρισμα παρόμοιο. Αυλάκωση περιτρέχει το πέρας του περιχειλώματος.

21. ΒΕ Κοζάνης 1848 (Σχέδ. 2, το 34), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο ακέραιο (Πίν. 122 δ, το δ).

Ύψ. 0,041, διάμ. βάσης 0,06, διάμ. χείλους 0,18 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 7.5YR8/6-7/6. Επίχρισμα καστανοκόκκινο. Στο εσωτερικό κοντά στην κεντρική κοιλότητα εμπίεστος ρόδακας με οκτώ φύλλα παρόμοιος με του σκυφιδίου αριθ. 1860 (Πίν. 122 ε).

Όμοιο με τα προηγούμενα.

22. ΒΕ Κοζάνης 1849 (Σχέδ. 2, το 35), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο ακέραιο (Πίν. 123 α, το α).

Ύψ. 0,046, διάμ. βάσης 0,063, διάμ. χείλους 0,78 μ.

Πηλός γκρίζος, 10YR6/1, επίχρισμα καλύπτει μόνο το εξωτερικό.

Το χείλος ορίζεται με ρηχή αυλάκωση και είναι πιο καμπύλο σε σύγκριση με τα προηγούμενα.

23. ΒΕ Κοζάνης 1850 (Σχέδ. 2, το 36), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο ακέραιο. (Πίν. 123 α, το β).

Ύψ. 0,05, διάμ. βάσης 0,065, διάμ. χείλους 0,19 μ.

Πηλός ανοιχτός γκρίζος, 7.5YRN7, επίχρισμα γκριζόμαυρο καλύπτει το εσωτερικό, αλλά και τμήμα του σώματος κάτω από τα χείλη. Όμοιο με το προηγούμενο.

24. ΒΕ Κοζάνης 1851 (Σχέδ. 2, το 50), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο ακέραιο (Πίν. 123 α, το γ).

Ύψ. 0,05, διάμ. βάσης 0,057, διάμ. χείλους 0,0185 μ.

Πηλός ρόδινος-γκρίζος, 7.5YR 7/2, επίχρισμα μαύρο απολεπισμένο σε σημεία καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια και τμήμα του σώματος εξωτερικά κάτω από το χείλος.

Όμοιο με το προηγούμενο.

Τα πινάκια της μεγάλης αυτής ομάδας μπορούμε να τα χρονολογήσουμε, συγκρίνοντάς τα με ανάλογα παραδείγματα, γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1350, σ. 60, 158, σχέδ. 43, πίν. 28. G. R. Edwards, Corinth VII, III, σ. 41, αριθ. 131, πίν. 5, 46. H. Thompson, Hesperia III (1934), σ. 395-96, Ε 27, εικ. 83, 435, εικ. 117.

Με την παραπάνω ομάδα μπορούμε να συνδέσουμε την ομάδα Β΄ με δύο πινάκια, από την οποία δε φαίνεται να τη χωρίζει μεγάλη χρονική απόσταση, καθώς και την ομάδα Γ΄, με δύο πινάκια επίσης, προερχόμενα όλα από τις διαταραγμένες ταφές της ανατολικής πλευράς.

Β΄ ομάδα

25. ΒΕ Κοζάνης 1852 (Σχέδ. 2, το 52), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο ακέραιο (Σχέδ. 6· Πίν. 123 β, το α).

Ύψ. 0,035, διάμ. βάσης 0,08, διάμ. χείλους 0,175 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/6, επίχρισμα καστανόμαυρο καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια και σχεδόν ολόκληρη την εξωτερική.

Διαφέρει από τα προηγούμενα στην πλατύτερη βάση. Αντίστοιχα, στον πυθμένα δεν υπάρχει κυκλική κοιλότητα, αλλά μεγαλύτερη επίπεδη επιφάνεια με τέσσερα ομόκεντρα αυλάκια. Το κυρτό χείλος, τέλος, είναι στενό και διαχωρίζεται, επίσης, με αυλάκι από το σώμα.

26. ΒΕ Κοζάνης 1858 (Σχέδ. 2, το 46), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο συγκολλημένο από πολλά κομμάτια (Πίν. 123 β, το β). Λείπουν τμήματα του σώματος με το χείλος, ενώ άλλα συμπληρώθηκαν.

Ύψ. 0,022, διάμ. βάσης 0,062, διάμ. χείλους 0,17 μ.

Πηλός κοκκινωπός-καφέ, 5YR5/4, επίχρισμα καστανόμαυρο απολεπισμένο εσωτερικά και εξωτερικά.

Στη βάση όμοιο με τα πινάκια της α΄ ομάδας. Στον ευρύ πυθμένα κύκλος από επάλληλες χαράξεις με λεπτό εργαλείο. Το χείλος περιτρέχουν δύο αυλακώσεις και δύο σειρές από παρόμοιες χαράξεις.

Γ΄΄ ομάδα

Τα κοινά χαρακτηριστικά των δύο πινακίων της ομάδας αυτής είναι το ανοιχτό σώμα, τα σχεδόν κατακόρυφα χείλη που στρέφονται ελαφρά προς τα μέσα και η δακτυλιόσχημη βάση.

27. ΒΕ Κοζάνης 1856 (Σχέδ. 2, το 42), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο συγκολλημένο από πολλά κομμάτια (Σχέδ. 7· Πίν. 123 γ, το α).

Ύψ. 0,053, διάμ. βάσης 0,073, διάμ. χείλους 0,192 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 2.5YR6/8, επίχρισμα πορτοκαλόχρωμο εσωτερικά και στο πάνω μέρος της εξωτερικής επιφάνειας.

Βάση δακτυλιόσχημη με βαθιά κοιλότητα. Στον πυθμένα κύκλος από διπλή σειρά επάλληλων χαράξεων με λεπτό εργαλείο.

Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 2098, σ. 84, 86, 92, πίν. 56 από ταφή του τέλους 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. Α. Κεραμόπουλλος, Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία, ΑΕ 1932, σ. 60, αριθ. 1, εικ. 9, 1 και σ. 121, αριθ. 2, εικ. 71, 2 από Φλώρινα και Εράτυρα.

28. ΒΕ Κοζάνης 1857 (Σχέδ. 2, το 55), στην ανατολική πλευρά.

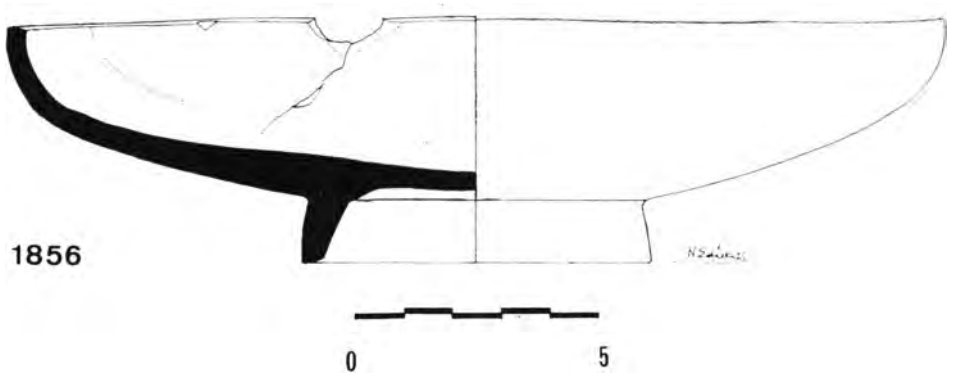
Πινάκιο ακέραιο (Πίν. 123 γ, το β).

Ύψ. 0,04, διάμ. βάσης 0,07, διάμ. χείλους 0,183 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/6, επίχρισμα πορτοκαλόχρωμο και καστανόμαυρο από το κακό ψήσιμο στην εσωτερική επιφάνεια και εξωτερικά, στο χείλος.

Το χείλος ορίζεται εσωτερικά από το σώμα με διπλό αυλάκι. Στον πυθμένα ευρεία κυκλική επιφάνεια με έντονες χαράξεις, πραγματικές νυχιές, χωρίς κανονική διάταξη.

Πρβλ. Α. Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 208, σχέδ. 10 (τέλος 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.).

Σχέδ. 7. Πινάκιο.

Δ΄ ομάδα

Αντίθετα με τις δύο προηγούμενες ομάδες τα πινάκια της Δ΄ ομάδας διαφοροποιούνται ριζικά και αποτελούν δείγματα της ρωμαϊκής κεραμικής του β΄ μισού του 1ου αι. π.Χ.

29. ΒΕ Κοζάνης 1840 α. Είχε χρησιμοποιηθεί ως πώμα στο τεφροδόχο αγγείο (Σ χ έ δ. 2, το 28), στη βόρεια πλευρά.

Πινάκιο (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 123 δ, το α). Συμπληρώθηκε μικρό τμήμα του χείλους.

Ύψ. 0,033, διάμ. βάσης 0,07, διάμ. χείλους 0,155 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 2.5YR6/8. Επίχρισμα κοκκινωπό εσωτερικά και εξωτερικά, σε μερικά σημεία απολεπισμένο.

Βάση δακτυλιόσχημη, κοίλη στο κάτω μέρος, σώμα σχεδόν επίπεδο, χείλη με ελαφρά καμπύλη, κατακόρυφα. Στον πυθμένα κύκλος από επάλληλες λεπτές χαράξεις.

30. ΒΕ Κοζάνης 1853 (Σ χ έ δ. 2, το 31), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο ακέραιο (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 123 δ, το β).

Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,076, διάμ. χείλους 0,148 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 2.5YR6/8, επίχρισμα έντονα κόκκινο, απολεπισμένο σε σημεία.

Όμοιο με το προηγούμενο.

Στον πυθμένα κύκλος από διπλή χάραξη, εξωτερικά πάνω γωνιώδεις επάλληλες λεπτές γραμμές και κάτω καμπύλες επάλληλες λεπτές γραμμές.

31. ΒΕ Κοζάνης 1854 (Σ χ έ δ. 2, το 37), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 123 δ, το γ). Συμπληρώθηκαν τμήματα του χείλους.

Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,085, διάμ. χείλους 0,016 μ.

Πηλός κόκκινος, 2.5YR5/8, επίχρισμα έντονο κόκκινο, σε τμήματα μαύρο-κόκκινο, απολεπισμένο σε πολλά σημεία.

Όμοιο με το προηγούμενο.

Η χαρακτή διακόσμηση αποτελείται από δύο σειρές πάνω και μία κάτω, στα εξωτερικά τοιχώματα του χείλους, από επάλληλες λεπτές γραμμές. Στον πυθμένα δύο ομόκεντροι κύκλοι από διπλή χάραξη.

32. ΒΕ Κοζάνης 1855 (Σ χ έ δ. 2, το 23), στην ανατολική πλευρά.

Πινάκιο συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένο (Π ί ν. 123 δ, το δ).

Ύψ. 0,02, διάμ. βάσης 0,084, διάμ. χείλους 0,165 μ.

τμήμα μετάλλου που στερεωνόταν με χάλκινο καρφί που διακρίνεται στην αρχή της λεπίδας.

Σώζ. μήκ. 0,102, πλ. 0,09 μ.

Μαχαίρια

62. ΒΕ Κοζάνης 1876 (Σχέδ. 2, το 47), στην ανατολική πλευρά.

Σιδερένιο μαχαίρι (Πίν. 131 α).

Σώζ. μήκ. 0,27, μέγ. πλ. 0,042, μήκ. λεπίδας 0,212 μ. Η μεγάλη οξείδωση έχει παραμορφώσει το σχήμα του. Στο συνεχόμενο τμήμα της λαβής σώζεται σιδερένιο καρφί που στερέωνε την πιθανώς ξύλινη επένδυση. Από όσο μπορούμε να διακρίνουμε, η ράχη του μαχαιριού είναι ευθύγραμμη και η κόψη ελαφρά κυρτή.

63. ΒΕ Κοζάνης 1877 (Σχέδ. 2, το 53), στην ανατολική πλευρά.

Τμήμα μικρού σιδερένιου μαχαιριού.

Σώζ. μήκ. 0,07, πλ. 0,017 μ.

Επιφάνεια οξειδωμένη.

Αδιάγνωστα

64. ΒΕ Κοζάνης 1878 (Σχέδ. 2, το 39), στην ανατολική πλευρά.

Τμήμα καμπύλης, πιθανώς, λαβής αποτελούν δύο κομμάτια κυκλικής τομής που συγκολλούνται. Μήκ. 0,115 μ. Βρέθηκαν μαζί με ένα τρίτο, μήκ. 0,075 μ., κοντά στη στλεγγίδα αριθ. Κατ. 57 (ΒΕ 1872). Στην επιφάνειά τους έχουν δημιουργηθεί άμορφες μάζες από την οξείδωση.

65. ΒΕ Κοζάνης 1882 (Σχέδ. 1, το 19), στο βόρειο πέρας της κλίνης στη δυτική πλευρά.

Τέσσερα χάλκινα ελάσματα πεπλατυσμένα, τα τρία από αυτά ενισχυμένα με πρόσθετα ελάσματα προσηλωμένα με χάλκινα καρφιά.

66. ΒΕ Κοζάνης 1879.

Σιδερένια καρφιά

Σιδερένια καρφιά (Πίν. 131 β), πολλά με υπολείμματα ξύλου, περισυλλέχτηκαν από το δάπεδο του θαλάμου και από τις δύο μακριές πλευρές, από την ανατολική περισσότερα. Ανήκουν προφανώς στα φορεία, πάνω στα οποία τοποθετούνταν οι νεκροί. Τα περισσότερα είναι ορθογώνιας τομής, αρκετά λυγισμένα στο ένα άκρο και λίγα κυκλικής τομής με εφηλίδα.

67. ΒΕ Κοζάνης 1880 (Σχέδ. 2, το 56), στην ανατολική πλευρά.

Χάλκινη ακέραια πόρπη (Πίν. 131 γ, το β). Η χάλκινη περόνη συνδέεται με σιδερένιο καρφί.

Μήκ. 0,062, πλ. 0,027 μ.

Το πάνω πεπλατυσμένο ημικυκλικό στέλεχος φέρει χαρακτή διακόσμηση.

Πρβλ. παρόμοιες πόρπες από Δήλο, W. Déonna, Délos XVIII, πίν. LXXXVII, αριθ. 744, 751.

68. ΒΕ Κοζάνης 1881 (Σχέδ. 2, το 57), στην ανατολική πλευρά.

Χάλκινη πόρπη ζώνης (Πίν. 131 γ, το α), πανομοιότυπη με αυτές των σύγχρονων. Ημικυκλικό λείο σύρμα, στα πεπλατυσμένα άκρα του οποίου στερεώνεται λείο, επίσης, σύρμα, από το οποίο κρέμεται μικρή περόνη.

Διαστ. 0,023×0,022, μήκ. περόνης 0,024 μ.

Πηλός ανοιχτός καφέ, 10YR7/3, επίχρισμα μαύρο εσωτερικά και εξωτερικά, απολεπισμένο σε πολλά σημεία.

Όμοιο με τα προηγούμενα. Στον πυθμένα δύο ομόκεντροι κύκλοι από διπλή χάραξη, στο κέντρο μικρός κύκλος.

Για το σχήμα των αγγείων της παραπάνω ενότητας πρβλ. H. S. Robinson, Agora V, σ. 27, 649, πίν. 4, 65. Ch. Goudineau, La céramique aretine lisse, 1968, σ. 20, τύπος 2, 297, τύπος 26 A, 344-45, forme 14. P. W. Lapp, Palestinian Ceramic Chronology, 200 π.Χ.-70 μ.Χ., 1961, σ. 218, τύπος 254, 2.

Αμφορείς

Βρέθηκαν συνολικά επτά μέσα στον τάφο, αλλά ακέραιοι ήταν μόνο οι δύο. Οι υπόλοιποι συναποτελέστηκαν από κομμάτια που περισυλλέχτηκαν. Για την καταστροφή ευθύνεται, όπως ήδη αναφέραμε, ο λαθρανασκαφέας. Εκτός από τον τελευταίο της σειράς, αριθ. Κατ. 39, ΒΕ Κοζάνης 1838, οι υπόλοιποι ανήκουν στο γνωστό τύπο, του οποίου η διάδοση σ' όλο το μακεδονικό χώρο έχει υπαγορεύσει το χαρακτηριστικό του ως «μακεδονικού αμφορέα»[15] και αντιπροσωπεύεται με αρκετά δείγματα από το χώρο της Άνω Μακεδονίας[16].

Οι αμφορείς του τάφου της Σπηλιάς είναι όλοι μεγάλου μεγέθους, με κοινά χαρακτηριστικά το μεγάλο ωοειδές σώμα, κωνική βάση, λαβές που απολήγουν κάτω από το χείλος και συνεχές περίγραμμα από τη βάση μέχρι το χείλος για τους πέντε, ενώ ένας διακρίνεται για τη γωνιώδη μετάβαση από την κοιλιά στους ώμους[17].

33. ΒΕ Κοζάνης 1832.

Αμφορέας συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος σε μεγάλα τμήματα του σώματος (Σχέδ. 8· Πίν. 124 α, το β).

Ύψ. 0,41, διάμ. βάσης 0,10, διάμ. χείλους 0,05 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR6/8.

Βάση χαμηλή κωνική, η κάτω επιφάνεια ελαφρά κοίλη. Σώμα ωοειδές, ώμοι καμπύλοι, λαιμός ψηλός και χείλος βαθμιδωτό. Οι λαβές, ταινιωτές, προσκολλώνται λίγο πιο κάτω από το χείλος.

Πρβλ. για το σώμα με το μεγάλο αμφορέα από τη Βέροια, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Π 1413, σ. 71, 118 πίν. 46, επίσης Π 1326, σ. 50, 118, 119, πίν. 18, για το χείλος και τις λαβές Π 2149, σ. 85, 91, 119, πίν. 57. Επίσης Α. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1932, σ. 126, αριθ. 42, εικ. 85 από Εράτυρα και σ. 64, αριθ. 49-51, εικ. 15 α, 16 β από Φλώρινα, με ύψη: 0,435, 0,42 και 0,41 μ., αντίστοιχα και με εντελώς όμοια χαρακτηριστικά.

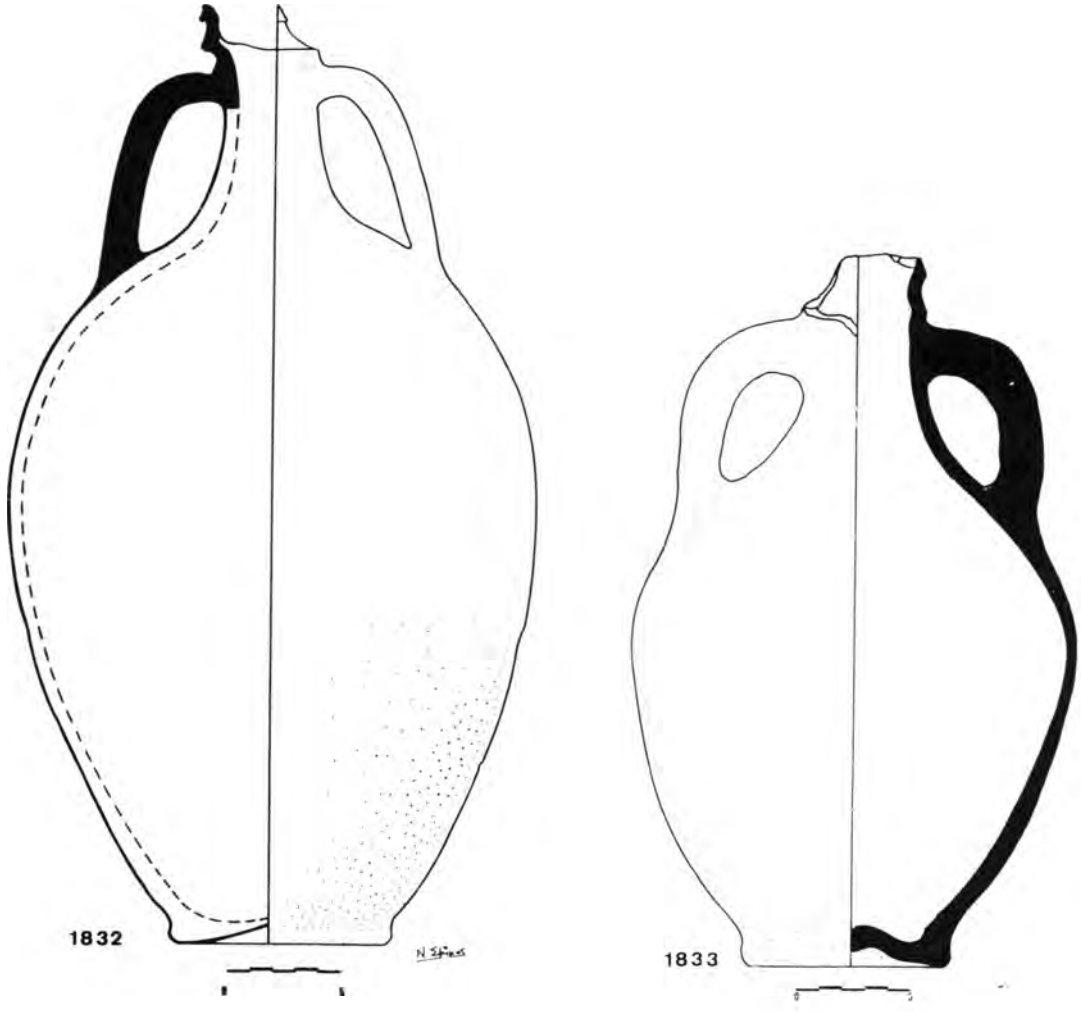
34. ΒΕ Κοζάνης 1835.

Αμφορέας (Πίν. 124 β). Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Λείπει το σώμα από τον ώμο και πάνω.

15. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 118.

16. Από την Εράτυρα και Φλώρινα, Α. Κεραμόπουλλος, Ανασκαφαί και Έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία, ΑΕ 1932, σ. 122, αριθ. 16, 17, εικ. 76, σ. 126, αριθ. 42, εικ. 85, σ. 64, αριθ. 49-51, εικ. 15 α, 16. Από Κοζάνη, Β. Καλλιπολίτης - D. Feytmans, Νεκρόπολις κλασικών χρόνων εν Κοζάνη, ΑΕ 1948-49, σ. 107, εικ. 25 με απόπειρα μορφολογικής κατάταξης και χρονολόγησης (βλ. σχετική αναθεώρηση, Μ. Ανδρόνικος, ΑΕ 1955, σ. 43, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 117, σημ. 4) και αδημοσίευτοι από Ποντοκώμη και Αιανή.

17. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 119-120, παραλλαγές Α και Β.

Σχέδ. 8. Αμφορείς.

Σωζ. ύψ. 0,29, διάμ. βάσης 0,12 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 7.5YR6/6-6/8, επίχρισμα σκούρο καστανό γύρω από τους ώμους. Βάση κωνική, κοίλη στην κάτω επιφάνεια. Σώμα ωοειδές, ενιαίο. Θα είχε το αυτό ή λίγο μεγαλύτερο μέγεθος από τον προηγούμενο.

Πρβλ. επιπλέον Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 215, αριθ. 173, πίν. 65.

35. ΒΕ Κοζάνης 1836.

Αμφορέας συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος (Π ί ν. 124 γ).

Ύψ. 0,375, διάμ. βάσης 0,13, διάμ. χείλους 0,062 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 2.5YR6/8. Όμοιος με τους προηγούμενους.

36. ΒΕ Κοζάνης 1837.

Αμφορέας (Π ί ν. 124 δ). Σώζει το πάνω τμήμα με το λαιμό, τις λαβές και το χείλος και λίγα τμήματα του σώματος και της βάσης, που δεν επέτρεψαν την αποκατάστασή του.

Διάμ. χείλους 0,07 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 2.5YR6/8, όπως του προηγούμενου, και όμοια χαρακτηριστικά.

37. ΒΕ Κοζάνης 1833 (Σχέδ. 2, το 6), στη δυτική πλευρά, από το σύνολο των μετατοπισμένων μεγάλων αγγείων.

Αμφορέας (Σχέδ. 8· Πίν. 125 α). Λείπει τμήμα του χείλους και μικρό τμήμα στην κοιλιά.

Ύψ. 0,31, διάμ. βάσης 0,094, διάμ. χείλους 0,05 μ.

Πηλός σχεδόν κόκκινος, 2.5YR5/6-5/8.

Βάση ελαφρά κυρτή, στην κάτω επιφάνεια υπάρχει κοιλότητα με μικρή μαστοειδή απόφυση. Σώμα ωοειδές με καμπύλη κατατομή, χείλος βαθμιδωτό, λαβές περίπου κυκλικής διατομής.

Έχει μικρότερο μέγεθος από τους προηγούμενους και διακρίνεται από αυτούς κυρίως για το αμελές πλάσιμο του σώματος.

38. ΒΕ Κοζάνης 1834.

Αμφορέας, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια, με συμπληρωμένα τμήματα του σώματος (Σχέδ. 9· Πίν. 124 α, το α).

Ύψ. 0,332, διάμ. βάσης 0,08, διάμ. χείλους 0,042 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/6, επίχρισμα κοκκινωπό, πιό έντονο στο πάνω μέρος του αγγείου.

Βάση κωνική, ελαφρά κοίλη στην κάτω επιφάνεια. Σώμα ωειδές, διαφοροποιείται από των προηγουμένων στον τονισμένο, με γωνιώδη μετάβαση, ώμο. Ο λαιμός είναι στενός και ψηλός, το χείλος βαθμιδωτό, οι λαβές ταινιωτές.

Πρβλ. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1932, σ. 64, αριθ. 50, εικ. 16 α, από Φλώρινα και σ. 122, αριθ. 16, 17, εικ. 76, από Εράτυρα.

Οι διαταραγμένες ταφές, από τις οποίες προέρχονται οι αμφορείς του μακεδονικού τάφου, μας υπαγορεύουν μια γενική χρονολόγηση στο 2ο αι. π.Χ. Ακριβέστερη χρονολογική κατάταξη θα επιτρέψει πιθανώς στο μέλλον η δημοσίευση ανάλογων αγγείων οικιστικών συνόλων και τάφων του χώρου της Άνω Μακεδονίας, με τα οποία διαπιστώνουμε περισσότερα κοινά μορφολογικά στοιχεία[18], ενώ η σύγκριση με αντίστοιχα της Βέροιας μπορεί να μας οδηγήσει στο α΄ μισό του 2ου αι.[19] π.Χ.

Η ενότητα των αμφορέων κλείνει με την αναφορά αγγείου διαφορετικού τύπου.

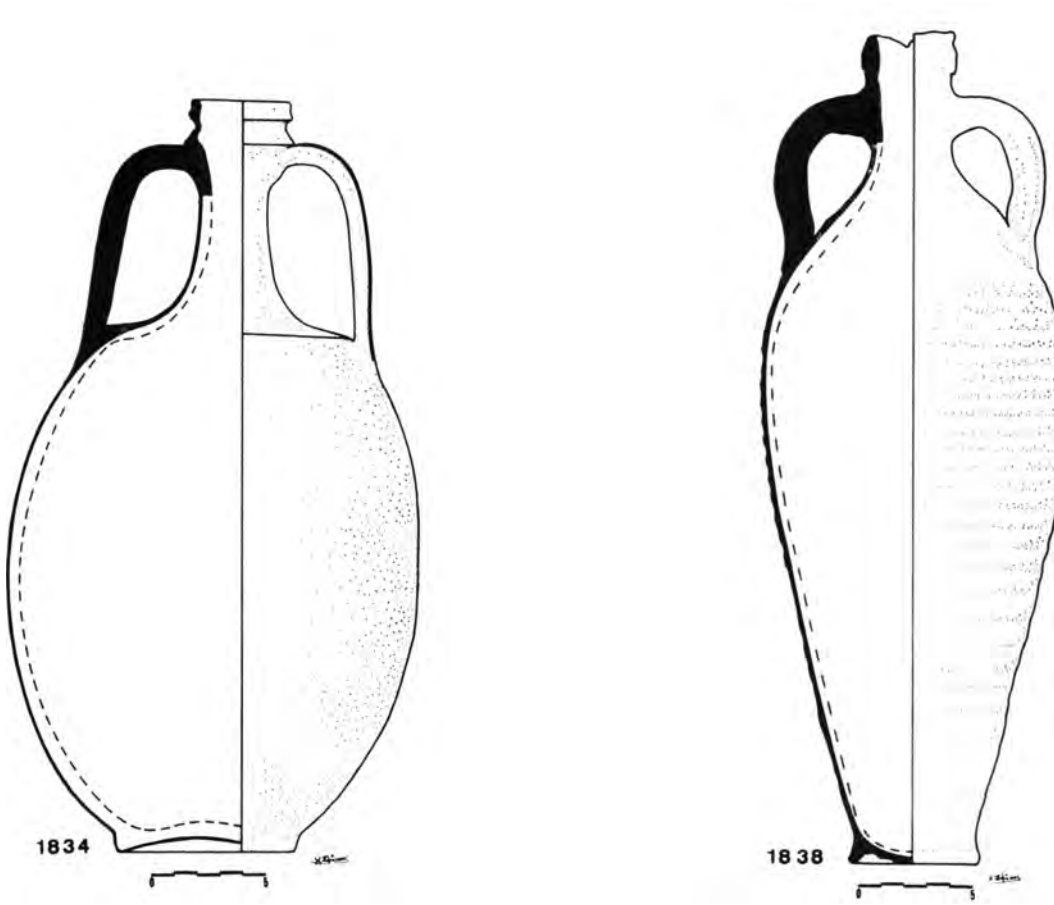
39. ΒΕ Κοζάνης 1838 (Σχέδ. 2, το 8), στη δυτική πλευρά, από το σύνολο των μετατοπισμένων αγγείων.

Αμφορέας επιμήκης με μικρό σπάσιμο στο χείλος (Σχέδ. 9· Πίν. 125 β).

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/6.

18. Βλ. υποσημ. 16. Για τους αμφορείς της Εράτυρας και της Φλώρινας (Α. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1932, σ. 69 και 120), το κατώτατο χρονολογικό όριο φτάνει στον 1ο αι. π.Χ., όριο της καταστροφής των οικισμών. Βλ. επίσης Α. Ανδρειωμένου, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 349, Πίν. 293 γ: δύο αμφορείς από ρωμαϊκό κιβωτιόσχημο τάφο μέσα από την πόλη της Κοζάνης, αριθ. ΒΕ 584 και 585.

19. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 120, όπου «η διαμόρφωση τους χείλους με διπλό πλαστικό δακτυλίδι που χαρακτηρίζεται για την ακρίβεια στην κατασκευή» πιθανολογείται ότι αποτελεί κύρια χρονολογική ένδειξη.

Σχέδ. 9. Αμφορείς.

Βάση δακτυλιόσχημη κοίλη στην κάτω επιφάνεια, όπου διακρίνονται σπειροειδείς αυλακώσεις από τον τροχό. Σώμα επίμηκες με επάλληλες ραβδώσεις, χείλη κάθετα, λαβές σχεδόν κυκλικής διατομής.

Πρβλ. H. Thompson, Hesperia III (1934), σ. 415, 417, Ε 126, εικ. 100 (στο πέρασμα από το 2ο στον 1ο αι. π.Χ.). H. Goldman, Tarsus I, 1950, σ. 239, αριθ. 358, εικ. 143, και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 219, αριθ. 183, πίν. 66 β, και σ. 266, αριθ. 318, σχέδ. 42 (γ΄ τέταρτο 2ου αι. π.Χ.).

Τεφροδόχα αγγεία

40. ΒΕ Κοζάνης 1839 (Σχέδ. 2, το 28), στη βόρεια πλευρά, πάνω στην τράπεζα, ελάχιστα μετατοπισμένο από την αρχική του θέση (Πίν. 119 α).

Πιθοειδές-σταμνοειδές αγγείο με καύση, ακέραιο, με μικρό σπάσιμο στο χείλος (Πίν. 126 α, το α).

Ύψ. 0,284, διάμ. βάσης 0,11, διάμ. χείλους 0,155 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/6. Η επιφάνεια του αγγείου που δεν ακουμπούσε καλυπτόταν από υπόλευκο ίζημα.

Βάση κωνική, ελαφρά κοίλη στην κάτω επιφάνεια με μικρή μαστοειδή απόφυση. Σώμα ωοειδές, λαιμός αρκετά ψηλός και ευρύς, λαβές οριζόντιες, κυκλικής τομής, σχεδόν κατακόρυφα μπολιασμένες πάνω στους ώμους και πιο χαμηλές από το χείλος που εξέχει και έχει επίπεδη την πάνω επιφάνεια.

41. ΒΕ Κοζάνης 1840 (Σ χ έ δ. 2, το 54), στην ανατολική πλευρά, μετατοπισμένο από την τράπεζα σύμφωνα με τη μαρτυρία του λανθρανασκαφέα (Π ί ν. 119 β). Ακέραιο, με πώμα: το πινάκιο αριθ. Κατ. 29, ΒΕ 1840 α (Π ί ν. 126 α, το β).

Ύψ. 0,285, διάμ. βάσης 0,133, διάμ. χείλους 0,165 μ.

Πηλός ρόδινος, 5YR8/4-7/4, κυματοειδής γραμμή από καστανοκόκκινο επίχρισμα μεταξύ των λαβών.

Όμοιο με το προηγούμενο.

Παχύ στρώμα από υπόλευκο ίζημα κάλυπτε επίσης την ελεύθερη επιφάνεια του αγγείου.

Πρβλ. για το σχήμα G. R. Edwards, Corinth VII, σ. 107-108, αριθ. 613, πίν. 21, 59. U. Knigge, Kerameikos IX, σ. 26, αριθ. 82, εικ. 14, πίν. 50 B. A. Sparkes - L. Talcott, Agora XIII, σ. 195-96, 344, αριθ. 1532, πίν. 67 και τις συγγενικές μορφολογικά και για τη χρήση τους ως νεκρικές κάλπες, χύτρες, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 157 κ.ε.

Λάγηνοι

Συγκεντρωμένες στο χώρο αριστερά του θυραίου ανοίγματος βρέθηκαν τρεις λάγηνοι, για τις οποίες μπορούμε να υποθέσουμε λόγω του ιζήματος που κάλυπτε τις ελεύθερες επιφάνειες ότι αποσπάστηκαν από την τράπεζα της βόρειας πλευράς.

42. ΒΕ Κοζάνης 1841 (Σ χ έ δ. 2, το 5).

Λάγηνος ακέραια (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 125 γ).

Ύψ. 0,29, διάμ. βάσης 0,093, διάμ. χείλους 0,03 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR6/8.

Βάση υποτυπώδης, ελαφρά κυρτή με κοίλη την κάτω επιφάνεια και μαστοειδή απόφυση στο κέντρο. Κοιλιά σφαιρική, ώμοι καμπύλοι, λαιμός στενός και ψηλός, χείλη κάθετα. Ρηχό αυλάκι στους ώμους και το λαιμό.

Πρβλ. G. R. Edwards, Corinth VII, III, σ. 114-115, αριθ. 636, πίν. 24, 60 με διαφορετικό χείλος (β΄ τέταρτου 2ου αι. π.Χ.) και Α. Χρυσοστόμου, Μακεδονικά 23 (1983), σ. 212, εικ. 12 με όμοια λαβή και χείλος (2ος αι. π.Χ.).

43. ΒΕ Κοζάνης 1842 (Σ χ έ δ. 2, το 9).

Παρόμοια λάγηνος με μικρότερες διαστάσεις (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 125 δ). Ακέραια με συγκολλημένα τμήματα στο λαιμό και το χείλος.

Ύψ. 0,247, διάμ. βάσης 0,073, διάμ. χείλους 0,05 μ.

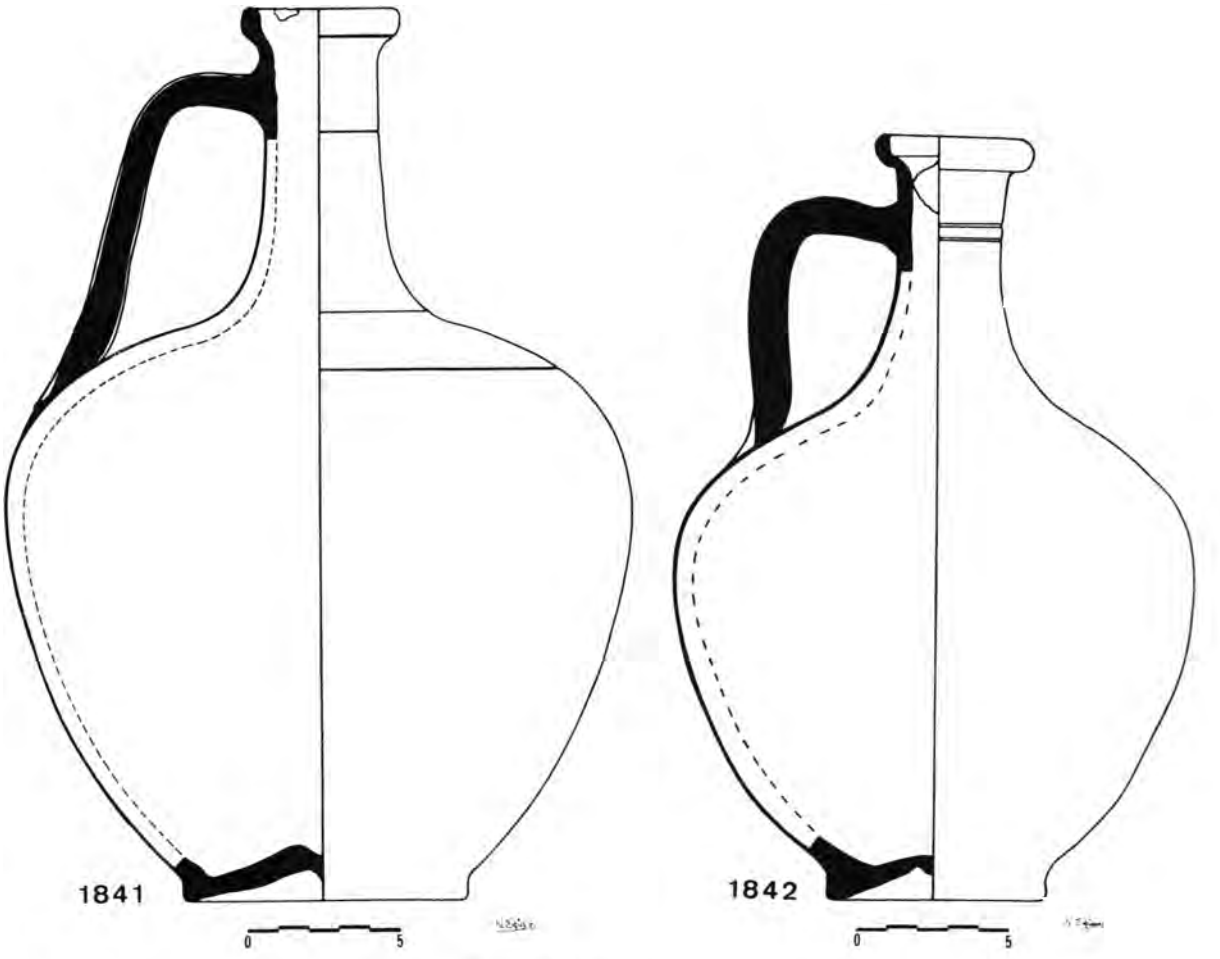
Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR6/8, επίχρισμα καστανόμαυρο απολεπισμένο.

44. ΒΕ Κοζάνης 1843 (Σ χ έ δ. 2, το 4).

Λάγηνος (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 126 β). Λείπει ο λαιμός πάνω από τη λαβή με το χείλος.

Ύψ. 0,205, διάμ. βάσης 0,09 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR6/8, επίχρισμα καστανό ανοιχτό μέχρι καστανόμαυρο καλύπτει ολόκληρο το αγγείο εκτός από τη βάση. Διαφέρει στο σώμα και στη διακόσμηση από τις προηγούμενες. Βάση δακτυλιόσχημη με κοίλη την κάτω επιφάνεια. Σώμα απιόσχημο.

Σχέδ. 10. Λάγηνοι.

Διακόσμηση μέχρι την κάτω πρόσφυση της λαβής από καμπύλες κάθετες χαράξεις, πραγματικές νυχιές, σε επάλληλες ταινίες που δημιουργήθηκαν από τις οριζόντιες χαράξεις του τροχού.

Το επόμενο αγγείο, που βρέθηκε μετατοπισμένο στην ίδια θέση και καλυπτόταν από το ίδιο ίζημα στη μία πλευρά, δεν ανήκει μορφολογικά στην προηγούμενη ενότητα, αλλά έχει εξίσου μεγάλες διαστάσεις και παρόμοια χρήση (μεταφορά υγρών προσφορών).

45. ΒΕ Κοζάνης 1844 (Σ χ έ δ. 2, το 7).

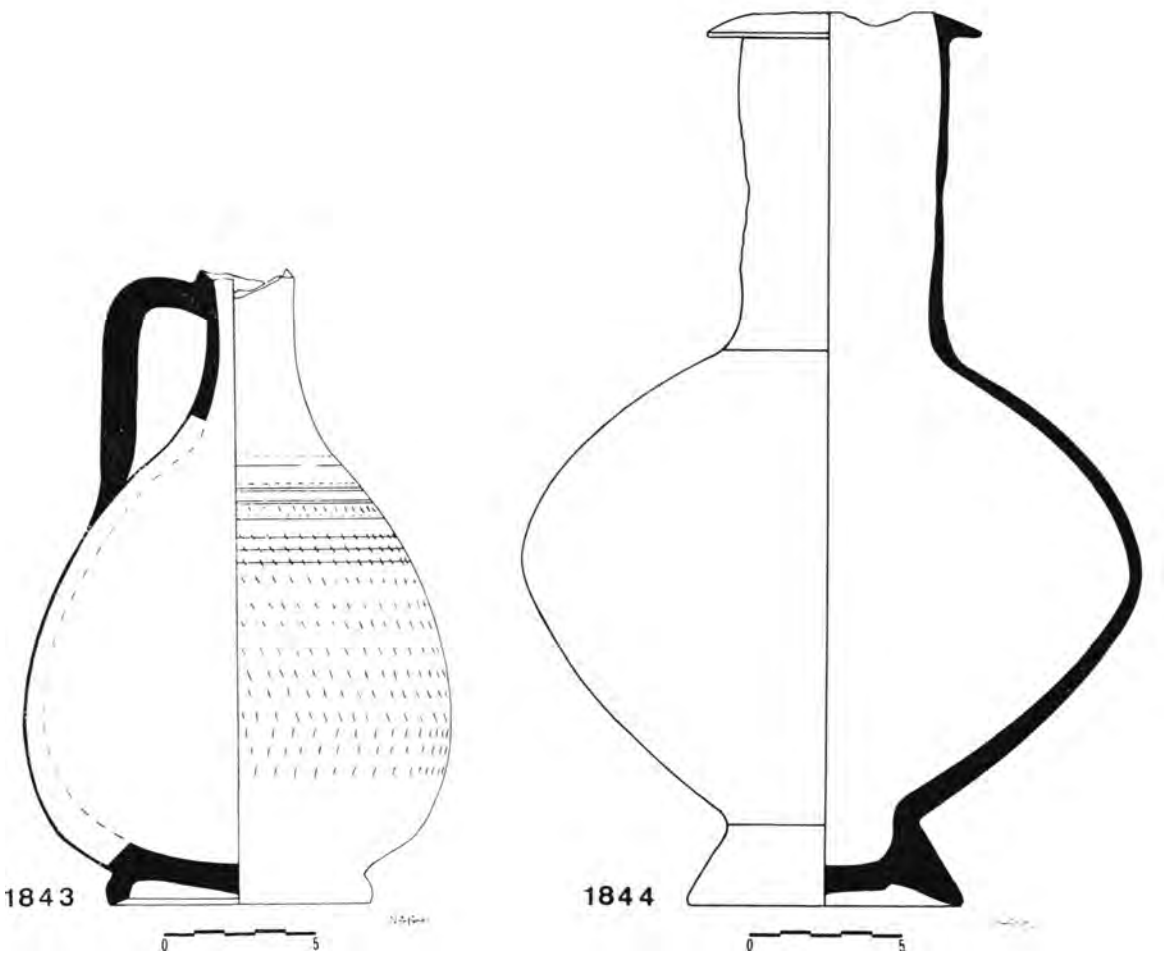
Μυροδοχείο(;) ακέραιο με μικρά σπασίματα στο χείλος και στο σώμα (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 126 γ).

Ύψ. 0,292, διάμ. βάσης 0,99, διάμ. χείλους 0,09 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR6/8, επίχρισμα ωχροκίτρινο σ' ολόκληρο το σώμα εξωτερικά και καστανόμαυρο εσωτερικά, στο πάνω μέρος του λαιμού και στο χείλος.

Βάση κωνική, ελαφρά κοίλη στο κάτω μέρος, σώμα αμφικωνικό, λαιμός ψηλός κυλινδρικός, χείλος με ευρεία κρεμαστή απόληξη.

Ως σχήμα προσιδιάζει στα μυροδοχεία με κωνική βάση, πρβλ. μεγάλο μυροδοχείο από

Σχέδ. 11. Λάγηνος και μυροδοχείο (;).

την Αγορά των Αθηνών, H. S. Robinson, Agora V, 15 F 50, P 8480 αποθέτης Q 13:1, πίν. 73 (εποχή Αυγούστου). Κ. Τσάκος, Ελληνιστικοί Τάφοι στη Σάμο, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 412, αριθ. 2008, 2016, 2017 και 391 σχέδ. 4, πίν. 136 στ, σ. 388, πίν. 135 α, σ. 397, σχέδ. 7, πίν. 139 ε, αντίστοιχα. Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 56, Π 1397, Π 1398, πίν. 26.

Τα αγγεία που εξετάζουμε στη συνέχεια βρέθηκαν μεμονωμένα χωρίς να συνοδεύονται από άλλα ομοειδή.

46. ΒΕ Κοζάνης 1861 (Σχέδ. 2, το 2), στη βορειοδυτική γωνία.

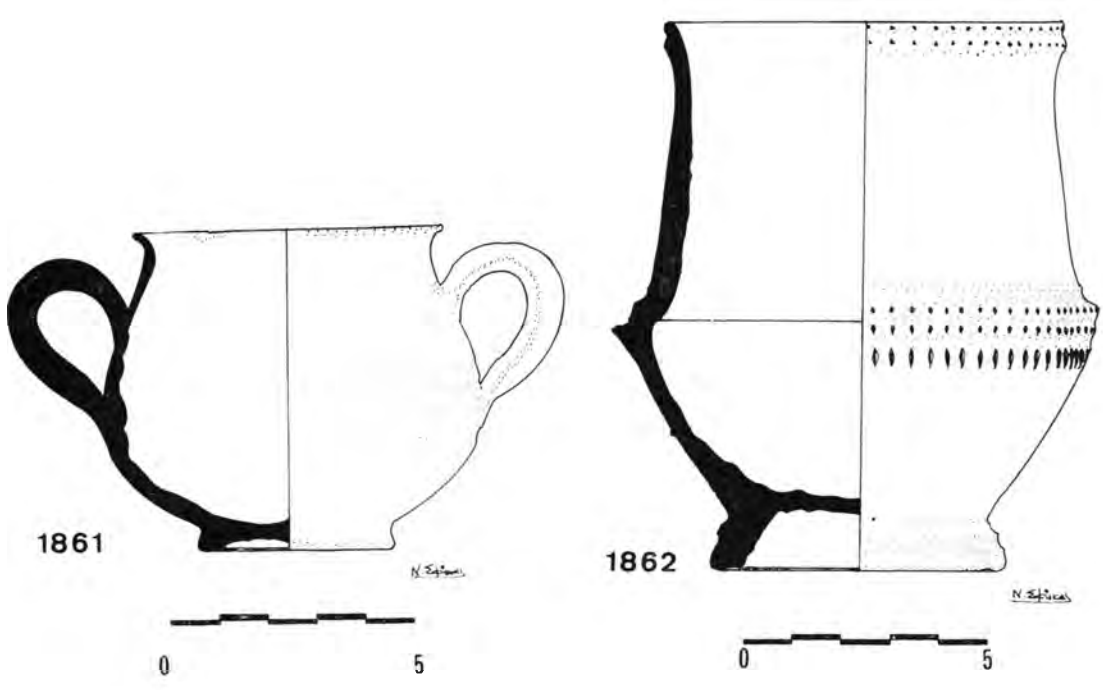
Δίωτο κύπελλο ακέραιο (Σχέδ. 12· Πίν. 127 α).

Ύψ. 0,05, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. χείλους 0,065 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR6/6, επίχρισμα καστανόμαυρο εσωτερικά και εξωτερικά.

Βάση δακτυλιόσχημη, ελαφρά κοίλη στο κάτω μέρος με μικρή μαστοειδή απόφυση, σώμα φουσκωτό, λαβές κάθετες, ευρύ στόμιο με χείλος που εξέχει ελάχιστα.

Πρβλ. πλησιέστερο παράδειγμα C. W. Blegen - H. Palmer - R. S. Young, Corinth XIII, σ. 296, Τάφος 509, 3, πίν. 76.

Σχέδ. 12. Δίωτο κύπελλο και μόνωτος κάνθαρος.

47. ΒΕ Κοζάνης 1862, βρέθηκε στον προθάλαμο, όπου μεταφέρθηκε, πιθανότατα, από το λαθρανασκαφέα.

Μόνωτος κάνθαρος (Σχέδ. 12· Πίν. 127γ). Λείπει η λαβή.

Ύψ. 0,11, διάμ. βάσης 0,06, διάμ. χείλους 0,081 μ.

Πηλός κόκκινος, 2,5YR5/6, επίχρισμα καστανό.

Εξωτερικά του χείλους δύο σειρές από κάθετες χαράξεις με λεπτό εργαλείο και τρεις παρόμοιες σειρές στη μετάβαση από το κυρτό τμήμα του σώματος στο κατακόρυφο.

48. ΒΕ Κοζάνης 1863 (Σχέδ. 2, το 10), στη δυτική πλευρά κάτω από την κλίνη.

Μελανοδοχείο(;) ακέραιο (Σχέδ. 13· Πίν. 127β).

Ύψ. 0,051, διάμ. βάσης 0,08, διάμ. χείλους 0,02 μ.

Πηλός γκρίζος, 2,5YRN6, επίχρισμα μαύρο.

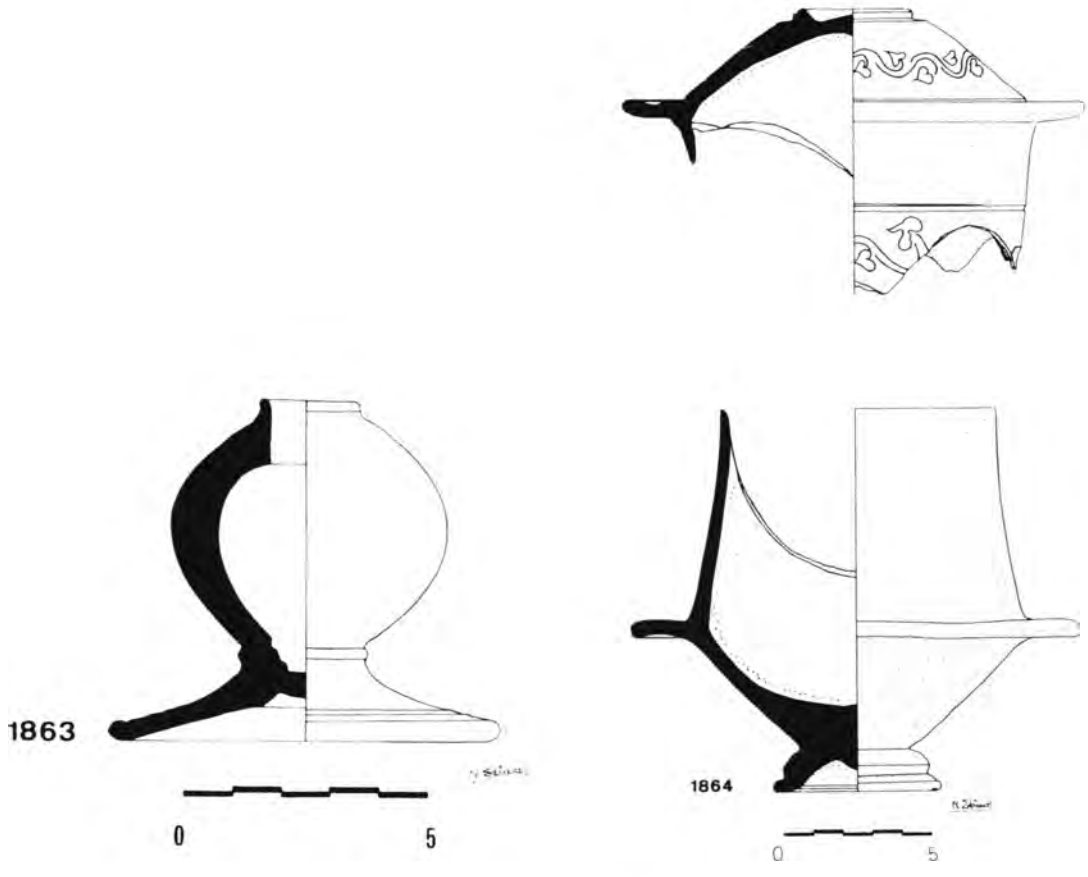
Βάση πλατιά κυκλική, ελαφρά κοίλη στην κάτω επιφάνεια με μικρή μαστοειδή απόφυση, σώμα σφαιρικό, στόμιο μικρό, με χείλος από πλαστικό δακτυλίδι.

Το αγγείο, όπως διαπιστώνουμε από τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες, συναποτελέστηκε από το κάτω δισκόμορφο τμήμα που προσιδιάζει σε μικρό πώμα, και το σώμα, που κόλλησε πάνω σ' αυτό. Μπορούμε να το παραλληλίσουμε με τον τύπο του σφαιρικού αγγείου, γνωστού ως μελανοδοχείου.

Πρβλ. ανάλογο από την Πριήνη, Th. Wiegard - H. Schraber, Priene, Ergebniss der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898, 1904, σ. 423, αριθ. 4, 6 και από τη Δήλο, W. Déonna, Délos, XVIII, 1938, πίν. LXXXI, αριθ. 684.

49. ΒΕ Κοζάνης 1864 (Σχέδ. 2, το 24), στη βόρεια πλευρά της κλίνης.

Πυξίδα (Σχέδ. 13· Πίν. 127δ). Λείπουν τμήματα από το κυλινδρικό τμήμα του σώματος και το αντίστοιχο του πώματος που δε σώζει πέρατα.

Σχέδ. 13. Μελανοδοχείο και πυξίδα με πώμα.

Σώμα: Ύψ. 0,13, διάμ. βάσης 0,06, διάμ. χείλους 0,095 μ.

Πώμα: σωζ. ύψ. 0,103, διάμ. χείλους 0,113 μ.

Πηλός ρόδινος, 7,5YR8/4. Επίχρισμα καστανόμαυρο καλύπτει το πώμα εξωτερικά και το σώμα μέσα και έξω, εκτός από τη βάση. Επίθετο λευκό χρώμα στις χαράξεις και στα κισσόφυλλα.

Η βάση διαμορφώνεται από ένα δίσκο και γωνιώδη αναβαθμό και ακολουθεί το ψηλό κωνικό τμήμα που επιστέφεται με πλατύ περίγυρο. Τα τοιχώματα του σώματος κλίνουν ελαφρά προς τα μέσα, ενώ το αντίστοιχο τμήμα του πώματος είναι σχεδόν κατακόρυφο και επιστέφεται με εξίσου πλατύ περίγυρο. Ο θόλος του πώματος υψώνεται έντονα κωνικός και αναπτύσσει στο κέντρο δακτυλιόσχημη κορυφή με μικρή, μαστοειδή απόφυση. Στην κυρτή αυτή επιφάνεια και στο κάτω μισό περίπου του κυλινδρικού τμήματος, οριζόμενο με αυλάκωση, βλαστόσπειρα που δημιουργείται από χαρακτούς μίσχους και κισσόφυλλα. Πρόκειται για τη γνωστή διακόσμηση «δυτικής κλιτύος» της Ακρόπολης των Αθηνών (R. Watzinger, Vasenfunde aus Athen, AM XXVI (1901), σ. 67-102) που πρωτοεμφανίζεται στην Αττική και διαδόθηκε σε πολλά κέντρα του αρχαίου κόσμου (Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 161-163).

Η πυξίδα του τάφου της Σπηλιάς μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. ή

λίγο πριν συγκρίνοντας το σχήμα και τη διακόσμησή της με ανάλογα παραδείγματα από τη Βέροια. Βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1335, σ. 54, 161, 162 πίν. 24, 68 (μέσα 2ου αι. π.Χ.) Π 1342, σ. 55, 144, 161, 162, πίν. 25, 68 (β΄ τέταρτο 2ου αι. π.Χ.).

Ειδώλια

Τα πήλινα ειδώλια[20], όλα γυναικείων μορφών, βρέθηκαν κατά μήκος της δυτικής πλευράς, πάνω στην κλίνη και κάτω από αυτή, μερικά σε καλή κατάσταση και άλλα διαλυμένα από την επέμβαση του λαθρανασκαφέα, ο οποίος μάλιστα παρέδωσε το ΒΕ 1870 που βρισκόταν, όπως είπε, αναρτημένο σε καρφί του τοίχου!

50. ΒΕ Κοζάνης 1865 (Σχέδ. 2, το 1).

Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής, ακέραιο με συγκολλημένο το κεφάλι (Πίν. 128 α).

Ύψ. 0,315, διαστ. βάσης: 0,144×0,082, ύψ. 0,03 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5YR7/8. Ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος σ᾽ ολόκληρη την επιφάνεια του ειδωλίου· από χρώματα διακρίνουμε κοκκινωπό στη βάση και στα μαλλιά, γαλάζιο στο χιτώνα, ενώ πάνω στο στήθος αποδίδεται με κοκκινωπές κουκκίδες περιδέραιο. Η μπροστινή πλευρά, σώμα και κεφάλι, κατασκευάστηκε από ενιαία μήτρα. Στο πίσω μέρος, που πλάστηκε με το χέρι, υπάρχει σε ύψος 0,14 μ., κυκλική οπή εξαερισμού, διαμ. περίπου 0,05 μ. Η μορφή πατάει πάνω σε ελλειψοειδή βάση, στηρίζεται στο αριστερό πόδι και έχει άνετο, λυγισμένο προς τα πλάγια και πίσω, το δεξί, ενώ κλίνει το κεφάλι ελαφρά προς τα κάτω και αριστερά της. Φοράει μακρύ χιτώνα, ψηλά ζωσμένο, με άνοιγμα σε σχήμα V στο στήθος και ιμάτιο που καλύπτει τους ώμους και τα χέρια και καταλήγει σε ανεμιζόμενα άκρα. Το δεξί χέρι, ελαφρά λυγισμένο, συγκρατεί τμήμα του ιματίου στο ύψος του μηρού και το αριστερό στηρίζεται στη μέση περίπου. Πάνω από το χαμηλό μέτωπο διακρίνεται η χωρίστρα της ελεύθερης κόμμωσης, που αποτελείται από μικρούς, ασαφείς όγκους μαλλιών —στο πάνω μέρος του κεφαλιού φαίνεται να συγκρατούνται από ταινία— και πέφτει με μακριούς πλοκάμους πάνω στους ώμους[21]. Τα χαρακτηριστικά του ωοειδούς προσώπου είναι άτονα και ασαφή.

Το ειδώλιο ανήκει σε έναν κοινότατο τύπο της ελληνιστικής κοροπλαστικής. Πρβλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., αριθ. 105, 188, πίν. 41 και αριθ. 64, 172, πίν. 17 (από ταφή αμέσως μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.,) όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1501, σ. 66, 170, 171, πίν. 33 (από ταφή του β΄ τετάρτου του 2ου αι. π.Χ.). Σ. Κόρτη-Κόντη, Ταφικά ευρήματα από τον Πενταπλάτανο Γιαννιτσών, Αμητός, τιμητικός τόμος για τον καθ. Μ. Ανδρόνικο, 1987, σ. 424, αριθ. 14, 15, 16, πίν. 90, 1, 2, 3.

51. ΒΕ Κοζάνης 1866 (Σχέδ. 2, το 17), στο βόρειο πέρας της κλίνης.

Όρθια γυναικεία μορφή με δύο Έρωτες (Πίν. 128 β).

Λείπουν τμήματα από τη βάση, δεξιά, το σώμα, από τους ώμους και πάνω, του ενός Έρωτα, ενώ έχουν αποκρουστεί ο ώμος του άλλου, το δεξί χέρι της μαρφής και τα μαλλιά της.

Ύψ. 0,332, διαστ. βάσης 0,06×0,125 μ.

20. Για τα ειδώλια του μακεδονικού χώρου βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 311-342. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 169-173.

21. Για τις προσθήκες τμημάτων της κόμμωσης και το ιδιαίτερο πλάσιμό τους βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 314.

Πηλός κόκκινος, 10YR5/8. Ολόκληρο το ειδώλιο έχει επιχρισθεί με λευκό κονίαμα. Στο ένδυμα των Ερώτων, σε δύο ταινίες χαμηλά στο χιτώνα και σε δύο στη μέση, όπως και στο V του στήθους υπάρχουν ίχνη γαλάζιου χρώματος. Στα γυμνά μέρη των σωμάτων διακρίνεται απαλό χρώμα. Η μπροστινή πλευρά, σώματα και κεφάλια των μορφών, κατασκευάστηκε από ενιαία μήτρα και η πίσω πλάστηκε με το χέρι. Στο λαιμό οι χάντρες του περιδεραίου αποδίδονται με χρώμα καφεκίτρινο, στα χείλη και στα μάτια κόκκινο. Ιώδες διακρίνεται στις παρυφές του ιματίου. Στην πίσω πλευρά ελλειψοειδής οπή εξαερισμού 0,053×0,085 μ.

Η γυναικεία μορφή πατάει πάνω σε ελλειψοειδή βάση με το δεξί πόδι στάσιμο και το αριστερό άνετο, λυγισμένο προς τα πίσω. Στρέφει το κεφάλι προς τα αριστερά της. Φοράει μακρύ χιτώνα, ζωσμένο ψηλά στο στήθος και ιμάτιο που σκεπάζει το πίσω μέρος του κεφαλιού και τους ώμους και φτάνει μέχρι τους μηρούς. Τα μαλλιά πάνω από το μέτωπο χωρίζονται στη μέση και πέφτουν στο πλάι πίσω από τα αυτιά, που καλύπτονται από το ιμάτιο. Στα αυτιά ημικυκλικά πρόσθετα σκουλαρίκια.

Με το δεξί της χέρι η μορφή κρατάει από το αριστερό χεράκι παιδική μορφή Έρωτα ντυμένη με γαλάζια χλαμύδα που πέφτει στο αριστερό πλάι. Στον αριστερό της ώμο κάθεται παιδική, επίσης, μορφή ντυμένη με χλαμύδα, επίσης μικρός Έρωτας —σώζεται η αρχή του φτερού στον αριστερό ώμο. Τον συγκρατεί με το αριστερό της χέρι από τα άκρα πόδια.

Η μικρή αυτή μορφή αποδίδεται συνοπτικά, τα χέρια μόλις υποδηλώνονται, ενώ στα χαρακτηριστικά του προσώπου, όπως άλλωστε και σε αυτά της γυναικείας μορφής, δεν υπάρχει λεπτομερής καταγραφή και σαφήνεια.

Το ειδώλιο μπορεί να συγκριθεί με παρόμοιους τύπους ειδωλίων από τη Βέροια, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1485, σ. 61, 170, 171, πίν. 29 36, με διαφορές στη διευθέτηση της κόμης και στην απόδοση των παιδικών μορφών· πρβλ. και Π 1484, σ. 61, 169, 170, 171, πίν. 29, 37, όπου η γυναικεία μορφή κρατά στ' αριστερά της από το χέρι τον Έρωτα (από ταφή του β΄ τετάρτου του 2ου αι. π.Χ.).

52. ΒΕ Κοζάνης 1867 (Σχέδ. 2, το 12), κάτω από το νότιο πέρας της κλίνης.

Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής (Πίν. 128 γ), ως τύπος παρόμοιο με το προηγούμενο. Συγκολλήθηκε από πολλά κομμάτια· λείπουν εντελώς το πάνω τμήμα με τα κεφάλια των μορφών, τμήμα, στη μέση περίπου, και σχεδόν ολόκληρη η κάτω παιδική μορφή. Από το πίσω μέρος σώζεται μεγάλο τμήμα με την αρχή της κυκλικής οπής εξαερισμού και μικρό τμήμα με οπή ανάρτησης[22].

Σωζ. ύψ. 0,30, διαστ. βάσης: ύψ. 0,035 και 0,115 μ. (η μικρότερη σωζόμενη). Είναι μεγαλύτερο σε μέγεθος από το προηγούμενο.

Πηλός κόκκινος, 10YR5/8. Ίχνη κοκκινωπής ταινίας στη βάση.

Τα σωζόμενα τμήματα της μπροστινής πλευράς κατασκευάστηκαν από ενιαία μήτρα και για τις τρεις μορφές, ενώ η πίσω πλευρά πλάστηκε με το χέρι.

Η μορφή που πατάει επίσης σε ελλειψοειδή βάση, έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξί πόδι, το οποίο μάλιστα διαγράφεται και έντονα. Είναι ντυμένη με μακρύ χιτώνα και ιμάτιο. Στο δεξί της γυμνό βραχίονα αποδίδονται πλαστικά δύο βραχιόλια. Στον αριστερό της ώμο κάθεται παιδική μορφή Έρωτα, την οποία συγκρατεί με το αριστερό της χέρι

22. Είναι το μοναδικό ειδώλιο με οπή ανάρτησης και το στοιχείο αυτό, με ενισχυτική και την κακή κατάσταση της διατήρησής του, κάνει αληθοφανή τη μαρτυρία του λαθρανασκαφέα ότι υπήρχαν ειδώλια κρεμασμένα σε σιδερένια καρφιά στον τοίχο.

ακουμπισμένο, κυρίως, πάνω στο δεξιό άκρο πόδι της μικρής μορφής. Από τη δεύτερη παιδική μορφή —κοριτσάκι με περιστέρι— σώζονται μόνο λίγα ίχνη.

Μπορεί να συγκριθεί, όπως και το προηγούμενο, με ειδώλια παρόμοιων τύπων που ερμηνεύονται ως ειδώλια της θεάς Αφροδίτης (Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 172, 181-182). Βλ. πανομοιότυπο από τάφο της Βέροιας, The Search for Alexander, An Exhibition, 1980, σ. 173, αριθ. 142. Βλ. ακόμα ειδώλιο με τη μία παιδική μορφή στον ώμο που φοράει όμοιο ένδυμα-χλαμύδα από Εράτυρα, Α. Κεραμόπουλλος ΑΕ 1932, σ. 126, αριθ. 2, εικ. 86, 1.

53. ΒΕ Κοζάνης 1868 (Σ χ έ δ. 2, το 14), πάνω από την κλίνη.

Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής (Π ί ν. 128 δ). Συγκολλημένο από πολλά τμήματα και συμπληρωμένο· λείπει το κεφάλι.

Σωζ. ύψ. 0,37 μ. διαστ. βάσης 0,14×0,095×0,022 μ.

Πηλός κοκκινωπός, 10YR5/8.

Το μπροστινό μέρος κατασκευάστηκε με μήτρα και το πίσω, σχεδόν επίπεδο, πλάστηκε με το χέρι. Οπή εξαερισμού σχεδόν κυκλική, διαμ. περίπου 0,045 μ.

Η μορφή πατάει πάνω σε ελλειψοειδή βάση με στάσιμο το αριστερό πόδι και άνετο το δεξί, που εμφανίζεται πλάγια και μπροστά, έξω από τη βάση, φορώντας σανδάλι. Είναι ντυμένη με μακρύ χιτώνα, χωρίς χειρίδες, με άνοιγμα σε σχήμα V στο στήθος και ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτα το δεξί της ώμο και το στήθος, ενώ καλύπτει τον άλλο ώμο και τα χέρια και τυλίγει σφιχτά το σώμα μέχρι τα γόνατα περίπου. Το δεξί χέρι κολλημένο στο σώμα κάμπτεται στον αγκώνα και τοποθετείται οριζόντια στη μέση· το αριστερό, λυγισμένο, συγκρατεί το ιμάτιο στη μέση, επίσης. Πάνω στον αριστερό της ώμο σώζεται μάζα μαλλιών από πρόσθετο πηλό· πρβλ. Δ. Λαζαρίδης, Πήλινα ειδώλια Αβδήρων, 1960, σ. 23, β 37, πίν. 10. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., αριθ. 276, 250, πίν. 93, από ταφή των μέσων του 2ου αι. π.Χ., για την κίνηση του αριστερού χεριού αριθ. 91, 183, πίν. 28. Πρβλ. επίσης Στ. Κόρτη-Κόντη, ό.π., σ. 423, αριθ. 12, πίν. 89, 3 με όμοια στάση, ενδύματα και αριστερό χέρι.

54. ΒΕ Κοζάνης 1869 (Σ χ έ δ. 2, τα 18 και 44), το σώμα αριθ. 18, από το βόρειο πέρας της κλίνης και το κεφάλι αριθ. 44, στην ανατολική πλευρά.

Πάνω τμήμα πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής (Π ί ν. 129 α). Συγκολλήθηκε το κεφάλι και το αριστερό της χέρι.

Ύψ. 0,17 μ.

Πηλός ανοιχτός κόκκινος, 2.5YR6/6.

Στα μαλλιά διατηρείται κόκκινο-καφέ χρώμα, ιώδες στο στεφάνι, γκριζόμαυρες ταινίες-βραχιόλια στους βραχίονες και στον καρπό του αριστερού χεριού.

Η μπροστινή πλευρά —σώμα και κεφάλι— κατασκευάστηκε από ενιαία μήτρα. Στο πίσω μέρος, που πλάστηκε με το χέρι, σώζεται το πάνω τμήμα της κυκλικής οπής εξαερισμού.

Η μορφή στρέφει ελαφρά το κεφάλι προς τα δεξιά της και κάτω. Είναι ντυμένη μόνο με χιτώνα ζωσμένο ψηλά, που έχει κοντές χειρίδες και σχηματίζει V στο στήθος. Παρατηρούμε «κνιδιακή» κόμμωση[23] γύρω από το πρόσωπο και δύο σχηματοποιημένες πλεξίδες από πρόσθετο πηλό πάνω στους ώμους. Πλούσιο στεφάνι από σχηματοποιημένα στρογγυλά λουλούδια έχει τοποθετηθεί επίσης πρόσθετα πάνω από κυλινδρική στεφάνη, ημικυκλικά σκουλαρίκια στ᾽ αυτιά, καθώς και δύο μακριές κυματιστές ταινίες που φτάνουν μέχρι τους βραχί-

23. Βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 318, «κνιδιακή» κόμμωση των ειδωλίων της Πέλλας.

ονες. Το πρόσωπο ωοειδές, με χαρακτηριστικά ευκρινή. Τα χέρια, το αριστερό σώζεται λίγο πιο κάτω από τον αγκώνα, είναι κολλημένα κατά μήκος του σώματος.

Πρβλ. για όμοια στάση κεφαλιού Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., αριθ. 64, 172, πίν. 17.

55. ΒΕ Κοζάνης 1870, παραδόθηκε από το λαθρανασκαφέα.

Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής (Πίν. 129 β). Λείπουν τμήματα από τη «βάση» και το πέρας του ιματίου στο αριστερό χέρι.

Ύψ. 0,225, διαστ. «βάσης» 0,065×0,054 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος 5ΥR7/6, όχι καθαρός, με πετραδάκια. Ίχνη από υπόλευκο επίχρισμα στο ιμάτιο και γαλάζιο στις παρυφές του χιτώνα[24], ρόδινο στα χείλη.

Η μπροστινή πλευρά, κεφάλι και σώμα, κατασκευάστηκε από ενιαία μήτρα. Η πίσω πλευρά πλάστηκε χωριστά και φέρει κυκλική οπή εξαερισμού, διαμ. περίπου 0,033 μ.[25].

Η μορφή δεν πατάει σε ιδιαίτερη βάση, έχει στάσιμο το δεξί πόδι, άνετο, προς τα πλάγια τραβηγμένο το αριστερό και στρέφει το κεφάλι προς τα αριστερά της και κάτω. Είναι ντυμένη με μακρύ χιτώνα, που εμφανίζεται πολύπτυχος στο κάτω μέρος, και με ιμάτιο που καλύπτει το πίσω και πάνω μέρος του κεφαλιού, τυλίγεται σ' ολόκληρο το σώμα μέχρι το λαιμό και καταλήγει στο αριστερό της πλάι. Το δεξί χέρι είναι στηριγμένο στη μέση και το αριστερό κάμπτεται προς τα πλάγια και πάνω συμπαρασύροντας τη μάζα του πέρατος του ιματίου.

Το μέτωπο περιβάλλεται από επάλληλες σειρές μαργαριτόσχημων βοστρύχων, κόμμωση γνωστή ως «τέττιξ». Πρόσωπο στρογγυλό με αχνά χαρακτητιστικά.

Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., Π 1502, σ. 66, 171, πίν. 33, 39, με αντίθετη στροφή κεφαλής (από ταφή του β΄ τέταρτου του 2ου αι. π.Χ.) και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 299, αριθ. 405, πίν. 123 με διαφορετική στάση ποδιών.

56. ΒΕ Κοζάνης 1870 α, περισυλλογή από το θάλαμο του τάφου.

Κεφάλι γυναικείου ειδωλίου με απόκρουση στο πάνω μέρος.

Ύψ. 0,06 μ.

Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, 5ΥR7/6.

Είναι κοίλο και η μπροστινή όψη έχει κατασκευαστεί με την ίδια μήτρα του χαμένου σώματος.

Το ιμάτιο καλύπτει το κεφάλι και το λαιμό αφήνοντας ελεύθερο μόνο το πρόσωπο, που έχει θαμπά χαρακτηριστικά με ευδιάκριτη μόνο τη μύτη.

Η στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά της είναι αντίθετη από αυτή του προηγούμενου ειδωλίου, όμοια όμως με του ειδωλίου της Βέροιας Π 1502 (Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 666, 171, πίν. 33, 39). Πρβλ. για όμοια στροφή και διευθέτηση ιματίου, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 189, αριθ. 107, πίν. 43.

Από την παραπάνω εξέταση προκύπτει ότι εικονογραφικά και τεχνοτροπικά τα ειδώλια του τάφου της Σπηλιάς σχετίζονται άμεσα με τα ειδώλια εκείνα των κοροπλαστικών εργαστη-

24. Γαλάζιο χρώμα για το χιτώνα αναφέρεται στα ειδώλια της Βέροιας (Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 170), ενώ στα ειδώλια της Πέλλας αναφέρεται γαλάζιο για το ιμάτιο και ιώδες για το χιτώνα (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 312).

25. Μολονότι λείπουν οι οπές ανάρτησης, δε θα πρέπει να απορρίψουμε τη μαρτυρία του λαθρανασκαφέα, ότι δηλαδή κρεμόταν από καρφί στον τοίχο, επειδή και η φθορά —κάθετη ρωγμή— που υπάρχει στο πάνω μέρος της οπής εξαερισμού, μπορεί ενδεχομένως να προκλήθηκε με την ανάρτησή του από το σημείο αυτό.

ρίων της Βέροιας[26] και της Πέλλας, τα οποία με τη σειρά τους αντλούν τύπους και πρότυπα από τα κέντρα του βορειοανατολικού Αιγαίου και της Μ. Ασίας[27].

Δύο από αυτά, τα αριθ. Κατ. 52 και 53, τα χαρακτηρίζει το μεγάλο μέγεθος. Τα κεφάλια των ειδωλίων έχουν βγει από την ίδια μήτρα με το σώμα. Οι πίσω όψεις συμπληρώθηκαν με το χέρι, διαμορφώθηκαν με εργαλείο και κόλλησαν με αραιωμένο πηλό. Φέρουν κυκλικές οπές εξαερισμού εκτός από το ειδώλιο αριθ. Κατ. 51. Οι μορφές, εκτός από το αριθ. Κατ. 55 και το αριθ. Κατ. 54, που δε σώζει το κάτω μέρος, πατούν σε ελλειψοειδείς βάσεις. Σε όλα παρατηρούμε αδυναμία στο πλάσιμο των λεπτομερειών, που οφείλεται στη μεγάλη χρήση των μητρών ή σε μήτρες δεύτερης γενιάς.

Από τα ειδώλια τέλος του τάφου, με εξαίρεση το αριθ. Κατ. 54, λείπουν οι περίτεχνες κομμώσεις και, γενικά, ο κόσμος της κεφαλής που χαρακτηρίζει την πλειονότητα των ειδωλίων της Πέλλας και της Βέροιας. Ο πηλός τους κοκκινωπός με μικρές διαφοροποιήσεις, αρκετά καθαρός με μικρή ποσότητα άμμου, αλλά όχι ανθεκτικός, μοιάζει με τους πηλούς των αγγείων του τάφου. Ωστόσο η άποψη ότι τα ειδώλια της Σπηλιάς αποτελούν προϊόντα ενός ντόπιου κοροπλαστικού εργαστηρίου, μόνο ως υπόθεση μπορεί να διατυπωθεί, αφού και ο αριθμός τους είναι περιορισμένος, και η ανασκαφική έρευνα σε οικιστικές εγκαταστάσεις της γύρω περιοχής ανύπαρκτη.

ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ

Στλεγγίδες[28]

57. ΒΕ Κοζάνης 1872 (Σχέδ. 2, το 38), στην ανατολική πλευρά.

Σιδερένια στλεγγίδα (Σχέδ. 14· Πίν. 130 α). Λείπει το μεγαλύτερο επίμηκες τμήμα από το έξω στέλεχος της λαβής. Η λεπίδα συγκολλήθηκε. Επιφάνεια πολύ οξειδωμένη.

Μήκ. 0,26, πλ. 0,025 μ.

Λαβή ορθογώνια.

58. ΒΕ Κοζάνης 1874 (Σχέδ. 2, το 40), στην ανατολική πλευρά.

Τμήμα από λεπίδα σιδερένιας στλεγγίδας (Πίν. 130 β).

Σώζ. μήκ. 0,055, πλ. 0,022 μ.

59. ΒΕ Κοζάνης 1873 (Σχέδ. 2, το 48), στην ανατολική πλευρά.

Σιδερένια στλεγγίδα από δύο κομμάτια, τα οποία δε συγκολλούνται (Πίν. 130 γ). Σώζεται το κυρίως στέλεχος της λαβής και μεγάλο τμήμα της λεπίδας.

Σώζ. μήκ. 0,23, πλ. 0,02 μ.

60. ΒΕ Κοζάνης 1871.

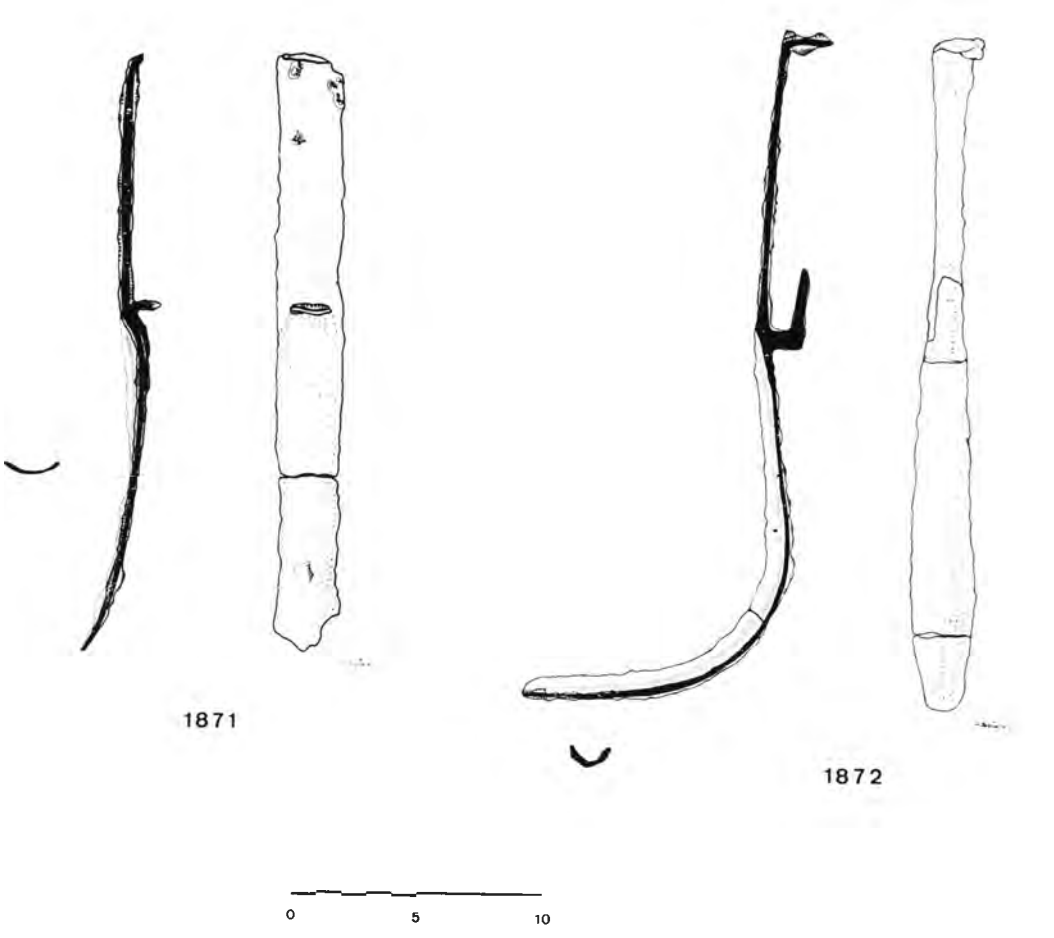
Σιδερένια στλεγγίδα στη θέση της, αναρτημένη δηλαδή σε σιδερένιο καρφί του ανατολικού τοίχου[29] (Σχέδ. 14· Πίν. 130 δ).

26. Τη συνάδελφο Κ. Τζαναβάρη, η οποία εκπονεί διατριβή σχετικά με το κοροπλαστικό εργαστήρι της Βέροιας, ευχαριστώ θερμά για τις χρήσιμες υποδείξεις της. Για υποδείξεις και πληροφορίες ευχαριστώ επίσης τη συνάδελφο Α. Χρυσοστόμου.

27. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 173. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 311.

28. Βλ. όμοιες στλεγγίδες, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου., ό.π., σ. 179, σχέδ. 47. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 220, αριθ. 189, πίν. 67, σ. 239, αριθ. 248, πίν. 88, σ. 279, αριθ. 35, πίν. 124 α, Γ. Τουράτσογλου, Το ξίφος της Βέροιας, Αρχαία Μακεδονία IV (1986), σ. 645.

29. Για αναρτήσεις αντικειμένων στους τοίχους, πραγματικές και εικονικές, βλ. Φ. Πέτσας, Ο τάφος των

Σχέδ. 14. Σιδερένιες στλεγγίδες.

Λείπει το έξω επίμηκες στέλεχος και το πέρας της λεπίδας.

Σώζ. μήκ. 0,235, πλ. 0,025 μ.

Ο σίδηρος έχει διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό. Λαβή ορθογώνια. Η λεπίδα είναι ελαφρά κοίλη και παρουσιάζει μικρότερη καμπύλη σε σχέση με τις υπόλοιπες, ενώ το στέλεχος της λαβής έχει το ίδιο πλάτος της λεπίδας σε όλο του το μήκος.

61. ΒΕ Κοζάνης 1875 (Σ χ έ δ. 2, το 49), στην ανατολική πλευρά.

Χάλκινη στλεγγίδα (Π ί ν. 130 ε). Σώζει τη λεπίδα, από την οποία λείπουν μικρά κομμάτια και μικρό τμήμα της λαβής από το ίδιο έλασμα. Η υπόλοιπη λαβή ήταν από ξεχωριστό

Λευκαδίων, 1966, σ. 177. Δ. Παντερμαλής, Μακεδονικά 12 (1972), σ. 157, σημ. 2. Κατά μήκος του ανατολικού και δυτικού τοίχου διακρίνονται με ασφάλεια από τέσσερα σιδερένια καρφιά. Πιθανώς και οι υπόλοιπες τρεις σιδερένιες στλεγγίδες να ήταν αναρτημένες.

Πρβλ. F. D'Andria, Vasi di bronzo romani di recenti scoperti in Puglia e Lucania, Bronzes Hellénistiques et Romains, Actes du Ve Colloque International sur les bronzes antiques, 1979, σ, 226 πίν. 128, εικ. 9. W. Déonna, Délos XVIII, πίν. LXXXVIII, αριθ. 759 και G. Davidson, Corinth XII, πίν. 115, αριθ. 2229, 31, Corinth, XII, πίν. 115, αριθ. 2229, 31.

Νομίσματα

Βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα σε ανασκαμμένα χώματα και εκτός των ταφών.

69. ΒΕ Κοζάνης 1883 (Σχέδ. 2, το 58), προς την ανατολική πλευρά.

Χάλκινο νόμισμα Απολλωνίας (200-80 π.Χ.).

Α΄ όψη: Απόλλων.

Β΄ όψη: Τρίποδας. Δεξιά *ΑΠΟΛΛΩ*. Αριστερά *ΝΙΑΤΑΝ*.

Βλ. Evelpidis II, πίν. XLVI, 1713.

70. ΒΕ Κοζάνης 1884 (Σχέδ. 2, το 16), στο μέσον περίπου του θαλάμου προς την κλίνη της δυτικής πλευράς.

Χάλκινο νόμισμα πολύ φθαρμένο. Στη μια όψη κεφάλι Αυγούστου(;).

Βλ. Evelpidis II, πίν. XXXVI, 1326.

71. ΒΕ Κοζάνης 1885. Βρέθηκε στο κοσκίνισμα των χωμάτων του θαλάμου.

Χάλκινο νόμισμα εντελώς φθαρμένο. Στη μια πλευρά δε διακρίνεται τίποτε και στην άλλη πιθανώς κεφάλι, όπως στο προηγούμενο.

ΓΥΑΛΙΝΑ

72. ΒΕ Κοζάνης 1886.

Γυάλινο αγγείο (Πίν. 131 δ). Συγκολλήθηκε από κομμάτια που περισυλλέχθηκαν από το δάπεδο του θαλάμου, έξω από τις ταφές. Λείπουν τμήματα του σώματος και του χείλους.

Ύψ. 0,065, διάμ. βάσης 0,09, διάμ. χείλους 0,06 μ.

Η βάση κυρτή, το σώμα λοξό, το χείλος εξέχει ελάχιστα.

Πρβλ. συγγενικό Φ. Ζαφειροπούλου, Υάλινα αγγεία και πήλινοι λύχνοι εκ της Αρχαιολογικής Συλλογής Γαλαξειδίου, ΑΕ 1975, σ. 54-55, αριθ. 2, πίν. 4.

73. ΒΕ Κοζάνης 1887 (Σχέδ. 2, το 32), στην ανατολική πλευρά.

Μικρό γυάλινο μυροδοχείο (Πίν. 131 ε), με σχήμα αντίστοιχο των πήλινων βολβόσχημων μυροδοχείων. Λείπουν τμήματα του σώματος.

Ύψ. 0,08, διάμ. βάσης 0,015, διάμ. χείλους 0,012 μ.

Πρβλ. συγγενικό, Φ. Ζαφειροπούλου, ό.π., σ. 55, 57, αριθ. 9, πίν. 5.

74. ΒΕ Κοζάνης 1888 (Σχέδ. 2, το 27), στη δυτική πλευρά.

Αστράγαλοι αιγοπροβάτων (Πίν. 132 α).

Βρέθηκαν στη βόρεια πλευρά της κλίνης, αλλά και κατά τον καθαρισμό του θαλάμου.

Οι φυσικοί αστράγαλοι χρησιμοποιούνται και σήμερα ως παιχνίδι. Για τη χρήση τους στους τάφους και τη σημασία τους βλ. D. Kurtz - J. Boardman, ό.π., σ. 208-209. Ph. Bruneau, ό.π., σ. 527. D. Robinson, Olynthus XI, σ. 197-198. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 180. Κ. Τσάκος, ό.π., σ. 358, αριθ. 14.

75. ΒΕ Κοζάνης 1889.

Όστρακα του τάφου.

76. ΒΕ Κοζάνης 1890.

Τμήμα από στόμιο πιθαριού από περισυλλογή στο γύρω χώρο (Πίν. 132 β).

Φέρει δύο οκτάφυλλους ρόδακες από σφραγίδα παρόμοια με αυτή του σκυφιδίου αριθ. 11, ΒΕ 1860 και του πινακίου αριθ. 34 ΒΕ 1848.

Διαστ. 0,075×0,06 μ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την τοποθέτηση των κτερισμάτων (Σχέδ. 2) ακριβώς στα σημεία από τα οποία περισυλλέχτηκαν, και μετά τη βάσιμη υπόθεση ότι τα αριθ. 4-9 μετακινήθηκαν από την τράπεζα της βόρειας πλευράς, διαπιστώνουμε ότι ο αριθμός τους κατά μήκος της ανατολικής πλευράς είναι μεγαλύτερος. Η εξήγηση δίνεται από την ανθρωπολογική εξέταση του οστεολογικού υλικού[30], σύμφωνα με την οποία τα οστά της ανατολικής πλευράς ανήκουν σε τρία, πιθανώς τέσσερα, ενήλικα άτομα μέτριου αναστήματος. Ένα ήταν με βεβαιότητα γυναίκα και ένα άντρας. Παρόλη την αναμόχλευση από το λαθρανασκαφέα, η συσσώρευση πολλών οστών προς το βόρειο άκρο της ανατολικής πλευράς είναι ενδεικτική της ανακομιδής του σκελετικού υλικού προγενέστερων ταφών[31], χωρίς να αποκλείεται και η τοποθέτηση νεκρών δίπλα ή πάνω σε προγενέστερες ταφές[32].

Για τα οστά που βρέθηκαν πάνω στην κλίνη της δυτικής πλευράς και σε μεγαλύτερο ποσοστό μετατοπισμένα στον κενό χώρο της βορειοδυτικής γωνίας, αναγνωρίστηκε ότι ανήκουν σε άτομο ηλικίας 25-30 χρόνων. Το υλικό, επισημαίνεται, ήταν ελλιπές και αποσαθρωμένο και η εκτίμηση για την ηλικία των νεκρών βασίστηκε στα λίγα τμήματα των ραφών του κρανίου και στη φθορά των υπαρχόντων δοντιών.

Στη σχετική έκθεση αναφέρεται, τέλος, ότι τα οστά που ήταν σκορπισμένα σε σημεία του δαπέδου εκτός των ταφών, δεν ανήκουν σε ένα άτομο και θα πρέπει να αποσπάστηκαν από τους σκελετούς των κανονικών ταφών.

Η διατάραξη των ταφών δεν μας επιτρέπει να μιλήσουμε για τον προσανατολισμό των ενταφιασθέντων[33], ούτε για την ακριβή θέση των κτερισμάτων που τους συνόδευαν.

Από την παρουσία κτερισμάτων που συνηθίζονται στις γυναικείες ταφές, μπορούμε να συμπεράνουμε το φύλο του ατόμου της κλίνης της δυτικής πλευράς. Τα αντικείμενα αυτά είναι κυρίως τα γυναικεία ειδώλια[34], οι αστράγαλοι[35] και η πυξίδα[36]. Τα υπόλοιπα αντικεί-

30. Για την αναγνώριση του σκελετικού υλικού ευχαριστώ θερμά τη φοιτήτρια της Βιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Άννα Λάγια και τον καθηγητή Κ. Ζαφειράτο.

31. Η συνήθεια επαναλαμβάνεται σε πολλούς οικογενειακούς τάφους, στους οποίους έπρεπε να εξευρεθεί χώρος για τις διαδοχικές ταφές. Βλ. ενδεικτικά Κ. Τσάκος, ό.π., σ. 415. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 95, Τάφος Ι, οικόπεδο Μαυρίδη.

32. Η στενότητα του χώρου (βλ. υποσημ. 31), επέβαλε και την παράλληλη παρουσία της καύσης μεταγενεστερων νεκρών. Βλ. Μ. Αλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 366. D.C. Kurtz - J. Boardman, ό.π., σ. 163.

33. Μεγάλο τμήμα κρανίου βρέθηκε στον κενό χώρο της βορειοδυτικής γωνίας και μικρότερο στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς.

34. Στην Πέλλα και στη Βέροια συνοδεύουν αποκλειστικά γυναικείες ταφές. Μ. Αλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 371-372, σημ. 34. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 169.

35. Τοποθετούνται σε γυναικείες και παιδικές ταφές. Βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 40.

36. Αν ερμηνευθεί ως αγγείο που περιείχε ουσίες ή αντικείμενα για τον καλλωπισμό των γυναικών, βλ. B. A. Sparkes - L. Talcott, Agora XII, σ. 173-174.

μενα που βρέθηκαν στην πλευρά αυτή είναι κοινά κτερίσματα και προσγράφονται αδιάκριτα σε αντρικές και γυναικείες ταφές. Για την κτέριση των ταφών χρησιμοποιήθηκαν πολυπληθή πήλινα αγγεία[37]. Τα μυροδοχεία, δεκατρία τον αριθμό, περισυλλέχτηκαν τόσο από τη δυτική όσο και από την ανατολική πλευρά. Δείγματα της Α΄ και Β΄ ομάδας, σύμφωνα με την κατάταξη που επιχειρήσαμε στον Κατάλογο, με χρονολόγηση που αρχίζει από τα μέσα ή λίγο πριν τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., υπήρχαν και στις δύο πλευρές, ενώ τα βολβόσχημα της Γ΄ ομάδας, με χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ., συγκολλήθηκαν από όστρακα εκτός ταφών, και ένα παραδόθηκε. Τα μυροδοχεία αντικατέστησαν τις ληκύθους των κλασικών χρόνων και περιείχαν αρωματικά έλαια[38]. Τα δύο λυχνάρια του τάφου —ένα παραδόθηκε και το άλλο προέρχεται από την ανατολική πλευρά (Σ χ έ δ. 2, το 43)— με σαφή ίχνη φωτιάς, πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν για το φωτισμό του θαλάμου κατά τους ενταφιασμούς. Χρονολογικά ανήκουν στην ίδια περίοδο με εκείνη των πρωιμότερων μυροδοχείων.

Τα δύο σκυφίδια (Σ χ έ δ. 2, τα 3 και 11), προφανώς μετακινημένα από την ταφή της δυτικής κλίνης, μολονότι ως είδη αγγείων δεν παρέχουν αποφασιστικές χρονολογήσεις[39], μπορούν να συσχετιστούν με την πρωιμότερη κεραμική του τάφου. Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε και για την πυξίδα (Σ χ έ δ. 2, το 24) από την ίδια ταφή. Η πολυάριθμη ενότητα των πινακίων ταφικής χρήσης και με προορισμό ανάλογο των σκυφιδίων[40], περιλαμβάνει 15 αγγεία, από τα οποία μόνο δύο, τα αριθ. 13 και 15 (Σ χ έ δ. 2) από τη νεκρική κλίνη, μπορούν να κατανεμηθούν χρονολογικά σ' όλη τη μακριά περίοδο της χρήσης του τάφου. Ενδεικτικό στοιχείο για πρώιμη-σύγχρονη ταφή με τη νεκρική κλίνη, είναι η παρουσία σφραγίδας-ρόδακα στο πινάκιο αριθ. 34 (Σ χ έ δ. 2), στην ανατολική πλευρά, όμοιας με του σκυφιδίου αριθ. 11 (Σ χ έ δ. 2). Οι μικροί και μεγάλοι αμφορείς, οι λάγηνοι και το «μυροδοχείο» (Σ χ έ δ. 2, το 7), συνολικά ένδεκα αγγεία μετακινημένα από τον αναβαθμό της τράπεζας[41] της βόρειας πλευράς, όπως υποθέσαμε, περιείχαν τις υγρές προσφορές[42] των εκάστοτε ταφών.

Ολιγάριθμα και σε κακή κατάσταση είναι τα μετάλλινα κτερίσματα του τάφου. Τα κοσμήματα και τα αγγεία λείπουν με εξαίρεση τα χάλκινα ελάσματα και τη χάλκινη πόρπη (Σ χ έ δ. 2, τα 19 και 56). Ως προσωπικά αντικείμενα αντρών μπορούμε να θεωρήσουμε

37. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι σε σύγκριση με τους τάφους της Πέλλας και της Βέροιας στον τάφο της Σπηλιάς υπάρχουν πολλά πινάκια και λάγηνοι.

38. Βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 368, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι πιθανόν να περιείχαν υποκατάστατα αρωματικών ελαίων ή να τοποθετούνται και άδεια, συμβολικά μόνο.

39. Για το πρόβλημα της χρονολόγησης και ταξινόμησης βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 129-130.

40. Για προσφορά υγρών ή στερεών τροφών, βλ. υποσημ. 38 και 39.

41. Πρβλ. ανάλογη εναπόθεση κτερισμάτων, ανάμεσά τους αμφορείς και οινοχόη, στην κλίμακα της κλίνης Γ΄, του τάφου Ι, οικόπεδο Μ. Μαυρίδη στη Βέροια. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 93-94 και στον τάφο Μαρίνας Ημαθίας, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 13, με βαθμίδες προσφορών μεταξύ των κλινών και των τοιχωμάτων της εισόδου.

42. Νερό, βλ. σχετικά D.C. Kurtz - J. Boardman, ό.π., σ. 210, και κρασί. Στο νέο μακεδονικό τάφο της Θεσσαλονίκης (Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτου, Μακεδονικά 25-26 (1986), σ. 131, πίν. 4 β), βρέθηκαν δύο οξυπύθμενοι αμφορείς όπως και παλιότερα στο μακεδονικό τάφο της Πλατείας Συντριβανίου, Κ. Σισμανίδης, Μακεδονικοί τάφοι στην πόλη της Θεσσαλονίκης, Η Θεσσαλονίκη 1 (1985), σ. 39, πίν. 2 (G. Daux, BCH 82 (1958), σ. 759).

τις στλεγγίδες[43] και τα μαχαίρια[44] της ανατολικής πλευράς. Τα άφθονα σιδερένια καρφιά, μερικά με υπολείμματα ξύλου, ενδεικτικά της τοποθέτησης των νεκρών σε φορεία[45], περισυλλέχτηκαν τόσο από τη νεκρική κλίνη όσο και από την ανατολική πλευρά. Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η ποσότητα ήταν αισθητά μεγαλύτερη κατά μήκος της ανατολικής πλευράς και δηλώνει τη χρήση φορείου σε περισσότερες από μια ταφές του χώρου.

Κανένα κτέρισμα του τάφου δεν είχε αποκλειστικά ταφικό χαρακτήρα[46]. Όλα αποτελούν αντικείμενα καθημερινής χρήσης της πραγματικής ζωής και είναι μέτριας ποιότητας. Ωστόσο η τοποθέτηση αυτών των αντικειμένων μέσα σε έναν τάφο απηχεί αυτόματα κάποιες θρησκευτικές δοξασίες και έθιμα. Έτσι τους νεκρούς του τάφου που μελετήσαμε, σύμφωνα με τις ερμηνείες που έχουν προταθεί[47], συνόδευαν λίγα προσωπικά αντικείμενα (στλεγγίδες, πόρπη, μαχαίρια), αγγεία προσφορών και τελετουργιών (σκυφίδια, πινάκια, αμφορείς, λάγηνοι, μυροδοχεία) και συμβολικά-θρησκευτικά (αστράγαλοι, λύχνοι, ειδώλια, νομίσματα).

Από τις επιμέρους χρονολογήσεις των ευρημάτων, τα πρωιμότερα από τα οποία τοποθετούνται λίγο πριν από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., προκύπτει η κατασκευή του τάφου στο β΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Ο τάφος, όπως συνάγεται πάλι από τα ευρήματα, χρησιμοποιήθηκε για διαδοχικές ταφές μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ. Μέσα σ΄ αυτά τα χρονικά πλαίσια εντάσσονται και τα νομίσματα του τάφου (βλ. παραπάνω), τα οποία δυστυχώς βρέθηκαν σε διαταραγμένα χώματα και έξω από τις ταφές. Η χρονολογική σειρά των ταφών, που σύμφωνα με τη μαρτυρία της ανθρωπολογικής εξέτασης του σκελετικού υλικού ήταν επτά ή οκτώ, παρουσιάζει την εξής εικόνα: γυναικεία ταφή στη νεκρική κλίνη, σύγχρονη σχεδόν[48] ταφή στην ανατολική πλευρά (όμοια μυροδοχεία, πινάκιο με όμοια σφραγίδα σκυφιδίου της δυτικής πλευράς, λυχνάρια), ακολουθούν δύο ή τρεις διαδοχικές ταφές στην ανατολική πλευρά, που μαζί με τις ταφές των τεφροδόχων αγγείων (πινάκιο-πώμα όμοια) καλύπτουν μεγάλο χρονικό διάστημα και μέσα στον 1ο αι. π.Χ., τέλος ύστερη ταφή του τέλους του 1ου αι. π.Χ. (χάλκινα νομίσματα Αυγούστου, βολβόσχημα μυροδοχεία).

Αντίθετα με τη μνημειακότητα του τάφου, τα κτερίσματα δε διακρίνει καμιά ιδιαίτερη ποιότητα. Λείπουν τα πολύτιμα[49], ορισμένα είδη αντιπροσωπεύονται από πολλά ομοειδή και γενικά έχουν όλα τα χαρακτηριστικά της κοινής ελληνιστικής. Η απόδοση του μεγαλύτερου ίσως μέρους της κεραμικής του τάφου σε τοπικά εργαστήρια δε θεωρείται σήμερα απίθανη με την αποκάλυψη ολοένα και περισσότερων οργανωμένων πόλεων στο χώρο της

43. Στλεγγίδες συναντάμε σε γυναικείες και παιδικές ταφές, βλ. D. M. Robinson, Olynthus XI, σ. 181-182, 202. Ι. Παπαποστόλου, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 334.

44. Μαχαιρίδια βρέθηκαν και σε γυναικείους, αδημοσίευτους τάφους της Αιανής.

45. Για τα φορεία βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 175, σχέδ. 46 και σημ. 5 για εναπόθεση φορείων απευθείας στο έδαφος ή σε φερτά χώματα.

46. Αντικείμενα δηλαδή φτιαγμένα ειδικά και αποκλειστικά για ταφική χρήση, βλ. σχετικά Ι. Α. Παπαποστόλου, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 335 κ.ε. Για τη σημασία και τον προορισμό των κτερισμάτων βλ. Ph. Bruneau, BCH 94 (1970), σ. 525 κ.ε. D.C. Kurtz - J. Boardman, ό.π., σ. 201 κ.ε.

47. Βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 174-182 και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 365-375 με εκτενή διαπραγμάτευση και προγενέστερη βιβλιογραφία.

48. Δεν αποκλείεται η «σύγχρονη» αυτή ταφή να αποτελεί ανακομιδή από τη νεκρική κλίνη.

49. Το ερώτημα αν ο λαθρανασκαφέας βρήκε και απέσπασε πολύτιμα κτερίσματα ή δε βρήκε και στην προσπάθειά του να τα βρει κατέσκαψε τον τάφο, παραμένει αναπάντητο. Υπολείμματα πάντως από πολύτιμα ευρήματα δεν εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα, ούτε όταν κοσκινίσαμε τα χώματα.

Άνω Μακεδονίας[50]. Ενισχυτικές για μια τέτοια απόδοση είναι οι εξής παρατηρήσεις: από όμοιο πηλό κοκκινωπό ή ανοιχτό πορτοκαλί ή καστανό, με προσμείξεις πολλών ξένων σωμάτων, έχουν πλαστεί όμοια, αλλά και διαφορετικά, όχι σύγχρονα είδη αγγείων (π.χ. πινάκια και μυροδοχεία), ενώ η διακόσμηση από επάλληλες χαράξεις με λεπτό εργαλείο υπάρχει σε πολλά πινάκια επίσης όχι σύγχρονα, πραγματικές νυχιές σε λάγηνο και σε πινάκιο. Τέλος, διακριτικά γνωρίσματα εργαστηρίων της κεραμικής του τάφου έχουμε δύο: εγχάρακτο γράμμα, Φ, στο εσωτερικό πινακίου αριθ. 15 (Σχέδ. 2) και ρόδακες από παρόμοιες σφραγίδες στο σκυφίδιο αριθ. 11 (Σχέδ. 2), και το πινάκιο αριθ. 34 (Σχέδ. 2). Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι δύο ρόδακες από παρόμοια με του σκυφιδίου αριθ. 19 και του πινακίου αριθ. 34 σφραγίδα υπάρχουν σε τμήμα στομίου πιθαριού που περισυλλέξαμε από το γύρω χώρο.

Ο τάφος βρίσκεται σε μικρή απόσταση, σε φυσικό λόφο, στα πλατώματα του οποίου παρατηρήσαμε όστρακα ελληνιστικά και ρωμαϊκά[51]. Μολονότι ανασκαφική έρευνα δε διενεργήθηκε στο χώρο, τα επιφανειακά αυτά ευρήματα αποτελούν σαφείς ενδείξεις αρχαίας κατοίκησης. Η ύπαρξη ενός τέτοιου σημαντικού μνημείου στην περιοχή προυποθέτει και την ύπαρξη ενός εξίσου σημαντικού αρχαίου οικισμού με τοπικούς άρχοντες ή εύπορους πολίτες, σ' έναν από τους οποίους ανήκε ο οικογενειακός τάφος που ανασκάφηκε.

Παρόλο, τέλος, που ικανός αριθμός αρχαιοτήτων έχει περισυλλεγεί από την ευρύτερη περιοχή ή από παραδόσεις ιδιωτών ή με σωστικές παρεμβάσεις των Εφορειών Βυζαντινών και Κλασικών Αρχαιοτήτων[52], η έλλειψη συστηματικής έρευνας δυσχεραίνει την εξαγωγή

50. Σύμφωνα με το ανασκαφικό πρόγραμμα της ΙΖ΄ Εφορείας Προιστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων που άρχισε από το 1982 ανασκάπτονται οι πόλεις: Πέτρες Φλώρινας (Π. Αδάμ-Βελένη, Πρώτες ειδήσεις για μια ελληνιστική πόλη στη Δυτική Μακεδονία, Ανακοίνωση στο XII Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 1983, ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 295-296· 38 (1983): Χρονικά, σ. 306-307 και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Π. Βελένη, Νομός Φλώρινας από τα Προϊστορικά στα Ρωμαϊκά χρόνια, 1987. Στη θέση Άγιος Παντελεήμονας Φλώρινας (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Μ. Βογιατζή, ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 296-307). Στο Κάστρο Μαυροπηγής (Γ. Καραμήτρου, ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 257· 42, 1987: Χρονικά (υπό εκτύπωση). Στη θέση Βρύση Ποντοκώμης (Γ. Καραμήτρου, ΑΔ 37 (1982): Χρονικά σ. 298· 38 (1983): Χρονικά, σ. 308· 39 (1984): Χρονικά, σ. 257). Η αρχαία πόλη στη θέση Μεγάλη Ράχη Αιανής με οικοδομικά λείψανα από τον 5ο μέχρι τον 1ο αι. π.Χ. και πλούσια νεκροταφεία μνημειακών τάφων (Γ. Καραμήτρου, ΑΔ 39 (1983): Χρονικά, σ. 308-309, η ίδια, Αιανή Κοζάνης, Αρχαιολογικός οδηγός, 1989. Πρβλ. και παλιότερες ανασκαφές στον Άγιο Ελευθέριο Δρεπάνου, την Εράτυρα και τη Φλώρινα (Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1965, σ. 24 κ.ε., Α. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1932, σ. 48 κ.ε., 97 κ.ε.).

51. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, τυχαία και επιφανειακά, από την Κοινότητα Σπηλιάς, είναι ποσότητα οστράκων που χρονολογούνται από τα προϊστορικά μέχρι τα βυζαντινά χρόνια, δύο χάλκινα ελληνιστικά νομίσματα και ρωμαϊκή ανάγλυφη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη στην Άρτεμη Αγροτέρα, Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, 1985, σ. 99. αριθ. 101, πίν. 38.

52. Κοινότητες: Αγίου Χριστόφορου, επιτύμβιο ενεπίγραφο ανάγλυφο (Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 129, αριθ. 136, πίν. 51). Πρόσφατα παραδόθηκε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, περισυλλέχτηκαν μετάλλινα και πήλινα κτερίσματα τάφου του α΄ μισού 4ου π.Χ. αι., που κατέστρεψε μηχάνημα της ΔΕΗ, και εντοπίστηκε ελληνιστικός οικισμός (Γ. Καραμήτρου, ΑΔ 42 (1987): Χρονικά (υπό εκτύπωση). Κομάνου, αναθηματικό ενεπίγραφο αγαλμάτιο Απόλλωνα Κιθαρωδού (Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 98, αριθ. 100, πίν. 37), μωσαϊκά δάπεδα και τάφοι σε χώρο εγκαταστάσεων της ΔΕΗ (Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 9 (1969), Χρονικά. Αρχαιολογικά, σ. 202, η έρευνα επαναλήφτηκε από την 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά το 1986. Καρυοχωρίου, ελληνιστικά και ρωμαϊκά νομίσματα (Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 7 (1967), σ. 350). Εξοχής, με πλήθος επιγραφών από χώρο ιερού της Ενοδίας (Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., αριθ. 94, 98, 99, 100 α, 102, 105, 116, 177 α-β, 144, 146 και Γ. Καραμήτρου, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 307, 309 (σήμερα ο χώρος έχει καλυφθεί από τις αποθέσεις των λιγνιτορυχείων της ΔΕΗ), τάφο εποχής Σιδήρου (Αικ. Ρωμιοπούλου, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 408), πιθάρι από κατοικία (;) (Α. Ανδρειωμένου, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 415).

ιστορικών και τοπογραφικών συμπερασμάτων, που θα μπορούσαν να πλουτίσουν τις γνώσεις μας για το τμήμα αυτό της νότιας Εορδαίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, όπου η δραστηριότητα των λιγνιτορυχείων της ΔΕΗ αλλοίωσε το περιβάλλον, η καθυστέρηση στην έρευνα σήμανε την οριστική απώλεια των μαρτυριών της ιστορίας της[53].

Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 1988 *Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ*

ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΑΡΙΘΜΩΝ ΤΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΟ 2 ΜΕ ΤΟΝ ΑΡΙΘΜΟ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΡΙΘΜΟ ΒΕ ΚΟΖΑΝΗΣ

1=50, ΒΕ 1865, ειδώλιο
2=46, ΒΕ 1861, δίωτο κύπελο
3=16, ΒΕ 1859, σκυφίδιο
4=44, ΒΕ 1843, λάγηνος
6=37, ΒΕ 1833, αμφορέας
7=45, ΒΕ 1844, μυροδοχείο(;)
7=45, ΒΕ 1944, μυροδοχείο(;)
8=39, ΒΕ 1838, αμφορέας
9=43, ΒΕ 1842, λάγηνος
10=48, ΒΕ 1863, μελανοδοχείο(;)
11=17, ΒΕ 1860, σκυφίδιο
12=52, ΒΕ 1867, ειδώλιο
13=18, ΒΕ 1845, πινάκιο
14=53, ΒΕ 1868, ειδώλιο
15=19, ΒΕ 1846, πινάκιο
16=70, ΒΕ 1884, χάλκινο νόμισμα
17=51, ΒΕ 1866, ειδώλιο
18=54, ΒΕ 1869, σώμα ειδωλίου
19=65, ΒΕ 1882, χάλκινα ελάσματα
20=3, ΒΕ 1820, μυροδοχείο
21=4, ΒΕ 1821, μυροδοχείο
22=5, ΒΕ 1822, μυροδοχείο
23=9, ΒΕ 1819, μυροδοχείο
24=49, ΒΕ 1864, πυξίδα
25=11, ΒΕ 1824, μυροδοχείο
26=10, ΒΕ 1823, μυροδοχείο
27=74, ΒΕ 1888, αστράγαλοι
28=40, ΒΕ 1839, τεφροδόχο αγγείο
29=32, ΒΕ 1855, πινάκιο
30=20, ΒΕ 1847, πινάκιο
31=30, ΒΕ 1853, πινάκιο
32=73, ΒΕ 1887, γυάλινο μυροδοχείο

Χαραυγή, από το χώρο των λιγνιτορυχείων περισυλλέχτηκε μαρμάρινο επίκρανο παραστάδας μεγάλων διαστάσεων (Γ. Καραμήτρου, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 309 και παραδόθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα (αριθ. 883, 884 ΒΕ Κοζάνης). Τέλος, από την αγροτική περιοχή της πρώην Κοινότητας Καρδιάς (οι κάτοικοι μεταφέρθηκαν αλλού και ο χώρος μεταβλήθηκε σε σεληνιακό τοπίο), περισυλλέχτηκε ελληνιστική επιτύμβια ανάγλυφη στήλη (Γ. Καραμήτρου, Δύο ανάγλυφες στήλες από το Νομό Κοζάνης, Μακεδονικά 24 (1984), σ. 99) και κτερίσματα κιβωτιόσχημου ρωμαϊκού τάφου (Γ. Τουράτσογλου, ΑΔ 20 (1975): Χρονικά, σ. 260, Πίν. 171 γ).

53. Σύμφωνα με τη φειδωλή γραπτή παράδοση και την αποσπασματική πληροφόρηση των επιγραφών, κατά το 2ο αι. π.Χ. και συγκεκριμένα μετά τη μάχη της Πύδνας, η περιοχή της Εορδαίας μαζί με τις Πελαγονία, Λυγκηστίδα, Αντιτανία, Τυμφαία και Ελίμεια (Τ. Λίβιος XLV, 30, 6) αποτέλεσε την Δ΄ «μερίδα» (Δ. Κανατσούλης, Η οργάνωσις της Άνω Μακεδονίας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, Αρχαία Μακεδονία Ι, σ. 187). Μετά δε την κατάργηση των τεσσάρων μερίδων δεν έχει αποσαφηνιστεί αν οι παραπάνω περιοχές ανήκαν στην Provincia Macedonia με έδρα τη Θεσσαλονίκη ή διατήρησαν κάποια αυτονομία με ομόσπονδα διοικητικά συστήματα, τα λεγόμενα Κοινά (βλ. Δ. Κανατσούλης, ό.π., σ. 187-189, F. Papazoglou, Sur les Koina régionaux de la Haute Macédoine, Živa Antika 9 (1959), σ. 163-171). Για την Εορδαία βλ. F. Papazoglou, Les cités Macédoniennes à l'époque Romaine, 1957, σ. 125-129, 345, N. G. L. Hammond, A History of Macedonia I, 1972, σ. 106-110, Δ. Κανατσούλης, Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β΄, 1976, σ. 47-48).

33=12, ΒΕ 1825, μυροδοχείο
34=21, ΒΕ 1848, πινάκιο
35=22, ΒΕ 1849, πινάκιο
36=23, ΒΕ 1850, πινάκιο
37=31, ΒΕ 1854, πινάκιο
37=31, ΒΕ 1854, πινάκιο
38=57, ΒΕ 1872, σιδερένια στλεγγίδα
39=64, ΒΕ 1878, σιδερένιο τμήμα λαβής (;)
40=58, ΒΕ 1874, τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας
41=6, ΒΕ 1826, μυροδοχείο
42=27, ΒΕ 1856, πινάκιο
43=1, ΒΕ 1817, λύχνος
44=54, ΒΕ 1869, το κεφάλι ειδωλίου
45=7, ΒΕ 1827, μυροδοχείο
46=26, ΒΕ 1858, πινάκιο
47=62, ΒΕ 1876, σιδερένιο μαχαίρι
48=59, ΒΕ 1873, σιδερένια στλεγγίδα
49=61, ΒΕ 1875, χάλκινη στλεγγίδα
50=24, ΒΕ 1851, πινάκιο
51= 8, ΒΕ 1828, μυροδοχείο
52=25, ΒΕ 1852, πινάκιο
53=63, ΒΕ 1877, σιδερένιο μαχαίρι
54=41, ΒΕ 1840, τεφροδόχο με πώμα το πινάκιο αριθ. 29, ΒΕ 1840α
55=25, ΒΕ 1857, πινάκιο
56=67, ΒΕ 1880, χάλκινη πόρπη
57=68, ΒΕ 1881, χάλκινο εξάρτημα ζώνης
58=69, ΒΕ 1883, χάλκινο νόμισμα

Δε σημειώνονται τα:
αριθ. 2, ΒΕ 1818, λύχνος
αριθ. 13, ΒΕ 1829, μυροδοχείο
αριθ. 14, ΒΕ 1830, μυροδοχείο
αριθ. 15, ΒΕ 1831, μυροδοχείο
αριθ. 33, ΒΕ 1832, αμφορέας
αριθ. 34, ΒΕ 1835, αμφορέας
αριθ. 35, ΒΕ 1836, αμφορέας
αριθ. 36, ΒΕ 1837, αμφορέας
αριθ. 38, ΒΕ 1834, αμφορέας
αριθ. 47, ΒΕ 1862, μόνωτος κάνθαρος
αριθ. 55, ΒΕ 1870, ειδώλιο
αριθ. 56, ΒΕ 1870 α, ειδώλιο
αριθ. 60, ΒΕ 1871, σιδερένια στλεγγίδα
αριθ. 66, ΒΕ 1879, σιδερένια καρφιά
αριθ. 71, ΒΕ 1885, χάλκινο νόμισμα
αριθ. 72, ΒΕ 1886, γυάλινο αγγείο

Γ. Κ.-Μ.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

GORGET (PERITRACHELION)

(Fig. 1; Pls 1-12)

In 1983 a silver gilt iron gorget was found in an unplundered cist tomb at ancient Pydna (Pl. 1 α), on the southern edge of the modern village of Makriyalos in Pieria. The greater part of it has survived; it measures 0.305 in height, 0.30 in width and has an internal diameter of 0.165-0.172 m (Pls 1 β-2 β, 4-5). It is lunate in form. A vertical raised band (collar) is attached to the inner edge of the gorget to protect the neck (Pls 3 α-β, 7 β).

The materials used in it were iron, leather, silver and gold. The main body is made of iron sheet, which was covered and reinforced by the other materials. The back was covered with two sheets of leather, and the front surface was overlayed with a thin sheet of silver gilt (Pl. 7 α).

The silver sheet was very finely worked with various decorative motifs in the repoussé technique. The motifs are arranged in four concentric bands: two have spiral shoots that start in the middle and run towards the ends, one has large palmettes and one a tongued decoration. The overlay on the collar is decorated with a row of square panels each containing a large rosette.

Illustrations of gorgets on ancient works of art are rare, as are references by ancient writers. According to the available evidence the gorget is to be classed as part of the defensive armour worn by the Greeks. This can be inferred from the materials used, the way it was made, its shape and the fact that similar gorgets have been found in men's graves together with the dead man's cuirass and weapons. L. Ognenova identified it as the στέγασμα mentioned by Xenophon. However, the answer to its true name is supplied by Plutarch, who writes that in the battle of Gaugamela Alexander the Great wore an iron helmet, a linen cuirass and an iron περιτραχήλιον ornamented with precious stones.

A number of gorgets like the one from Pydna have been found in earlier tomb excavations. Three were found in the region of Thrace (Mezek, Vărbica, Jankovo Pls 8 α, 9 α-β, 11 β), three at Vergina (Pl. 8 β) and one at Katerini (Pl. 12 α). In five instances the decorated silver plating was gilt, like the one from Pydna. These six gorgets have many common features both in fabrication and style, which surely indicates that they were made in the same workshop. The latter may have been at Amphipolis, which is located between Macedonia and Thrace on the Strymon river and near the sea. This city had easy direct access to the territory of the Thracians as well as to the silver and gold mines of Mt. Pangaion. Furthermore, as a colony of Athens, it possessed a rich artistic tradition (Fig. 12).

The gorget seems not only to have formed part of the defensive equipment, but was above all the insignia of the rulers and certain of the officials —no doubt the hetairoi— of Macedonia (Pl. 11 ε). In the Early Christian and Byzantine periods it was replaced by the μανιάκης, an ornamantal gorget worn by officials.

The Pydna gorget can be dated by the rest of the tomb contents, as well as by the chronology of the other gorgets from the same workshop, to the 3rd quarter of the 4th centuty BC.

PANAGIOTIS N. FAKLARIS

MYCENEAN GRAVES IN NEA IONIA, VOLOS

(Figs 1-29; Pls 13-30)

321 graves have been discovered from 1981 till today at Nea Ionia, Volos, ranging from the Early Helladic to the Early Christian periods. Twenty of them are Mycenean. Most of these are cist graves of different types (with oblique sides of monolithic schist slabs, built, twin); one is a pit grave. They usually contained one burial in a conrtacted position. In three instances (T 42, T 43 and T 190) a disturbed burial was observed in a pit that was deeper than the level of the second burial.

The finds included clay vases, bronze weapons and tools, jewellery, and clay and stone buttons. The grave goods can be divided according to purpose and function:

a) The dead person's personal objects (beads, sealstone, bone knife, ring, bone pins, bronze sword, bronze razor).

b) Objects connected with the performance of ceremonial rites (vases, bronze dagger) during the burial.

c) Objects forming part of the wearing apparel (clay and stone buttons).

Among the finds two groups of grave goods can be distinguished both for their rarity in the Volos region and their individuality. The first belonges to grave 52 (Figs 6-8; Pl. 18 β-στ) and was the only grave group to contain beads, a sealstone, bone knife and a pithos amphora of Agora type.

The second group was that in grave 188 and is distinguished for the kind and quality of the vases it contained and the bronze objects (Figs 14-19; Pls 21-24). The vases, if they were not the products of southern workshops (particularly BE 6264) were made in accordance with southern models.

The majority of the vases date to LH IIB-IIIA: 1. Only two belong to LH IIIA: 2. None belonging to LH IIIB or IIIC were found. Only two were Submycenean and they will be studide together with the Protogeometric material, with which essentially they are connected.

As can be seen in the topographical diagram (Fig. 29), the graves were found north-northwest of the hill of Palia at Volos, on the far side of the river. It is thus reasonable to attribute them to the Palia settlement both because of their proximity and because of their chronological links with the levels that have been revealed in the excavations on the hill.

The excavations on the hill of Palia were started at the beginning of this century by Ch. Tsountas, and because it was the first site in the region of Volos where Mycenean strata had been found, it was immediately identified as the Mycenean Iolkos. This idea received confirma tion from D. R. Theocharis's excavation of the «Palace» of Iolkos in 1956 and the excavation of 20 Mycenean tombs at the site on which the Nea Ionia Cultural Centre was built.

These views have been shaken by the results of the excavations at the foot of the neolithic settlement of Dimini, which uncovered an extensive section of a Mycenean settlement, and the excavation of a third Mycenean settlement at Pevkakia. The existence now of three Mycenean settlements on the Pagasitic Gulf has led to a review and reexamination of the question of the identification of Iolkos.

ΑΝΤΗΙ ΒΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

THE SIGNIFICANCE OF THE PROPHETS IN THE DOME OF THE PANAYIA TOU ARAKOS AND THEIR COUNTERPARTS IN THE PANAYIA MYRIOKEPHALON AND THE PANAYIA VELJUSA

(Figs 1-3; Pls 31-36)

The iconographic programme in the dome of the Panayia tou Arakos at Lagoudera in Cyprus has survived intact. The decoration of the cupola consists of a circle in the vault of the dome surrounded by two friezes. Within the circle is depicted the head of the Pantocrator on a red ground. In the upper frieze ten angels are portrayed in ten medallions. In the lower frieze, in the spaces between the windows, are twelve prophets holding scrolls with inscriptions. Clockwise, starting from the east point, they are: 1 Jeremiah, 2. Solomon, 3. Elias, 4. Elisha, 5. Daniel, 6. Gideon, 7. Habakkuk, 8. Ezekiel, 9. Jonah, 10. Moses, 11. David, 12. Isaiah.

The arrangement of these prophets in the dome of the Panayia tou Arakos has an interesting peculiarity: the figures of the prophets form pairs symmetrically stationed in relation to the long axis of the church. In this way a continuous conversation is established engaging the whole area of the dome above the heads of the viewers. The pairing of the prophets is effected not only through their persons, but through the texts on the scrolls they are holding.

A study of the prophets and the scrolls shows that the twelve prophets depicted in the drum of the dome of the Panayia tou Arakos were used to emphasize directly or indirectly the earthly hypostasis of Christ: the prophets' scrolls exalt in the first instance the Word Incarnate and the person of the Virgin Mary, and in the second instance the divine hypostasis of the Pantocrator. None of the texts refers to the Pantacrator as Judge, and the idea of the Second Coming is absent from the symbolic content of the inscriptions.

The frieze with the angels and the Preparation of the Throne should not be interpreted on its own, but in conjunction with the frieze of the prophets. The angels are facing the Preparation of the Throne, which in this case symbolizes the Holy Trinity and not the throne of the Second Coming. The symbolic portrayal of the Holy Trinity in this position in the dome is directly related to the mystery of the Incarnation and in full accord with the symbolic meaning of the prophets.

The choice of the particular prophets, their composition and studied disposition within the space of the dome, and the choice of the texts indicate the importance accorded to the prophets by the donor and spiritual creator of the iconographic programme, and his effort to render them adequate vehicles for the spiritual content that he wished to convey in the dome. The synthetic dialectical connection between the figures and the inscriptions reveals the

advanced intellectual background of the donor who imposed his personal view on his monument.

A comparison of the iconographic programme in the dome of the Panayia tou Arakos with the surviving 11th and 12th century examples in the Balkan peninsula shows that in respect of its symbolic content it belongs in a category of churches whose common characteristic is the importance they give to the two natures of Christ and the role of the Virgin in the Incarnation. The most important churches in this category are the Panayia ton Myriokephalon in Crete and the Panayia Veljusa in Macedonia.

In the Panayia ton Myriokephalon the Virgin attended by two angels and seven figures of prophets are depicted below the Pantocrator at the eastern axial point. The texts on the prophets' scrolls refer indirectly to the Incarnation and the Virgin. The iconographic programme in the Panayia ton Myriokephalon expresses in its totality the two natures of Christ.

In the Panayia Veljusa, below the enthroned Pantocrator are depicted the Virgin, St John the Baptist, two attendant angels and four prophets. The eight figures form four pairs in a similar manner to that in the Panayia tou Arakos. A significant detail is that the text on Ezekiel's scroll comes from the church consercation service. It is the only instance where a text of this kind is inscribed on the scroll of a prophet depicted in a dome. This constitutes a strong argument for dating the the frescœs to before the inauguration of the church and immediately after its construction, in 1080. Although the presence of the Virgin together with St John the Baptist might suggest an eschatological interpretation of the symbolic content of the dome, nevertheless the scheme of the Deesis in this iconographic programme represents the restitution of grace to his chosen people conferred through the Incarnation of a philanthropic and almighty God.

The preceding analysis shows that the spiritual creators of the churches paid serious attention to the treatment of the figures of the prophets in order to convey the symbolic message they wished to express in the dome. Neither the choice of the figures nor that of their positions or of the texts in the scrolls was fortuitous. On the contrary, these elements were all designed to communicate a particular symbolic meaning, which in the case of the above churches was Salvation through Incarnation.

These three churches were the creations of eponymous individuals of a high intellectual order who belonged to the upper social strata. The symbolic significance of all three programmes is the same, but they originated from different conceptions, which in each case served different ends. The donors of the Panayia Myriokephalon and the Panayia Veljusa represented imperial policy and were expressions of its endeavour to impose itself idealogically on the fringes of the empire. In the case of the Panayia tou Arakos the intellectual donor seems to have sought to express his personal conception of life and thus of religion, which for Medieval man was the most important element in his notion of the world. Perhaps the anthropocentric view of Christianity with which the donor appears to have been imbued was due to his contact with a classical education. This indeed seems very probable in a society of a few chosen intellectuals seeking its literary and artistic models in antiquity, surrounded by a multitude living in the ineluctable fear of the Second Coming.

TITOS PAPAMASTORAKIS

ANCIENT CEMETERY IN THE LAVRION DISTRICT

(Figs 1-3; Pls 37-44)

In the years 1980-1982 a large cemetery of the Classical period some 3-4 km w-sw of the town of Lavrion was discovered and excavated. Some 200 graves were excavated, many of them belonging to the 5th cenlury BC. In addition to the cemetery, many important installations connected with metallurgical activities were located on the surface (public buildings, houses, metal washeries, water cisterns, roads, etc.) over an area of c. 350 hectares (865 acres). The great number of installations, the 5th century date of the cemetery and many other indications make the identification of this metallurgical centre as ancient Maroneia, one of the most important centres in ancient Laureotice, almost a certainty.

MARY SALLIORA-OIKONOMAKOU

NEWS ABOUT THE ALTAR OF DIONYSUS ON KOS

(Fig. 1; Pls 45-50)

At the end of 1986 the archaeologist's spade of the 22nd Ephoria of the Dodecanese uncovered yet another fragment (λ. 12 A) of the frieze of the altar of Dionysus on Kos built into a cistern some 200 m SE of the foundations of the altar, in Odos Grigoriou V. A smaller fragment (λ. 12 A1) probably of the same stone was found in the filling of the outside wall of a well, very close to the cistern. Stone 12 A joins with the already published, broken opisthographic stone 12 of the altar frieze (see Ο βωμός του Διονύσου στην Κω, Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής, 1987²)· this is apparant from the material, the size and the style of the figures on the surviving side with the relief, as well as from the breaks on the left side and the bottom. The smaller fragment (λ. 12 A1) with the relief surface may also come from the relief side 2 of the new piece.

With the overall length of the opisthographic stone 12 (α. λ. 12), and after a series of rejected hypotheses and reasonings, it seems clear that the theory that places the stones in the north side of the altar, in the order suggested previously, ceases, at least in part, to be valid.

The join of the new fragment with the opisthographic stone 12 (α. λ. 12) contributes very little to the completion of the number of now lost sections of the frieze and cannot, therefore, add new elements to its thematic and iconographic content. Nevertheless it does contribute to changes connected with the position of the stones of the frieze —and, especially, of the thematic groups Α' and Γ'— still leaving open the question of the final restoration of the altar.

The recent discovery of a new inscription on the site of the Sanctuary of Apollo at Alasarna (modern Kardamaina) confirms the Kos provenance of inscription no 343 in the British Museum, about whose origins doubts had been expressed. The above conclusion together with the new finds that came to light in the excavations of the 22nd Ephoria within the city render it very probable that: a) the size of the ancient agora was larger than has hitherto been supposed, and b) within the southern extension of the area of the agora there must have been an altar dedicated to Dionysus.

Nevertheless, before it can be demonstrated whether this was the magnificent Altar of Dionysus or some other earlier one, the area around the altar must be excavated to elucidate: a) the extent of the agora and its different phases and b) the phases and relationships of buildings like the so-called Hellenistic temple, the altar on its west and the magnificent Altar of Dionysus between them.

NIKOS STAMBOLIDIS

«THE VISION OF PROCLUS» IN MINIATURES OF METAPHRASTIAN MENOLOGIA

(Pls 51-58)

The composition of John Chrysostom's expository homilies on Paulines Epistles is related by four of his biographers to the episode of the Vision of Proclus. Proclus, Chrysostom's pupil and secretary, had a vision in which the apostle Paul inspired Chrysostom by whispering in his ear as he was writing his commentaries on the Epistles.

In byzantine iconographhty two types of this theme may be distinguished: one is a narrative type, composed of three figures, and is known as the «Vision of Proclus» (Chrysostom as an enthroned writer, Paul standing behind him and Proclus at the entrance of the building on the right: five examples); the other is a synoptic type of the same scene (a group with Chrysostom and Paul inspiring him: two examples). Both iconographic types were used as the basis of the scene of Chrysostom as «Fountain of wisdom», a portrait of the orator-teacher (streams of water gush from John's desk, from which clerics and laymen drink: five examples).

The figures of Chrysostom and Paul, as it is the usual practice of the middle Byzantine period, follow the iconographic scheme of the enthroned evangelist with his inspirer, most probably that of Luke with Paul. The figure of Proclus at the entrance of the building on the right may also be derived from similar figures in representations of the evangelists. An appropriate synthesis of these two known iconographic types resulted in the new narrative scene of the «Vision of Proclus», and this appears subsequently to have influenced the portraits of other writers. The creation of this scene, which is «new» to the iconographic repertoire of the period, was most probably invented at the end of the 10th-beginning of the 11th century for the illustration of the Metaphrastian Menologia, which includes abiography of Chrysostom with a detailed description of the Episode and is accompanied by a relevant illustration of it (cf Athens 2535, f. 221v and Sina, gr. 500, f. 175r, both of the 11th century). It was the period during which the composition of the Metaphrastian Menologion (end of the 10th century) was completed, and also when the iconographic type of the enthroned writer accompanied by a figure who inspires him was revived and acquired its definitive form.

If our opinion is right, therefore, the «new» scene of the «Vision of Proclus» may be regarded as a specific example of the revival of the iconography of the Menologion of the Metaphrast. As a result it may de added some modifications to the absolute view that no new scene was created for the illumination of this kind of manuscript, which was conventional and traditional in its general form. Moreover, this composition based on known iconographic types is a representative example of the measure of originality and of the kind of creativity that we recognize in the «new» scenes of the Metaphrastian Menologia.

ANGELIKI MITSANI

GRÄBER KLASSISCHER UND HELLENISTISCHER ZEIT DES ANTIKEN KYDONIA

(Fig. 1-3; Taff. 59-68)

Auf einem Privatgrundstück in der heutigen Stadt Chania, im Viertel Agios Ioannis, kamen 1983 zwölf Gräber des antiken Kydonia ans Licht, und zwar sechs Ziegelgräber, fünf Kistengräber und ein Schachtgrab. Die bemerkenswertesten Beigaben fanden sich in den Kistrengräbern 3, 11 und 12.

Im Grab 3, das aus der Zeit vom Ende des 4. bis Anfang des 3. Jhs. v. Chr. stammt, waren dem Toten beigegeben zwei Olpen aus Ton, einheimische Produkte, zwei schlecht erhaltene Eisenstrigilen und eine Bronzenadel. Ein Säugling war in einer Tonhydria beigesetzt, um deren Hals ein Kranz lag, höchstwahrscheinlich ein Myrtenkranz mit einem Stiel aus Blei und Schilfrohr, vergoldeten Bronzeblättern und Beeren aus vergoldetem Ton.

Das gegen Ende des zweiten Viertels des 4. Jhs. v. Chr. angelegte Grab 11 hat eine gemeinsame Zwischenwand mit Grab 12, ist jedoch vor diesem entstanden. Die Grabbeigaben waren eine importierte attische Tonlampe, eine attische Lekythos im Kertscher Stil mit der Darstellung von Europa und dem Stier zwischen zwei Eroten, ein Bronzespiegel mit eisernem Verbindungsstück und beinernem Griff, ein silberner «pseudoäginetischer» Obol, ein kleiner Goldgegenstand und ein paar Bronzeobjekte (eine Nadel, sechs Ringe, vier Stecknadeln).

Im Grab 12 aus der Zeit vom Ende des 4. Jhs. und dem Anfang des 3. Jhs. v. Chr. waren zwei Tote beigesetzt. Beigegeben waren ihnen zwei attische Tonlampen, zwei ungewöhnlich große (0,49 und 0,48 m.) Terrakotten klagender Frauen, vergoldeter Keramikschmuck (ein Paar Ohrringe und 25 Perlen einer Halskette), ein abgenutzter Silberobol, drei Danaken, eine aus Silber und zwei aus Gold, die beidseitig geprägt sind, und zwar mit dem Vorderseiten —bzw. Rückseitenbild «pseudoäginetischer» Obole, eine Perle aus Knochen und eine aus Ton, fünf beinerne Knöpfe, acht Fragmente von einem beinernen Kästchen und Bronzegegenstände, einige davon vergoldet (sieben Ringe, vier Nadeln, Teil einer Kette, 13 Stecknadeln und eine kleine Spiegelscheibe).

MELPO POLOJIORGHI

A LATE ARCHAIC GRAVE FROM ARGOS

(Figs 1-2; Pls 69-80)

In 1980 an excavation in the southern part of the city (Orphanage area) brought to light, together with three others, a cist grave of the end of the 6th century BC. The grave contained the dead person's bones and rich offerings: 18 Attic black-figure, 37 Corinthian and 7 Argive vases, a figurine, a terracotta table and the remains of an iron strigil. The Attic vases are of poor quality, except for a skyphos of the White Heron group with a resting Herakles on the front, which can be connected with a contemporary satyr-play, and the Return of Hephaistos on the back.

The Corinthian vases, except for two, belong to the Late Corinthian II phase and have linear or floral decoration. The miniature vases with dark or without glaze, were produced locally, and the figurine of a seated woman in primitive style and the three-legged table are also from a local workshop.

ZOE ASLAMANTZIDOU-KOSTOUROU

DECOUVERTES PALEOLITHIQUES DE KALAMAKI-ACHAIA

(Figs. 1-6)

Les instruments lithiques qui sont présentés dans cet article ont été trouvés lors des prospections près du village Kalamaki, au fond du golfe de Patras.

Ils proviennent de quatre couches de dépôts continentaux qui superposent des dépôts marins et sont en relation avec une terrasse marine.

Selon l'usure et la patine, les objets peuvent être attribués aux couches auxquelles ils appartiendraient. Les deux couches supérieures contiennent des pièces melangées de plusieures périodes, ce qui rend leur étude très difficile. Les pièces de deux couches inférieures appartiennent à des industries moustériennes. Plus précisément, les pièces de la troisième couche appartiennent a un Moustérien typique évolué, de débitage non Levallois, non laminaire et non facetté, qui présente des caractéristiques du Paléolithique supérieur.

L' étude de l' industrie, en relation avec des observations géologiques, permettent de penser que la terrasse marine date de la dernière période interglaciaire.

ANDREAS DARLAS

GRÄBERFELD DES 7. UND 6. JHS. V. CHR. IN OINOE BEI MARATHON

(Fig. 1-2; Taff. 81-102)

Im Bereich der Gemarkung Oinoe der Gemeinde Marathon wurde in einem Abstand von etwa 700 m zum mittelalterlichen Turm ein Teil eines Gräberfeldes mit Bestattungen vorwiegend aus der archaischen Epoche aufgedeckt. Die Belegung des Friedhofes wurde jedoch auch in klassischer Zeit fortgesetzt. Des weiteren stieß man auch auf ein geometrisches und ein römerzeitliches Grab.

Die Toten wurden im allgemeinen brandbestattet (Pyra: Grabgrube mit Scheiterhaufen) oder in Pithoi körperbestattet. Die klassischen Gräber waren ziegelbedeckt und arm an Beigaben. Reich ausgestattet waren die Pithosbestattungen, in denen wie üblich kleine Kinder oder Säuglinge beigesetzt waren.

Eine Besonderheit stellen die fortlaufenden Π-förmigen Grabumfassungsmauern dar. Sie bestanden aus länglichen, grob rechtwinklig zugehauenen Steinplatten, welche, vertikal ausgerichtet, mit ihrer Längsseite nur wenige Zentimeter in den Boden eingetieft waren.

Die anthropologische Untersuchung ergab, daß die meisten Bestatteten männlichen Geschlechts waren (Alter 40-45 Jahre). Nur das rechteckige Steinkistengrab aus der geometrischen Epoche diente einer Frau (Alter 35-40 Jahre) als Begräbnisstätte. Die besonders sorgfältige Ausführung dieses Grabes sowie auch der kleine Peribolos, der das Grab überlagerte, zeugen von der hervorgehobenen gesellschaftlichen Stellung dieser Frau.

Zahlreich war charakteristische attische Keramik, wobei es aber auch nicht an Formen fehlte, die auf eine im Bereich von Marathon ansässige Töpferwerkstatt schließen lassen. Schließlich fand sich auch eine Reihe von protokorinthischen Gefäßen.

Athen 1988 *XENI ARAPOJANNI*

THE FRESCOS OF AYIOS ZACHARIAS AT FINIKI IN CHALKI

Ayios Zacharias at Finiki in Chalki island is an aisleless, barrel-vaulted church built on the site of a larger one. The frescos were removed because the building was crumbling. Today they are exhibited in Our Lady of the Castle in the medieval city of Rhodes.

An examination of the frescos shows that the iconography is strongly conservative, but that at the same time the painting displays stylistic innovations which give clues to the dating: an effort at rendering perspective, a sense of the organic folding of the garments, soft outlines, human types that are calm and thoughtful. The eclecticism, maturity and subtle treatment that distinguish the frescos point to a late 14th century date.

ANGELIKI KATSIOTI

THE MACEDONIAN TOMB AT SPILIA, EORDAIA

(Figs 1-14; Pls 117-132)

Spilia is a small village on the western slopes of the hill of Vermio in the modern province of Eordaia, Nomos of Kozani; the whole of the area of the village belongs to ancient Eordaia. Northeast of the village, at the foot of a small hill with surface finds of the Hellenistic, Roman and Byzantine periods, a Macedonian tomb was discovered and excavated, the first in the region of Ano Macedonia.

It has two chambers; inside it measures 3.36 in width, 6.52 m in length overall, and the burial chamber is 4.12 m long. It has a Doric façade; four halfcolumns, fluted only on the

upper part, support the rock cornice, which consists of eight triglyphs and seven metopes. The free pediment conceals the single vault that roofs both chambers. Between the halfcolumns are relief shields with painted decoration. In contrast to the outside, there is no painted decoration inside. The tomb remained urobbed in antiquity but was disturbed by the modern illicit excavations which uncovered it. There was a built couch and table in the burial chamber. Its construction is dated to the 2nd quarter of the 2nd century BC., and it had served for a lot of burials by the end of the 1st century BC. The grave goods were numerous: clay vases, clay figurines of females, currycombs and three bronze coins.

GEORGIA KARAMITROU-MENTESSIDI

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

ΑΔ 39 (1984), Μελέτες

Σελ. 125, υποσημ. 6: αντί Teracotta, διάβ. Terracotta.

Σελ. 132, 3η σειρά: αντί ... είναι ακόμα πλήρες, διάβ. ... να είναι ακόμα πλήρες.

Σελ. 135, υποσημ. 69: αντί Festshrift, διάβ. Festschrift.

Σελ. 136, υποσημ. 79: αντί JDI 97 (1982), διάβ. JdI 97 (1982).

Σελ. 137, 1η σειρά: αντί ... κάτι με να υποστηρίξει, διάβ. ... να υποστηρίξει κάτι με.

Σελ. 137, υποσημ. 80: αντί Kunst-Museum, διάβ. Kunstmuseum.

Σελ. 205, υποσημ. 1: αντί M.B. Η 709, διάβ. M.B. Λ 709.

Σελ. 210, υποσημ. 31: αντί (ὁ χεῖρος), διάβ. (ὁ χοῖρος).

Σελ. 216, στίχ. 64: αντί *ἀντιγονίδα*, διάβ. *ἀντιγονί[δα]*.

Σελ. 217, στίχ. 38: αντί *μητρίειαι. MZ* =, $\overline{\text{Þ}}$, διάβ. *μητρίειαι. MZ* = — $\overline{\text{Þ}}$.

Σελ. 218, υποσημ. 102: αντί *πυθμένα ἔχων*, διάβ. *πυθμένα ἔχον*.

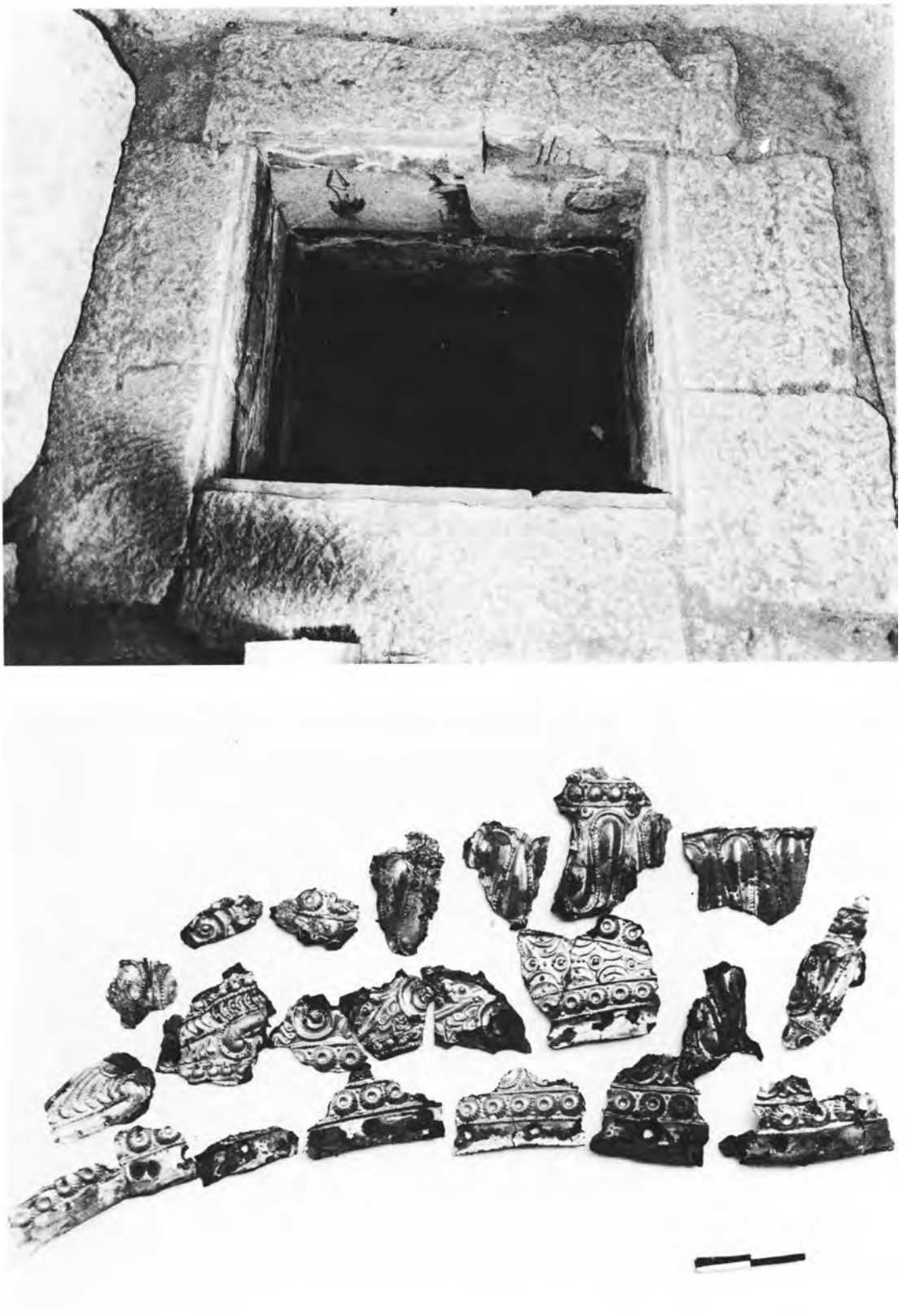
Σελ. 225, 1η σειρά: αντί *Ἰόλας*, διάβ. *Ἰόλλας*.

Σελ. 226: αντί *Δεξίλαος Γλαυκίου(;)*, διάβ. *[Δεξίλαος Γλαυκίου(;)]*.

Σελ. 226: αντί ιερωμνήμων, διάβ. ιερομνήμων.

Σελ. 228: αντί **9.** *Πάνταυχος* [c. 6-8], διάβ. **9.** *Πάνταυ[χος* [c. 6-8]*]*.

ΠΙΝΑΚΕΣ

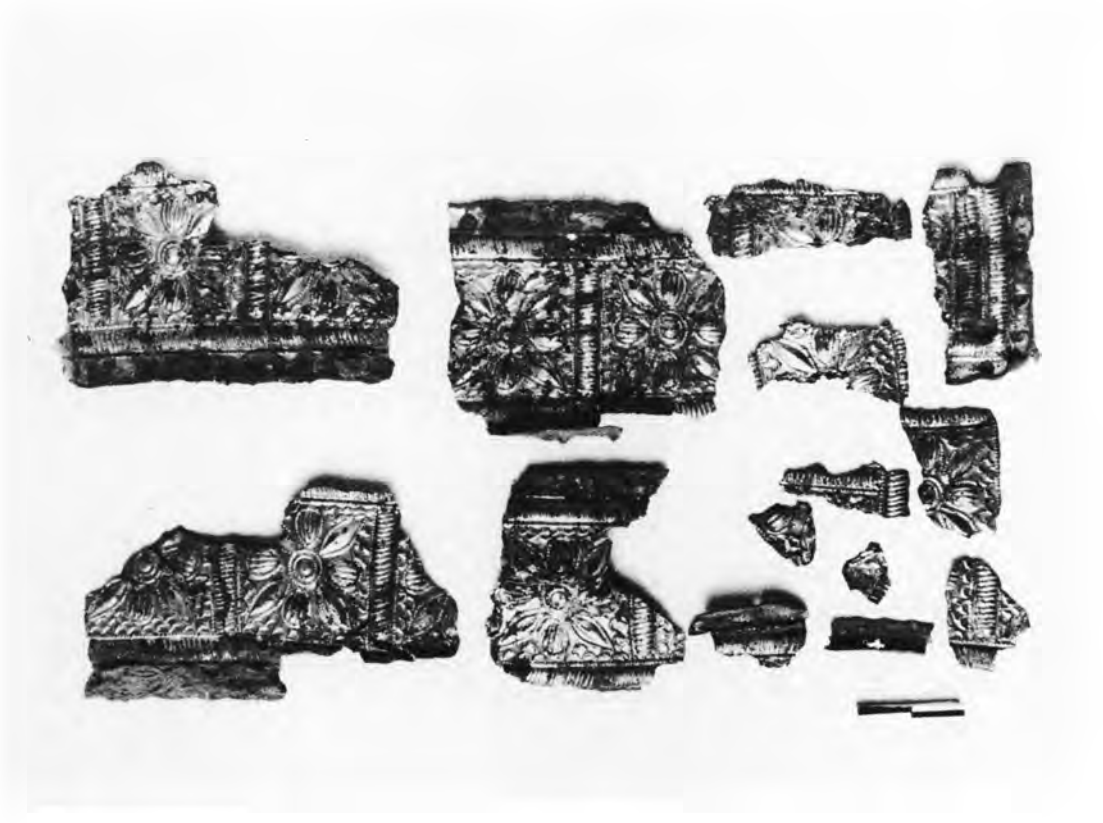
Πύδνα: α) Ο τάφος όπου βρέθηκε το περιτραχήλιο, β) Θραύσματα του περιτραχηλίου.

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

α-β : Η εμπρός και η πίσω όψη του περιτραχηλίου της Πύδνας.

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

Περιτραχήλιο Πύδνας: α) Τμήματα από την ασημένια επίχρυση επένδυση της κάθετης ταινίας, β) Σιδερένια ελάσματα από την κάθετη ταινία.

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

Η εμπρός όψη του περιτραχηλίου της Πύδνας (σχεδιαστική αποκατάσταση).

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

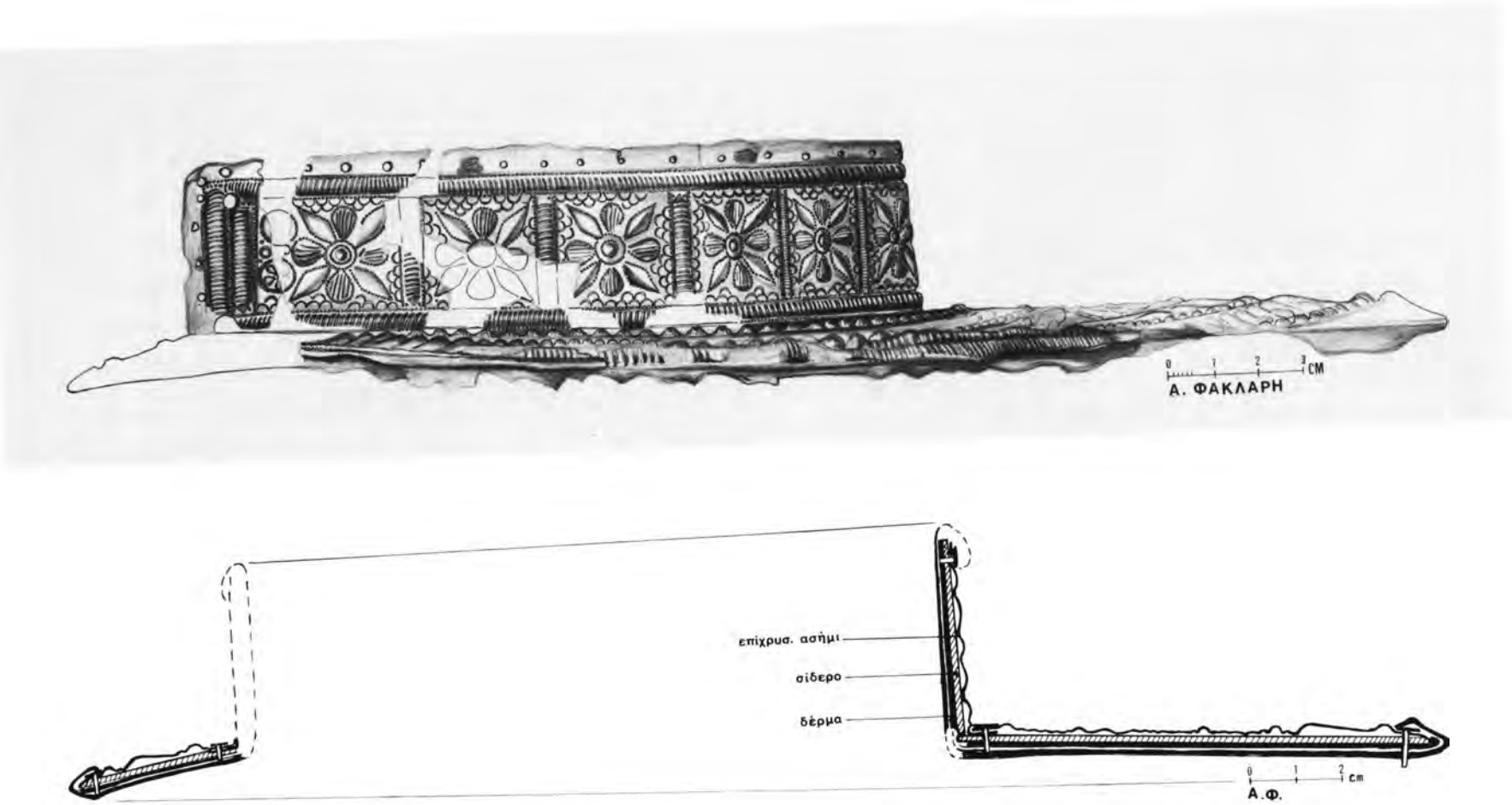
Η πίσω όψη του περιτραχηλίου της Πύδνας (σχεδιαστική αποτύπωση).

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

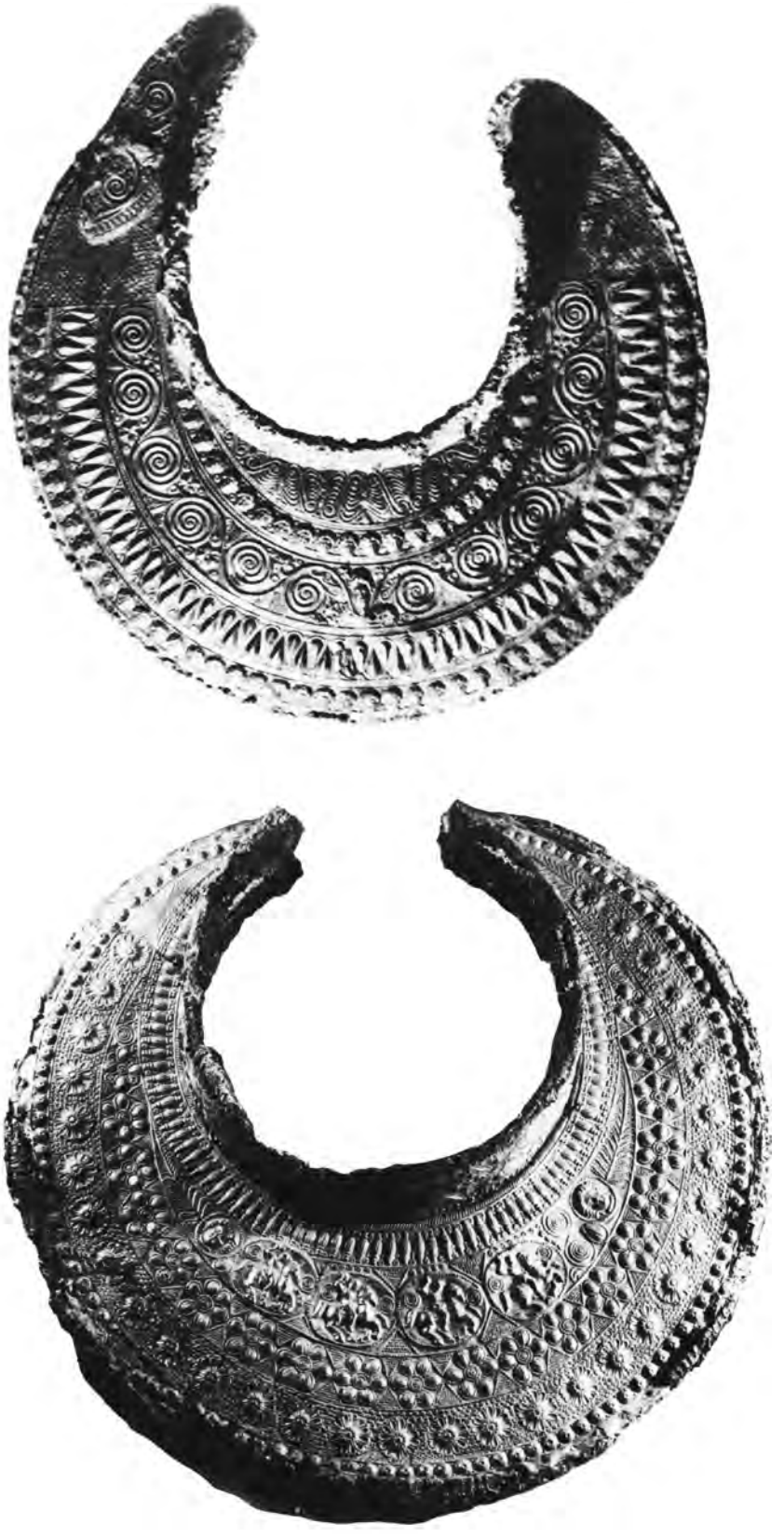
Περιτραχήλιο Πύδνας: α-β) Θραύσματα ασημένιας επίχρυσης ταινίας, γ-δ) Λεπτομέρειες δεξιού και αριστερού τμήματος, αντίστοιχα.

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

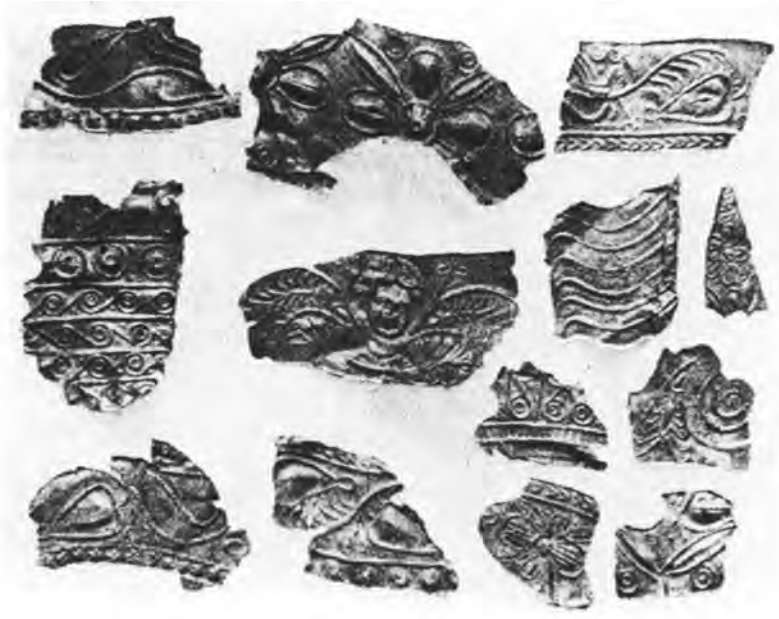
Περιτραχήλιο Πύδνας: α-β) Πλάγια όψη και τομή κατά μήκος.

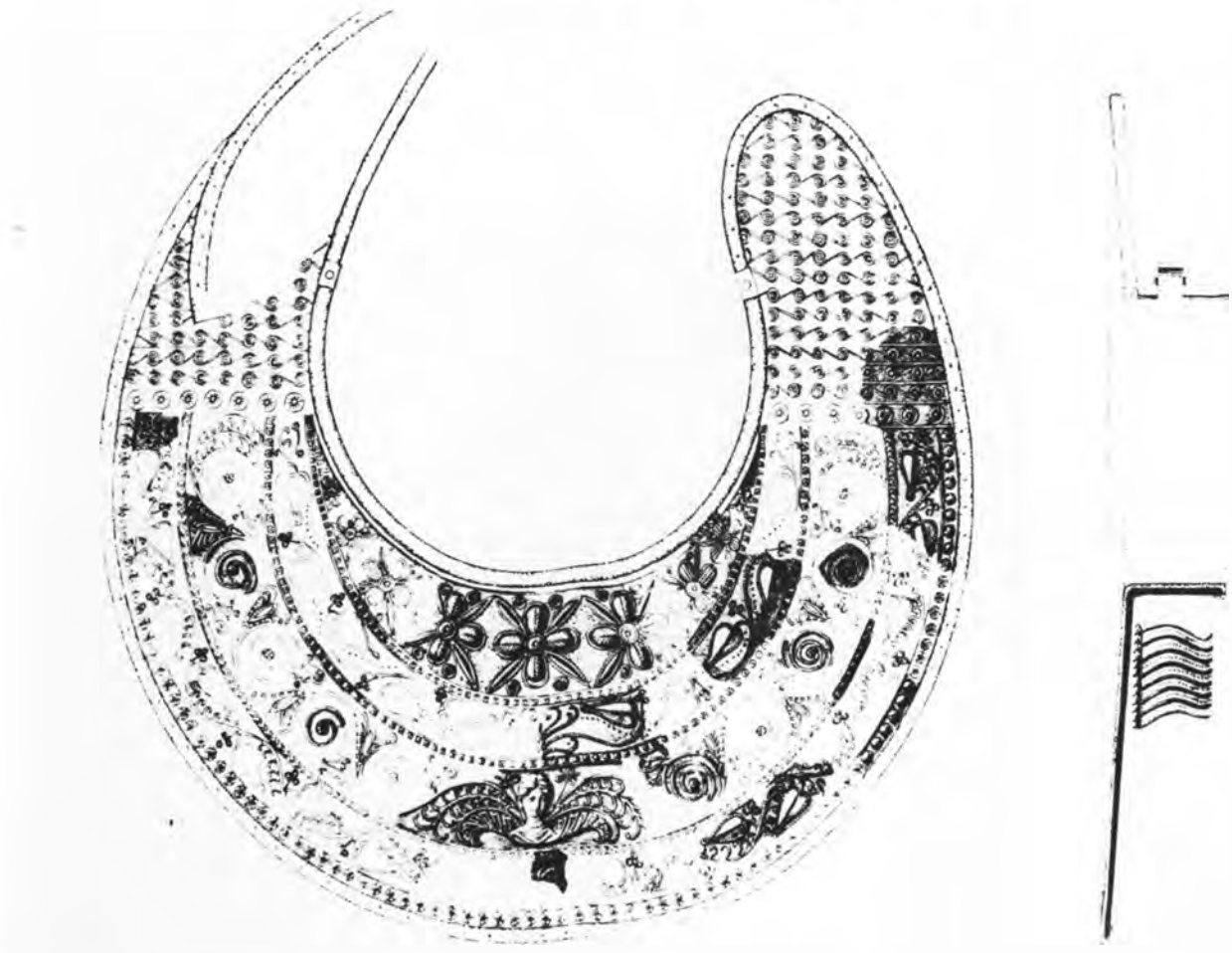
Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

α) Περιτραχήλιο Mezek. Αρχαιολογικό Μουσείο Σόφιας (BCH 85 (1961), εικ. 18), β) Περιτραχήλιο Βεργίνας. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Βεργίνα 1984, εικ. 151).

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

Περιτραχήλιο Vărbica. Αρχαιολογικό Μουσείο Σόφιας: α) Θραύσματα (Filow, Die Grabhügelnekropole bei Dunanlij, εικ. 187), β) Σχεδιαστική αποκατάσταση (BCH 85 (1961), πίν. XVII).

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

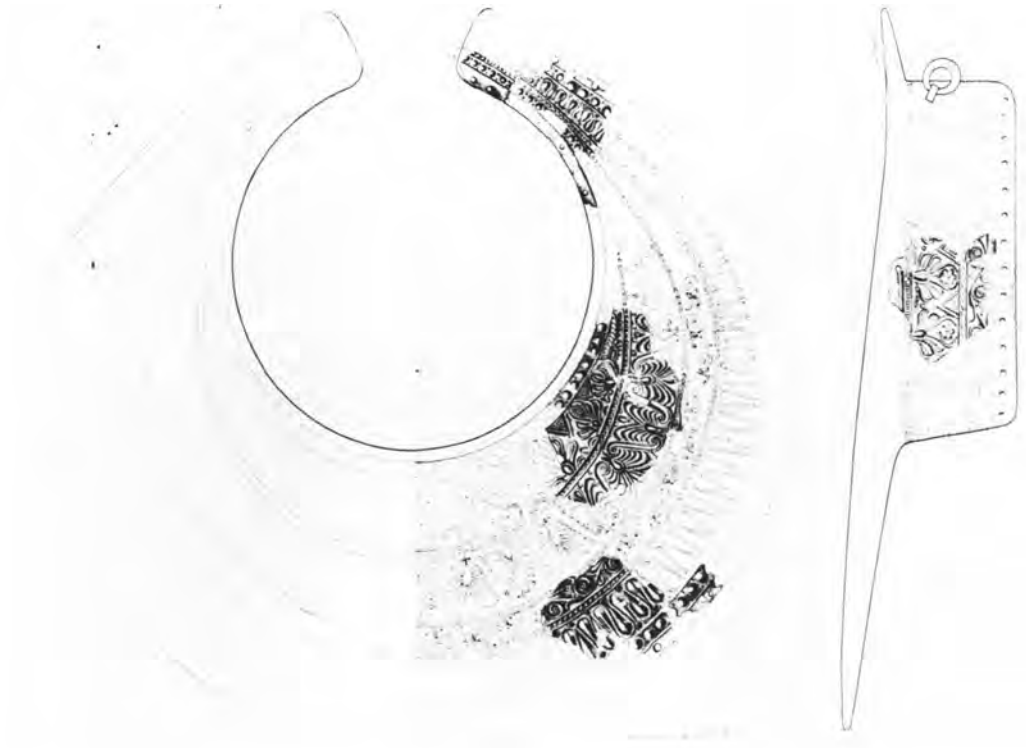
α-β: Περιτραχήλια κοσμήματα από τη Σκυθία στα μουσεία Hermitage και Κιέβου, αντίστοιχα (Piotrowski, εικ. 118 και 255).

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

α) Γωρυτός Βεργίνας, λεπτομέρεια, β) Θραύσματα από το περιτραχήλιο Jankovo (Izvestija 10 (1905), πίν. LXXXIX, 9), γ-δ) Μουσείο Βερολίνου. Ζωφόρος ιερού Αθηνάς Περγάμου, λεπτομέρεια. ε) Σχεδιαστική αναπαράσταση μακεδόνος εταίρου με περιτραχήλιο.

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

α) Περιτραχήλιο Κατερίνης (ΑΑΑ XIII (1980), σ. 204-205, εικ. 5-6), β) Περιτραχήλιο Δερβενίου. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Φίλιππος βασιλεύς Μακεδόνων, εικ. 41).

Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

Νέα Ιωνία Βόλου: α-γ) Ο τάφος 40, ο αμφορίσκος ΒΕ 5757 και όστρακα.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α-β) Ο τάφος 42, γ-δ) Αρτόσχημα αλάβαστρα ΒΕ 5760 και ΒΕ 5761 από τον τάφο 42 και 43, αντίστοιχα.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α) Αρτόσχημο αλάβαστρο ΒΕ 6437, β-γ) Σφονδύλι ΒΕ 5758, δ) Περόνη ΒΕ 5759 από τον τάφο 42, ε) Χάλκινο εγχειρίδιο ΒΕ 5764, στ-ζ) Αρτόσχημα αλάβαστρα ΒΕ 5763 και ΒΕ 5762 από τον τάφο 43.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α-β) Ο τάφος 49 και όστρακα από αυτόν.

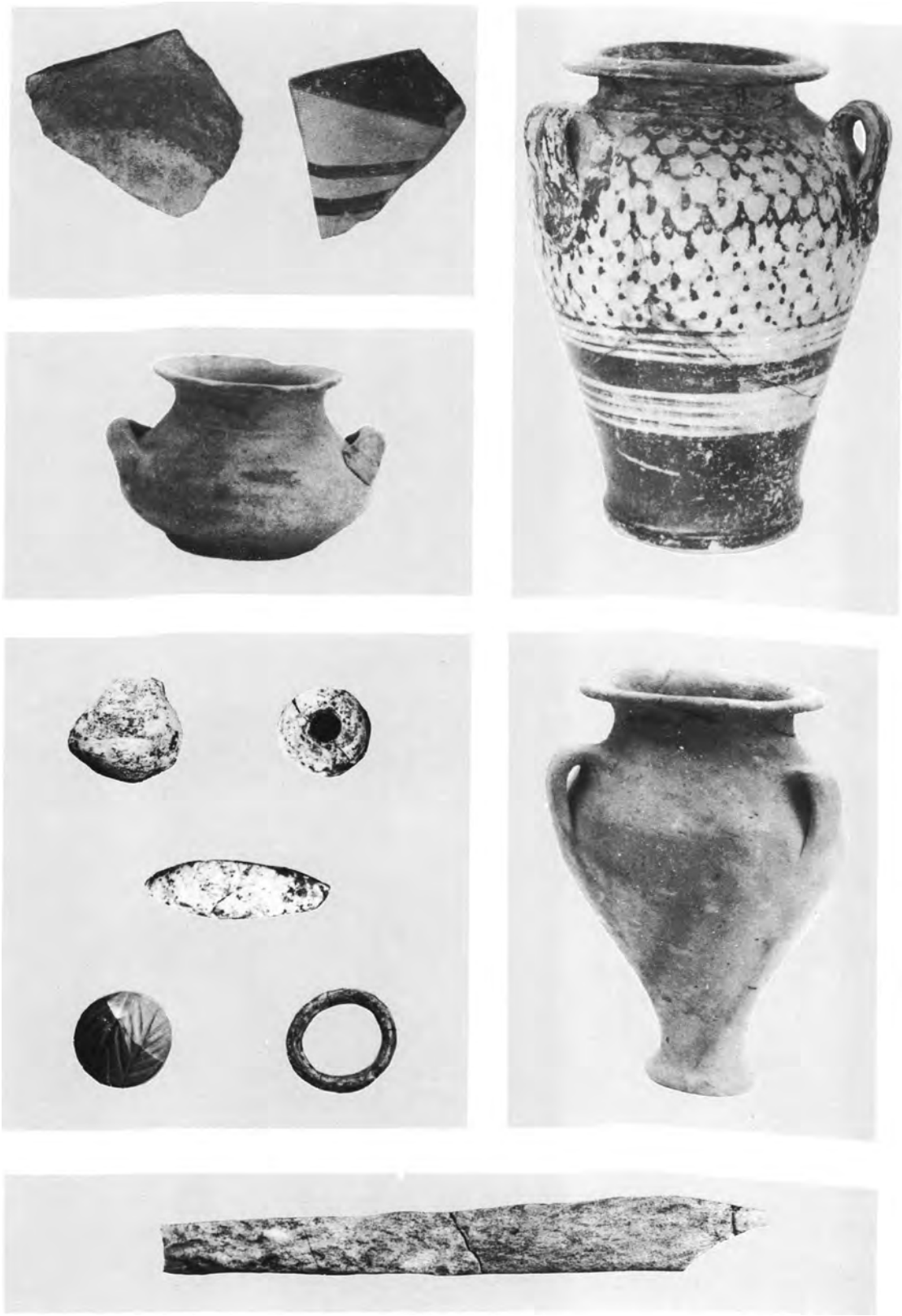

Νέα Ιωνία Βόλου, τάφος 50: α) Ο τάφος 50, β) Πρόχους ΒΕ 5836, γ) Κύπελλο ΒΕ 5837.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α) Όστρακα από τον Τάφο 51, β-γ) Πιθαμφορέας ΒΕ 5838 και αλάβαστρο ΒΕ 5839 από τον τάφο 52, δ, στ) Ευρήματα ΒΕ 5840, ΒΕ 5841, ΒΕ 5843, ΒΕ 5844, ΒΕ 5845 και ΒΕ 5842 από τον τάφο 52, ε) Πιθαμφορέας ΒΕ 5909 από τον τάφο 53.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α-γ) Ο Τάφος 166 κλειστός και ανασκαμμένος και πιθαμφορίσκος ΒΕ 5943.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

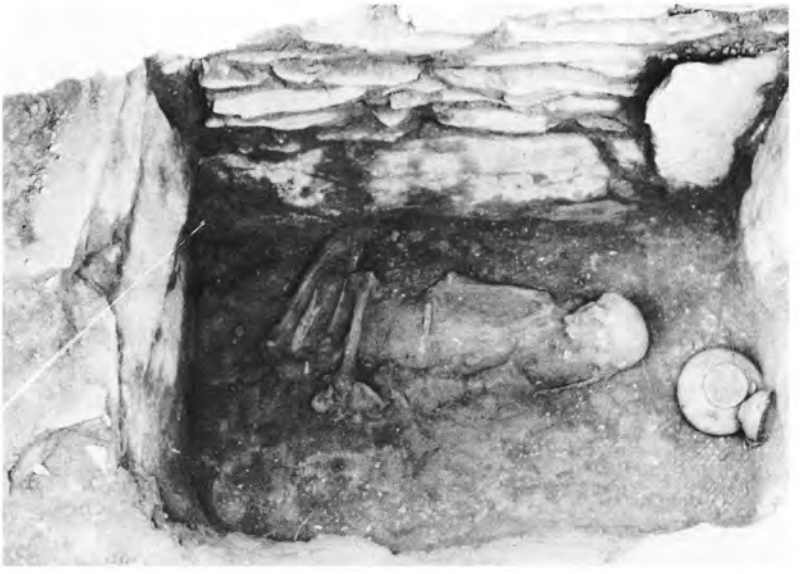

Νέα Ιωνία Βόλου. Τάφος 187: α-γ) Πρόχους ΒΕ 6173, δ) Κύπελλο ΒΕ 6177, ε) Αλάβαστρο ΒΕ 6174.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α-γ) Ο τάφος 188.

Νέα Ιωνία Βόλου: α-ε) Ραμφόστομη πρόχους ΒΕ 6264 από τον τάφο 188.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου. Τάφος 188: α-β) Γεφυρόστομη πρόχους ΒΕ 6269, γ) Κύπελλο ΒΕ 6266.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου. Τάφος 188: α, γ) Αλάβαστρο ΒΕ 6268, β, δ) Κύπελλο ΒΕ 6267, ε) Χάλκινο ξυράφι ΒΕ 6270, στ) Χάλκινο ξίφος ΒΕ 6265.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου. Τάφος 189: α) Ο τάφος 189, β-γ) Άωτα σφαιρικά πιθάρια ΒΕ 6240 και ΒΕ 6241.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου. Τάφος 190: α-β) Ο τάφος 190, γ) Αλάβαστρο ΒΕ 6231.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α-β) Οι τάφοι 191 και 192, αντίστοιχα.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α-γ) Οι τάφοι 192, 193 και 194.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α) Χάλκινο ενώτιο ΒΕ 6235 από τον τάφο 192, β) Χάλκινος κρίκος από τον τάφο 194, γ) Ο τάφος 194, δ) Αλάβαστρο ΒΕ 6233 από τον τάφο 192, ε) Πιθαμφορίσκος ΒΕ 6238 από τον τάφο 194.

Α. ΜΠΑΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νέα Ιωνία Βόλου: α-β) Ο τάφος 198.

Λαγουδερά Κύπρου. Παναγία του Άρακος: α-β) Οι προφήτες Ησαΐας και Ιερεμίας.

Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Λαγουδερά Κύπρου. Παναγία του Άρακος: α-β) Οι προφήτες Δαβίδ και Μωυσής.

Λαγουδερά Κύπρου. Παναγία του Άρακος: α) Οι προφήτες Ιεζεκιήλ και Ιωνάς, β) Ο προφήτης Δανιήλ.

Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Λαγουδερά Κύπρου. Παναγία του Άρακος. Ο προφήτης Γεδεών.

Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Λαγουδερά Κύπρου. Παναγία του Άρακος. Ο προφήτης Αββακούμ.

Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

α) Παναγία της Veljusa. Ο προφήτης Ιεζεκιήλ, β) Παναγία Μυριοκεφάλων. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ και ο προφήτης Μωυσής.

Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Λαυρεωτική: α-γ) Ερείπια αρχαίων εγκαταστάσεων στην πλαγιά Ανεμώνες.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαυρεωτική: α) Οι λήκυθοι β,γ,δ, από τον τάφο Ι/1, β-γ) Κτερίσματα από τους τάφους Ι/2 και Ι/7, αντίστοιχα, δ) Η λήκυθος α από τον τάφο Ι/10.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαυρεωτική: α-γ) Κτερίσματα από τους τάφους Ι/36, Ι/47 και Ι/56α, αντίστοιχα, δ) Ενεπίγραφη πλάκα από τον τάφο Ι/25.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαυρεωτική: α-ε) Κτερίσματα από τους τάφους Ι/64, Ι/100, Ι/95, ΙΙ/4 και ΙΙ/8, αντίστοιχα.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαυρεωτική: α-ε) Κτερίσματα από τους τάφους II/88, II/42, II/15, II/33 και II/68, αντίστοιχα.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαυρεωτική: α-β) Οι τάφοι I/17 και II/80, αντίστοιχα.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαυρεωτική: α) Ο αρχαίος δρόμος, β) Αρχαίο κτίριο.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαυρεωτική: α-β) Ερείπια ταφικού περιβόλου στην πλαγιά Ανεμώνες.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

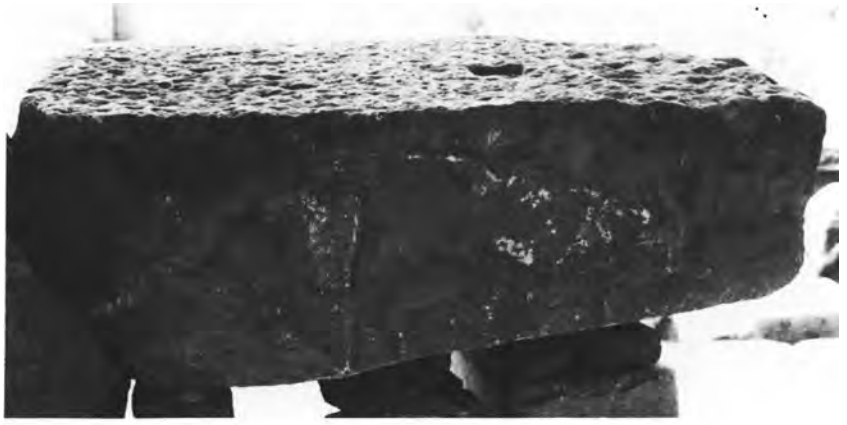

Κως: α-β) Ο λ. 12 Α εντοιχισμένος στη δεξαμενή του οικοπέδου Κασσιώτη, γ) Ο λ. 12 Α, πρόσθια ανάγλυφη όψη.

Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

Κως. Ο λ. 12 Α: α) Πάνω και πίσω πλευρά, β) Πλάγια αριστερή πλευρά, γ) Πάνω πλευρά.

Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

Κως: α) Ο λ. 12 Α. Λεπτομέρεια της ανάγλυφης όψης, β-γ) Ο λ. 12 Α (αριστερά) και ο λ. 12, πρόσθιες όψεις και ενωμένοι.

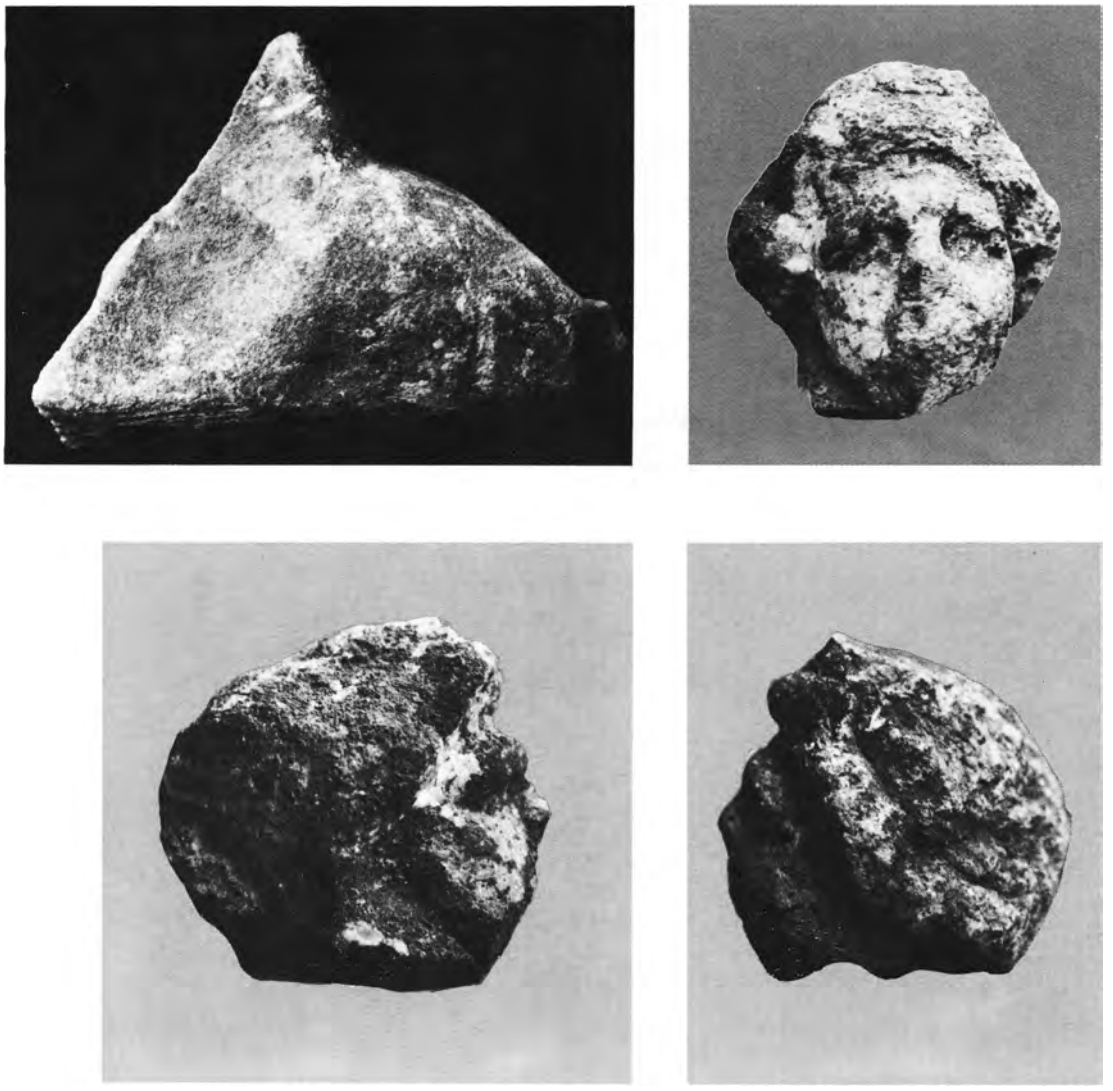
Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

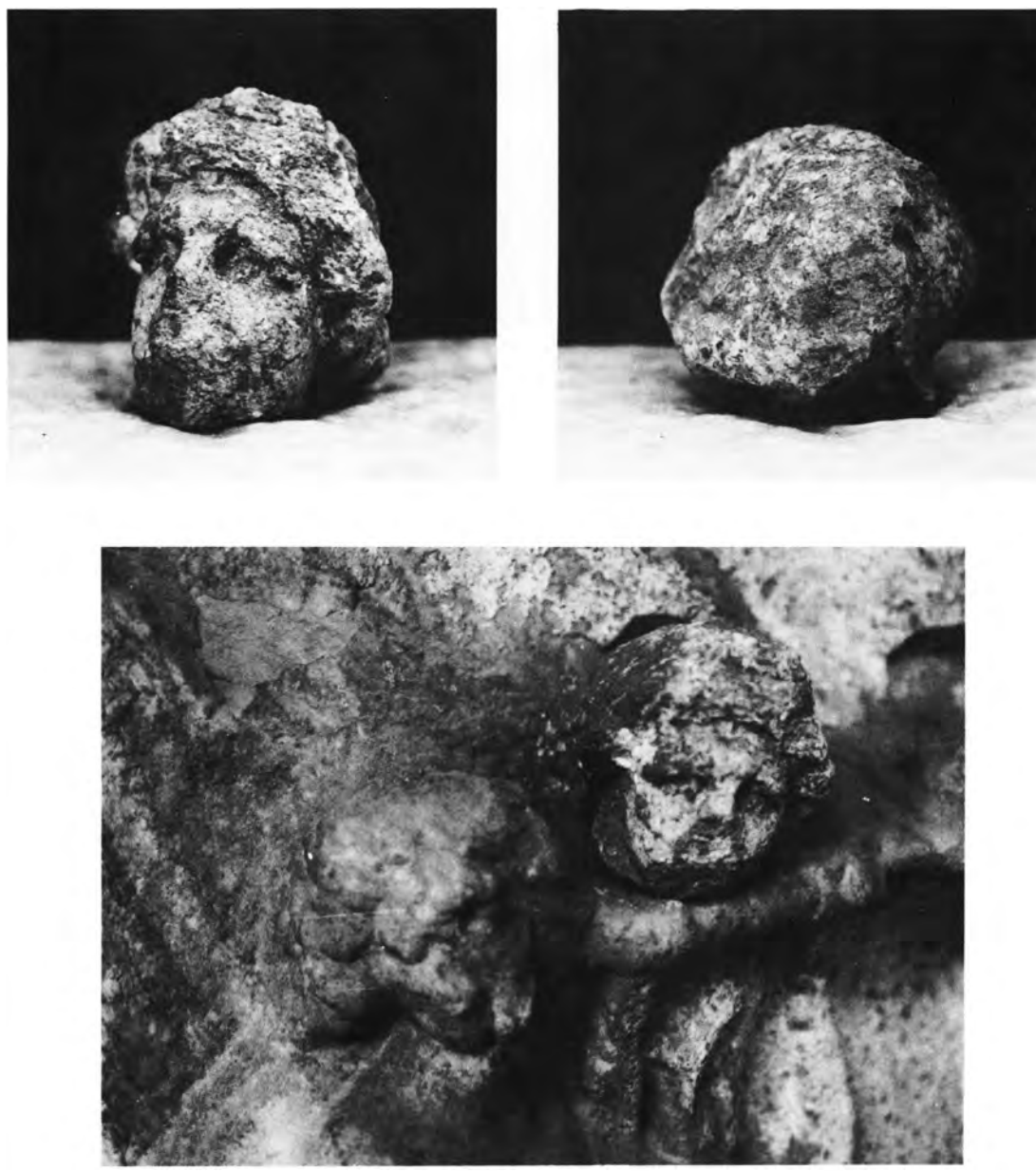
Κως: α) Ο λ. 12 ενωμένος με το λ. 12 Α (πίσω όψεις), β) Οι πάνω πλευρές των λ. 12 και λ. 12 Α.

Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

Κως: α) Το απότμημα 12 Α1, β-δ) Το κεφαλάκι ΑΕ 198. Πρόσθια όψη, δεξιά και αριστερή κατατομή.

Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

Κως: α-β) Το κεφαλάκι ΑΕ 198. Όψη τριών τετάρτων από αριστερά και πίσω όψη,
γ) Το κεφαλάκι ΑΕ 198 και η Μ 14 του λ. 5.

Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

Αθήνα. Εθνική Βιβλιοθήκη 2535, φ. 221ν: α) Ο Ιωάννης Χρυσόστομος και το όραμα του Πρόκλου, β) Λεπτομέρεια.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

Σινά, gr. 500, φ. 175r. Το όραμα του Πρόκλου.

Σινά, gr. 500, φ. 175r. Το όραμα του Πρόκλου. Λεπτομέρεια.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

α) Cambridge, Univ. Lib. Additional 720, φ. 133r. Το όραμα του Πρόκλου, β) Biblioteca Vaticana, gr. 766, φ. 2v. Το όραμα του Πρόκλου.

Αθήνα. Εθνική Βιβλιοθήκη 7, φ. 2ν. Το όραμα του Πρόκλου.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

α) Ιερουσαλήμ. Σταυρού 109. Ιωάννης Χρυσόστομος και Παύλος, β) Μιλάνο. Biblioteca Ambrosiana, A. 172 (Sup. 65) φ. 263ν. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος «πηγή της Σοφίας», γ) Αθήνα. Συλλογή Λοβέρδου. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος «πηγή της Σοφίας».

α) Ιερουσαλήμ. Τάφου 56, φ. 105ν. Λουκάς και Παύλος, β) Λένινγκραντ, gr. 101, φ. 50ν. Μάρκος και Πέτρος, γ) Λένινγκραντ, gr. 101, φ. 76ν. Λουκάς και Παύλος, δ) Αθήνα. Εθνική Βιβλιοθήκη 151, φ. 143ν. Λουκάς και Παύλος.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

b

α) Ἅγιον Ὄρος. Παντοκράτορος 234, φ. 23ν. Μάρκος, β) Αθήνα. Εθνική Βιβλιοθήκη 211, φ. 172r. Παύλος και Χρυσόστομος.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας: α) Λεπτομέρεια τάφου 3, β-γ) Τάφος 3 και υδρία-κάλπις 6077.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

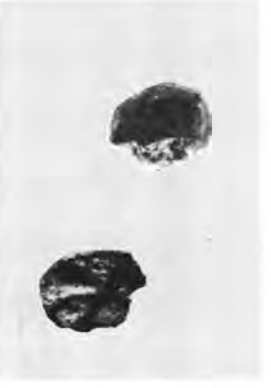

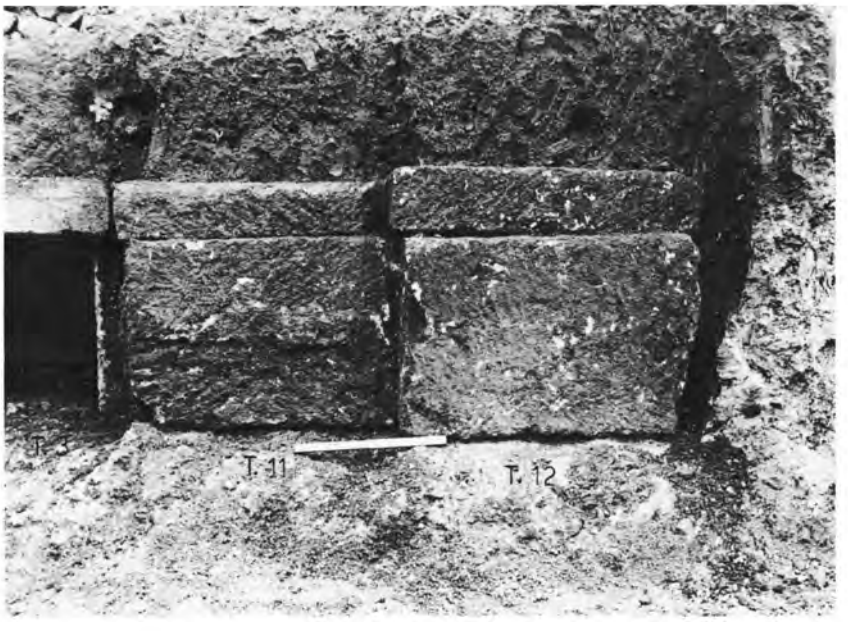

Νεκροταφείο Κυδωνίας. Τάφος 3: α) Όλπες 6076 και 6075, β-γ) Στεφάνι Μ 472.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας: α) Ο τάφος 4, β) Ασημένιος οβολός από τον τάφο 8, γ) Η δυτική πλευρά των τάφων 11 και 12.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας: α) Οι τάφοι 3, 11 και 12, από Δ., β) Ο τάφος 11.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας. Τάφος 11: α-β) Λύχνος 6091, γ-δ) Κάτοπτρο Μ 479, ε) Χρυσό κυκλικό αντικείμενο, στ) Ασημένιος ψευδοαιγινητικός οβολός.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας: α-δ) Αρυβαλλοειδής λήκυθος 6092 από τον τάφο 11.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας: α-β) Ο τάφος 12 και το ειδώλιο 6096 κατά χώραν.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας. Τάφος 12: α-β) Λύχνος 6093, γ-δ) Λύχνος 6094, ε) Οστέινα πλακίδια.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας. Τάφος 12: α-β) Ειδώλιο 6095, γ-δ) Ειδώλιο 6096.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Νεκροταφείο Κυδωνίας. Τάφος 12: α) Ενώτια 6097, β) Τμήμα χάλκινης αλυσίδας, γ) Οστέινα κουμπιά και χάντρα, δ) Ψήφοι περιδεραίου 6098, ε-στ) Χρυσή δανάκη Δ. Ι, ζ-η) Χρυσή δανάκη Δ. ΙΙΙ.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Άργος. Ορφανοτροφείο: α-β) Ο τάφος 4 με τα κτερίσματα, επίπεδα α΄ και β΄, αντίστοιχα.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α-β) Σκύφος ΜΑ 6005, γ-δ) Λήκυθος ΜΑ 6006.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α-β) Ταινιωτές ανθεμωτές κύλικες, γ) Λήκυθος ΜΑ 6007.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α-β) Μελανόμορφη ταινιωτή κύλικα ΜΑ 6008, γ-δ) Μελανόμορφη ταινιωτή κύλικα ΜΑ 6009.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α-β) Κύλικα-σκύφος ΜΑ 6017.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α) Κύλικα-σκύφος ΜΑ 6010, β) Κύλικα-σκύφος ΜΑ 6018, γ) Κύλικα-σκύφος ΜΑ 6019.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α-β) Κύλικα-σκύφος 6020, γ) Μελαμβαφές θήλαστρο ΜΑ 6011, δ) Κοτύλη ΜΑ 6036.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α) Σφαιρική πυξίδα ΜΑ 6022, πυξίδα ΜΑ 6028 και κάλυμμα πυξίδας ΜΑ 6033, β) Τριποδικές πυξίδες ΜΑ 6027 και ΜΑ 6029, γ) Σφαιρικές πυξίδες ΜΑ 6031 και ΜΑ 6030.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α-β) Σφαιρικές πυξίδες ΜΑ 6032 και ΜΑ 6034, γ) Σφαιρικές πυξίδες ΜΑ 6023 και ΜΑ 6024.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α) Σφαιρικές πυξίδες ΜΑ 6025 και ΜΑ 6026, β-γ) Σφαιρική πυξίδα ΜΑ 6047 και οινοχόη ΜΑ 6035.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α) Μικροσκοπικές κορινθιακές κοτύλες, β) Κύλικες ΜΑ 6012 και ΜΑ 6014, γ) Κανθαρίσκος ΜΑ 6013, δ) Μικροσκοπικά μόνωτα κύπελλα ΜΑ 6015 και ΜΑ 6021.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Άργος. Ορφανοτροφείο. Τάφος 4: α) Πήλινο ειδώλιο ΜΑ 6037, β) Σφαιρική πυξίδα ΜΑ 6046, γ) Πήλινο τριποδικό τραπέζι ΜΑ 6038.

Ζ. ΑΣΛΑΜΑΝΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Οινόη Μαραθώνος: α) Τμήμα του νεκροταφείου, από Δ., β) Ταφικός περίβολος, από Α.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α) Συστάδα πυρών 2, 5, 4, 3, 7, 6, 9 και 10, από ΝΔ., β) Η πυρά 2, από Α.

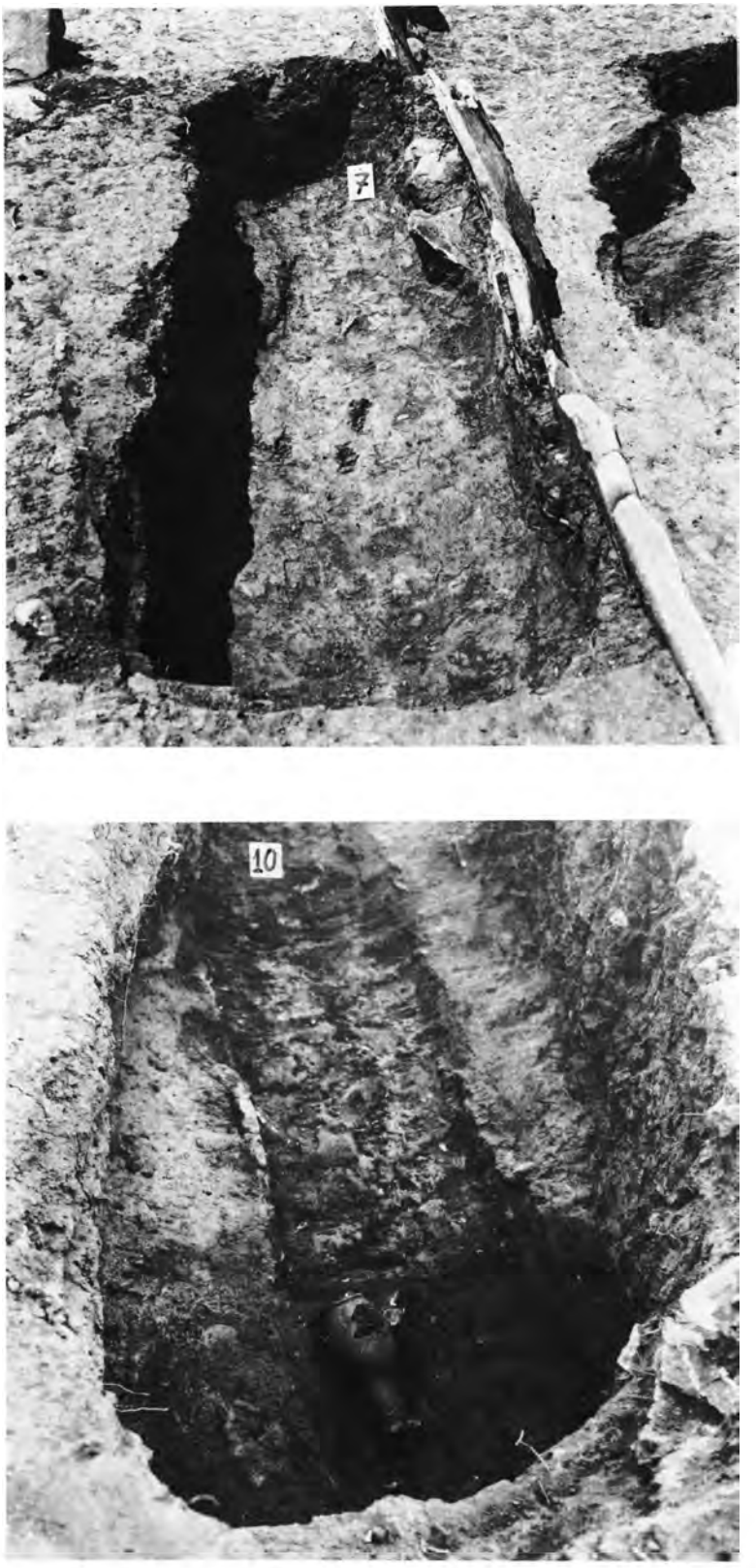

Οινόη Μαραθώνος: α-β) Οι πυρές 3 και 4 αντίστοιχα, από Δ.

Οινόη Μαραθώνος: α) Η πυρά 5, από Α., β) Οι πυρές 6 και 2, από ΝΔ.

Οινόη Μαραθώνος: α) Η πυρά 7, από Α., β) Η πυρά 10, από Δ.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α) Συστάδα πυρών 12, 13, 14, 15, 16, 17 και 18, από Δ., β) Ο εγχυτρισμός α, από ΝΑ.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

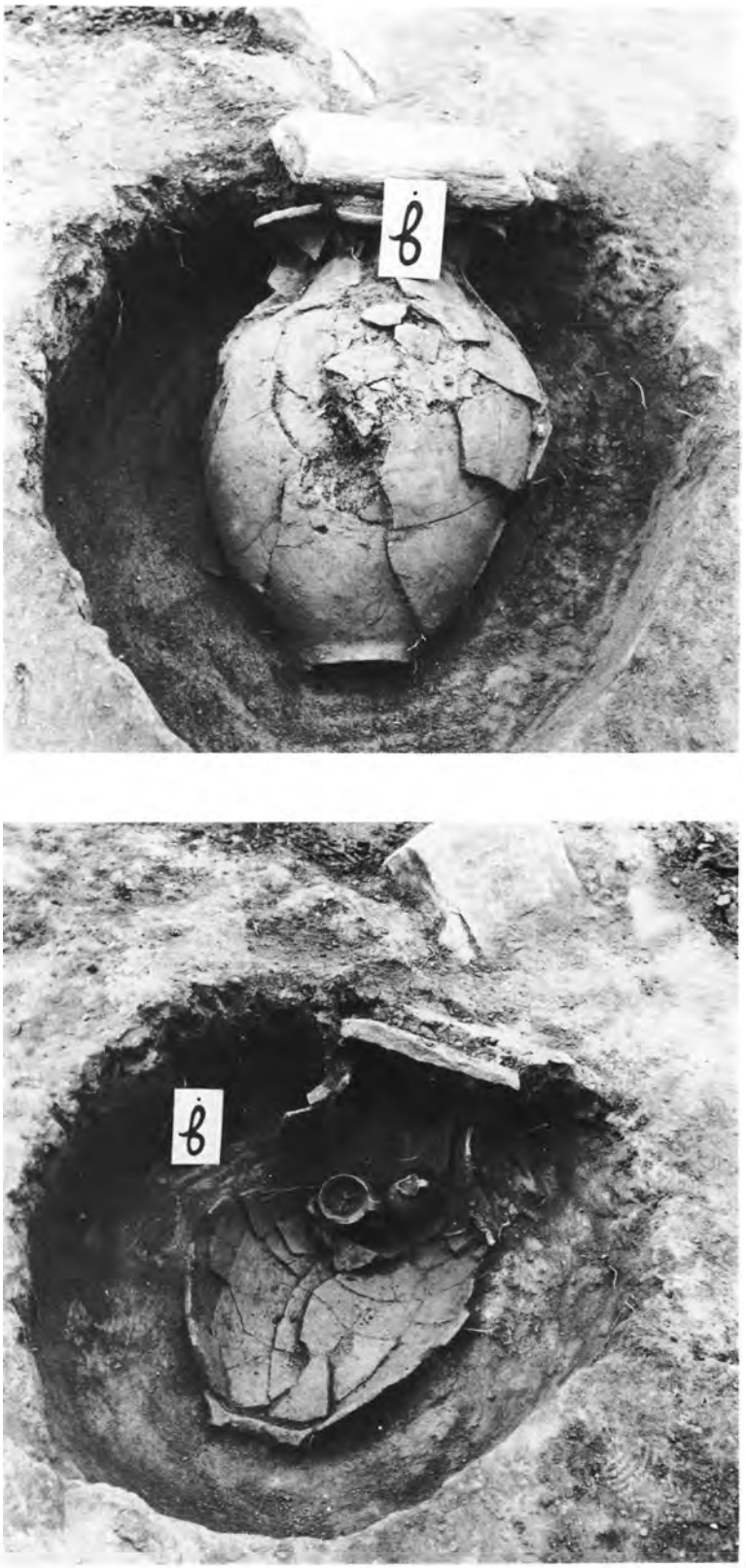

Οινόη Μαραθώνος: α) Λαιμός αμφορέα Κ. 1284, β) Σκυφίδιο Κ. 1252, γ) Ταφικός αμφορέας Κ. 1282, δ) Οινοχόη Κ. 1270.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α-β) Ο εγχυτρισμός β πριν και μετά το άνοιγμά του.

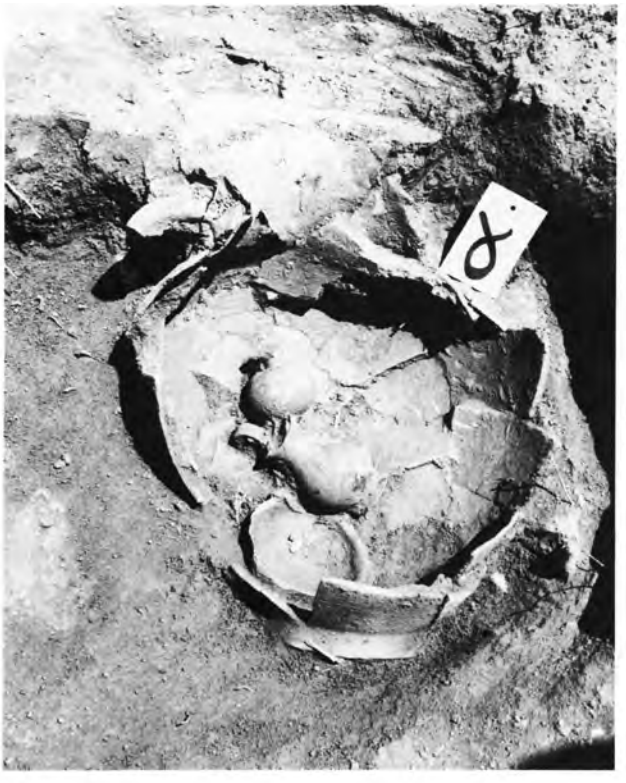

Οινόη Μαραθώνος: α) Πίθος Κ. 1281, β) Μόνωτο κύπελλο Κ. 1253, γ) Οινοχοΐσκη Κ. 1254, δ) Σκυφίδιο Κ. 1255.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α) Ο εγχυτρισμός γ μετά το άνοιγμά του, β) Μελαμβαφής όλπη Κ. 1256, γ) Πινάκιο Κ. 1258, δ) Σφαιρικός αρύβαλλος Κ. 1257.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

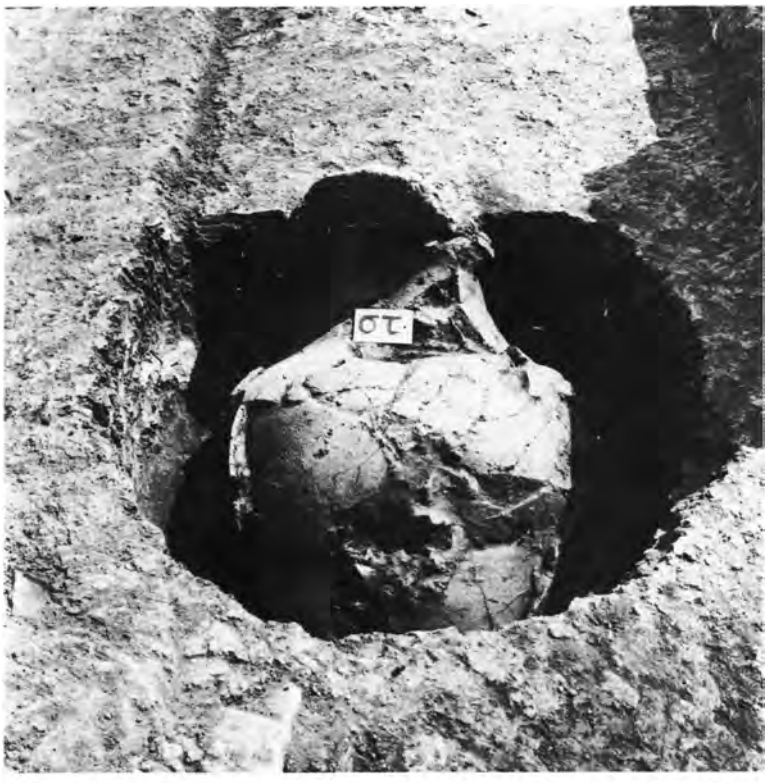

Οινόη Μαραθώνος: α) Ο εγχυτρισμός ε, β) Τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη Κ. 1259, γ) Μόνωτο κύπελλο Κ. 1260 και απιόσχημος αρύβαλλος Κ. 1261, δ-ε) Λεκανίδιο Κ. 1262 και το πώμα του.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α) Ο εγχυτρισμός στ, β) Η πυρά 8 και ο εγχυτρισμός στ.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

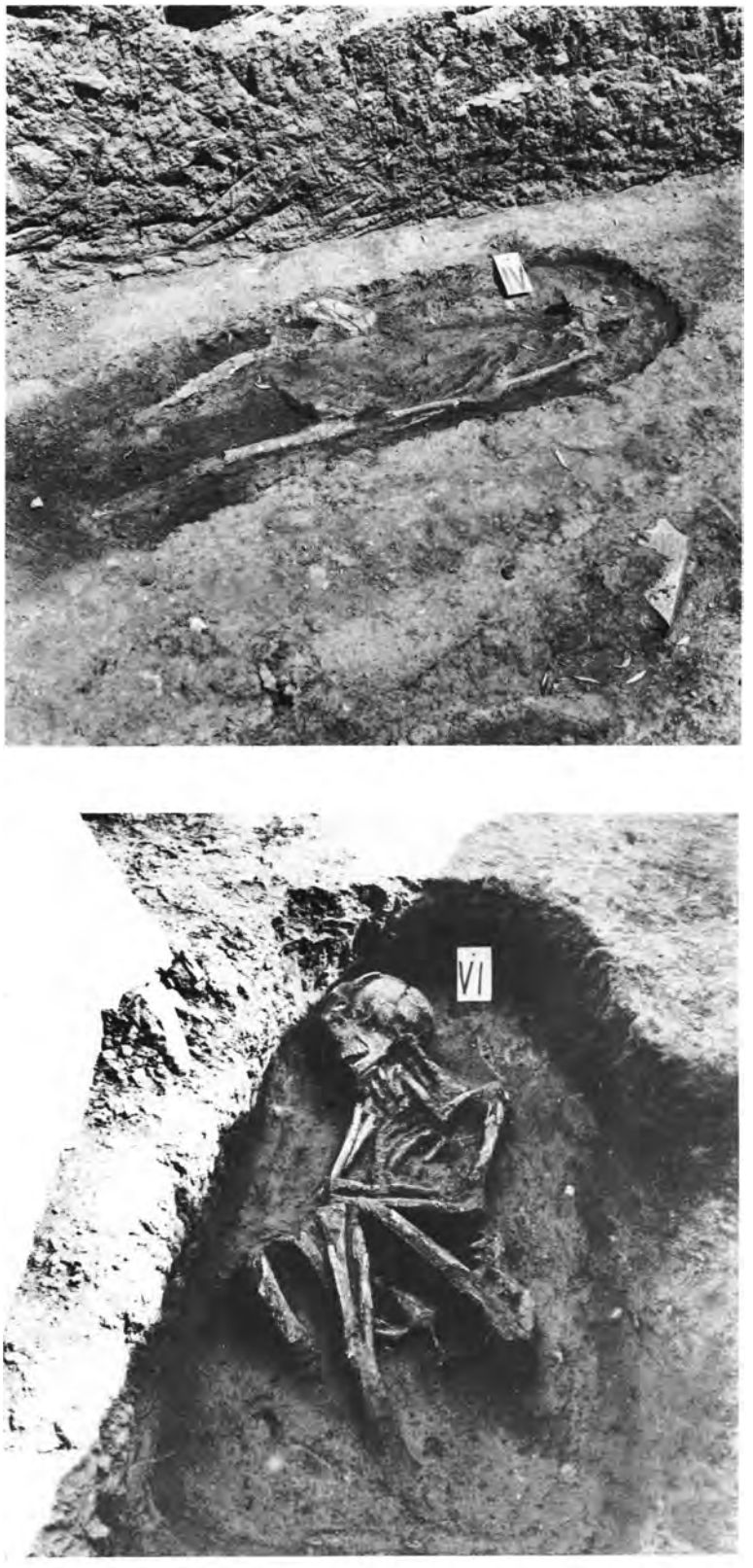

Οινόη Μαραθώνος: α) Σκυφίδιο Κ. 1265 και τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη Κ. 1266, β) Μελαμβαφής όλπη Κ. 1263, γ) Σφαιρικός αρύβαλλος Κ.1264, δ) Κυλινδρικό αγγείο Κ. 1267.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α) Ο τάφος IV, από ΝΔ., β) Ο τάφος VI, από Δ.

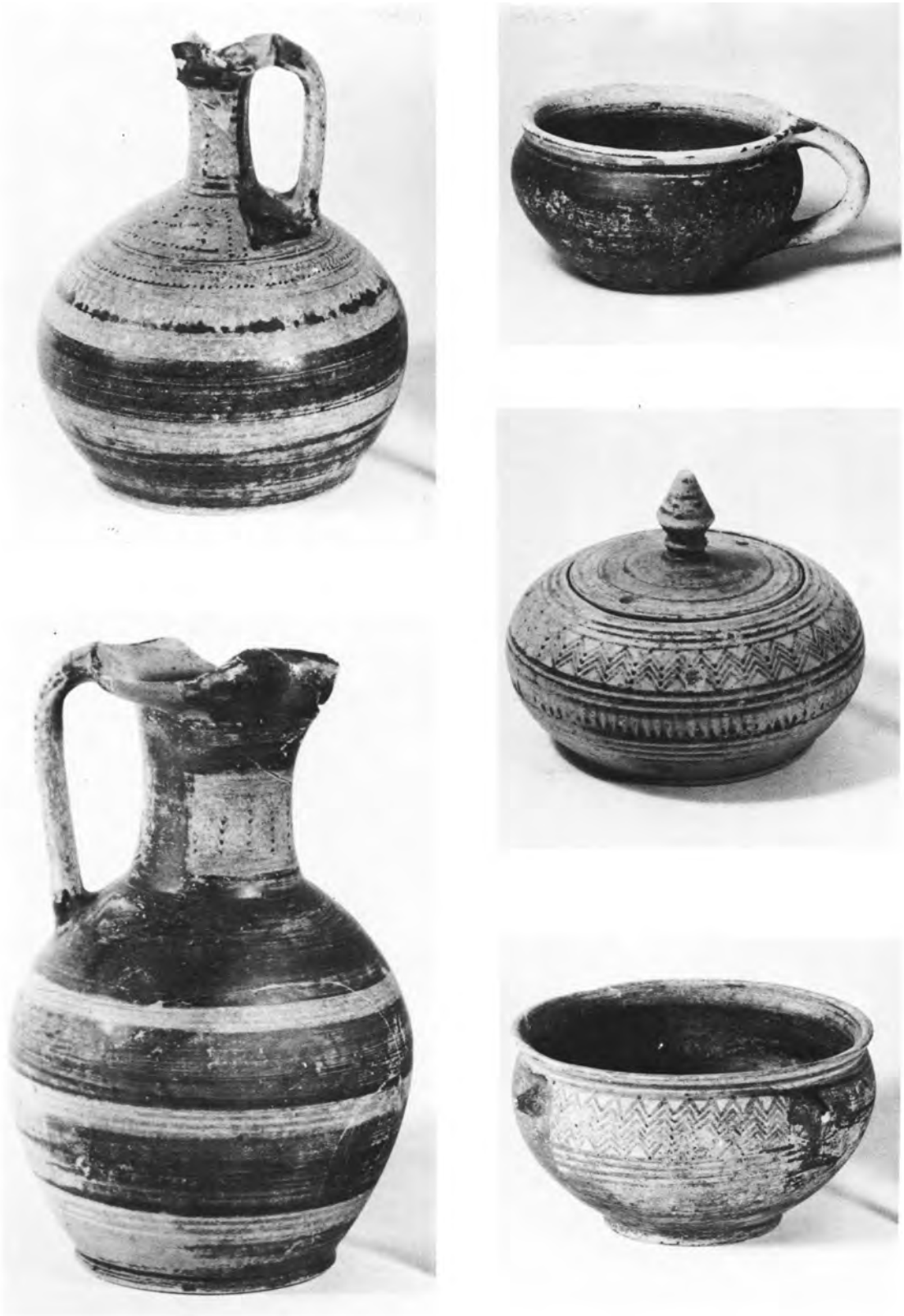
Οινόη Μαραθώνος: α) Ο τάφος IX, από Δ., β) Ο ταφικός περίβολος του τάφου VIII, από Α.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

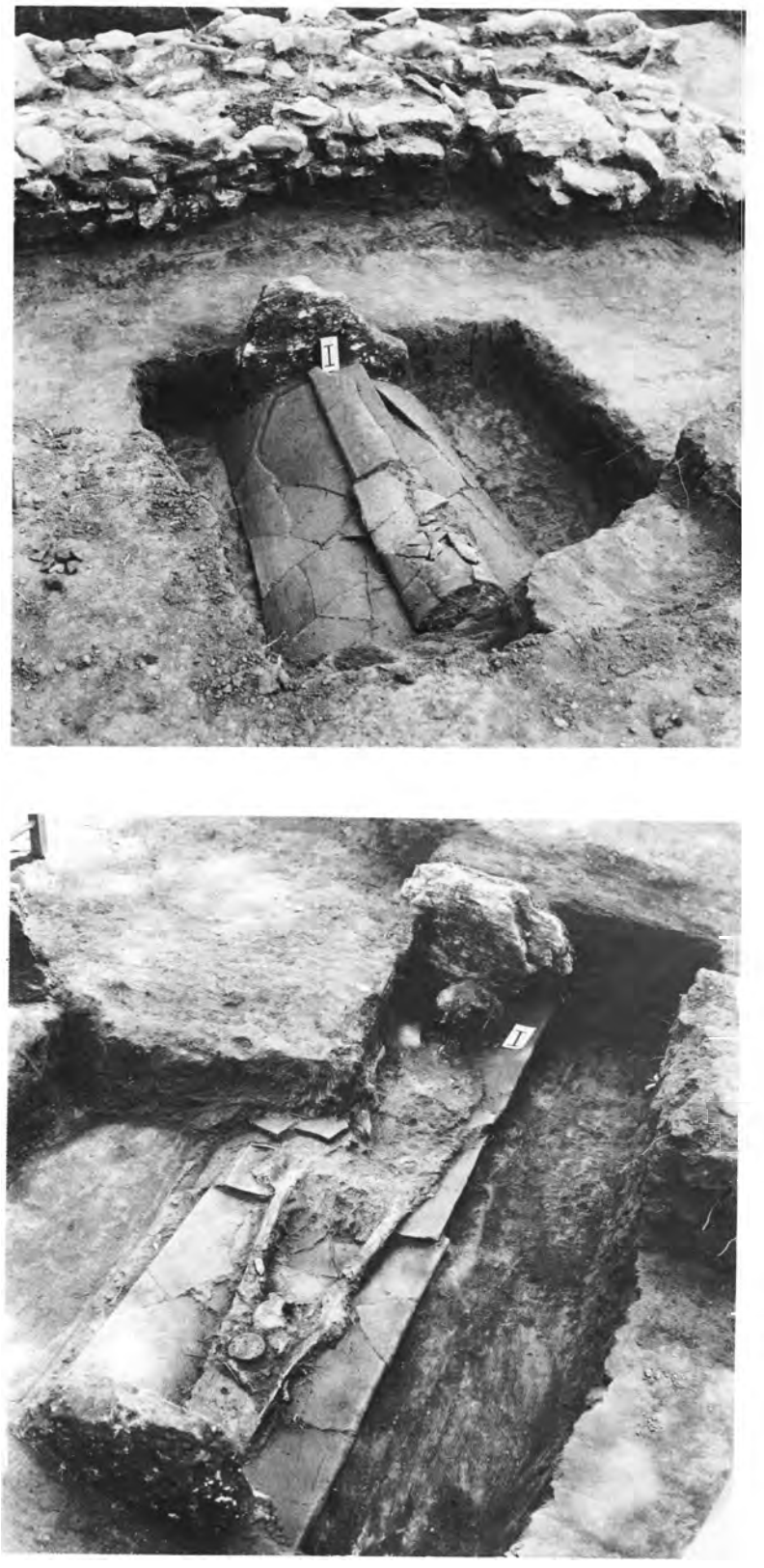
Οινόη Μαραθώνος: α-β) Ο τάφος VIII με τα κτερίσματά του.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α) Τριφυλλόστομη οινοχόη Κ. 1274, β) Μόνωτο κύπελλο Κ. 1273, γ) Πυξίδα με πώμα Κ. 1275, δ) Τριφυλλόστομη οινοχόη Κ. 1277, ε) Κύαθος Κ. 1276.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α-β) Ο τάφος Ι πριν και μετά το άνοιγμά του.

Οινόη Μαραθώνος: α-β) Ο τάφος V πριν και μετά το άνοιγμά του.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α) Αρυβαλλοειδές ληκύθιο Κ. 1271, β) Τμήμα κρατήρα Κ. 1278 με παράσταση εκφοράς νεκρού.

Οινόη Μαραθώνος: α) Ο τάφος VII, από Ν., β) Ο τοίχος 5.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Οινόη Μαραθώνος: α-β) Ο τάφος ΙΙΙ πριν και μετά το άνοιγμά του.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Χάλκη. Φοινίκη. Άγιος Ζαχαρίας: α-β) Ο ναΐσκος το 1971, από Δ. και Α., αντίστοιχα.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας: α-β) Οι άγιοι Νικόλαος και Βασίλειος στην αψίδα του Ιερού.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας. Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος στην αψίδα του Ιερού.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας: α-β) Η Γέννηση και η Υπαπαντή στο νότιο τοίχο.

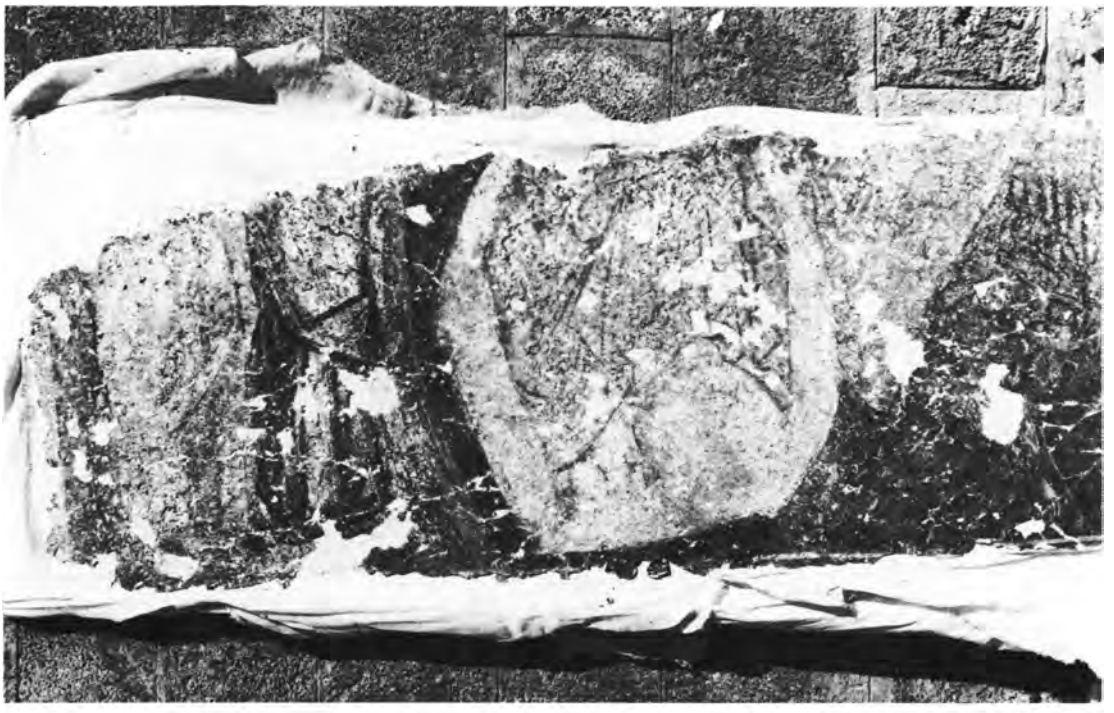
Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας: α) Η Βάπτιση στο νότιο τοίχο, β) Η Σταύρωση στο βόρειο τοίχο.

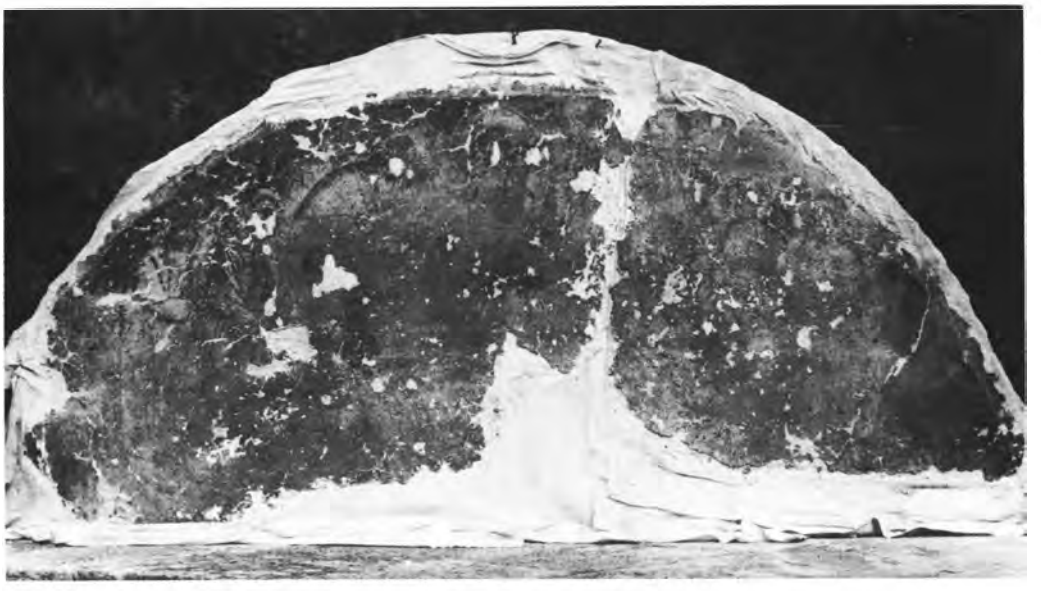
Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκη. Άγιος Ζαχαρίας: α-β) Ο Λίθος και η Εις Άδου Κάθοδος στο βόρειο τοίχο.

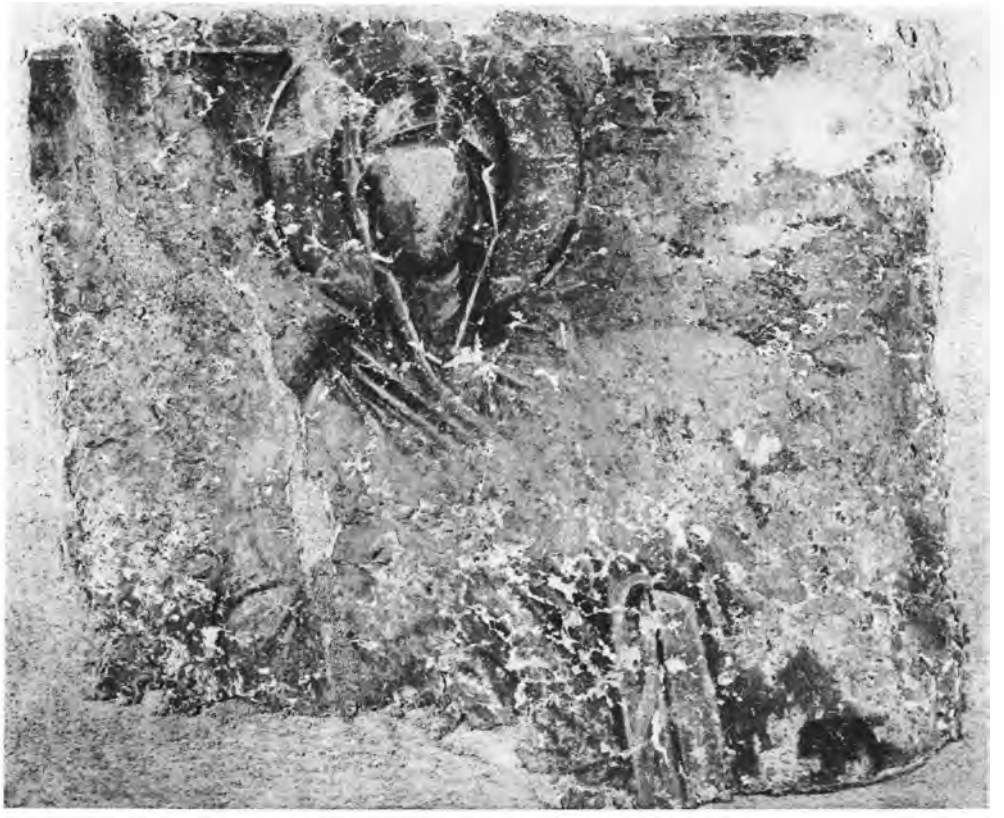
Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκη. Άγιος Ζαχαρίας: α) Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο δυτικό τοίχο, β) Ο άγιος Ζαχαρίας στο νότιο τοίχο.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας: α-β) Αδιάγνωστη μάρτυρας στο νότιο τοίχο, και ο Ιωάνης ο Πρόδρομος.

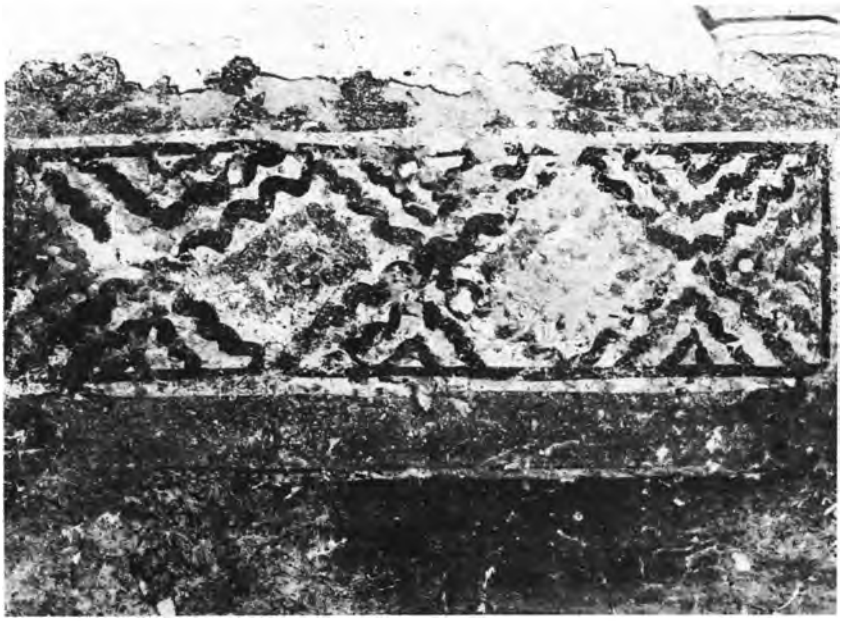

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας: α-β) Ο αρχάγγελος Μιχαήλ και ο άγιος Γεώργιος στο βόρειο τοίχο.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας: α-β) Αδιάγνωστη αγία (Κυριακή; Βαρβάρα;) και διακοσμητικό θέμα στο δυτικό τοίχο.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας: α) Ο Χριστός από τη Σταύρωση,
β) Ο Αδάμ από την Εις Άδου Κάθοδο.

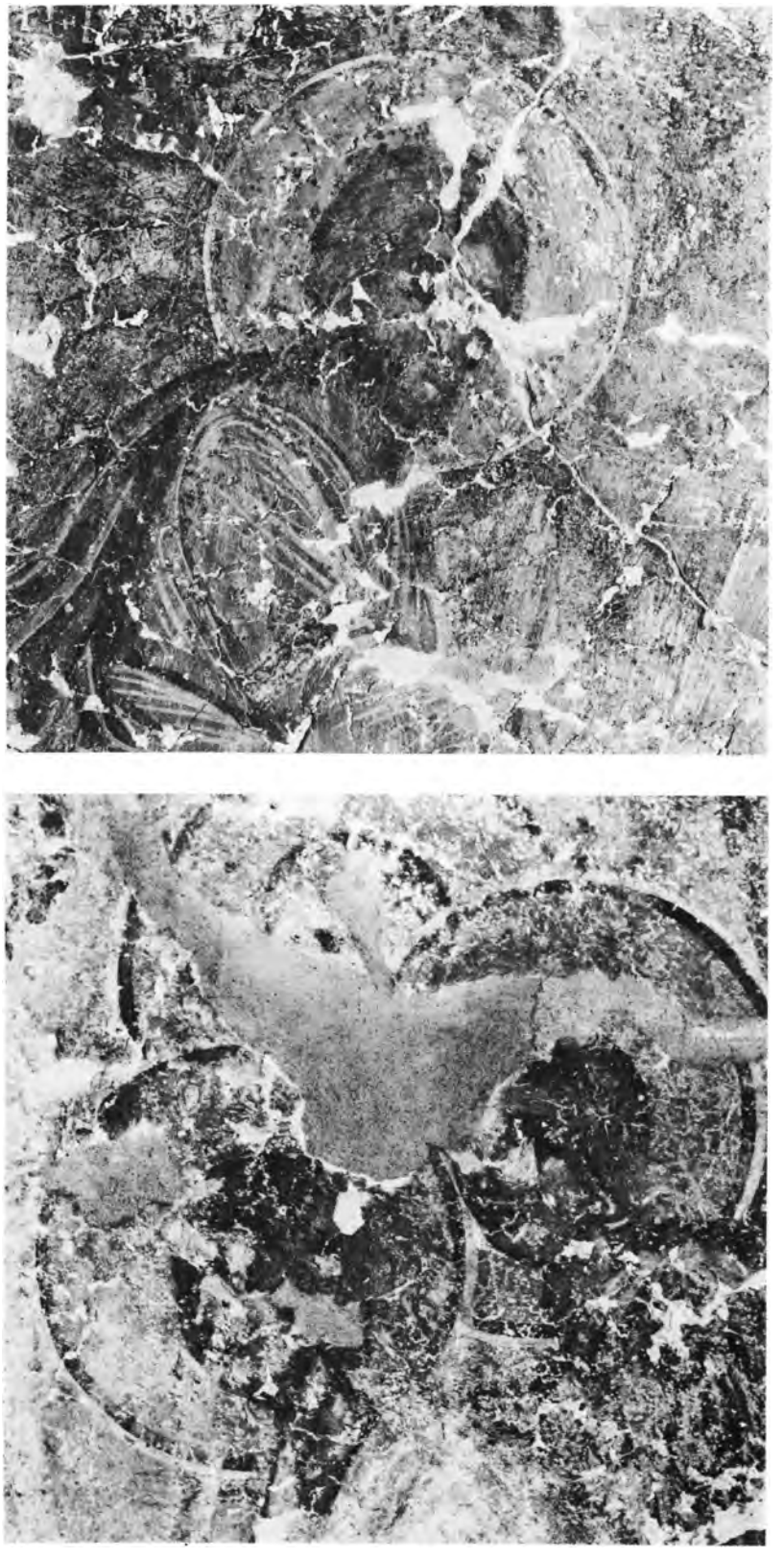
Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

α) Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος στην αψίδα του Ιερού (λεπτομέρεια),
β) Κάλυμνος. Έμπολα. Ταξιάρχης Μιχαήλ Πανορμίτης. Λεπτομέρεια από τη Βαϊοφόρο.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας: α) Ο Χριστός από την Εις Άδου Κάθοδο, β) Οι άγγελοι από τη Βάπτιση.

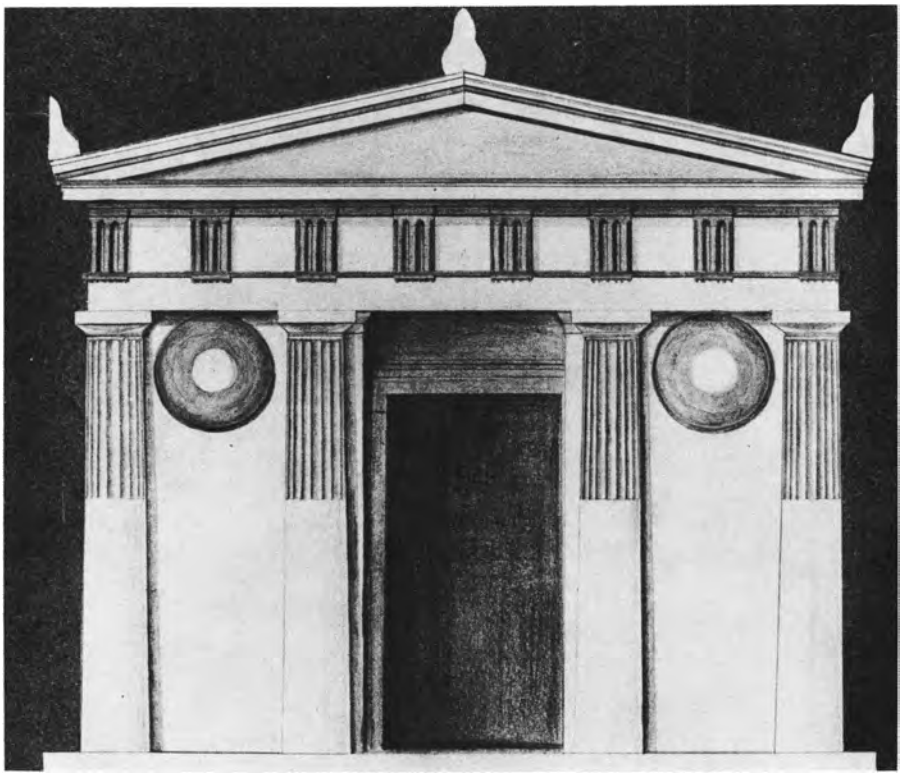
Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Φοινίκι. Άγιος Ζαχαρίας. Οι δύο γυναίκες από τη Σταύρωση.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Σπηλιά Εορδαίας: α-β) Εξωτερική όψη και σχεδιαστική αναπαράσταση του μακεδονικού τάφου.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-β) Το εσωτερικό του θαλάμου.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-β) Η βόρεια και η ανατολική πλευρά του θαλάμου, αντίστοιχα.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

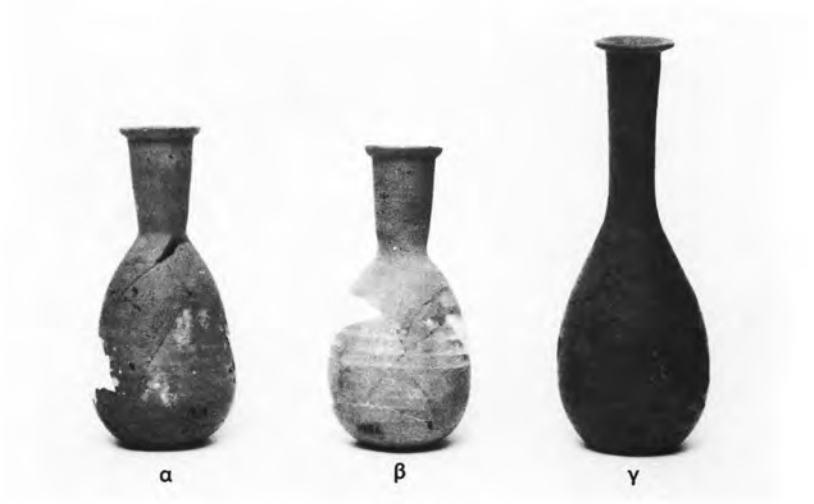
Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-β) Η ανατολική πλευρά και η νοτιοδυτική γωνία, αντίστοιχα, γ) Ο ανατολικός τοίχος.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-β) Λύχνοι ΒΕ 1817 και ΒΕ 1818, αντίστοιχα, γ-δ) Μυροδοχεία, ε) Μυροδοχείο ΒΕ 1819.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α) Μυροδοχεία, β-γ) Σκυφίδια, δ) Πινάκια, ε) Σφράγισμα του πινακίου ΒΕ 1848.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

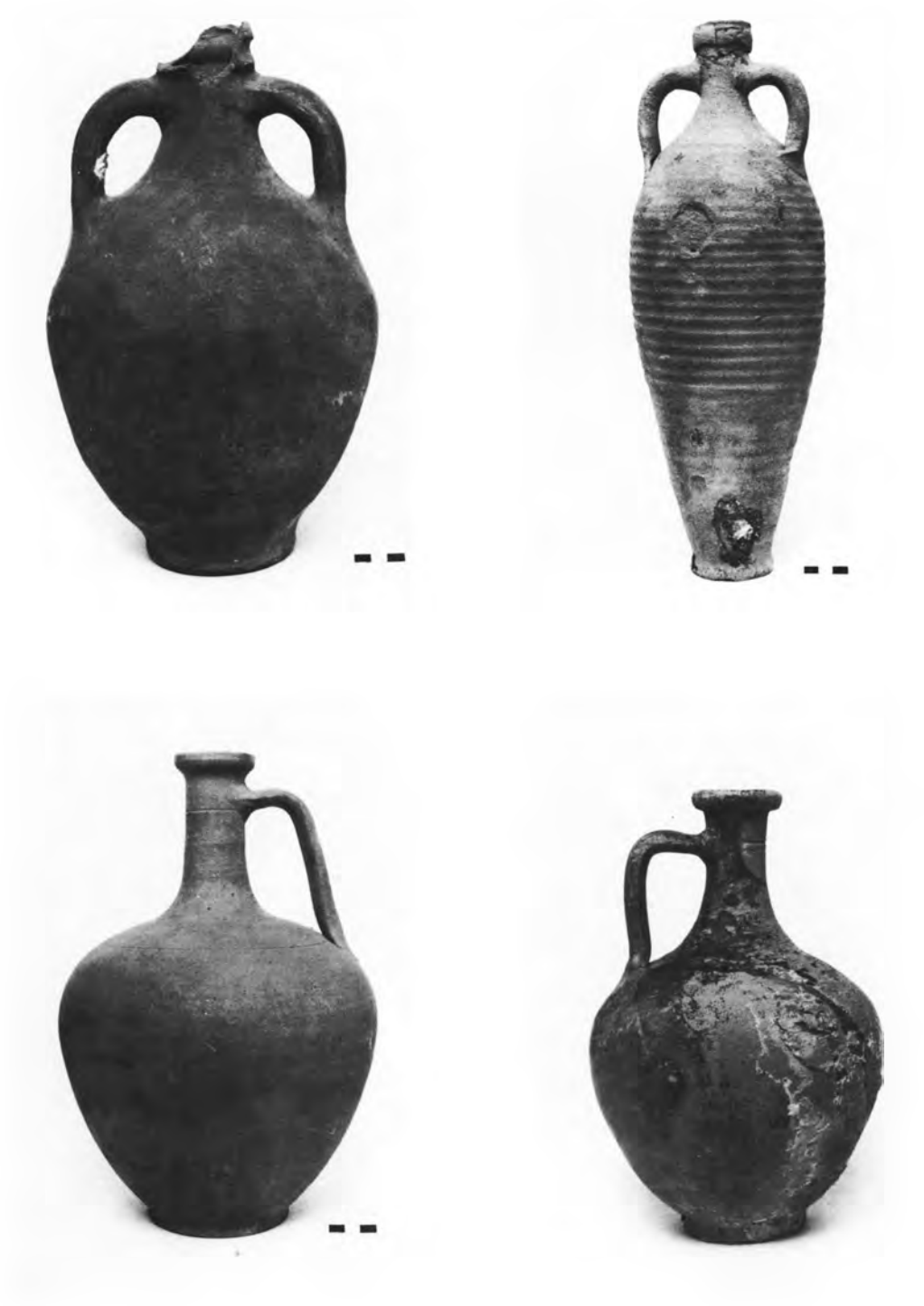
Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-δ) Πινάκια.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α) Αμφορείς ΒΕ 1834 και ΒΕ 1832, β-γ) Αμφορείς ΒΕ 1835 και ΒΕ 1836, δ) Θραύσματα του αμφορέα ΒΕ 1837.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-β) Αμφορείς ΒΕ 1833 και ΒΕ 1838, γ-δ) Λάγηνοι ΒΕ 1841 και ΒΕ 1842.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α) Τεφροδόχα αγγεία, β) Λάγηνος ΒΕ 1843, γ) Μυροδοχείο; ΒΕ 1844.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α) Δίωτο αγγείο ΒΕ 1861, β) Μελανοδοχείο (;) ΒΕ 1863, γ) Κάνθαρος ΒΕ 1862, δ) Πυξίδα ΒΕ 1864.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-δ) Ειδώλια ΒΕ 1865, ΒΕ 1866, ΒΕ 1867 και ΒΕ 1868, αντίστοιχα.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-β) Ειδώλια ΒΕ 1869 και ΒΕ 1870, αντίστοιχα.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

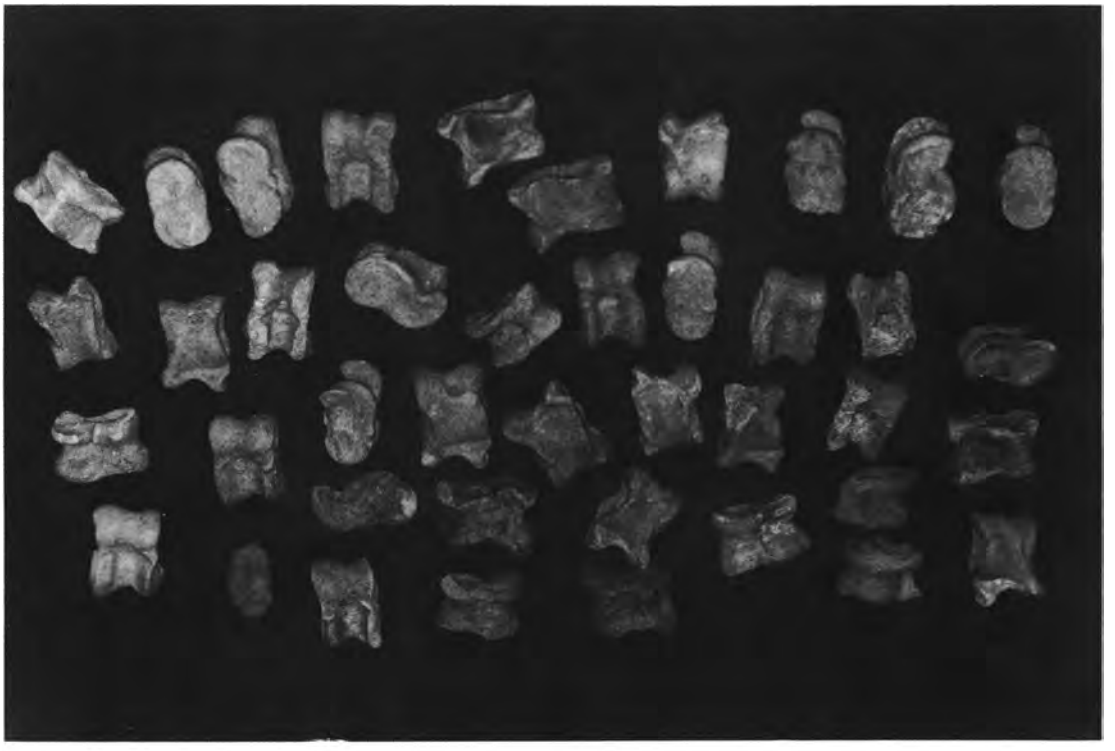
Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α-ε) Σιδερένιες στλεγγίδες ΒΕ 1872, ΒΕ 1874, ΒΕ 1873, ΒΕ 1871 και ΒΕ 1875, αντίστοιχα.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α) Σιδερένιο μαχαίρι ΒΕ 1876, β) Σιδερένια καρφιά, γ) Χάλκινες πόρπες ΒΕ 1880 και ΒΕ 1881, δ-ε) Γυάλινα αγγεία ΒΕ 1886 και ΒΕ 1887, αντίστοιχα.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας: α) Αστράγαλοι, β) Τμήμα στομίου πιθαριού ΒΕ 1890.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ